

સ્વધર્મના મુખ્ય સિદ્ધાન્તો.

૧. જગત્ સત્ય છે.
૨. જગત્, શુદ્ધ, અંતર્યામી, અક્ષર હત્યાદિનાં નિમિત્ત અને ઉપાદાન કારણ શુદ્ધ નિર્ગુણ બ્રહ્મ શ્રીકૃષ્ણપરમાત્મા જ છે.
૩. શુદ્ધ અવિદ્યાથી કલ્પેત્તો અહન્તામમનાત્મક સંસાર મિથ્યા છે.
૪. શુદ્ધ આત્મ છે, શુદ્ધ નિર્ગુણ બ્રહ્મનો અંશ છે, સ્વનાં વ્યાપક નથી.
૫. પરબ્રહ્મ પુરુષોત્તમ શ્રીકૃષ્ણનું ધામ અક્ષરબ્રહ્મ ગણિતાનંદ છે.
૬. સર્વોપરિ વેદાદિશાસ્ત્રે પ્રતિષ્ઠાપિત પરમસાધાપદ વસ્તુ શ્રીકૃષ્ણ જ છે.
૭. શ્રીકૃષ્ણની સેવા એ જ અંશ શુદ્ધો ધર્મ છે, એટલે વસ્તુતઃ સ્વધર્મ શ્રીકૃષ્ણસેવા જ છે.
૮. આત્મનિવેદન અને પ્રજાગ્રપત્તિ વિના અન્ય વિધિધર્મ હોષ રહેજ નહીં.

पुष्टिभक्तिसुधा

॥ श्रीवल्लभः ॥

॥ श्रीयमुनाष्टकम् ॥

हाहा श्रीयमुने प्राण हाहा श्रीप्राणवल्लभे ॥

हाहा भावरसाविष्टे देहि मे निजदर्शनम् ॥ १ ॥

हाहाललावालिमुनि हाहानंगनवाङ्कुरे ॥

हाहा स्वरूपमाधुर्ये देहि मे निजदर्शनम् ॥ २ ॥

हाहालस्याद्यनयने हाहा स्वेदकणावलि ॥

हाहा मुकुन्दहृदये देहि मे निजदर्शनम् ॥ ३ ॥

हाहा स्मितमुखांभोजे हाहा संगीतसागरे ॥

हाहा मनोविभावज्ञे देहि मे निजदर्शनम् ॥ ४ ॥

हाहा स्वभक्तनयने हाहा भुक्नुच्चंचले ॥

हाहा वियोगदुःखान्नि देहि मे निजदर्शनम् ॥ ५ ॥

हाहा स्वीयमनोहिर्षे हाहा भक्तिदयाकरे ॥

हाहा गोपीश्रीमंजूरे देहि मे निजदर्शनम् ॥ ६ ॥

हाहा प्राणभियप्राणे हाहा कंदर्पदर्पहन् ॥

हाहा मसज्जवदने देहि मे निजदर्शनम् ॥ ७ ॥

हाहा जीवनसर्वस्वे हाहा राजीवलोचने ॥

हाहा दयार्द्रहृदये देहि मे निजदर्शनम् ॥ ८ ॥

॥ इति श्रीकाशीस्थ श्रीमद्रोस्वामिश्रीजीवनलालजीविरचिते श्रीयमुनाष्टके समाप्तम् ॥

॥ अनुवादः ॥

हाहा श्रीयमुने ! आणु ! हाहा श्रीप्राणवल्लभे ! हाहा भावरसाविष्टे ?

मने निज दर्शनसु दान करे. (१)

हाहा ललावालिमुनि ! हाहा गदननवाङ्कुरे ! हाहा स्वरूपमाधुर्ये !

मने निज दर्शनसु दान करे. (२)

हाहा स्मितमुखांभोजे ! हाहा संगीतसागरे ! हाहा मनोविभावज्ञे !

मने निज दर्शनसु दान करे. (३)

हाहा शिबनयुष्मांभोने ! हाहा अशीनसागरे ! हाहा भनोलावने !

भने निज दर्शननु दान करे. (४)

हाहा स्वभक्तनयने ! हाहा लुडटियसवे ! हाहा विधोगदुःखमि !

भने निज दर्शननु दान करे. (५)

हाहा शीयभनोदये ! हाहा लक्षितशोडरे ! हाहा गोपीश्रीनिधान !

भने निज दर्शननु दान करे. (६)

हाहा प्राणप्रियप्राणे ! हाहा अभयपदने ! हाहा प्रसन्नवदने !

भने निज दर्शननु दान करे. (७)

हाहा लवणसर्वस्वे ! हाहा अभयलोचने ! हाहा ह्याद्रहमे !

भने निज दर्शननु दान करे. (८)

श्रीधनदामिनीके पद.

(१)

(रागे भैरव, ताल आठचोताल.)

मातसमय आये हो लाल छांड हो अटपटी ॥ ध्रुव ॥

अजकी रेन मोहन छत गिनत गई ।

मारग जोवन अखियन लगी चटपटी ॥ १ ॥

उर नख पदचर, सुन गिरिवरधर ।

गलित चर्चाचूड पाग सोहे लटपटी ॥

कृष्णदास प्रभु जान तरुन दामिनी ।

मदनवृषति लीनी मानो अटपटी ॥ २ ॥

(२)

(राग देवगंधार, ताल दीपचंदी.)

सधन कुंजते निकस भौर हि द्यामो श्याम रंगे ॥ ध्रुव ॥

जलद नवीन तरुन दामिनी मिल करपि तिना उवरे ॥ १ ॥

शिथिल वसन कटि मिल पीत पट अलस जु न पटरे ।

अमजलविंदु कहुं कहुं उवडन वदरनते निकरे ॥ २ ॥

भूपन विविच कटतिमिर विदारि अतिरस उमग करे !

फाजर तिलक माग रंग अंगअंग झील भरे ॥ ३ ॥

मेममचाह छूट मानो सरिता तुट माल गरे ।

गोभा अभिन विचोक मुरमभु मुख नरि जात गरे ॥ ४ ॥

(३)

(राम विभासे, ताल होपचंदी.)

मातसमय, नंदनंदन इयाम, देख आवत कुंजगली री ॥ ध्रुव ॥
लटपटी पाग, सिस कर, सुरली लोचन धुमत भात भली री ॥
शिथिलित चीर, मरगजी अंगीया काम, कामिनी देख छवीरी ॥ १ ॥
चार याम, जागत निश वित उर चमग्यो अनुरात बली री ॥
काजर अधर नैन रंग वीरी, मदनपतिकी रन हली री ॥ २ ॥
सुरवदनपंकज, रस पीयके अधरमधुपकी पात चली री ॥
प्रफुलित भीत परस्पर देखियत अह्न उदय जैसे कमल कली री ॥ ३ ॥

(४)

(राम विभासे, ताल होपचंदी.)

दोव अलसाने राजत मात ॥ ध्रुव ॥
श्रीष्टभाननेदिनी नंदसुत रसिक सलोने गात ॥ १ ॥
नील पीत अंबर लपटानो छिन छिन अधिक सुहात ॥
मानो घत दामिनी अपनी छवी होय एकत्र विकासात ॥ २ ॥
पवन मंद अरविदहंद मिल अंग अंग विकासात ॥
मुखसागर गिरिधरनछविलो निरख अनंग लजात ॥ ३ ॥

(५)

(राम गुजरी, ताल हमरा.)

तुं मियतमके रंगभरी री ॥ ध्रुव ॥
तेरे नयनयुग ऐसे सोहेत मानहुं सुरतसमुद्र तरी री ॥ १ ॥
तखन जलद सर्वस्व हयो तसी दामिनीकी कान्ति हरि री ॥
कृष्णदासस्वामी गिरिधर मिय अपनी जोडे पदेचान परी री ॥ २ ॥

(६)

(राम गुजरी, ताल हमरा.)

नंदलाल मिल गावत दामिनी अदृष्ट वस्त्रा आर्द ॥ ध्रुव ॥
देख हु सखि तखन मेघ महासुंदर गरजत दामिनी ॥ १ ॥
नाचत उरप लेत मियतम संग तिरपमेद सजित गजगामिनी ॥
उधटत शब्द संगीत सुधरवर चलत ओह लोचन अभिरामिनी ॥ २ ॥
तरनितनया पुलित रम्य अति विकसत कमल शरदकी यामिनी ॥
कृष्णदास गिरिधरमिय रीझवत सुरत कोलि नवकामिनी ॥ ३ ॥

(७)

(राग बिलावल, ताल घमार.)

प्रातसमय दधि मयत जसोदा मधुदित कमलनयनसुन गावत ॥ ध्रुव ॥
 अतिही मधुर गति कंठ मधुर अति नंदसुवन चित हित उपजावत ॥ १ ॥
 नीलवसन तन सजत जलद मानो दामिनी विव भुजदंड चलावत ।
 चंदवदन लर लटकी छविली मनहु अमृतरस राह चुरावत ॥ २ ॥
 गोरसमयन नाद एक उपेजत किकिनीध्वनि सुन अपन समावत ।
 सुरस्याम अचरो ग्रही ठाढे कामकसोटी कसी दिखावत ॥ ३ ॥

(८)

(राग बिलावल, ताल दीपचंदी.)

हरिमुख देखत नेन भुलाने ॥ ध्रुव ॥
 ज्यो मधुकर रवि कमलकोस विस फिर तोड नहि उडाने ॥ १ ॥
 कुंडल मकर कपोलनकी छवि जानो रवि रेन वहाने ।
 दगचंचलता देखत ही मानो खंजन गीन लजाने ॥ २ ॥
 अरुन अघर धुति तज्रपांति मिलत नवघन रूप समाने ।
 सुरदासमधु श्याम पीत पट क्याहुं न जात वखाने ॥ ३ ॥

(९)

(राग सुहाबिलावल, ताल दीपचंदी.)

आज बने नवरंग छविले दगमगात पग अंग अंग डीले ॥ १ ॥
 जावक पाग रंगी धों-केसे जेसे फरी कहो पिय नेहसे ॥ २ ॥
 बोलत वचन होत अलसाने पीक कपोलनसो लपटाने ॥ ३ ॥
 कुंकुम हृदय भुजन छवि बंदन सुरस्याम नारीन मनफंदन ॥ ४ ॥

(१०)

(राग सुधरार, चोताल.)

नवकिशोर नवकिशोरी बनी हे विचित्र जोरी ।
 शोभासिंधु मदनमोहन रूपराशिभामिनी ॥ ध्रुव ॥
 सजत तन गौर श्याम प्यारी मिय भगवान ।
 नवघन गिरिधरन संग राखे दामिनी ॥ १ ॥

પહેરે પદ પીત રાજે સુપત સુપિત મનોહર ।

ગજવર ગોપાલલાલ નાગરી ગજગામિની ॥

દાસચતુર્થજમખ દેવતી વપમા કો નાહિ ન ઓર ।

કામ મૂરત શ્યામ સુભગ મૃગનયની કામિની ॥ ૨ ॥

દહ ઇન ચરણનકેરો ભરોસો પદની ભાવના.

પદ

(રામ શિલામ અથવા યથારુચિ યથાક્રતુ, તાલ દીપચંદી અથવા યથારુચિ.)

શુભ.

દહ ઇન ચરણનકેરો ભરોસો ।

શ્રીવલ્લભનલ્લ ચંદ્ર હતા વિન સવ જગમે જુ અંધેરો ॥ ૧ ॥

સાધન ઓર નહિ યા કલિમેં જાહું હોત નિવેરો ॥

સુર કહા કહે દ્વિવિદ આંધેરો વિના મૂલકો ચેરો ॥ ૨ ॥

અર્ચન ભગવત-અંકડીમાં સમાપ્તિમાં આ પદ ગાય છે, આ પદના ગાનના ઉપક્રમ થતાં જ નિદ્રાવિવશ ભગવદીય પશુ કથાવાર્તાને ઉપસદાર થયો જાણી પ્રસાદાર્થ પાણિ-પ્રમાર કરે છે. યદ્યપિ નિત્ય આ પદનું ધીર્નન કરાય છે, નથાપિ એ ધીર્નનના અર્થચિ-આશી અર્થમાં તેની ભાવનાથી હૃદય ભાવિત થયું હોય એવા સદૃશ્યો વિરેલ ન દેશ્યમાન છે.

પ્રસંગ એમ છે કે શ્રીસુરદાસજીના આસુરવ્યામોહ-સમયે દ્રાધ ભગવદીય તેમને ભગવતપ્રશ્ન કર્યો કે “આપિ શ્રીકૃષ્ણનાં લલાવણિ પદ રચ્યાં પદંતુ શ્રીમદ્વાપ્સુજીશ્રીગુનાંદુ-નું એક પશું પદ રચ્યું નથી એનું શું મર્મ છે ?” આ પ્રશ્નનાં સમુત્તરરૂપે શ્રીસુરદાસ-જીએ તત્કાલ તત્ત્રોપરિચય શ્રીગુનાંદુલના શ્રીચરણકેમલપર પાતાનો દક્ષિણ હસ્ત રાખીને આ ધીર્નન ગાયું છે. આનો સામ્યાર્થ પ્રકટ છે, તેથી તેમાં કંઈકેપ ન કરનાં આપણે ‘ભાવના’ પર ન આવીશું.

આપ વાચકસાથી આ ધીર્નનના શુભપદના અક્ષર જણાશે તો તેની અર્થગ્યા ૧૩ છે એમ જણાશે. ૧૩ અક્ષર શા માટે ? ૧૨ નહિ, કે ૧૪ નહિ, પરંતુ ૧૩ જ. અક્ષર-ના ૮ અને પંચાક્ષરના ૫ મલીને ૧૩ અક્ષર થાય છે, અર્થાત્ આ શુભપદ અક્ષર-પંચાક્ષરસમ છે, જે ફલ અપેક્ષારૂપંચાક્ષરના જખાદયી થાય છે તે જ ફલ આ શુભપદના ધીર્નનથી પણ થાય છે.

૧. ભક્ત પણ પ્રભુલીલામધ્યપાતી હોવાથી પ્રભુવત્ નિત્ય જ વિરાજમાન છે, તેમના નિત્ય દેહા-દિનો ભક્તિમાન આગમનાપ આસુર લોહના વ્યારોહારી ન છે.

૪. ક્રુપવદ્યથી પછીની પ્રથમ તુકના દ્વિતીય અર્ધમાં ૨૧ અક્ષર છે. પ્રાણ દશ છે, અને ઇન્દ્રિય એકદશ છે, તેમની સંશુદ્ધિના સર્વ અર્ધમાં ૧૦ પ્રાણ અને ૧૧ ઇન્દ્રિયની સંશુદ્ધિરૂપ ફક્ત પાંચ આ અર્ધતુકના કીર્તનથી જ પ્રાપ્ત થઈ જાય છે, તેથી તદર્થ પાંચ સર્વ સાધનનો પરિત્યાગ કરીને શ્રીવલ્લભનંબચંદ્રજીના નેત્ર સમાશ્રય કરવો. 'પુટિમાર્ગના સાધન હોઈ શકે ફક્ત એ સીધક નીચેઃ ફેટલોક લિહ કરવામાં આવ્યો હતો, તથાપિ તે પ્રશ્નનું અંતિમ ઉત્તર પ્રાપ્ત ન થયું હોય તો તદર્થ પાંચ અગ દષ્ટિ કરવાથી મહાનુભાવી શ્રી સુરદાસજીથી જ તે પ્રશ્નનું રમણીય ઉત્તર મવતાં શંકાપિશાચિની ભસ્માવશેષ થઈ જાય છે.

પ્રથમ તુક સમાપ્ત થતાં દ્વિતીયનો પ્રારંભ કરતાં તેના પૂર્વોર્ધમાં નિસ્સાધનતાનો સાલાત ઉપદેશ છે, અને તેમાં ૧૮ અક્ષર છે. શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાના અધ્યાય ૧૮ છે, અને શ્રીમદ્ભોજવંતનાં ૧૮ સદસ શ્લોક છે, આટલી જ અર્ધ તુકનું અનુમધાન બની રહે તો તેથી ગમાસતઃ જ્ઞાનક્રિયાભવિશિષ્ટપ્રભુસ્વરૂપપ્રતિપાદક શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાના અને વિસ્તરદાઃ પ્રતિપાદક શ્રીમદ્ભાગવતના પાર્શ્વસ્થિત ફક્ત પ્રાપ્ત થાય છે, શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાના એકેક અધ્યાયતુલ્ય અને શ્રીમદ્ભાગવતના સદસ શ્લોકતુલ્ય આત્મા એકેક અક્ષરનું મર્મ છે.

સમાપ્તિના અર્ધમાં ત્રીસ અક્ષર છે, તેમાં ૧૮ શ્રીકૃષ્ણસ્વરૂપ, ૧૦ શ્રીમદાપ્રભુજી, શ્રીગોપીનાથજી, શ્રીચાંદ્રજી, શ્રીગોપીનાથાત્મજી, શ્રીપુરુષોત્તમજી, અને શ્રીચસાંધજીના સમ બાદશાની ભાવના છે, આમાં એટલી પાંચ અર્ધ તુકનું અનુમધાન બની રહે તો ગસલીસામખ્યપાતિ અંદર સ્વરૂપ અને શ્રીમહાપ્રભુજીથી ખોરલીને સમંબાલકપર્યવતનાં વંશમાં ચિત્તપ્રવળ થાય છે.

આ પદમાં ચાર ચરણ છે, તેથી તેમાં ચાર વેદની અથવા ચાર ગુપ્તી ભાવના છે, અને એમાં બે તુક છે, તેથી વેદના જ બે કર્મજ્ઞાનાત્મક કાંડ અથવા તો સર્વોગવિપ્રયોગાત્મક દલદયની ભાવના છે.

આ પ્રકારે આ પદમાં શ્રીકૃષ્ણસંહૃત અંતિમ પદની ભાવનાથી ઉદય ભાવિત કરીને અનન્ય વંચનના દરેક ભગવતપ્રગાદમદ્ભુ કરીને તે ઉદયનું પરિપોષણ કરવું, ભગવંતેન્દ્રીમાંથી શુદ્ધપ્રતિગ્ભન કરનાં અનેક લોકિક વર્તોલાપનું, પર્યવસાન કથિત લક્ષ્યપ્રદોનદિમાં આવેલું દષ્ટિશુનિગાયર થાય છે, તેમાંથી ભગવદ્દેખાનાં અવલંબનમાવથી ખસીને ૪ વેદ, ૨ વેદકાંડ, ૧૮ ગીતાધ્યાય (અથવા ૪ ગુપ્ત ૨ ક્ષણરસદલ અને શ્રીમદ્ભાગવતના ૧૮ સદસ શ્લોક) ૧૦ પ્રાણ અને ૧૧ ઇન્દ્રિયની સંશુદ્ધિના નિદાન, અંદરજીવન અને શ્રીમદાપ્રભુજીથી પ્રારંભિત મમ બાલક પવનનાં વંશ અપ્યોક્ષર અને પંચાદરના ભાગ્યપ શ્રીસુરદાસજીના આ પદના અનુમધાનથી ફલદાયક થયું. પ્રતિદિનગતિ આ પદની ભાવનાથી અનેક ભગવદ્ભાવની નેસર્ગિક રૂઢિ થાય છે એમ અનુભવી વંચન આમાં કરે છે.

શ્રીકૃષ્ણાયનમઃ ।
શ્રીસર્વોત્તમસ્તોત્ર.

(અનુસંધાન, વર્ષ ૧૬, અંક ૯, પૃષ્ઠ ૧૯૮૭.)

શ્રીભાગવતગૃહ્યર્થમકાશનપરાયણઃ ॥ ૧ ॥

સાકારબ્રહ્મવાદૈકસ્થાપકો વેદપારમઃ ॥ ૮ ॥

આ શ્લોકમાં શ્રીભગવાનના નામ છે.

છે શ્રીભાગવતગૃહ્યર્થપ્રકાશનપરાયણઃ ॥ ૮ સાકારબ્રહ્મવાદૈકસ્થાપકઃ ॥ અને ૯ વેદપારમઃ નમનપૂર્વક નંબ નીચે પ્રકારે કરેલા.

૭ શ્રીભાગવતગૃહ્યર્થમકાશનપરાયણાય નમઃ

૮ સાકારબ્રહ્મવાદૈકસ્થાપકાય નમઃ

૯ વેદપારગાય નમઃ.

શ્રીભાગવતગૃહ્યર્થમકાશનપરાયણઃ—

જોનું કૃતિમાં આર્તિના શબ્દો નામથી જો આર્તિ હોય તો ફક્તમાં વિલંબ નથી એમ મત્તને કહે તેથી એમ પશુ આત્મા કરી કે શરણે જઈને પશુ લાભોદય (આર્તિ) થાય ત્યારે જ ફલપ્રાપ્તિ થાય. કથો પ્રકારથી લાભ થાય, અથવા ફલમબંધપણે કથો પ્રકારે સ્થિતિ કરેલી કે પ્રતર વ્યાસંગથી ફલસંબધમાં પ્રતિબંધ ન થાય એ જણાવવા સારુ શ્રીમદ્ભગવદ્શ્રી શ્રીભાગવતગૃહ્યર્થપ્રકાશનપરાયણઃ એ સંપત્તિ નામની આત્મા કરે છે. શ્રીભાગવતમાં જ ગૃહ્યર્થ-પુષ્ટિફલમબંધી લીલાસલાવત્ છે તેનો પ્રકાશ કરવામાં પરાયણ-તદેકનિક (પ્રકાશ કરેલામાં એકનિષ્ઠાવાન) આપશી છે, અર્થાત્ નિરંતર સ્વીય જનને અર્થે તે લેવાનો બહિઃકર્મ-બહાર ઉપદેશ-કરીને પ્રકાશ કરે છે. એથી જ લીલાસંબંધી નિરંપિન આમંકિત થવાથી તદ્ભાવનો ઉદય થાય છે, તેથી તેવિના સર્વત્ર અસચિથી, કૃત્યપ્રતિબંધકતા અને અનાત્મતાની રચિત થાય છે, ત્યારે તે સર્વના ત્રણથી ફલસંબંધનો અભાવનો, ફલસંબંધ નથી થયો, તેથી આર્તિ આર્તિથી વિવિધલીલાસંભાવની તે તે સંસારિષ્ટ લીલાના ભાવથી નિરંતર તદ્દિશ્વનો કેવલ સ્વરૂપાત્મક અનુભવ કરતા સ્થિતિ કરે. આ પ્રકારે સ્થિતિ કરેનારને ફલમાં પ્રતિબંધ ન થાય એમ પશુ ક્રિયા નામથી જણાવ્યું.

આ નામથી શ્રીમદ્ભગવદ્શ્રી પ્રકટ કરેલા પુષ્ટિમાર્ગનું મૂલ્ય છે તે પશુ કહ્યું, કાણુ કે આપશીએ પ્રકટ કરેલા શુદ્ધપુષ્ટિમાર્ગ સર્વ પ્રકારે અવ્યભિચારિપ્રામાણ્ય છે એવું જ્ઞાન સ્વમાર્ગીકત ફલના અનુભવથી સ્વકાયને નિજજનને છે. જ તથાપિ, શ્રીઆચાર્ય-સ્વરૂપને નાદિ જણનારા પડિતાને કદાચિત્ત આપશીએ પ્રવર્તવેલા શુદ્ધપુષ્ટિમાર્ગમાં તે માર્ગના મૂલના અજ્ઞાનથી અપ્રામાણ્યની શંકા થાય, તેમને આપશીએ પ્રકટ કરેલા માર્ગ સમજ છે એમ જણાવવા સારુ ત-મૂલના (શ્રીભાગવતના) ગૃહ્યર્થના આપશી પ્રકાશક છે એમ આ નામથી શ્રીમદ્ભગવદ્શ્રી આત્મા કરી. શ્રીભાગવતપદ્યકે તે જ્ઞાના માર્ગમાં મૂલ છે એમ પશુ આત્મા કરી.

શ્રીભાગવતની વ્યાખ્યા અન્યોએ 'પણ' કરી છે, જે તેમાં (શ્રીભાગવતમાં) પણ આ માર્ગ પ્રકટ હોય તો અન્ય પણ તેને જાણે જ. એ શંકાના નિવાસ સારુ 'ગૃહાર્થ' પદ શ્રીમદ્ભગવદ્વચ્ચે ચોક્કસ છે, જે કે શ્રીભાગવતની વ્યાખ્યા સર્વથી થાય છે જ તથાપિ તત્ત્વ (શ્રીભાગવતમાં રહેલો) ગૃહ-સર્વથી અત્યંત અર્થ—ફલમાર્ગીય શુદ્ધપુષ્ટિમાર્ગીય ફલરૂપ અર્થ તેને પ્રકાશવામાં-પ્રકટ કરવામાં-પરાયણું અર્થાત્ સદા તદેકવિચારનિષ્ઠ (પ્રકટ કરવાના વિચારમાં એકનિલાવાન) આપ્યો છે, એથી શ્રીભાગવતના ગૃહાર્થના વિચારકત્વે કરીને (ગૃહાર્થના વિચારક હોવાથી) સાક્ષાત્ ફલમાર્ગીય પુષ્ટિમાર્ગ પ્રકટ કરવાનું સામર્થ્ય શ્રીમદ્વાચાર્યવરજીનું જ છે, અન્યનું નથી, એમ પણ જણાવ્યું. અન્યને એતન્માર્ગના અજ્ઞાનથી ગૃહાર્થનું અવિચારકત્વ છે (શ્રીભાગવતના ગૃહ અર્થનું વિચાર કરવાપણું નથી), એમ જણાવવાને આ નામની આજ્ઞા કરી.

શ્રીભાગવતમાં મુક્ત્યર્થનું 'પણ' ફલત્વે કરીને નિરૂપણ કરેલું હોવાથી (મુક્ત્યાદિને પણ ફલ કહેવાથી) આપશ્રીએ નિર્ગૃહાર્થત્વે કરીને વિચારિને ઈર્ષ્યને જ ફલત્વ (આપશ્રીનું વિચારિત જ ફલ) કેમ કરી સકાય એમ વાલી શંકા કરે તો સંમાધાન કરે છે કે સત્ય, શ્રીભાગવતમાં શુદ્ધપુષ્ટિમાર્ગીય ફલનું જ ફલત્વે કરીને કથન છે, અન્યનું ફલત્વે કરીને કથન નથી, અને તેથી જ રસાત્મકસુખારવિદ્કમવિયોગાનક શ્રીમદ્વાચાર્યવરજી શ્રીભાગવતના રસાત્મક ફલપ્રકરણમાં પૂર્વોક્તપ્રકારવ્યંજક પ્રણાલિકાએ જ ફલનું ફલત્વ નિશ્ચિત કર્યું છે. શ્રીશુદ્ધેષ્ઠ્યએ પણ ત્રિગમકલ્પતરોત્તરો શ્લોકમાં શ્રીભાગવતની ફલરૂપતા નિરૂપણ કરવામાં ફલપ્રકરણીય અભિપ્રાયસમુદાયને ધ્યાનમાં લઈને જ રસસમર્પક ફલરૂપ રાસલીલામાં જ ફલત્વ છે એમ નિરૂપવાને વિપત્ત માગવત રસમાલર્થ (લય-મુક્તિ-પણ જે ફલથી આ-ર્થવિદ-અર્થવ-નુચ્છ-છે તે ભાગવતરસનું પાન કરે) એમ એતન્માર્ગીય ફલનું જ ફલત્વે કરીને નિરૂપણ કર્યું છે અન્યનું નહિ, તેથી તે (એતન્માર્ગીય ફલ) જ ફલ છે. વિપત્ત માગવત રસમાલર્થ એ પહેલી એતન્માર્ગીય ફલનું જ ફલત્વ કેમ આવે છે એમ કોઈ શંકા કરે તો સંમાધાન કરે છે કે શ્રીભાગવત સંખ્યાત્મક હોવાથી માત્ર અનુભાષ્ય હોવાથી ગૃણત (અચળ કરે) એમ પદ કહેવું જોઈએ પરંતુ તેમ ન કરે તો વિપત્ત 'પાન કરે' એમ કર્યું, તેથી શ્રીભાગવતમાં સંખ્યપ્રતિપાદ કોષક વિરલ અકર્ણનીય અસાધારણ પાન કરવા ચોક્કસ રસ છે એમ જણાય છે. તેનો (રસનો) વિચાર કરવામાં આવે છે સારે વૈતર્ક્યય દેતોપ્રવૃત્તે (ઉપરનીયે બ્રમણ કરનાં પણ જે મલે નહિ તેને જ માટે-ભગવદ્ભક્તિને જ માટે-ભગવત્પ્રદિગ્દને જ માટે-કોવિદ-પ્રભેદ પુરુષ-પ્રયત્ન કરે), શ્લોકમાં ભક્તિમાં જ પુરુષપ્રયત્નનું કથન હોવાથી શ્રીભાગવતપ્રતિપાદ રસ ભક્તિરસ જ છે એમ નિશ્ચય થાય.

૧. શ્રીમદ્ભાગવતના દશમસ્કંધપૂર્વાધિના રચી ૩૨ અધ્યાયમુધીનું અથવા દેવકી સ્તયે રચી ૩૫ અધ્યાયમુધીનું સાન અધ્યાયનું પ્રારંભ 'ફલપ્રકરણ' કહેવાય છે.

૨. ત્રિગમકલ્પતરોત્તરોત્તર પદ શુભમુક્તાદમૃતદ્રવમંદુતમ ।

વિપત્ત માગવત રસમાલર્થ મુદ્દારહો રહિકા મુવિ માવુકા: ॥ મા. ૧-૧-૨.

૩. તત્ત્વય દેતો: પ્રવૃત્તે કોવિદો ન સમ્યકે ચર પ્રવૃત્તમુર્યય: ૧

સમ્યકયતે દુ:સ્તવન્યત: મુલ્લ કાલેન સર્વત્ર ગમીતેરહતા ॥ આ. ૧-૫-૧૭

છે. તેનું પાન અર્થાત્ અંતઃપ્રવેશ, જેવી રીતે બહિઃસ્થિત : હુઆદિનાં મુખદ્વારનાં અંતઃ-
પ્રવેશ કરાય છે તેથી તેનું પાન કહેવાય છે, તેવી રીતે શ્રીભાગવતપ્રતિપાદ ભક્તિરસના
અંતઃપ્રવેશ કરાવવાને તેનું પાન કહેવાય. જે કે શ્રીભાગવતમાં ભક્તિયોગ બહુવિધ કહેલો
છે તથાપિ શ્રીભાગવતમાં તે બહુવિધની મુખ્યત્વે નથી, કારણ કે તે તે માત્ર મુકત્યાદિ
ફલ સિદ્ધ કરે છે, જે મુકિત શ્રીભાગવતપ્રતિપાદ, પરમ ભક્તિરસથી તે અત્યંત પુણ્ય
છે. અક્ષણતા, ફલમિદં (અહુમાનું વા ઈદ્રિયવાનું ફલ આ છે) એ શ્રુતિસ્માના કથનથી
શુદ્ધપ્રિમાર્ગીય ફલ જ, પરમ મુકત્યધિક ફલ છે, અન્ય નહિ, એમ પ્રમેયરૂપે પ્રમાણ-
પૂર્વક પ્રતિપાદન કરવાનું સામર્થ્ય કેવલ શ્રીમદ્વાચાર્યચરણનું જ છે, અન્ય નથી, એમ
જણાવવાને જ આ સમમ નામની શ્રીમત્પ્રભુચરણે આપા કરી.

શ્રીભાગવતશાસ્ત્રોને જે ગૂઢ-ગુપ્ત-અર્થ તેનો પ્રકાશ કરવામાં ને વ્યક્ત કરવામાં સર્વ-
ભાવથી કથવામાં શ્રીમદ્વાચાર્યચરણે પરાયણ હોય છે. શ્રીભાગવતના ગૂઢ અર્થનો પ્રકાશ
કરવામાં પર-ઉત્કૃષ્ટ-અધ્યન-ગતિ-જેઓશ્રીની છે એવા અથવા શ્રીભાગવતના ગૂઢ અર્થને
પ્રકાશ કરવામાં પર-તત્પર-યત્નને આ અર્થને આ લોકમાં શ્રીમદ્વાચાર્યચરણે પધાર્યો છે.
આપશ્રીએ સ્વગુણે પ્રથમ સ્કંધના શ્રીસુબોધિણના સ્મરે તસ્ય વિવેચિતું (તેનો શ્રીભાગ-
વતનો અર્થ, વિવેચવાને-વિવેચન પુરઃસર કથવાને-વૈશ્વાનર વાક્યપતિ વિના અન્ય સમર્થ
નથી, તે શ્રીભાગવતાર્થ પ્રકટ કરવાને, કૃપાવલોકનપટુ-કૃપાકટાક્ષ કરવામાં ચતુર-શ્રીપતિએ
મને વ્યાસવત માનુષતનુ ધરાવી આપા આપી ભૂતકાલ પર પ્રકટ કર્યો છે, તેથી હું આનંદ-
સહિન વ્યાસવિષ્ણુને પ્રિય બહુધા-બહુ પ્રકારે-ગૂઢાર્થ પ્રકટ કરુ છું) એ પંચમ
શ્લોકમાં એ જ આપા કરી છે. ભગવદ્વિચારિન જ પરમ ગૂઢ હોવાથી તત્ત્વરૂપ (ભગવ-
ત્ત્વરૂપ) વિના તદ્દશાનથી (ગૂઢાર્થના અશાનથી) કાંઈથી પણ તેનો પ્રકાશ થઈ શકે
નહિ, તેવા ભગવદ્વિચારિનો પણ પ્રકાશ કરવામાં પરાયણ આપશ્રી છે. આપશ્રી જાણવા
છતાં ગૂઢાર્થકથન ન કરે તો આપશ્રીમાં અનામતા-અસત્યતા-દોષ પ્રાપ્ત થાય.

શ્રીભાગવત-પુણ્યાત્મક ભગવદ્ભાવ-તેનો જે ગૂઢાર્થ તત્પ્રકારથી (પ્રિયપ્રકારથી
ભગવદ્ભાવથી) ભજન (સેવા) તેનો પ્રકાશવામાં પરાયણ શ્રીભાગવત-શ્રીભગવતીનો
(શ્રીસ્વામિનીજનો) જે ભાવ (માનાદિ) તેમાં ગૂઢાર્થ (પ્રભુ) તેના પ્રકાશનમાં પુનર્મે-

૧. અક્ષણતાં ફલમિદં ન પરં વિદિમાઃ

સહ્યઃ પશ્યન્તુ વિવેચાયત્તોદયસ્યેઃ ।

વર્ષ પ્રવેશયુતયોરુવેણુજુટં

યૈર્વાનિર્ણતમનુસ્તકટાક્ષમોક્ષમ ॥ મા. ૧૦-૨૬-૭.

૨. અર્થે તસ્ય વિવેચિતું ન હિ વિમુર્ચિશ્વાનપદાકપતે-

રન્યસ્તથ વિષાય માતુષતર્ક માંધ્યાત્મચક્ષુરપતિઃ ॥

દત્તાશાં ચ કૃપાવલોકનપટુર્યદ્યદ્યાર્તોદે મુદા-

ગૂઢાર્થે પ્રકટીકરોમિ ચહુપાધ્યાત્મ્ય-વિષ્ણોઃ પ્રિયમ ॥;

લનમાં પરાયણુ સ્વામિનીલાવમાં ગૂઢ જે મૂલ્યાર્થ સ્થાપ્ય તે જ પુષ્પિભાગમાં તત્ત્વ છે, તેથી તેનો અર્થ પ્રકાશ કરવામાં પરાયણુ આપણી છે. સ્વામિનીલાવમાં ગૂઢાર્થ યુગારાદિ તેને પ્રકાશવામાં પરાયણુ એવા.

‘દૈવાદાનપ્રયત્નાત્મા’ એમ શ્રીભાગવત્યરણુ નામ પ્રથમ કહેવાઈ ગયેલું છે તે માંનો પ્રયત્ન આ સપ્તમ નામથી જણાવે છે. ‘શ્રીલાગવતના અર્થતાનથી જ ઉદ્ધાર છે. તે શ્રીલાગવતાર્થ ગૂઢ હોવાથી તેને પ્રકાશવામાં પરાયણુ-તત્ત્વરસમર્થ, તેથી એ પ્રયત્ન કરવાનું સામર્થ્ય (દેવના ઉદ્ધાર માટે શ્રીલાગવતગૂઢાર્થપ્રકાશનદ્વારા પ્રયત્ન કરવાનું સામર્થ્ય) એઓશ્રીનું જ છે એમ પ્રતિપાદન કહેયું.

પુરુષોત્તમ, તેની દશવિધલીલા, અને પુષ્પિલકતના લાવ એ સર્વ નિર્ણય નિત્ય છે એમ પ્રતિપાદન તે ગૂઢાર્થ તેને પ્રકાશવામાં પરાયણુ.

‘શ્રીભાગવતગૂઢાર્થપ્રકાશનપરાયણુ’ એ શ્રીભાગવતના દશમ ગૂઢાર્થ પૂર્વાર્થના સપ્તમાધ્યાર્થબોધક નામ છે. લગવાનતા તે ‘લાગવત’, ‘શ્રીના’ અને લગવાનતા તે ‘શ્રી-લાગવત’ (‘શ્રીભાગવત્યરણુપ્રભૂતિ’) ૧ ‘તેઓને ગૂઢ (અગ્નિ) અર્થ-પોતાને (કીશકુરુએ) સ્તન પાન કરવાની ઇચ્છારૂપ-તેનો શેદનથી શકેપાતનથી પ્રકાશ કરવામાં પર અયતન (ચરણ્યાલને) જેમનું છે તે શ્રીભાગવતગૂઢાર્થપ્રકાશનપરાયણુ, કહ્યું છે કે ‘ઔચાનિક ઉત્સવમાં ઉત્સાહપુર્વકમનવાલી ઉદોચિત્તવાલી તે શ્રીયશાદા આવેલા પ્રજવાસીઓને વસ્ત્રાંતરકાર્યકે મૂળ કરતાં હોયોથી સુનવું રહેન નિઝે એ અર્થે કહેયું નહિ. સ્તનથી (સ્તનપાન કરવાની ઇચ્છાવાન) રહેન કરતાં પ્રભુએ તો બન્ને ચરણુ ઉચા કર્યા. શ્રીભાગવતનાં-શ્રીભાગવત્યરણુપ્રભૂતિનાં, ગૂઢ (અગ્નિ) રંચસુનમાહાત્મ્યરૂપર અર્થનો પ્રકાશ કરવાને પર અયતન-અર્ધગમન-જેનું છે તે, ‘શ્રીભાગવતના-શ્રીભાગવત્યરણુપ્રભૂતિના ગૂઢ-અગ્નિ-અર્થનો (અગ્નિ-અર્થનો) સ્વાંતરિયતિનો શ્રીકુરુએ પોતાના વિષે અગ્નિ અગ્નિ છે એવા માંતરણુદિના અંગાંત અયતનો’ પ્રકાશ કરવામાં પરાયણુ-તત્ત્વરસ-

૧. ઔચાનિકોત્સવમના મનસ્વી સમાગતાન્યુજયતી વંજીકસઃ ।
નિવાગ્નોદ્ઘરિતે સુતેષ્ય સા દેદલ્લનાયી વારણાવુદ્ધિપત ॥ મા. ૧૦-૭-૧
૨. ‘પંકડગિદ્ધિમાદે’ નાલયેતી સુતે સતી । ગરિમાયં શિશોત્રોદ્ધિ સદે શિરિકૂટવદ્ ॥ મા. ૧૦-૭-૧૮
ભૂમી નિપાય તે ગોપી વિમિતા મારણીકિતા । મહાપુરુષમાદધી જગતામાસકમસુ ॥ ૧૯ ॥
દેવો નાજા દળાવતેઃ કસજલ્યઃ પ્રણોદિતઃ । ચત્રગતરૂપેણ જહાતીસીનમમકમ ॥ ૨૦ ॥
ગોકુલ સર્વમાદૃશ્યમુણ્યમ્પ્રકાશિ રેણુમિઃ । દરવન સુમદોષાસ્તેન્વન પ્રદિતો દેવ ॥ ૨૧ ॥
સુદૃઢમમવદ્રોષે રતસા તમસા કૃતમ્ । સુત યગોદા નાવસ્તત્સ્મિન્ન્યસ્તયેતી યત્ ॥ ૨૨ ॥
નાવસ્તત્સ્મિન્ન્યસ્તયેતી યત્ ॥ ૨૨ ॥
નાવસ્તત્સ્મિન્ન્યસ્તયેતી યત્ ॥ ૨૨ ॥
હિત ધારવનચક્રાસુવર્ષે સુતપદધીમવંલાઽનિલકય માતા ॥ ૨૩ ॥
અતિરુદનમતુમાત્યલોપસુવિ પતિતા મૃતવસ્તસા યપા ગૌઃ ॥ ૨૪ ॥
રહિતમનુવિશમ્ય તપ ગોપ્યો મૃતમતુતપિયોદુર્ગમુલ્યઃ ॥ ૨૫ ॥
રુદુરુતુગમ્ય નેરમુત્ત પતન ॥ ૨૫ ॥

સમર્થ. આપ-સ્તનપાન કરેલા તેના (શ્રીકૃષ્ણના) સચિરચિન્તનવાલા સુખને લોકન કરતી તે માતાએ, હો રાજન, જુએ કરતા (ગળામ ખાતા) તેની (શ્રીકૃષ્ણની) સુખમાં આ બહિઃ દશ્યમાન વિષ્ણુ બેધું. આ પ્રકારે શ્રીભાગવેનગૃહ્યર્થપ્રકાશનપરાયણ નામ સક્ષમ અધ્યાયની, સકટપાતન, તથા સ્વસુખમાં વિષ્ણુદર્શન એમત્રણે લીધાનું બોધક છે.

॥ હરિમિયા ॥

ગોકુલકુમારિકા—આ, પહેલાં મને, અહિં ગમતું નહિ, પરંતુ હવે તો મને સુખોપધી પાશુ-
નજી અહિં વધારે ગમે છે.

કમલો—જુદેન, સુખાધિમાં અનેક પ્રકારની પ્રવૃત્તિ હોય છે, અને આ પુનામાં શાંતિ છે.

ગોકુલકુમારિકા—મને તો મુખાધિમાં મદિરામાં દર્શનથી પણ અહિં શ્રીબાલકૃષ્ણલાલેઈનાં દર્શન-
માં આનંદ વિશેષ આવે છે.

કમલો—સુખાધિમાં આપણું પુષ્ટિમાર્ગીય મદિરામાં શ્રીમદ્દામુખનાં અને શ્રીકૃષ્ણાંઈનાં
સેવ્યસ્વરૂપ વિશેષ છે તેમનાં દર્શનથી જે સુખ થાય છે તે તો અવર્ણનીય ન
છે, તથાપિ અહિંનાં મદિરામાં અન્નાચારનો લેશ નથી, તેથી ચિત્ત પ્રસન્ન થાય છે.

ગોકુલકુમારિકા—અહિં તો મદિરાનો સર્વ પરિચારક—મુખ્યાણ, મોદનભાંઈ, શિંચરાંમ,
નારિયણ, અંમન, લંચુભાઈ, દેવકારકાકી, મણીભાભી, કેશવકુમે જલધરીઆ,
મંગલદામ બંધદેવ, પંડેશ, અને કૃષ્ણરાવ—મદિરામાં ન પ્રસાદ લે છે, અને તે
પાંચુ જાણે પાતાના ઘરમાં જમના હોય તેવી જ રીતિથી.

કમલો—આપણું મદિરામાં શ્રીકૃષ્ણને અચુક બોગ નિસ અંગીકાર કરાવેનો જે નેઈએ,

ત્રણાપૂતે, જાતરણે વાલ્યારૂપરો દરન. ॥ ૧૭ ॥ કૃષ્ણ ચમોગતો મલુ નાશકોર મુનિમારણ ॥ ૨૬ ॥

તમદમાન મન્યમાન આત્મનો ગુરુત્તયા ॥ ગલદીત ઝલહુ નાશકોરુતાર્કમ ॥ ૨૭ ॥

ગલપ્રહણનિયોથો, દૈલો નિર્ગતલોચનઃ ॥ અવ્યકારાં ન્યપતસહવર્તીં વ્યસુવિત્તે ॥ ૨૮ ॥

તેમંતરિકાલ્યતિત, શિલાયા વિષીર્ણસર્વાવચન કરાતમ્ ॥ ૨૯ ॥

પુર યયા રુદ્રગેણ વિદ્રઃ કિયો રુદ્રત્વો દરુઃ-સમેતાઃ ॥ ૩૦ ॥

પ્રાદાય-માત્રે પ્રતિદલ્ય વિસ્મિતાઃ ॥ કૃષ્ણ ચ તસ્યોરિતિ લખમાનમ્ ॥ ૩૧ ॥

ત સ્વસ્તિમન્તે પુરુષાદનીતે વિદાયસા મૃત્યુમુંસાત્મયુક્તમ્ ॥ ૩૨ ॥

ગોપ્યથ ગોપાઃ કિલ નંદપુષ્ટ્યા લલ્ચા-પુનઃ પ્રાપુરતીમોદમ્ ॥ ૩૩ ॥

અહોપતાલ્યદ્ધતમેષ રક્ષસા વાલો નિવૃત્તિ ગમિતોઽભ્યગાલુનઃ ॥ ૩૪ ॥

સ્વપાપેન વિહિસિતઃ ॥ ચલઃ સાધુઃ સમત્વેન મ્યાદિમુચ્યતે ॥ ૩૫ ॥

કિં નસ્તપર્થોર્નમથોક્ષકાર્ચનં પુતિદરુત્તમુત મૃતસોદરમ્ ॥ ૩૬ ॥

યત્ સર્પતઃ પુનરંચ ચાલકો દિટ્થા સવન્નુપ્રર્ણયન્હુપાશિતઃ ॥ ૩૭ ॥

દૃષ્ટાદ્ધતાંને વહુરો નરગોપો વૃદ્ધને ॥ વસુદેવચો મુદ્યા પ્રનિયોમાત વિસ્મિતઃ ॥ ૩૮ ॥

૧. પીતપ્રાયસ્ય જન્તી સા તસ્ય સચિરચિન્તનમ્ ॥ મુલો લાલયતી રાજવંજૃમતો દદશે હૃદમ્ ॥ ૩૯ ॥

આને 'નેક' ના 'નેમ' કહે છે. અહિંના સુખ્યાલ એવા તો કુશલ છે કે તે નેકમાંથી મહિરના પરિચારકને મહાપ્રસાદના ટોપલેટોપલા પોતાને ઘેર લઈ જવું દેતા નથી, પરંતુ તેમણે અહિંના વૈષ્ણવોનાં મામની એક ઘાંટી તૈયાર રાખેલી છે, તેમાંથી કમવાર નિત્ય વૈષ્ણવોને જ ઘેર મહાપ્રસાદ પધારે છે. આથી વૈષ્ણવો પ્રસન્ન રહે છે, અને સુખ્યાલ જે સેવા કરવાની સૂચના કરે છે તે તેઓ સેવા પણ સક્રિયાવા વિના પ્રસન્નતાપૂર્વક આદરથી કરે છે. કહે છે કે સુખ્યાલના સુખમાં જ લક્ષ્મી છે !

ગોકુલકુમારિકા—આ, સુગાઈથી વેણા એકસીકાકા આન્યા હતા તેમણે પણ પ્રસાદ મંદિરે જ લીધો હતો.

કમલા—અહિંનાં બે મંદિરમાંનાં એક પણ મહિરમાં મહાપ્રસાદ વેચાતો મલી શકતો નથી, તેથી બહારગામથી આવેલા પવિત્ર વૈષ્ણવને આપણા સંપ્રદાયની રીતિપ્રમાણે ન્હાવાધોવાને અને પ્રસાદ લેવાને મહિરમાં આવવું જ પડે છે. વૈષ્ણવોને ન્હાવા-ધોવાની અને પ્રસાદ લેવાની આવી અનુકૂલતા હોવાથી અહિં વૈષ્ણવો ઉર્મગથી આવે છે, અને તેથી મંદિરે ભેટ પણ સારી આવે છે, જેનો તારા સુખ્યાલકાકા પ્રભુમાં સુંદર વિનિયોગ કરે છે.

ગોકુલકુમારિકા—સુગાઈમાં આપણા સન્માન્ય મહારાજને મહાપ્રસાદાદિની એવી વ્યવસ્થા કેમ રાખના મહિ હોય? આપણા શરભોએ આપણને સન્માર્ગમાં પ્રેરવા ન જોઈએ? અને તે પણ ન બની શકે તો અંનાચારનો તો અટકાવ બનતે પ્રપતે તેમણે કરવો ન જોઈએ?

કમલા—મહારાજને અનાચાર અટકાવવાને અપ્રસન્ન હોતા નથી. પરંતુ તેમને જેવી રીતિથી એ વિશે વિનિયોગ થતો જોઈએ તેવા વિવેકવિચારથી વિનિયોગ કરવામાં આવતી નથી. આદિવક વૈષ્ણવો અવિનય આ અનાચાર મહારાજને કાને લાગશે તો ધીમેધીમે તે અનાચારને રૂઝાને મદાચાર પ્રવચ્ચા વિના રહેશે નહિ. નેક બહુ વારંથી આશ્ચર્ય આવે છે તેમાં લેણ પણ ન્યૂનતા ન કરી, પણ નેકનો મહાપ્રસાદ મહિરના પરિચારકને ટોપલેટોપલા ન વાંટી દેતાં વૈષ્ણવોને ઘેર પધારાવેલો એમ બની શકે તો સેવા સારી થાય, પરંતુ આ યોગ્યતા સકલ થવાને વ્યવસ્થાપક અધિકારીએ ઉત્તમ પ્રકારે વર્ધિવટ કરવો જોઈએ. એકદમ મહિરના પરિચારકને નિત્ય મલતી ટોપલેટોપલા મહાપ્રસાદ જપ્ત કરનાં પદેમાં પ્રથમ તેમના પગારમાં ચોખ્ખું રૂદિ દરી આપીને તેમને મતોપ આપવો જોઈએ, અને આરપણી નેકની સુંદર વ્યવસ્થા કરીને વૈષ્ણવોને પ્રમત્ર નખવાથી આપણા સંપ્રદાયનો સમુદર્શ થયા વિના રહેશે નહિ. કહે છે કે શ્રીવાલકૃષ્ણલાલમહારાજ એવો મદાચાર પ્રવચ્ચા નાર જ હતા, પરંતુ તેમણે અકસ્માત આસુર્યામોદલીલા કરી દીધી ! હવે પારિણતનાં, પુષ્પ પુષ્પલ આલાજેટલાં લીલાઈ રવાં લાગે છે, આલ, આપણે ઉપર જઈએ.

ગોકુલકુમારિકા—આ, અને તે આ મંદિરે બહુ જ સરસ લાગે છે, અહિં મર્ગસા-

સંગાર, ચાલ, રાજભોગ, ઉત્થાપન, ભોગ, સંખ્યા અને રાખન આદે દર્શનમાં સ્ત્રીપુરુષોને જુદાં જુદાં દર્શન કરવાની પણ કેવી અનુકૂલતા છે ? આ પારિજાતના દક્ષથી તેમ જ અન્ય કલાકૃતિની સ્વચરચાથી શ્રીકૃષ્ણની સેવામાં પણ કેટલી બધી અનુકૂલતા છે !

કમલા—શ્રીકૃષ્ણની દર્શનથી અદિ નેત્ર શીતલ થાય છે. ચાલ, હવે આપણે રનાનાદિ કરીએ.

ગોકુલકુમારિકા—આ પારિજાતનાં પ્રુષ્ણનો લાલ અન્ય પડોશીને પણ ખેડ મલે છે, પરંતુ મને એ પડોશી જરા ગંદાં લાગે છે.

કમલા—ખહેન, આપણા પ્રુષ્ણમાર્ગમાં શુદ્ધિપર જેવું લક્ષ આપવામાં આવે છે તેવું એને તેટલું લક્ષ અન્યત્ર આપવામાં આવતું નથી. આપણા સંપ્રદાયમાં આચાર શુદ્ધ, વિચાર શુદ્ધ, અર્થ તથા શુદ્ધ, સર્વ જ શુદ્ધ, જ્ઞાન કર્યા વિના મેલે લગડ અન્યત્ર જાય જ નહિ, કેમચિત્ જવાની જરૂર પડે તોએ ઉઠીને દરોક મિનિટ પ્રભુનું ચિંતન કરીને જલથી લાય સ્વચ્છ કરીને સચિનાં વસ્ત્ર બદલીને પછી જ બહાર જતું. શાયદ તંધાપનાદિ દેહકૃત્ય કરીને તરત જ ન્હાવું એ ઉત્તમ છે.

ગોકુલકુમારિકા—હાતાંન્હાતાં કેટલીક પવિત્ર નદીનાં નામ દેવામાં આવે છે તેમ આપણાથી પણ શ્રીયમુનાદિકનો પાક ન્હાતાંન્હાતાં થાય નહિ ?

કમલા—હાતાંન્હાતાં લે બેલીએ તો મોંતું ઉચ્છિષ્ટ શરીરપર પડે અને જલને લીધે તે આપણા શરીરપર આપી જાય અને ન્હાવું ન ન્હાવું યથા જાય, શુદ્ધિને બદલે અશુદ્ધિ થાય, તેથી ન્હાતીવખતે માત્ર અંતઃકરણથી શ્રીયમુનાજીનું માનસિક સ્મરણચિંતન કરવું, અને ન્હાઈ રહ્યા પછી સ્વચ્છ હુણલથી શરીરને બરાબર લુછવા પછી જ શ્રીયમુનાદિકના પાકનો પ્રારંભ કરવો, આગલે દિવસે સુકવેલાં અને જેને ડાઘએ સ્પર્શ ન કર્યા હોય એવાં અરુષ્ટ વસ્ત્ર સત્વર પહેરીને તરત જ ચરણામૃત લેવું. પ્રમાદિ કુક્રમથી પુરુષોએ આદ્યક્ષરસ્મરણપૂર્વક દ્વાદશ તિલક કરવાં, અને કુમારિકાએ અને સૌભાગ્યવતીએ માત્ર આંદોલો કરવો.

ગોકુલકુમારિકા—આ, શ્રીયમુનાદિકનો પાક તો કરું છું પરંતુ તેનો અર્થ સમજી શકું એટલું સંદેહ મને આવતું નથી. “નમામિ યનુવૌમિદં” હું શ્રીયમુનાજીને નમન કરું છું એટલું તો એમાંથી સમજાય છે, અને તેથી હું ધારું છું કે એમાં શ્રીયમુનાજીની સ્તુતિ પ્રુષ્ણ આંવળી હશે.

કમલા—ખહેન, તારું ધારવું સત્ય છે. યોગાંક વખતમાં જ તું મંથેતો, અર્થ, સીખી શરીર એવી કૃપા શ્રીયમુનાજી કરશે. આને તને શ્રીયમુનાજીની કૃપાથી જ કાંઈક પ્રસંગ વર્ણવું છે.

ગોકુલકુમારિકા—આ, મને એ પાક તો ખડ જ મને છે, એ આંક છે ત્યારે એના આક સ્ત્રોક હોવા બેઠાએ તેને બદલે નવ સ્ત્રોક કેમ છે ?

કમલા—ખહેન, એના નવ સ્ત્રોક છે, તેમાંના આઠ સ્ત્રોકમાં શ્રીયમુનાજીની સ્તુતિ છે, અને.

ઉદા નવમા શ્લોકમાં એ પાઠ કરનારને કેવું ફલ પ્રાપ્ત થાય છે તે વિશે શ્રીમહા-
પ્રભુએ આજ્ઞા કરી છે.

ગોકુલકુમારિકા—ત્યારે બા, શું એ શ્રીચમુનાષ્ટક શ્રીમદ્વામ્બુજએ 'પ્રકટ' કર્યું છે ?

કેમના—હા બહેન, 'શ્રીયમુનાદક'નું સ્વરૂપ તો નિત્ય જ છે, પરંતુ રહસ્યારે શ્રીમદ્-વલ્લભાચાર્યજી આ જીવનકાળે પ્રકટ થયા ત્યારે શ્રીમદ્દામલજીએ, શ્રીયમુનાદકનું પણ જીવનકાળે પ્રકટ થયું, અને ત્યારપછી શ્રીગુણજીએ, શ્રીગોકુલનાથજીએ શ્રીહરિશયજીએ, અને શ્રીપુરુષોત્તમજીએ એ શ્રીયમુનાદકનો અભિપ્રાય, નિરૂપણને ને અર્થે પ્રકટ કર્યો છે. આ સર્વ વીકામયો પણ સંસ્કૃતમાં છે.

ગાદુલકુમરિકા—પાદને અને ‘શ્રીમદ્દક્ષભાગ્યવિરચિત’ આવે છે, તેથી શ્રીયમુનાદેવ
શ્રીમદ્દક્ષભાગ્યવિરચિતનામનાં દ્રાવિડ આચાર્યે દેવ્યુ દશે એમ હું ખાતરી દલી, પણ
હું તો એમને કહે છે કે એ અંચતું સ્વરૂપ નિત્ય છે, અને શ્રીમદ્દામરુજીએ એ
શ્રીયમુનાદેવનું બુનલપર પ્રાકટ્ય કેયું.

ક્રમસા—મહેન, આપણા પુણિર્માર્ગિય વૈષ્ણવો શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યજીને ‘શ્રીમદાપ્રભુજી’ કહે છે, કારણ કે જો મહારા પ્રભુ છે, ‘શ્રી’પ્રકાર—શ્રીકૃષ્ણ—પણ જોમની પ્રેમ-લક્ષિત લીધે નિરંતર વસા છે. શ્રીમહાપ્રભુજીનું જ ‘લોકપ્રમિદ’ નામ ‘શ્રીમદ્-વલ્લભાચાર્યજી’ છે.

ગાંધીજીના અભિપ્રાય—જા, મને શ્રીયમુનાશનની અને શ્રીમહાપ્રભુજીની બન્નેની વાત બહુ ગમે છે, તેથી હું પુણું હું કે શ્રીયમુનાજીનું નિત્ય સ્વરૂપ આપું કેવું હશે ?

ક્રમસા—યદેન, આપણે પુષ્ટિમાર્ગીય વૈષ્ણવ છીએ; તેથી નિત્ય શ્રીપદોદ્ધત્તએ નિન-
 ઉત્તમમાં સમારેલા શ્રીહકુન્ડની ગેવા, દરીએ છીએ, તે શ્રીપદોદ્ધત્તગ-
 લાલિન શ્રીકૃષ્ણ. બાલભાવથી શ્રીમદ્ગોકુલમાં અને દિશોરભાવથી આઘ શ્રીમદ્-
 યદ્દાવનમાં નિત્ય મિરાળે છે. આ નંદદિશોર શ્રીમદ્ગોકુલમાં અને આઘ શ્રીમદ્-
 યદ્દાવનમાં મિરાળને કીધ કરે છે, ત્યાં શ્રીયમુનાજી નરીત્વરૂપે મિરાળે છે એટલું
 જ નહિ પરંતુ શ્રીસ્વામિનીછત્રી પેઠે શ્રીયમુનાજી, પણ સ્વપ્ન સ્વામિનીએ સ્વરૂપે
 મિરાળે છે, અને શ્રીકૃષ્ણને મત્તવાને આનુ ભક્તો આ શ્રીયમુનાજીની નિરંતર
 સ્તુતિ કરે છે. ભક્તોનો અને શ્રીયકુન્ડનો સમાગમ થાય એ શ્રીયમુનાજીને બધું
 રચે છે, તેથી પ્રજા નિર્દોષ અને પૂર્ણશુદ્ધ છે એમ સ્વરૂપસ્થાન ભક્તોને કરાવે
 છે, અને 'દેવવાનુ ભક્તો દેવ તથાપિ તે આપના જ છે' એમ શ્રીહકુન્ડને
 મરતવાથી રીઝતીને જીવના અમખ્ય અપમાદની ધામા કરાવે છે. શ્રીયમુનાજી
 એવાં તો ઉગર કૃપાશુ અને સરલ છે કે અર્થ ભક્તનું દિન જ એમને રચે છે,
 કૃપિતા તો 'જેમનામાં ગધ પશુ નહિ? શ્રીયમુનાજીનું આનું દગમય સ્વરૂપ
 દોષાથી કોરિશ ભક્તો નિરંતર એમની સ્તુતિ કરે છે, અને એમની એ ભાવમય
 સ્તુતિ તે નિત્ય શ્રીયમુનાજી.

શ્રીમદ્વાલમુનિ—શ્રીમુનાઇ એને શ્રીયમુનાઇ અને નિવ્ય શ્રીમદ્ગોપેન્ડ્ર એને એમાનિ
શ્રીમદ્વાલમુનિમાં મિનાને છે એ સમજાયું, પરંતુ શ્રીમદ્વાલમુનિએ કહ્યું તે રૂપરૂપ
બ્રહ્મપદ કેમ પ્રકટ થયા ?

॥ श्रीविष्णुभाय नमः ॥

जयति यमुनाभिधा जयति जगदेवा ॥
 पुण्यपथसानु कलिकदेवा ॥ १ ॥
 सुभगनवसजलजलपूरा ॥
 निखिलकलिकलुपौघनिदलनशूरा ॥ २ ॥ ज०
 धर्मधनकामादिकामितविधायिनी ॥
 तीरशुचितनुमुचे परमपददायिनी ॥ ३ ॥ ज०
 कल्पतरुनिकरसंकुलितमाणिक्यला ॥
 स्वच्छसैकतनिराकृतमूलतूला ॥ ४ ॥ ज०
 स्नानकृत्रिजसहजमलतिरस्कारिणी ॥
 पानकारिणी मनःशुद्धिविस्तारिणी ॥ ५ ॥ ज०
 मुकृतिमुकृतिमुकृतिचयसंचयविवर्धिनी ॥
 कृष्णचरणांबुजे रतिरससमर्धिनी ॥ ६ ॥ ज०
 कमलकुललोचना मधुपुरुचिरुज्जला ॥
 हासनिभहंसगणसंततसमुज्ज्वला ॥ ७ ॥ ज०
 तटनिकटफुल्लवनचित्रपटधारिणी ॥
 कोकरववागमलफेनवरहारिणी ॥ ८ ॥ ज०
 विशददंदावनपरागभरंजिता ॥
 बहुविरहहारिणी लताभरणसिञ्जिता ॥ ९ ॥ ज०
 भृंगभृङ्गटीभंगमूचितानुग्रहा ॥
 परमवत्सलतया सर्वजनमुग्रहा ॥ १० ॥ ज०
 सारसभिनादनिभसरसनिनादिनी ॥
 मुखदर्शिकरभरस्मरजनाह्लादिनी ॥ ११ ॥ ज०
 संतांभिभेदिनी सत्पथसमुद्भवा ॥
 हरिचरणरतगदाधरविरचितस्तवा ॥ १२ ॥ ज०

અધિકરણસંગ્રહ

- ના સંપોદ્યાત ॥

પૂર્વોત્તરકાંતમક વેદ ગીતાં બ્રહ્મસત્ અને શ્રીમદ્ભાગવતરૂપ પ્રસ્થાનચતુષ્ટય યથાનુક્રમ સંશયનિવારક છે. તે સર્વની 'એકવાક્યતા કરીને શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યજીએ જ અખંડ શુદ્ધાદિત બ્રહ્મવાદનો પ્રકાશ કર્યો, અને નિરસાધન હોયના' નિઃસંયસાર્ય લગવદ-નુબદ્ધાત્મક 'પુષ્ટિમાર્ગ' પણ પ્રકટ કર્યો. શુદ્ધાદિત બ્રહ્મવાદ અને પુષ્ટિમાર્ગના પોષક શ્રીમદ્ભાગવતચરણકૃત અનેક 'ત્રણમાં શ્રીમદ્ભાષ્ય અને શ્રીમદ્ભાષ્ય' એ એ બ્રહ્મવાદના આકર ગ્રંથ છે. 'શ્રીમદ્ભાષ્યના' તૃતીયાધ્યાયનો કાંઈક વિભાગ પુષ્ટિકર્તિસુધામા પ્રકટ થયો છે, 'શ્રીમદ્ભાષ્ય'નો તો સપ્રકાશ જ પ્રકાશ થયો છે.

બ્રહ્મસત્ના ચાર અધ્યાય છે, પ્રત્યેક અધ્યાયના ચાર પાદ છે, પ્રત્યેક પાદમાં અમુક અધિકરણ છે. અધિકરણના સક્ષિપ્ત અર્થ જ્ઞાણવાતાં સાધનમાં શ્રીપુરુષોત્તમજીક અધિકરણમાલા અને નિર્ભયરામભટ્ટકૃત અધિકરણસંગ્રહ પ્રધાન છે. અધિકરણમાલાનું મુદ્રણ શ્રીમદ્વૈષ્ણવપરિવર નરકથી થાય છે. અધિકરણસંગ્રહનું મુદ્રણ તો તે સંસ્થા તરફથી થઈ પણ સુકચું છે, અને તેનું મૂલ્ય પણ અનિર્વચ્ય માત્ર ૦-૪-૦ છે. અધિકરણમાલા અને અધિકરણસંગ્રહ વડે અધિકરણના અર્થનો નિશ્ચય કરીને, મરીચિકા કે અન્ય 'બ્રહ્મસત્કૃતિ'એ બ્રહ્મસત્ના અર્થનો નિશ્ચય કરીને, પ્રતીપ વિવરણ ઇત્યાદિ સંરલ વીકા વડે શ્રીમદ્ભાષ્યનું અધ્યયન કરીને, પ્રકાશ અને રસમિચરે તે અર્થને સ્થિર કરીને ભાવપ્રકાશિકાકૃતિનો સમાચય લઈને શ્રીમદ્ભાષ્યનું પરિશીલન કરવાનો સાંપ્રત્યિક સિદ્ધાંત વિલસે છે.

આ અધિકરણમંત્રદ્વાર નિર્ભયરામભટ્ટકૃત કંકરપદોના તૃતીયાધિકાધીશ્વર શ્રીવલ્લભજીક મહારાજની નામર શિષ્ય થાય. તે મહારાજનીના અનુમદથી તેમને શ્રીદારિકાધીશ્વરના મુખ્ય પરિચારકનું પણ પદ પ્રાપ્ત થયું હતું. શ્રીદશમક પદસુભોધિતીકારિત્વ, કૃત્સવનિર્ણય અને આશીર્વાદનિર્ણય એ ત્રણ ગ્રંથ આ નિર્ભયરામભટ્ટનાં સુપ્રસિદ્ધ છે. કદાચિત આ ચાર ગ્રંથો ઉપરાંત અન્ય પણ ગ્રંથો તેમણે નિદ્ધ કર્યા હશે.

શ્રીપુરુષોત્તમજીની અધિકરણમાલા અને નિર્ભયરામભટ્ટનો અધિકરણસંગ્રહ એ ગ્રંથ એક જ કાટિના છે. ઉલ્લખનો વિષય એક જ છે, પરંતુ અધિકરણમાલાની ભાષા કાંઈક વિશેષ ઔદ-શાસ્ત્રીય-છે, ત્યારે અધિકરણસંગ્રહની ભાષા તેના પ્રમાણમાં સરલ છે. વિષ્ણુસ્વામી મધ્ય રામાનુજ શંકર ઇલાદિનાં બ્યાખ્યાન વિદ્યમાન છે " નયાપિ શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્ય-જીએ બ્રહ્મસત્નું ભાષ્ય શા માટે પ્રકટ કર્યું? આ નૈસર્ગિક પ્રશ્નનું ઉત્તર શ્રીસુભોધિતીજીના ઉપન્યાસપૂર્વક આ અધિકરણસંગ્રહના પ્રારંભમાં જ મળે છે, તેથી વિષ્ણુસ્વામી આ સમદાયના આચાર્ય ખરા કે નહિ એ સંદેહનો પણ અંતિમ નિર્ણય આનાયાસે થઈ જાય છે. નિર્ભયરામભટ્ટ ૨૫૮૪ કહે છે કે 'વિષ્ણુસ્વામિવધ્યપ્રવૃત્તયો મગ્ધાદૈત્ય સંચયસંવક્રમાવસ્ય ચ વિરોધ મન્યાના અમેદવોપક્રમતિપુ લક્ષણયા મેદ્વપરત્વં સ્વાકલ્ય મુદ્ધ મેદ્મગોચરુઃ' ઇલાદિ. 'બ્રહ્માદૈત્યવાદ અને સૈન્યસંવક્રભાવનો વિરોધ યાનનાર વિષ્ણુસ્વામિમધ્યપ્રવૃત્તિનો અલેદ-

બોધક શ્રુતિઓ વિશે લક્ષણોએ કરીને બેદપરતા સ્વીકારીને શુદ્ધ ભેદનો અંગીકાર કર્યો. સાથે હવે સ્પષ્ટ થયું કે શુદ્ધ ભેદનો અંગીકાર કરનાર વિષ્ણુસ્વામી શુદ્ધ અદ્વૈત સિદ્ધાંતના આચાર્ય ન જ થઈ શકે. અત્ર આ સ્પષ્ટ છે. બ્રહ્મસૂત્રના વ્યાખ્યાતા અનેક થઈ ગયા પરંતુ તેમનામાંના એકથી પણ બ્રહ્મવાદ અને ભક્તિમાર્ગના વિરોધનો પરિહાર થઈ શક્ય નહિ. બ્રહ્મવાદ અદ્વૈત ભાસે છે, સેવ્યસેવકભાવરૂપ ભક્તિમાર્ગ દ્વૈત ભાસે છે, અદ્વૈત ભાસતા બ્રહ્મવાદમાં અને દ્વૈત ભાસતા સેવ્યસેવકભાવમાં જે પરસ્પર વિરોધ ભાસે તેનો પરિહાર કરવો એ બ્રહ્મસૂત્રના વ્યાખ્યાતાનું સુખ્ય કર્તવ્ય છે, પરંતુ આ વિરોધને પરિહાર શક્યતાદિ કાંઈ પણ વ્યાખ્યાતાથી થઈ શક્યો નહિ. છવ્યજ્ઞના ખંડાનને પ્રધાન માનતા શકે સેવ્યસેવકભાવની ગૌણતા સખીને ભાગભાગલક્ષણો, આશ્રય કરીને કેવલા દ્વૈતને પ્રધાન માન્યું, અને વિષ્ણુસ્વામી, મધ્ય, અને રામાનુજે તેથી વિપરીતમાર્ગ ગ્રહીને અદ્વૈતબોધક શ્રુતિને લક્ષણિક કરીને સેવ્યસેવકભાવને પ્રધાન માન્યો. શ્રુત્યર્થસૂચક બ્રહ્મસૂત્રનો આ પ્રકારે વિશ્લેષ થયો બેઈ વેદાંતકૃત વેદવિદ્ સાક્ષાત્ શીષ્યશ્રીમદ્બ્રહ્માચાર્યશ્રી સ્વરૂપે પ્રકટ થયા, અને બ્રહ્માદ્વૈતવાદનો આધ્યાત્મિક અક્ષરબ્રહ્મમાં અને સેવ્યસેવકભાવનો આધિદેવિક પુરુષોત્તમસ્વરૂપમાં સમન્વય ઘટાવીને અદ્વૈતના અને સેવ્યસેવકભાવના વિરોધનો કમનીય પરિહાર કરી આપ્યો, આ સ્પષ્ટ મથાગોચ્ય લક્ષમાં લેવાથી વિષ્ણુસ્વામીની તામસતા, તત્ત્વવાદીની રાજસતા, રામાનુજની આત્મિકતા, અને શ્રીમદ્વાચાર્યસ્વરૂપનું નિર્ગુણતા પણ સ્પષ્ટ થાય છે. જ્યાં વાસ્તવિક જ ભેદનો અનિશય આગ્રહ ત્યાં તામસતા અને જ્યાં તે દર થઈને એક જ પદાર્થના ઔચ્છિક આધ્યાત્મિકાધિદેવિકસ્વરૂપે વ્યવસ્થા ત્યાં જ 'નિર્ગુણ્ય.'

આ પ્રકારે શ્રીમદ્વાચાર્યસ્વરૂપના પ્રાકટ્યનું અને તેમનાં શ્રીમદ્ભાષ્ય અને શ્રીમદ્ગુણભાષ્યના પ્રાકુર્ણ્યનું કારણ સંક્ષેપથી જણાવીને તામસરાજગમાત્મિક વિષ્ણુસ્વામિમધ્ય-રામાનુજથી આપણા મંપ્રાણની અત્યન્ત વિભિન્નતા અને નિર્ગુણતા સ્પષ્ટ કરીને શ્રીમદ્વાચાર્યસ્વરૂપનિપાત્તિ નિર્ગુણ સંપ્રદાયમાં સુપ્રવેશાર્થ નિર્ભયરામભટ્ટના અધિકરણપ્રદાન ભાષાંતર પ્રારંભ હું.

॥ શ્રીકૃષ્ણોય નમઃ ॥

॥ શ્રીગોપીજનવલ્લભાય નમઃ ॥

॥ શ્રીમદ્વાચાર્યચરણકમલેષ્યો નમઃ ॥

॥ શ્રીમદ્દોસ્વામિશ્રીવ્રજભૂષણચરણાન્તેવાસિશ્રીશ્રીનિર્મયરામચિરંચિતઃ ॥

॥ અધિકરણસંગ્રહઃ ॥

ભાષ્યો લેણુ બ્રહ્મવાદ ભક્તિમાર્ગાવિરોધથી :

વંદુ તે શ્રીમદ્વાચાર્ય વેદવેદાંતપારંગ ॥ ૧ ॥

હવે વેદ સ્મૃતિ અને પુરાણાદિ વડે પ્રતિપાદ્ય બ્રહ્મ પરમાત્મા ભગવાન હતાદિ શબ્દ વડે પામ્ય શ્રીકૃષ્ણ, નિજ આત્મા વડે સર્વ જગતને ઉત્પન્ન કરીને અંશિત અને સેવ્ય- તેમાં આસક્ત સ્વાંશ હોવાને નિજ સ્વરૂપનો ભોધ કરવાને, શબ્દ- સેવકભાવનો- બ્રહ્માત્મક વેદરૂપે આપિર્ભાવ પામીને વેદના અર્થની દુર્બોધતા માનીને અવિરોધ- જ્ઞાનકલાએ વ્યાસરૂપે અવતરીને સ્વભૂતવિચારશાસ્ત્ર કર્યું. તે બ્રહ્મ- વિચારશાસ્ત્ર પણ દુર્બોધ હોવાને લીધે તેના વ્યાખ્યાનની અપેક્ષા પડતાં, બ્રહ્માદૈત્યાદનો અને સેવ્યસેવકભાવનો વિરોધ માનતા ઉત્તાપ્યાના વિષયસ્વામિ- મધ્વપ્રભૃતિએ અંબેદ્વોધક શ્રુતિઓ વિષે લક્ષણાએ કરીને ભેદપરતા સ્વીકારીને શુદ્ધ હોઈને અંગીકાર કર્યો. બ્રહ્મવાદને અને સેવ્યસેવકભાવને આપવાને અશક્ત વિશિષ્ટાદૈત્યાદીઓને પેણું વિશિષ્ટાદૈત્યાદનો આશ્રય કરતાં પણ અન્તે જતાં ૪ ભેદપર્યવસાયી જ બાણવા- માયાવાદીઓ પેણું એથી જ માયાવાદને અપક્ષએ છે. એ પ્રકારે હોવાથી 'વેદાન્તકૃત્ અને વેદવિદ્ હું' એ વચનથી અને 'શુ ઉપધાન કરે છે', 'શું આપા કરે છે, અનુવાદ કરીને શા વિષય કરે છે' છતાંનું હ્રદય લોકમાં મારા વિના અન્ય કોઈ બાણનું નથી' એ એકાદશસ્કન્ધીય વરવરણી, જગદાલ સિતા પતરરે, વેદના તાતપર્યનું ચાલ નથી, નેપી ભગવાને શ્રીમદ્વાચાર્યચરણસ્વરૂપે આપિર્ભાવ પામી બ્રહ્મવિચારશાસ્ત્રની વ્યાખ્યા કરી, અને તેમાં બ્રહ્મવાદને અને ભક્તિમાર્ગને અવિરોધે સ્થાપ્યા. એથી જ અન્ય ભક્તિમાર્ગ સમુલ્લ અને આ જ નિર્ણય ભક્તિમાર્ગ, અને તુલીયરક્ષિતા ડરમા અધ્યાયના 'ભક્તિયોગનું'

૧. શ્રીતુલ્યપીકાધીશ્વર ભૂતપર્વ નીતિશાસ્ત્ર કંકરપટ્ટીસ્થ ગોસ્વામી.

૨. બ્રહ્મસૂત્રરૂપ ઉત્તરમીમાંસાશાસ્ત્ર.

૩. બ્રહ્મસૂત્રરૂપ વિચારશાસ્ત્રના વ્યાખ્યાના.

૪. કોરણ કે તે વાદીઓથી અંબેદ્વનિયમને ન્યાય પ્રાપ્ત થતો નથી.

૫. શાકરો.

૬. વેદાન્તકૃત વેદવિરોધ ચાદ્મ ૧. શ્રીભગવદ્ગીતા, ૧૫, ૧૫.

૭. કે વિષયે કિમાચરે કિમનૂય વિકલ્પયેત્વ દ્વયસ હૃદયે સંકે નાન્યો મદ્વેઽ કથન ૧

શ્રીમદ્ભાગવત, ૧૧, ૨૧, ૪૨.

ચતુર્વિધ સ્વરૂપ એ તને કહ્યું' શ્લોકનાં. શ્રીસુભોધિનીજમાં કહ્યું પણ છે કે 'આ યુગમાં રતેઓ નમોગુણ રત્નોગુણ અને વસત્વગુણના બેદે કરીને વિષ્ણુસ્વામીના અનુસારી તત્ત્વવાદી અને રામાનુજને છે, અને અસ્મત્પ્રતિપાદિત નૈર્ઘ્યેય,' એમ ચતુર્વિધ ભક્તિયોગનું પ્રતિપાદન ભગવાને જ 'અભિનંધીને હિંમ્બા જે' ઇલાદિ શ્લોકે કરીને કરેલું છે' તેથી સર્વ ઉપનિષદના અવિરોધે શ્રવણવિચારશાસ્ત્રના વ્યાખ્યાતા શ્રીમદભાષ્યચંદ્રાચાર્યે.

પ્રતેમાં સમન્વય અવિરોધ સાધન અને ફલના ક્રમશઃ નિર્ણાયક ચાર અધ્યાય છે. ભાં પ્રથમાધ્યાયમાં અલંકરસ્વરૂપભોધકે વાંક્યનો વિચાર છે. તે વાંક્યો સંદિગ્ધ પાદાર્થસંગ્રહ. અને નિઃસંદિગ્ધ એમ બે પ્રકારનાં છે, તેમાં નિઃસંદિગ્ધનો નિર્ણય વક્તવ્ય નથી. સંદિગ્ધ વાક્ય ચાર પ્રકારનાં છે; કાર્યપ્રતિપાદક, અત્યર્થપ્રતિપાદક, ઉપાસ્યરૂપપ્રતિપાદક અને પ્રકીર્ણ. તેમાં પ્રથમાધ્યાયના પ્રથમપાદમાં કાર્યપ્રતિપાદક દ્વિતીયપાદમાં અત્યર્થપ્રતિપાદક તૃતીયપાદમાં ઉપાસ્યપ્રતિપાદક અને ચતુર્થપાદમાં પ્રકીર્ણ વાક્યોનો વિચાર છે. આ પ્રકારે પ્રથમાધ્યાયના પાંદના અર્થનો સંગ્રહ. દ્વિતીયાધ્યાયના પ્રથમપાદમાં શ્રુતિસ્મૃતિનો અવિરોધ, દ્વિતીયપાદમાં સાંખ્યયોગ-ચાયા-માયાવાદબાહ્યાદિ વાદનું દ્વેષતંત્ર નિરાકરણ, તૃતીયપાદમાં શ્રુતિવાક્યોમાં પરસ્પર વિરોધનો પરિહાર, અને ચતુર્થપાદમાં જીવ શરીરના મધ્યવર્તી પ્રાણાદિનો વિચાર છે. તૃતીયાધ્યાયના પ્રથમપાદમાં જીવના અભ્યસાનોપયોગિ જન્મનો વિચાર, દ્વિતીયપાદમાં જીવની સુક્તિ-યોગતા, એ જ પાદમાં 'ન દ્યાનત્તોપિ' સૂત્રથી પ્રારંભીને અવશિષ્ટ ભાગમાં વિરોધપરિહારે શ્રુતિના સ્વરૂપનું નિરૂપણ, તૃતીયપાદમાં ગુણનો ઉપસહાર, અને ચતુર્થપાદમાં કમોદિ અંગનો વિચાર છે. ચતુર્થાધ્યાયના પ્રથમપાદમાં અભવિદે જીવદશામાં કર્તવ્ય, અવશ્યાદિનો વિચાર, દ્વિતીયપાદમાં ત્રિપમાણના સર્વેન્દ્રિયલયનો વિચાર, તૃતીયપાદમાં કમમુક્તિમાર્ગોદિ-નિરૂપણ, અને ચતુર્થપાદમાં પુષ્ટિમાર્ગના બેદે કરીને ફલ અને લીલાનિભત્તવાદિ વર્ણ્ય છે. આ પ્રકારે પાદાર્થસંગ્રહ.

હવે મહોપથી અધિકરણોનો સંગ્રહ. વિષય, સંશય, પૂર્વપક્ષ, સિદ્ધાન્ત અને સંગતિ એમ પંચ અવયવે કરીને ઘટિત તે અધિકરણ, તેમાં પણ સંગતિ સર્વત્ર સ્પષ્ટ છે, તેથી પ્રત્યેક અધિકરણમાં તદનિરિક્ત ચાર જ અવયવ પ્રદર્શવાશે. ન્યાં મિદાન્તમાત્રનું જ કથન ભાં સિદ્ધાન્ત વિગતનો અભાવ જ પૂર્વપક્ષનો વિષય કલ્પવે. અધિકરણનો વિભાગ અત્ર શ્રીપુરુષોત્તમજીન ભાંખ્યપ્રકાશાનુસારી છે.

૧. પ્રાતોત્તે મક્તિયોગસ્ય સ્વરૂપ તે ચતુર્વિધમ્ । શ્રીમદ્ભાગવત, ૩, ૩૨, ૩૭.

૨. ચતુર્વિધ ભક્તિયોગના પ્રવકતા.

૩. વિષ્ણુસ્વામીના અનુસારી નામસ, તત્ત્વવાદી રાજસ, રામાનુજને સાત્ત્વિક એમ ત્રણ મગુણ અને શ્રીમદ્ભક્તભાષીચરપ્રતિપાદિત નૈર્ઘ્યેય ગણીને ચાર.

૪. અભિસંધાય યો હિંતામ્ । શ્રીમદ્ભાગવત, ૩, ૨૬, ૮.

૫. અભવિચારશાસ્ત્રમાં

૬. કેવલયુક્તિમૂલક.

શ્રીમદ્ભગવત્શાસ્ત્રતાત્પર્ય.

દુઃખહાનિ અને પરમાનન્દપ્રાપ્તિ સર્વને ઇષ્ટ છે. દુઃખમાત્ર અલભ્ય શાન્ત પામે અને પરમ આનન્દ પ્રાપ્ત થાય એમ પુરુષમાત્ર વિશેષે કરીને દુઃખહાનિ અને આકાંક્ષા રાખે છે. શબ્દ સ્પર્શ રૂપ રસ અને ગન્ધ એ પંચ પ્રકારના વિવિધની સેવનાથી વિવિધાનન્દ પ્રાપ્ત થાય તથાપિ તે સવિદ્ય અરૂપ અને ઘાતક છે. શુદ્ધ વિષયાનન્દમાં જ વિરમવાથી વિવિધ દુઃખની અત્યન્ત નિવૃત્તિ અને વિશુદ્ધ પરમાનન્દની પ્રાપ્તિ અશક્ય છે એમ નિશ્ચય કરીને મનનથીજ સત્યરુપ શાસ્ત્રસંસેવન કરવાને પ્રવૃત્ત થાય છે.

શાસ્ત્ર પણ દ્વિવિધ છે. કેટલાંક સ્વતન્ત્ર યુક્તિમૂલક પૌરુષેય શાસ્ત્ર છે, 'બીજા' ધર્મશાહીન શબ્દમૂલક અપૌરુષેય શાસ્ત્ર છે. યદ્યપિ દ્વિવિધ શાસ્ત્રનો સ્વતન્ત્ર યુક્તિગણની પારમાર્થિક ઉદ્દેશ એક જ છે, તથાપિ યુક્તિમૂલક શાસ્ત્ર દુર્બલ છે. અપ્રતિષ્ઠા. તર્કની પ્રતિષ્ઠા જ નથી, એક વાદીની યુક્તિનો સ્વીકાર અન્ય વાદી કરતા નથી. જે તર્કબદ્ધે આજે એક વાદ્યું સ્થાપન થાય તે જ તર્કબદ્ધે કાલે તે વાદ્યું ઉત્થાપન થાય છે. સ્વતોદુષ્ટ તર્ક અન્ય દુષ્ટ તર્કનું નિયમન કરવાને અસમર્થ છે. પૌરુષેય સ્વતન્ત્ર યુક્તિશાસ્ત્રમાત્ર કેવલ ભ્રાન્તિમૂલક અને વસ્તુતઃ અધીકૃતક છે; એમ સર્વતન્ત્રસ્વતન્ત્ર શ્રીમદ્દેવ્યાસજીએ અપૂર્વદક્ષણીના દ્વિતીય અવિરોધાધ્યાયમાં સર્વ વાદીની સ્વતન્ત્ર સમીક્ષા કરીને સિદ્ધ કર્યું છે.

સ્વતન્ત્ર શાસ્ત્રની ભ્રાન્તિમૂલકતાથી નિવૈદ પામીને પ્રતિભાવાન વિચારક ભગવદ્દેહીન શબ્દમૂલક અપૌરુષેય શાસ્ત્રને શરણે જાય છે. પૌરુષેય શાસ્ત્રની અપૌરુષેય શાસ્ત્રની અનવસ્થાનો લેશ પણ અજ્ઞ હોતો નથી. અપૌરુષેય શાસ્ત્ર સદા-નિર્દોષપૂર્ણગુણતા સર્વદા સુપ્રતિષ્ઠિત જ છે. ધર્મરદત્ત અપૌરુષેય શાસ્ત્ર સર્વસર્વદા સુપ્રતિષ્ઠિત જ છે. ધર્મરદત્ત અપૌરુષેય શાસ્ત્રમાં વસ્તુતઃ પૂર્વપરવિરોધ જ નથી. અપૌરુષેય શાસ્ત્રમાં સર્વલક્ષણસમ્પન્ન પરમક્રાંધાપન્ન વસ્તુનો એકો રમણીય ઉપદેશ કરેલો છે કે કચચિત્ ભાસમાત્ર વિરોધ પણ અણુ છે, દ્રવ્યજ નથી. વીક્રાક્રોના સ્વભાવબેદે કરીને અથવા વિરુદ્ધ શાસ્ત્રના સન્બેદે કરીને વિચારકના જ શુદ્ધિદોષથી અપૌરુષેય શાસ્ત્રમાં કચચિત્ સંશય થાય, તથાપિ અપૌરુષેય શાસ્ત્રમાં સ્પષ્ટાર્થક વાક્ય અસ્પષ્ટાર્થક વાક્યથી અધિક છે, તેથી અંગના અને ઉપાંગના સાદાપ્યમાનથી સ્પષ્ટ વાક્ય અસ્પષ્ટ વાક્યના અર્થનો નિર્ણય કરવાને સંમર્થ છે. અપૌરુષેય શાસ્ત્રનું યથાર્થ રમણીય જ્ઞાન થયા પછી પૌરુષેય શાસ્ત્રમાં પણ લિંગલિંગ દ્વિષ્ટિનુકૂળી યંયાધિકાર તે જ પરમક્રાંધાપન્ન વસ્તુનું યુક્તિતઃ નિરૂપણ થયલું છે એમ પણ ઉદાત્ત શુદ્ધિમોહનો નિશ્ચય થાય છે. જે પરમક્રાંધાપન્ન સર્વધર્મસમ્પન્ન વસ્તુના એકેક ધર્મનું એકદેશિત્વે કરીને પ્રતિપાદન પૌરુષેય શાસ્ત્રમાત્ર કરે છે, તે પરમક્રાંધાપન્ન સર્વધર્મસમ્પન્ન વસ્તુનું સર્વદેશિત્વે કરીને રમણીય પ્રતિપાદન અપૌરુષેય ધર્મરદત્ત સ્વતઃપ્રમાણ શાસ્ત્રમાં જ હોય એ નૈસર્ગિક છે. આ પ્રકારે અપૌરુષેય શાસ્ત્રનો સંમુત્કર્ષ જોઈને યાવનાદિ અનેક વેદ્યાણ શાસ્ત્ર

પણ અપૌરુષેયવતો અભિયોગી, કરે છે, તથાપિ નિર્ગુણ જ્ઞાનક્રિયાદિ-
વેદવાદ સર્વ શાસ્ત્રની શકિતયુક્ત પરમકાણપત્ર વસ્તુનું જેવું યૌક્તિક અને રમણીય
ન્યૂતનતા. પ્રતિપોદન વેદમાં છે, તેવું પ્રતિપોદન કોઈ પણ આદ્ય શાસ્ત્રમાં નથી.
એમ તો તુકનાથી પણ સદંજ સિદ્ધ થઈ શકે એમ છે. શબ્દ-
બ્રહ્મસ્વરૂપ વેદ વિના અન્યત્ર બ્રહ્મવિદ્યા વા ભગવદ્વિદ્યાનો "યથાર્થ" સાદુગોપાદગ ઉપદેશ
નહી હોય એ સ્વાભાવિક છે. વૈશ્વંસ્ય સાંખ્ય યોગ તપ અને ભક્તિ અથવા સર્વાર્થભાવેરૂપ
સાધનનો જેવો ઉપદેશ વેદમાં છે તેવા સાંધનનો તેવો ઉપદેશ કોઈ પણ બેદમૂલક તામસ
શાસ્ત્રમાં નથી. વૈદિક સાધનના પરિક્ષાલેનથી જે બ્રહ્માનંદ ફલ પ્રાપ્ત થાય છે, એવો
સર્વાર્થભાવના સાક્ષાત્ પ્રદાનથી જે બ્રહ્માનંદાધિકૃત વિશુદ્ધ ભગ્નનામંદ ફલ પ્રાપ્ત થાય
છે, તે ફલનો ગમ્ય પણ ઇતર જ્ઞાનાભાસ, ઉપાસનાત્મક શાસ્ત્રની સંસેવનાથી, પ્રાપ્ત થતો
નથી એ સર્વાર્થાનુભવસિદ્ધ છે. આ પ્રકારની કોઈ વિચારશૈલીને, અનુસરીને પૌરુષેય અને
અપૌરુષેયાભાસ શાસ્ત્રમાત્રની ઉપેક્ષા કરીને મનનશીલ આર્યમહાત્મા, સતિપ્રાચીન પરમ-
વિશુદ્ધ પ્રેરમ્પરાથી સર્વપ્રમાણુશિશોમણિ અપૌરુષેય શાસ્ત્રનું જ્ઞાનસ્વાધ્યાયાદિદ્વારા સ્વવલમ્બન
કરતા આવ્યા છે, સારે પેલા આધુનિક વૈદિકમન્ય માયાવાદી એવા શબ્દબ્રહ્મસ્વરૂપ
પ્રમાણુર્મ્ય નિગમને પણ પરમાર્થતઃ અનિલ અને મિથ્યા કહવાનું, તિરસ્કરણીય સિદ્ધસ
કરીને-વેદહત્તા કરીને-સર્વનો જ વિધ્વલ કરે છે.

અનધિગત અથવા અસાત પદાર્થનું જેથી જ્ઞાન થાય તે પ્રમાણુ ર. શ્રુતિ : અતિલઘુ
પ્રત્યક્ષ અને અનુમાન એ ચાર પ્રમાણુ વ્યવહારમાં સ્વીકારાય છે,
વેદ નિરપેક્ષ તથાપિ પ્રલક્ષાદિ પ્રમાણુ પણ વસ્તુતઃ સર્વગુણના ઉદ્દેક અથવા
પ્રમાણ છે. સમુદય ઉપર જ આધાર રાખે છે, સર્વગુણનો ઉદ્દેક ન થયો હોય
ત્યાંપર્યંત રાજસ વા તામસે ગુણના આવિભાવમાં તો પ્રમાણમાં
બ્રમણુદિ અને બ્રમમાં પ્રમાણુદિ પણ થાય છે, તેથી અલૌકિકશ્રદ્ધાપદક નિર્વસિદ્ધ
વેદને જ બ્રહ્મવાદી પ્રમાણુ લેખે છે. જ્ઞાનની પ્રમાણુતાનું મહત્ત્વ પ્રેરતિના સર્ગમ્યે કરીને
થાય છે એમ માનતાં પણ જે અનવસ્થાદોષ પ્રાપ્ત થાય છે, તેની નિષ્ક્રિતિ, અર્થે અનન્ત-
સ્વતંત્રશુદ્ધ અનન્તકરણનું અથવા યોગશુદ્ધ અનન્તકરણનું જ પ્રમાણુ સ્વીકારવું પડે છે. આ
યોગની સંસિદ્ધિ અને અનન્તકરણની સંશુદ્ધિ પણ શ્રીત વૈદિક સાધનથી જ થાય છે, અને
શ્રીત સાંધનથી યોગ સંસિદ્ધ થઈને અનન્તકરણની સંશુદ્ધિ થાય છે એવો મહાત્માજ્ઞાને જે
નિશ્વાસ થાય છે તે નિશ્વાસ પણ વેદમાત્રથી જ થાય છે, તેથી અનન્તકરણસાધક
ભગવદ્વાક્યસ્વરૂપ ભગવન્નિશ્વાસસ્વરૂપ વેદ સર્વપ્રમાણુનિરપેક્ષ સ્વતંત્રપ્રમાણુ છે, કૌમિનિઝ
પૂર્વભોમાંસાના પ્રથમ અધ્યાયના મૌલ્યત્તિક સૂત્રમાં વેદની નિર્વતતા સ્પષ્ટીને વેદનું
નિરપેક્ષ પ્રમાણુ સિદ્ધ કહ્યું છે, તેથી વેદ સ્વતંત્રપ્રમાણુ છે, વેદનું પ્રમાણુ સ્વરૂપથી જ

૨. અનધિગતાર્થગમ્ય પ્રમાણમઃ
૩. સ્થિતિ.
૪. એવા અલૌકિકશ્રદ્ધાદિ વેદમાં અધ્યાયવાદ જ્ઞાન થાય તો તે હોય વેદનો નથી, પરંતુ કેવલ
જ્ઞાતિનો જ છે.

સ્વતઃસિદ્ધ છે, વેદનું સ્વરૂપ જ એવું, કે જે વેદના સ્વરૂપમાત્રથી જ વેદની પ્રમાણતા સિદ્ધ થઈ રહે છે, વેદની પ્રમાણતા સિદ્ધ કરવાને વેદબુનિરિક્ત ઇતર અથર? અસમર્થ-પ્રમાણની અપેક્ષા જ નથી, વેદોપદિષ્ટ અદ્વૈતિક પદાર્થમાં અનધિકારીને હુદ્દિમાન્વથી અથોઅના ભાસે તેટલામાત્રથી વેદના સ્વરૂપતઃસિદ્ધ પ્રામાણ્યમાં, લેશમાત્ર પણ હાનિ થતી નથી, એમ સ્વતઃપ્રામાણ્યવાદી વેદના સર્વપ્રમાણનિરપેક્ષ પ્રામાણ્યનું સમર્થન કરે છે.

ઉપનયનસરકાર પછી અધિકારી બાલક આ સર્વપ્રમાણનિરપેક્ષ સ્વતઃપ્રમાણ ભગવન્નિઃશ્રામાત્મક પા મન્ત્રજ્ઞાતિજ્ઞાતક વેદનો પૂર્વ અને ઉત્તર ઉભયે વેદના અવ્યયન અને કારણનું સાદુરૂ અધ્યયન કરીને વેદના અર્થનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું અર્થજ્ઞાનનો પ્રાચીન એમ વેદમાં વિધિ છે. યદ્યપિ આ વિધિ ઉપનીત બાલક પ્રતિ છે, પરિપાટી નથાપિ વૈદિક અધ્યયનને વિષે બાલક સ્વતઃ પ્રવ્રત્ત થતો નથી, તેથી પ્રથમ તો અધ્યાપક જ તે ઉપનીત બાલકશિષ્યને વેદાધ્યયનમાં પ્રવ્રત્ત કરે એમ એ સર્વ વિધિવાક્યનો નિસ્સન્દિગ્ધ આશય છે. અધ્યાપક શુરુ કરે ઉચ્ચાર કરે તેમ તેને અનુસરીને શિષ્ય ઉચ્ચાર કરીને વેદાક્ષરનું જ પ્રદક્ષ કરે છે તેને જ 'અધ્યયન' કહે છે. શુરુકુલમાં સત્સંગે કરીને શિષ્યને આ સ્વાધ્યાયમાં રુચિ ઉત્પન્ન થાય છે અને વયના પ્રમાણમાં અધ્યયન કરવાનું સામર્થ્ય પણ પ્રાપ્ત થાય છે. યોગ્ય વય પ્રાપ્ત થયે શિષ્યને અધ્યયન કરવાનું સામર્થ્ય પ્રાપ્ત થયા પછી વેદાધ્યયનના વિધિવાક્ય શિષ્ય પ્રતિ પ્રવ્રત્ત છે, તેથી વેદાધ્યયનનું સામર્થ્ય પ્રાપ્ત થયા પછી તો શિષ્યે પણ અવશ્ય સ્વાધ્યાય કરવો જ. વેદના સ્વાધ્યાયની આરંભિક શિષ્યનાં પાપનો નાશ થાય છે. પાપનિર્મુક્ત વિશુદ્ધ શિષ્ય 'જ્યેષ્ઠ' પદસિંચન વિધિને જ અનુસરીને કષ્ટદયાત્મક વેદનું અર્થજ્ઞાન પણ અવશ્ય પ્રાપ્ત કરે છે. પ્રાચીન પરંપરાથી વૈદિકો આ પ્રકારે સાદુરૂ વેદનો શુરુભુજે સ્વાધ્યાય કરીને વેદનું અર્થજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરતા, અને સર્વપ્રમાણનિરપેક્ષ સ્વતઃપ્રમાણ ભગવન્નિઃશ્રામાત્મક મન્ત્રજ્ઞાતિજ્ઞાતક વેદના પૂર્વ અને ઉત્તર ઉભયે કારણમા લીલાવિશિષ્ટ શ્રીકૃષ્ણનું જ પ્રકારભેદે પ્રતિપાદન કરીને શ્રીકૃષ્ણપરમાત્માની જ સંસેવના કરતા.

યદ્યપિ આ સર્વ અધ્યાપક અને અધ્યાપ્યશિષ્ય પ્રાચીન પરંપરાથી જ અર્થજ્ઞાન પૂર્વક સાદુરૂ વેદનો સ્વાધ્યાય યદ્યપિ કરતા, તથાપિ તેમના મોમાસાક્ષાત્તુ સ્વભાવભેદ કરીને વેદના અર્થમાં પણ ભેદ થતો જાય એ સ્વાપ્રાકર્ય બાલક છે. ભગવત્સ્વરૂપાન્તઃપ્રાતી કાલે વિશુદ્ધાત્મક અમૃતિને ગુણભોલ ક્યો સ્વાસ્થી, સાત્ત્વિક રજસ અને તામસ એમ ત્રિવિધ સદિ આવી એ સર્વને વિદિત જ છે. સાત્ત્વિક-રજસ અને તામસ એમ ત્રિવિધ શુરશિષ્યના

૧. અગિતિકરૂ પ્રમાણ કેવલ વેદમાત્ર જ છે, અગિતિકરવામાં પ્રાપ્ત પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણ સર્વથા અસૂર જ છે, તેથી વેદાનુકૂળ પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણ પણ વેદપ્રતિ પદાર્થમાં કેવલ સ્વદક્ષિ ઉપકારક થઈ શકે. ૨. શિષ્યા છતઃ વ્યાકરણ નિરક્ત ઋષીતિઃ અને કલ્પ એ વેદવેદાકૃતસંહિત.

૩. સ્વાધ્યાયોધ્યેતવ્ય, અટકવે પ્રાકાશમુપનયીત, સાદુરૂ વેદોધ્યેયો જ્યઃ એ વિધિવાક્યોમા અધ્યયનવિધિ પ્રકટ છે.

૪. વેદના પદ અંગમાં શિષ્ય અને છત્તનો વેદપાઠમા, વ્યાકરણ અને નિરક્તનો અર્થજ્ઞાનમાં, અને ઋષીતિઃ અને કલ્પનો યજ્ઞાનુષ્ઠાનમાં ઉપયોગ થાય છે.

વધાઈ.

મુળાઈમાં ગોસ્વામીશ્રી, ૬. ગોપુલનાથજીને ત્યાં તૃતીય લાલખાવાશ્રીતું ને રાજનગરમાં

ગોસ્વામીશ્રી, ૬. મધુસૂદનલાલજીને ત્યાં દ્વિતીય લાલખાવાશ્રીતું પ્રાપ્ત્ય ચલું છે.

પ્રકાશક.

સ્વધર્મના મુખ્ય સિદ્ધાન્તો.

૧. જગત સત્ય છે.
૨. જગત, જીવ, અંતર્યામી, અક્ષર ઇલાહિનાં નિમિત્ત અને ઉપાધાન કારણ શુદ્ધ નિષ્કલ્પ અલ્પ. શ્રીકૃષ્ણપરમાત્મા જ છે.
૩. જીવે અવિદ્યાથી કલ્પેલો અહન્તામમતાત્મક સંસાર મિથ્યા છે.
૪. જીવ આજી છે, શુદ્ધ નિર્ગુણ્ય અલ્પનો અંશ છે, સ્વતઃ વ્યાપક નથી.
૫. પરબ્રહ્મ પુરુષોત્તમ શ્રીકૃષ્ણનું ધામ અક્ષરબ્રહ્મ ગણિતાનંદ છે.
૬. સર્વોપરિ વેદાદિશાસ્ત્રે પ્રતિપાદિત પરમકાષાયક વસ્તુ શ્રીકૃષ્ણ જ છે.
૭. શ્રીકૃષ્ણની મેવા એ જ અંશ જીવનો ધર્મ છે, અર્થાત્ વસ્તુતઃ સ્વધર્મ શ્રીકૃષ્ણમેવા જ છે.
૮. આત્મનિવેદન અને પ્રભુપ્રપત્તિ ચિન્તા અન્ય વિશ્વધર્મ હોઈ શકે જ નહિ.

વાલકો એકત્ર થયા ! ! !

જાડું વર્ષથી શ્રીગોસ્વામિઆલોકમાં 'તડ' હતાં. આવઃ પ્રતિવર્ષે જુનું રહેલમાં પ્રધાર્ત-થીઆલોકજીવાલજીને આ કૃત્રિમ વિભાગ સ્વમાર્ગોર્ધમાં આક્રમક લાસતો. અને તેથી 'તડ'ની નિવૃત્તિ કરીને સર્વ શ્રીગોસ્વામિઆલોકાત્મક કારવાને પ્રયાસ કરતા મથુરામાં એમના આસુરવ્યામોદપ્રસંગે જાડું આલોક બેગા થઈ ગયા હતા, તે સર્વ પ્રતિ-અનિજ અન્નિમ ઇચ્છાની ફલરૂપેના મથુરા હતી. આ હિતાવહ ઇચ્છાનું અનુમોદન કરીને સર્વ આલોકાએ મથુરામાં સહજોજ કરીને તડની નિવૃત્તિ કરી છે. અમુક ભેદને લીધે શ્રીદેવકીનન્દને જીનાં લાલજી ચિ. શ્રીચલ્લાલાલજીની 'કટારી' અઘાપિ બંધ છે, પરંતુ શ્રીચલ્લાલાલજીને જોતાની વિરુદ્ધ કાંઈ પણ નહિ હોવાથી સ્વસ્થ સમયમાં તેમને પણ વ્યવહાર સંસિદ્ધ થઈ જશે. સુરજોની આ એકના વૈષ્ણવોએ પણ અદલ કરવા થોડા છે. અભેદમાં ભેદને અવકાશ પ્રાપ્ત થઈ ગયો હોય તથાપિ શ્રીમદ્પ્રભુચરણના અનન્ય ચરણથી પાપનિર્મુક્ત થઈ પ્રભુકૃપાથી જે સ્વમાર્ગસેવા સુરાક્ય લાગે તે પ્રસન્નતાથી કરવાને શુદ્ધ અદૃત જ સ્વીકારવું.

ધાર્મિક શિક્ષણ.

મુખ્યધર્મમાં ભાટીઆ હાઈસ્કૂલમાં આવે નૈતિક જ નહિ પરંતુ ધાર્મિક શિક્ષણ પણ અપાય છે એ સન્તોષપ્રદ છે. કહે છે કે ધાર્મિક શિક્ષણમાં કાંઈ વ્યવધાન પ્રાપ્ત થયું હોય પરંતુ ભગવદ્કૃપાથી તે અત્યંત નિવૃત્ત થઈ ગયું છે. પ્રભુકૃપાથી સ્વસ્થ સમયમાં એક જાતો એ સ્ફુલ્ભમાંથી અક્ષર પડશે કે જે શ્રીમદ્ભલ્લાલાલીચરની સુવેદનીય ઉત્કૃષ્ટોત્કૃષ્ટ સોતસાદ સિદ્ધ કરવામાં નિજ જીવન અર્પણે કુમારોપયોગિની ધર્મપાદાવલિ યોજવાને તે તેલીવાલાની યોજના કરી છે, અને તે કાવોઈ રા. ૨૦૦૦ નાં પુસ્તકો પણ રા. ૨૦૦૦ ને ધીરવામાં આવ્યાં છે, જે અથો પાદાવલિ મિદ્ધ થયે તેલીવાલા ભાટીઆ ધાર્મિક લાઇબ્રેરીને અત્યર્પી દેશે.

॥ श्रीमदल्लभाचार्यविरचितं ॥

॥ श्रीजैमिनिसूत्रभाष्यपादभाष्यम् ॥

॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥ श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ॥

भावार्थाः कर्मशब्दास्तेभ्यः क्रिया प्रतीयेतैप ह्यर्थो विधीयते ॥१॥

प्रथमेध्याये कृत्स्नो वेदो धर्मे प्रमाणमित्युक्तं, तत्र प्रथमे पादे चोदनालक्षणं विध्यङ्गं परित्यज्य शिष्टो धर्मप्रमितिं जनयतीति च, तत्रार्थवादानां तदभावमाशङ्क्य मवर्तनाशेषत्वमुक्तं, मन्त्राणां निरर्थकत्वे ब्रीह्यादिवद्धर्ममिति सुपयोगो नास्तीत्यध्ययनाभावे वेदत्वमपि सन्दिग्धं भवेदित्यर्थवत्ता निरूपिता ब्राह्मणवद्धर्ममतीतिं जनयिष्यन्तीति, उभयं हि धर्मे प्रमाणं “मन्त्रब्राह्मणे यज्ञस्य प्रमाण” मिति वाक्यात्, प्रवृत्तः पूर्वं ब्राह्मणं जनयति प्रवृत्तिसमये मन्त्र इति, नापि स्मारकत्वं, स्वतन्त्रत्वादप्रामाण्यप्रसङ्गाच्च, प्रमितिरेव कर्माङ्गनाप्रमितिः, ‘विद्यया करोती’ति श्रुतेः, प्रसङ्गात् स्मृतयोपि धर्मे प्रमाणमिति विचारिताः, ततो विध्युद्देशान्तर्गतोद्भिदादिशब्दानामर्थवादमन्त्रापरपर्यायगुणाविधित्वमाशङ्कितं, अर्थवादवद् भिन्नवाक्यत्वाभावे विध्येकवाक्यत्वाभावात् स्वातन्त्र्याभावे मन्त्रत्वज्ञोपपद्यत इत्यन्तर्यक्ये पर्यवसानमिति नामधेयत्वमुक्तं समुदायपरिज्ञानार्थं, नहि साङ्गमथाने नामातिरिक्तं किञ्चित् प्रमाणमस्ति, अतो ग्राह्यस्य फलसाधकत्वं तज्ज्ञानमप्यङ्गं, ततः सन्देहेषुपाय उक्तः, विध्यङ्गस्यापि धर्मत्वज्ञापकत्वात् फलस्तुत्योरप्यर्थत्वसम्पादकत्वात् कृत्स्नो वेदो धर्मे प्रमाणमिति सिद्धम् ॥

अतः परं वाक्यार्थव्याख्यानावसरः, तत्रायं सन्देहः कृत्स्नेनापि वेदेनैको धर्मः प्रतिपाद्यते उतानेकः ? यदाप्यनेकस्तदा पदेपदे धर्म उत केषुचिदेवेति ? तदर्थं ‘कर्मभेदाध्याय’ आरभ्यते, तत्र प्रथमे पादे केषुचिदेव धर्म इतरत् तदर्थमिति निरूप्यते, तत्र विनिगमनाभावात् सर्वेषु पदेषु धर्म इत्याशङ्क्य विनिगमनमाह भावार्थाः कर्मशब्दा इति, यो विधीयते सौर्यः, क्रिया च विधीयते, पुरुषप्रयत्नेन स एव निष्पाद्यत इति, सां क्रिया कर्मवाचकेभ्य एव प्रतीयते, अतः

कर्मशब्दा एव साक्षाद्धर्मवाचकाः, कर्मशब्दानामर्थमाह भाव एवार्थो येषामिति, इदमेवानुगतं रूपं क्रियासामान्यं धर्मपदप्रवृत्तिनिमित्तं क्रियासामान्यं प्रतिपादयन्तो विशेषप्रतिपादका इत्युक्तं भवति, ननु किं रूपद्वयनिरूपणेन ? क्रियावाचिभ्य एव धर्मः प्रतीयत इत्युच्यतां, सत्यं, क्रियामात्रं यदि धर्मो भवेत् तदा न वक्तव्यं, किन्त्वतीन्द्रियो यागादिः स्थिरो धर्मः, तत्र सामान्यं नित्यमिति नित्यता प्रतिपादिता, विशेषस्त्वतीन्द्रियता, द्रव्यदेवतासम्बन्धो हि यागः, देवताया अतीन्द्रियत्वात् तत्सम्बन्धोप्यतीन्द्रियः, सम्बन्धश्च प्रीतिहेतुत्वेन स्वीकारः, द्रव्यं चालौकिकमित्य-
नित्यतायां न कोपि हेतुः, नहि चेष्टा यागो येन विनाशः कल्प्यते, अदृष्टं वा, ये क्षणिकत्वमदृष्टं वा कल्पयन्ति न ते यागपदार्थं विदुः, यि कर्मशब्दा इत्यर्थः, दानमपि परस्वत्वापादनमतीन्द्रियं, लोकास्तु ताद्विषयककायिकव्यापारे तत्प्रयोगमाहुः, नन्ववघातादय ऐन्द्रियका आशुतरविनाशिनश्चेति चेत्, न, मन्त्रेण चावघातो देवपत्न्यथ कर्म्यः, लौकिके च तदावाहनादतीन्द्रियत्वमेव, फले सन्पन्ने तस्य तिरोभावः, स एव ह्यर्थः, लाकिकस्तु संसारहेतुत्वादनर्थः, अत एव विधीयते पुरुषः प्रवर्त्यते, अन्यथा प्रयत्नाभावांदक्यर्न स्यात्, तस्माद्भावाार्था ये कर्म-
वाचकास्तेभ्य एव धर्मप्रतीतिरितरत् तदर्थम् ॥ १ ॥

सर्वेषां भावार्थ इति चेत् ॥ २ ॥

यदि भावार्थेभ्य एव धर्मः प्रतीयत इत्युच्यते तदा सर्वे शब्दा भावार्थाः क्रियावाचकाश्च सर्वे धातुजाः कृत्प्रत्ययेन च भावोभिधीयत इति पूर्वपक्षिणो वदति इति चेदिति ॥ २ ॥

परिहरति सूत्रद्वयेन, धर्मप्रमितौ भावार्थकर्मशब्दत्वमेव न प्रयोजकं किन्तु पुरुषापेक्षा पुरुषार्थत्वादतः सापेक्षानपेक्षविभागमाह,

येषामुत्पत्तौ स्वे प्रयोगे रूपोपलब्धिस्तानि नामानि तस्मात् तेभ्यः

पराकाङ्क्षा न भूतत्वात् स्वे प्रयोगे ॥ ३ ॥

स्वशब्दोर्थवाची, षष्ठ्यर्थे सप्तमी, येषां शब्दानामर्थस्योत्पत्त्यन्तरं प्रयोग-
काले रूपमुपलभ्यते उत्पन्नं व्यवहारकाले तिष्ठति तेषां शब्दानां नाम इति

संज्ञा, 'नामाख्याते चोपसर्गानिपाता' इतिवचनात्, नमन्ति नामयन्ति स्वार्थमाख्यातार्थमिति नामसंज्ञा परार्थत्वज्ञापिका, अतः स्वातन्त्र्याभावात् तेभ्यो धर्मः प्रतीयत इत्यर्थः, प्रकृतोपयोगमाह तस्मात् स्थिरार्थत्वात् तेभ्यो नामपदेभ्यः पराकाङ्क्षा न विद्यते, तच्छब्दानन्तरं पुरुषाकाङ्क्षा न भवति यथा पचतीत्युक्ते क इत्याकाङ्क्षा न तथा घट इत्युक्ते नापि पाक इत्युक्ते, निष्पादनार्थं हि पुरुषोपेक्ष्यते, तेषामर्थस्तु स्वप्रयोगकाले सिद्धः, लक्षणार्थं पूर्वं निरूपितमिति पुनः प्रयोजनकाले कथितं, तस्मात् पुरुषोपेक्षाभावात् पुरुषार्थो धर्मो न तेभ्यः प्रतीयत इति॥३॥

येषां तूत्पत्तावर्थे स्वप्रयोगो न विद्यते तान्याख्यातानि तस्मात् तेभ्यः प्रतीयेताश्रितत्वात् प्रयोगस्य ॥ ४ ॥

पूर्ववदनापीतिपक्षं वारयति तु शब्दः, येषां शब्दानामर्थोत्पत्त्यनन्तरमर्थे प्रयोगो न विद्यते, अर्थं प्रदर्श्य प्रयोगो न विद्यते यथायं घट इत्युत्पत्तिसमये प्रयोगो नात्र निषिध्यते, तेषामाख्यात इति, यैर्धर्म आख्यायत इति ज्ञापनार्थं, तस्मादिविद्यमानार्थत्वात् स्वनिष्पत्त्यर्थं पुरुषाकाङ्क्षाया विद्यमानत्वात्, तेभ्यः पदेभ्यो धर्मः प्रतीयेत, किञ्च, आश्रितत्वात् प्रयोगस्य, प्रयोगो हि पुरुषाश्रितो भवति, पुरुषमयत्नव्यतिरेकेण धर्मो न निष्पद्यते, आख्यातार्थश्च भावना पुरुषधर्मः, अतः स्वनिष्पत्त्यर्थं पुनः पुनः प्रयोगार्थं च पुरुषोपेक्षित इति पुरुषार्थो धर्मस्तेभ्यः प्रतीयत इत्यर्थः, पुरुषेणाप्यर्थ्यते सफलः पुरुषोप्यर्थ्यत इति पुरुषार्थो धर्मस्तस्मादाख्यातेभ्य एव धर्मः ॥ ४ ॥

लिङ्ग्यं विशेषमाह,

चोदना पुनरासम्भः ॥ ५ ॥ १ ॥

चोदना प्रवर्तकं वाक्यं तद्धर्मलक्षणत्वेनोक्तं तस्या धर्मत्वपरिज्ञापकत्वमतो विशेष्यत्वेन धर्मो न प्रतिपाद्यत इति विशेषणत्वेनैव धर्ममिति, तच्च विशेषणत्वमौदासीन्यप्रच्युत्यारम्भो निष्पादनार्थं प्रवृत्तिरित्येतावान् विशेषः, धर्ममितिस्तु भवत्येवेति नाप्याप्तिः, चोदना त्वारम्भः, लिङ्ग्यस्तु शब्दव्यापारोर्मिधालक्षणः पूर्वापरीभावापन्नः, तस्य पुरुषे प्ररणासम्बन्धः, प्रतीत्यनुरीधेन तथा कल्प्यते, त्रेषां

हि पुरुषः प्रवर्तते पुरुषश्च त्रेधा भवति काममयो वैदिको दुःखासहिष्णुश्चेति, तत्र स्वर्गकामपदादाद्यः, विधेर्द्वितीयः, अर्थवादैस्तृतीयः प्रवर्तते, वैदिकत्वे ब्रह्मानन्दः फलं, ईश्वरः प्रवर्तयतीतिमत् दृष्टविरोधि, एवमाख्यातपदेभ्यो धर्मः, अन्यानि च तदुपकारकाणीत्युक्तम् ॥ ५ ॥ १ ॥

॥ इति प्रथममपूर्वस्याख्यातप्रतिपाद्यत्वाधिकरणम् ॥ १ ॥

तानि सर्वाण्येव फलं साधयन्त्युत कानिचिदेवेत्याशङ्क्य प्रधानाप्रधानभेदेन विभजति प्रधानादेव फलमिति ज्ञापयितुं,

तानि द्रव्यं गुणप्रधानंभूतानि ॥ ६ ॥

तानि आख्यातवाक्यानि द्विविधानि गुणभूतान्यप्रधानभूतानि प्रधान-भूतानि च ॥ ६ ॥

तत्र प्रधानभूतानि लक्षयति,

यैर्द्रव्यं न चिकीर्ष्यते तानि प्रधानभूतानि द्रव्यस्य गुणभूतत्वात् ॥ ७ ॥

प्रधानं फलं तत्साधकं च प्रधानं, द्रव्यमप्रधानं तत्साधकं चाप्रधानं, पुरुषस्य निरूपणीच्छाविषय एव प्रधानं, यैर्द्रव्यं न चिकीर्ष्यते संस्कृते पुरुषेच्छा न जन्यते, किन्तु संस्कृतस्य द्रव्यस्य देवतासम्बन्धो बोध्यते, तानि प्रधानभूतानि, ननु द्रव्यदेवतासम्बन्धो यागः, तत्र द्रव्यमेव प्रधानं सम्बन्धस्य धर्मत्वेन गुणत्वात्, सम्प्रदानस्यापि द्रव्यमभीष्टं 'विप्राय गां ददातीत्यत्र गोः प्राधान्यादित्याशङ्क्याह द्रव्यस्य गुणभूतत्वात्, द्रव्यं यथासुखं व्यवहित इति गुणभूतमेव, गामि त्यत्र ततः परं यथेष्टविनियोगाभावात् कर्मता, नैतावता द्रव्यस्य प्राधान्यम् ॥ ७ ॥

गुणभूतानि लक्षयति,

यैस्तु द्रव्यं चिकीर्ष्यते गुणस्तत्र प्रतीयेत तस्य द्रव्यप्रधानत्वात् ॥ ८ ॥ २ ॥

तुशब्दः प्राधान्यं वारयति, द्रव्यं चिकीर्ष्यते संस्क्रियते द्रव्यमुद्दिश्य संस्कारो विधीयते तेषु वाक्येषु गुणः गुणभूतानि कर्माणि प्रतीयन्त इत्यर्थः, तत्र

हेतुः तस्य द्रव्यप्रधानत्वात्, तेषां कर्मणां द्रव्यमेव प्रधानं संस्कार्यत्वात् स्वयमप्रधानं संस्कारकत्वात्, एकवचनं प्राधान्यबोधनाय, अस्य विचारस्य प्रयोजनमतिदेशो भवति, यद्यवघातोपि मुख्यो विकृतौ पैयङ्गवचनेनातिदिश्येताप्रधान-कर्मणामनतिदेशात्, अप्राधान्ये तु पैयङ्गवचनादप्यवघातः, अयं चाङ्गाविचारान्निवः अन्यथा प्रयाजादीनां प्रधानत्वेनातिदेशो न स्यात्, तथा च द्रव्यसंस्कारासंस्कारत्वेनैव विभागः ॥ ८ ॥ २ ॥

॥ इति द्वितीयं कर्मणां गुणप्र-

धिकरणम् ॥ २ ॥

धर्ममात्रे तु कर्म स्यादनिवृत्तेः प्रयाजवत् ॥ ९ ॥

‘सुखं’ सम्प्राप्तिं परिधीन् सम्प्राप्तिं पुरोडाशं पर्याग्रे करोतीत्यादि श्रूयते, तत्र द्रव्ये विकारो न जायत इति संस्कारकर्मत्वमेपास्यत नेति ? अस्मिन् विचारे पूर्व-पक्षमाह, धर्ममात्रे तु फलं कर्मैव भवत्, तुशब्दः पूर्वप्राप्तार्थनिषेधकः, यत्र धर्ममात्रं क्रियते न तु द्रव्यं विक्रियते, न च सम्मार्जनेन सुखोन्यथा भवति, तस्मात् सम्मार्जनादिकं फलं कर्म, यथा प्रयाजा न द्रव्यं संस्कुर्वन्ति, तत्र हेतुः अनिवृत्तेः, न हि सम्मार्जनादिभिः पूर्वरूपं तस्य निवर्तते ॥ ९ ॥

तुल्यश्रुतित्वादेतरैः सधर्मः स्यात् ॥ १० ॥

चेतिपक्षं व्यावर्तयति, सम्मार्गोप्यवघाततुल्यः सधर्मः समानधर्मद्रव्यसंस्कारकः स्यात्, तत्र हेतुः तुल्यश्रुतित्वात्, द्वितीयान्तपदेनोभयत्रापि द्रव्यमुद्दिश्यते ‘प्रीहीनवहन्ति सुखं सम्प्राप्तिं’ इति, अतः इतरैरवघातादिभिः सधर्मः, द्रव्यमुद्दिश्य संस्कारत्वेन मार्जनं विधीयत इति ॥ १० ॥

द्रव्योपदेश इति चेत् ॥ ११ ॥

ननु नात्र द्रव्यमुद्दिश्य सम्मार्जनं विधीयते किन्तु मार्जनमुद्दिश्य द्रव्यमेव सुवादिकं विधीयते, द्वितीयांशुतिस्तु यत्रैव प्राधान्यविवक्षा तत्रैव भवति, द्रव्यदेवतायां कर्मणि च, “अंजलिना सक्नून् प्रदाग्ये शुद्ध्यत्” “दशान्नानि जुहोति” “सोमं

१. द्रव्यरवमेवेत्यपि पाठः ।

२. अप्राधान्यबोधनायतिपाठः प्रतिभातीति श्रीविवरणकारः ।

३. सुखः सम्प्राप्तिपाठः परेपाम् ।

यजति” “त्वष्टारं यजति” “अग्निहोत्रं जुहोति” “प्रयाजान् यजति,” तस्माद् द्वितीयाश्रुतेरनियामकत्वात् सुवादि द्रव्यमेव विधीयत इति चेत् ॥ ११ ॥

न तदर्थत्वाल्लोकवत् तस्य च शेषभूतत्वात् ॥ १२ ॥ ३ ॥

परिहरति नेति, द्रव्यं नात्र विधातुं शक्यते, तत्र हेतुः, तदर्थत्वात् द्रव्यार्थत्वात् सम्मार्जनस्य, यो हि यदर्थः स एव तदुद्देशेन विधीयते, ननु किमत्र नियामकं? द्रव्यं मार्जनार्थं न भवति किन्तु मार्जनमेव द्रव्यार्थमित्याशङ्क्याह लोकवत्, लोके हि गृहार्थमेव मार्जनं न तु मार्जनार्थं गृहनिर्माणमिति, ननु लोके स्पर्शनार्थं गौरानीयतेत उभयमप्यस्तीति किं नियामकमिति चेत्? तत्राह, तस्य च शेषभूतत्वात् तस्य सुवादोर्देशपूर्णमासशेषभूतत्वात्, संस्कृतं हि द्रव्यमुत्तरत्रोपयुज्यते, अतः प्रकरणमेव नियामकं, “परिधीन् सम्मार्ष्टि पुनात्येवैनान् पवित्रं हि द्रव्यमग्रे उपयुज्यते” इति, अग्रेरपि सम्मार्जनं भस्मदरीकरणार्थं रक्षसामपहत्ये पर्यग्निकरणं च सर्वहृतार्थं भस्मकन्दाय, अतो द्रव्याणां शेषभूतत्वात् संस्कारस्तदर्थः ॥ १२ ॥ ३ ॥

॥ इति तृतीयं सम्मार्जनादीनामप्रधानताधिकरणम् ॥ ३ ॥

स्तुतशस्त्रयोः संस्कारो याज्यावदेवताभिधानत्वात् ॥ १३ ॥

द्रव्यसंस्कारो विचारितो देवतासंस्कारो विचार्यते, “आज्यैः स्तुवते पृष्ठैः स्तुवते प्रथमं शंसति निष्कैर्वक्ष्यं शंसती”त्यादि, तत्र सन्देहः, किं स्तोत्रशस्त्रे संस्कारार्थे उत प्रधानकर्मणी फलार्थे? तत्र पूर्वः पक्षः स्तुतशस्त्रयोः संस्कारः प्रतीयते, ग्रहदेवता एताभ्यां संस्क्रियन्ते यथा संस्कृतं विभं दानेनाभिप्रैति तथा स्तुतां ग्रहदानेनाभिप्रैति, ननु तत्रातिशयाधानं मलापकर्षणं वा न क्रियत इति कथं संस्कारः? तत्राह, याज्यावत्, याज्यायां द्रव्यसम्बन्धित्वेन देवता निरूप्यते प्रकृतहविर्ग्रहणार्थं, सा हि स्वधर्मं स्मारिता हविर्गृह्णाति, अन्यथा पुष्टा सा न गृह्णीयात्, तथा स्तुता शस्ता च प्रोत्साहयुक्ता गृह्णीयात्, प्रोत्साह एव संस्कारः, ननु गुणा एवात्रोच्यन्ते न देवतेत्यत आह, देवताभिधानत्वात्, गुणकथनेन देवतैव मुख्यतयाभिधीयते गुणानां परार्थत्वात्, अतो देवतासंस्कारः स्तुतशस्त्राभ्याम् ॥ १३ ॥

अर्थेन त्वपकृष्येत देवतानामचोदनार्थस्यगुणभूतत्वात् ॥ १४ ॥

तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति, देवतासंस्कारपक्षं, यत्र देवता तत्र “इन्द्रस्य नु वीर्या-
णीति पञ्चदशं च तथेन्द्रस्येव विदः इन्द्रोपात” इति परिधानीयां, अत्र महेन्द्रस्य ना-
मापि न श्रूयते, तथान्यत्रापि ग्रहदेवतैव स्तूयत इति न नियमः, तथापि निर्वन्धे यत्रैन्द्र
एव ग्रहो मस्तुवतीये उक्त्ये वा तत्रैव स्तुतिशब्दे अपकृष्येयातां, ननु प्रधानपक्षोप
मन्त्रलिङ्गात् कथं नापकृष्यत इति चेत् तत्राह, अचोदनार्थस्यगुणभूतत्वात्,
चोदनार्थः प्रधानं, तल्लिङ्गान्नापकृष्यते, यथा “ऐन्द्रिया गार्हपत्यमुपतिष्ठत” इति,
चोदनार्थस्तृतीयान्तः, द्वितीयान्तस्तदतिरिक्तः “निष्कैवल्यं शंसती”ति, स गुणभूत
इत्यपकृष्येत, अतो न संस्कारस्ताभ्याम् ॥ १४ ॥

वशावद्वा गुणार्थत्वात् ॥ १५ ॥

पुनः शङ्कत इन्द्र एव महेन्द्र इति, महत्त्वं गुणो, यथा महाराजो महान्राक्षण इति,
तर्हि गुणविशिष्टं परित्यज्य केवलः कथं स्तूयते? तत्राह, वशावत्, “सा वा एषा
सर्वदेवत्या यदजा वशा” “वायव्यामालभेते”तियामे “लागाया वपाया मेदसो शुपतां
हवि”सितिनिगदो भवति, तथा सगुणोपि केवलः स्तूयते, तत्र हेतुः गुणार्थत्वात्,
गुणकथनार्थं देवता श्रूयते, तत्र गुणस्य ग्रहणं व्यर्थं, न हि जलानयनार्थं गृहात् स-
जलं भाण्डं नयति, “गुणार्थं स्यात्” इति पाठे स्तुतशब्दसंस्कारार्थमेव स्यादिति
पूर्वपक्षार्थानुवादः, तस्मादिन्द्रमहेन्द्रयोरभेदात् संस्कारपक्षेपि न दोषः ॥ १५ ॥

न श्रुतिसमवायित्वात् ॥ १६ ॥

परिहारात् नेति, न महेन्द्र इन्द्रो भवितुमर्हति, तत्र हेतुः श्रुतिसमवायित्वात्,
श्रुतो महेन्द्रपदे तद्धितान्ते महत्त्वलक्षणो गुणः समवेतः, तेन वेन्द्रः, स केवलः
पृथक् कर्तुं न शक्यते ‘सन्नियोगशिष्टाना’मिति न्यायात्, न हीन्द्रशब्दात् तद्धितं,
तथा सति ‘महेन्द्र’ इति स्यात्, असमर्थत्वात् समासश्च न भवेत्, अतः शब्द-
भेदादिन्द्रान्महेन्द्रो भिन्नः ॥ १६ ॥

व्यपदेशाच्च ॥ १७ ॥

भेदेन व्यपदेशश्च भवति, ‘इन्द्रं निगमेषूपलक्षये’ ‘दिन्द्रयाजिनो’ ‘महेन्द्रयाजिन’

इति, ततो 'धिकामं यजेते'ति च, अयं च विकल्पो नोपपद्यत इति भेदः ॥ १७ ॥

गुणश्चानर्थकः स्यात् ॥ १८ ॥

हेत्वन्तरमाह यदि गुणो भेदको न स्यादनर्थक एव स्यात्, न हि तस्यान्यत्प्रयोजनमस्ति, तस्मादपि भिन्नः ॥ १८ ॥

तथा याज्यापुरोचोः^१ ॥ १९ ॥

अनर्थकः स्यादित्यनुवर्तते, इन्द्रमहेन्द्रयोर्याज्यापुरोनुवाक्ये भिन्नतया निरूपिते ते व्यर्थे भवतः, 'ऐन्द्रसानसि प्रससाहिपे' इतीन्द्रस्य, 'महान् इन्द्रो य ओजसा' महान् इन्द्रो नृवदाचर्षणिमा' इत्यनुमन्त्रणभेदश्च ज्ञातव्यः, तस्मादपि भिन्नः ॥ १९ ॥

वशायांमर्थसमवायात् ॥ २० ॥

ननुक्तं वशावद्भविष्यतीति, तत्रोत्तरमुच्यते, अजा वशा छागशब्देनोच्यते निगदे जातिवाची शब्दः प्रयोक्तव्यः, तत्र छागत्वं जातिर्वशायां समवेतत्वात् प्रत्यक्षेण दृश्यते इति निगदो युक्तः, तथेन्द्रमहेन्द्रौ न प्रत्यक्षसिद्धौ, नापीन्द्रत्वं जातिः, तस्मात् तत्र जातिरूपस्यार्थस्य समवायाद्विषमो दृष्टान्त इत्यर्थः ॥ २० ॥

यत्रेति वार्थवत्त्वात्स्यात्^२ ॥ २१ ॥

वाशब्दः पक्षं व्यावर्तयति, संस्कारकर्मणी एव स्तुतशब्दे, अर्थवशादपकृषा नास्मार्कं वाचकः, यत्र लिङ्गेन विनियोगः स्यात् श्रुत्या वा साधारण्येन तत्र नियमानानामर्थवत्त्वात् तत्र नयनं स्यात्, न तावता संस्कारपक्षस्त्यज्यते, अपकृष्यतामिति प्ररोचनामात्रं, इतिशब्दो मनसि स्थितं वाक्यार्थं परामृशति, यत्रापकृष्यमाणानामर्थवत्त्वात् भवति तत्रेति, अर्थवत्त्वाद्धेतोरपकर्षः स्यादित्यर्थः ॥ २१ ॥

न चाम्नातेषु^३ ॥ २२ ॥

यत्र पुनः स्तोत्रशब्दाप्यर्थमाविचार्यवाम्नायन्ते यथा, "याम्याः शंसन्ति" "सर्पराज्ञिया ऋग्भिः स्तुवन्ती"ति "मनोग्रहे शिपिविष्टवतीं स्तुवन्ती"ति प्रायश्चित्ते, तथा मृषिकासूक्तादीन्यपि तत्र तत्र विनियुज्यन्ते तस्मादर्थमाविचार्य यत्र विनियोगस्तत्रापकर्षाभावात् संस्कारत्वे सिद्धे तत्सामान्यादन्यत्रापि भविष्यतीत्यर्थः ॥ २२ ॥

न च वक्तव्यं तेषामर्थ एव नास्ति विद्यमानो वा यज्ञे नोपयुज्यते तान्येवार्थ-
मविचार्य विधीयन्त इति वाच्यं, 'अर्थवतामेव विधानादित्याह,

दृश्यते ॥ २३ ॥

सर्वेषामर्थवत्तास्ति मूपकांसमण्डूकादयस्तत्तत्सूक्ते वाच्याः, तत्राग्नौ मण्डूकोपयोगः
राजसूयेक्षाणामुपशये मूपकस्य, तत्तत्सूक्तानां तत्तथाग उपयोगः स्पष्टः, सर्वेषां च
वाचःस्तोमे विनियोग उच्यते, 'सर्वा कृचः समाः सर्वाणि यज्जुंषि सर्वाणि सामानि
वाचःस्तोमे पारिप्लवं 'शंसती'ति, तथा 'यस्याश्विने शस्यमाने सूर्यो नाविःस्यादपि
सर्वा दाशतयीरनुधूया'दिति, तस्मादुत्कर्षेण्यन्यत्रार्थवत्ता वर्तते इत्युत्कर्षमयान्न
प्रधानकर्मणी वक्तव्ये, अतः सर्वत्रोत्कर्षाभावात् क्वचिदुत्कर्षो न दोषः ॥ २३ ॥

अपि वा श्रुतिसंयोगात् प्रकरणे स्तौतिशंसतीति^१

क्रियोत्पत्तिं विदध्याताम् ॥ २४ ॥

अपि वा प्रधानकर्मणी स्तोत्रशस्त्रे स्यातां, तत्र हेतुः श्रुतिसंयोगात्,
श्रुतिषु वेदभागेषु संयोगो वर्तते 'कचतीषु स्तुवते शिपिविष्टवतीषु स्तुवत' इति, न
हि शिपिविष्टशब्दः कचतीशब्दो वा स्तुताषुपयुज्यते, अतः स्वप्रकरणे स्तौति-
शंसतीति^२ वाक्ये प्रधानक्रियोत्पत्तिमेव विदध्यातां, संस्कारकर्मत्वेनानयोः
प्रकरणित्वं, प्रधानत्वे तादृशमेव कर्म फलायेति सर्वं युस्थम् ॥ २४ ॥

हेत्वन्तरमाह,

शब्दपृथक्त्वाच्च ॥ २५ ॥

शब्देनैव स्तोत्राणां पृथक्त्वं भेदोवगम्यते, द्वादशाग्निष्टोमे 'पञ्चदशोक्त्य'
इत्यादिस्तुतिस्त्वेका अनन्ता वा ? उभयया द्वादशादिसङ्ख्या व्याह्रयेत् उक्त्ये एव
सवनत्रयेऽप्यावर्तत इति देवताकृतोपि न सङ्ख्यानियमः, अतः सङ्ख्यासार्थकत्वाय
प्रधानकर्मणी एवेत्यङ्गीकृतव्यम् ॥ २५ ॥

अनर्थकञ्च तद्वचनम् ॥ २६ ॥

अग्निष्टुति श्रूयते "आग्नेया ग्राहा भवन्ती"ति, तत्र पुनरुच्यते "आग्नेयीषु स्तुवते

१. शंसतीतिपाठः कचित् ।

२. इदमेकमंशं सामप्रदायिकमनादसंश्लेषिकम् ।

३. एकस्मिन्नादशैधिकमिदमन्तरमत्रापि यथा सूत्रे ।

आग्नेयीषु शंसन्ती”ति, इदं वचनमनर्थकं स्यात्, प्रकृतिन्यायेन सवमाप्तावितर-
निषेधार्थमिदं वचनं, देवताशेषत्वे त्वितरत्रः प्राप्नोति, अग्निष्टुत्पदेनैव देवतान्तर-
निषेधात् तथेन्द्रस्तुतिः, तस्मात् तत्सार्थकत्वाय प्रधानकर्मणी एव ॥ २६ ॥

अन्यश्चार्थः प्रतीयते ॥ २७ ॥

यदि स्तुतिरेव प्रतीयते तदा स्तोत्रशस्त्रयोर्भेदो न स्यात्, ‘अन्यच्च स्तोत्रमन्यच्च
शस्त्रमिति शब्दभेदात् स्वरूपभेदाच्चावगम्यते, तस्मात् स्तोत्राच्छस्त्रमन्यत्, अर्थश्चान्य
उभयोः, बहिष्पवमानस्य पवित्रार्थत्वं, ऐन्द्राग्रस्य तद्ग्रहोपयोगः कालविप्रकर्षश्च,
तस्मादपि प्रधानकर्मणी ॥ २७ ॥

अभिधानश्च कर्मवत् ॥ २८ ॥

प्रधानकर्मवदेवाभिधानं भवति, यथा ‘ग्रहं गृह्णाति’ तथैव ‘प्रवर्गं शंसति
निष्केवल्यं शंसती’ति, द्वितीयाश्रुतिरत्र प्रधानत्वमाह, तस्मादपि प्रधानकर्म ॥ २८ ॥

फलनिवृत्तिश्च ॥ २९ ॥

फलेन निवृत्तिः समाप्तिश्च श्रूयते, इदं प्रधानस्यैव भवति, ‘स्तुतस्य स्तुत-
यसि शस्त्रस्य शस्त्रमसी’त्यनुपमन्त्रणमन्त्रो श्रूयते, तत्रार्थवादो ‘यज्ञो वा वै संहपति दुह’
इत्यारभ्य सोमयागस्य सार्थकत्वाय स्तुतशस्त्रयोर्दोहत्वेनेमौ मन्त्रौ निरूप्यते, अतः
प्रधानोपकारकत्वात् प्रधानकर्मणी एवेति सिद्धम् ॥ २९ ॥ ४ ॥

॥ इति चतुर्थं स्तोत्रादिप्राधान्याधिकरणम् ॥ ४ ॥

विधिमन्त्रयोरैकार्थ्यमैकशब्द्यात् ॥ ३० ॥

इदं समाज्जायते, “न ता नशन्ति न दधाति तत्करो नैना अमित्रो व्यधिरा-
दधर्षति देवाश्च याभिर्यजते ददाति च ज्योतिस्ताभिः सचते गोपतिः सह”ति, यस्तु
गा ददात्यनुबन्ध्यादिषु च यजते तस्य गा व्यर्थं न नश्यन्ति तत्करोपि स्वार्थं न
स्थापयति न गृह्णातीत्यर्थः, स श्रुतिरूपापि व्यथा तासां धर्षणं न करोति, किन्तु स
गोपतिस्ताभिः सह सचते सञ्चितः पुष्टो भवति ज्योतिष्मान् सूर्य इव, स हि किरणान्
सर्वेभ्यो ददाति मधुधारावर्षाश्च देवान् पाययत्यतो यजतेतः सर्वदा असीणः
प्रकाशते, अत्र यजते ददातीत्युदाहरणं, अत्र सन्नेहः, यथा ‘द्वादशशतं ददाति अनु-

बन्ध्यामालभेते'ति विधायकं तथा अत्येपि यजतेददातीति विधायके उत नेति? किं तावत् प्राप्तम्? विधायके इति, तदाह विधिमन्त्रयोरैकार्थ्यं प्रवर्तकत्वं, तत्र हेतुः एकशब्द्यात्, एक एव शब्द उभयत्र, न हि स एवैकत्र प्रवर्तकोपरत्र नेति चक्षुः शक्यते, तस्मादुभयत्र विधायकौ ॥ ३० ॥

अपि वा प्रयोगसामर्थ्यान्मन्त्रोभिधानवाची स्यात् ॥ ३१ ॥

अपि वेति पक्षं व्यावर्तयति, मन्त्रोभिधानवाची केवलं धर्मप्रमितमेव जनयति न विधायकस्तत्र हेतुः प्रयोगसामर्थ्यात्, मन्त्रस्तु प्रयोगे समर्थः, प्रयोगः प्रवृत्तस्य व्यापारनिचयः विधिस्तु प्रवर्तकः पूर्वसिद्धः, तेनैव प्रवृत्तत्वात् कृतिसमये प्रवर्तकत्वं व्यर्थं, किन्तु प्रमितिमेव जनयति 'विद्यया कुर्या'दिति, तस्मान्मन्त्रो न विधायकः ॥ ३१ ॥ ५ ॥

॥ इति पञ्चमं मन्त्राविधायकत्वाधिकरणम् ॥ ५ ॥

तच्चोदकेषु मन्त्राख्या ॥ ३२ ॥

ननु मन्त्रब्राह्मणयोर्विभाग एव न ज्ञायते वेदत्वस्य तुल्यत्वादतः पूर्वाधिकरणविचारो न युक्त इत्याशङ्क्य मन्त्रस्य लक्षणमाह, तच्चोदका मन्त्रा यस्याचारणरूपेधिष्ठाने स एव विधिरेव प्रेरको यस्य, यद्यप्यध्ययनविधिना सर्वमेव प्रेरितं तथा प्रायश्चित्तादौ तथापि कर्मविधिनानुष्ठानं बोध्यते, विधिमन्त्रस्तु साधनत्वेन बोध्यत इत्यग्रेपि कर्मणि तदनुवादकत्वात्तच्चोदकत्वमेव, अतः कर्मणि यागजपादौ यः साधनभूतः शब्दः स मन्त्रः, कर्मकरणः शब्दो मन्त्र इत्युक्तं भवति ॥ ३२ ॥ ६ ॥

॥ इति षष्ठं मन्त्रनिर्वचनाधिकरणम् ॥ ६ ॥

शेषे ब्राह्मणशब्दः ॥ ३३ ॥

मन्त्रलक्षणं निरूप्य ब्राह्मणलक्षणमाह, मन्त्रातिरिक्तो ब्राह्मणमिति, अनेन वेदे भागद्वयमित्युक्तं, अर्थवादानामपि ब्राह्मणत्वमेव ॥ ३३ ॥ ७ ॥

॥ इति सप्तमं ब्राह्मणनिर्वचनाधिकरणम् ॥ ७ ॥

अनाम्नातेष्वमन्त्रत्वमाप्नातेषु हि विभागः ॥ ३४ ॥

प्रवरोहनामधेयानां मन्त्रत्वमस्त्युत नेति विचारः, किं तावत् प्राप्तम्? तच्चोदकसम्भावामन्त्रत्वमिति प्राप्तेभिधीयते, अनाम्नाता एते अमन्त्राः, आम्नातत्वे सति

तच्चोदकेषु मन्त्राख्या, तथात्वे सत्येव शेषे ब्राह्मणशब्दः, तदाह - आम्नातेषु वि-
भागो द्विविधः, अन्यथा लौकिकवाक्यानां सङ्कल्पस्य च तथात्वं स्यात्, तस्मात्
प्रवरादीनां न मन्त्रत्वं तथा न ब्राह्मणत्वं, केचनार्थप्रसिद्ध्या मन्त्रत्वमाहुः, तद्
प्रकरणभेदेन स्थितयोर्ऋक्सामयोरेव सम्भवति न तु कृशरूपयजुःशाखान्तरेपि,
वाजसनेयिके ब्राह्मणे ब्राह्मणं 'वसन्ताय कपिञ्जलानालभेते'ति न मन्त्रौ, अमन्त्रयो-
रपि तत्र प्रक्षेपस्त्रिपथपाठाय यजुर्द्वाय "मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदस्त्रिष्टुणं यत्र पठ्यत" इति,
तस्मात् सूत्रोक्तमेवलक्षणं युक्तम् ॥ ३४ ॥ ८ ॥

॥ इत्यष्टमं प्रवरोद्वाद्यमन्त्रताधिकरणम् ॥ ८ ॥

तेषामृग् यत्रार्थवशेन पादव्यवस्था ॥ ३५ ॥

'ऋचः सामानि यजूंषि सा हि श्रीरमृता सतामि'तिमन्त्रे, मन्त्राणां त्रैविध्यमुक्तं,
तत्र लक्षणाभावे भेदकाभावात् त्रैविध्यत्रोपपद्येतेति क्रमेण लक्षयति, तेषां त्रिवि-
धानां मन्त्राणां मध्ये ऋगेषा यत्रार्थवशेन पादव्यवस्था अर्थवाचकपदानुरोधे-
नादिपादादिव्यवस्था, न तु छन्दोनुरोधेन मगणादिकृता पादव्यवस्था, अनुवाद
एवायं लौकिकानां, वेदत्याभावाद्वाक्यभेदप्रसङ्गाच्च, तस्मादर्थनिरूपकपदानुरोधेन
पादव्यवस्था सा ऋक् ॥ ३५ ॥ ९ ॥

॥ इति नवममृगलक्षणाधिकरणम् ॥ ९ ॥

गीतिषु सामाख्या ॥ ३६ ॥

ऋगित्यनुवर्तते, ऋक्षु यज्ञानं तद् साम, सा ऋक् तस्या आमवर्णाकारेणान-
भिव्यक्तःशब्दः स लोके गीतिपदाभिधेयो भवतीति गीतिषु सामाख्येत्युक्तं, नन्व-
स्य वेदत्वे को हेतुः ? धर्मप्रतिप्रादनमिति ब्रूमः ननु सङ्केताभावात् कथं प्रतिपाद-
कत्वम् ? आधारचैव सौर्यः प्रतिपाद्यत इति प्रयोजनाभावश्च, न, ऋक्षु य आमभागः
समायाति सोऽभिव्यक्तरसज्ञापनार्थः, कथमस्य मूलभूतो रस इति भवति जिज्ञासा,
अनेन मूलपुरुषो यज्ञोपि ज्ञातो भवति यस्यांशा यज्ञाः, अत एव 'सामानि यो
वेद स वेद सर्व'मिति, अपौनरुक्त्यं तु तत्तदाश्रयार्थमूलबोधकत्वेन, तस्मात्सुष्ठूक्तं
गीतिषु सामाख्येति ॥ ३६ ॥ १० ॥

॥ इति दशमं सामलक्षणाधिकरणम् ॥ १० ॥

शेषे यजुःशब्दः ॥ ३७ ॥

ऋक्सामातिरिक्तो मन्त्रो यजुः, ननु प्रकटार्थपादराहितो मन्त्रो यजुरिति कुतो नोक्तमनुष्टुप्तेर्लघुत्वात् ? सत्यं, मन्त्रमात्रेऽपि यजुःप्रयोगोऽस्ति ' एतद्वै यजुस्तर्प्यां विद्यां प्रतीति, तथा "अतिच्छन्दसर्चा मिमीते पञ्चकृत्यो यजुषा मिमीत" इति, अतो विशेषविवक्षाभावेऽपि यथा यजुःपदप्रयोगो भवति तदर्थं शेषे यजुःशब्दः इति, मन्त्राणां भेदत्रयमेवेति च ज्ञापयति, तेनाक्षरविधानेऽपि यजुषेति यथा भवति पञ्चमि-
राहवनीयमिति, तस्मात् सुष्ठुक्तं शेषे यजुःशब्द इति ॥ ३७ ॥ ११ ॥

॥ इत्येकादशं यजुर्लक्षणाधिकरणम् ॥ ११ ॥

त्रिविधा एव मन्त्रा इत्युक्तं, निगदानां त्रिष्वन्तर्भावाभावाच्चतुर्थोऽपि भेदोऽस्ति त्वत्याह,

निगदो वा चतुर्थं स्याद्धर्मविशेषात् ॥ ३८ ॥

निगदो वा चतुर्थं स्यात्, वाशब्दः पूर्वनियमनिराकरणार्थः, चतुर्थं रूपमिति, तत्र हेतुः धर्मविशेषात्, "उच्चैर्ऋक्सामभ्यां क्रियते उपांशु यजुर्वेदेनोच्चैर्निगदेने"ति, पादव्यवस्था गीत्युपां धर्मभ्योतिरिक्तो निगदधर्म इति धर्मभेदको भवति, नि-
विदां त्वनाम्नातत्त्वान्न शङ्का, तस्माच्चतुर्थो निगदः ॥ ३८ ॥

व्यपदेशाच्च ॥ ३९ ॥

निगद इति भिन्नो व्यपदेशः, नापि यजुःपर्यायः, यजुर्मात्रे निगदप्रयोगाभावात्, विशेषवाचकत्वे प्रमाणाभावः, शेषत्वमप्रयोजकमित्याभिप्रायः, तस्मादपि निगदो भिन्नः ॥ ३९ ॥

यजूंषि वा तद्रूपत्वात् ॥ ४० ॥

निगदा यजूंष्येव, तत्र हेतुः, तद्रूपत्वात् शेषरूपत्वात्, नन्यतिरिक्तत्वं धर्मो भिन्नति, तस्माद् यजूंष्येव ॥ ४० ॥

वचनाद्धर्मविशेषः ॥ ४१ ॥

ननुक्तं असिद्धयजुर्भ्यां भेदको धर्मविशेष इति, स प्रकारान्तरेणापि उपपद्यत इत्याह वचनात्, केषांचियजुषां निगदशब्दवाच्यत्वानामुच्चैर्लघुमिति तदतिरिक्तानामु-
पांशुत्वं, एतावतापि धर्मे सिद्धे भेदकत्वन्यायां गौरवं, तस्माद्धर्मविशेषान्न चतुर्थ-
त्वम् ॥ ४१ ॥

अर्थञ्च ॥ ४२ ॥

वचनादप्युचैष्टमर्थोदित्युचैष्टं, नह्याश्रुतमत्याश्रुतादिकमुपाश्रुत्वे सार्थकं भवति परमीतिजनकत्वात्, प्रायिकमेतत्, उपसत्तु तदभावात्, तस्माद्वचनमेव नियामकं, स्वाभाविको वायं धर्मः, कर्म तु प्रधानमतस्तदनुरोधेनचामप्युपाश्रुत्वामिति मुष्टक-
मर्थञ्चेति ॥ ४२ ॥

गुणार्थो व्यपदेशः ॥ ४३ ॥

निगदइत्यतिरिक्तो व्यपदेशो गुणार्थः, नितरां गद्यत इत्युचैष्टगुणार्थः, ननु त्रिभिर्गुणकथनं व्यर्थमतो द्वयं भेदकमस्तु वैयर्थ्येनापर्यवसानात् शब्दतोर्यतो विधानाच्च गुणस्तत्रत्यो नित्य इति यदि तदा सर्ववैलक्षण्यात् गुणो भेदक एवास्त्विति चेत्, मैवं, कर्मण उपाश्रुत्वे तदभावादतो गुणकथन एव पर्यवसानं त्रयाणां, यत्रापि ऋक्सामयोरुपाश्रुत्वं, तत्रापि निगद उचैरिति, तस्माद्गुणार्थ एव व्यपदेशादिः ॥ ४३ ॥

सर्वेषामितिचेत् ॥ ४४ ॥

निगदशब्दो योगेनोचैष्टगुणवद्वाचको भवति तदा ऋक्सामयोरपि वाचको भव-
त्वित्याह, सर्वेषां ऋक्सामनिगदानां निगदशब्दवाच्यत्वमितिचेत् अन्यस इति पूर्वः पक्षः ॥ ४४ ॥

न व्यपदेशात् ॥ ४५ ॥

न, अन्यत्र ऋक्साम इति भिन्न एव व्यपदेशोस्ति तेन चलवता दुर्बलो बाध्यत इत्यर्थः, अपादबद्धश्च निगदः, अतो न पर्यायत्वं, अयमेव च भेदकः, यजुषां तु तद-
भावाद्गुणस्त्वन्यथासिद्ध इति यजुर्विशेष एव निगदः ॥ ४५ ॥ १२ ॥

॥ इति द्वादशं निगदानां यजुष्ठाधिकरणम् ॥ १२ ॥

अर्थैकत्वादेकं वाक्यं साकाङ्क्षं चेद्भिभागे स्यात् ॥ ४६ ॥

संश्लिष्टपाठाद्यजुषि सन्देह एको मन्त्रः कियानिति ? यद्यपि विनियोगब्राह्मणे-
नोत्तरादिना पूर्वावसानमिति ज्ञायते, तथापि पूर्वोत्तरानुपङ्गयुक्तेषु ब्राह्मणे निर्णया-
भावाभिर्णयो वक्तव्य इति तमाह अर्थैकत्वादेकं वाक्यमिति, एकार्थप्रतिपादकं
एकं वाक्यं, अर्थश्च निराकाङ्क्षः, स च पदैरुत्थित एव, अन्यथाऽपर्यवसान-

मेव स्यात्, उत्थापिताकाङ्क्षायाः सर्वत्र वक्तुं शक्यत्वात्, तत्र केचनानुपङ्गाः क्रियारहिताः साकाङ्क्षा एव, तेषां संश्लिष्टपाठादाकाङ्क्षाभावोपि क्रियापर्यन्तमेकतैव, यथा 'देवस्य त्वे'ति, पश्चात् क्रिया पूर्वपदैः सर्वैरेव तुल्येति न भेदिका, 'सज्जुर्ऋतुभि'रित्यादौ 'वसवो रुद्रा आदित्या विश्वेदेवा इति पञ्च प्रधानभूता अर्पणरूपा इति पञ्च मन्त्राः, अतः क्रिया वा देवतादिर्वा य एव प्राधान्यमवलम्ब्यते स एवार्थशब्दवाच्यः, केचन मन्त्रा आदावेवानुपङ्गयुक्ता यथा 'आदद'इत्यादि, संहितो विश्वसामे'त्यादयोन्तेनुपङ्गयुक्ताः, केचिदुभयत्र 'सज्जुरि'त्यादयः, तस्मादेकार्थप्रतिपादकमेकं वाक्यं, ननु यत्रैकार्थता सन्दिग्धा तत्र का गतिः यथा 'इपेत्वे'ति, क्रिया त्वार्थिनी 'इपे त्वोर्जे'त्वेत्पाहेतिब्रोह्मणं च सन्दिग्धं, अतः सूत्रे प्रत्येकमपि विनियोग उक्तः समुदायेनापि, न 'चोत्तरस्यादिने'ति न्यायेनैक एव मन्त्रोऽस्तु, तथा सति 'इपेत्त्वोपवीरसी'त्यादौ 'ऊर्जे त्वा'इत्यपागच्छेत्, अतो नियामकमाह साकाङ्क्षं चेद्भिभागे स्यात् एकदेशकयने यत्र साकाङ्क्षता तत्रैव सम्पूर्णमेकं, अन्यथा द्वयं भिन्नं 'इपे त्वे'त्येकं 'ऊर्जे त्वे'त्यपरं, समुदायविनियोगे मन्त्रद्वयस्योपयोगो बोद्धव्यः, तस्माद् यावतैकार्थप्रतिपादनं तदेकं वाक्यम् ॥ ४६ ॥ १३ ॥

॥ इति त्रयोदशमेकवाक्यत्वलक्षणाधिकरणम् ॥ १३ ॥

समेपु वाक्यभेदः स्यात् ॥ ४७ ॥

'पृथिवी दीक्षे'त्यादिमन्त्रेषु सन्देहः, अत्र सर्वेषामेक एव विनियोगः 'केशिनी-दीक्षां जपती'ति, किमयमनुवाकः सर्वोप्येको मन्त्र उतानेकः ? अनेकत्वेपि किं 'पृथिवी दीक्षे'त्येतावानेकः अथवा 'तया त्वा दीक्षया दीक्षयामी'त्यन्तः ? किं तावत् प्राप्तम् ? 'पृथिवी दीक्षे'त्येतावानेकैको मन्त्रः एकार्थप्रतिपादकत्वान्निराकाङ्क्षत्वाच्च, 'दीक्षयामी'त्यन्ते तु 'तया त्वे'त्यनुपङ्गो भवेत्, तथा च प्रतिमन्त्रं नावर्तेत, आदावन्ते आद्यन्तयोर्वानुपङ्गावचनात्, तस्मात् प्रतिवाक्यं मन्त्र इति प्राप्ते, उच्यते, यावता समं रूपं भवति स एको मन्त्रः, चत्वारः पदार्थाः सर्वत्र निरूप्यन्ते, 'पृथिवी दीक्षा तयाग्नि-दीक्षया दीक्षितः यथाग्निर्दीक्षया दीक्षितः तया त्वा दीक्षया दीक्षयामी'ति, एवमुत्तरत्रापि, चतुर्णामन्योन्यमर्थभेदात् पर्यवसानेनेव निराकाङ्क्षत्वाच्चैकं वाक्यं, तर्हि सर्वमेवैकमस्तु 'पृथिवी त्वा दीक्षमाण'मित्यन्तं, तत्राह समेषु वाक्यभेदः स्यात्, चतुर्विधार्थप्रतिपादकत्वेन समत्वं ते च स्वरूपतो भिन्ना इति वाक्यभेदः स्यात्, समतापि वाक्यभेदिका, तस्मात्सन्दिग्धैकत्वं विभागे साकाङ्क्षत्वं समता

रागः आसौवरीः

साकारब्रह्मवादैकस्थापक प्रकट भए ।

सुनि श्रवणन दैवीसृष्टि सवके दुःख गए ॥ १ ॥

हरिवदनानल प्रकटे धिन जगत् सब जात बहो ।

सुरनरसुनिश्रुतिस्मृतिशास्त्रपुराण हारद (हार्द) न लहो ॥ २ ॥

कलिमें करुणा करि कृष्णपदसेवां सिखाए ।

जनगोविंद सोइ वडभागी जिन यह निति निवहे ॥ ३ ॥ ८ ॥

राग रामग्री.

करहु (करो) वेदपारगमुखदचरणसेवा ।

अन्य आलाप तज बहिपदकमल भज श्रीवल्लभ सकलदेवाधिदेवा ॥ १ ॥

कलिकल्मपापहं सकलदुःखदारणं भवसिंघुतारणं परमममलं ।

साधन सद्य तजो निशदिन वल्लभ भजो अतिमुखद सुबहिपदयुगलकमलं ॥ २ ॥

परममुखदायिनी भक्तिरनुपायिनी देत हे हरिवदनवाहि दाता ।

श्रीवल्लभवर धिन तीनहू लोकमें गोविंद नहि सुने और को भयत्राता ॥ ३ ॥ ९ ॥

राग टोडी.

भायावादनिराकर्ता प्रकट श्रीवल्लभ द्विजराज ।

श्रीहरि प्रकट किये सुखमूरति (मूर्ति) पुष्टि प्रकटवे काज ॥ १ ॥

महिमा श्रवन सुनत कुमुदिनीसे फूले भक्तसमाज ।

अव उद्धारविपयिणी चिता गई सबनकी भाज ॥ २ ॥

जयजयकार भयो विश्रुवनमें रहे सुवन सब गाज ।

सुमरें आनंद होतहैं गोविंद जन शिरताज ॥ ३ ॥ १० ॥

१. कल्ले, कले. २. भर्ष. ३. कृष्ण-देवा, व्यक्तिमा प्रतिष्ठिते हर करनार सुवहनिपेदयुगलकमल-
 मुद अशित अल्लुयुगलकमल-उ, 'सकल दुःखदायि' वने 'पदयुगलकमल' नीं विरोधमा छ
 ४. 'सकल दुःखना नाश करनार' ये 'परमममल' अभव=शुद्ध. ५. व्यक्तिरनुपायिनी=उपकृत
 उपायि-साधनयी-साध्य नहि, सेवा निःसंशय कल्प स्वतंत्र व्यक्ति दुःखवर्नाहनि-अवदंशुभाजि-
 श्रीभक्त्यायुगल-दान करे छ 'उ गोविंदरूपी आजा करे छ हे' श्रीवल्लभर पिता 'त्रेखे' लोभा
 भयभायी देवा-करनार अन्य डोई सोलसवर्षमा आग्या नयी. ६. 'लेम' द्विजराजनायकना प्रादुर्भाव
 कुमुदिनी आये छ 'निम' द्विजराज-संवातम 'द्विज-ब्राह्मण-श्रीभक्त्यायुगलना ओहिने' 'अन्य' करिने
 भक्तजनार पुये छ. ७. नोशी '१०' वर्षायी.

શ્રીસર્વોત્તમજી.

(અનુસંધાન ગતોંક પૃષ્ઠ ૧૧ થી.)

સાકારપ્રણવાદિકસ્યાપક: :-

પુષ્કલકિતમાર્ગમાં પુષ્કલકિતમાર્ગવિહ્વલના મુકલધિકતવકથનથી; તે દ્વલરૂપનીજાનુભવા-
નંદાત્મક હોવાથી, તેનો અનુભવ અસ્પષ્ટદિમાનને કેમ, શાય એમ આકાંક્ષા થાય ત્યાં અનુ-
ભવપ્રકારના હેતુભૂત આ અષ્ટમ આકારઅલ્પવાદિકસ્યાપક નામ શ્રીમત્પ્રભુચરણ આના કરે છે.

સાકાર ને અલ્પ તેના વાદના-ઉપપત્તિપૂર્વક મલરૂપજાનુભવપ્રમાથી ને અનુભૂત છે
તેના-જ-મુખ્યતાએ-સ્થાપક-પ્રતિપાદક-આપથી છે. અત્ર ઈક (૧) શબ્દ મુખ્યતાથી
છે. સાકારત્વ કહીને અલ્પત્વ કહ્યું તેથી નિખિલ રૂપજાનુભવતાથી લીલાનુભવાનુરૂપતાથી
અપર મધુરથી આરંભી 'કલિત મધુર' પર્યંત આધુર્યતાતરંગ્યવિશિષ્ટ ને નિખિલ સાકારત્વ
નિરૂપિત કર્યું છે તેવું સ્પષ્ટતાત્ક આનંદમય અલ્પ છે. તેમજ તેના ધામ્ની નિખિલ
વિજ્ઞાનિ મુખ્યપત્તવૃણ્ણિ પશુ કેવલ આનંદમય છે કૃણુ નિમૂલભાવકરપાદાદિયુક્ત હોવાથી
આકાર જ છે. ને તે અગતા સાકારત્વકથનથી પુષ્કલકિતરસપાન કરવાની ઇચ્છાવાળો પુષ્ક-
લકિતમાર્ગીય કેલ અર્ચદ્રિયે કરીને આસ્વાદ્ય છે એમ કલાનુભવપ્રકાર પશુ સ્પષ્ટ કર્યો, તેથી
જ શુનિરૂપા સર્વાત્મભાવાધિશરમૂત મજ્જરઘોપસીમતિની શ્રીસ્વામિનીશ્રીઓએ ગાયલા
'સ્વસ્થામાન-ઉદિયપાનનું-આ કલ' શ્લોકમાં જ કલાનુભવપ્રકાર કલો છે, તેથી કાષ્ઠ
પશુ અનુપપત્ત નથી. અદ્યાપિ મર્ચશાસ્ત્રવિચારકાએ અલ્પનું સાકારત્વ કેમ નિરૂપિત ન
કયું કે એમ કાષ્ઠ શંકા કરે તે ઉપપત્તિ કહે છે. વિવિધરમાત્મક અલ્પ-ભગવાન્-અલ્પન
અઘૌકિક હોવાથી અને સર્વશાસ્ત્રવિચારકાના ચતુરાદિ ઇદ્રિયો લૌકિક પ્રમાણ હોવાથી
તેમાં લૌકિક ચતુરાદિથી ગમ્ય અખિલસાકારત્વ આત્મક અલ્પમાં સંભવતું નથી, તેથી
તેઓ તેમાં સાકાર અલ્પનું નિરૂપણ કરી શક્યા નહિ, પરંતુ શુનિઓ અઘૌકિક પ્રમાણ
હોવાથી, સ્પષ્ટતાત્ક અલ્પના મ્પરૂપનિરૂપણમાં શુનિઓ જ પ્રમાણ હોવાથી, શુનિઓએ જેવું
પ્રતિપાદન કર્યું હોય તેવું જ અલ્પ છે. તે શુનિઓ તો 'તેજુ' જેવાની ઇચ્છા કરી 'તે
એકલા રમણ કરના નથી તેથી તેજુ કિરીયની ઇચ્છા કરી' 'તે' નિશ્ચયે એકલા થયા' એ
પ્રકારે સાકાર અલ્પનું નિરૂપણ કરે છે. એના પશુ 'તેના' પાણિવા સર્વત્ર છે' ઇત્યાદિથી
અલ્પને સાકાર જ કહે છે. નિરાકારતાથી નિરાકારપ્રતિપાદનમાં 'અલ્પ' અપૂલ્પ અનાલ્પ
અલ્પ-ઇત્યાદિ શુનિઓતો તો પ્રમાણતાથી અગીકાર કરે છે ત્યારે અલ્પ નિરાકાર જ કેમ

૧. શુનિઓ મધુરાદિ, સ્થાન ૧ સી ૮.

૨. અલ્પજ્ઞતાં કલિમિદ મા. ૧૦, પૃ. ૧૮, ૯.

૩. સ ર્શકાચને. વૃ. ૧૪, ૪.

૪. તસ્મદિકારી ન રમતે સં દ્વિતીયમ્કલ્પત વૃ. ૧૮.

૫. મ હ દ્વાતાવાનાત. વૃ. ૧૪, ૩.

૬. સર્વતઃ પાણિવાદ તત્વ. મ મી. ૧૩, મિ.

૭. અલ્પલમનપ્પહર્ષ, વૃ. ૨૩, ૯, મેલ્લત ૧૧ ૩૧, ૧૧.

આપક આપથી છે એમ શ્રીમત્પ્રભુચરણે આજ્ઞા કરી. સાકારની સાથે અર્થાત્ લગ્નવાનુદી સાથે બ્રહ્મના અર્થાત્ શુનિરૂપ ઉપનિષદ્ધૂપ શ્રીચામિનીજીએના વાદના સ્વપદસ્થાપનપૂર્વકે ભર્ગવત્પદ્ધતિરાકેરણુરૂપ સ્મરૂપવાદના, દ્વલપ્રકરણમાં 'રેભલે પધાર્યા' હત્યાદિ લગવદ્ધયનનું 'જાદુ ચિત્તો' એમ નિર્ગદના કરવી 'ચોચ નથી' હત્યાદિ શ્રીચામિનીજીએના વચનથી નિરાકેરણુવાદના, એકત્વથી સ્થાપક. શ્રીમદ્ધર્મચરણ શ્રીગોપીજીનનાં સન્નતીય હાર્યાથી શ્રીગોપીજીનનાં સિદ્ધાંતનું જ સમર્થન કરે છે.

આ નામથી બ્રહ્મનું ચિરદ્ધર્મચરણશ્રવણ શ્રીમદ્ધર્મચરણ સ્થાપન કરે છે. એમ શ્રીમત્પ્રભુચરણ આજ્ઞા કરે છે. લગ્નવાન નિર્ગુણ-લોકિકગુણલેશરહિત-છે નથાપિ 'સર્વલીલાયુક્ત છે એમ શ્રીભાગવતનાં વૃદ્ધાર્થને પ્રકાશી શ્રીમદ્ધર્મચરણે પ્રતિષ્ઠાદન કર્યું, ત્યાં શંકા થાય કે નિર્ગુણ નો નિરાકાર છે એમ શ્રવણ થાય છે ત્યારે તે નિર્ગુણ સર્વલીલાયુક્ત પણ કેમ હોય ? તો તે શકાના નિરાસાર્ય આ અદ્ભુત નામની શ્રીમત્પ્રભુચરણ આજ્ઞા કરે છે. નિર્ગુણ તે જ સાકાર બ્રહ્મ એવા જે ચિરદ્ધર્મચરણશ્રવણ બ્રહ્મને વાદ તેના એક-મુખ્ય-સ્થાપક શ્રીમદ્ધર્મચરણ છે.

સાકારબ્રહ્મવાદક-આપક નામ શ્રીમદ્ભાગવતના દશમસ્કંધપૂર્વાર્ધના અબ્રાધ્યાયાર્ધ-બોધક છે. સાકાર બ્રહ્મનો વાદ-તેનું ઉપપત્તિપૂર્વકે કથન-તેના જ એક સ્થાપક-તાગર્થ શુભના ચુલકર્માનુરૂપ જાદુ નામ છે તેને હું 'જાલુ' છું, જન જાણના નથી. 'એ સ્લોકમાં 'હું જાલુ' છું, જન જાણના નથી' એમ કહીને એક સ્થાપકત્વ કહ્યું અથવા સાકાર બ્રહ્મના પરસ્પર સંબંધણુરૂપ વાદના જ એક સ્થાપક. 'ગોપીજીને' કૃષ્ણનું સચિર' હત્યાદિ 'સ્લોકમાં' 'દ્વલસોને છોડતા' 'વગેરે શબ્દપ્રતિપાદ્ય બ્રહ્મનો ગોપીકૃત વાદ છે. 'શ્રીકૃષ્ણને ઉપાસંભ-કપટા-આપવાની હસ્થા ન' કરી' હત્યાદિથી એકથી-શ્રીચરણદાથી-બ્રહ્મવાદનું સ્થાપન થાય છે.

૧. ત્રાસ્યં કે ભગવાત્ વિના અન્ય સામાન્યરૂપ નથી.

૨. 'સ્વાગત' મા. ૧૦, પૃ. ૨૬, ૩.

૩. મંથવિમોર્હતિ મા. ૧૦, પૃ. ૨૬, ૩૧

૪. વદન્તિ સન્તિ નામાનિ રૂપાણિ ચ સુતસ્ય તે ।

ગુણકર્માવરૂપાણિ તાન્યદં વેદ નો જનાઃ ॥ મા. ૧૦, પૃ. ૮, ૧૫.

૫. કૃષ્ણસ્ય મોખ્યાં હંચિરં શ્રીકૃષ્ણ કૌમારચાપલય ।

ગુણત્યાઃ કિલ્લ તન્માતુરિતિ હોલુઃ સમાગતાન ॥ મા. ૧૦, પૃ. ૮, ૨૮.

૬. વરસાન્મુચ્ચન્કાંચિદમયયે ક્રોધસંજાતહાસઃ

સ્તેયસ્વાદ્વલ્લય રથિ પયઃ કરિષતેઃ સ્તેયયોગેઃ ।

મરુત્તિમોક્ષાન્નિયત્તતિ સ ચેવ્રાસ્તિ માન્દં મિનતિ ।

દ્રવ્યાભાવે સ ગૃહકુપિતો માતુપત્રોદય સોક્ષ્મા ॥

૭. એવ પાટયોન્યુચતિ કુરતે મેહનાદીનિ વાસ્તી

સ્તેયોપાપૌર્વિતવિત્કૃતિઃ સુપ્રતીકો ચંપાસ્તે ।

ઇત્ય સ્ત્રીભિઃ મમયનયન શ્રોમુદ્ધાહોચીત્તો

દ્યૌઃચ્યાતાર્યા પ્રહસિતમુલી ન સુપાલ્લવ્યુર્મદ્યદ્ ॥ ૩૧ ॥

વેદપારંગ:

પૂર્વ નામમાં અહનું સાકારત્વ કહ્યું પરંતુ તેનું નિરૂપણ કયા પ્રમાણથી કયું એમ શંકા થાય તેના નિરાસાર્થે આ નવમ વેદપારંગ: નામ શ્રીમદ્બ્રહ્મચરણ આત્મા કરે છે. વેદના પારને-પર્યવસાનને-જાણનાર તે વેદપારંગ, એવા શ્રીમદ્વાચાર્યચરણ છે. 'ત્યાંથી મનસહ વાણી પ્રાપ્તિ વિના નિવૃત્ત થાય છે' એ શ્રુતિથી-અહાં શ્રુતિને અંગત્ય હોવાથી શ્રુતિમા અતર્ગત નથી, કિંતુ તે શ્રુતિમાં પારગત છે એમ જણાય છે. શ્રીમદ્વાચાર્યચરણ પણ વાક્યપતિ હોવાથી વેદપારંગન અહરુપ છે તેથી વેદપારંગ અહનું યથાર્થ પ્રતિપાદન આપશીએ કયું. અહના અવરુપકથનમાં અત્યે પ્રમાણાદિકની પણ અપેક્ષા રહેતી નથી, કારણ કે એઓશ્રી જ સમસ્ત વેદાર્થના પારંગતા છે, તેથી ત્યાં જેવું અહનું આનંદાકારત્વ પ્રતિપાદન કર્યું છે તેવું જ આનંદાકારત્વ શ્રીમદ્વાચાર્યચરણ પ્રતિપાદન કર્યું છે એમ સાકાર-ત્વપ્રતિપાદનમાં શ્રુતિપારંગની પ્રમાણના કહી. અન્યને એતાદૃશ સ્વરૂપના અસાનથી વેદપારંગત્વ જ નથી એમ પણ આથી સ્પષ્ટ કર્યું. વધી વળા સર્વ પ્રપંચનું અહરુપત્વ પ્રતિપાદન કર્યું છે ત્યાં સાક્ષાત્ પુરુષોત્તમ પૂર્ણઅહ મૃણ્મુખ-આનંદમાત્રાકારમાં-આકારનાનું નિરૂપણ કરે તેમાં શું કહેવું ? એમ પણ ભાવ આ નામથી સ્પષ્ટ થશે.

વેદપારંગે જાણે તે વેદપારંગ, તેથી જેઓને વેદનું યદિદ્યિત-અદ્ય-જ્ઞાન છે તેઓ સાકારનિરાકારવાદિની શ્રુતિઓના અભિપ્રાયના અજ્ઞાનને લીધે વિરોધપરિહાર કરી શક્તા નથી, અને તેથી અહને અધકારત્વ 'નિરાકાર' જ કહી દે છે, પરંતુ વેદમાં તો અહને મુખ્યત્વે સાકાર જ કહ્યું છે. નિરાકાર અર્થાત્ પ્રકૃત-સૌકિંક-આકારથી રહિત અહ કહીને મુખ્યત્વે સાકાર આનંદાકાર અહનું જ ઉપપાદન શ્રુતિ કરે છે. વેદપર વેદથી પર ભગવાન તે વેદપર, ભગવાનનો જે ભાવ તે વેદપાર; તેને જાણનાર તે વેદપારંગ, એવા શ્રીમદ્વાચાર્ય-ચરણ છે વેદ અર્થાત્ વેદરૂપ-શ્રુતિરૂપ-નજરીમિતિનીઓ, તે સ્વસમુદ્ગતમક મજ્જીમિતિની-ઓના પારરૂપ પ્રભુ વેદપાર, તેવા વેદપાર પ્રભુના જ્ઞાતા-પ્રાપક-શ્રીમદ્વાચાર્યચરણ છે.

શ્રીમદ્વાચાર્યચરણ ભગવદ્વાચરૂપ-ભગવ-મુખરૂપ-હોવાથી 'સ્વર્ગવેદથી હું જ વેદ-જાણનારો-હું' 'વેદાંતો કતાં નથા વેદનો જાણનાર હું જ છું' એ વાક્યથી સર્વ વેદના પારને જાણે છે. પાર તો નદ્યાંતિનો સંભવે છે, તેથી વેદોની જલરૂપના પણ કહી. તેમની જલરૂપના 'વેદોએ તો અહરુદમાં લઈ ગયા' એ 'લોકમાં નિરૂપણ કરી છે. જેવી રીતિએ ભગવાને જલમાયી વેદનો ઉદ્ધાર કર્યો; તેવી રીતિએ શ્રીમદ્વાચાર્યચરણે પણ નિપિલ-સમગ્ર-વેદજલરાશિમા અવગાહન કરીને સ્વાત્મક સાકાર અહવાદનો ઉદ્ધાર કર્યો એમ પણ આ નામથી શ્રીમદ્બ્રહ્મચરણે સ્પષ્ટ કર્યું. વેદ પુણિર્માદાભેદ કરીને દિવિધ-એ પ્રકારના-છે તથાપિ તે સર્વના જ મુખ્યાર્થના અભિજ્ઞ શ્રીમદ્બ્રહ્માધીશ્વર છે. મયાંજાત વેદનો મુખ્ય અર્થ સાકાર અહનું પ્રતિપાદન છે. 'આનંદ અહનું રૂપ છે.'

૧. યતો યાચો નિવર્તન્તે અપ્રાપ્ય મનસા સદૃષ્ટં । તે. મ. વ. ૪, ૬.

૨. વેદેશ સર્વેરહમેવ વેયો વેદાન્તકહેદવિદેવં ચાહમ્ ॥ ગીતા ૧૫, ૧૫.

૩. તે હુ વ્રહ્મહર નીતા મગાઃ કૃષ્ણેન ચોદ્યતાઃ ।

દદશુર્મહાણાં લોકે યત્રાકૂળેધ્યગોત્પુરા ॥ મા. ૧૦, પુ. ૨૫, ૧

૪. આનંદ વ્રહ્મણો રૂપમ્.

‘જેના અંતઃ આદિત્ય છે’ ઇત્યાદિ આર્થાદિક શ્રુતિમાં પણ સાકારતા જ સિદ્ધ છે. ‘અધ્યુષ્માનનું આ ફલ છે’ એ પુષ્ટિશ્રુતિના મુખ્ય અર્થ છે, તેથી સાકાર બ્રહ્મવાદ સર્વ-વેદસિદ્ધ છે એમ નિરૂપણ કર્યું. અથવા ‘વેદમાંથી વાણી પાછી ફરે છે’ એ શ્રુતિથી સ્માત્મક સાકાર બ્રહ્મ લોકવેદાતીત હોવાથી સર્વવેદપારંગ છે. તદ્વાદસ્થાપક પણ પારંગ જ હોય એમ પૂર્વ અને આ એ બે નામથી સૂચન કર્યું, તેથી જ શ્રીમદ્વાચાર્યચરણ વિનાં અન્ય બ્રહ્માદિ પણ વેદપારંગ ન જ હોવાથી પૂર્વ નામમાં ઇવસાર્યક ‘એક’ પદ ધર્યું છે. આ નામ શ્રીમદ્ભાગવતના દશમસ્કંધના પૂર્વાર્ધના નવમાધ્યાયાર્થબોધક છે.

માયાવાદનિરાકર્તા સર્વવાદિનિરાસકૃત્ ।

ભક્તિમાર્ગાન્નમાર્તઞ્ડઃ સ્ત્રીશૂદ્રાદ્યુદ્ધૃતિભ્રમઃ ॥૧॥

આ શ્લોકમાં ચાર નામ છે.

૧૦. માયાવાદનિરાકર્તા. ૧૧. સર્વવાદિનિરાસકૃત. ૧૨. ભક્તિમાર્ગાન્નમાર્તઞ્ડ.

૧૩. સ્ત્રીશૂદ્રાદ્યુદ્ધૃતિભ્રમઃ

નમનપૂર્વક જપ નીચે પ્રકારે કરવો.

૧૦. માયાવાદનિરાકર્ત્રે નમઃ ।

૧૧. સર્વવાદિનિરાસકૃતે નમઃ ।

૧૨. ભક્તિમાર્ગાન્નમાર્તઞ્ડાય નમઃ ।

૧૩. સ્ત્રીશૂદ્રાદ્યુદ્ધૃતિભ્રમાય નમઃ ।

માયાવાદનિરાકર્તા—

સાકારબ્રહ્મવાદૈકસ્થાપક અને વેદપારંગ એ નામદ્વાર્યનિરૂપણથી જ માયાવાદનું નિરાકરણ થયું, તથાપિ પુનઃ માયાવાદનિરાકર્તા નામ શ્રીમત્પ્રભુચરણ નિરૂપણ કરે છે તેના આ આશય છે. માયાને આશ્રય કરીને સર્વનું મિથ્યાત્વ તથા અસત્યત્વ પ્રતિપાદન કરતો જે વાદ તે માયાવાદ તે સર્વશ્રુતિવિરુદ્ધ હોવાથી તેનું નિરાકરણ શ્રીમદ્વાચાર્યવર્ય કરે છે. તેના નિરાકરણમાં વિરુદ્ધ શ્રુતિઓ કથવામાં આવે છે. ‘જેને પશુછને તેમાં પછી

૧. ય ઇપોતરાદિત્યઃ છં. ૧, ૬, ૬.

૨. અક્ષણ્યતા કલમિદમ્. મા. ૧૦ પૃ. ૧૮, ૭.

૩. યતો વાચો નિવર્તન્તે. તે. ઘ. વ. ૪.

૪. આ નામ ઉપરની ટીકા શ્રીદ્વારકેશજીની ટીકામાં લઘીઓ ઉતારવી ભૂલી ગયો છે અને આમરી પાસે તેની બીજી પ્રતિ નથી તેથી તે બાજુ ન હોવાથી તેનું આખાંજ આપી સજાતું નથી, પરંતુ દશમસ્કંધપૂર્વાર્ધના નવમે અધ્યાય વાચકો જોશે તો તેમાં વેદપારંગ પ્રભુની લીલા અનુભવાશે તેમાંના શ્લોક ૯, ૧૩, ૧૯, ૨૦, ૨૧ ખાસ એવાથી વેદપારંગનું તાત્પર્ય તત્ત્વ ધ્યાનમાં આવશે.

૫. તન્મયપદ્મા તદેવાનુપ્રાવિશન્ તદનુપ્રવિશ્ય-ગય, સ્વચામવન્ નિરક્તો વાનિરક્તઃ ચ નિલયનં વાનિલયનં ચ વિજ્ઞાનં વાવિજ્ઞાનં ચ સત્યં વાતૃત્વં ચ મત્યમમવત્, ચદિદં કિંચ તત્ત્વત્યમિત્યાચક્ષતે, તદન્યેય ઓકો ભવતિ ॥ તૈ. ૨. ૬

પ્રવેશ કર્યો, તેમાં પ્રવેશ કરીને સદ્ અને ત્યજ્ય, નિરુક્ત અને અનિરુક્ત, નિલયન અને અનિલયન, વિજ્ઞાન અને અવિજ્ઞાન, સત્ય અને અનૃત સત્ય જાત થયા. જે કાંઈ આ છે તે મત્ય કહેવાય છે. તેમાં આ (વદ્યમાણ) પણ સ્થોક છે. ‘આ સર્વ નિશ્ચયે જાત છે.’ ઇત્યાદિ શ્રુતિવિરુદ્ધ હોવાથી તે મનનું (માયાવાદનું) નિર્ગદરણ કર્યું.

ઈશ્વરને આદંબીને જે કાંઈ છે તે સર્વ ન હતું, નથી, અને યશો નહિ એવો જે વાદ તે માયાવાદ, તેના નિરાકર્તા-નિરસકારકર્તા-એમ માયાવાદનિરાકર્તાનો અર્થ છે. માયિકત્વપ્રતિપાદક શ્રુતિપુરાણાદિનું તે તાત્પર્ય વેરાઅપર છે એમ નિષ્પાદિમાં વિસ્તાર પૂર્વક કહેલું જ છે.

પ્રપંચ માયિક હોવાથી તેનું જલ્દત્વ કેમ કહેલું છે એમ કાંઈ શંકા કરે તો તેના નિગમાર્થ આ દશમ નામની શ્રીમત્પ્રભુચરણ આજ્ઞા કરે છે. શ્રુતિમયથી માયાવાદનું નિરાકરણ કરી પ્રપંચનું જહાત્મકત્વ શ્રીમદ્માયાર્થચરણે આપન કર્યું એમ આ નામ સ્વયમે છે.

માયારૂપ જે વાદ તેના નિરાકર્તા માયાવાદનિરાકર્તા, માયા-લક્ષ્મી-તેનો જે લક્ષ્મી-વેનાથાસ્ત્રિરૂપ વાદ-નારદઅપાસાદિનો, તેના નિરાકર્તા અર્થાત્ કેવલ-વ્રજનાથાદિરવરૂપ-સ્થાપક શ્રીમદ્માયાર્થચરણ છે. અથવા માયા-લક્ષ્મી-તેનો જે સંવાદ-મારે વશ જ માન નાથ છે અન્યને નથી-તેના નિરાકર્તા.

માયાવાદીઓ આકારને માયિક કહે છે તો તે (જાહેર) સાકાર અને શુદ્ધ કેમ સંભવે એમ શંકા થાય, તેના નિરાકરણાર્થ આ દશમ નામની શ્રીમત્પ્રભુચરણ આજ્ઞા કરે છે. માયાવાદના નિરાકર્તા તે માયાવાદનિરાકર્તા. નિરાકરણનો પ્રકાર તો નિષ્કલ્પભાષ્યાદિમાથી જાણવો. તેથી, માયાવાદનું નિરાકરણ કરવાથી શુદ્ધત્વ અને (જહાતું) સાકારત્વ સિદ્ધ થયું.

માયાવાદનિરાકર્તા એ શ્રીમદ્ભોગવતના દશમસ્કંધપૂર્વાર્ધના દશમાધ્યાયાર્થબોધક નામ છે. માયાથી-અજ્ઞાનથી-જે વાદ-પ્રશ્નમાં ‘ઉદયર્પિને તમઃકથન,’ તેના ઉત્તરમાં ‘તે જોના અનુધાહર્થ’ એમ કથનથી નિવારક. અર્થાત્ ગળ પરીક્ષિતે નલક્રપર નથા મણિગ્રીવના શાપનું કારણ પુછનાં અજ્ઞાનથી નારદને ‘તમઃક્રોધ શાથી ચયો’ તેમ પુછે છે. દેવર્પિ નારદને ક્રોધ થયો અને તેથી તેણે બન્નેને શાપ આપ્યો; એમ તે અજ્ઞાનથી માને છે. તેનું નિગદરણ ‘તેઓના અનુધાહર્થ શાપ દેવાને આમ જાન કર્યું’ એમ ઉત્તરથી કરે છે. અથવા ‘પતેઓ જગતને અસત્ય, અપ્રતિજ્ઞ, અનીશ્વર કહે છે’ તદ્દપ માયાવાદ, તેના-માયાવાદના-સ્તુતિમાં ‘કૃષ્ણ, કૃષ્ણ, મહાયોગિ, તને આશ પર પુરુષ છે’ ઇત્યાદિથી નિવારક.

૧. મર્વે મત્તિવદં વ્રહ્મ । છાં. ૧૪. ૯.

૨. લક્ષ્મીનાથાણ્ડિરૂપ

૩. કચ્ચતાં મગવત્રેતત્તયોઃ શાપસ્ય-પ્રારણમ્ ।

યત્તદ્વિગર્હિતં કર્મે જન વા દેવર્પેસ્તુમઃ ॥ મા. ૬. પૃ. ૧૦, ૯.

૪. તૌ દપ્સ્વા મદિરામતી શ્રીમદાસી મુરાત્મજૌ ।

તયોરનુપ્રહાર્યાય શાપે દાસ્યન્નિદં જગૌ ॥ મા. ૬ પૃ. ૧૦, ૭.

૫. અગત્યમપ્રતિષ્ઠે તે જગદાહુર્નિધિરમ્ । મ. ગી. ૧૬, ૮.

૬. કૃષ્ણ કૃષ્ણ મહાયોગિસ્ત્વમાયઃ પુરુષઃ પરઃ ।

વ્યચાલ્યકમિદં વિશ્વે રૂપે તે વ્રાહ્મણા વિદુઃ ॥ મા. ૬. પૃ. ૧૦, ૩૦.

॥ प्रातःस्मरणम् ॥

अथवा

चतुर्दशरत्नस्तोत्रम्

चिन्तासन्तानहन्तारो यत्पादाम्बुजरेणवः ।
 स्वीयानान्तात्रिजाचार्यान् प्रणमामि मुहुर्मुहुः ॥ १ ॥
 यदनुग्रहतो जन्तुः सर्वदुःखातिगो भवेत् ।
 तमहं सर्वदा वन्दे श्रीमद्बलभनन्दनम् ॥ २ ॥
 गोवर्धनधरं श्रीमन्नवनीतप्रियप्रियम् ।
 प्रियं श्रीमद्युरातथं सर्वसोभाग्यवारिधिम् ॥ ३ ॥
 विद्यागुणानिधिं श्रीमद्विरिधरमहम्भजे ।
 प्रभुं श्रीविट्कुलाधीशं भक्तासक्तैकमानसम् ॥ ४ ॥
 रहःप्रियमधीशानं गोविन्देन्द्रमहं भजे ।
 हरिश्चिदास्मिकानाथसेवनैकविचक्षणः ॥ ५ ॥
 सुवीर्यवान् सुभावज्ञो बालकृष्णोस्तु मे सदा ।
 नौभि श्रीगोकुलाधीशपादसेवनतत्परम् ॥ ६ ॥
 महत्तेजोयशोराशिं गोकुलेशमहं सदा ॥
 गोकुलेन्दुमुधासक्तश्रीमन्मानससंयुतम् ॥ ७ ॥
 भजतामभयं शश्वद् रघुनाथमहं भजे ।
 गूढाशयं ज्ञाननिधिं महारजं दयापरं ॥ ८ ॥
 मोदलीलाप्रिययुतं यदुनायमहं भजे ।
 घनश्यामं कृपापात्रं सह श्रीसुरलीधरैः ॥ ९ ॥
 प्रणमामि सदा श्रीमदामोदरमधीश्वरम् ।
 नवनीतप्रियः सर्वत्रात्मविद्याविशारदः ॥ १० ॥
 श्रीमत्कल्याणपरायोस्तु कल्याणाय सदा मम ।
 प्रथमेमरसासक्तत्यक्ताखिलमतीन्द्रियम् ॥ ११ ॥
 श्रीमद्विदुलरायं तं स्वाश्रयामि जगद्गुरुम् ।
 भक्तमात्रैकसक्तश्रीविट्कुलेशपादाधयाः ॥ १२ ॥

શ્રીમદ્ધરિધનાઃ સંતુ.યે મેલંવ્યધનોઘમે ।

પાદારવિન્દમ્પ્રમાજિતકન્દર્પકોટિકમ્ ॥ ૧૩ ॥

સુકુમારતરં રમ્યં ભજે શ્રીગિરિધારિણમ્ ॥ ૧૪ ॥

કળ્પે કુર્વન્તિ રત્નાનીમાનિ યે હિ ચતુર્દશ ।

તાંસ્તાનિ સુતરાં શશ્વદ્ ભૂપયન્તિ નિર્સર્ગતઃ ॥ ૧૫ ॥

ઇત્યદ્ભુતાનિ રત્નાનિ હરિદાસમસાદતઃ ।

આવિશ્વકાર તદાસો વારિધેયકુલોદ્ભવઃ ॥ ૧૬ ॥

इति श्रीचतुर्दशरत्नस्तोत्रम् ॥

અનુવાદ.

જેમના ચગલુકમણીની રાહ ચિન્તાના સન્તાનને હને છે તે સ્ત્રીય નિમગ્નચાર્યને પ્રણમ્ય હું. ॥૧૩॥
જેમના અનુગ્રહથી જન્મ સર્વકુળમું અનેકમણુ કરે છે તે શ્રીમદ્ધરિધનને હું સર્વજ
નંદુ હું. ॥૧૪॥

શ્રીગોવર્ધનધરને, પ્રિય શ્રીમન્નવીનપ્રિયને, સર્વસૌભાગ્યસારિણિ પ્રિય શ્રીમધુરાનાથજીને,
વિદ્યાશળુનિધિ શ્રીમદ્ગિરિધરને હું બળ્લું છું. ॥૧૫॥

લક્ષ્મીસંકેતકમાનસ શ્રીવિદ્યાધીશપ્રભુને, રત્નપ્રિય અધીશ્વર શ્રીગોવિન્દને હું બળ્લું છું. ॥૧૬॥
દરિદ્રીદારિકાનાથકેવૈકવિચક્ષુ સુતીર્થવાન સુભાવત ધીઆલકૃષ્ણજી સદા આરા માઓ. ॥૧૭॥
શ્રીગોકુલાધીશપાદસેવનતત્પર મહોદાઓના તેજ અને યશના રાશિ શ્રીગોકુલેશને હું સદા
નમું છું. ॥૧૮॥

શ્રીગોકુલેન્દુસુધાસુકતશ્રીમન્માનમસંસુત લક્ષ્મીના નિત્ય અભય શ્રીરધુનાથજીને હું બળ્લું છું. ॥૧૯॥
ગૃહાશય જ્ઞાનનિધિ મહારાજ દયાપર પ્રોદલીલાપ્રિયપુત્ર શ્રીપદુનાથજીને હું બળ્લું છું. ॥૨૦॥
કૃપાપાત્ર શ્રીધનશ્યામજીને શ્રીમુસ્તીધરમહા અધીશ્વર શ્રીમદ્ધરિધનને હું બળ્લું છું. ॥૨૧॥
નવનીતપ્રિય સર્વસૌભાગ્યવિદ્યાસારદ શ્રીમદ્ધરિધનપ્રભુ સદા આરા કૃપાળુને મોટે હો. ॥૨૨॥
મણુપ્રેમરસાસંકત આત્મકાપિય અન્નિદ્રિય બળદ્યુર શ્રીમદ્ધરિધનપ્રભુને સમાગ્ર્ય કરું છું. ॥૨૩॥
લક્ષ્મીમૈત્રેયસંકતશ્રીવિદ્યાધીશપ્રભુને જે શ્રીમદ્ધરિધન તે મોરા અક્ષયધનોઘમવિરે હો. ॥૨૪॥
ચરણારવિન્દમ્પ્રમાએ છલ્યા છે કટિકન્દર્પ જેમણે એવા સુકુમારતર રમ્ય શ્રીગિરિધારીને
બળ્લું છું. ॥૨૫॥

જે આ ચતુર્દશ રત્નને કરે કરે છે તેમને તેઓ નિર્સર્ગત નિત્ય અલંકૃત શૈભા અર્પે છે. ॥૨૬॥
દન્તિસપ્રસાદથી તદાસ વારિધેયકુલોદ્ભવે આ અદ્ભુત રત્નોનો આવિર્ભાવ કર્યો. ॥૨૭॥

૧. એક ન પ્રતિનઃ આ અપ્રસિદ્ધ અત્ય મુદ્રિત કર્યો છે, અને યથામુદ્રિત અન્યનો જ અનુવાદ
પણ કર્યો છે.

॥ श्रीधनदामिनीके पद. ॥

(राग सुधराई, ताल चौताल.)

सांवरे बात सुनो एक कान दे में यों हिं कथो ग्रही कपोल इस भाजी ॥ ध्रु० ॥
ताही गहन गिरिवरधरन धस्यो कोटि मदन छवि लाजी ॥ १ ॥
चंचल दामिनी संग श्याम घन दोउं भुज विच विराजी ॥
कहि भगवानहित रामरायप्रभु कीनी सदा मुखसरिता ॥ २ ॥

१२

(राग विलावल, ताल दीपचंदी.)

कहांलों वरनों सुंदरताई ॥ ध्रु० ॥
खिलत कुंवर कनक आंगनमें नेनन निरख मुख पाई ॥ १ ॥
श्वेत कुलेह श्यामसुंदरके बहुविध रंग बनाई ॥
मानो नव घन उपर राजत मधवा घनुष चढाई ॥ २ ॥
श्वेत पीत अरु लाल असित माणि लटकन भाल कराई ॥
मानो अमुरगुरु शोभित शनि भुवभुत समुदाई ॥ ३ ॥

१३

(राग टोडी, चौताल.)

कहुं उमडधुमड घन गरजत हो मिय कहुं वरपत कहुं उधर जात ॥ ध्रु० ॥
कहुं दमकत चमकत चपला ज्यों एक ठोर मन ठहरात ॥ १ ॥
श्याम घनके लछिन सब तुमहिपे श्यामघन मेहनेह आर्डवर ठ्या प्रात ।
मुरारिदासप्रभु तिहारो वामचरन पूजीये को कहिं सके तिहारि सुनकी बात ॥ २ ॥

१४

(राग सुहा विलावल, ताल झुमरो.)

किशोरी अंग अंग भेटी श्यामहीं ॥ ध्रु० ॥
कृष्णतमालतरुभुज श्याम लटकी माली ज्यों दामहीं ॥ १ ॥
गिरिवरधरन सुरतरतिनायक रति जीर्त्यो संग्रामहीं ॥
सुर कहे यह उभय शोभा विच को सु वसे रिपु कामहीं ॥ २ ॥

(राग सुहा विलावल, ताल आडचोताल.)

वरपि उधर मयो घन टपक पांत द्रुम् वेली ॥ ध्रु० ॥

झमकत झार नीरभर देखियत शोभा देख सहेली ॥ १ ॥

हो जु मनावत तुं नहि मानत प्रकटी प्रीति नवेली ॥

तानसेनप्रभुकी छवी निरखत यातें गर्वगहेली ॥ २ ॥

(राग सुहा विलावल, ताल चोताल.)

भली कीनी आये मेरे भोर लाये ओढनी बदल ॥ ध्रु० ॥

निसके जागे नखसिखलों आलस अंग अंग भरे हो डगमगात आये लाल ॥ १ ॥

निसके नयन रंगभरे देखियत अपनी प्यारीके रसरंग भरे हो लाल ॥

मदनमोहनप्रियकों सकुचत हो वेठीये बलबल प्यारे लाल ॥ २ ॥

(राग सुहा विलावल, चोताल.)

वायस तेरी कंचन चांच मढाउं जो मेरे आवे मिय घनश्याम ॥ ध्रु० ॥

बहुत वेर तेरो शुकन सांच भयो यह परिचय मोहि तातें हो प्रात उडाउं ॥ १ ॥

पाय लाग बुझो मिय आगम पढ्यो विप्र जो पाऊं ॥

अंजन व्यंजन साधन देवी देव मनाऊं ॥ २ ॥

वामनेत्र अह वामबाहुमूल फरकत हे अत्र ताऊं ॥

मुरारिदासप्रभु शयनसमय स्वप्नसों में देख्यो जाग परे गुन गाऊं ॥ ३ ॥

સન્દેહની નિવૃત્તિને અર્થે પૂર્વમીમાંસાશાસ્ત્ર રચ્યું છે, તથાપિ પૂર્વ શાસ્ત્રનું નિયમન ઉત્તર શાસ્ત્ર કરે એ શાસ્ત્રપ્રસિદ્ધ ન્યાય છે, તેથી શ્રીમદ્દેહવ્યાસસન્નિત ઉત્તરમીમાંસા જૈમિનિકૃત પૂર્વમીમાંસાનું નિયમન કરે છે. જૈમિનિ-અસર્વત્ર છે અને શ્રીમદ્દેહવ્યાસ સર્વત્ર છે, તેથી સર્વત્ર શ્રીમદ્દેહવ્યાસની ઉત્તરમીમાંસા અમર્વત્ર. જૈમિનિની પૂર્વમીમાંસાનું નિયમન કરે એ ઉપપન્ન છે. પૂર્વ તન્ત્રથી ઉત્તર તન્ત્રની આ ઉપપન્ન અલિપ્તતા લક્ષમાં ગણવાથી પૂર્વકાણ્ડના અર્થમાં પણ ઉત્તરમીમાંસાનો ઉપયોગ સ્પષ્ટનર થાય છે. પૂર્વકાણ્ડમાં અગ્નિહોત્ર દર્શપૂર્ણ-માસ પશુ આતુર્મોર્ય એમ ૩ એ પંચવિધ અથવા નિલય અને કામ્ય એ દિવિધ યજ્ઞનું સ્પર્શકર પ્રતિપાદન આપાતનઃ પ્રતીત થાય છે, તથાપિ 'યજ્ઞ નિત્ય વિપ્લવ્ય છે' હતાદિ શ્રુતિથી અને 'માર' વિધાન કરે છે માર' અલિધાન કરે છે' હતાદિ ભગવદ્વાક્ય-થી એ પંચવિધ અથવા દિવિધ યજ્ઞ કેવલ ભગવદ્પ્રતિનિરૂપાદક જ નથી પરંતુ સાક્ષાદ્ ભગવાન છે એમ મિદ્ધ ધર્ષ રહે છે. પૂર્વ કાણ્ડમાં એ શ્રીહસ્તકમલ એ શ્રીચન્દ્રારવિન્દા અને શ્રીકટિ એમ પંચ અદ્ભુત અને ઉત્તર કાણ્ડમાં શિરોભાગનું અથવા શ્રીમત્કર્ણનું નિરૂપણ છે. અર્થાત્ ઉલ્લેખકાણ્ડાત્મક સમગ્ર વેદમાં પદ્મગણકન આનન્દાકાર શ્રીકૃષ્ણનું નિરૂપણ છે. અગ્નિહોત્ર અને દર્શપૂર્ણમાસ એ બે યજ્ઞ આનન્દસ્વરૂપ યજ્ઞપુરુષ શ્રીકૃષ્ણના શ્રીહસ્ત છે, પશુ અને આતુર્મોર્ય એ બે યજ્ઞ શ્રીકૃષ્ણનાં ચન્દ્રામ્બિન્દ છે, અને મોમયજ્ઞ શ્રીકૃષ્ણની કટિ છે. યજ્ઞના અનુદાનથી પ્રારબ્ધીને ફલાનુભવપર્વન પૂર્વકાણ્ડમાં સાધનત્વે કરીને યજ્ઞ-ક્રિયા જ પ્રતીત થાય છે, તેથી ક્રિયારૂપ ધર્મને વિષે પ્રવિષ્ટ જ ક્રિયાશક્તિમાન યજ્ઞસ્વરૂપ શ્રીકૃષ્ણ પૂર્વકાણ્ડનો અર્થ છે. પૂર્વકાણ્ડમાં સર્વત્ર ભગવાન-મઠક્રિયારૂપ યજ્ઞનું પ્રતિ-પાદન છે, અને ઉપનિષદુક્તજ્ઞાનસંનિત યજ્ઞનક્રિયાએ કરીને એ યજ્ઞપુરુષની અલિપ્તચક્તિ અથવા પ્રાદુર્ભાવ થાય છે. યજ્ઞકર્તા સારિત્વક હોય, તેનું જ્ઞાન સારિત્વક હોય, અને તેનો યજ્ઞ પણ સારિત્વક હોય, ત્યારે જ ભક્તિભાવપૂર્વક આધિદેવિક યજ્ઞકૃષ્ણથી નિવનસાપદિ-પાલનથી સન્તુષ્ટ થઈને સ્વરૂપાત્મક યજ્ઞપુરુષ ભગવાન અલિપ્તચક્તિ ધર્મને કમચક્રિતનું દાન કરે છે, મદોચક્રિતનું જ્ઞાન તો ભગવાન અનિદ્ધાથી જ કરે છે. રાજસજ્ઞાનવાન સારિત્વક કર્તા સારિત્વક યજ્ઞ કરે તો કર્મપ્રધાન દેવતાઓ આધ્યાત્મિક યજ્ઞથી પ્રમજ્જ થઈને તેને દેવગૌત્મિક આત્મસુખનું દાન કરે છે, મજ્જમાનવાન રાજસ કર્તા રાજસ કામ્ય વૈદ્ય આધિભૌતિક યજ્ઞ કરે તો તેને અપૂર્વદાન સ્વર્ગલોક સિદ્ધ થાય છે. પૂર્વકાણ્ડમાં સર્વત્ર

૧. નિરૂદ્ધ પશુજ્ઞ	૨. વૈશ્વદેવ વક્ષણપ્રવાસ સાક્રમેષ અને સુનાસીરીય
૩. અગ્નિહોત્ર	૪. નિત્ય યજ્ઞને 'પ્રાકૃત' અને કામ્ય યજ્ઞને 'નિકૃત' પણ કહે છે.
૫. યજ્ઞોર્વે વિષ્ણુ.	૬. માં વિષ્ણુભિષતે મામ્.

ઉ પૂર્વકાણ્ડનો આ સર્વ રમણીય અર્થ શ્રીમદ્ભગવાનગીત્થએ જૈમિનિસૂત્રઆધ્યમાં વિસ્તારથી આપેલો છે, અને દર્શનિન્દાવિગ્રહી શ્રીમદ્ગોસ્વામિશ્રીપુરુષોત્તમચમહાસ્થને એ સૂત્રઆધ્યનું વિવરણ પણ કરેલું છે. શ્રીમાન અને ધીમાન વૈષ્ણવોએ આવા દુષ્પ્રાપ્ય મન્યોભી/પ્રાપ્તિ કરીને તેનું સંસાધન કરીને તે તે મન્યો અનુવાદપૂર્વક પ્રસિદ્ધ કરવા બદ્ધપરિક્ષ યજ્ઞ આપરયક છે.

૮. સારિત્વક કર્તાનું લાભ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાના અષ્ટાદશ અધ્યાયના ૨૬ માં શ્લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે.
 ૯. સારિત્વક જ્ઞાનનું લાભ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાના અષ્ટાદશ અધ્યાયના ૨૭ માં શ્લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે.
 ૧૦. સારિત્વક યજ્ઞનું લાભ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાના સપ્તમ અધ્યાયના ૧૧ માં શ્લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે.

ક્રિયાશક્તિને વિષે પ્રવિષ્ટ ક્રિયાશક્તિમાન નિત્યસિદ્ધ શ્રીકૃષ્ણનું જ પ્રતિપાદન છે એ ધ્યાનમાં રાખવાથી ભગવાનનું પ્રવર્તક નિવર્તક અને કલદાતા છે એ ઔપનિષદ સિદ્ધાન્ત પણ સુદૃઢ થશે. પૂર્વકાણ્ડનું પર્યવગમ કેવલ વિધિનિષેધમાં જ થતું નથી, પરંતુ સર્વપ્રવર્તક સર્વનિવર્તક સર્વકલદાતા, નિલમિદ્ધ શ્રીકૃષ્ણમાં જ થાય છે, તેથી ભગવદ્ધર્મચંદ્રાદિ શ્રીકૃષ્ણની ભક્તિ એ જ પૂર્વકાણ્ડનું પણ રમણીય સ્વાસ્થ્ય છે. આ વિચારસૃષ્ટી અન્ય સામાન્યગદિ વૈષ્ણવ-માર્ગીય ગ્રંથોમાં પણ મુપ્રસિદ્ધ જ છે.

ભગવદ્વિઃશ્વામાત્મક મન્ત્રશ્રાલ્પાત્મક વેદના યત્નપ્રતિપાદક ભાગને 'પૂર્વકાણ્ડ' કહે છે, તેમ ભગવદ્વિઃશ્વામાત્મક મન્ત્રશ્રાલ્પાત્મક વેદના અલ્પપ્રતિ-
 વેદના ઉત્તરકાણ્ડના પાદક શિરોરૂપ ઉપનિષદને 'ઉત્તરકાણ્ડ' કહે છે. પૂર્વકાણ્ડમાં ક્રિયાશક્તિ અર્થેનો નિષ્કર્ષ. અથવા ક્રિયાધર્મને વિષે પ્રવિષ્ટ ક્રિયાવાન ધર્મી યત્નનું પ્રતિપાદન છે, તેમ ઉત્તરકાણ્ડમાં જ્ઞાનશક્તિ વા જ્ઞાનધર્મને વિષે પ્રવિષ્ટ જ્ઞાન-વિશિષ્ટ ધર્મી અલ્પનું પ્રતિપાદન છે. પૂર્વકાણ્ડપ્રતિપાદિત અશિલોત્રાદિ 'પંચ યત્ન આનન્દાકાર શ્રીકૃષ્ણના શ્રીહરનકમલ શ્રીચરણાદિવિન્દ અને શ્રીકૃષ્ટિ છે, તેમ ઉપનિષદપ્રતિપાદિત અલ્પ આનન્દાકાર શ્રીકૃષ્ણનો શિરોભાગ છે. યત્નક્રિયાથી આવરણનો ભંગ થઈને ક્રિયાવાન યત્નપુરુષનો આવિર્ભાવ થાય છે, તેમ જ્ઞાતિથી આવરણનો ભંગ થઈને જ્ઞાનવિશિષ્ટ ધર્મી અલ્પનો આવિષ્કાર થાય છે. પૂર્વકાણ્ડમાં યજ્ઞાનુશાનથી આવરણનો ભંગ થઈને યત્નપુરુષનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે, તેમ ઉત્તરકાણ્ડમાં ગુરુપ્રમત્તિથી આવરણનો ભંગ થઈને અલ્પનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે, પૂર્વકાણ્ડમાં ચંદ્રસ્વરૂપ શ્રીકૃષ્ણના રમણનું નિરૂપણ છે, તેમ ઉત્તરકાણ્ડમાં અદ્વત્સ્વરૂપ શ્રીકૃષ્ણના રમણનું નિરૂપણ છે. ક્રિયાશક્તિ અથવા ક્રિયાધર્મનો અંગીકાર કરીને શ્રીકૃષ્ણ ક્રિયાવાન યત્નપુરુષ ધારણ કરીને જે રમણ કરે છે તેનું નિરૂપણ પૂર્વકાણ્ડમાં છે, તેમ જ્ઞાનશક્તિ અથવા જ્ઞાનધર્મનો અંગીકાર કરીને શ્રીકૃષ્ણ જ્ઞાનવિશિષ્ટ અલ્પપુરુષ ધારણ કરીને જે રમણ કરે છે તેનું નિરૂપણ ઉત્તરકાણ્ડમાં છે, તેથી ભગવદ્ધર્મલક્ષણદાર શ્રીકૃષ્ણની ભક્તિ એ જ ઉત્તરકાણ્ડનું રમણીય સ્વાસ્થ્ય છે. અત્ર આ નાતપર્ય છે. ભગવાનનાં ત્રણ સ્વરૂપ છે, (૧) ક્રિયાને વિષે પ્રવિષ્ટ ક્રિયાવાન યત્નસ્વરૂપ, (૨) જ્ઞાનને વિષે પ્રવિષ્ટ જ્ઞાનવિશિષ્ટ અલ્પસ્વરૂપ, અને (૩) ક્રિયા અને જ્ઞાન એ ઉભયે કરીને વિશિષ્ટ શ્રીકૃષ્ણસ્વરૂપ. આ ત્રણ સ્વરૂપમાંથી યજ્ઞાત્મક અને અલ્પાત્મક એ ઉભય સ્વરૂપનું પ્રતિપાદન વેદના પૂર્વ અને ઉત્તરકાણ્ડમાં અનુક્રમે કયું છે, અને જ્ઞાનક્રિયોભયવિશિષ્ટ શ્રીકૃષ્ણનું એમાસન પ્રતિપાદન શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં અને વિસ્તરતું પ્રતિપાદન શ્રીમદ્ભાગવતરૂપ અમાધિભાષામાં કયું છે. આ સ્વસ્થ મમજ્ઞા વિના નિરીશ્વર મીમાંસકોએ પણ પૂર્વકાણ્ડનો અનર્થ કરીને સર્વવિષ્ણવ કયો છે, તેમ માયાવાદીએ ઉત્તરકાણ્ડનો અનર્થ કરીને સર્વવિષ્ણવ કયો છે. પૂર્વમીમાંસા ઉપર ભાષ્ય પ્રકટ કરીને શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યજીએ નિરીશ્વર મીમાંસકાની આન્તિનું નિવારણ કયું છે, તેમ જ ઉત્તરમીમાંસા ઉપર શ્રીમદ્ભાષ્ય અને બ્રહ્મસાધ્ય એમ બે ભાષ્ય પ્રકટ કરીને શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યજીએ માયાવાદીની આન્તિનું નિવારણ કરીને શુદ્ધ સંન્યાસનું અલ્પવાદ પ્રસિદ્ધ કયો છે અને શ્રીમદ્ભાગવત ઉપર નરવદીપનિબંધ નત્રપ્રકાશ અને શ્રીમદ્ધીમાધિનીજી-

આ બૃહદ્ ભાષ્ય પ્રસિદ્ધ કરીને પ્રસિદ્ધ કરવામાં લિપિ પુરું અને વિદ્યાવાન વૈષ્ણવના ઐક્યની અપેક્ષા છે.

પ્રભુતિ પ્રકટ કરીને જ્ઞાનક્રિયોભયવિશિષ્ટ પુરુષોત્તમની ભંડિતમાં આર્થશાસ્ત્રનો રમ્ય દ્રશ્યસ્પર્શ કરાવ્યો છે.

સ્વતઃપ્રમાણ પ્રમાણમૂર્ધન્ય-વેદના યત્પ્રતિપાદક-પૂર્વકાણ્ડમાં લીલાવિશિષ્ટ શ્રીકૃષ્ણના યત્તરવસ્થાનું નિરૂપણ છે, અને અહ્યપ્રતિપાદક-ઉત્તરકાણ્ડમાં અથવા મુદ્ધ મનાતન-વેદાન્તમાં લીલાવિશિષ્ટ શ્રીકૃષ્ણના અહ્યરવસ્થાનું નિરૂપણ છે; સર્વ પ્રજ્ઞવાદ-યાવન્માત્ર વેદાન્ત અથવા ઉપનિષદમાં વિવિધ પ્રકારે શુદ્ધ નિર્ણય અવિચલનંદ અત્તનું જ અનેકધા પ્રતિપાદન કરેલું છે, અને શ્રીમદ્દેવ્યાસજી પણ અહ્યસૂત્રમાં આ શુદ્ધ નિર્ણય સમિચ્છાનન્દ અહ્યનો જ વિચાર પ્રારંભ છે. પ્રથમ સૂત્રમાં અહ્યમજી યાવન્માત્રના વિચારની પ્રતિજ્ઞા કરીને શ્રીમદ્દેવ્યાસજી આ શુદ્ધ નિર્ણય સમિચ્છાનન્દરવસ્થા અત્તનું યથાશ્રુત વૈદિક લક્ષણે આપતાં જણાવે છે કે 'જેમાંથી આ જગત્તાં જન્માદિ થાય છે તે અહ્ય,' સર્વવેદાન્તપ્રતિપાદક શુદ્ધ નિર્ણય જ અહ્ય સદૃષ્ટિ સિદ્ધિ અને આનન્દરૂપે આ જગત્ અથવા પ્રપચનું ઉપાદાનનું નિમિત્ત અને કર્તા છે. શુદ્ધ નિર્ણય જ મદ્ય સિદ્ધિ અને આનન્દરૂપ આધિદૈવિક વા આધ્યાત્મિક અહ્ય આધિભૌતિક જગત્તરવસ્થા પરિણામ પામે છે, તેથી આ આધિભૌતિક પ્રપચ શુદ્ધ નિર્ણય સદૃષ્ટિ સિદ્ધિ અને આનન્દરૂપ આધિદૈવિક અહ્યની આત્મકૃતિ છે, મુદ્ધિ છે. સમિચ્છાનન્દરૂપ જ અહ્ય વ્યાપક

૧. અચાતો વ્રજાજિજ્ઞાસા ।

૨. જન્માદયસ્ય યતઃ શાસ્ત્રયોનેત્રાય ।

૩. હર સર્વે સ્વયમ્માત્મા, આત્મેવેદ સર્વમ્, સ સર્વે મયતિ, વ્રજ ત વરાત્, સ આત્માન સ્વયમકુરત, જન્મેશદિતીયમ્, વાચારંભજ વિકાર-ધર્મ્યાદિ શ્રુતિમાં શુદ્ધ નિર્ણય જ અહ્યને જગત્તનું ઉપાદાન કારણ સ્પષ્ટ કહ્યું છે. ગાર્ગીઅહ્યકાણ્ડમાં તો તન્તુપટવત્ અહ્યની સમ્વાપિનાનો અથવા તાદાત્મ્યનો નિરૂપન્દિય ઉપદેશ છે, અને મુખ્યકારે પણ પ્રકૃતિશ્ચ પ્રતિજ્ઞા-દશાન્તાનુપગોષ્ઠાત મુખમાં અહ્યની ઉપાદાનતા જ સૂચી છે.

૪. તસ્માદ્વા જ્ઞાત્માદાત્મન આકાશ-સમૃત ધર્મ્યાદિ શ્રુતિમાં અહ્યને નિમિત્ત કાણુ કહ્યું છે.

૫. સ આત્માન સ્વયમકુરત ધર્મ્યાદિ શ્રુતિમાં કૃત્ય તો સ્પષ્ટ જ છે.

૬. એક જ શુદ્ધ અવિદ્યુત અહ્ય જગદૃષ્ટિ પરિણમે છે, તેથી અહ્ય જ જગત્તનું અભિન્ન-નિમિત્તોપાદાન, કારણ છે. શુદ્ધ સનાતન અહ્યવાન્મા શુદ્ધ નિર્ણય અહ્યને જ જગત્તનું કર્તા અને અભિજ્ઞાનનિમિત્તોપાદાન કારણ કહ્યું છે.

૭. આત્મકૃતેઃ પરિણામાત સૂત્રમાં શ્રીમદ્દેવ્યાસજીએ પણ અહ્યનું અભિજ્ઞાનનિમિત્તોપાદાનનું નિદ્ધ કરવાને અવિદ્યુત અહ્યનું પરિણામ જ માન્યું છે, પિતૃને માન્યું નથી. શુદ્ધદૈતસિદ્ધાન્ત-પ્રદીપે અવિદ્યુતપરિણામવાદની સ્પષ્ટીય પ્રકાશ કર્યો છે.

૮. નિરાહિતાનન્દ શારીર હયાત્મામાં વ્યાપકત્વાદિ ધર્મ નથી, તેથી સર્વ વેદાન્તનું પર્યવશાન અહ્યારં હવમાં જ થઈ જતું નથી, પરન્તુ આત્માના પણ આત્મા પરઅહ્યમાં જ સર્વ વેદાન્તનું પર્યવશાન થાય છે. સોકવેદમાં હવની પ્રસિદ્ધિ નથી, પરન્તુ પરઅહ્ય/જ સોકવેદમાં સમિચ્છાનન્દરવસ્થા પ્રસિદ્ધ છે.

૯. દેશકૃત/કાસકૃત અને વસ્તુકૃત એમ ત્રિવિધ પરિચ્છેદથી-રહિત અહ્ય છે; નેથી સર્વોત્તમીય ત્રિવિધીય એમ ત્રણ-એમ ત્રિવિધ બેદથી પણ અહ્ય ચિત્તવર્તન છે. અન્તયોગી હવ અને જગ એ ત્રણમાં અહ્યનો મુખ્ય સ્વરૂપ છે. અહ્યનું આત્મકૃત અનુકૂળત્વ એ જ એકીય.

ક્રિયાશક્તિને વિષે પ્રવિષ્ટ ક્રિયાશક્તિમાન નિત્યસિદ્ધ શ્રીકૃષ્ણનું જ પ્રતિપાદન છે એ ધ્યાનમાં રાખવાથી ભગવાન જ પ્રવર્તક નિવર્તક અને ફલદાતા છે એ ઔપનિષદ સિદ્ધાન્ત પણ સુદૃઢ થશે. પૂર્વકાણ્ડનું પર્યવસાને કયલ વિધિનિષેધમાં જ થતું નથી, પરંતુ સર્વપ્રવર્તક સર્વનિવર્તક સર્વફલદાતા નિત્યસિદ્ધ શ્રીકૃષ્ણમાં જ થાય છે, તેથી ભગવદ્વચેન્દ્રાંગ શ્રીકૃષ્ણની ભક્તિ એ જ પૂર્વકાણ્ડનું પણ રમણીય સ્વાસ્થ્ય છે. આ વિચારશૈલી અન્ય રાગાનુગતિ વૈષ્ણવ-આગીય ગ્રંથોમાં પણ સુપ્રસિદ્ધ જ છે.

ભગવત્તિશ્યાગાત્મક મન્ત્રઆલમ્બાત્મક વેદના યજ્ઞપ્રતિપાદક ભાંગને 'પૂર્વકાણ્ડ' કહે છે, તેમ ભગવત્તિશ્યાગાત્મક મન્ત્રઆલમ્બાત્મક વેદના અલ્પપ્રતિપાદક શિરોરૂપ ઉપનિષદને 'ઉત્તરકાણ્ડ' કહે છે. પૂર્વકાણ્ડમાં ક્રિયાશક્તિ અથવા ક્રિયાધર્મને વિષે પ્રવિષ્ટ ક્રિયાવાન ધર્મી યજ્ઞનું પ્રતિપાદન છે, તેમ ઉત્તરકાણ્ડમાં જ્ઞાનશક્તિ વા જ્ઞાનધર્મને વિષે પ્રવિષ્ટ જ્ઞાન-

વિશિષ્ટ ધર્મી અલ્પનું પ્રતિપાદન છે. પૂર્વકાણ્ડપ્રતિપાદિત અગ્નિહોત્રાદિ પંચ યજ્ઞ આનન્દાકાર શ્રીકૃષ્ણના શ્રીહસ્તકમલ શ્રીચરણાદિવિન્દ અને શ્રીકટિ છે, તેમ ઉપનિષદપ્રતિપાદિત અલ્પ આનન્દાકાર શ્રીકૃષ્ણનો શિરોભાગ છે. યજ્ઞક્રિયાથી આયરણનો ભંગ થઈને ક્રિયાવાન યજ્ઞપુરુષનો આવિર્ભાવ થાય છે, તેમ ઋત્વિથી આવગણનો ભંગ થઈને જ્ઞાનવિશિષ્ટ ધર્મી અલ્પનો આવિર્ભાવ થાય છે. પૂર્વકાણ્ડમાં યજ્ઞાનુશાનથી આવગણનો ભંગ થઈને યજ્ઞપુરુષનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે, તેમ ઉત્તરકાણ્ડમાં યુરૂપઅતિથી આવરણનો ભંગ થઈને અલ્પનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે, પૂર્વકાણ્ડમાં યજ્ઞસ્વરૂપ શ્રીકૃષ્ણના રમણનું નિરૂપણ છે, તેમ ઉત્તરકાણ્ડમાં અલ્પસ્વરૂપ શ્રીકૃષ્ણના રમણનું નિરૂપણ છે. ક્રિયાશક્તિ અથવા ક્રિયાધર્મનો અગીકાર કરીને શ્રીકૃષ્ણ ક્રિયાવાન યજ્ઞસ્વરૂપ ધારણ કરીને જે રમણ કહે છે તેનું નિરૂપણ પૂર્વકાણ્ડમાં છે, તેમ જ્ઞાનશક્તિ અથવા જ્ઞાનધર્મનો અગીકાર કરીને શ્રીકૃષ્ણ જ્ઞાનવિશિષ્ટ અલ્પસ્વરૂપ ધારણ કરીને જે રમણ કહે છે તેનું નિરૂપણ ઉત્તરકાણ્ડમાં છે, તેથી ભગવદ્વચ્છલાનન્દાંગ શ્રીકૃષ્ણની ભક્તિ એ જ ઉત્તરકાણ્ડનું રમણીય સ્વાસ્થ્ય છે એવ આ નાતપર્ય છે. ભગવાનતાં ત્રણ સ્વરૂપ છે, (૧) ક્રિયાને વિષે પ્રવિષ્ટ ક્રિયાવાન યજ્ઞસ્વરૂપ, (૨) જ્ઞાનને વિષે પ્રવિષ્ટ જ્ઞાનવિશિષ્ટ અલ્પસ્વરૂપ, અને (૩) ક્રિયા અને જ્ઞાન એ ઉભયે કરીને વિશિષ્ટ શ્રીકૃષ્ણસ્વરૂપ. આ ત્રણ સ્વરૂપમાંથી યજ્ઞાત્મક અને અલ્પાત્મક એ ઉભય સ્વરૂપનું પ્રતિપાદન વેદના પૂર્વ અને ઉત્તરકાણ્ડમાં અનુક્રમે કર્યું છે, અને જ્ઞાનક્રિયાભયવિશિષ્ટ શ્રીકૃષ્ણનું સંમાસના પ્રતિપાદન શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં અને વિસ્તરત પ્રતિપાદન શ્રીમદ્ભાગવત્તરૂપ મમાધિભાષામાં કર્યું છે. આ સ્વસ્થ મમજ્ઞા વિના નિરીશ્વર મીમાંસકોએ પણ પૂર્વકાણ્ડનો અનર્થ કરીને મર્ચવિપ્લવ કર્યો છે, તેમ માયાવાદીએ ઉત્તરકાણ્ડનો અનર્થ કરીને મર્ચવિપ્લવ કર્યો છે. પૂર્વમીમાંસા ઉપર ભાષ્ય પ્રકટ કરીને શ્રીમદ્વક્ષભાચાર્યજીએ નિરીશ્વર મીમાંસકાની આગ્નિનું નિવારણ કર્યું છે, તેમ જ. ઉત્તરમીમાંસા ઉપર શ્રીમદ્ભાષ્ય અને અણુમાધ્ય એમ-એ ભાષ્ય પ્રકટ કરીને શ્રીમદ્વક્ષભાચાર્યજીએ માયાવાદીની આગ્નિનું નિવારણ કરીને શુદ્ધ સનાતન અલ્પવાદ પ્રસિદ્ધ કર્યો છે અને શ્રીમદ્ભાગવત ઉપર તત્ત્વદીપનિર્ગંધ નામક અને શ્રીકૃષ્ણોપનિષદ-

અભુનિ પ્રકટ કરીને જ્ઞાનક્રિયાભયવિશિષ્ટ પુરુષોત્તમની ભક્તિમાં આર્થશાસ્ત્રનો રમ્ય ફલાદર્શન કરાવ્યો છે.

સ્વતઃપ્રમાણ પ્રમાણમર્થન્ય વેદના ન્યમનિપાદક પૂર્વકાણ્ડમાં લીલાવિશિષ્ટ શ્રીકૃષ્ણના ચત્તરવસ્ત્રપનું નિરૂપણ છે, અને અહ્યપ્રતિપાદક ઉત્તરકાણ્ડમાં અથવા યુદ્ધ સનાતન, વેદાન્તમાં લીલાવિશિષ્ટ શ્રીકૃષ્ણના અઠારવસ્ત્રપનું નિરૂપણ છે. સર્વ વાચનમાત્ર વેદાન્ત અથવા ઉપનિષદમાં વિવિધ પ્રકારે શુદ્ધ નિર્જીવ સમિચાનન્દ અભનું જ અનેકધા પ્રનિપાદન કરેલું છે, અને શ્રીમદ્દેવ-વ્યાસજી પણ અહ્યસૂત્રમાં આ શુદ્ધ નિર્જીવ સમિચાનન્દ અભને જ વિચાર-મારબે છે. પ્રથમ સૂત્રમાં અહ્યસંબધી માયન્માના મિચારની પ્રતિજ્ઞા કરીને શ્રીમદ્દેવવ્યાસજી આ શુદ્ધ નિર્જીવ સમિચાનન્દવસ્ત્રપ અભનું યથાશુભ વૈદિક લક્ષણે આપનાં જણાવે છે કે 'જેમાંથી આ જગત્તાં, જેન્માદિ થાય છે તે અહ્ય.' મર્ચવેદાન્તપ્રનિપાદક શુદ્ધ નિર્જીવ જ અહ્ય સદૃષે ચિદ્રૂપે અને આનન્દરૂપે આ જગત્ અથવા પ્રપચનું ઉપાદાનક નિમિત્તક અને કર્તૃક છે. શુદ્ધ નિર્જીવ જ સદૃષ ચિદ્રૂપ અને આનન્દરૂપ આધિદેવિક વા આધ્યાત્મિક અહ્ય આધિભૌતિક જગત્વરૂપે પરિણામક પામે છે, તેથી આ આધિભૌતિક પ્રપચ શુદ્ધ નિર્જીવ સદૃષ ચિદ્રૂપ અને આનન્દરૂપ આધિદેવિક અહ્યની આત્મકૃતિ છે, સુકૃતિ છે. સમિચાનન્દરૂપ જ અહ્ય વ્યાપકક

૧. અગતી પ્રહ્નજિજ્ઞાસા ।

૨. જન્માદયય યત. જ્ઞાનયોનિત્વાત ।

૩. હદ સર્વે વયમાત્મા, આત્મેષ્વર સર્વમ્, સ સર્વે મવાતે, પ્રહ્ન તં પરાત્, સ આત્માન સ્વયમકુરુત, પદ્મવેવાદિતીયમ્, વાચારબળ વિકારઃ દંત્યાદિ શુનિમાં શુદ્ધ નિર્જીવ જ અહ્યને જગત્નું ઉપાદાન કરેલું સ્પષ્ટ કર્યું છે. માર્ગશાસ્ત્રમાં તો નનુપદવત્ અહ્યની મન્-વાયિનાનો અથવા નાભાત્મ્યનો નિમ્મખન્ધ ઉપદેશ છે, અને સૂત્રકારે પણ પ્રકૃતિય પ્રતિજ્ઞા-રચનાનુપરોધાત્ મૂલમાં અહ્યની ઉપાદાનના જ સૂત્રી છે.

૪. તસ્માદ્વા પત્તમાદત્મન આકાશઃ સમૃતઃ દંત્યાદિ શુનિમાં અહ્યને નિગિત કરેલું કર્યું છે.

૫. સ આત્માન સ્વયમકુરુત દંત્યાદિ શુનિમાં કરુત્વ તો સ્પષ્ટ જ છે.

૬. એક જ શુદ્ધ અધિદેવ અહ્ય જગદ્રૂપે પરિણમે છે, તેથી અહ્ય જ જગત્નું અભિજ્ઞ નિમિત્તોપાદાન કરેલું છે. શુદ્ધ સનાતન અહ્યવાદમાં શુદ્ધ નિર્જીવ અહ્યને જ જગત્નું કર્તૃ અને અભિજ્ઞાનનિમિત્તોપાદાન કરેલું કર્યું છે.

૭. આત્મકૃતે પઞિગામાત્ સૂત્રમાં શ્રીમદ્દેવવ્યાસજીએ પણ અહ્યનું અભિજ્ઞનિમિત્તોપાદાનત્વ સિદ્ધ કરવાને અધિદેવ અહ્યનું પરિણામ જ માન્યું છે, ચિત્તં માન્યં નથી. શુદ્ધાદેવમિદ્ધાનત-પ્રતિષ્ઠિ અધિદેવપરિણામવાદનો અભ્યય પ્રકાશ કર્યો છે.

૮. નિરોદિતાનન્દ, મારીર હયાત્મામાં વ્યાપકત્વાદિ ધર્મ નથી, તેથી સર્વ વેદાન્તનું પર્યવમાન અહ્યંશ હયમાં જ થઈ જતુ નથી, પરન્તુ આત્માના પણ આત્મા પરઅહ્યમાં જ મર્ચ વેદાન્તનું પર્યવમાન થાય છે. લોકવેદમાં હયની પ્રમિદ્ધિ નથી, પરન્તુ પરઅહ્ય જ લોકવેદમાં સમિચાનન્દવસ્ત્રપે પ્રમિદ્ધ છે.

૯. દેહકૃત કાકકૃત અને વસ્તુકૃત એમ ત્રિવિધ પરિચ્છેદથી મદિન અહ્ય છે, તેથી અર્જનતીય પ્રિભતીય એમ અગત એમ ત્રિવિધ બેદ્ધી પણ અહ્ય વિવર્તિત છે. અર્જનતીયી હય અને જગ એ ત્રણમાં અહ્યનો સમપદ્ધ અન્ય છે. અહ્યનું આ મન્મદ્ધ અનુદ્યુત્ત્વ એ જગ વૈવિધ્ય.

અન્યથા? 'સર્વશક્તિ' સ્વતન્ત્ર કે સર્વશક્તિ અને ગુણવર્જિતમાં અર્થાત્ નિર્ગુણ છે.

૧. અવિનાશી વારેયમાત્માનુચ્છિત્તિધર્મા શ્રુતિમાં. અહીંને અવિનાશી કહીને. અહીંને વિષે જે જે ધર્મ છે તે તે સર્વ જ ધર્મોની પણ અનુચ્છિત્તિ કહી છે. કેવલ અહીંની જ ઉચ્છિત્તિ અથવા વિનાશ નથી; એટલું જ વક્તવ્ય હોય તો માત્ર અવિનાશી પદથી જ તેટલા વક્તવ્યનો બોધ થઈ રહે છે જ, તેથી અનુચ્છિત્તિધર્મા એમ વિશેષ વદવાની આવશ્યકતા ન હતી. પરંતુ શ્રુતિ તો 'અવિનાશી પદ' યોજીને ત્વરિત જ વદે છે; કે વારેયમાત્માનુચ્છિત્તિધર્મા '૨ એ આત્માના ધર્મની' ઉચ્છિત્તિ નથી. 'કેવલ અહ જ નહિ, પરંતુ અહીંને વિષે જે જે ધર્મ છે તે તે સર્વ ધર્મ પણ ઉચ્છિત્તિરહિત અહાત્મક જ છે, એ અહીં અસ્તુ. વીર્ય-અથવા અહીંનો અસ્તુત ધર્મ. નોચ્છિત્તિયેષા તેનુચ્છિત્તય', અનુચ્છિત્તયો ધર્મા यस્ય સોનુચ્છિત્તિધર્મા એમ અત્ર પાદુબ્રહ્મિસમાસ યોગ્યો. કેવલનિર્ધર્મકતાદીએ વિદ્યર ચિત્તે આ શ્રુતિનું મનન કરીને સાક્ષાત્ સુતિપાલે જ સ્વપક્ષની દુર્બલતા અનુભવવી.

૨. ય સર્વજઃ સર્વશક્તિઃ શ્રુતિમાં અહીંને વિષે સર્વ શક્તિ કહી છે. અહીંને કેવલ નિર્ધર્મક માનતાં અહીંની ઉપાસના જ અશક્ય થઈ જાય, અહીંની પ્રાપ્તિ જ ન થાય, અને અહીં કલ પણ ન કહેવાય, અર્થાત્ અહીંને કેવલ નિર્ધર્મક માનતાં વ્રજાવિદ્યામોતિ પરમ્ એ કલસમ્બંધિની શ્રુતિનો અને ફલમત્ત ઉપપત્તિઃ સૂત્રનો પણ વિરોધ પ્રાપ્ત થાય, એટલું જ નહિ પણ મૈમમ્ સમન્વયાખ્યાયનું જ વૈયર્થ્ય પ્રાપ્ત થાય. અહીં સર્વશક્તિ એ અહીંનું યશ.

૩. ય સર્વજઃ સર્વશક્તિઃ મુલકશ્રુતિમાં અહીંની સ્વતન્ત્રતાનું શ્રવણ છે, જે નિસ્વધિ-જ્ઞાનક્રિયાશક્તિયુક્ત હોય છે તે સ્વતન્ત્ર પણ હોય છે. 'સર્વશક્તિ'ને સ્થલે કેટલાક સર્વવિદ્ પાક અંગીકાર કરે છે, તે પક્ષમાં પરાસ્ય શક્તિર્વિવિધૈઃ શ્રૂયતે ચેત્યાશ્વતરશ્રુતિ અહીંમાં 'સર્વ-શક્તિત્વ સમર્પે' છે. સર્વસ્ય વશો સર્વસ્યેવાન. શ્રુતિ તો સાક્ષાત્ જ અહીંની સ્વતન્ત્રતા ઉપદેશ છે. સ્વતન્ત્ર હોવાથી અહીં કર્તૃ પણ છે, અહીં સ્વતન્ત્ર એ અહીંની થી.

૪. તમેવ માન્તમમુમાતિ સર્વ શ્રુતિમાં અહીંની સ્વરૂપન સર્વોવલાસકતાનું શ્રવણ છે, સ સર્વધોત્ત્વમૂતત્તર્વઃ વાક્ય પણ સર્વશુદ્ધિરૂપિથી મકલ જ્ઞાન અહીંમાં હોવાનું જણાવ છે, અર્થાત્ સ્વરૂપન અને સર્વશુદ્ધિરૂપિતઃ એમ ફિગુણ સર્વજાત્યે અહીંને વિષે છે. આથી પણ અર્થાત્ જ અહીંનું સ્વાતન્ત્ર્ય પ્રાપ્ત થઈ રહે છે. અહીં સર્વજ એ અહીંનું જ્ઞાન.

૫. અર્થાત્ પ્રાકૃતશુણ્યવર્જિત. મુક્તો દેવઃ સર્વમૂલેષુ યદઃ સર્વધ્યાપો સર્વમૂતાન્તરાત્મા કર્માધ્યક્ષઃ સર્વમૂતાધિવાસઃ સાક્ષી ચેત્તા કેવલોનિર્ગુણઃ શ્રુતિમાં, દેવ અને નિર્ગુણનો સમન્વય ઘટાવવાથી અહીંની નિર્ગુણતાનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ થઈ રહે છે. દેવઃશબ્દવડે દિવ્યતાનો સાક્ષાદ્ બોધ કરાવીને દિવ્યનારૂપ યુક્તિપૂર્વક શ્રુતિએ નિર્ગુણતા કથી, તેથી દિવ્યવધી પરિશિષ્ટ જે પ્રાકૃતશુણ્ય તેનો જ અહીંમાં નિષેધ પ્રાપ્ત થાય છે, શુણ્યમાત્રનો-ધર્મમાત્રનો-નહિ. પ્રાકૃત શુણ્યનો અહીંને અસંગ અને તેથી અહીં અલ વિરાગિ. અહીં નિર્ગુણ એ અહીંનું વૈરાગ્ય. વ્યાપક અન્યથ સર્વશક્તિ સ્વતન્ત્ર સર્વજ અને ગુણવર્જિત એ પદપદ કમશઃ ઐશ્વર્ય વીર્ય (અથવા ધર્મ) યશ થી જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય આ પદ ધર્મ બોધીને લોકેષ્વપ્રસિદ્ધ સવિચ્છાદનંદ અહીં જ ભગવત્પદવાચ્ય છે એમ સ્પષ્ટ કરીને સ્વરૂપલક્ષણ અને કાર્યલક્ષણમાં પણ શુદ્ધ અદૈત પ્રકટ કરે છે. સમિચ્છાદનંદ અહીં તો પર અને ભગવાન તો 'અપર' એ પરાપર શુદ્ધિમાં પણ અત્ર અંવકાશ નથી, જે સમિચ્છાદનંદ અહીંને જ ભગવાન.

॥ શ્રીકૃષ્ણાય નમઃ ॥

॥ શ્રીગોપીજનવલ્લભાય નમઃ ॥

॥ શ્રીમદાચાર્યચરણક્રમલેખ્યો નમઃ ॥

શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યચરિત્ર.

મંગલાચરણ.

ગોપીનાથાસંસલ્ય શ્રીવિદુલયુક્તે નમોતે તેઓશ્રીના પિતાનું દિવ્ય ચરિત્ર યથાશ્રુત વર્ણુ છું.

કમલસોચન લક્ષ્મીસહાયવાન મંગલસીમન્તિનીકુચકુંડુમાંકિતવક્ષ સ્થલવાન વનમાલા-
વિરાગિત નવધનશ્યામ નન્દરાજસનુ ભગવાન સ્વનિત્યલીલાદર્શનયોગ્ય
પ્રાકટ્યપ્રયોગન પુષ્ટિમાર્ગીય જીવોને સ્વસેવામાર્ગમાં પ્રવેશ કરાવી પ્રેમભક્તિરસનિમગ્ન
અને અધ્યયન ચિત્ત કરીને પુનઃ સુરલિલાનું શ્રવણ કરાવીને સ્વસમીપનયનાર્થ કલિમાં
પણ ઉલુકતા યર્થને મદનગોપાલસ્વરૂપપૂજનપરાયણ ભાવિકાચાર્ય પિતાથી
જ લક્ષિતમાર્ગમાં પ્રવેશિત પૂર્વતપોયુક્ત આન્નદેશીય બ્રાહ્મણ લક્ષ્મણભટ્ટના ગૃહમાં
પોતે જ શ્રીવલ્લભાચાર્યસ્વરૂપે પ્રકટ થયા. તે પ્રકટેલા શ્રીવલ્લભાચાર્યશેખરને, કાશીમાર્ગમાં
વિપિનમાં (વનમાં) અષ્ટમ માસે જન્મેલા જીવશે નહિ એમ પ્રાકટદૃષ્ટિથી ત્યજીને,
માતાપિતા કાશી ગયા. પાછા ફરતાં ત્રણ વર્ષ પછી તે જ વિપિનદેશમાં આવીને સ્વ-
નેન્દ્રેશ્વરના પદિચેદિન કમળજીવિનિર્ગતમકરદેવાનવડે પુટ અઘોષિક દિવ્યરૂપનાં દર્શન
કરીને ભગવદ્વતારરૂપ છે એમ જાણીને સ્વપ્રાપ્ત પ્રતિ આપ્યા. તેઓએ આચાર્યશેખરનું
જાલન કર્યું. વેદાત્મક દિવ્ય શરીરનું પિતાએ સમગ્ર વર્ષે ઉપનયન કર્યું. વયુદેવતનયવત્
આચાર્યવર્ષે પણ માત્ર એક વખત નિગદિતમાનથી (કહેવામાત્રથી) સમગ્ર જ વેદશાસ્ત્ર-
યુગ્મણાદિકનું પણ આટલે વર્ષે અધ્યયન કર્યું. સર્વમ છે એમ પિતાદિએ સમ્માન્યા. એટલા
કાલથી ભગવાન શ્રીગોવર્ધનનાથજી પણ તે જ ગિરિવરમાં જાલરૂપે દેવક્રમનસંતાથી પ્રકટ
થયા. તે પ્રકાર પણ સ્પષ્ટ કરીએ છીએ.

ગોવર્ધનમતીપદ્મમવાસી કાષ્ઠ દિગ્વરની એક ગાય પ્રતિદિન પર્વતાપરિલાગરંથ
તણુબસણ કરીને પુટ. પણ થેર આવી શેહનમમયે કાંઈ પણ દુન્ય
શ્રીનાથજીનું પ્રાકટ્ય દેતી નહિ. તે ગાય યાદુકુળવતી અને નિર્દોષવક્ષણ હોવા છતાં દુન્ય
અને દેતી નથી એ જોઈને, ગોરક્ષને પુછ્યું. “આનું શું કારણ ?”
માતાપિતાનો વિયોગ. “હું જાણીને કહીશ” એમ વિપ્રવરને કહીને દ્વિતીય દિવસે પર્વતા-
શેહણ કરીને તે ગાયની દૃષ્ટિથી અગોચર રહીને તે ગોરક્ષક ગુપ્ત
આલ્યો. તેના દેખતા તે ગાય, તે ડિને પણ ખાનઃકાલે પર્વતાશેહણશ્રેણે જ કાષ્ઠ ઉપરિતન
પ્રદેશમાં શિલાસ્પ્રમા પ્રેમપૂર્વક નિજ આધમાંથી સમ્પૂર્ણ પણ દુન્ય વર્ષાવીને, યથેચ્છ ચરવા
લાગી. તેની જ રીતિએ પુનઃ સાયંકાલે પણ શીરદાન કરીને પર્વતથી ઉતરી થેર આવી ઉભી.

૧. શ્રીશ્રીસુરભીષદ્વાસવિરચિત શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યચરિત્ર એ નામના સરસ્વતી મથન આ ભાષાંતર છે.
મુવ અંચ પ્રકાશક તરફથી પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યો હતો અને પુષ્ટિભક્તિસુધાના આલોકને નેત્ર
તરીકે પણ આપવામાં આવ્યો હતો.

વિપ્રવરે આ રહસ્ય પશુપાત્રકના મુખથી જાણીને પર્વતસમીપના સર્વ આમવાસીઓના પ્રમુખ મહાકુટુમ્બી એક શ્રીકૃષ્ણના જ આશ્રયી સ્વમિન સંન્યુપાણ્ડ્યાનામના વિપ્રને કહ્યું. બન્નેએ પણ સ્વજનસહિત પર્વતારોહણ કરીને ગ્રાક્ષીરવર્ધથી પરિગોલિત શિલાને ઉત્થાપી. ત્યાં અનર્ગત ગુહામાં નીચોટપલશ્યામલ કેમલનયન પીતવસન નંવરત્નલક્ષિત દિવ્યમુરલીધર માણિક્ય-કુણ્ડલધર-બાલવેષ ભગવાત નન્દરાજકુમાર એકાકી પિહાર કરતા શ્રીગોવર્ધનનાયછનાં તેમને દર્શન થયાં. તે બન્નેએ ભગવાનનું સન્માન કર્યું. નિજપ્રાકટ્યહેતુ શ્રીવલ્લભલીક્ષિતદર્શનાર્થ છે એમ વર્ણુને મન્થુપાણ્ડ્યાખ્ય ભક્તોત્તમપાસેથી પ્રતિદિન બાલભોગરાજભોગાદિક પ્રાપ્ત કરીને શ્રીગોવર્ધનનાયછ ત્યાં જ સુખે સ્થિતિ કરતા, અને સર્વ આમવાસીઓ સન્થુપાણ્ડ્યાખ્ય ભક્તવરની આજ્ઞાથી રસમણ્ડનવતીતક્ષીરદધ્યાદિક પ્રતિદિન ભક્તિથી તે ભગવાનને સમર્પી ભગવદર્શનાન્દાનુભવ કરતા અને શ્રીગોવર્ધનનાયછની આજ્ઞાથી સેવામાર્ગપ્રવર્તક શ્રીમદ્વાચાર્યના આગમનની પ્રતીક્ષા કર્યા કરતા. દ્વાદશવાર્ષિક આચાર્યવર્ષ પિતાની સાથે શ્રીનિવાસ-દર્શનાર્થ વેંકટાદિ પધાર્યા. ત્યાં આચાર્યવર્ષના પિતા ન્યસ્તદેહ થઈ (દેહનો ત્યાગ કરી) ભગવત્પદને પ્રાપ્ત થયા. માતૃચરણ તો પૂર્વે જ સ્વપ્રામમાં ન્યસ્તદેહ થઈ ભગવત્સમીપ પધાર્યા હતાં. નાનાદેશવર્તી પુણિછવોના કલ્યાણાર્થે માતાપિતાનો વિયોગ (આવશ્યક) છે એમ મનમાં વિચારી ભગવાન શ્રીગોવર્ધનનાયછએ શ્રીઆચાર્યશેખરને માતાપિતાનો વિયોગ કરાવ્યો. તદનન્તર ભગવદભિપ્રાયના પરિજ્ઞાનમાં કુસલ આચાર્યતરણિ ભોક્ષર્પદનશીલ થયા.

સંગરાગ વિવર્ણને શુકશાસ્ત્રેકપારગ ૧.

નદા આચાર્યમાર્તણ્ડે પ્રાગ્ભી ચૂપરિકમા ॥ ૧ ॥

કોઈક નગરમાં હર્મ્યનલપર પહેલા વિભક્ત સ્વધનના દર્શનથી હુષ્ટ ચાર ભાઈમાંથી પુણિ છવ હોવાથી એકને રાજમાર્ગે પધારતા આચાર્યશેખરનાં શ્રીગોવર્ધનનાયછને જ દર્શન થયાં કે તરત જ હર્મ્યતલથી ઉતરી વીથિકામાં બાલકવેષ આચાર્યવર્ષ પાસે આવી અનિય પ્રણામ કરી પ્રેમાનન્દથી આનંદિત થયા. 'આઓ ?' એમ આચાર્યવર્ષે સાદર પુછતાં, 'ભગવન્કુ આઓ' એમ પ્રત્યુત્તર દઈ, જેમ મધુરામ-ચંદ્રનું અનુગમન સૌમિનિએ કર્યું હતું તેમ તેમણે શ્રીમદ્વાચાર્યનું અનુગમન કર્યું. તેમની સાથે આચાર્યશેખરે નગરથી બહાર કોશમોવ જઈને વૃક્ષપણ્ડથી મંડિત ધરણીનલપર બેસાડી શ્રીકૃષ્ણચુચુલાનનું સુખ અનુભવ્યું. 'અનન્નપ્રયોગનન્નભાવે' પ્રેમાનન્દપરવશ થઈ પ્રતિજ્ઞા 'ક્રીકુંજ: કારણ મમ' એમ કીર્તન કર 'એ પ્રકારે તેમને ઉપદેશી, શ્રીમંદ્ભાગવતનો રહસ્યાર્થ પશ્યુ-વર્ણી તે પુણિભગસિકનો પોતાના પ્રથમ શિષ્યનરીકે અંગીકાર કર્યો. 'આદ્યરશુદ્ધિયી સત્ત્વશુદ્ધિ' એ શ્રુતિના અર્થને

૧. મિશ્રી.

૨. સર્પ.

૩. શ્રીભાગવતના જ અદ્વિતીય પારગતા

૪. સર્પ, ૫. અચારી.

૬. નિષ્કામપુણિએ આનન્દ્યત્તિથી.

વર્તને કરીને મળુ રૂપ કરતા બાલક પણ આચાર્યવર્ષ પિતૃવિયોગાનન્તર સ્વદેસ્તપાકે
જ શુદ્ધારૂપે શ્રીમદનગોપાલને અને શાસ્ત્રામરૂપ શ્રીગોવર્ધનનાયકને મેઢામર્જના
કર્મથી પ્રેરિદિન નિવેદન કર્યા હાયા. સ્વતેજેમદિમાંએ કરીને ત્યકનમેન્દુજન પરમવિરકત
મહાભાગવતશિખામણિ સ્વશિષ્યવર્ષતું સ્વસપ્રવાયાનુસારે 'દામોદરનામ' નામ પાકે.
'દામોદરનામ' તામ પ્રાપ્ત થયા પછી ભગવન્નિવર્દનપાકે પણ શ્રીમદ્વાચાર્યશેખર નૃદ્દેશર જ
કરાવતા છે. દહાનુરકત ગુરશિષ્યને જળ્યા. કદમિત્ ભગવત્તેરજ્યાથી તે ઉભયે વિશાખાનગરે
પધાર્યા. ત્યાં આચાર્યવર્ષના મામા રહેતા. 'દાનાધિકારી રાજનિકટવર્તી શાસ્ત્રસં છું' એમ
અભિમાનયુક્ત પ્રવાહી છવ મામાએ ભોજનાર્થ નિમન્ત્રિત પણ દિમાલયવત ધૈર્યમાં
શ્રીમદ્વાચાર્ય માતુલની દૃષ્ટિએ બાલ દેખાતા પણ શ્રીમદ્વાચાર્યવર્ષ વિનયપૂર્વક રવનિયમ-
કથનવડે માતુલનું અત્યાખ્યાન કરીને શ્રીદામોદરદાસજી સહ તે શુદ્ધમાં જ સુખે રાપન કર્યું.
તે મામા ભગવદ્વતારરૂપીને ન જણીને અસમાવિષ્ટહય થયા. રાત્રિએ દિલીપ પ્રદરે
સુખસુખ શ્રીમદ્વાચાર્યવર્ષને શ્રીગોવર્ધનનાયકએ સ્વયં જગાડીને, આલિંગન કરીને, અભય
આપીને, પ્રેમસંભાષ કરીને 'અધુના જ આ પ્રવાહિજનું શુદ્ધ ત્વજીને અન્યત્ર પધારે
મારા અનુમદથી આપ મર્ચત્ર વિજયી થશે' એમ સંભાષીને (અર્થવા સન્માન કરીને)
(શ્રીગોવર્ધનનાયક) નિરોધાન થયા. ભગવાનનું આગમનસંભાષણાદિક મર્ચે શ્રીદામોદર-
દાસજીએ પ્રત્યક્ષ અનુભવ્યું છે નથાપિ આનંદવડે ગુરુએ પણ વર્ણિતનું પુત્રે શ્રવણ કરીને
શ્રીદામોદરદાસજી પ્રમુદિન થયા. આચાર્યશેખરે પણ ભગવદગોતરક્ષણે જ માતુલશુદ્ધ ત્વજીને
શિષ્યસહ અન્યત્ર પધારીને ચિન્તિત કરી. બીજે દિવસે પ્રાનાકાલમાં નિત્યકર્મોપાધાનન્તર
શિષ્યસહ વિશાખાનગરની રાજસભામાં પ્રવેશ કર્યો. મનકુમારશુકાદિવત સ્વતેજથી રાજ-
સભાને પ્રકાશવા હાયા. અમુલાદ્ય માતુલે પણ સર્વ સભામંદ અને બુપાલની સોયે અવશ
યર્થને અવ્યુત્થાન કરીને શ્રીમદ્વાચાર્યને સન્માન આપ્યું. રાજથી બહુ ગાન પ્રાપ્ત કરીને
રનાસન ઉપર બિરાજમાન થયા. તે પહેલાં વિદર્જન સંદ થયલી ચર્ચામાં અર્ચણેગોના જય
સાંભર્યો. શ્રીમદ્વાચાર્યો તે મદન યર્ધ શક્યો નહિ. રોજની પ્રાર્થનાથી માહાદ્ બનદેવવત
ભાગવનશાસ્ત્રાર્થની ચર્ચાએ કરીને રિયુસર્જનને છતીને તે કૃષ્ણરાધનામના ભૂપાલથી કનકે-
લિષેક પ્રાપ્ત કરીને પણ રવમતસ્થાપનમાન એક જ પ્રયોગન હોવાથી ભગવાન વિના
પત્તરમાં નિષ્કૃષ્ટતા રચી કરતા શ્રીમદ્વાચાર્ય તીર્થયાત્રાએ પધાર્યા. રાજના પ્રેમોદાર્ય ચોર-
પાંચ જ નિષ્કમાત્રનો સ્વીકાર કર્યો. કૃષ્ણસેવામર્ગવર્ધક વેદવ્યાખ્યાન જ સ્વશિષ્યકાદિમાં.

૧. પોતાને હાથ કેરી રસોડા.
૨. પરપરાપ્રાપ્ત શુદ્ધમાં એવ શ્રીમદનગોપાલવાલજી, જે હાલ શ્રીકામ્યવનમાં શ્રીગોપાલવાલજીને માથે
વિરાજે છે.
૩. શ્રીકાકુલ કેવલ દાસના જ સ્વયંપાક અંગીકાર કરે છે, શ્રીદામોદરદાસજી પણ અચાર્યી દાસ-
પદવીને પ્રાપ્ત થયા ત્યાથી શ્રીમદ્વાચાર્યવરજીની આજ્ઞાથી નિવેદનપાકે સિદ્ધ કરતા, તત્પર નહિ. અત્ર
અદિપૂર્વ અવન વર્ણાશ્રમધર્મજોગની આરાધા ન કરવી, હાથ-કે ભગવદ્ધર્મના અંગભૂત વર્ણાશ્રમધર્મને
અનુકૂલ જ શ્રીમદ્વાચાર્યનું વર્તન અનુમતિદ છે, અને કોઈકારે પણ પ્રથમ જ આદારીસુચી સંવચ્ચુતિ-
અર્થાદિ પદ્ધિમાં ને રચે પણ કહ્યું છે.
૪. આનું જ શોકપ્રેરિત નામ 'વિજયનગર' છે, કેટલાક એને 'વિજાનગર' પણ કહે છે.

પ્રખ્યાપન કરતા. માયાવાદપ્રભૂતિ નાનાપાત્રેકમનરૂપશુદ્ધતુલ્યમાં અભિવરત. વિચરતા નિત્ય નિયમશઃ નિકટ રહેતા પરમાત્મનમ શ્રીદામોદરદાસજીએ અનુગત, શ્રીગોવર્ધનનાથજીએ સ્વીયત્વથી ગર્ભમાં જ અનુગ્રહીત, દેશદેશના પુણિજીવોને સેવામોર્ગનિરત અને 'શ્રીકૃષ્ણ: શરણું મમ' ના કીર્તનમાં નિરત કરતા શ્રીમદ્વાચાર્ય મનમાં શ્રીગોકુલયાત્રા સંકલ્પી. ક્રમથી મારવાડનામના દેશમાં પ્રધાર્યા. ત્યાં રાત્રિએ પર્વતસમીપ વનમાં 'સત્વર વ્રજભૂમિમાં પધારો,' એમ શ્રીગોપીપતિની વાણી શ્રવણ કરી. શ્રીકૃષ્ણમુખનિર્ગત મેઘનાદગભીર વાણી શ્રવણ કરીને પોતાની સાથે પરમાનંદસનિમગ્ન લગવત્રેમૈકસ્વલાવ સ્વદાસવર શ્રીદામોદરદાસજીને સંબોધીને (કહી સંભલાવીને) ક્રમશઃ ત્વરાથી દેશપર્થતન કરતા શ્રીમદ્વાચાર્યજી વ્રજભૂમિમાં પ્રધાર્યા. શ્રાવણની શુદ્ધ ઝોઝાદશીના પ્રાતઃકાલમાં શ્રીગોકુલમાં પ્રવેશ કરી શ્રીયમુનાજીમા સ્નાન કરી શ્રીગોવિંદયાટપર દિવ્યાલ્લુનવૃક્ષની છાયામાં સ્વશિષ્યજન્મદંપ્તિનિત વ્રજાધિપના ગુણગાન કરતા સુખે બિરાજ્યા. તે દિવસે રાત્રિએ વિરાનિધટિકાવેલાએ શ્રીમદ્વાચાર્યવર્ધને પૂર્ણપુરોષોત્તમના પ્રત્યક્ષ દર્શન થયાં. પ્રાતઃકાલપર્થન્ત શ્રીનન્દરાજકુમારની સાથે સલાપશુપ શ્રીમદ્વાચાર્યચંદ્રે અનુલબ્ધ. ત્યારે પણ સમીપસ્થ શ્રીદામોદરદાસજીએ એક જ તેઓ બન્નેના (શ્રીમદ્વાચાર્યશ્રી અને શ્રીગોવર્ધનનાથજીના) મહર્શનમંલાપાદિ સુખને ભોગ કર્યો. તે અમે રજાટ કરીએ છીએ.

ત્યારે સ્વાંશબૂત શ્રીમદ્વાચાર્યવર્ધ પ્રતિ શ્રીવ્રજનાથે આજ્ઞા કરી "આપ પુણિમાર્ગ-પ્રવર્તનાર્થ જ મારા સ્વરૂપાંગે અવતર્યાં. તેથી તત્તદેશવર્તી બ્રહ્મસંબંધની આજ્ઞા અને શ્રીદામોદરદાસજીને બ્રહ્મસંબંધ. આજ્ઞા કરતા લગવાનું પ્રેમપૂર્વક આલિંગ્ય શ્રીકાલિન્દીકર્કસોલના પવનથી હાલના અલકજન્દશી શૌલિનમુખવાન, દિવ્ય કંસ્તૂરી-તિલકથી પ્રકાશમાન, દ્રોણિચન્દ્રસુશીતલ, પીતાગર, વરાધર પુરુષોત્તમ પ્રતિ ત્યારે જ આચાર્યશેખરે વિગમિ કરી, 'હે લગવના સર્વ જીવો

કલિદુષ્ટ શૌચાચારવિહીન સન્માર્ગવિમુખ અને વિપત્તિપટ દેખાય છે,' તેઓ કયાં પ્રકારે આપની સેવાને ગોચ્ય થાય ? તેઓને કયે પ્રકારે ઉપદેશ ?' એ પ્રકારે વિગમિ કરતા શ્રીમદ્વાચાર્યશેખરને સરિમત આલિંગન કરીને 'શ્રીવ્રજરસીમન્તિનીના વિનોદધ્યાન સુરલીધરે આજ્ઞા કરી 'આપ લયને મા પ્રાપ્ત થાઓ, સર્વ જીવો મારા જ અંશબૂત છે, મારા વિયોગને મારી માયાથી નહિ જન્યુને દેહોદયોગમ થયા છે,' તેઓને મારા સ્વરૂપાંશબૂત આપ જીવોના અને માગે અસાંશિરૂપથી અને સ્વામિદાસભાવથી નિત્યસિદ્ધ સંબંધ કરીને 'શ્રીકૃષ્ણ-શરણું મમ' એ અજ્ઞાદાના ઉપદેશપ્રકાશથી પુણિમાર્ગવિનાયી આપને શરણ આપેલા બ્રહ્મણથી પ્રારબ્ધી સ્ત્રીશ્વરપર્થન્ત રનિર્વિશેષ સર્વજીવોના મારી પ્રાપ્તિમા વિભ્રરૂપ તિમિરને દૂર કરી મલ્લેશનિરત ગુણગાનરત અને નામજપપર કરીને નિઃશંક મારા દાસ કરો, આપના વંશજેએ અને શિષ્યવર્ગોએ જેઓને અર્થના ઉપદેશ કર્યો છે તે જીવોને હું જ પુરુષોત્તમ સાધનાકાંક્ષા કર્યા વિના મહીયવેજીગાનશ્રવણસુખમઅચિત કરીને મારી ઇચ્છાનુરૂપ ગોગોપગોપીવૃક્ષગુહમલતાતુલ્યનીરૂપાદિરૂપથી નિત્યલીલાન્તર્ગત અવશ્ય કરીશ તેથી ભીતિને મા પ્રાપ્ત થાઓ' એમ અલય પણ આપું. દાદશીએ

અરુણોદયવેલાએ સ્થાપનપૂર્ણમિત્રિનનવનીનભોગસમર્પણપૂર્વકે શ્રીદામોદરદાસજીસહ શ્રીમદ્વાચાર્યશીખરે સ્વયં ભગવાનની પૂજા કરી. પૂજનનંતર આચાર્યવર્ય અને વજ્રનાથની વાતો શ્રવણ કર્યા છતાં પણ સંપ્રદાયસિદ્ધિને અર્થે પુનઃ શ્રીદામોદરદાસજીએ પ્રથમપૂર્વકે ગુરુમુખથી સર્વ વ્રત શ્રવણ કર્યું. દ્વાદશીના પ્રાતઃકાલમાં શ્રીદામોદરદાસજીને બ્રહ્મસંબંધ (શ્રીમદ્વાચાર્યશ્રીએ) કરાવ્યો. કોષ્ઠક સમયે ત્યાં જ વિરાજમાન ભગવદ્ગીવારસનિભન્નચિત્ત શ્રીમદ્વાચાર્યવર્યને દષ્ટિપાતેન્જા થઈ. તે (દષ્ટાં) શ્રીદામોદરદાસજીએ જ બાણીને વજ્રમાં કોષ્ઠ સ્ત્રી પાસે જઈ દષ્ટિચાચના કરી. દષ્ટિ લાવતાં તે સ્ત્રીએ “મને મુકિતનું દાન કરો” એમ કહ્યું. ‘તથા’ એમ કહી ને સ્ત્રીને મુકિતદાન કરી ગુરુને દષ્ટિસમર્પણ કર્યું. જેઓએ શ્રીવંજનાથને વરા કર્યા છે તેઓને કાંઈ પણ અદેય ન હોય એમ ‘મને’ ભકિતવરે વરા કરે છે’ એ ભગવદ્વચનથી માનવું.

ત્યાં જ શ્રીગોવિંદદ્વાપર પ્રાતઃસ્નાનપાદનરત ભગવાન શ્રીમદ્વાચાર્યમોહિ શુભકીર્તનાનન્દનિમગ્ન સ્વશિષ્યોને કટાક્ષમૃતદૃષ્ટિથી પ્રતોષના વિરાજતા હતા નિજ માહાત્મ્ય. તેવામાં આચાર્યશ્રિત અર્જુનવૃક્ષની શાખામાં અત્યંતપ્રદાયસ્થ કોષ્ઠ વૈષ્ણવે શાલગ્રામમુકત વસ્ત્રપેશીરે બાંધી, શ્રીયમુનાસ્નાનાનંતર ત્યાં આપીને જોતાં તે (પેશી) ન દેખતાં ખિન્ન થઈ આચાર્યવર્યને વિજ્ઞાપના કરી. ‘હે ભગવન, આ આપના શિષ્યોએ શાલગ્રામપેશી પ્રદણ કરી છે, તેમને આના કરીને અપાવો.’ શ્રીમદ્વાચાર્યવર્યે રિમનમુખ થઈ તેને કહ્યું ‘અમારા શિષ્યો ચૈત્યપરાયણ ન થાય, હું પુનઃ સમ્બંધ કરી વૃક્ષનું અવલોકન કર.’ તે કાલે પ્રત્યેક શાખા ઉપર અનેક શાલગ્રામપેશીનાં દર્શન થવાથી મોહિત થતા તે આપથીને શરણે આવ્યો ત્યારપછી વ્રજાક્ષગ્રામપેશી પ્રાપ્ત કરી શાંત થયો. તે પુણિજીવન દેવાથી, આ પ્રકારે માહાત્મ્યદર્શન થયાં છતાં પણ તેને સેવામાર્ગપ્રવેશપૂર્વકે શરણુગમનમુદિ ન થઈ. તેના ગયા પછી લક્ષ્મણ-દાસમેત શ્રીદામોદરદાસજીએ આપથીને એમે પૂર્ણ પુરુષોત્તમ જ સમ્યક્ બાણીએ છીએ, વારંવાર જ અમને અઘૌકિકે માહાત્મ્યદર્શનની અપેક્ષા નથી, નથી પ્રવાહી છત્રોએ જ અવિનાશ છે માહાત્મ્ય જેઓશ્રીનું એવા આપથી વ્રજાધીપોનુ રક્ષણ કરે’ એમ વ્રગુરુને વિજ્ઞાપના કરી. “સારું” એમ મન્દાસથી તેમની યાચનાનો અગીયાર કરીને શુભગાનમુખ અનુભવવા લાગ્યા. વક્ત્રી પુનઃ એક દિવસે કોષ્ઠક વિરાગીએ શ્રીયમુનાજીમાં સ્નાન કરીને ગોવિન્દદ્વાપર ઉપર ભગવત્પૂજન કરીને વિગ્રહસ્પીડ શ્રીપતિને પેટિકામાં થયત કદાવીને તેમના વક્ત્ર-સ્થાપર શાલગ્રામ મૂકીને બાંધ્યા તે જોઈને શ્રીમદ્વાચાર્યશ્રીગ્રમણિએ ‘હે ભકતવર, આ પ્રકારે મા કર’ એમ આગ્રા કરી. શ્રીમદ્વાચાર્યચરણના ચાકવેલા અનાદર કરી તે ધીરથી ચાલી ગયો. બીજે દિવસે પ્રાતઃકાલે તે જ પ્રકારે શ્રીયમુનાજીનાં તીરપર પૂજા કરવાને ઉદ્ધત થતાં સ્વશાલગ્રામશિક્ષાને નિલશઃ વિશીર્ણુ જોઈને અત્યંત ખિન્ન થઈને આચાર્યવર્યને તે શાલગ્રામશિક્ષા દર્શાવીને રદત કહ્યું, ત્યારે આચાર્યવર્યે તેને ‘હવે પછી વિગ્રહવંશસ્થાપર

૧. વરા કરવૈન્તિ માં મરત્યા શ્રીમદ્મગજજ્ઞતા. ૨. થેલી.

૩. ચોરી રીતિએ.

૪. સ્વરૂપાત્મક.

સાલગ્રામ નહિ મેરૂ એમ પ્રતિજ્ઞા કરીને શ્રીયમુનાબલવડે સાલગ્રામચૂર્ણનું એકીકરણ કર તે પૂર્વવત્ થઈ જશે. એમ આજ્ઞા કરી. તેણે આચાર્યવર્ધને પ્રણામ કરી તેમ જ કહ્યું, અને પૂર્વવત્ સાલગ્રામને બેઈને પૂજન કર્યું, તથાપિ શ્રીગોવર્ધનનાથજીએ પુણિજીવત્વે સંકલ્પિત નહિ હોવાથી, એવાભાગપ્રવેશાર્થે આચાર્યવર્ધને ચરણે આઘ્યા વિના જ સ્વયં આત્માને વૈષ્ણવ માનતા તે ધીરેથી જતો રહ્યો. ‘કર્હિચિદ્ ભક્તિ આપે છે, પરંતુ ભક્તિગોચ નહિ’ એ શ્રીશુકવચનથી સામાન્યલાઝ્યવાનને સેવામાર્ગોચાર્યદાસનું સુખ સિદ્ધ થતું નથી.

આ પ્રકારે નાનાપ્રકારની લીલા પ્રદર્શવતા અને ચણગાનના સુખનો અનુભવ કરતા શ્રીમદ્વાચાર્યે કેટલોક કાલ ગોવિંદધાટ ઉપર રિયતિ કરીને ત્યાંથી પ્રજાયાત્રા. શ્રીવૃન્દાવનગોવર્ધનાદિયાત્રાર્થે ભગવદ્લાનસંયુક્ત પુણિભાગીયભક્તસંહ ગમન કર્યું. કેમકાઃ સન્ધ્યાપાણ્ડ્યાખ્ય ભક્તરાજના મંદિરે આવી પહોંચ્યા. ભગવન્સુખથી જ ગદગ્ધ બનણી શ્રીમદ્વાચાર્યચરણના માર્ગની પ્રતીક્ષા કરતા તેણે પ્રેમપૂર્વક સાદર, શ્રીમદ્વાચાર્યને પ્રદરસાવ્યા. ‘શ્રીમદ્વાચાર્ય ત્યાં જ કેટલોક કાલ વિરાજ્યા, તત્રત્યોને વૃન્દાવનચ દ્રાનાપ્રકારે જાલસંબંધ કરાવીને પર્વતોપચામવાસી સન્ધ્યાપાણ્ડ્યાપ્રભૃતિ સર્વને પણ કાઢી અવશેષ ન રહે તેવી રીતિએ શ્રીમદ્વાચાર્યચરણે નિજ સેવક કર્યા ત્યારથી જ તેઓ ભગવદીય થયા. સ્વયં ગોવર્ધનાથાત્મક પણ શ્રીમદ્વાચાર્યચરણ ભક્તિસમપ્રદાય પ્રવર્તાવવાને પોતે પણ ભગવદીય થઈને અન્ય ભગવદીય વિષે દહાતુરાગશીલ થયા. શ્રીમદ્વાચાર્યચરણે ભગવદ્ચણગાનનિરત સ્વશિષ્યોમાં ‘નયો દુધ ભાવ’ એમ પર્વતથી વિનિર્ગત (નીકલેલી) વાણી અવણુ કરી. તે અવણુ કરીને પ્રતિદિનવત્ તે દિવસે પણ સન્ધ્યાપાણ્ડ્યાખ્યાની તે દેશની લાખામાં જેતું નયો નામ પાડ્યું હતું તે કન્યા પર્વતપર આરાદ કરીને શ્રીગોવર્ધનનાથજીને પ્રીતિપૂર્વક દૂધ સમર્પી અવશેષન કરીને પુનઃ ઘેર આવી. તેના આગમનપૂર્વે તો ‘મારવાદેશમાં રાત્રિએ પર્વતસમીપ અવણુ કરેલી જ વાણી આ છે’ એમ આચાર્યચરે શ્રીદામોદરદાસજીને કહ્યું. ‘તેમ જ છે’ એમ તે પણ પઘા. નયોનીમની ભગવદીયાને દેખીને ‘મને ક્ષીર આપ’ એમ આચાર્યરાજે આજ્ઞા કરી. ‘હીક આપુ છું’ એમ કહી રાવિનય ગૃહમાંથી હતર ક્ષીર, આનયાને હિતુક ચપલીતેત્રે ‘અન્ય ક્ષીરની મને કામના નથી. શ્રીગોવર્ધનનાથજીનું પીતાવશિષ્ટ મને આપ’ એમ (આચાર્યશ્રીએ) આજ્ઞા કરી. તે દિવસે શ્રીગોવર્ધનનાથજીએ પણ આચાર્યવર્ધનાર્થે જ ક્ષીર અવશિષ્ટ રાખ્યું હતું. અને તેમ ‘નરો’ને આજ્ઞા પણ કરી હતી. તે અવશિષ્ટ ક્ષીરપાત્રસહ આચાર્યવર્ધને તેણે ભક્તિપૂર્વક આપ્યું. તેના પાનથી પરમાનંદ પામી તેને કહ્યું. ‘આવતીકાલે પ્રાતઃકાલે ભક્તરાજસમેત હું ભગવદ્દર્શનાર્થે આવીશ’ એમ સાયકાલે ક્ષીરદાનાર્થગમનવેલાએ શ્રીગોવર્ધનનાથજીને જણાવ્યું. ‘હીક ભલે આવે’ એમ તેના સુખથી ભગવદ્દત્તમા રાત્રિએ સાંભલી પ્રાતઃકાલે શ્રીગોવર્ધનસમીપ ગોવિન્દકુણ્ડમાં દાન કરી સન્ધ્યાપાણ્ડ્યાદામોદરદાસપ્રભૃતિ વૈષ્ણવવૃન્દથી પરિવેશિત શ્રીમદ્વાચાર્યચરણે મર્વતાદેહણુ કરીને જયથીકૃષ્ણપીર્તનપૂર્વકે ગિરકાંક્ષિત ગોવર્ધનનાથજીના દર્શનનું સુખ પ્રાપ્ત કર્યું. ભગવાને પણ શ્રીનંદરાજનાં સુંદર દર્શનવત્ આનંદ પ્રાપ્ત કરીને, દોશવભાવ પ્રકટ કરતાં સ્વયં આચાર્યશેખરપ્રતિ ગમન કરીને તેઓશ્રીની સાથે એકાસનપર બિરાજ પ્રેમસંભાષ કર્યો. આચાર્યવર્ગે ભગવાનને સુકટાભરણુ સમર્પ્યું, તેનાથી અલંકૃત

લગવાનુ અતિશય શોભવા લાગ્યા. સર્વ પ્રકારે પરિપૂર્ણ હોવા છતાં બાલવીકાથી આચાર્ય-
વર્ચને મોટા પમાડતા. શ્રીગોવર્ધનનાયકજીએ નપુરાભરણ તથા ગોવૃંદની ચાચના કરી.
પ્રેમભક્ત્યવતારરૂપ આચાર્યચંદ્રગાથે પોતે પુષ્ટિમાર્ગપલકતના મોહાર્થ ગૃહીત અને
શ્રીદામોદરદામજીના હસ્તમાં રિયત ક્રિયિત સુવર્ણ સન્ધુપાણ્યાખ્ય ભક્તરાગના હસ્તમાં
આપીને 'નપુર કરાવ' એમ આજ્ઞા કરી. તેણે પણ મથુરામાં નાનારત્નાલકૃત નપુર કરાવીને
આનીને શ્રીમદ્વાચાર્યચરણના હસ્તમાં આપ્યાં અને તેનાથી પણ લીલાથી શોભના
લગવાને વિહાર કર્યો, આચાર્યવર્ચે સ્વહસ્તગત ચાર સુવર્ણ મહોદ સન્ધુપાણ્યાના હસ્તમાં
આપીને 'ગાય લાવ' એમ આજ્ઞા કરી. 'લગવનુ મારું ગૃહાદિક સર્વ આપઝીનું જ
છે, પ્રાણુધનાદિક સર્વ શુરુલગવાનુંતે મેં નિવેદન કર્યું, તેથી મદીપ સર્વગોધન શ્રીગોવર્ધન-
નાયકજીને અર્પણુ કરું છું, તેથી નિષ્કચતુષ્ઠય ભલે અત્ર જ રહે' એમ તેણે (સન્ધુપાણ્યાજી)
ચુરને વિનંતિ કરી. એનઅન્યપરિમિત ક્યાર્ય મારા નામથી ગાય લાવીને પછી યથા-
ચક્રિત પર્વતસમીપવર્તિ ગ્રામવાસી મારા શિષ્યોએ લગવાનું ગોવૃંદનું સમર્પણુ કરવું
એમ પુનઃ આચાર્યવર્ચે આજ્ઞા કરી. 'ને આજ્ઞા' એમ કહી સન્ધુપાણ્યાખ્ય ભક્ત
સ્નાચાર્યશ્રીને એક દિવ્ય ગાય આપીને નિષ્કચતુષ્ઠયનો પણ લગવત્સેવકપ્રયોગ કર્યો. પોતે
પણુ લગવાનું ગોવૃંદચત્ર નિવેણુ. સર્વે ગ્રામવાસીઓએ શ્રીમદ્વાચાર્યચરણની આજ્ઞાથી દશ-
સહસ્રસ્ખ્યાપરિમિત ગોવૃંદ લગવાનગોવર્ધનનાયકને સમર્પણુ કર્યું, મ્હંકાને પણ ચોળ્યા.
રાજ્યભોગસ્વીકારાનન્તરે કહાચિત્ શ્રીગોવર્ધનનાયક સ્વયમ ગોપાલન કરતા. સન્ધુપાણ્યા-
પ્રભુતિભક્તનદ્વારા આચાર્યચંદ્રે શ્રીગોવર્ધનનાચાર્ય મંદિરે પણ સિદ્ધ કરાવ્યું. સન્ધુપાણ્યા-
પ્રભુને મર્ચને સમયોચિત ભોગસામગ્રી આનવામાં વ્યગ્ર કર્યા. શ્રીમદ્વાચાર્યચરણની આજ્ઞાનું
અનુશ્ચયન કરીને તેઓ લગવાનુતી રત્નેદુર્પૂર્વક સેવા કરના આચાર્યવર્ચે સ્વયં સેવાવિધિ
આચરના રાત્રે રાસલીલા પ્રત્યક્ષ અનુભવતા કેટલોક કાલ ત્યાં જ આનંદથી બિરાળ્યા.
ત્યારપછી કમરાઃ બહુ રાજ્યોએ આચાર્યવર્ચના શિષ્યો ચર્ચને શ્રીગોવર્ધનનાચાર્ય
બૃહ-મંદિરાદિક સિદ્ધ કર્યું.

કેટલાક વર્ષ પછી શ્રીગોવર્ધનનાયકજીની આજ્ઞાથી નાનાદેશસ્થિત પુષ્ટિજીવોના રક્ષણાર્થ
પુનઃ તીર્થાટનાર્થ પ્રધારનાં લગવત્સેવામાં ગોવિંદદાસપ્રભુતિને નિયોજીને
તીર્થાટન.
શ્રીગોવર્ધનનાયકની અનુજ્ઞા લઈને શ્રીમદ્વાચાર્યવર્ચે કાચી પ્રધાર્યા. ત્યાં
નાનાપાવણમતોના વિષ્ણુસંપૂર્વક સ્વમનસ્થાપન કરીને બહુ પુષ્ટિજીવોને
લગવદીપ કર્યા. મહાધનચાનુ પુરુષોત્તમપ્રોહનામના વૈશ્યવરુને સ્વદાસ સ્વીકારીને તદ્દર્શનપ્રાપ્ત
બચથી જન્માષ્ટમ્યુત્તર કરીને કમરાઃ શ્રીપુરુષોત્તમક્ષેત્ર પધાર્યા. ત્યાં કાષ્ઠ કૌતૂહલાવિષ્ટચિત્ત
પરીક્ષાર્થે એકાદશીએ જ શીદસ્તમાં મહાપ્રસાદ આપ્યો, તેને હસ્તમાં રાખીને જ દાદરીના
અરજોદયપર્વન્ત મંદિરદ્વારે ગુણુગાનનિરત થયા. તેના (ગુણુગાનના) શ્રવણથી બહુપુષ્ટિજીવો
આચાર્યશેખરને શરણુ બંધ વમાર્ચનિરત થયા. અરજોદયે મહાપ્રસાદ સ્વીકારીને પુનઃ
લગવત્પૂજનક્રયાવર્ણનાદિનિરત થયા. આર્ચર્ચ શ્રવણુ કરીને તે નેગરનો રાજન શરણુ આપ્યો.
ત્યાં પુષ્કલ આધ્વાદિમનમરકરીઓએ તથા અત્ય પડિતોએ આવીને, તેઓ પ્રવાદી હોવાથી,
ચર્ચા કરી, તે સર્વને વિજીતીને સેવામાં જ રચાવ્યો. તત્ર પુનરપિ કેટલાકનું સ્વમતોલિમાન
નેર્ષ ને રાજની સંશયનિવૃત્તિ કરવાને 'અત્ર સ્ત્રીજગત્ત્રાચક્ર યાચાત્મ્ય લખી આપશે' એમ

કહી તે ગંગાદ્વારા કાગલ વગેરે ભગવન્મદિમાં અન્તર્વૃદ્ધમાં ભગવન્નિકટ-સુકાવીને દાઝ
અથવા કાગલીને 'દારરક્ષક સંભળ થાય' એમ આજ્ઞા કરી. પુનઃ તે રાજવરે આચાર્ય-
વંદની અનુજ્ઞા પ્રાપ્ત કરીને દારીદ્ર્યાદનપૂર્વક ભગવત્સમીપ જઈને શ્રીભગનાથજીએ સ્વયં-
લિપિત કાકરી અખિલ વિદ્વન્ભનસમક્ષ આચાર્યવર્ધસંગિધિમાં વાગ્મીશ્રીભગનાથજીએ 'એક
શાસ્ત્રદેવકીપુત્રગીત' ઇત્યાદિ 'લોક લખ્યો હતો... રાજા અને અન્ય 'પુણ્ણિકા' જયસીલ
અરમદાચાર્યવર્ધના પ્રસાદથી સેવાભાગેનિરત થયા.

કેટલોક કાલ ત્યાં બિરાજીને ત્યાંથી ક્રમશઃ યાત્રા કરતાં ભાગમાં મરેલા અજગરને
શતશઃ કાઠીઓથી લક્ષિત બોઈને આચાર્યતરણિએ સ્વશિષ્યો સાથે
અજગરપ્રસંગ. સલાપવિનોદાદિક દર્શાવિના મધ્યાહ્નપર્યન્ત મૌન રાખ્યું. દાઢ વનમાં
મશિવરસમીપ વૃદ્ધમ્જયામાં ભગવત્પ્રસાદ લીધા પછી એકાતમાં
સુખે બિરાજતા આચાર્યવર્ધને પ્રભુની શ્રીદામોદરદાસજીએ સવિનય- પુછ્યું. 'ભગવન્સુખાર-
વિદમાંથી વિનિર્ગત કૃષ્ણકથામકરન્દની પાનપિપાસાથી ત્યક્તગૃહ અનન્યશરણાને (સ્વશિષ્યોને)
મલાખ્યા વિના આ પ્રદારે ઉપેક્ષા કેમ કરો છો?' તેને આશ્વાસન દેતા ગુરુએ આજ્ઞા
કરી. 'વત્સ, ખરેખરે પ્રાતઃ આગમનકાલે ભાગમાં તને પણ મૃતાજગરનીદક્ષણ નિશ્ચય થયું
હતું. પૂર્વજન્મમાં તેણે સ્વયમ્ભવરત્વથી શિષ્યાજન દયું હતું, પણ તેણે તેઓની
મદ્દગતિ પ્રજ્ઞાવી ન હતી. તે દોષથી તે અજગરતાને પ્રાપ્ત થયો, અને તે શિષ્યોપિપીલિકા-
રૂપે તેનું ભલાણું કરવા લાગ્યા. તેટલા જ માટે હું ઉદારીન થયો છું.' આપથી તેણે ગુરુ
નથી, કેન્તુ પરમહિતાવેધી સાક્ષાત પુરુષોત્તમાંથ જ છો, અને તેમની આજ્ઞાથી અમોને
રક્ષાપાને અવનયો છો, અમિને નિશ્ચય કાષ્ઠ દોષસંબધ થતો નથી તેમ ભગવન્સુખથી
અધિર્ભૂત અગ્ન્યવનારૂપ આપથીને પનિનજનને પાવન કરવામાં પણ દોષસંબધ નથી'
એમ આચાર્યનરણ પ્રતિ શ્રીદામોદરદાસજીએ વાક્ય કહ્યું. તે સત્ય વાક્યથી હર્ષિત થઈ
ભગવદ્ગુણધર્મનમત્તદંસધત આચાર્યશેખર શોભ્યા

કાષ્ઠક ગંગા શિષ્યોસહ પ્રધારતાં ભાગમાં આચાર્યવર્ધે 'શ્રીકૃષ્ણઃ શરણું મમ' એ
નામકીર્તન વિના નિમિષમાત્ર પણ અરમદીયોએ રહેવું નહિ એમ આજ્ઞા
વ્યાધપ્રસંગ. કરી. તેમાં શ્રીકૃષ્ણદાસમેધનનામના લક્ષ્મણે કાષ્ઠક સંશય થયો. તે
દિવસે મધ્યાહ્ને ચિવિનમાં સરેવરનિકટ આચાર્યવર્ધે ભગવત્સેવાદિક
કહ્યું. શ્રીકૃષ્ણદાસમેધન તો ભોજનપાત્રાનયનાર્થ ચિવિનમાં કાષ્ઠક દૂર ગયા. ત્યાં વ્યાધને
દેખીને કાષ્ઠક ભીત તેમણે 'શ્રીકૃષ્ણઃ શરણું મમ' એમ નામકીર્તન કહ્યું, અને ત્યારે જ
ચિરચિપાસિન જ તે વ્યાધે જલપાન કહ્યું. પુનઃ એકવાર એમણે 'નામ કીર્તન કહ્યું કે
વ્યાધે પણ પુનઃ જલપાન કહ્યું. પ્રસાદ લીધા પછી 'ચિવિનમાં શું આશ્ચર્ય બેસુ?'
એમ શ્રીકૃષ્ણદાસમેધનને આચાર્યશેખરે પુછતાં તેમણે વ્યાધવૃત્તાન્ત વર્ણવ્યો, તથાપિ તેમણે
તેનો અભિપ્રાય જલ્પ્યો નહિ. પુનઃ આચાર્યવર્ધે તેને કહ્યું. "કાષ્ઠક લક્ષ્મણ વ્યાધરૂપે
નિરન્તર નામકીર્તનનિરત થઈને ચિવિનમાં વસતો હતો. આ જ દિવસે સંભળનમુખોદ્ગત
ભગવન્નામશ્રવણ પણ કરતા તેણે એવાર જલપાન કહ્યું, તેથી આમ જ અરમદીયોએ ભાવના
કરવી." આ પ્રકારે આજ્ઞા કરીને પાપુરદગ્ધેષ પ્રધાવી.

હરિમિયા.

કમલા—બહેન, મેં પણ મન્દિરપર ચરી લીધું, જલગૃહ સ્વચ્છ કર્યું, મંગલભોગની પણ મર્ચ તૈયારી કરી લીધી. આ સમતારના દૈન્ય પછાદને લીધે અત્યંત મધુરસ્વર-પૂર્ણ શ્રીમદ્દાસણીજના કીર્તનથી શ્રીકુરુજી પણ જાગેલા તો છે જ, નથાપિ શ્રીમદ્દાસણીજના અને શ્રીસાંઇજના સ્મરણપૂર્વક વામ હસ્તપર દક્ષિણ હસ્તે ત્રણ ચાર તાલિકાથી સ્વભાગીય પ્રણાલિકાએ શ્રીકુરુજીને જગાડીએ. હું પણ તારા હાથ આસા કરી લે.

ગોકુલકુમારિકા—આ, શ્રીકુરુજી જાગે તે પહેલાં શ્રીયમુનાજીનાં, શ્રીમદ્દાસણીજનાં, અને શ્રીસાંઇજનાં સ્તોત્ર પદ અષ્ટપદીપ્રભૃતિનું મધુર સ્વરે ગાન કરવું એટલું જ નહિ પણ વેદસ્મૃતિનો પ્રથમ સ્લોક પ્રભાધ અને શ્રીગોપિકાગીતાદિનું પણ આર્ત સ્વરે ગાન કરવું એમ ભરુચમા મને દાદાજીએ પણ શીખવ્યું છે.

શુદ્ધિર્મર્દનઃ પદે ગીતર્લચ્યર્મર્દનસ્તનો ।

ભૂતા ચ મધુર્ભૂતિર્નિદ્રાતાં વાપયેત પ્રસુમ્ ॥

શ્રીકુરુજીના ચરણકમલમા કામલ મર્દન કરવું, શ્રીચંગપર શીતલ મન્દ યુગ્મનિ પાંખો કરવો, શ્રીકર્ણચલસમીપ મધુર ગીતનું ગાન કરવું, નિદ્રામાંથી પ્રભુનો પ્રભોધ આ પ્રકારે કરવો. શ્રીકુરુજી જાગે તે પહેલાંની પ્રણાલિકા હું મથાર્ય સમજી પરત્વે કેટલોક પ્રસંગ દાદાજીને ન પુછાય તે તને પુછું છું.

કમલા—બહેન, ભરુચમાં દાદાજી જેવું તારું મમાધાન કરે તેવું સમાધાન મારાથી થઈ શકે એમ નથી, નથાપિ હું ત્યા ભરુચમાં વિગેય રહેલી નથી તેથી દાદાજીને પુછતાં કદાચિત્ શરમાલી હશે.

ગોકુલકુમારિકા—આ, તે તો કાણ જાણે.

કમલા—બહેન, ભલે, ત્યારે મને પુછ, જેની અને જેટલી શુદ્ધિ ચાલશે તે પ્રકારે સ્વીય-નિમ્મનનસ્મૃતિપ્રમાણનિસ્મારિતમાર્ગસંસાય શ્રીમદ્વલ્લભાધીશ્વરના સ્મરણપૂર્વક તારું મમાધાન કરવાને યત્ન કરીશ. શ્રીહરિચણ એક મન્યમાં આજા કરે છે કે શ્રીમદ્દાસણીજના નિજ સુખારચિન્દના સ્મરણરૂપ પ્રમાણમાત્રથી સ્વક્રીયજનના માર્ગવિષયક સર્વ મંસાય દૂર થઈ જાય છે. શ્રીહરિચણજેવા વિરહી મહાનુભાવી કદાપિ અસાત્ય વચનનો શ્રીમુખથી ઉચ્ચાર કરે જ નહિ તેથી તેમનાં સલ્લ વચનામૃત ઉપર દદે વિશ્વાસ રાખીને શ્રીમદ્દાસણીજના વલ્લભમજનું સ્મરણ કરીને મથાશુદ્ધિ પ્રપન્ન કરીશ. આ પ્રકાર તારે પણું નિત્ય સ્મરણમાં રાખનાજેવો છે.

ગોકુલકુમારિકા—આ, મરલતમ દયાદ્ર દેવ્યપ્રચુર શ્રીહરિચણનાં વચનામૃત ઉપર વિશ્વાસ કોને ન હોય ? આ, ત્યારે પુછું ?

કમલા—હા બહેન, પુછ.

ગોકુલકુમારિકા—આ, મુગ્ધાઈનાં મન્દિરમાં તો મગલસમયે અને ઉત્થાપનસમયે રાખનાદ માય છે, આપણે ગમે વર્ષે, કાશીજી, ગપાં દેવતાં ત્યાં પણ શ્રીજગન્નાથજીનાં ચિ. લાલ-

બાવા શ્રીગિરિધરલાલજીના શ્રીમન્મુકુન્દરામજીના અને શ્રીગોપાલલાલજીના મંદિરમાં પણ શંખનાદ થતા, અહિં પણ શ્રીનાથદારસ્ય શ્રીગોપેશ્વરજીના શ્રીવિદ્ધલેશ્વરના મંદિરમાં શંખનાદ થાય છે, ત્વંત્રી સ્વરૂપમાં શ્રીમથુરાજીના શ્રીગોપાલલાલજીના શ્રીજીમંદિરમાં અને અહિં સુરતિસ્ય ચિ. લાલજીના શ્રીવજ્રસ્તંભલાલજીના શ્રીબાલ-કૃષ્ણલાલજીના મંદિરમાં ઘણાનાદ થાય છે, અને આપણે ત્યાં અર્થાત્ વૈષ્ણવોને ત્યાં માત્ર તાલિકા અથવા ચંપડી જ દેખાએ હું સ્પષ્ટ સમજી શકતી નથી.

કમલા—ગહેન, બધાં શ્રીમદ્દામ્રજીના અને શ્રીગુણધંજીનાં સેવ્ય નિધિસ્વરૂપ ગિરાજતાં હોય ત્યાં જ શંખનાદ થાય એવી અત્યંત પ્રાચીન પ્રણાલિકા છે. જતે કાલે શ્રીગુણધંજીનાં સમજાવલોકનાં અને મહાનુભાવી વિરહૈકસ્વરૂપ શ્રીહરિરામજીનાં પણ સેવ્ય નિધિસ્વરૂપ ગિરાજતાં હોય ત્યાંએ શંખનાદ થવા લાગ્યો. શ્રીમદ્દામ્રજીનાં શ્રીગુણધંજીનાં સમજાવલોકનાં અને શ્રીહરિરામજીનાં સેવ્ય સ્વરૂપ બધાં ગિરાજતાં હોય ત્યાં જ શંખનાદ થાય એમનું નંદિ એવી હવે તો સુદૃઢ શિતિ બધાં જ ગઈ છે. બધાં તેવાં પૂર્વોક્તપ્રાચીનમહાનુભાવિસેવ્ય નિધિસ્વરૂપ ગિરાજતાં ન હોય ત્યાં શ્રીમદ્દામ્રજીના વંશ્ય મહારાજોનાં મંદિરોમાં પણ ઘણાનાદ જ થાય, અને ફલરૂપ દાસ્યને જ આઠાંધાના વૈષ્ણવોને ત્યાં તો સદૈવ તાલિકાથી જ શ્રીહારજી જોસો.

ગાકુલકુમારિકા—મા, ત્યારે બધાં શંખનાદ થાય તે સ્વરૂપની પુરુષોત્તમતામાં, બધાં ઘણાનાદ થાય તે સ્વરૂપની પુરુષોત્તમતામાં અને બધાં કેવલ તાલિકા થાય તે સ્વરૂપની પુરુષોત્તમતામાં પણ ભેદ ? મહારાજોનાં મંદિરમાં ગિરાજતાં પુરુષોત્તમમાં અને આપણે ત્યાં ગિરાજતાં પુરુષોત્તમમાં—એવ સ્વરૂપમાં—પણ આ પ્રકારનો શું ભેદનીય ભેદ જ ?

કમલા—ગહેન, એ ભેદ સેવ્ય સ્વરૂપની પુરુષોત્તમતાનો નથી. પુષ્ટિમાર્ગમાં, સેવ્ય સ્વરૂપ તો સર્વત્ર જ અદિતીય પુરુષોત્તમ છે, તથાપિ તે પુરુષોત્તમસ્વરૂપને જે સેવે છે તે સેવકના રસાલ ઉત્કર્ષાપકર્ષની વિસ્મૃતિ થવી ન જોઈએ. પુષ્ટિમાર્ગીય સૃષ્ટિ દ્વિવિધ છે, બિન્દુસૃષ્ટિ અને નાદસૃષ્ટિ. શ્રીમદ્દામ્રજીના બાલકાનું પ્રકટય બિન્દુ-સૃષ્ટિમાં છે, અને શ્રીદામોદરદાસજીથી પ્રારંભીને વૈષ્ણવમાનસું પ્રકટય નાદસૃષ્ટિમાં છે. આ ઉભયે સૃષ્ટિ વસ્તુનું સમાન છે, તથાપિ લીલાવૈભિચાર્ય તેમાં કાંઈક ભેદ પણ જોવા અર્પે છે. નાદસૃષ્ટિત્વેન આપણ સર્વ વૈષ્ણવોથી બિન્દુસૃષ્ટિત્વેન મહારાજોને ઉત્કૃષ્ટ છે, શ્રીમદ્દામ્રજીવંશ્ય ઉત્કૃષ્ટ મહારાજોથી પણ મહાનુભાવી સમ બાલકા અને શ્રીહરિરામજી ઉત્કૃષ્ટર છે, અને સમજાવલોક તેમ જ શ્રીહરિરામજી પણ પુષ્ટિમાર્ગને પ્રકટ અને પ્રકાશ કરનાર શ્રીમદ્દામ્રજી શ્રીગુણધંજી આદ્યાત્ પુરુષોત્તમસ્વરૂપ હૃદયોથી ઉત્કૃષ્ટોત્કૃષ્ટ છે. શ્રીમદ્દામ્રજી, શ્રીગુણધંજી, સમજાવલોક, શ્રીહરિરામજી, શ્રીહરિરામજી પછીના મહારાજો; અને આપણ સર્વનું શુદ્ધ અદૃત છે તથાપિ તે અદૃત ઐત્થિક રસયોગક ભેદનું સહન કરે છે. શ્રીમદ્દામ્રજીપ્રભૂતિ આ પ્રકારે ઉત્કૃષ્ટોત્કૃષ્ટ હૃદયોથી તેમનાં સેવ્ય સ્વરૂપ ગિરાજતાં હોય ત્યાં શંખનાદ થાય; શ્રીહરિરામજીપછીના શ્રીમદ્દામ્રજીવંશમાં શ્રીમદ્દામ્રજીસમાન ઉત્કૃષ્ટોત્કૃષ્ટ

મુખ્યક્રમ ને હોવાથી તેમનાં સેવ્ય સ્વરૂપે બિરાજતો હોય ત્યાં ધ્વજાનાદ યાય, અને આપણે ત્યાં તો માત્ર તાલિકાથી જ શ્રીકુરુજીને જો.

ગોકુલકુમારિકા—આ, ને, તારે લાયકું આ પ્રકારે સમજી છું. આપણે પુણિમાર્ગીય વૈષ્ણવો નાદસપ્તયુત્પન્ન હોવાથી શ્રીગોપીજનનાં હોવાથી શ્રીગોપીજનવંત દેવતાને જ પ્રધાન માનીએ છીએ. વસ્તુતઃ શ્રીકૃષ્ણચન્દ્ર એકાકી પ્રકારે તેના કરતાં પણ શ્રીગોપીજનવિશિષ્ટ શ્રીકૃષ્ણચન્દ્ર અધિકાધિક પ્રકારે એમ શ્રીપંચાખ્યાયીના ચતુર્થ અખ્યાયના ૯મા તામિર્વિષ્ણુત્તમિર્મગ્ધાનચ્છુતો ક્રૂતઃ વ્યસોચ્ચતાર્પિક તાત પુરુષઃ ક્રાન્તિમિવ્યા શ્લોકમાં સ્પષ્ટ કથન છે. આ પ્રકારની વસ્તુદિશ્યતિ છે તથાપિ શ્રીકૃષ્ણચન્દ્રની ક્રાન્તિમાં જ સ્વક્રાન્તિનો અન્તર્ભાવ સમર્પીને નિજ સ્વામી શ્રીકૃષ્ણચન્દ્રની જ નિર્મલ યશઃકિરણજ્વલાથી સમગ્ર જગત્સર્વ વેતાયમાન થાય એમ શ્રીગોપીજનની આન્તર આકાંક્ષા હોય છે, તેમ જ નિજસ્વામી શ્રીમદ્વલ્લભાધીશ્વરની બિન્દુસંસ્થિમાં ઉત્પન્ન સ્વચ્છરની જ પ્રૌઢિ દૃઢિ પામે એવી આપણા સર્વના અન્તઃકરણમાં પણ ઉત્કટ ઉત્કણ હોય છે, અને તેથી જ શ્રીગોપીજનવત્ કલરૂપ દાસ્યને અધીન થઈને, સ્વામિસેવકભાવરૂપ દાસ્ય પ્રતિ જ સદૈવ દૃષ્ટિ રાખીને, કેવલ નિજસ્વામી શ્રીમદ્દામણજીને જ નહિ પરંતુ ભક્તિપ્રચારાર્થપ્રકટિત તદંગરૂપ તેમના આધુનિક વંશ્યમાત્રના પણ સર્વત્મભાવે સમુત્કર્ષ સ્વીકારીને, આપણે ત્યાં બિરાજતા લેશમાત્ર પણ અન્યુન-કદાચિત્ અધિક પણ-શ્રીકુરુજીને સ્નેહમય તાલિકાથી જગાડીએ છીએ. સર્વ પ્રૌઢિ શ્રીમદ્દાસ્યાર્થચરણના અને તદતર્ગત તદીય વિશુદ્ધ વશ્યમાં રચાપી દેવાથી સર્વપ્રમાણનિરપેક્ષ શુદ્ધ પ્રમેયમાર્ગમાં વિચરવાનો બિન્દુસંસ્થાદ્ભૂત વૈષ્ણવોને સમ્પૂર્ણ અવકાશ પ્રાપ્ત થાય છે. શ્રીમદ્વલ્લભાધીશ્વરના વિશુદ્ધ વશ્યોના પદકમલમાં પ્રૌઢિમાત્રનો નિવેશ કરવાથી તદીય મન્દિરામાં પ્રૌઢિપ્રાધાન્ય અને આપણે ત્યાં પ્રેમપ્રાધાન્ય પણ અતુલનસિદ્ધ જ. આપણા સેવામાર્ગમાં એક પણ ઐચ્છિક, અને તે પણ રસના ચિત્રવિચિત્ર આવિષ્કારાર્થ હોવાથી જાણ જ છે, દાખલ નથી.

કમલા—બહેન, તું યથાર્થ સમજી હોય એમ મને લાગે છે, આ પ્રકાર ચિત્તમાં ૬૮ સ્થાપવાથી અનેક પ્રકારની અન્યથાશુદ્ધિ ધીમેધીમે દૂર થઈ જશે એમ માનવાનું કારણ મને છે.

ગોકુલકુમારિકા—આ, આપણા શ્રીકુરુજી કેવલ આપણે મારે જ હોવાથી આપણે પરમ નિર્ગોહનિધિવત્ જ તેમનું લાલનપાલન કરવું, અને આપણા શુંનિધિનાં દર્શન આપણે અન્ય વૈષ્ણવને પણ કરાવવાં હોય તો જ કરાવીએ.

કમલા—બહેન, યરના મન્દિરનાં જે શ્રીકુરુજી-બિરાજે છે તે તદીય સકલ શિષ્યવંન્દના દિતાવહ છે, અને આપણે ત્યાં જે શ્રીકુરુજી-બિરાજે છે તે કેવલ આપણા જ લાવપોષાર્થ છે, તેથી આપણને જે લાવવું ઘન શ્રીમદ્દામણજીએ કૃપા હોય તે જ પ્રકારના સ્વજાતીય ભાવથી કોઈ રસિક વૈષ્ણવ આપણા શ્રીકુરુજીનાં દર્શનની પ્રચુર આકાંક્ષા રાખે તો જ તેને કનચિત્ દર્શન કરાવાય. પ્રૌઢિ અને ફલરૂપ દાસ્ય એ એનું તારતમ્ય લક્ષમાં રાખવું. અને આપણે સદૈવ ફલરૂપ દાસ્યમાં જ વિહરવું.

શ્રીમદ્દામ્રભુજશ્રીયુસાંછંદ્યપ્રભૂતિ પ્રતિ અને તત્સબન્ધથી તેમના, વિશુદ્ધ વંશ્ય પ્રતિ પ્રાણાન્તે પણ સ્વામિવેદકલાવની હાનિ ન થવા દેવી. શંખનાદ ઘણાનાદ આપણે ત્યાં પણ મંદિરવત્ થાય એવી તો સ્વપ્ને પણ પ્રુદ્ધિ ન જ રાખવી.

ગાકુલકુમારિકા—આ, આજે શ્રીહાકુરજીને જગાડવાની સેવા અને નહિ આપે ?

કમલા—બહેન, ભલે, તે સેવા તું કર. હું ત્રણ વાર નાચિકા વગાડું છું, તું પ્રથમ શ્રીયુગ્મો-ધિનીજની, તે પછી શ્રીમદ્દામ્રભુજની, અને તે પછી તારા શ્રીલાલજની ઉન્નવલ આદર ધીમેધીમે કોમલતાથી ઉચી કરજે. ત્રણે સ્વરૂપ પરમ સુકુમાર છે, તેમને લેશ પણ શ્રમ ન થાય એમ સાવધાન રહેજે. અન્તઃકરણમાં શ્રીમદ્દામ્રભુજનું ચિન્નન કરીને તેમની કૃપામાત્રથી શ્રીમાતૃચરણ શ્રીમદ્દશાહજના અને શ્રીગોપી-જનના પરમ નિગૂઢ ભાવથી હૃદય સુવાસિત કરીને પરમભાગ્યવશાત્ પ્રાપ્ત થયેલી આ મેવા અત્યન્ત સાવધાનતાથી કર.

ગાકુલકુમારિકા—આ, ભરચમાં શ્રીસ્વામિનીયુક્ત ગૌરશ્યામ શ્રીમદ્દનમોહનલાલજની અને છોટે તેમ જ ખડે શ્રીનવંનીતલાલજની એ જ જગાડવાની સેવા કરતા નદાજીને ફાંધને અને મોહનલાલકાકાને દાઢેલા છે, તેમ જ મુંબાઈમાં વાડીલાલકાકાને ત્યાં શ્રીહાકુરજીને જગાડતા શ્રીમદ્દામ્રભુજનાં પણ ચિત્રમાં મને દર્શન થયાં છે, તેથી શ્રીમદ્દામ્રભુજની કૃપાથી તેમાં સાવધાનતા રહેશે એમ મારી શ્રદ્ધા છે.

કમલા—બહેન, શ્રીગોપિકાગીતના આર્ત અવણથી શ્રીહાકુરજી શ્રીગોપીજનની ‘પરિપદ’માં પ્રકટ થયા ત્યારે શ્રીયમુનાજના નિમેલ પુલિતપર શ્રીગોપીજનના ઉત્તરીય વસ્ત્ર-નિકરપર શ્રીહાકુરજી બિરાજ્યા હતા એ પ્રસંગ મેં તને અવણ કરાવેલો છે તેની ભાવના કરીને આ ત્રણે સ્વરૂપને શ્રીચોટીજપ્ત સાવધાનતાથી પ્રધરાવ, અને સ્વચ્છ કોમલ વસ્ત્રથી પ્રથમ શ્રીયુગ્મનું પ્રોંછનાદિ કર.

ગાકુલકુમારિકા—આ, પુણિભક્તિસુધામાં ગ. D.નો ‘ગોપીપરિપદ’ એ શીર્ષકનીચેને લેખ પણ મેં પરિપૂર્ણ વાંચ્યો છે, અને શ્રીમદ્દભાગવતના તે પ્રસંગના શ્લોક પણ મારી સ્મૃતિમાં છે.

કમલા—બહેન, એ ગ. D. તે તારા ધી—કાકા જ છે. તેમનું ચિત્ર ક્યારેક સ્થિર હોય છે ત્યારે તો તેમના નામ જેવા જ તેમનામાં, ગુણ, પણ દર્શ્યમાન થાય છે. શ્રીમદ્દભાગવતના શ્લોક પણ મારી સ્મૃતિમાં જ છે. ત્યારે તો તેનો પાઠ કરીને જ ભાવનાપૂર્વક પ્રધગવ.

ગાકુલકુમારિકા—

તદર્શનાદલાદવિધૂતહૃદ્વ્રજો મનોરયાન્તં શ્રુતયો યથા યયુઃ ।
સ્વૈરુત્તરીયેઃ કુચકુંકુર્માકિતૈરચીક્ષ્ણવાસનમાત્મવાન્ધવે ॥ ૧૩ ॥
તત્રોપવિષ્ઠો ભગવાન્ સ ર્શ્વરો યોગેશ્વરાન્તર્હૃદિ કલ્પિતાસનઃ ।
ચકાસ ગોપીપરિપદ્મતોર્ચિતલૌક્યલક્ષ્મ્યેકપદં વપુર્દધત્ ॥ ૧૪ ॥

આ, આ શ્લોકમાં કાંઈ મારા હોય હોય તો તે શુદ્ધ કરજો.

કમલા—અહેન, આ શ્લોકના તારા ઉચ્ચાર શુદ્ધ છે. આ શ્લોકનું વૃત્ત કયું છે? તે તું કહી શકે છે?

ગોકુલકુમારિકા—આ, પ્રતિયગ્ણુ ક્ષાદસ અક્ષર છે, અને તેમાં જગણુ તગણુ નંગણુ અને રગણુ છે તેથી મને એ ‘વંશસ્થ’ વૃત્ત લાગે છે. જતાં હું વંશસ્થમુદીરિત જાઉં.

કમલા—અહેન, ધન્ય, આ શ્લોકનું વૃત્ત વંશસ્થ જ છે, પરંતુ શ્રીશુકદેવજીએ આ શ્લોકનું વંશસ્થ વૃત્તમાં કીર્તન કેમ કર્યું હશે તેની સાચના તારાથી થઈ શકે છે?

ગોકુલકુમારિકા—આ, મને અંતઃકરણમાં કાંઈક એવી સૂક્તિ થાય છે કે શ્રીકૃષ્ણજી આજ શ્રીગોપીજનવંશમાં મૌકિનકવત્ સ્થિતિ કરી રહ્યા છે એ સૂચન કરવાને શ્રીશુકદેવજીએ પણ એ રમણીય પ્રસંગનું મૌકિનકવત્વજનક વંશસ્થ વૃત્તમાં જ ગાન કર્યું.

કમલા—અહેન,

સતાં હિ સન્દેહપદેષુ વસ્તુષુ ।

પ્રમાણમન્તઃકરણમવૃત્તયઃ ॥ ૧ ॥

ગોકુલકુમારિકા—આ, મારી સાધુનાથી મને આ સૂક્તિ થઈ હોય એમ સસાધનતા હું સ્વીકારી શકતી નથી.

કમલા—અહેન, ત્યારે, વંશસ્થ વૃત્તના આ સુભગ આશયની સૂક્તિ તને કયે પ્રકારે થઈ?

ગોકુલકુમારિકા—આ, મારા ઉત્સંગમાં કોણ બિરાજે છે?

કમલા—અહેન, તારા ઉત્સંગમાં પરમકમનીય શ્રીકૃષ્ણજી બિરાજે છે, અને તું શ્રીમુખારવિન્દનું પ્રોજન કરી રહી છે.

ગોકુલકુમારિકા—આ, શ્રીમુખારવિન્દની પણ સુન્દરના સાથી?

કમલા—અહેન, શ્રીકૃષ્ણજીનું શ્રીમુખારવિન્દ તો સુન્દરનાનું નિધાન જ છે, તથાપિ શ્રીમુખારવિન્દમાં શ્રીનાસિકાની સુન્દરના અક્ય છે.

ગોકુલકુમારિકા—આ, શ્રીકૃષ્ણજીની શ્રીનાસિકા કાના જેવી છે?

કમલા—અહેન, શ્રીકૃષ્ણજીની શ્રીનાસિકાને ઉપમા આપી શકાય એવો ઉપમાન પદાર્થ જે સકલ બ્રહ્માંડમાં નથી તથાપિ શ્રીકૃષ્ણજીની નિજેબ્જ થાય તો તેનાં દર્શન પ્રજ્ઞ શુકનાસિકાવત્ કરાવે.

ગોકુલકુમારિકા—આ, અને તેથી જ લક્ષ્મણને શ્રીનાસિકાના દર્શન શુકનાસિકાવત્ થાય છે. પરંતુ, આ, આ શ્રીનાસિકામાં કયું આલરણુ છે?

કમલા—અહેન, શ્રીનાસિકામાં તો ગજમૌકિતક વિલેસે છે. સોહત નાસિકા, ગિરિપર, ગજમોહી.

ગોકુલકુમારિકા—આ, નાસા મુક્તા કૌર, એમ લાઘ્યવાનો પણ ગાન કરે છે.

કમલા—અહેન, ત્યારે શ્રીકૃષ્ણજીની કીરતવત્-શુકવત્-શ્રીનાસિકાસ્થ મૌકિતકનાં દર્શનથી તારા અંતઃકરણમાં વંશસ્થવૃત્તના આજ સુભગ આશયની સૂક્તિ થઈ?

ગોકુલકુમારિકા—આ, તે તો શ્રીકૃષ્ણજી જાણે.

કમલા—બહેન, આપણો સેવામાર્ગ મહાવિલસણ છે. અહો ભક્તિમાર્ગીય નિરસાધનતા ! બહેન, આ કર્મમાર્ગ નથી, ઉપાસનામાર્ગ નથી, જ્ઞાનમાર્ગ નથી, વિહિનભક્તિમાર્ગ નથી, પરન્તુ સેવામાર્ગ છે. શ્રીમદ્ગુણ અથવા શ્રીમદ્ગુણુજી કૃપા કરીને આપણામાં પ્રવેશ કરે ત્યારે જ સસાધન બ્રહ્માદિને પણ દુર્લભ ભાવાત્મક સેવા યુક્તિચિત્ત પણ થતી રહે, જનના સ્વકીય સાધનબલે તો તે લેશં પણ શક્ય જ નથી તેથી શ્રીમદ્ગુણુજીનો અનન્ય આશ્રય રાખીને તેમની આજ્ઞાપ્રમાણે તનુભવિતત્ત્વ સેવના કરીએ તો અવાનરે અવસ્થામાં જ બ્રહ્મોર્ધન—બ્રહ્મરાન—યર્થ જાય છે, એટલું જ નહિ પરન્તુ જો શ્રીમદ્ગુણુજીના કૃપાતિશયથી મોનસી સેવાતું પણ દાન થઈ જાય ત્યારે તો શ્રીસેવાશ્રવણેકત અલૌકિકસામર્થ્યદિ સ્વલભ્ય ફલત્રયનો પણ અનાયાસે લાભ થઈ જાય.

ગાકુલકુમારિકા—આ, તારું કથન અક્ષરશઃ સત્ય છે. જીવો; સર્વાવતો દુષ્ટાઃ જીવમાન સ્વભાવથી દુષ્ટ, અને શ્રીકુરુજી તો નિર્દોષ અને પૂર્ણગુણુ. નિર્દોષપૂર્ણગુણુ શ્રીકુરુજીની તનુવિત્તજનિ સેવના નિર્દોષપૂર્ણગુણુ શ્રીમદ્ગુણુજી જ કરી રહે. આપ સેવા કરી શીલ્લે બીહરિ મક્તિપક્ષમૈત્ર્ય મુદ્દ કીતો !

કમલા—બહેન, શ્રીમદ્ગુણુજીનું સ્વરૂપ વસ્તુતઃ અવર્ણનીય છે. એ સ્વતઃ જ ફલરૂપ શ્રીકુરુજી છે, ફલરૂપ શ્રીકુરુજીની સેવના ઉપદેશ છે, ફલરૂપ શ્રીકુરુજીની સેવના કરે છે, અને સર્વાવતોદુષ્ટ જીવથી શ્રીકુરુજીની સેવના સ્વતઃ ન થઈ શકે તેથી જીવમાં કૃપાવિષ્ટ સ્વરૂપે પ્રવેશ પણ કરે છે ! શ્રીમદ્ગુણુજી ફલરૂપ છે તથાપિ કૃપાવિષ્ટ થઈને નિરસાધન જીવના સાધન પેણુ થઈ જાય છે ! કૃપાવિષ્ટઃ સાધનમ્ અભ્યવરૂપઃ ફલમ્ ॥

ગાકુલકુમારિકા—આ, હવે કાંઈક સમજાય છે, જેમ શ્રીકુરુજીના સારસ્વતકલ્પીય પ્રાકલ્ય-સમયે શ્રીમદ્ગુણુજી નિરસાધન લક્ષના મનોરથ પરિપૂર્ણ કરે છે. તેમ ચેતવાશહ-કલ્પમાં શ્રીમદ્ગુણુજી નિરસાધન લક્ષના સકલ મનોરથ પરિપૂર્ણ કરે છે. આ પ્રકારે અને શ્રીમદ્ગુણુજીને શ્રીમદ્ગુણુજીને અત્યન્ત સામ્ય લાગે છે.

કમલા—બહેન, સામ્ય અનુભવાય તોએ અહોભાગ્ય !

ગાકુલકુમારિકા—આ, વ્યતિરેક તો કૃપાતિરેક વિના ક્યાંથી રૂકરે ?

કમલા—બહેન, તેવો કૃપાવ્યતિરેક પણ લીલામૃતસાદ્રદ શ્રીમદ્ગુણુજી કરશે જ.

ગાકુલકુમારિકા—આ, મને પણ વિશ્વાસ છે, અને નારી આશિષ છે.

કમલા—બહેન, જીવની આશિષ શી ?

ગાકુલકુમારિકા—આ, તારો આશય એવો જણાય છે કે દાનનાથી શ્રીમદ્ગુણુજીને જ અવલમ્બન કરવું, તેમની જ આશિષથી અસાધન સાધન થઈ જશે. શ્રીકુરુજી જાણે તે પંદેહો શ્રીમદ્ગુણુજીનાં અને શ્રીમદ્ગુણુજીનાં ગુણુગાન કરવાનું પ્રયોજન હવે મને કાંઈક સમજાયું. શ્રીમદ્ગુણુજીએ જેવી કૃપા શ્રીગોપીજનપર કરી તેવી કૃપા કરીને શ્રીમદ્ગુણુજી આપણા નિરસાધન રેફ્રાક્ષિન્દ્રિયાનાં રણમાં સ્થિતિ કરે તો જ શ્રીકુરુજીની સેવનાનો સંભવ આ જ શ્રીકુરુજીની અર્ધદિનવતનાં

પડીપડી કૃપાસક્તિ, આ, સ્ત્રી શ્રીકુરુચના રમ્ય શ્રીચંગુ યોગનાદિ કરી રહી,
હવે આપણે બનિ શાયે ન મંગલભોગ ધરીએ.

કમલા—બહુન, તને મંગલભોગના મ્લોકની તો ક્ષમ્તિ છે, તેથી તે બાળ,

ગોકુલકુમારિકા—

મ્રજસ્વીકરયુગ્માત્મયન્ત્રે પાત્રે ચ તન્મયમ્ ।
સ્વાપિતં તે ભોજનાર્થં ભોગ્યભોજ્યાન્નસમ્પ્રતમ્ ॥

શુંસ્વ ભાવૈકસંશુદ્ધદાધિદુગ્ધાદિમોદકાન્ ।

મિથં તે નવનીતં ચ રાઘયા સહિતો હરે ॥

માપનં મા ત્યજ માળમિયે ગોપવધૂપતેઃ ।

ત્વન્મુલ્લામોદમુરમિ ભોજ્યં શુંક્તેધિકં પ્રિયઃ ॥

રાઘાયસ્મુધાપાતુઃ કિમન્યન્મધુરાયિતમ્ ।

યન્નિવેદ્યં તદપ્યેતન્નામસમ્યન્ધતો ભવેત્ ॥

મિયામુલ્લાંબુનામોદમુરમ્યન્નમતિમિયમ્ ।

અંગીકુરુન્વ ગોપીન્ન તદીપત્વાન્નિવેદિતમ્ ॥

નિજાસ્યે નવલાસ્યોસ્મિન્ આસ્પ્ભોજ્યં મદર્પિતમ્ ।

શુંસ્વ શ્રીગોકુલાધીશ સ્વાધિવ્યાધીન્નિવારય ॥

યસોદારોદિગ્ધીમાવાદ્ ચલેન સહ ચાલકૈઃ ।

શુંક્તં યથા ચાલભાવપ્રાકચ્ચાદ્ શુંસ્વ મેં તથા ॥

શ્રીરાધે કરુણાસિન્ધો શ્રીકૃષ્ણરસવારિષે ।

ભોજનં કુરુ ભાવેન પ્રિયેણ પ્રીતિપૂર્વકમ્ ॥

ત્વદીયમેવ ગોવિન્દ તુભ્યમેવં સમર્પિતમ્ ।

ગૃહાણ રાધિકાસુક્તો મયિ નાય કૃપાં કુરુ ॥

આ, આપણે મંગલભોગ ધરી લીધા, તેથી વિનન કરીને બહાર સરકી નહીં એ.
સાવધાન.

૧. સામેથી આવનારનાં બહારનાં શ્રીકૃષ્ણે. અનવધાનનાથી રખેલું ન કરે એ હેતુથી અરેધુર્યના-
રક્ષણાર્થે આ રમ્ય ઉચ્ચારના શેવાના અવિરમંદિરમાં સતતપ્રમ નાચાવનિ કરે છે.

આર્દ્ર અને આર્ત.

આર્દ્ર—કાંઈ પણ સાધન વિના કેવલ નિસ્સાધનતાનું અવલમ્બન કરવાથી પ્રસાદને સ્થાને પ્રસાદને અવકાશ પ્રાપ્ત થાય એમ ભીતિ રહે છે.

આર્ત—ભીતિ છે ત્યાંપર્યન્ત આવા પ્રશ્ન ચર્ચવાનો અધિકાર પણ કદાચિદ ન હોય. અભય એ દૈવ સમ્પત્તિનું પ્રથમ લક્ષ્મ છે.

આર્દ્ર—સુધારણા કરું છું.

આર્ત—તેમ કરવામાં શેષ નથી.

આર્દ્ર—કાંઈ પણ સાધન વિના કેવલ નિસ્સાધનતાનું અવલમ્બન કરવાથી પ્રસાદને સ્થાને પ્રસાદને અવકાશ થાય એમ લાગે છે.

આર્ત—તેમ પણ નથી.

આર્દ્ર—તે કવી રીતે ?

આર્ત—સાધનતાથી અવળું કરેશ ?

આર્દ્ર—સાધન છે, અવળું કરાવો.

આર્ત—પુરુષોત્તમ, પુણ્યમાર્ગ, તન્માર્ગમાં હન શું, એવના, પ્રપત્તિ ઇત્યાદિ શબ્દની મીમાંસા કદાપિ કરેલી ખરી ?

આર્દ્ર—સત્ય કહું ?

આર્ત—અવશ્ય.

આર્દ્ર—જીવની જરૂરપાથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત થશે.

આર્ત—તેવા પ્રસંગ પણ કવચિદ આધક નથી. પ્રમુક્ત સર્વોત્તર રક્ષા કામિયતિ ન મંશય.

આર્દ્ર—લજ્જા પ્રાપ્ત થાય છે.

આર્ત—સંહોષતાની સ્ફુર્તિ પણ નિસ્સાધનતાનું અંગ જ છે.

આર્દ્ર—અતિશય ત્રપા પ્રાપ્ત થાય છે.

આર્ત—એ ઉત્તમોત્તમ કૃપામિદ્ધા અવળાધિકાર સંપાદન કરાવે છે.

આર્દ્ર—પુરુષોત્તમની મીમાંસા મનવડે ક્યાંથી થાય ?

આર્ત—કેમ ન થાય ?

આર્દ્ર—સ્વયમ્બુએ જ ઇન્દ્રિયોને પરાઈ બહિર્બુધ્ધિ—સર્જી. પગાચ જ્ઞાનિ વ્યવળત્ સ્વયમ્બુ.

આર્ત—તેથી શું ?

આર્દ્ર—તેથી ઇન્દ્રિયો બહસ-સુખ ચર્ચ શકતી નથી, વાચાપ્રભૃતિ ઇર્ષ્યાનેન્દ્રિય અને મન પણ બહસથી નિવર્તે છે, યતો વાચો નિવર્તન્તે અપ્રાપ્ય મનસા સહ.

આર્ત—પરંતુ ઉત્તરાર્ધનું સંગોપન શામાટે ?

આર્દ્ર—બ્રહ્માના આનન્દના વિદ્યાન સર્વત્ર સર્વદા નિર્ભય હોય છે, આનન્દ વ્રહ્મણો વિદ્યાન ન વિમેતિ કદાચન.

આર્ત—સમગ્ર શ્રુતિ વિદ્યાવો.

આર્દ્ર—વાચાપ્રભૃતિ કર્મજ્ઞાનેન્દ્રિય અને મન પણ જ્યાંથી નિવર્તે છે એવા અહ્મના આનન્દના વિદ્યાન સર્વત્ર સર્વદા નિર્ભય હોય છે વાચાપ્રભૃતિ મનપર્યંત 'સાધકતમ' કરણુમાત્ર અહ્મના આનન્દનો સંસ્પર્શ કરી શકતાં નથી.

આર્ત—અર્થાત્ ?

આર્દ્ર—શબ્દથી પણ તેનું વિશદ જ કથન કરાવશે ?

આર્ત—શી ક્ષતિ ?

આર્દ્ર—અહ્મનો આનન્દ હવચિદિત માધનમાત્રથી પ્રાપ્ય નથી, અહ્મનાન્દ હવદૃતિસાધ્ય નથી.

આર્ત—કમનીય, પરન્તુ અહ્મના આનન્દના પણ વિદ્યાન કાષ્ઠક વિરલ હોય છે જ એમ પણ લગવતી શ્રુતિ જ આપ્યા કરે છે.

આર્દ્ર—હવચિદિત માધનમાત્રથી અગમ્ય અહ્મના આનન્દના વિદ્યાન સદાસર્વદા નિર્ભય હોય છે એ તો નિર્વિવાદ જ છે, અને તેથી અહ્મની સ્વેચ્છા થશે ત્યારે જ તે નિજ આનન્દનું દાન કરશે એમ કેવલ નિરમાધનતાનું અવલમ્બન કરવાથી પ્રમાદને અવકાશ પ્રાપ્ત થાય છે.

આર્ત—ઉત્કૃષ્ટોત્કૃષ્ટ, હવે અનુવાદનું અવલુ કરો.

આર્દ્ર—સાવધાન છું.

આર્ત—અહા સ્વયંપ્રકાશ છે તેથી પ્રકાશક છે અને સર્વ વિશ્વ પ્રકાશ્ય છે એમ તમેજ માન્ત શ્રુતિનો આશય છે. સર્વ વિશ્વ જ અહ્મપ્રકાશ્ય તેથી અહ્મ પ્રકાશક અને વિશ્વાનનર્થર્થિ પ્રમાણુમાત્ર પ્રકાશ્ય. પ્રકાશક અહ્મના પ્રકાશાનુગ્રહ વિના પ્રમાણુની પ્રવૃત્તિ જ સંભવની નથી. આ પ્રકારે સર્વ પ્રમાણુમાત્ર અહ્મપ્રકાશ્ય હોવાથી અહ્મનાં પ્રકાશક થઈ શકતાં નથી. પ્રકાશ્ય પ્રમાણુવડે અહ્મ પ્રકાશ્ય છે એમ માનનાં અહ્મના સ્વયંપ્રકાશસ્ત્વમાં વિગદ પ્રાપ્ત થાય, તેથી અહ્મની શ્રુત્યુક્ત સ્વયંપ્રકાશના સ્વીકારીને કેવલ અપ્રકાશ્ય જ અહ્મ માનવું.

આર્દ્ર—અહો અનુવાદગાતુરી !

આર્ત—વક્ત્રી અહ્મનો વિચાર પણ મન વડે જ થવાનો, અહ્મને મનનો વિષય સ્વીકારતા યતોવાચો શ્રુતિનો ચલુ વ્યાકાંશ થાય છે.

આર્દ્ર—અવશ્ય થાય જ.

આર્ત—વક્ત્રી પદાર્થનો સન્નિર્કર્મ અને સહકારિનો અનુગ્રહ આ હોય સામગ્રીની પ્રમાણુમાં અપેક્ષા રહે છે. પરન્તુ અહ્મનો સ્પર્શ કે અહ્મનું જ્ઞાન સંભવનું નથી એમ અર્થનીય ન સ્પષ્ટાન્તિ ન વિદુઃ સ્મૃતિ અહ્મના સન્નિર્કર્મિનો અસંભવ સ્મરે છે, તમેજ માન્ત શ્રુતિ સ્વયંપ્રકાશ અહ્મનું ઇતર કાષ્ઠ-પણુ પ્રકાશક ન થઈ શકે એમ ઉપદેશ છે, અને યતોવાચોશ્રુતિ અહ્મથી મનની નિર્દોષ ઉપદેશ છે, તેથી અહ્મ કાષ્ઠ પણ પ્રમાણુનો વિષય થઈ શકે નહિ. યતોવાચો શ્રુતિમાં વાણીની નિર્દોષ ઉપદેશાર્થ છે, તેથી સત્ય જ્ઞાન અગત્યં હમાદિ પદ પણ અહ્મનાં વાચક નથી પણ લક્ષક છે. પ્રમાણુ વ્યવહાર્ય છે અને અહ્મ તો સર્વ વ્યવહાર્યથી અતીત છે, તેથી અહ્મમાં કાષ્ઠ પણ પ્રમાણુની પ્રવૃત્તિ થઈ શકતી નથી. આ પ્રકારે અહ્મનો વિચાર જ થઈ શકતો

નથી એમ સિદ્ધ થયું, તેથી અહની. પ્રગિતિને અર્થે મીમાંસાદ્વાર: ઉપનિષદનો અર્થ પણ અવિચાર્ય જ.

આર્દ્ર—પરાત્તિ, જ્ઞાતિ શ્રુતિનો પણ અભિપ્રાય આ જ છે.

આર્ત—અહ સર્વ વ્યવહારથી અતીત છે વાણીમનથી પણ અગોચર છે ઇત્યાદિ પણ ઉપનિષદથી જ જાણ્ય છે, તેથી પ્રમાણનો વિષય અહ નથી એવા જ્ઞાનને અર્થે પણ ઉપનિષદનો વિચાર કરવો પ્રાપ્ત થાય એમ ભાવના કરવામાં આવે તો તે પણ અયુક્ત છે. નિજ વ્યાપારે કરીને અહને સ્વવિષય કરે છે તથાપિ અહને અવાચ્ય કહે છે, તેથી એવી બાધિતાર્થ ઉપનિષદની મીમાંસા જ ન કરવી, આ પ્રકારે અનુવાદ સમ્મત હોય તો સિદ્ધાન્ત ઉપક્રમાય.

આર્દ્ર—અનુવાદ અક્ષરશઃ યથાર્થ છે, અને તેથી જ કેવલ નિસ્સાધનતામાં પ્રમાદને અવકાશ, પ્રમાદને નહિ.

આર્ત—અત્ર જ વિરમવામાં આવે અને અહને સર્વજ વ્યવહારથી અતીત કલ્પવામાં આવે તો પ્રમાદને અવકાશ પ્રાપ્ત થાય, પરન્તુ તેમ નથી.

આર્દ્ર—તે કેવી રીતિએ ?

આર્ત—તદૈકત સ ર્દક્ષાંચક્રે શ્રુતિનું પણ અનુસન્ધાન કરો.

આર્દ્ર—“ હું આ પ્રકારે કરીશ ” ઇત્યાદિ નિશ્ચયાત્મક આલોચન તે જ અહની ઇક્ષા.

આર્ત—અહની સર્વ પ્રમાણાતીતતા એમ શ્રુતિસિદ્ધ છે તેમ જ અહની ઇક્ષા પણ શ્રુતિસિદ્ધ છે.

આર્દ્ર—નિષ્પ્રત્યુદ.

આર્ત—અહની સર્વ પ્રમાણાતીતતા અને ઇક્ષા ઉભયે શ્રુતિસિદ્ધ, તેથી ઉભયનું બલ સમોન, અને તેથી એકનો બાધ અન્યથી ન થાય.

આર્દ્ર—સમાનબલ શ્રુતિદ્વયમાં એકનો બાધ કરીને અન્યનો પરિશ્લ ન્યાય નથી, ઉભયનો જ સમાન અંગીકાર પ્રાપ્ત થાય છે.

આર્ત—તદૈકત તત્તૈકતિ ઇત્યાદિ શ્રુતિ એક જ અદ્વિતીય અહમાં એજન-કરપન-અને એજન-અકરપન-એ વિરુદ્ધ ધર્મ ઉપદેશીને અહની વિરુદ્ધસર્વધર્માશ્રયતાનું સૂચન કરે છે.

આર્દ્ર—અહની વિરુદ્ધસર્વધર્માશ્રયતા તો ‘ અચ્ચદેવ તદ્ વિદિતાત્ અયો આવિદિતાત્ ’ ‘ અષ્ટાર્ણવાન્ મહતો, મહીમાન્ ’ ઇત્યાદિ શ્રુતિમાં, શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાના ત્રણેશાધ્યાયમાં, અને તત્તુ સમન્વયાત અહસ્યતમાં પણ વિશદ જ છે. અહની વિરુદ્ધસર્વધર્માશ્રયતા વેદાન્તનું પરમ મણ્ડન છે.

આર્ત—શ્રુતિગીતા-માયથી અહની વિરુદ્ધસર્વધર્માશ્રયતા સ્વીકારીને સર્વ વ્યવહારથી પ્રમાણથી અતીત જ અહને નિજ ઇક્ષાથી-વિચાર્ય-વ્યવહાર્ય-પણ સ્વીકારવું.

આર્દ્ર—રમણીય ! ‘ આ નિજ આત્માને નાના પ્રકારે કરીશ ’ અને સર્વવ્યવહારાતીત હું તથાપિ લોકસૃષ્ટિદ્વારા વ્યવહાર્ય ચર્ષશ ’ એમ અદ્વિતીય અહને જ કૃપા કરીને ઇક્ષા કરી.

આર્ત—જીવન: પરિચિત્ત બલે બ્રહ્મની મીમાંસાં અશક્ય જ છે, તથાપિ બ્રહ્મ કૃપા કરીને ઈક્ષા કરી તેથી ઈક્ષારૂપ કૃપાથી બ્રહ્મવિચાર સંભવે છે.

આર્દ્ર—મમ્યક સમ્યક, જીવ સ્વતઃ તે નિસ્સાધન જ છે, તથાપિ બ્રહ્મ પરમાત્મા ભગવાન પરમકૃપાલુ છે, તેથી દીનતાથી નિસ્સાધનતાનો જ અંગીકાર કરીને ભગવત્પ્રસન્નિ જ આદરથી, તેથી પ્રમાદ નહિ પરન્તુ પ્રસાદ જ પ્રાપ્ત થાય.

આર્ત—સસાધન સાધનનિષ્ઠતાથી જીવાશ્રયવાદ પ્રાપ્ત થાય, જીવની વ્યુત્પત્તિ થાય, જીવ બ્રહ્મ સર્વ બળ, તેથી કૃપાત્મક પુણિમાર્ગમાં તે શું પરન્તુ તદવલમ્બક-સાધનાત્મક મર્ચાદમાર્ગમાં પણ નિઃશ્રેયસાર્થ શ્રીમદ્વાચાર્યચરણોપસત્તિકૃપ નિસ્સાધનતામૂલક પરાશ્રયનો જ ઉપનિષદમાં પણ ઉપદેશ છે.

તદ્વિજ્ઞાનાર્થ સ ગુરુમેવાભિગच्छेत् समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम् ॥

આર્દ્ર—તસ્મે સ વિદ્વાનુપસન્નાય સમ્યક્પ્રશાન્તચિત્તાય શમાન્વિતાય ।

येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्यं प्रोवाच तां तत्त्वतो ब्रह्मविद्याम् ॥

આર્ત—હવે ચતોર્થાનોનો ઉત્તરાર્ધ પણ ધરાવો.

આર્દ્ર—જીવનાં વાક્યપ્રભુતિ બાલ અને મનઃપ્રભુતિ આન્તર કરણ બ્રહ્મથી નિર્વર્તે છે. બ્રહ્મની આ સર્વ વ્યવહારીતતા તે જ જીવની કેવલ નિસ્સાધનતા. આ પ્રકારે બ્રહ્મ સર્વ-વ્યવહારીત અને જીવ નિસ્સાધન, તેથી જીવે શ્રીકૃષ્ણાનન્મ શ્રીમદ્વાચાર્યચરણની જ સર્વાત્મભાવે ઉપસન્નિ કરવી, જેથી તેમના કૃપાકટાક્ષથી તત્ત્વનન્મ શ્રીકૃષ્ણના રસાત્મક આનન્દસન્દેહનું સદાસર્વદા સર્વત્ર નિર્ભય વિહરવાનું વિરલ અદ્વૈતાભ્યાસ પ્રાપ્ત થાય. બ્રહ્મની ઈક્ષાના અનુસન્ધાનમાં પ્રમાદ પરન્તુ તે ઈક્ષાના અનુસન્ધાનમાં સદૈય પ્રસાદ જ સંભવે છે.

આર્ત—સુન્દર ! ઈક્ષિત્યપિકરણના આ રમણીય સ્વારસ્યનું શ્રવણ કરાવ્યું, તેનું નિરન્તર મનનનિદિષ્ઠ્યામન કરજો. આશ્ચર્યસરજીવરેણાત્ ॥

આર્દ્ર—ઈક્ષિત્યપિકરણમાં તે સાંખ્ય પ્રકૃતિવાદનું મૂકન આપાતનઃ જણાય છે તેમાંથી આવો વિવક્ષણું પરામય માર્ગ મિદ્ધ થાય છે એ વિજ્ઞાન આજે જ શ્રીમદ્વાચાર્યચરણના અનુમદથી પ્રાપ્ત થયું.

આર્ત—શ્રીકૃષ્ણસ્ય શ્રીકૃષ્ણાનન્મ શ્રીમદ્વાચાર્યચરણકમલના અનન્મ આશ્રયના અભાવે મત્ત્યં છુદ્ધિથી અર્થનો અનર્થ ભાસે છે, અનેક સ્વાર્થપ્રચુર કુટિલતા ઉદ્ભવે છે, તેથી નિસ્સાધન જીવના નિઃશ્રેયમાર્થ મર્ચાદ અને પુણિ ઉભયે માર્ગમાં શ્રીમદ્વાચાર્યચરણકમલની ઉપસન્નિ જ પ્રથમ અંગ છે.

न नरेणावरेण प्रोक्तं एष सुविज्ञेयो बहुधा चिन्त्यमानः ।

अनन्यप्रोक्ते गतिरस्ति नास्त्यणीयान् द्यतकर्ममनुप्रमाणात् ॥

આર્દ્ર—અનુપનીત અમરકૃત વ્રાત્યપ્રાય પરિહનમ્મન્ય વિવન, પ્રગણલથી શિક્ષિત બ્રહ્મવિદ્યા યથાર્થ ફલ સમર્પતી નથી એમ હરિકૃપાથી વિનિશ્ચય થયો, કુટિલતા નુદી.

અવિદ્યાયામન્તરે વર્તમાનાઃ સ્વયં ધીરાઃ પષ્ટિતત્ત્વમન્યમાનાઃ ।
દન્દ્રમ્યમાણાઃ પરિચન્તિ મૂઢા અન્ધેનૈવ નીયમાના યથાન્ધાઃ ॥

x x x x x x x

આશ્ચર્યો વક્તા કુશલોસ્ય લઘ્વાશ્ચર્યો જ્ઞાતા કુશલાનુશિષ્ટઃ ॥

આર્ત—કાંઈક રસાભાસ થાય છે.

આર્ત—તેથી હવે પ્રારંભમાં જ શ્રીસર્વોત્તમજી શ્રીવલ્લભાષ્ટક શ્રીસત્ત્વોદ્ધારી અને શ્રી-
હરિધનચરણના લઘુ પરન્તુ ગભીર ગ્રંથના આશય સુરિધર યથા પછી જ
શ્રીમદ્વાચાર્યચરણનું યથાર્થ સ્વરૂપ હૃદયકમલમાં પ્રકાશે એ સાક્ષાત્કારના સૌભાગ્યમાં
રસાભાસ પણ રસનો જ પોપક છે. હવે શી આશા છે ?

આર્ત—આજા શ્રીમદ્વાચાર્યચરણની જીવની નદિ જ. જ્યાં વિચરે ત્યાં નિઃસાધનતાનું
અનુસન્ધાન કરાવીને પુષ્ટિમાર્ગમાં વૃત્ત પરન્તુ દુઃસર્ગથી અને દુષ્ટાનથી બહિર્મુખ
જીવને શ્રીમદ્વાચાર્યચરણકમલના અનન્ધ આશ્રયમાર્ગનો તો પડવેલાત્મક દાસ્તરૂપ
પ્રપતિમાર્ગનો સંકેત કરાવશે, જેથી તે પામશેની દ્વાલાત્મક સેવામાર્ગમાં કદાપિ
‘સાધનપ્રાપ્તિ’ ન થાય.

આર્ત—કાંઈ શુરદક્ષિણા ?

આર્ત—શ્રીમદ્વાચાર્યચરણના મુપ્રસન્ન વદનકમલની મહરન્દનજીભામાં કાવ્યવધિ શુરદક્ષિણા
વિકસે છે. શુરશિષ્ય નથી, પરન્તુ શુરભાઈ છીએ, નિઃસાધનતાથી શ્રીમદ્વાચાર્ય-
ચરણનાં શુભગાન કરવાની સૃષ્ટિ થાય ત્યારે પુનઃ પ્રધારણે.

સહ નાવવતુ । સહ નૌ મુનક્તુ । સહ વીર્યં કરવાવહૈ ।

તેજસ્વિનાવધીતમસ્તુ । મા વિદ્વિપાવહૈ ।

ઓમ્ । શાન્તિઃ । શાન્તિઃ । શાન્તિઃ ॥

નિજમાર્ગીય પ્રવૃત્તિ.

શ્રીસુબોધિનીજી પ્રથમ સ્કંધ અને લેખિતહસના પ્રકાશક ક. કા. ક. રૂ. ક. ભટ્ટ
અલ્લભશર્માએ શ્રીદેવકીનન્દનજીકૃત પ્રકાશસંહિત ‘આલભોધ’ પ્રસિદ્ધ કર્યો છે. નિર્ણય-
સાગરમાં સુદિત આ ગ્રંથનું ‘નિર્મલન’ માત્ર ૦-૨-૩ છે. સામ્પ્રદાયિક સંસ્કૃત સાહિત્યના
સંગ્રાહકાએ અત્ર ઉત્તેજન અર્પવું યુક્ત છે.

x x x x x x x

ઉક્ત ભટ્ટજી સ્વદય કાલમાં શ્રીધમુનાષ્ટકનું સંસ્કૃત માહિત્ય અને લાલજલજીવિરચિત
‘સેનાકૌસુદી’ અને ‘નિર્ણયાણુવ’ પણ પ્રસિદ્ધ કરશે.

x x x x x x x

શ્રીસુદામપુરીસ્થ સુચ્છીતનામધેય શ્રીજીવનકાલજના સમુત્તેજનથી રા. સ. મુલયન્દ્ર-
તુલસીદાસ તેલીયાલા બી. એ. એલ. એલ. બી. ચમણ ગ્રંથનું સંસ્કૃત સાહિત્ય શ્રીસેવા-

દ્વિતી વ્યુત્ક્રમે આર્થોત્તરે સેવાદાતા વિપરીત ક્રમે પ્રસિદ્ધ કરવાની તૈયારીમાં છે. ઉક્ત મહારાજશ્રીએ દશ સદસ્ય સુદ્રા સામ્પ્રદાયિક સંસ્કૃત ગ્રંથોની પ્રસિદ્ધિમાં વિનિયોગ કરવાનો મંકરણ બહુ વર્ષથી કર્યો છે. અન્ય મહાનુભાવીઓ પણ આ દિશામાં એમનું અનુકરણ કરે તો કેવું સારું !

શ્રીજીવનલાલજી અને તેમના લાલજી ચિ. શ્રીરણજીરાજલાલજી આશ્રિતમાં દ્વારકા યાત્રાર્થે પ્રધારવાના છે.

એક ઉદાત્ત ભાડીઆ વૈષ્ણવે શ્રીપુરુષોત્તમજીના વાલ્મીકીયની પ્રસિદ્ધિયર્થે પંચ મહસ્ય સુદ્રાનો સુખ્ય કરવાનો નિશ્ચય કર્યો છે, અને તે સદાયર્થમાં વ. શ. મં. ભટ્ટ વચનતંત્રમ હરિદ્વૈષ્ણુનું વિનિયોગન પણ કર્યું છે. અવનારવાત્રવલિનો આઘ 'પ્રહરણ' ગ્રંથ સચિત્રિતિ રચય કાલમા પ્રસિદ્ધ થશે.

કારીશ્વર રત્નગોપાલભટ્ટદ્વારા તત્ત્વદોષનિગ્રંથનાં બે પ્રકરણ પ્રકાશ અને આવરણ-ભગસુમેન પ્રકટ યર્થ ગયા પછી શ્રીભાગવતાર્થપ્રકરણની પ્રસિદ્ધિ આવશ્યક હતી. શ્રીનાથ-દ્વારસ્થ શ્રીવિદ્યલેખરના તિલકાપિત્ર સુગૃહીતનામધેય ચિ. શ્રીગોપેશ્વરલાલજીએ સપ્રકાશ સાવરણભંગ શ્રીભાગવતાર્થપ્રકરણ સુદ્રિત કરવાને ઉક્ત વસન્તરાગની યોજના કરી છે, અને દ્વિતીયસ્કન્ધપર્યન્તનું સુદ્રણ પણ યર્થ ગયું છે.

આ અંકમાં પ્રારંભમાં સુદ્રિત શ્રીમદ્ભલભાધીશ્વરના જૈમિનિસૂત્રભાષ્યના ભાવાર્થ-પાદના દર્શનથી કયા વૈષ્ણવને આનન્દ નહિ થાય ? આગામી અંકમાં તે વિભાગનું શ્રી-યદુનાથવિગચિત વિવરણ પણ પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવશે.

મુઆઈમાં શ્રીઆકરજીલાલના શ્રીમદ્-મદિરમાં ચિ. શ્રીગોકુલનાથજીની અધ્યાસનાનીએ પ્રત્યેક એકાદશીએ સાયંકાલે સામ્પ્રદાયિક ભાષણ આપવાનો ક્રમ અસ્પર્શિત પ્રવર્તે છે, તથાપિ વૈષ્ણવો તેનો યોગ્ય લાભ લેતા નથી એમ કહેવામાં આવે છે, સ્વદિનાવલ આ ભાષણોનો લાભ લેવાની આનંદ અભિલાષા વૈષ્ણવોને સ્વાભાવિક હોય છે જ, તથાપિ કોઈ પ્રમાદ થતો હોય તો તેનો પરિત્યાગ કરીને વૈષ્ણવોએ આ ભાષણોમાં નિયમપૂર્વક ઉપસ્થિત થવું યુક્ત છે. એકાદશી 'હરિવામર' કહેવાય છે, અને તે રાત્રિએ જગરણ કરવાનો શિષ્ટાચાર છે, એ ગ્રંથરૂપમાં રાખવાથી પ્રમાદ તિરોબૂત યર્થ જશે. શાસ્ત્રીઓએ પણ યદ્યાશક્તિ શ્રીમદ્ભલભાધીશ્વરનાં જ પ્રામાણિક વચનામૃતના સિંચનથી ઓનાના ત્રિવિધ નાપ શાન્ત કરવાની સેવા વક્ષમાં રાખવી. જૈવ વૈષ્ણવીથી ઉત્તમ ફલ પ્રાપ્ત થવું નથી, પણ શ્રીમદ્ભલભાધીશ્વરની પ્રામાણિક વાક્યસુધાથી જ તે અલબ્ધ ફલનો લાભ પ્રાપ્ત થાય છે

પ્રાચીન સંદૈષ્ણવોની તો સ્મૃતિમાં પણ હશે કે 'શ્રીસુખોદિની' પાઠશાલા તરફથી તદ્દમ્યક્ષ સુગૃહીતનામધેય શ્રીનૃસિંહલાલજીમહારાજ સલામાં નિજ શ્રીહસ્તકમલમાં પ્રાચીન

અન્યની પ્રતિ રાખીને જ 'કથોપદેશ' પ્રતિરવિવાર કરતા. આ પ્રકાર આદરવાથી અન્ય પકિતપ્રતિ પ્રતિક્ષણ દષ્ટિ રહે છે. શ્રીગોકુલનાયજીને આ સુપદ્ધતિ આંદરણીય લાગે અ શ્રીનૃસિંહલાલજીવત્ 'કથોપદેશ' કરવાની ઇચ્છા થાય તો તેથી અમારા નમ્ર અભિપ્રા પ્રમાણે વૈષ્ણવો નિશ્ચય પ્રસન્ન થશે. તેમ જો લગવદિચ્છાથી થાય તો શાસ્ત્રીઓનાં જ વાક્યનુ અવણ કરવાની રજૂદા ન પણ હોય તેના સહાય વૈષ્ણવો. પણ શ્રીગોકુલનાયજીને શ્રીમુખમાંથી શ્રીમદ્ભલભાધીશ્વરનાં વચનામૃત પાન કરવાને ઉપરિચિત્ત થયા વિના રહે નહિ. વૈષ્ણવો તો શ્રીમદ્ભલભાધીશ્વરના શ્રીમુખકમલની દુર્લભ સુધાના જ સદાએ તપ્યા છે.

શ્રીખાલકૃષ્ણલાલજી આજા કરતા કે 'લેક્ચર' વા 'ભાષણ' પ્રાવાહિક છે, 'કથા માવાદિક છે, અને 'ઉપદેશ' પૌષ્ટિક છે.' પ્રાવાહિક પરિસ્થિતિમાંથી કથોપદેશદ્વારા સમુ દ્વારપ્રવૃત્ત વૈષ્ણવોને આનંદદાયક જ થશે.

આ વર્ષે વ્રજ્યાત્રામાં સારો આનંદ પ્રાપ્ત થાય એમ છે. શ્રીમથુરાના શ્રીગોપાલ લાલજી તો પ્રતિવર્ષ વ્રજ્યાત્રા કરે જ છે પરંતુ આ વર્ષે તેમની સાથે શ્રીકલ્યાણરાયજીને તિલકાચિત્ત શ્રીગિરિધરલાલજી અને તેમના ચિ. લાલજી શ્રીવલ્લભલાલજી પણ છે; કાશીયે શ્રીમ-મુકુન્દરાયજીના તિલકાચિત્ત શ્રીજીવનલાલજીના છોડા ચિ. લાલજી શ્રીમુરલીધરજી પણ શ્રીગોપાલલાલકાકાજીની આજ્ઞાસ્વીકારીને સપરિકર વ્રજ્યાત્રાપ્રધાર્ય છે. શ્રીમથુરાના શ્રીરમણલાલજી અને તેમના લાલજી શ્રીમજપાલલાલજી તથા શ્રીધનશ્યામલાલજી પણ સપુત્રપૌત્ર વ્રજ્યાત્રામાં પ્રધાર્ય છે. આ સર્વ બાલકો કીર્તન અને રાસાદિકમાં મુનિપુષ્પ છે. મુખ્યાઈથી ચિ. શ્રીગોવર્ધનલાલજી પણ વ્રજ્યાત્રામાં પ્રધાર્ય છે, તેથી કથારસ પણ પ્રાપ્ત થાય એમ છે.

શ્રીકામ્યવનસ્થ શ્રીમદનમોહનલાલજીના તિલકાચિત્ત શ્રીગોપાલલાલજીના ચિ. શ્રી રમણલાલજીની વહુજીના લીલામાં પ્રવેશ થયાના સમાચારથી મુંબઈમાં 'માર્કેટ' બંધ રહી હતી.

શ્રીરાજનગરસ્થ શ્રીમત્તટવરલાલજીના તિલકાચિત્ત શ્રીમધુસૂદનલાલજીના વહુજીના પણ લીલામાં પ્રવેશ થયાના સમાચાર અવણ કરતાં એટલે થાય છે. શ્રીગોપાલલાલજીએ વ્રજ્યાત્રામાં પ્રધારવાને અતિશય સ્નેહમય આગ્રહ કર્યો, તથાપિ ચિ. શ્રીરણુહોડલાલજીના વહુજીનું શ્રીઅંગ સ્પર્શ નહિ હોવાથી ત્યાં પ્રધારી શક્યા નથી. શ્રીતટવરલાલજી એમની મર્ચ ચિન્તા નિવૃત્ત કરે.

આગામી ત્રણ માસનો 'પણુ એક સમગ્ર એક આ પ્રકારે જ પ્રસિદ્ધ' કરવામાં આવશે. પૃથક્ માસિક કરતાં સમગ્ર ત્રેમાસિક જો આદરકાને વિશેષ રચનુ હોય તેમણે કૃપા કરીને પ્રકાશકને પોતાની પ્રસન્નતા પત્રથી નિવેદવી.

the special qualifications of Brahman do not in the least affect any substance, otherwise all would be liberated at once. - (3) In spite of this, everything is the body (Sarira), not merely a substratum (Adhishṭhānam) of Brahman. This gives us some idea of "its immense glory" e. g. of its enlightening the universe, of its moral and spiritual government etc. etc. It demonstrates that Brahman is far superior to the individual soul or gods. (4) To crown all, Brahman remains the internal ruler (Niyāntṛi) of everything. The Adhikarana in question therefore decides another dispute. The question arising here is whether the words Adhideva, Adhiloka, Advēda, Adhivājña, Adhibhūta, and Adhyātman refer to Paramātmān or to something else. The Sāmkhyas urge that Adhideva etc. refer to the Presiding Deity. Adhiloka etc. are wellknown in the Śikshopaniṣad to have been used etymologically, Adhideva etc. therefore mean neither Brahman nor anything else. The Sūtra-kāra of course answers against the Sāmkhyas that Adhideva etc. are Brahman and nothing but Brahman. Samkara therefore does not seem to have understood the whole Adhikarana here.

Again, Samkara suspects that the Sāmkhyas may maintain that the Adrīṣṭa etc. refer to Prakṛiti. But this is a groundless fear. The words "seer" (drashtā) and "hearer" (Śrotā) in Brīh. Up. III, 7, 23. are obviously against them and the moment they listen to those two words, they cease to maintain that the passage Adrīṣṭa etc. refers to Prakṛiti. It is but impossible that the Sāmkhyas would presume to defend their doctrine of Prakṛiti on hearing one single word Adrīṣṭah in that passage. When Samkara's pūrvapakṣa is thus entirely wrong, his uttarapakṣa deserves no consideration.

It is, however, interesting to watch how the Sāmkhyas would attempt to demonstrate that even the passages in the Antaryāmi-Brahmana refer to Prakṛiti. Bādarāyaṇa accepts the doctrine of Brahman on the evidence of Chhā. III, 14, 1, VI, 8, 4. etc. Brahman then is the cause, and the inanimate substance and the soul are the effect, though they are forms of the same causal Brahman. At any rate, Antaryāmin is not known in his doctrine. Brahman again

having no body (Sarra) and the powers of the soul being limited, neither can be Antaryāmin. Thus it will be necessary to imagine an Antaryāmin in the form of a secondary Īswara. (Kāryeswara) Now this Kāryeswara can only be one who has his presiding power (Abhimāna) on Mahat or Prakriti. In spite of all these and similar imaginations, contradiction in Śrutis (Śruti-virodha) will continue to be a grave objection, for no Upanishad according to Bādarāyana teaches such a Kāryeswara. The Sāmkhyas would continue this line of argument and finally say that as 'for themselves they accept a Kāryeswara, and that this Antaryāmin-Brahmāna being in their favour, their doctrine is śrauta.

Samkara standing on his Māyāvāda cannot certainly meet such a pūrvapaksha. The Brahmovādin as distinguished from the Māyāvādin alone is competent to make a satisfactory reply to the Sāmkhyas. He can consistently show that Antaryāmin is not a Kāryeswara but a *real* inner ruler, and that it is nothing but an aspect of all-embracing¹ Brahman itself, possessing incomprehensible infinite powers. Standing thus firmly on his Brahmovāda, the Brahmovādin may competently point out to the Sāmkhyas that Prakriti cannot even by implication be the inner ruler, for clay is not the inner ruler of pots etc. Even Bhikshu has here to observe देवानां यत्किञ्चित्प्रकृतिपुरुषप्रेरकत्वेऽपि न सर्वान्त-र्यामित्यम् ।

In the Dyubhāvādyadbikarāna there is a sūtra Nānumānikamata-
cheliḥabdāt directed against the Sāmkhyas. Samkara here observes that Prakriti is not the abode of heaven, earth, etc. because there is no word in its favour. The Sāmkhyas would however here point out a few passages in their favour. Mūṇḍaka II, 2, 5, II, 2, 7, II, 2, 9, etc. certainly favour the Sāmkhyas better than the Māyāvādin. The property of the inanimate substance, of the body, of effect and of light are respectively illustrated in those passages. Add to

¹ 'महोत्पन्नप्रजायेति वीक्षा तस्य ह्यभूत् सती । तदिच्छामात्रतस्तस्माद् ब्रह्मभूताश्चेतनाः ॥ सप्त्यादा निर्गताः सर्वे निराकारस्तदिच्छया । विष्कलिंगा इवाग्नेस्तु सद्देशेन जडा अपि ॥ आनन्दाश्चस्वरूपेण सर्वान्तर्यामिरूपिणः । सच्चिदानन्दरूपेषु पूर्वयोरन्यलीनता ॥ अत एव निराकारौ पूर्वोवाचानन्दलोपतः । जडो जीवोऽन्तरात्मेति व्यवहाराख्येयः मतः ॥ (Nib. Sas. Prak.)

these *Mundaka* II, 2, 7 etc. referring to Purusha. The Sāṃkhyas would thus conclude that their doctrine of Prakṛiti and Purusha is quite consistent with the Vedas (Śranta).

Again the arrangement of Sankara's *Pūrvapakṣa* is faulty. He represents the opponent observing that it is known from everyday experience that a bridge presupposes some further bank to which it leads, while it is impossible to assume something beyond the highest Brahman. Sankara then utilises this *Adhikāraṇa* in solving this mention of the bridge¹ (*Setuvyapadesa*). If, however, he answers that question here, he cannot again put forth the same *Pūrvapakṣa* in B. S. III 2, 31, for if once a difficulty is got over, it cannot be brought forth again. Sankara again contrives to bring in his *Māyāvāda* here and suggests that Brahman's being an abode (*Āyatanaṃ*) is also *unreal* in spite of *Mundaka* II, 1, 1, II, 1, 2, II, 1, 3, II, 2, 1, II, 2, 6, and similar passages down to the end of that Upanishad, that conclusively teach that Brahman is the *real* (not unreal) support.

The Brahmanādin can easily show that the passage refers to Brahman as the support (*ādhāra*) of everything, and silence the Sāṃkhyas etc. for an inanimate substance can never be conceived to be the support of heaven and earth.

We now come to a very interesting discussion about the "Invisible"² (*Adṛiṣyam*). The Sāṃkhyas maintain that the Invisible etc. refer to Prakṛiti, 'source of all beings' (*Bhūta-yoniḥ*), they say, is enough to decide the case in their favour. The illustrations selected are all of inanimate objects. Even if some were to urge that the "Spider" (*Urnaśbhiḥ*) and "a living man" (*Puruṣa*) are illustrations implying life, they would answer that pure life (*Chetanam*) cannot be the source (*yonī*), life may but work as a substratum (*Adhiṣṭhānam*). Again *Mundaka* II, 1, 9 etc. refer to Purusha. The Scriptural passages begin with Prakṛiti and end with Purusha as in *Kātha* I, 3, 11. Even if "source" (*yonī*) be taken not as material cause but as instrumentality, Purusha will be the instrumental

1. *Mund.* II, 2, 5. 2. *Mund.* I, 1, 5 and 6.

cause (nimitta), since there is no distinct mention that Brahman can be the nimitta, and not J'va. Samkara assumes that Mund. II, 1, 9 is enough to decide that the Invisible etc. refer to Paramātmān. Neither the Sāmkhya Prakriti nor the soul can be omniscient. Nor can the Sāmkhyas urge that 'omniscience' refers to their own Purusha, because Mund. II, 1, 9 comes after Mund. II, 1, 7 and the general topic of discussion ('Nirdeśasāmyam') decides that the "Imperishable" (Aksharam) is the source of all beings (Bhūtaṇi) and that the Imperishable itself is omniscient. Nor does Mund. II, 1, 2 mean that the Sāmkhya Purusha is higher than Sāmkhya Prakriti. Mund. I, 2, 3 decides that Imperishable and Purusha are not different as 'in' the Sāmkhya theory. The knowledge of the Imperishable again is higher knowledge, that can really be so only if it results in summum bonum (Nihsreyasam) It is clear that the knowledge of Pradhāna does not end in Nihsreyasam. Had that knowledge been at all meant, three sorts of knowledge would have been mentioned because they would require (1) knowledge of the Rig Veda etc, (2) knowledge of Prakriti and (3) knowledge of Purusha. Again the Pradhāna is no answer to the question put in Mund. I, 1, 3, whereas knowledge of Brahman is a correct answer to that question. This Brahmavidyā, again, being the highest knowledge has been given to the eldest¹ son. It is clear that the lower knowledge (Aparāvidyā) is censured, while the higher knowledge (parāvidyā) is admired. Illustrations of the inanimate do not go to show that the things compared should also be of the same nature. Again, the epithets "celestial" etc. decide that the 'Invisible' is Paramātmān,² neither the soul nor Prakriti. There is again some distinction between Prakriti and "Source of all beings" (Bhūtaṇi). The Imperishable means that developed entity which represents the seminal potentiality of names and forms, the final parts of material elements. That Imperishable resides in Īśvara and forms his limiting adjunct (अद्याकृतनामरूपबीजाक्षिरूप भूतसृष्ट्यन्तर्धराश्रयं तत्त्वैवोपाधिभूतम्.) and the Supreme (Para) refers to the highest self. Besides, the source of all beings has a form as in Mund. II, 1, 4. This form can be reconciled in Īś-

wara but not in Prakṛiti, since Prakṛiti is not the inner self of all (sarvātman). The context fairly decides that the form refers to "the source" (Bhūtayoni). In conclusion, Sāṃkara, after giving one interpretation of "Mention of form" (Rūpopanyāsa) referring to the source, gives another interpretation of it as referring to the Hiraṇyagarbha beginning from "Others are however of opinion" (Anye Punar Manyante) etc.

We may now proceed to examine all this. There are certain inaccuracies in Sāṃkara's pūrva-pakṣa. Adhishṭhāna does not appear to be acceptable to the Sāṃkhyas. At any rate, its meaning must be modified, for they would only require *approximity* of animate Puruṣa. Puruṣa is not the adhishṭhāna in Sāṃkara's sense. Again the Sāṃkhyas will hardly admit "Yoni" to be taken as instrumentality (nimittam). It does mean the material cause and the Sūtrakāra himself uses the word in that sense in Braṇ, Sū, I, 1, 23. Sāṃkara's Nirguṇa Brahman may not or cannot be a 'yoni' but the Sāṃkhya Prakṛiti can very well be one. The Sāṃkhyas moreover do not accept that Puruṣa is the instrument (nimittam). Puruṣa is only in the vicinity (sannihita). Adhishṭhāna and Nimittam then are two objectionable words in the reiteration (Anuvāda) of the Sāṃkhya system. He had better use *sannikarṣaḥ* etc. accepted by the Sāṃkhya thinkers, especially when he is representing their line of thought. The defect of this reiteration (Anuvāda) system is wellknown, Anuvāda in scholastic literature is sometimes an undue means to drag the opponent on to the respondent's side. The Sāṃkhyas may urge that in the passages referred to in the anuvāda, Akṣara and Puruṣa are both taught to be distinct, and that creation is taught from both of them. Such a double aspect of creation cannot be accounted for by the Māyāvādin. The passages therefore distinctly teach the Sāṃkhya theory. They may also urge that creation is due to the union of Prakṛiti and Puruṣa. (प्रकृतिपुरुषसंयोग) and that in the capacity of union either Prakṛiti or Puruṣa may be called a 'source' especially when the universe consists of two distinct principles. As for the form (Rūpa), that may also be reconciled in this aspect of union of Prakṛiti and Puruṣa. A further argument may be

advanced that the seminal state in 'the' shape of Prakritipurusha-samslesha may have a form, otherwise modifications developing or emanating from a formless seminal state would also remain formless.

We may now proceed to examine Sāṃkara's replies to this. If 'dull Prakriti' is not the meaning of the Invisible, it is certain that neither Nescience, nor environed Soul, nor environed īśwara is the meaning of that word, because omniscience would then be a figment. Sāṃkara, while arguing against the Sāṃkhyas, observes that the whole chapter refers to some one thing only तस्मिन्निदं सत्येन प्रत्यभिज्ञायमानत्वादभिधीयते Br. Sū. Bh. I. 2. 21. and not a part to Prakriti and another to Purusha, but he contradicts himself when he has to interpret Mund. II, 1, 2. If the knowledge of the Imperishable (Aksharam) and that of Supreme Brahman be two *aspects* of the doctrine of Māyā, the knowledge of Prakriti, and the knowledge of Purusha may as well be those of the doctrine of the Sāṃkhyas. Sāṃkara calls the Rig Veda etc. to be the *lower* knowledge and the knowledge of the Imperishable to be higher, but the moment he says "Imperishable" 'refers to undifferentiated etc.' the knowledge of the "Imperishable" ceases to be higher with Sāṃkara too, for he himself acknowledges that the Supreme Brahman is higher than the Imperishable. Again if the knowledge of Pradhāna does not result in suptimum bonum, Sāṃkara must admit that the knowledge of the Imperishable too does not, since its knowledge would lead to the lower deliverance (Aparamoksha) only while the higher knowledge of the Supreme Brahman alone would lead to the final and higher deliverance (Paramoksha). Sāṃkara remarks that if this knowledge of Prakriti be admitted as a Vidyā, the text would have spoken of three Vidyās, but similarly it may be said that if the text meant Māyāvāda then also it would have spoken of three Vidyās, (1) of the Rig-veda etc. (2) of Māyā-environed īśwara and (3) of the Supreme Brahman, but Scripture speaks of *two* Vidyās only, and thus Māyāvāda cannot be a Vidyā meant for Preyas or Sreyas. If Pradhānavidyā is not an answer to the question set in Mund. I, 1, 3, īśwaravidyā of Sāṃkara is still far from being a solution of the problem, because the knowledge of neither Māyā nor Nescience nor adjunct nor of environed īśwara is enough for know-

ing everything. Knowledge of *all* by means of that of *one* is possible only if *pure* Brahman is honestly acknowledged to be the *material* cause, for then and then only a knowledge of the *cause* would lead to that of the *effect*. The very fact that it was given to the *eldest* son is enough to show that "Imperishable" does not mean Sāṃkara's Māyā but only a *real* aspect of the Supreme Deity. The Vidyās would be *two* only, if the Imperishable is Pure (Suddham) Brahman in its *causal aspect*. Certainly the higher knowledge has been admired, but that very fact goes to show that it is not the knowledge of Māyā-enslaved īśvara, but that of all-embracing Pure Brahman. Sāṃkara means by 'Celestial' etc. īśvara and excludes its applicability to the soul and the inanimate substance, but such a statement implies that the soul is not exactly identical with Brahman. There is no mention of duality due to limiting adjuncts in Scripture. The soul is something *real* and yet not *quite* identical with Brahman. The celestiality (divyatva) of īśvara being unreal, īśvara ceases to be celestial in reality, and the difference drawn so emphatically against the Sāṃkhyas becomes meaningless. If 'Celestial' is taken to mean Nirguṇa Brahman, celestiality being an attribute, its being without attributes comes to an end. Again, it may be said against him that he is here compelled to take negative words like invisibility etc. in the sense of *attributes*, may even in the sense of *positive* attributes like omniscience etc. The excluding characteristics are again unreal, and therefore the inapplicability of 'Imperishable' to Prakṛti is itself unreal. Further, duality being a signum, the difference of the Highest Self based on false duality is itself unreal.

We may now answer the Sāṃkhyas from the standpoint of the Sūtrakā. 'Invisible' is Brahman, because Brāhmadevyā is the highest knowledge of knowing everything by knowing *one*, for that same reason that Vidyā is called the *higher* Vidyā. Both 'Invisible' and 'Puruṣa' are but *aspects* of Brahman. The 'Invisible' is Brahman in the aspect of means (sādhānavasthā) and 'Puruṣa' in the aspect of summum bonum (Phalānavasthā). Puruṣa therefore though essentially non-different from the Invisible, may formally be looked upon as *supreme* on the evidence of Tai. II,1. 'Invisible' is

Brahman in the capacity of Sat, Chit, and *limited* ānanda; Puruṣa is Sat, Chit plus *infinite* and *manifest* bliss. The Sāmkhyas do not understand this doctrine of Brahman and therefore insist that 'Invisible' is Prakṛiti. *Mund.* I, 1, 7, however 'decides the question in favour of Brahmanvāda, for in the Upanishads causality of Brahman alone is taught. As for Puruṣa there is not the slightest doubt about its being Brahman.

Even if the Sāmkhyas were to urge (1) that in their Pancha-sikha's Vṛtti, "Imperishable" is a synonym of 'Invisible', (2) that 'yonī' means a material cause, that (3) Puruṣa is taught to be higher than 'Imperishable' and that therefore (4) the passage teaches the doctrine of Prakṛiti, the Sūtrakāra answers that 'there is a difference of *attributes* and also a difference of *mention*. Both these differences are in favour of the Brahmanvādin. The attributes like invisibility, omniscience, etc. differ from those of Prakṛiti, the attributes like celestialty etc. differ from those of the Sāmkhya Puruṣa, and the mention of Brahmanvidyā in the beginning, middle and end of the Upanishad decides the question in favour of the Doctrine of Brahman. Prakṛiti is neither invisible nor for he hint: It cannot be invisible, when its products are than the Imperishable. None can conceive for a moment that clay is result in sum its product is visible, especially when it is every the Imperishable bying itself. This fault can be imputed to Prakṛiti the lower deliverance, because Prakṛiti is eternal and yet changeable, ledge of the Supreme eternal and unchangeable, in spite of modification higher deliverance (Paramokṣa) are simultaneously inconsistent knowledge of Prakṛiti be admitted as a Viśvātubility of Prakṛiti for spoken of three Vidyās, but similarly it may its unchangeableness, text meant Māyāvāda then also it would have and adopt another. Vidyās, (1) of the Rig-veda etc. (2) of Māyā—Nor can the Sāmkhyas (3) of the Supreme Brahman, but Scripture, the passage teaching only, and thus Māyāvāda cannot be a Vidyā. Puruṣa is described or Sreyas. If Pradhānavidyā is not an answering distance (Vyava- in *Mund.* I, 1, 3, īśvaravidyā of Saṅkara is since, and Puruṣa is solution of the problem, because the knowledge cannot be connected nor Nescience nor adjunct nor of environed īśvara by the Sāmkhyas be

called Puruṣa,¹ nor the attributes of Prakṛiti can ever by them be transferred to Puruṣa, where the attributes of Puruṣa are applied to this 'Invisible' in the beginning and the end of the first part of Mundaka. This clearly shows that 'Imperishable' is Puruṣa or Brahman of the Brahmvādins and not Prakṛiti of the Sāṃkhyas. But the attributes of Puruṣa too in the Upanishads differ exceedingly from those of the Sāṃkhya Puruṣa, the Sāṃkhya Puruṣa is only a looker-on (Sākshin) disembodied (Kevala) indifferent (Madhyastha) inactive (Akartri) and neutral (Draṣtri) whereas the Puruṣa (Brahman) of the Upanishads possesses celestialty and similar *transcendental* attributes. This answer should silence the Sāṃkhyas even if they were prepared to change Akṣharam (n.) into Akṣharah (m.) and to urge that Akṣharah meant their own Puruṣa. Again the Sāṃkhyas do not accept any sort of difference among the Puruṣas, whereas the Brahmvādins do accept a difference between Brahman and the souls, and celestialty etc. may therefore be well applicable to Brahman. Again, the Puruṣa (Brahman) of the Vedāntins, being supreme, becomes the inner ruler of all the souls and the universe, whereas the Sāṃkhya Puruṣas being all alike, none is neither the ruler nor the ruled. Again the Sāṃkhya Puruṣa is not the self of all external and internal substances, whereas the Puruṣa of the Vedāntin is the *true* self of everything.

Again, breath etc. are not accepted by the Sāṃkhyas to be evolved from Puruṣa. Thus the attributes of Puruṣa too are quite different here from those of the Sāṃkhya Puruṣa. The difference of mention (Vyapadasabhedā) against the Sāṃkhyas for the Upanishad thrice (in the beginning, in the middle and at the end) proclaims that this is 'Brahmavidyā,' the Sāṃkhyas therefore have no claim whatsoever on these passages.

The Sūtrakāra however adds the strongest argument against

¹ In Mund. I. I. 7 etc. and Bhag. Geetā XV, 15-16 etc. Akṣhara is called, 'Puruṣa,' neither Sāṃkara nor the Sāṃkhyas can say that Akṣhara is Puruṣa, because with the first Akṣhara means *unreal* Māyā, while with the latter it means *real* Prakṛiti as distinct from Puruṣa.

the Sāṃkhyas in conclusion, that the Sāṃkhya Puruṣa has *no form* but the Upanishad Puruṣa *has a form* as is taught in Mund. II, 1, 4. This Sūtra has been read distinctly and separately because it is by itself an independent and principal argument against the Sāṃkhyas. The 'Cha' in the Sūtra implies that the doctrine of Brahman is not against any Śruti, because all the scriptural passages converge towards *this* doctrine. It is thus conclusively proved that the passages in the Mundaka Upanishad do not at all bear out the doctrine of Prakṛiti. The Imperishable and Puruṣa there are not the Sāṃkhya Prakṛiti and the Sāṃkhya Puruṣa, but the Aupaniśhada Akṣhara and Puruṣa, both being aspects of one Brahman. The Sāṃkhyas urged against the Māyāvādins that they could explain the form in Mund. II, 1, 4, as referring to the union of Prakṛiti and Puruṣa. But the context shows clearly that the *form* cannot belong to united Prakṛiti and Puruṣa. In Mund. II, 2, 1, 1, creation is taught from Akṣhara alone. In Mund. II, 1, 2 is taught the superiority of independent (Kevala) Puruṣa and not Puruṣa united with Prakṛiti (Samsliṣṭa). In Mund. II, 1, 3, creation of breath etc. is taught from Puruṣa alone and independent, and in Mund. II, 1, 4 is taught the form of *that* Puruṣa alone and independent and not united with anything like Prakṛiti. The last portion of Mund. I, 1, 4 decisively shows that the passage refers to Puruṣa alone and independent and not to united Prakṛiti and Puruṣa. Mund. II, 1, 5 corroborates this decision that the passage refers to the form of Puruṣa alone and independent, and not to united Prakṛiti and Puruṣa. The Sāṃkhyas have therefore not the least possible claim on these passages and it is now once for all concluded that the Vidyā is Brahmanavidyā and not Sāṃkhyavidyā.

Before finishing this topic let us however examine Saṃkara's observations on Rūpopanyāsa. It would appear from the usual mode of interpretation that the *first* interpretation in his, though it is a fact that all his commentators opine that the first interpretation is Vṛittikāra's and that the *second* one is Saṃkara's. Vāchaspati observes that context is stronger than mere proximity and that the *form* in Mund. II, 1, 4 should belong to Paramātmā. It has however *no* body and therefore *no form*. The passage

હવે બ્રહ્મવિચારશાસ્ત્રને આરંભતા સૂત્રકારે નિઃચિદ્વાર્ણિતશાસ્ત્રારંભકર્તૃ નિર્ણયવાને
 'અયાતો વ્રજજિજ્ઞાતા' એ એક સૂત્રવડે પ્રથમ છતાસાધિકરણું આરંભે
 પ્રથમાધ્યાયનો છે. આ વ્યાસે સ્વયં આરંભાતું વિચારશાસ્ત્ર વિષય, તે આરંભતું
 પ્રથમ પાઠ. કે નહિ એ સંશય, વ્યાકરણાદિવડે જ વેદાર્થનો નિર્ણય થાય છે
 તેથી ન આરંભતું એ પૂર્વપક્ષ, વિચારશાસ્ત્ર વિના વ્યાકરણાદિ
 વડે જ વેદાર્થમન્દેહનિરાસનો અસંભવ છે તેથી આરંભતું એ સિદ્ધાન્ત. તે આ પ્રકારે.
 'આ લોકની શી ગતિ? આકાશ, એમ કહ્યું' ક્ષત્વાદિ શુનિ છાન્દોગ્યના પ્રથમ પ્રપાઠકમાં
 છે, ત્યાં આકાશશબ્દનો અર્થ ભૂતાકાશ કે પરમાત્મા એ સંશયનો નિરાસ કેવલ બ્રહ્મ-
 વિચારશાસ્ત્રવડે જ સાધ્ય છે, વ્યાકરણાદિવડે સાધ્ય નથી, તેથી વિચારશાસ્ત્ર આરંભતું
 એમ સિદ્ધ થયું. મંગલ^{૧૦} અધિકાર^{૧૧} આનન્દ^{૧૨} અને અર્થાન્તરોપકમ^{૧૩} એમ અર્થ-
 ચતુરુપમાં અવશબ્દ પ્રવર્તે છે. ^{૧૪} ત્યાં પ્રકૃત^{૧૫} પ્રસંગમાં અર્થાન્તરો અસંભવ હોવાથી^{૧૬}
 અવશબ્દનો અર્થ 'અધિકાર' થાય છે. ^{૧૭} અતઃ^{૧૮} શબ્દનો અર્થ હેતુ થાય છે, ત્યારે હવે
 આ ચતુર્થ, કર્માદિથી બ્રહ્મજ્ઞાન જ પુરુષાર્થસાધન છે તેથી તે બ્રહ્મજ્ઞાનાર્થ^{૧૯} બ્રહ્મવિચાર^{૨૦}

૧. ઉપરમીમાંસારૂપ તરતરૂપ.

૨. વેદવ્યાસ શ્રીકૃષ્ણરૂપાયમ બાદરાયણમહર્ષિ.

૩. વેદવ્યાસજીએ સ્વયં કરવાને આરંભેલું વિચારશાસ્ત્ર અયાતો વ્રજજિજ્ઞાતા સૂત્રથી આરંભાય છે.

૪. અધિકરણતું લક્ષણ પૂર્વ સ્પષ્ટ થયું છે

૫. અધિકરણતું પ્રથમ અગ અર્થાન્ આ અધિકરણમાં જે વિચાર કરવાનો છે તે વિચારશાસ્ત્રવિષયક જ
 છે. વિચારશાસ્ત્રરૂપ મીમાંસામાં પ્રથમ અધિકરણમાં વિચારશાસ્ત્રની જ આવશ્યકતાનું સમર્થન
 કરવાનું છે

૬. વિચારશાસ્ત્ર આરંભતું કે નહિ એ અધિકરણતું દ્વિતીય અગ કહ્યું.

૭. વ્યાકરણાદિ વેદાગવડે વેદના અર્થના સન્દેહની નિવૃત્તિ કરવાને શિષ્યાચાર હોવાથી આ નવ્ય
 વિચારશાસ્ત્ર કયા ન આરંભતું એ પૂર્વપક્ષ, અધિકરણનું તૃતીય અગ

૮. અધિકરણનું ચતુર્થ અગ. સમતિરૂપ પચમ અગ તો અનુક્તસિદ્ધ જ છે.

૯. ઉપકરણથી સ્પષ્ટ કરે છે કે આકાશશબ્દનો અર્થ પ્રસિદ્ધ આકાશ કે પરમાત્મા એ સન્દેહ થાય
 ત્યાં માત્ર બ્રહ્મવિચારશાસ્ત્રથી જ સમાધાન પ્રાપ્ત થાય છે, વેદાગ વ્યાકરણાદિથી સમાધાન પ્રાપ્ત
 થતું નથી, તેથી વેદાર્થના સન્દેહના નિરાસાર્થ વેદને અનુકૂલ વિચારશાસ્ત્રનો પ્રારંભ આવશ્યક જ છે.

૧૦. મંગલાચરૂપ.

૧૧. ઉપકમ, આરંભ.

૧૨. આનન્દરત્વ.

૧૩. એક પણ કહી રહ્યા પછી અન્ય જગ્યાંતરનો આરંભ.

૧૪. અર્થશબ્દના આ ચાર અર્થ થાય છે.

૧૫. પ્રવેશન, આવના

૧૬. આ આરંભક પ્રથમ જ સૂત્ર હોવાથી તત્પૂર્વ અર્થાન્તરનો સંભવ ન હોવાથી.

૧૭. અવશબ્દના ઉચ્ચારમાત્રથી જ મંગલાચરૂપ તો થઈ જાય છે, તેથી હવે અવશિષ્ટ 'આરંભ'
 અર્થ જ મહત્વ કરવો. અર્થ=આરંભાય છે.

૧૮. અતઃ=હેતુમતિ.

૧૯. અનનો સુચિરપદ અર્થ.

૨૦. 'બ્રહ્મજ્ઞાનાર્થ'નો અર્થ, બ્રહ્મમીમાંસાશાસ્ત્ર, બ્રહ્મવિચારશાસ્ત્ર.

આગંભાય^૧ છે^૨ ॥ ૧ ॥ હવે જન્માયસ્ય યતઃ શાસ્ત્રયોનિત્વાત એ એક^૩ સૂત્ર વડે દ્વિતીય જન્માયધિકરણુ. અત્ર અહ કર્તૃ કે અકર્તૃ એ મધ્યય^૪, અકર્તૃ એ પૂર્વપક્ષ, કર્તૃ એ સિદ્ધાન્ત. પૂર્વપક્ષનો આ પ્રકાર. ‘સત્ય જ્ઞાને અનન્ત અહ’ શ્રુતિમાં અહને વિષે સત્યત્વાદિ ધર્મનું કથન છે, કર્તૃત્વનો અને સત્યત્વનો વિરોધ હોવાથી અહ જગત્કર્તૃ નથી એ પ્રકારે પૂર્વપક્ષ આ પ્રકારનો પૂર્વપક્ષ પ્રાપ્ત થાય ત્યાં સિદ્ધાન્ત કથાય છે. ‘જેમાંથી આ ભૂતો જન્મે છે’ એ શ્રુતિના પાલથી અહને વિષે જગત્કર્તૃત્વ સ્વીકારનું^૫ જ, લોકમાં કર્તૃત્વાદિનો સત્યત્વાદિથી વિરોધ હોય, તથાપિ સર્વભવનસમર્થ અહને વિષે કર્તૃત્વ અને સત્યત્વ હોય ધર્મ શ્રુતિમિદ્ધ છે તેથી તેઓમાં વિરોધ નથી, તેથી અહ જગત્કર્તૃ એમે સિદ્ધ થયું ॥૨॥ હવે તત્તુ સમન્વયાદ એ એક સૂત્રવડે તૃતીય સમન્વયાધિકરણુ. અત્ર અહ સમન્વાયિકરણુ કે માત્ર નિમિત્તકારણુ જ આ સંશય, નિમિત્તકારણુ જ સમન્વાયિકરણુ નહિ એ પૂર્વપક્ષ, સમન્વાયિકરણુ

૧ ‘અય’નો અર્થ. અહ વિચારશાસ્ત્ર આરભનું આવરણ છે એમ ત્યાંમુખી નિજ સાક્ષારબની આવરણકતા સિદ્ધ કરવામા ન આવે ત્યાંમુખી સિદ્ધ એ શાસ્ત્રનો આદર જ ન કરે તેથી પ્રથમ જ અધિકરણમા આ પ્રકારે સૂત્રકાર સ્વરાક્ષારબની આવરણકતા શ્રુતિપુણ્યતાથી સિદ્ધ કરી.

૨ આ અન્યમાં માત્ર અધિકરણના જ અર્થ આપવામાં આવ્યા છે, તેનું યથાર્થ ગ્રહણ થયા પછી ચૂરના અક્ષરાર્થમા યથાર્થ પ્રવેશ થશે એમ માનીને આ અન્યની સમાપ્તિ થયા પછી ચૂરના અક્ષરાર્થના ગ્રહણાર્થ ભરીચિદ્ધાનામની અહચૂરવૃત્તિનો અનુવાદ આરંભારો.

૩ અન્યમાર્ગશો અત્ર જન્માયસ્ય યતઃ અને શાસ્ત્રયોનિત્વાત એમ વિભાગ કરીને એ સૂત્ર વાંચ છે, તે શુદ્ધ નથી.

૪ જગત્કર્તૃ છે કે નહિ એ આ અધિકરણનું દ્વિતીય અંગ

૫ ‘સત્ય’ એ અહનું સ્વરૂપક્ષણ છે, કર્તૃ એ કાર્યલક્ષણ છે, સત્યત્વ અને કર્તૃત્વ હોય પરસ્પર વિરુદ્ધ છે, તેથી વિરોધપરિહારાર્થ સ્વરૂપક્ષણ અને કાર્યલક્ષણ એ બેમા સ્વરૂપલક્ષણ ઉત્કૃષ્ટ હોવાથી અહમાં સત્યત્વ ધર્મનું જ ગ્રહણ કરવું અને કાર્યલક્ષણસૂચક કર્તૃત્વનું નહિ એ પૂર્વપક્ષ, અધિકરણનું તૃતીય અંગ.

૬. અહ વિચારશાસ્ત્ર વૈદિક વેદાનુકૂલ છે, અને વેદના અર્થમાં સન્દેહનિરાસમા તેનો ઉપયોગ કરવાનો છે. ‘સત્ય જ્ઞાને અનન્ત’ જેમ શ્રુતિ છે, તેમ ‘જેમાંથી આ ભૂતો જન્મે છે’ એ પણ શ્રુતિ છે. જેમ એક શ્રુતિ અહમાં સત્યત્વ સમર્થ છે તેમ બીજી શ્રુતિ કર્તૃત્વ સમર્થ છે જેમ સત્યત્વ શ્રુતિ-સિદ્ધ છે તેમ કર્તૃત્વ પણ શ્રુતિસિદ્ધ જ છે, તેથી શ્રુતિસિદ્ધ કર્તૃત્વનો નહિયો અનાદર ન કરતાં સત્ય જ્ઞાને અનન્ત અહ જ જગત્કર્તૃ છે એમ પણ શ્રુતિબદ્ધ જ સ્વીકારવું.

૭ સત્યત્વ અને કર્તૃત્વમાં વિરોધ લોકમાં હોય, પરન્તુ અહ તો સર્વભવનસમર્થ હોવાથી, સત્ય જ્ઞાને અનન્ત થવાને સમર્થ છે તેમ કર્તૃ થવાને પણ સમર્થ જ છે. સત્ય અને કર્તૃ સર્વ થવાને અહ સ્વત સમર્થ, હોવાથી સત્યત્વ અને કર્તૃત્વ હોય ધર્મ ભગવાતી શ્રુતિ જ ઉપદેશે છે, શ્રુત્યુપદિષ્ટ કર્તૃત્વનો અહની સર્વભવનસમર્થતાથી કરીને સત્યત્વથી વિરોધ જ નથી, વિરોધ હોય તો સ્વરૂપ અને કાર્યના શુદ્ધ તર્કનો આશ્રય પણ કરેલા પડે, અત્ર તો જે સર્વભવનસમર્થ સ્વરૂપ છે તે જ અવિરુદ્ધ કાર્ય પણ છે, તેથી સત્ય જ અહ જગત્કર્તૃ. જે અહની ઇત્તાસા પ્રારબ્ધી તે જ અહ સર્વભવનસમર્થ હોવાથી જગત્કર્તૃ પણ છે. ઇત્તાસાધિકરણમાં નિર્જુલ જ અહની ઇત્તાસા પ્રતિજ્ઞાત છે, તેથી અત્ર પછે તે નિર્જુલ જ અહ જગત્કર્તૃ છે એમ સરલ માર્ગ ન આંદરતાં માયા-વિદ્યોપાધિનો આશ્રય કરતાં પ્રથમ અને દ્વિતીય અધિકરણની સગતિમાં વૈષમ્ય પ્રાપ્ત થઈ જાય છે.

પણ આ સિદ્ધાન્ત, લોકમાં સમવાયિકારણ નિરૂત હોય છે તથાપિ અહમાં સમવાયિત્વ અને અવિરૂતત્વ ઉભયે શ્રુતિસિદ્ધ છે તેથી તેઓમાં વિગ્રહ નથી, અહ વિરૂદ્ધધર્મોશ્રય છે, ત્યારે હવે સમવાયિકારણ અહ જ એમ સિદ્ધ થયું.^૧ ૥૩૥ હવે રૂક્તેતોત્તરમ્ ઇત્યાદિ સપ્ત સૂત્ર વડે ચતુર્થ ઇક્ષ્યાધિકરણ. અહ સર્વવેદાન્તપ્રતિપાદ છે કે નહિ આ સંશય, નથી એ પૂર્વપક્ષ, છે આ સિદ્ધાન્ત. 'જ્યાંથી વાચા નિર્વર્તે છે' ઇત્યાદિ શ્રુતિથી અહ સર્વવ્યવહારાતીત છે, તથાપિ 'તેણે ઇક્ષ્યા કરી' એ શ્રુતિથી સદ્દિકારા હું વ્યવહાર્ય ચર્ચા એ પ્રકારની ઇચ્છાથી વ્યવહાર્ય છે જ, ચતુરાદિના યત્નીથી ભગવાન આશ્રય છે તથાપિ નિઃશ્વાસરૂપ વેદવડે પ્રતિપાદ છે એ સિદ્ધ થયું ૥૩૭ હવે આનન્દમયોમ્યાસત્ ઇત્યાદિ અષ્ટ સૂત્ર વડે પંચમ આનન્દ-મયાધિકરણ. તૈત્તિરીયક ઉપનિષદમાં અનન્ય પ્રાણમય મનોમય વિરાનમય અને આનંદમય એ નામના પંચ પદાર્થમાં જેમ અનન્યમ્યાદિ પદાર્થોન્તર છે તેમ આનંદમયશબ્દવાચ્ય પણ પદાર્થોન્તર કે પરમાત્મા આ સંશય, પદાર્થોન્તર એ પૂર્વપક્ષ, અનન્યમ્યાદિ વિમૂનિરૂપ છે, આનંદમય તો પરમાત્મા છે આ સિદ્ધાન્ત. આ અધિકરણમાં 'અહનિદ્ પરને પ્રાપ્ત કરે છે, ત્યારે આ શ્રદ્ધા વદાર્થ, મત્ત જાન અનન્ત અહ, જે શુદ્ધમાં પરમ જોમમાં નિહિતને જાણે તે વિષદ્વિદ્અહમદ્ સર્વક્રમાશાન કરે છે' ઇત્યાદિ શ્રુતિનું લાખ્યમાં બહુ વિસ્તારથી વ્યાખ્યાન

૧. અહને જ જગન્નું સમવાયિકારણ માનતા જેમ ઘટના સમવાયિકારણ શ્રુતિકામાં વિકાર યાય તેમ જગન્ના સમવાયિકારણ અહમાં વિકાર પ્રાપ્ત થશે એવી જ્ઞાતિથી પૂર્વપક્ષી અહને માત્ર નિમિત્ત જ કારણ માને છે, સમવાયિકારણ માનતો નથી. સિદ્ધાન્તી ઉપદેશે છે કે અહ એવું તો સર્વભવનસમર્થ છે કે સ્વતઃ અવિરૂત રહીને જ જગન્નું સમવાયિકારણ પણ યાય છે, જેમ સત્યત્વ અને કર્તૃત્વ પરસ્પર અવિરોધથી અહમાં સ્થિતિ કરે છે, તેમ સમવાયિત્વ પણ અહમાં અવિરોધથી સ્થિતિ કરે છે, સમવાયિત્વથી વિકાર પ્રાપ્ત યાય એ જ્ઞાતિથી માયાવિદ્યોપાધિવાદનો સમાશ્રય કરવા તે કરનાં તેજઞી તેજઞી ઇત્યાદિ શ્રુતિને જ સમાશ્રય કરીને અહને ધયાશ્રુત્યુપદિષ્ટ વિરૂદ્ધસર્વધર્મોશ્રય જ નથી રહીશરું એ જ્ઞાત અહવાદનું મહત્ત્વ છે. પ્રથમાધિકરણમાં જે અહની જ્ઞાતિસાની પ્રતિજ્ઞા કરી છે તે જ શુદ્ધ નિર્ગુણ અહ સર્વભવનસમર્થ અને વિરૂદ્ધસર્વધર્મોશ્રય હોવાથી જગન્નું અને સમવાયિ પણ છે, તેથી દ્વિતીયાધિકરણમાં જ્ઞાત સર્વભવનસમર્થનો અને તૃતીયાધિકરણમાં જ્ઞાત વિરૂદ્ધધર્મોશ્રયન્યાયનો ઉપદેશ અહાત્તરકારે શ્રુતિયુક્તાથી કરીને શુદ્ધાદૈત અહવાદનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ કર્યું.

૨. યતો યાચો નિર્વર્તંતે શ્રુતિથી બ્રહ્મ અનીન્દિય છે, તથાપિ સ્, રૂક્ષા ચક્ર શ્રુતિથી તે જ અહ વ્યવહાર્ય પણ છે હૈકિક પ્રમાણથી અપ્રતિપાદ અને નિજ નિઃશ્વાસરૂપ વેદ વડે પ્રતિપાદ પણ અહ છે. અહને સદ્શ વેદપ્રતિપાદ કદચિન્ 'હોય પરંતુ ચિદંશ તો સર્વ વેદાન્ત વડે પણ અપ્રતિપાદ છે એ જામના નિરાશાયે જ્ઞાનના સમદારરૂપ આ સમસ્યથી ચિદંશ પણ શુદ્ધ નિર્ગુણ જ અહની ઇચ્છાથી સુચવહાર્ય છે એ સ્પષ્ટ કરીને, સત્ અને ચિદ્ અહ જગત્કર્ત્ત અને જગત્સમવાયિ થઈને જ્ઞવાને ઉદ્વિજબલે નહિ જ પરંતુ અહની સ્વકીય ઇચ્છાબલે વ્યવહાર્ય થઈને રમણ કરીને સ્વમાહાત્મ્ય સ્વજન અહોને અનુભવાવીને સેવારસાનુભવાનન્દ કરાવે છે એમ શ્રીકૃષ્ણપ્રાચનનું મર્મ છે.

૩. વિમૂતિ.

૪. 'મય'પ્રત્યય વિકારવાચક હોવાથી 'આનંદમય'નો અર્થ પરમાત્મા નહિ પણ વિમૂતિમાત્ર જ એમ પૂર્વપક્ષનો આશય છે.

કરેલું? છે ॥ ૫ ॥ હવે અન્તરતદ્દમોપદેશાત્ ઇત્યાદિ દ્વિ. સૂત્ર વડે પદ્ય અન્તરતદ્દમોધિકરણ. 'આદિત્યની અન્દર જે આ હિરણ્યમય હિરણ્યમ્બશ્ચરે હિરણ્યદેશ પુરુષનાં દર્શન થાય છે' ઇત્યાદિ શ્રુતિ છાન્દોગ્યોપનિષદમાં પ્રથમ પ્રપાઠકમાં છે, અત્ર હિરણ્યમયશબ્દ વડે અધિષ્ઠાતૃદેવતા-શરીર બ્રહ્મશરીર કે પર જ બ્રહ્મ આ સંશય, દેવતાશરીરને પ્રાપ્ત થયેલા કોઇક સૂર્યમણ્ડલરસ અધિકારી શ્રવ એ પૂર્વપક્ષ, સૂર્યમણ્ડલરસ પરમાત્મા જ આ સિદ્ધાન્ત ॥૬॥ હવે આકાશ-સ્તર્જિનાત્ એ એક સૂત્રવડે સમમ તર્લ્લિગાધિકરણ. 'આ લોકની શી ગતિ, આકાશ, એમ કહ્યું, સર્વ જૂત આકાશમાંથી જ ઉત્પન્ન થાય છે' ઇત્યાદિ શ્રુતિ છાન્દોગ્યના પ્રથમ પ્રપાઠકમાં છે, અત્ર આકાશશબ્દવડે ભૂતાકાશ કે પરમાત્મા આ સંશય, ભૂતાકાશ એ પૂર્વપક્ષ, પરમાત્મા આ સિદ્ધાન્ત ૩ ॥ ૭ ॥ હવે અત્ત એવ પ્રાણ. એ એક સૂત્ર વડે ઋગ્વેદમ પ્રાણાધિકરણ. 'તે કથી દેવતા? પ્રાણ, એમ કહ્યું' આ શ્રુતિ છાન્દોગ્યના પ્રથમ પ્રપાઠકમાં છે, અત્ર પ્રાણ-શબ્દનો અર્થ મુખ્યપ્રાણ કે બ્રહ્મ આ સંશય, મુખ્યપ્રાણ એ પૂર્વપક્ષ, બ્રહ્મ આ સિદ્ધાન્ત ૮ ॥ હવે યજોતિશ્વરનામિવાનાત્ ઇત્યાદિ ચાર સૂત્ર વડે નંબમ ન્યોતિરધિકરણ. 'હવે અતઃપર યતઃ ન્યોતિ. દીપે છે' ઇત્યાદિ શ્રુતિ છાન્દોગ્યમાં છે, અત્ર ન્યોતિ-શબ્દનો અર્થ પ્રાકૃત ન્યોતિઃ કે બ્રહ્મ આ સંશય, પ્રાકૃત ન્યોતિઃ એ પૂર્વપક્ષ, બ્રહ્મ જ આ સિદ્ધાન્ત ૯ ॥ ૧૦ ॥ હવે પ્રાણક્તયાનુગમાત્ ઇત્યાદિ ચાર સૂત્ર વડે દશમ પ્રતર્દનાધિકરણ. 'કૌપીતકિયાન્નભ્રૂપનિપદમાં ઇન્દ્રપ્રતર્દનના સંવાદમાં પરમપુરુષાર્થની કામનાવાન્ પ્રતર્દનના તરપનાનોપદેશાર્થ હું નિશ્ચયે પ્રાણુ છું' એમ ઇન્દ્રનું વાક્ય છે, અત્ર પ્રાણુશબ્દનો અર્થ આસન્ધ પ્રાણ કે બ્રહ્મ આ સંશય, આસન્ધ એ પૂર્વપક્ષ, બ્રહ્મ જ આ સિદ્ધાન્ત. તે આ પ્રકારે. પ્રવૈક્ત ઉપનિષદમાં પંચમાધ્યાયમાં 'દૈવોનાસિ પ્રતર્દન ઇન્દ્રના પ્રિય ધામ સમીપ ગયો' ઇત્યાદિ શ્રુતિ છે, દિવોદાસનો

૧. અનન્યયાદિ ચાર વિદ્યુતિ છે. પરંતુ આ આનન્દમય, તો આનન્દવન પરમાત્મા જ છે. શુદ્ધ નિર્ગુણ બ્રહ્મનો માત્ર સદશ કે ચિદંશ જ જગત્કર્તા અને સમવાધી છે એટલું જ નહિ પરંતુ આનન્દાંશ પણ જગત્કર્તા અને સમવાધી છે એ સ્વયં કરીને વિવિધરસભોજ્યતુર અવિદ્યત મલધિપ બ્રહ્મસહ સર્વકામારાનરૂપ આનન્દસન્દોહનું સ્વરૂપ વિચારણાતુર્ધવાન્ શ્રીમદ્ભાષ્યકારે રચિત્વાથી અવધારીને સમગ્ર બ્રહ્મસૂત્રમાં આ અધિકરણની ઉત્કૃષ્ટાકૃષ્ટતા બ્યક્ત કરી છે.

એવ વિચારવાતુર્ધવમ્નિઃ સન્નિર્મલજાપિવે ॥ ૧ ॥

આનન્દમયતાનન્દસન્દોહાયાવધાર્યતે ॥ ૧ ॥

૨. સુવર્ણમુકવાદા આનન્દમય શૃંગારરસરૂપ શ્રીગોવર્ધનનાયાદિ જ પરમાત્મા અને સુવર્ણાકાર ગૌરચામ શ્રીનવનીતપ્રિયાદિ તેમ નહિ એ આસંકાના નિરેશાર્થ મયદૃષ્ટ્યયવિપયક સન્દોહ-નિવૃત્તિના પ્રસંગમાં જ હિરણ્યમયની પરમાત્મતા પ્રતિપાદન કરીને, શ્રીગોવર્ધનનાયાદિ રચામ અને શ્રીનવનીતપ્રિયપ્રભૃતિ હિરણ્યમય સ્વરૂપ પણ શુદ્ધ નિર્ગુણ જ પરમાત્મા છે એ સ્પષ્ટ કરી દીધું.

૩. આકાશનો અર્થ બ્રહ્મ યોગ છે એ પ્રથમ અધિકરણમાં ઉદાહરણપ્રસંગમાં કહેવાયું છે.

૪. એક અધિકરણમાં એક ન્યાયનો નિશ્ચય થયો તે ન્યાયનો સમાન પ્રસંગમાં ઉપયોગ કરવાને અત્તરિદેશનામનો ન્યાય કપટ કહ્યો. ઉપનિષદમાં આકાશનો અર્થ પરમાત્મા તેમ જ પ્રાણનો અર્થ પણ પરમાત્મા કરવો એ અતિદેશન્યાય.

૫. આ અધિકરણમાં ગાયત્રીનો વિનિયોગ સ્પષ્ટ ક્યો છે.

૬. આ અધિકરણને 'ઇન્દ્રપ્રાણાધિકરણ' પણ કહે છે.

૭. મુખમાં રિયતિ કરનાર પ્રાણુવાયુ.

પુત્ર દ્વેષેદાસિ પ્રતર્દન દ્વન્ન ઇન્દ્રના ધામમાં ગયો, તેને દેખાને ઇન્દ્રે કહ્યું 'પ્રતર્દન, હું તને વરદાન આપું, 'પ્રતર્દને કહ્યું 'હે ઇન્દ્ર, મનુષ્યનું દિનનમ જે માનતો હોય તે વરદાન તું જ આપ' ત્યારે ઇન્દ્રે કહ્યું 'હું પ્રાણુ છું ઇન્દ્રાદિ.' 'હું મનુ યથો હું સૂર્ય' ઇન્દ્રાદિ શ્રુતિમાં જેમ જ્ઞાનના આવેશથી વામદેવત્રપિને સર્વધર્મની સ્તુતિ થઈ તેમ અત્ર પણ પોતામાં જ્ઞાનના આવેશથી 'માઠ જ વિજ્ઞાન પ્રાપ્ત કર' જેમ ઇન્દ્રે પોતાને વિષે જ પ્રતર્દનને જ્ઞાતવ ઉપદેશયું, ત્યારે દ્વેષે પરમપુરુષાર્થની કામનાવાન પ્રતર્દનને 'હું પ્રાણુ છું' ઇન્દ્રાદિ ઇન્દ્રે ઉપદેશમાન પ્રાણુ પ્રાણુવાયુ કયે પ્રકારે? હોઈ શકે? તેથી અત્ર પ્રાણુશબ્દે કરીને પરમાત્મા એ સિદ્ધ થયું. ૨ ॥ ૧૦ ॥

દ્વેષ સર્વે પ્રતિષ્ઠોપદશાત્ ઇન્દ્રાદિ આર સત્ર વડે દ્વિતીયપાદનું પ્રથમ સર્વનમસિદ્ધ અધિકરણ. પ્રથમ પાદમાં શબ્દસન્દેહ નિવારણ, અર્થસન્દેહના નિરાસાર્યે દ્વિતીયાદિ પ્રથમપાદ્યાય પાદનો આરંભ, ત્યાં જીવજ્ઞાતમક દ્વિવિધ અર્થ, તે પણ પ્રત્યેક અને દ્વિતીયપાદ. મનુષ્યને કરીને ત્રિવિધ, ત્યાં આ પાદમાં જીવપુર સર સન્દેહ નિવારણ છે, તૃતીય પાદમાં જડપુરસર, અને ચતુર્થ પાદમાં ઉભયપુરસર. છાન્દોગ્યમાં 'અર્થ ખરે આ જ્ઞાત' જેમ આરંભપૂર્વક 'મનોમય પ્રાણુશરીર' ઇન્દ્રાદિ શ્રુતિ છે, અત્ર મનોમયશબ્દ વડે જીવ જ જ્ઞાત્યે કરીને ઉપાસ્ય કે જ્ઞાત આ સંશય, જીવ જ જ્ઞાત્યે

૧. કોષ પણ પ્રકારે નહિ, અર્થોત્પાદાને અર્થ પ્રાણુવાયુ નહિ પણ પરમાત્મા
૨. આ પ્રકારે આ પાદમાં દસ અધિકરણ છે. પ્રથમમાં જ્ઞાતારૂપ વિચારશાસના પ્રારંભનું સમર્થન, દ્વિતીયમાં જ્ઞાતકર્તા અને તૃતીયમાં જ્ઞાતની સમસાધિતા ચતુર્થમાં અપ્રતિપાદ છે તથાપિ નિજ ઇન્દ્રાથી જ્ઞાતની પ્રતિપાદિતા સુધીને, પચમ અને ષષ્ઠ અધિકરણમાં મયદુપ્રત્યયનો અર્થ 'પ્રચુર' થાય છે તેથી આનન્દમય અને હિરણ્યમય પણ આનન્દપ્રચુર અને આનન્દસમર્થકહિરણ્યપ્રચુર દ્વારથી ઉભયે પરમાત્મા જ છે જેમ સુસ્પષ્ટ કરીને, ત્રણ અધિકરણમાં આકાશ પ્રાણુ ઇન્દ્રાદિ પ્રકૃતિગત સન્દેહનિવારણપ્રસંગમાં આકાશાદિની પરમાત્મતા ઉપદેશીને, અતિમ અધિકરણમાં સંશયનું પણ નિરાકરણ કરીને, સમગ્ર પાદમાં કાર્યપ્રતિપાદક ઉપનિષદ્વિભાગના વિચારના મિથે સર્વ શબ્દસન્દેહ નિવૃત્ત કરીને, શુદ્ધ નિર્જીણ જ્ઞાતમાં સર્વ ઉપનિષદ્વાદ્યોના સમન્વયનો માર્ગ શ્રીકૃષ્ણારૂપાધને પ્રકટ કર્યો, તેથી જે અધ્યારોપાપ્તવાદવાદીઓ અત્ર સગુણનિર્ગુણવાદ કહે છે તેમને સામ્યકેદેશી બળવા, ઉપનિષદમાં સગુણપ્રભ નથી. જ્ઞાતકર્તાદિ ક્રિયાતા તે સ્વરૂપાત્મક નિર્જીણ જ છે, તેથી એક જ શુદ્ધ ક્રિયા નિર્જીણ જ્ઞાત બળવાનું અવશ્ય ઔપનિષદોચ્ચે કરવું, અને તે પ્રપચ્માં સન્દેહપરિહાર્ય જ્ઞાતમીમાસાશાસ્ત્રનો ઉપયોગ કરવો એ સૂચયીને જ્ઞાતસૂત્રકારે સ્વમીમાસાશાસ્ત્રની અવજાગતા પણ સિદ્ધ કરી. સમિત્ય પણ સ્વરૂપાત્મક જ જ્ઞાતધર્મ છે તેથી તેમને શરીર માનનાર શમાનુનદિના મતનો પણ ન્યબાવ સૂચયો. સ્વરૂપ અને ધર્મનો અભેદ સ્વીકારીને અર્થોત્પાદ જ માધ્યમી પણ કુલંઘતા સૂચયી આ રીતિથી સુકૃત્તેસિકાથી સૂત્રકારે સનાતન શુદ્ધદૈત જ્ઞાતપાદ પૂર્વક જ જ્ઞાતમીમાસાની ક્ષોભાનુપ અવજાગતા પ્રથમ પાદમાં અનિર્ણય ક્ષણવાથી ઉપદેશી.
૩. અર્થે દ્વિવિધ, જીવાત્મક અને જડાત્મક. તેના પણ પ્રત્યેક અને સમુદાયે કરીને અર્થોત્પાદ પણ મેદ ૧ જીવાત્મક ૨ જડાત્મક અને ૩ જીવજડાત્મક આ ત્રણે મેદનો વિચાર ક્રમસઃ દ્વિતીય તૃતીય અને ચતુર્થપાદમાં કરવામાં આવે છે
૪. જીવ જ જ્ઞાત, જીવજડતિવિજ્ઞાત જ્ઞાત જ નથી, જેમ ઉપાસનાર્થે જીવમાં જ્ઞાત્ય અસિદ્ધ્યું છે, કમણ કે તેવ નિર્જીણ જ્ઞાત તે ઉપાસ્ય નથી, જેમ પૂર્ણપદ્મનો આશય છે.

કરીને ઉપાસ્ય એ પૂર્વપક્ષ, અને બ્રહ્મ જ આ સિદ્ધાન્ત ॥ ૧ ॥ હવે શબ્દવિરોધાત્
 ઇત્યાદિ આર સત્ર વડે દ્વિતીય શબ્દવિરોધાધિકરણ. 'જેમ ત્રીદિ યય શ્યામાક શ્યામાનકુલ
 તેમ આ અન્તરાત્મા પુરુષ હિરણ્યમય' ઇત્યાદિ વાણશાખામાં શ્રુતિ છે, ત્યાં હિરણ્યમય પુરુષ
 જીવ કે બ્રહ્મ આ સંશય, જીવ એ પૂર્વપક્ષ, અને બ્રહ્મ આ સિદ્ધાન્ત. તે આ પ્રકારે. જેમ
 'ત્રીદિ યય' ઇત્યાદિ શ્રુતિમાં સૂક્ષ્મ પરિભાણું અવશ્ય છે અને બ્રહ્મ તે વ્યાપક છે, તેથી
 વ્યાપક બ્રહ્મમાં સૂક્ષ્મ પરિભાણ સંભવે નહિ, અને તેથી એ જીવવાક્ય એમ પૂર્વપક્ષરે પ્રાપ્ત
 થાય તે શબ્દવિરોધાત્ એ સત્રવિભાગથી સિદ્ધાન્ત કથાય છે, શબ્દ ઉક્ત વિશેષ તે શબ્દ-
 વિશેષરે, તેથી, હિરણ્યમયનુ આનન્દમયત્વ અનન્દસ્વરૂપાધિકરણમાં સિદ્ધ થઈ ગયું છે, તે
 જીવના સભવતુ નથી, પરંતુ બ્રહ્મમાં જ, તેથી, એમ સતે પૂર્વોક્ત શ્રુતિમાં ત્રીજાદિતુલ્યનાએ
 જે પ્રતિપાદન કર્યું, તે ચતુર્વિધ ભૂતની અંદર હૃદયમાં બ્રહ્મની સ્થિતિ જણાવવાને, પ્રારણ કે
 તેમના હૃદયનુ પરિભાણુ તેટલું જ છે. તે તે ચતુર્વિધ ભૂતના સૂક્ષ્મ હૃદયાકાંચમાં વર્તમાન
 સર્વત:પાણિપ્રાદાન્તના તેના સૂક્ષ્મ રૂપમાં પણ વ્યાપકત્વનો વિગેધ નથી, તેથી હિરણ્યમય
 પુરુષ બ્રહ્મ એ સિદ્ધ થયું. આ જ અધિકરણમાં સ્મૃતિય સૂત્રના વ્યાખ્યાનમાં ગીતાનુ

૧. અત્ર આરોપિતનો પ્રસંગ જ નથી, શુદ્ધ નિર્ગુણ જ બ્રહ્મનો પ્રસંગ છે, અને તે શુદ્ધ નિર્ગુણ જ
 બ્રહ્મ ઉપાસ્ય પણ છે, તેથી અબ્રહ્મ જીવમાં આરોપિત બ્રહ્મત્વ માનવાથી અપસિદ્ધાન્ત ઉપનિષદ
 મા સર્વત્ર બ્રહ્મનો જ ઉપદેશ છે, જીવનો નહિ. ક્યોનસુખ ઉપાસના પણ શુદ્ધ બ્રહ્મની જ થઈ,
 અસીક જીવની નહિ, તેથી ઉપાસનાભિયે જીવબ્રહ્માદૈવ સિદ્ધ કરવાનો પ્રયાસ અનૌપનિષદ છે.
૨. બ્રહ્મ તે વ્યાપક અને અત્ર તે ત્રીદિયવાદિ સૂક્ષ્મપરિભાણું કથન છે તેથી આ પ્રસંગ વ્યાપક-
 બ્રહ્મવિષયક નહિ પરંતુ સૂક્ષ્મપરિભાણુજીવવિષયક છે એ પૂર્વપક્ષનો આશય છે.
૩. વૈદિક હિરણ્યમયશબ્દ જ જીવ અને બ્રહ્મનો વિરોધ કહી છે તેથી અત્ર જીવનો પ્રસંગ ન માનતાં
 બ્રહ્મનો જ પ્રસંગ સ્વીકારવો હિરણ્યમયે આનન્દમય પરમાત્મા એ એમ પ્રથમ ચરણના પદ અધિ-
 કરણમાં સિદ્ધ થઈ ગયું છે, આ આનન્દમયતા એ જ જીવ અને બ્રહ્મનો વિરોધ. જીવથી બ્રહ્મનો
 વિરોધ તે આ જ છે જીવ તે તિરોહિતાનન્દ છે અને બ્રહ્મ તે પ્રકાશનન્દમય છે, તેથી વ્યાપક
 સર્વત:પાણિપ્રાદાન્ત આનન્દમય બ્રહ્મ જ ચતુર્વિધ ભૂતના અત:કરણમાં સ્થિતિ કરે છે, ત્યારે
 ત્રીદિયવાદિ જેટલું સૂક્ષ્મ સ્વરૂપ અગીકાર કરે છે, વ્યાપક પણ બ્રહ્મ જ ભૂતહૃદયાંત રિત્યર્થ સૂક્ષ્મ
 પરિભાણુ સ્વીકારે છે.
૪. સર્વે વેદ જે ભગવાત્માના નિઃશ્વાસ તે ભગવાત્માના વાચસ્પત્ર શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાને બ્રહ્મસૂત્રમાં સ્મૃતિ
 કેમ કહી? આનું સમાધાન શ્રીમદ્ભાષ્યકારે અતીત કુસંગતાથી કરેલું છે. 'તે ઐપનિષદ પુરુષ
 પુણ્ય' એ શ્રુતિથી નિશ્ચય ચાય છે કે બ્રહ્મ કેવલ ઉપનિષદે કરીને જ વેદ છે, અન્ય પ્રમાણાન્તરે
 કરીને નહિ ત્યારે અર્હુનં સિધ્ધરૂપે પ્રપન્ન થયો તથાપિ તેનામાં પુણિભક્તત્વ ન હતું, ભગવદ્-
 વાક્યમાં નિર્વિચિત્તિસ વિશ્વાસ ન હતો, તે (અર્હુનં) રચિત્વે કરીને સ્થાપ્ય હતો, તેવા સાહ-
 કાર અર્હુનંને તેવા દારુણ દેરાબ્રહ્મમાં ઉપનિષદ કથાય નહિ, તેથી મર્ચાદાપ્રતિપાદક વેદવક્ત્ર
 અસરબ્રહ્માત્મકરૂપને અને તેના અર્હુનં સ્મરિને અસરથી ઉત્તમ પણ ભગવાત પુરુષોત્તમ તે
 વાક્ય કહ્યાં તેથી તે ભગવદ્વાક્યરૂપ ગીતાનું સ્મૃતિત્વ સુક્ત છે, તેથી ઐપનિષદ બ્રહ્મવિચારમાં
 તે સ્મૃતિરૂપ ભગવદ્વાક્યનું પણ ઉદાહરણ આપીને ચિંતન ચાય છે. વહી, ભગવાને અર્હુનંના
 અધિકારાનુસાર બ્રહ્મવિદ્યા નિરૂપીને નિજ દૃષાણતાએ 'સર્વગ્રહણતમમ' ઇત્યાદિ શ્લોકમાં ભક્તિ
 અને પ્રપત્તિ જ ઉપદેશી, તેથી તત્પૂર્વે જે સર્વ નિર્જય કહ્યા તે ભક્તિના અર્થવા પ્રપત્તિના
 અગત્યે કરીને કહ્યા એમ અર્થવચસાય કરવો. અર્હુનંને પણ તે જ પ્રકારે વિજ્ઞાન થયું એમ 'તાત્

શ્રુતિત્વ અને સ્મૃતિત્વ ઉપપાદન કર્યું છે. 'તાદશરૂપ નિઃશ્વસિનવેદોદ્ગમગ્નનક સ્મરીને તદ્યને સ્મરીને ભગવાન પુરુષોત્તમે સ્મૃતિરૂપે વાક્ય કલાં, સૂત્રમાં 'ચ' છે તેથી સ્મૃતિમૂલમૂલ નિઃશ્વાસ પેણું કલો' ૥ ૨ ૥ હવે અત્તા ચરાચરમણાત્ ઇત્યાદિ એ સૂત્ર વડે તૃતીય અત્તરધિકરણ. બ્રહ્મ અને શત્ર ઉભય જેનો ઓદન છે અને મૃત્યુ જેનું ઉપસેચન (છાટો) છે તે જે અચે છે તેને કાણુ યથાર્થ જાણે ? ઇત્યાદિ 'શ્રુતિ કંપચ્છીની દ્વિતીય વચ્છીની મમાસિમાં છે. અત્ર ઉપસેચનશબ્દનો અર્થ 'ધૂન' એમ પ્રથમરકચના પંચદશાધ્યાયમાં પાવં જુહાવ મનસિ યોગેના વિવરણપ્રસંગમાં શ્રીસુબોધિનીછમાં કયું છે, અત્ર 'જેનો' શબ્દવડે ઉક્ત બોક્તા છવ કે બ્રહ્મ આ સંશય, બોક્તવ છવચર્ચ છે તેથી ઉપાસનાએ કરીને ઉપચિત કર્યું છે અસૌકિક મામર્ય જેણે એનો મહાદેવાદિ અત્તા હશે એ પૂર્વપક્ષ, બ્રહ્મજયનો વધ અશક્ય છે અને મૃત્યુ તો સર્વનો જ ચારક છે તેવા બ્રહ્મજયમૃત્યુનો બોક્તા છવ હોઈ જ શકે નહિ તેથી ભગવાન જ બોક્તા. બ્રહ્મ અને શત્ર એ ઉભયને પણ મોક્ષની અપેક્ષા છે તેમને મૃત્યુનો સંબંધમાત્ર થાય અને તેરલામાત્રથી બોક્તા ભગવાનમાં તેમની પ્રવેશયોગ્યતા એ જ તેમનું ઓદનત્વ, પ્રાણનો પણ સમવલય ત્યાં જ થાય છે, આગત મૃત્યુ પછી ત્યાં જ લાય પામે છે, તેમનાં જન્માદિ ન થાય એ હેતુથી મૃત્યુ પણ ભગવાનને જ વિરે પ્રવેશ કરે છે, તેથી આ શ્રાક્ષમાં બ્રહ્મ શત્ર અને મૃત્યુના બોક્તા ભગવાન જ એમ સિદ્ધ થયુ ાગા હવે 'સુદા પ્રવિષ્ટાત્માનો દિ તદ્દર્શનાત્' ઇત્યાદિ સૂત્રદય વડે ચતુર્થ શુદાપ્રવિષ્ટાધિકરણ. કાકમાં

વચન કરીશ ' ઇત્યાદિથી સ્પષ્ટ થાય છે. સ્મૃતેષ્વ સૂત્રમા ચ છે તેથી ભગવદ્ગીતાનું મૂલમૂલનિઃશ્વાસત્વ સ્મૃતિત્વ પણ છે જ, વ્યાસનો પણ ભગવદ્ગીતાને સ્મૃતિ ક્યવામાં હોય નથી, કારણ કે તે ભગવાનના જ્ઞાનના છે, તે ભગવદ્ગીતાને વ્યાસછ સહ સાધાનું શ્રુતિ કહે તો નવમાવતાર બુદ્ધ મેઘવત્ ભગવદ્ગીતાનું પણ ખંડન કરી શકે અને ભગવન્માર્ગની સનાતનના અધિત થઈ નહ, તેથી વ્યાસે પણ ભગવદ્ગીતાને શબ્દથી સ્મૃતિ કહી અને 'ચ'થી તેની શ્રુતિતાનો પણ સકેન કર્યો.

૧. કંપચ્છીમાં શ્રુતિ છે કે બ્રહ્મ અને શત્ર ભગવાનના ઓદન છે અને મૃત્યુ ધૂન છે. અવધ્ય બ્રાહ્મણ અને શવિય ઉભયે ભગવત્પ્રવેશયોગ્ય છે તેથી તેમને 'ઓદન' કહ્યા, મોક્ષાકાંક્ષિ બ્રહ્મજયને ફેલ-સમ્બંધ જ બાધક છે, તેથી તેની નિવૃત્તિ કરાવવાને ભગવાન તેમને મૃત્યુનો સંબંધ કરાવે છે. જેમ અન્યધિક્ષના સંબંધથી તદ્દુક ઓદન થઈ નાય છે તેમ મૃત્યુના સંબંધમાત્રથી મોક્ષાકાંક્ષિ બ્રહ્મજયને બોક્તા ભગવાનમાં પ્રવેશાર્થ યોગ્ય રૂપ પ્રાપ્ત થાય આ તેમની ઓદનતા મૃત્યુસમ્બંધમાત્રથી મોક્ષાકાંક્ષિ બ્રહ્મજય યોગ્ય રૂપ પ્રાપ્ત કરે છે ત્યારે ભગવાનમાં ઓદનત્વ તેમનો પ્રવેશ થાય છે. આર્થ વર્ણીતપ્રથમાં બ્રહ્મજયનો આ ઉદ્દેશ અપરવર્ણીત્વે ચ્વાનમાં રાખવાયોગ્ય છે. ભક્તિમાર્ગમાં પણ અપર વર્ણીત્વનો અંગીકાર નિર્મલસરાતાપૂર્વ જ છે, નિર્મલસરાણા સતામ, તેથી ભક્તિમાર્ગમાં પણ બ્રહ્મજયના પદોપદેશ થઈ બેસવાનો અધિકાર વૈશ્યગુરુને નથી, તે એ વર્ણનો અધિકાર તો જ્ઞાનતાપૂર્વક નિર્મલસરાતાપૂર્વક ભક્ત્યાચારમા સ્વપ્રવૃત્ત્યર્થ જ છે, આચાર્યવત્ પદોપદેશવૃત્ત્યર્થ નથી, એ લયમાં રાખીને કેટલાક અપરવર્ણ પંડિતમન્ય નિર્મલ મર્ચાદામાં નિર્મલસર સ્થિતિ કરે એ જ તેમને અર્થે દિવાવલ્ક માર્ગ છે. મૃત્યુ બોક્તા ભગવાનનું શ્રુત છે, કારણ કે અનેક મૃત્યુ માનો કે અસાનાયારૂપ એક મૃત્યુ માનો કમથે પવમાં ચોય પ્રાપ્ત કરતા બ્રહ્મજયના પ્રાણનો સમવલય બોક્તા ભગવાનમાં થાય છે, અને પ્રાણના અસાનાયારૂપીત્મક મૃત્યુ પણ તે બ્રહ્મજયના જન્મમરણસૂત્રિની નિવૃત્તિને અર્થે ભગવાનનું શ્રુતવત્ પ્રમેગ કરે છે. બ્રહ્મજયમૃત્યુનો આ પ્રમારે ઓદનધૂનવત્ મોગ છવકોદિપ્રવિષ્ટ શિવાદિ કરી શકે નહિ તેથી અત્ર 'સહાર' અર્થે ઘટાળીને આ શ્રુતિ મહાદેવમાં પણ ઘટાવાય નહિ, અર્થાત્ આવા વિલક્ષણ ચોમપદ બોક્તા કેવલ પરગાત્મા જ. અન્ય લાયકારમાત્ર આ અધિકરણ સમાપ્ત જ નથી.

તૃતીય વર્ણમાં 'લોકમાં પરમ પરાધર્મના શુદ્ધમાં પ્રવિષ્ટ' ઇત્યાદિ શ્રુતિ છે, આ જીવવાક્ય કે જલવાક્ય આ સંશય, શ્રુતિમાં વિવન્તો પ્રવિષ્ટો ઇત્યાદિ શબ્દ વડે દ્વિવચનમાં નિર્દેશ? હોવાથી અને આ શ્રુતિનો પાઠ જીવપ્રકરણમાં હોવાથી અત્ર બદ્ધ અને મુક્ત, એ ઉભય જીવનું નિરૂપણ છે એ પ્રકારે પૂર્વપક્ષે પ્રાપ્ત થાય, ત્યાં સિદ્ધાન્ત કથાય છે. શુદ્ધમાં હૃદયાકાશમાં જીવન અને પરમાત્માનું જ નિરૂપણ છે, તેથી જાણે જ વાક્યાર્થ, જીવનું નિરૂપણ તો વૃત્ત્યનાએ ઉભયના સ્વરૂપાનુભોગજ નિરૂપણને અર્થે છે, તેથી જલવાક્ય જ એમ સિદ્ધ થયું ॥ ૪ ॥ હવે 'અન્તર ઉપપત્તિઃ' ઇત્યાદિ પંચ સૂત્ર વડે પચમ અન્તરાધિકરણ, 'જે આ અક્ષિમા પુરુષ દેખાય છે' ઇત્યાદિ શ્રુતિ છાન્દોગ્યના પ્રથમ પ્રપાઠકમાં છે. અત્ર આ વાક્ય અક્ષિમા પ્રતિબિંબિત પુરુષની જલભાવે ઉપાસનાર્થ છે કે જલવાક્ય આ સંશય, પ્રતિબિંબી જ આ એ પૂર્વપક્ષ, જલ જ આ સિદ્ધાન્ત, તેથી અત્ર અર્ધિપુરુષશબ્દ કરીને અક્ષિપ્રતિબિંબનું પ્રદર્શન કરવું, પરન્તુ અભિસ્થાન ઉત્તમ હોવાથી મર્વવ્યાપક જલની અક્ષિવિષે સ્થિતિ ઉપદેશી એમ બળવું, અક્ષિસ્થ જલનું, ફરીનં તો આર્પણને કરીને. ॥ ૫ ॥ હવે અન્તર્ધર્મ્યપિદૈવાદિપુ તદ્દર્મ્યવર્તેશાત ઇત્યાદિ ચાર સૂત્ર વડે પદ્ય અન્તર્ધર્મ્યધિકરણ ૬ 'જે પ્રથિવીની આદર જેને પ્રથિવી બાણુતી નથી' ઇત્યાદિ શ્રુતિ બૃહદ્વારણ્યકમાં છે, ત્યાં જ 'અધિદેવ અધિલોક અધિવેદ અધિયજ્ઞ અધિભૂત અધ્યાત્મને કોઈક અન્તરેવસ્થિત યમપિતા અન્તર્ધર્મી' આ પ્રકારે વાક્ય છે, અત્ર સર્વનં અધિદેવાદિને વિષે એક જ ભગવાન કે અધિદેવાદિના ભેદથી તત્ત્વસંગ્રહવાનં જિજ્ઞ આ સંશય, જિજ્ઞ એ પૂર્વપક્ષ, ભગવાન જ આ સિદ્ધાન્ત. ૭ હવે 'અદૃશ્યવાદિમુગ્ધો ધર્મોક્તેઃ' ઇત્યાદિ ત્રણ મુગ્ધી સામ્ય અદૃશ્યવાદાધિકરણ, 'હે ભગવન? શું બળવાથી આ સર્વ વિજ્ઞાત થાય? એમ શૌનકના પ્રશ્નના બે વિદ્યા બાણુતી' એમ અંગિરાનું વાક્ય મુદ્ગલમાં છે. ત્યાં નામરૂપાત્મક જગત્તા વિજ્ઞાનાર્થે નામાશવેદાદિવિદ્યારૂપાંશ અપરા વિદ્યા, અને 'હવે પરા, જેણે

૧. કથન.

૨. આ શ્રુતિમા બદ્ધ અને મુક્ત એ ઉભય જીવનું જ નિરૂપણ છે, જલનું નિરૂપણ નથી, કારણ કે જલ અનોખું છે, એ પૂર્વપક્ષનું મર્મ છે.

૩. જલનું ભોક્તૃત્વ પૂર્વ અધિકરણમાં ક્રીડાતૃપાત્રને જ સિદ્ધ કર્યું છે તેથી જલનું કેવલ અભોક્તૃત્વ કલ્પીને આ અધિકરણમા સર્વ વિષ્ણવ કરવા તથિત નથી. પરમાત્મા મનોમયધર્મવાન હિરણ્યરમ્ય અને ભોક્તા છે એમ પૂર્વના ત્રણ અધિકરણમાં સિદ્ધ કરીને તેની નિર્દોષ અતૈકિક ભોગ્યોગ્યતા આ અધિકરણમા ઉપદેશી.

૪. સ્વરૂપાનુભવા ભોગના પ્રસંગમાં ગોક્ષાકાશી જીવની પણ અપેક્ષા હોવાથી અત્ર ભગવાનનું અને ગોક્ષાકાશી જીવનું પણ નિરૂપણ કર્યું છે.

૫. લૌકિક સોગ બાધક છે તેથી તેના પરિહાર કરવાને ભોક્તા ભગવાનમાં વૈશેષ્ય રચ્ય કરવું જોઈએ આ વૈશેષ્ય ત્રિવિધ છે, તેથી અન્તરધિકરણમા ભગવાનની સર્વરૂપા, શુદ્ધપ્રવિષ્ટાધિકરણમાં આનન્દરૂપા અને આ અધિકરણમાં સ્વકૃતિ ઉપદેશી. આ પ્રકારે ભોગમાં નિર્દોષ વૈશેષ્ય સુચવીને ભગવાનની પ્રકટસચ્ચિદાનન્દરૂપા અને તે સ્વરૂપના જ્ઞાતાની પણ ઉપનિવારકતા રચ્ય કરી. આથી પ્રલયકર્તા ભગવાનમા પણ સંઘાપતાને અર્થાત પરિહાર થઈ ગયો.

૬. અન્તર્જ્ઞાદિરિચયને વિષે અને અગ્નિઉપજને વિષે ભોગવૈશેષ્ય સુચવ્યા પછી સુહિદરામાં પણ વૈશેષ્ય સિદ્ધ કરવાને આ અધિકરણ ચાર બીને ભગવાનનું સર્વનિયમન ક્રીડાતૃપાત્ર સુચવે છે.

૭ આ સકલ ભોક્તૃવૈશેષ્યનું ઘટર દોષ પણ ભાગ્યકારને રચ્ય જ્ઞાન નથી.

મારા કૃષ્ણ પાણી નિરસાધન !

શ્રીસ્વામિનીજીની ચિન્તાને લીધે ચિત્ત ખેંદ કરીને ખિન્ન છે વદનકમલ જેમનું, મધ્ય
નમનકમલ જેમનું, તે કૃષ્ણ મારું શરણુ ॥ ૧ ॥

મનસિજલાવે ભરિત, મન વડે રતિની લાવના કરતા; મિલનાર્થ આકુલ છે હ્રમન
મનું, તે કૃષ્ણ મારું શરણુ ॥ ૨ ॥

નિઃશ્વાસને લીધે શોષાય છે વદન જેમનું, મધુર છે અવરપલ્લવ જેમનો, મુરલીના
સાં નિરત, તે કૃષ્ણ મારું શરણુ ॥ ૩ ॥

નિકુન્જઅન્દિશન્તર્ય કુસુમપલ્લવની શમ્પાને રચતા, નિજ લાળને પ્રતીક્ષતા, તે કૃષ્ણ
શરણુ ॥ ૪ ॥

પવિત્ર લાવને લીધે વિદસતા વદનકમલે કરીને સુંદર, અસિન્ન આકર્ષતા, તે
મારું શરણુ ॥ ૫ ॥

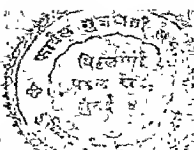
અધુપાત કરતા, પલોકતા, મતવત કવચિદ્ આન કરતા, નૃત્ય કરતા, રસાસક્ત છે
જેમનું, તે કૃષ્ણ મારું શરણુ ॥ ૬ ॥

સ્વપ્રેમમાં મધ્યમસિદ્ધ્યર્થ શમ્પામાં એકલા શયન, પછી પ્રણામે કરીને જે તમ તે
મારું શરણુ ॥ ૭ ॥

રસાત્મા, રમરીતિત, રસલીલાપરામણ્ય, રસાત્મગોપીરસિક તે કૃષ્ણ મારું શરણુ ॥ ૮ ॥

॥ इति श्रीहरिदासोक्त शरणाष्टकं सम्पूर्णम् ॥

'સ્વામિનારાયણ'ના અંતમાં 'ણ' છે તેથી તે છાન્ત, 'શ્રીવદ્દલા'ના
 અંતમાં 'લા' છે, તેથી તે લાન્ત, 'શ્રીમધ્વ'ના અંતમાં 'વ' છે તેથી તે
 વાન્ત, અને શ્રીરામાનુજના અંતમાં 'જ' છે તેથી તે જાન્ત, આ પ્રકારે સંકેત
 કરીને છાન્ત લાન્ત વાન્ત અને જાન્તનું નિર્મૂલ ઇચ્છતો કોઈ 'જાન્ત' થઈ
 ગયો. 'આચાર્યોના રાજ' શ્રીમદ્દલાધીશ્વરના સેવામાર્ગને અનુસરતા
 સ્વામિનારાયણ વસ્તુતઃ છાન્ત છે જ, કારણકે તેમનો અંત વા નિશ્ચય 'ણ'
 અર્થાત્ 'આનન્દ' છે, શ્રીવદ્દલાધીશ્વર અગ્નિસ્વરૂપ છે, તેથી તેમનો અંત
 'લા' અર્થાત્ 'કૃષ્ણસાયુજ્યપ્રકાશ' છે, શ્રીમધ્વનો અંત 'વ' અર્થાત્
 'અમૃત' છે, અને શ્રીરામાનુજનો અંત 'જ' અર્થાત્ વિરજ વૈકુંઠ છે, પરંતુ
 પેલા જાન્તનો તો અંત ઠ=૦. પ્રભુ સર્વનું કલ્યાણ કરે.

पुष्टिभक्तिसुधा.

नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन ।
यमेवैष दृष्टते तेन लभ्यस्तस्यैव आत्मा दृष्टते तत्र स्वाम् ॥१॥
नाहं वेदेन तपसा न दानेन न चेज्जया ।
सर्वत्र एवंविधो द्रष्टुं दृष्टवानसि मां यथा ॥२॥
भक्त्या त्वन्नयया शनयः अहमेव विधोर्जुन ।
ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परन्तप ॥३॥

पृ. ७, ३ - श्रीकृष्णार्जुन पर्व, आश्विन, आश्विन शुक्ल ११, श्रीमद्भागवत ४३६. [अ. ५, ६]

तं १ तथा प्रकाशक,
नाडीलास नगीनदास शाक. जी. जी. ओडिओड, जी. पटेल, डायटरी, मुम्बई.

अनुकूलशिक्षा.

विषय.

लेखक.

१. श्रीमद्भागवतभाष्यविवरणम् ।

वे. शा. श्री. भगवान् गणपतिनाम शास्त्री.

२. श्रीमद्भागवतभाष्यम् ।

वे. शा. श्री. गणपतिनाम शास्त्री.

३. प्रवचनम्.

" "

४. भक्त्या.

" "

५. भागवतभाष्यविवरणम्.

तं. प्रकाशक.

६. श्रीमद्भागवतभाष्ये विषय श्रीमद्भागवतभाष्यविवरणम्.

" "

७. श्रीमद्भागवतभाष्यम्.

" "

८. दृष्टिप्रकाश.

निम्नलिखितः.

९. भागवतभाष्यविवरणम्.

वे. शा. श्री. भगवान् गणपतिनाम शास्त्री.

१०. An Examination of Shankara's Refutation of the Sanyukhya theory.

वे. शा. श्री. भगवान् गणपतिनाम शास्त्री.

११. निम्नलिखितम्.

M. G. Shastri M. S.

१२. भागवतभाष्यविवरणम्.

प्रकाशक.

श्रीकृष्णभाष्य.

भाषिक संयोगम् ३. २०-००

अनुकूल

સ્વધર્મના મુખ્ય સિદ્ધાન્તો.

૧. જગત્ સત્ય છે.
૨. જગત્, હવ, અન્તર્યામી, અક્ષર દેવતાનું નિર્મિત અને ઉપાધાન કારણ શુદ્ધ-નિર્ગુણ બ્રહ્મ શ્રીકૃષ્ણપન્માત્મા જ છે.
૩. હવે અવિદ્યાથી-કલ્પેલો અહન્નામમતાત્મક સંસાર મિથ્યા છે.
૪. હવ આણુ છે; શુદ્ધ નિર્ગુણ બ્રહ્મનો અંશ છે, સ્વતઃ વ્યાપક નથી.
૫. પરબ્રહ્મ પુરુષોત્તમ શ્રીકૃષ્ણનું ધામ અક્ષરબ્રહ્મ ગણિતાનંદ છે.
૬. સર્વોપરિ વેનાદિશાસ્ત્રે પ્રતિપાદિત પરમકાશ્યત વસ્તુ શ્રીકૃષ્ણ જ છે.
૭. શ્રીકૃષ્ણની સેવા એ જ અંશ-હવનો ધર્મ છે, અર્થાત્ વસ્તુતઃ સ્વધર્મ શ્રીકૃષ્ણસેવા જ.
૮. આત્મનિવેદન અને પ્રભુપ્રપત્તિ વિના અન્ય વિશ્વધર્મ હોઈ શકે જ નહિ.

श्रीयदुनाथविरचितं

॥ श्रीभावार्थपादभाष्यविवरणम् ॥

॥ श्रीरूपेणाय नमः ॥ श्रीगोपीजनबल्लभाय नमः ॥

श्रीमदल्लभाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ॥ श्रीघट्टलनाथचरणकमलेभ्यो नमः ॥

श्रीमत्प्रभुचरणकृपया भावार्थचरणभाष्यं ययामति विप्रियते ॥

भावार्थाः कर्मशब्दास्तेभ्यः क्रिया प्रतीयेतेष्वर्थो विधीयते ॥ १ ॥

अथ द्वितीयाध्यायं व्याचिन्त्यासयः प्रवृत्तस्य पूर्वेण गहोपजीयकस्वरूपां गच्छति बोधयितुं 'मानार्थानां मेयनिर्दिष्ट' इति प्रमाणं निरूप्य तदुपजीव्येव कर्मभेदे निरूप्यत इति बोधयितुं द्वावरभाष्या-
विरोधेन पूर्वं विस्तरेण निरूपितं प्रथमाध्यायार्थं तद्वहेषेणात्रानुवदन्ति प्रथमेध्याय इत्यादि, 'अवातो
धर्मजिज्ञासे' निप्रथमाधिकरणे धर्मविशारं प्रतिज्ञाय को धर्म इति जिज्ञासाया 'चोदनालक्षणोर्ध्वं धर्म' इति
द्वितीयेन विधिवानयसंज्ञानकोर्ध्वं धर्म' इति लक्षणकथनेन तां पूरयित्वा कार्यं चोदनालक्षणं इति जिज्ञासामां
'तस्य निमित्तपराष्टि' रिति तृतीयेन तज्ज्ञापकपराक्षां प्रतिज्ञाय 'गम्यप्रवेगेन' इति चतुर्थेन प्रत्यक्षविपर्यय-
नस्य बोधयित्वा 'यौत्पत्तिकस्तु शब्दस्वार्थेन मन्वन्ध' इति पञ्चमेन शब्दस्य स्वतन्त्र प्रमाण्यं बोधितं तत्तत्त-
त्रापि कथमिदमित्याकाङ्क्षायां 'कर्मभेदे' तत्र दर्शना' वित्यादिभरविकरणं शब्दाग्नवस्य वेदस्य निरूप्य-
त्वाधितं, ६मं कार्यवासादयो वेदमाणा विचारिता इति कृत्यो वेदो धर्मं प्रमाणमिदमुक्तमित्यर्थः,
विदोयान्तेण बोधनाय साक्षात्तं वाद्विषयन्त. प्रथमस्य विमेषमाहुः तत्रेवार्थं, 'चोदनाया' प्रवर्तक-
त्वात्तद्व्यञ्जनं विपर्ययं परित्यज्य शिष्टो धर्मप्रमितिं जनयतीत्यपि तत्र सिद्धं, नच मय्या
अप्रामाण्यं शङ्क्यं विपर्यये धर्मत्वज्ञापनेन प्रामाण्यस्यामे वक्तव्यत्वात्, द्वितीयस्वार्थमाहुः तत्रार्थ-
त्वादि, चोदनाया अति कार्यद्वयं धर्मप्रमितिर्धर्मं प्रवर्तने च, तत्रार्थवादानां धर्मप्रमित्यजनकत्वाद-
प्रामाण्यमाशङ्क्य तेषां प्रवर्तनाशेषत्यमुक्तं, साक्षाद्वर्धप्रमितिमजनयन्तेति स्वाधर्मप्रमितिसुप्ता-
थेष्टाशयनताप्युन्नादेन प्रवेचनाद्वारा जनयिष्यन्तीति, मन्त्राणां तु ब्रह्मादिवदनुष्ठानोपयोगो नास्तीति
तेषां प्रमित्युपयोगो वक्तव्यत्वात् न चेन्निरर्थकाः स्युत्तदा प्रमितावप्युपयोगो नास्तीत्य-
ध्ययनाभावे तेषां चेदत्रमपि सन्दिग्धं भवेदिति तदभावाय तेषामर्थवत्ता प्रयोजनवत्ता
'तदर्थशास्त्रादि' स्वाधिकरणे निरूपिता, अर्धवस्ये गति तेषां ब्राह्मणचर्यमप्रमितिं जनयिष्यन्तीति,
अतस्तेषामपि प्रमाणत्वं, न चात्र मानाभाव, द्वि यतो हेतोः, 'मन्त्रब्राह्मणे' इति वाक्यादुभय-
यशस्य प्रमाणं, नचात्यतरवेद्यर्थ, प्रवृत्तेः पूर्वमित्यादिनाकारोला कालभेदेनोभयमार्थवत्ता, नच
ब्राह्मणेन जानानां प्रमितो तदर्थस्मारणमेव मन्त्रैः कार्यत इति स्मारकत्वमेव मन्त्राणामास्त्विति शङ्क्यं,
उक्तवाग्मे तेषां प्रमाणत्वेन पुत्रात्तया वेदेपि काण्डभेदेन प्रायशः कथनेन च तेषामपि प्रमितिजनने
स्वतन्त्रत्वात्, नच विधिवानवता प्रवर्तनावोधकत्वात् प्रवर्तनाशेषेष्टाशयनत्ववधर्मत्वप्रमितिजनक-
त्वमस्तीति तेषामेव धर्मं मुख्यं प्रामाण्यमर्थवादानां च प्रवर्तनपेक्षितप्राशस्त्यलक्षणकत्वानवकाययतया

१. आदर्शेषु सर्वत्रैव पठ्यते 'विधीयते' ।

२. 'लक्षकत्वा'दित्यादि. नाह. ।

धर्मप्रामितिजनकत्वं नामधेयानां च विधिवाक्यपदकत्वाद्धर्मप्रामितिजनकत्वं युक्तं, मन्त्राणां तु वाङ्म-
न्तरवर्तित्वेन वाक्याद्विप्रकृतया तदेकवाक्यत्वाभावाङ्मान्तरसिद्धप्रयोगसमवेतार्थस्मारकत्वमेव युक्तमिति
वाच्यं, तथासति मानान्तरसिद्धार्थानुवादकतया अप्रामाण्यप्रसङ्गात्, न च स्मृतेरपि यथार्थज्ञान-
त्वेन प्रमाणरूपत्वान्मन्त्राणां स्मारकत्वेपि न प्रामाण्यहानिरिति वाच्यं, तथा सति यथार्थज्ञानजनकत्वेन
सर्वतन्त्रसिद्धेन लक्षणैः कार्यसिद्धावनधिगतायैवन्तुल्यस्वरूपविशेषाद्वाङ्गीकारस्य वैयर्थ्यापत्ते औत्पत्तिक-
सूत्रविरोधापत्तेः सिद्धान्तभङ्गापत्तेः, अतः सूत्रानुरोधेन शब्दजन्ये ज्ञानेनधिगतार्थावगतित्वस्वरूपो विशेषः
प्रमात्वप्रयोजनोद्देश्यमभ्युपेयः, तथासत्यनुवादकस्याप्रामाण्यमर्थदेवायातं, ततश्चानुवादकत्वेनाप्रामाण्यस्य
स्मारकत्वेन प्रामाण्यस्य च साङ्केत्यै वैरूप्यापत्तिरेकतरनिर्णयस्याप्यभावापत्तिश्च मन्त्रजन्ये ज्ञाने स्मृतित्वप्र-
मितित्वयोः समवेशेन साङ्केत्यै तयोरपि जातित्वहानिप्रसङ्गः, संस्कारौद्धोभक्तानामपि स्मृतिं प्रति व्यापार-
वदसाधारणकरणत्वेन तेषामपि सप्तमप्रमाणत्वापत्त्या पदप्रमाणवादभङ्गप्रसङ्गः, प्रमाणत्वस्यानुभवत्वव्या-
प्यत्वेन स्मृतित्वस्य च साक्षाज्ज्ञानत्वव्याप्यत्वेन तयोर्भेदस्य सर्वतन्त्रप्रामिद्वयतया तत्त्यागस्यायुक्तत्वं न, एवं
स्मृतेः प्रमितित्वाङ्गीकारे परोक्षज्ञानत्वेन श्रावदानुमित्योरपि स्मृतित्वापत्तिर्द्विवर्ता, यथार्थज्ञानत्वस्य प्रामितित्व-
नियामकत्ववत् परोक्षज्ञानत्वस्य स्मृतित्वनियामकत्वेपि बाधकाभावात्, अतः स्मृतित्वप्रमितित्वयोर्भेद एवा-
स्थेयः, तथा मति मन्त्राणां स्मारकत्वात् प्रामाण्यं दुर्गिरूपमेवेतिदिक्, नन्दस्त्वप्रामाण्यं तथापि मन्त्रैर्नैव
स्मर्तव्यमिति नियमात्तेषामनुष्ठयस्मारणदेशावयवत्वेद्वास्तवहानिस्तु न भविष्यतीतीतापत्तिरिलाकाङ्क्षायागमाह.
प्रमित्तिरेवेत्यादि, प्रमित्तिरेवाह्वयं नाप्रमितिः, 'यदेव विद्यया करोति तत्तदेवास्व वीर्यवतारं
भवती'ति श्रुतेः नयेदमद्गोपासनाविषयमिति न कर्मान्तरे तस्या अहत्वमिति वाच्यं, न्यायतौल्यात्,
'उभौ कुर्वता यथेतेदेवं वेद यथ न वेदे'ति विद्वद्विद्वत्प्रयोगौ प्रस्तुत्य 'यदेव विषये'ति श्रुतेरात्रास्तत्त्वान्,
सर्वकर्मसु प्रायेण विद्वद्वाक्यानां दर्शनाच्च, अतः कर्मानुष्ठानकालीनं वेदनं तत्कर्मफल एवातिदार्ढ्यं
जनयतीत्यवदयमभ्युपेयं, अन्यथा तद्वाक्यवैयर्थ्यापत्ते, अतस्तद्व्याप्यस्याप्रापि तौल्यान्मन्त्रस्यापि विद्या-
जनकत्वेनैव प्रामाण्यं नतु स्मारकत्वेनेति, न च विद्यापदेन स्मृतिरेवात्रोच्यत इति वाच्यं, सङ्कोचे
मानाभावात्, स्मृतौ विद्यापदप्रयोगस्य क्त्वाप्यदर्शनाच्च, न च मन्त्रजन्यप्रमितोरेवाह्वयत्वे मन्त्राणामह-
गत्वभङ्गप्रसङ्गादस्मिन्प्राप्तिप्रमुपतिष्ठते 'इत्येतेति शाखा छिनत्ती'त्यादौ श्रूयमाणानां तृतीयाविभर्जाति-
शब्दादीनां पीडापत्तिरिति वाच्यं, 'विद्यये'ति गदेनाप्रमितिरूपाया स्मृतेरेवाह्वयं निवार्यते मान्येयामिला-
दोषात्, किञ्च मन्त्रस्य स्मारकत्वमपि किं विधिपदसदृशपदवत्त्वेन सम्बन्धित्वेन वा? नाथ, 'उपेक्षा-
दीनां तदभावात्, न द्वितीय, 'नर्पराज्ञिया कृमिर्गार्हपत्यमादधाते' 'सर्पराज्ञिया कृमिर्भुवन्ती'ति-
नानास्थलावीनैर्युक्तमन्त्रेषु प्रकृतस्मरणदोषैरुपापत्ते, अतः प्रकरणादिकं तत्सहकाराति वक्तव्यं, तथासत्त्वा-
वश्यकत्वाद्वापचाच्च तस्मैव स्मारकत्वमस्तु. इत्थं मन्त्रेण, न च व्यापारामावे तस्य प्रयोगकरणत्वं कथं
स्यादिति शङ्क्यं, तज्जन्माया प्रमितेरेव व्यापारकृत्योक्तत्वात्, नहि स्मरणस्यैव व्यापारत्वे किमि-
न्द्रियमार्गं वाक्यमस्ति, विनियोगविधिबलात् कल्प्यं तु विद्यावाक्येनैव गतायैवाद्वाधितं, तस्मात् प्रमिति-
द्वारेण मन्त्राणां करणत्वमिति निश्चयः, तृतीयपादार्थमाहुः प्रसङ्गादित्यादि, प्रत्यक्षवैयर्थ्ये विचार्यमाणे
नित्यानुमेयवेदस्यापि स्मरणात्तन्मूलिका स्मृतयोपि तथा विचारिता इत्यर्थः, तुरीयस्यायमाहुः
तत्त इत्यादि, उद्देशः उपरितनोऽदेशस्तत्र विधिवत्त्वे विनानामुद्दिष्टादिपदानामर्थवादपरपर्याय-
त्वं वा मन्त्रापरपर्यायत्वं वा तद्विधानां गुणविधित्वं वेलाशङ्कितं, तत्र यदि तेषामर्थ-
वादत्वं स्यात् स्वार्थबोधे समाप्तिः स्यात्, तथासति भिन्नवाक्यत्वे प्रोचनादिनादृगत्वं परिकल्प्य
विकल्पात्वेन प्रामाण्यं कल्पेत मा चेत्ता नान्याल्यर्थवादवद्भिन्नवाक्यत्वाभावे विच्येकत्वाभा-

वाप्राथवादत्वमुपपद्यते भिन्नपाठाभावात् स्वातन्त्र्याभावे मन्त्रत्वं च नोपपद्यत इत्यानर्थक्ये पर्यवसानमिति तदभावात् तेषां नामधेयत्वमुक्तं, समुदायज्ञानार्थं यागधायसमुदायो दर्शयिक्रान्तरममुदायः पूर्णमास इतिज्ञानार्थं, तदप्रयोजनमाहुः नहीत्यादि, तस्यापि प्रयोजनमाहुः अत इत्यादि, अङ्गमिति 'यदेव विद्ये'त्वत्र तस्यापि मद्महादिति, ततः एतदिधोरेतरं 'सन्धिधेयु वाक्य-
-शेषत्वं' 'अर्थाद्वा कल्पनैकदेशत्वा'दितिसमूहद्वयेनार्थवादानामर्थसामर्थ्यस्य च सन्देहवारकतया प्रामाण्यमुक्त-
-मित्यर्थः, नन्वेतन्मते नामधेयानां समुदायज्ञापकतया स्मृतीनां च नित्यानुमेयवेदबोधितकर्मप्रापकतया मन्त्राणां चानुष्ठानेकादौ तत्तत्प्रमितिजनकतया धर्मे प्रामाण्यं युक्तं चोदनायास्तु प्रवर्तकत्वेनार्थवादानां च प्रवर्तनाशेषत्वेन धर्मप्रमित्यजनकत्वादर्थे प्रामाण्याभावे कथं कृच्छ्रस्य वेदस्य धर्मे प्रामाण्यमित्या-
-काङ्क्षायां तयोस्तथात्वप्रकारमाहु विध्यंशस्येत्यादि, यद्यपि विध्यंशं प्रवर्तकत्वाभावि चोदनाया धर्मलक्षणतया धर्मत्वं ज्ञापयत्येव प्रवर्तयतीति तद्वद्वाग तस्याप्यस्ति धर्मप्रमितिजनकत्वं धर्मस्य फलशेषतया परतःपुद्गपर्यत्वेन स्वर्गकामादिपदबोधितस्य फलस्य तज्जनककर्मोन्वयबोधिकाया आर्थवादिक्त्या, स्तुतेषु पुद्गपर्यन्तानन्तरूपं यदर्थत्वं तत्तात्पादकत्वादस्मिन् नेषामपि धर्मप्रमितिजनकत्वमतः कृच्छ्रो वेदो धर्मे प्रमाणमिति पूर्वोक्त्याये सिद्धमित्यर्थः, एतेन 'पूर्वप्रमाणरूपाभ्यां पादेनाद्यस्य निर्णयः' इति-
-भट्टवार्तिके यत् 'प्रथमपाद एव प्रमाणचिन्तासमाप्तिश्चिपाया तु कथंलक्षणो धर्म इति कथमुना प्रतिपातः प्रामाण्यप्रकारो सौम्यतः' इति शाबरभाष्यविरुद्धमद्वैतीयमेतन्मते तन्नास्त्वस्मत्तमिति योषितं, एवं पूर्वोक्तौ सर्वे सङ्क्षेपतो निरूप्य प्रस्तुतमवतारयन्ति अतःपरमिन्यादि, तत्रेति अभ्यासत्पवाक्यस्यार्थे व्याख्यातव्ये, यद्वाप्यनेक इति नामधेयपदे नानागामां प्रतिपादनादनेकः, तद्वापि किं मन्त्रप्राप्तिजन्योः पदेपदे विधितान्त्रस्य वा पदेपदे धर्मः प्रतिपाद्यत उत केचुच्छिदेवेति शङ्काया तदर्थं तस्मि-
-न्तत्वेयमध्याय आरभ्यत इत्यर्थे तेन सर्वो वेदो विधिवाक्यमात्रं वा उदाहरणं, अभ्यासार्थमुक्तत्वा पादार्थमाहुः तत्र प्रथम इत्यादि, निरूप्यत इति धर्मभेदज्ञापनार्थं निरूप्यते, एवं पादार्थं निरूप्य तावता संशयस्यानिवृत्तौर्विदोषतो वस्तुमायाधिकरणमवतारयन्ति तत्रेत्यादि, विनिगमनमाहेति विनिगम्यतेनेनेतिविनिगमनं केचुच्छिदेव पदेपु निरूप्यत इत्यस्य निर्णायकं हेतुमनेनाधिकरणेनाहेत्यर्थः, व्याकुर्वन्ति यो विधीयत इत्यादि, एव सामान्यतः सूत्रार्थमुक्तत्वा विशेषनेतिपि १ तमाहुः कर्मत्वादिति, पुद्गप्रत्यक्षनिष्पाद्यक्रियास्यधर्मैवाचका कर्मशब्दा के इत्यपेक्षायाम् तान् बोधयितुं नेषामर्थमाहेत्यर्थः, व्याकुर्वन्ति इदमित्यादि, इदं क्रियावाचिना धातुत्वानुशासनान् सर्वधातुष्वनुगतं रूपं यत् क्रियासामान्यं स भावः नः अथां विधेयो येषां त भावार्थोः तादृशो ये शब्दास्ते कर्मवाचका इत्यर्थः, ननु धर्मनाचकनिधोर्धारं प्रत आचार्योः भावार्थोदिमाधायणक्रियासामान्य-
-वाचकं किमिति वदतीत्यत आहुः धर्मिन्यादि, तथाचात्र तद्व्याप्यमित्यर्थः, २, यद्धर्मपदप्रवृ-
-त्तिनिमित्तं क्रियासामान्यं तत्र प्रतिपादयन्तो विशेषानाल्लिङ्गिता सामान्यबुद्धिर्न भवतीति विशेषाल्लिङ्गनायज्ञानादिरूपविशेषप्रतिपादका ननु तच्छून्यकेवलक्रियावाचका इति भावार्थोः कर्मशब्दा-
-इत्यनेनेनेने भवति, यद्येवमभिप्रायो न स्यात्तदा भावार्थपदं न व्याप्य, आह्वयधि-
-करणे जातो पदशब्देरङ्गीकृतत्वेन तावत्तव शब्दार्थयोर्नित्यताया निर्बोहुं शक्यत्वात्, अतो यज-
-ज्ञादयो धातुत्वेन रूपेण क्रियासामान्यं यजतित्वादिना प्रतिनियतत्वेण क्रियासामान्यव्याप्यं याम-
-गामान्यरूपं विशेषं प्रतिपादयन्तालयं, भट्टवार्तिकेण 'धात्वर्थव्यतिरेकेण यद्यप्येषा न लक्ष्यते तथापि

तत्त्वसामान्यरूपेणैवावगम्यते' इत्युक्तं, अतो धात्वर्थबोधकै पदैः सामान्यस्थाने संव बोध्यते, तयैवानु-
गतप्रतीतिनिर्वाहान् ननु जात्यन्तरमिति बोध्यं, अत्र धर्मानित्यन्वदादौ साङ्कते नन्विहत्यादि, यद्यनेको
धर्मः प्रतिपाद्यते तदा भावना भाव उत्पादनेतियावत् सोऽर्थो येषां ते भावार्थी आख्यातशब्दास्तेभ्य-
क्रियावाचिभ्य एव धर्मः प्रतीयत इत्युच्यते किं क्रियाया रूपद्वयनिरूपणेन न च कालान्तर-
भावफलानुपत्तिप्रसङ्गः, क्रियायास्त्रिषणावस्थायित्वेन तज्जन्यस्यापूर्वस्य फलपर्यन्तमवस्थानेनोपपत्तेरतो
व्यर्थं रूपद्वयनिरूपणमित्यर्थः, अत्र समादधते सत्यमित्यादि, यदि पुरुषक्रियामात्रं धर्मो
भवेत्तदा त्वदुक्तरीत्या निर्वाहाद्रूपद्वयं न चकक्यं भवेत्, नहि तथा किन्त्वतीन्द्रियो वैदेकसमधि-
गम्यो यागादिः स्थिते धर्मः, तत्र कथं स्थिर इत्याकाङ्क्षायां सामान्यं नित्यमिति
यजतिबोधितयागसामान्यरूपेण नित्यतास्ति अतीन्द्रियत्वरूपो विशेषश्च तत्र वर्तते केवलस्य सामान्य-
स्यातीन्द्रियत्वादनो यागस्य नित्यातीन्द्रियरूपत्वाद्रूपद्वयकथनं युक्तमित्यर्थः, ननु विहितक्रियाविशेषं कुर्वाणं
द्वैतैवायं यजतीतिप्रत्ययादमिलापाच्च तस्याः प्रत्यक्षत्वनिश्चयात् कथमतीन्द्रियतेत्यत आहुः द्रव्येत्यादि,
'यजिर्देवपूजामङ्गातिकरणदानेऽप्यर्थेषु' शक्त इति प्रथमातिक्रमे कारणभावादेवपूर्ववाच्यार्थः, सा चात्र द्रव्य-
कृता, किञ्च 'यजनिचोदनाद्रव्यदेवताक्रियं समुदाये कृतार्थत्वा'दितिचातुर्थिके सूत्रे द्रव्यदेवताक्रियासमुदायो
याग इति लक्षणं यागस्य सिद्धं तथा द्रव्यदेवते यागस्य रूपमित्यामिक्षाभिनरणे सिद्धं, तयोश्च मोदासी-
नयो रूपत्वमपि तु सम्बद्धयोरेवेति द्रव्यदेवतासम्बन्धो यागः, तत्र देवतारूपं चेतनतया विप्रह-
वत्तया च चैवासे दर्शने निम्नमत्र चाप्रे तद्विरोधेन व्युत्पाद्यं, गीताया च 'देवान् भावयतनेन
ते देवा भावयन्तु वः परस्परं भावयन्तः श्रेयः परमवाप्त्यर्थे'तिकथनात् परस्परभाववत्तय च भद्रया
पूजनेन तस्य द्रव्यस्य ग्रीत्या स्वीकारेण च सम्भवात् ते विना असम्भवाच्च प्रीतिहेतुत्वेन स्वीकार
एव सम्बन्धः, न न देवताया अतीन्द्रियत्वात् परान्धधर्मत्वाच्चातीन्द्रियः, नच सत्त्व-
जनकव्यापाररूपस्य स्वीकारस्य देवताश्रितत्वेन यजमानाश्रितत्वेन च देवता यजतीतिप्रयोगापत्तिर्देवदत्तो
यजतीतिप्रयोगानापत्तिरिति वाच्यं, देवतानिष्ठस्य तादृशव्यापारस्य फलरूपधात्वर्थत्वेन कर्मनिष्ठतया
यजतीतिप्रयोगसम्भावनाया एवाभावात्, तादृशप्रयोगस्य व्यापाराश्रये कर्तव्यैवानुशासनात् यजमाने
यजतीतिप्रयोगाभावसम्भावनाया अप्यभावादपिष्ठु तु तादृशप्रयोगस्य योधा युध्यन्तीत्यादिबहिर्द्वत्वात्
प्रेरे 'होतृर्नैवे'तिप्रयोगदर्शनात्, अतो व्यापाररूपस्य यागस्य प्रत्यक्षत्वेनैव फलरूपस्य यागस्यातीन्द्रियता
निष्प्रत्यङ्गैत्यर्थः, ननु भवत्वैवमतीन्द्रियत्वं तथापि होमानन्तरं त्यक्तं द्रव्ये देवता तत् स्वीकरोति द्रव्यं
च ग्रीह्यादिकमनिर्यामिति तज्जन्यस्य होमोत्तरभाविनः स्वीकारस्य कथं नित्यत्वमत आहुः द्रव्यं चे-
त्यादि, 'अपश्यन् पुरोडाशं कूर्मं भूतं संपन्तं तस्या अनुष्टुप् योनिमाच्छिनत्सासूत वशा अमवतत्सूत
वशाये जन्म प्रजापते रक्षयश्च यत्परायतेदुश्चोभयदि'त्यादिष्वर्थवादेषु द्रव्यस्यालौकिकत्वं सिद्धं, नचार्थ-
वादानां स्वार्थं अप्रामाण्यं, 'प्रजापतिर्वरुणायाश्चमनय'दित्यर्थप्रतिप्रेहपदसंवादास्य व्यवधारणनिर्णायकता-
भावे तस्या इष्टेर्दातृकृतत्वं न तेन निर्णयेत्, 'तजो वै श्रुत'मित्यादिना श्रुतादेः शर्कराजनादिकरणता
न निर्णयेत्, एवं सर्वत्रेति तेषां सिधित्वावकत्वेनैव स्वार्थं प्रामाण्यमिति ज्ञातव्यं, किञ्च श्रीभागवते
पुरुषसूक्तविवरणाध्याये यज्ञसम्माराणां पुरुषावयवरूपत्वं प्रतिपाद्य 'इतिमंभृतमम्भारः पुरुषावयवैरहं
तमेव यत् पुरुषं तेनैवायजमीश्वर'मिति, 'अद्रष्टोक्तमिति द्रव्यादीनां सर्वेषामेव सम्माराणांमलौकिकत्वं
निर्वाच्यं, अतो 'यज्ञेनै'यत्तमयजन्त देवास्तानि धर्माणि प्रथमान्यासन्नि'त्यादिश्रुतिसिद्धस्य प्राथमिक-
यागस्यालौकिकैरेव पदार्थः सिद्धः, पाश्चात्येषु तु कर्तृषु तादृशयोग्यताया अभावेन तेषां सम्भारा-

‘नाममन्त्रिधानान् प्रोक्षणादिमिस्तैः संस्कारैस्ते अलौकिकाः पदार्थान्तेषु लौकिकेषु द्रव्यादिषु सन्निधाप्यन्ते प्रतिष्ठावाहनादिसंस्कारैर्मूर्तौ देवतावत्, अन्यथा लौकिकैरेव द्रव्यादिभिर्योगनिष्पत्तेः’ संस्काराणां वैयर्थ्यमेव स्यात् संस्कारबोधकप्रमाणानि च बोध्यम्^१, अतो लौकिकानि द्रव्यादीनि तेषामधिष्ठानान्येव देवताया मूर्तिरिव^२, अधिष्ठानभूतद्रव्यादीनां चाविहितानिपिद्रव्यपुरुषादिसंसर्गे अलौकिकस्य तस्य द्रव्यादेस्तत्तिरोधानमेव मूर्तदुष्टसंसर्गे भङ्गादौ च ततो देवताया इव, अतो ‘यस्योमयं हविरातिमाच्छेत्’ ‘यस्य सर्वाणि हवीपि नश्येयुर्दुष्येयुरपहरेयुर्वे’त्यादिनोक्तमार्तिनाप्रायपि दुःसंसर्गवशाद्विषा लौकिकत्व एव, प्रायश्चित्तं द्रव्यान्तरादानादिकं च प्रकारान्तरेण देवतेज्यादिपूज्यधीमति नोक्तश्रुतानां विरोधः, नापि ‘शेषादधुयवदाननागे स्या’दितिसूत्रस्य, प्रमादादिरूपापरधिन नश्यदवस्थादवदानादलौकिकस्य तस्मिं तिरोधानादिनि, एवं यार्गायद्रव्यस्वरूपे निश्चिते तद् द्रव्यं नित्यमलौकिकमेव देवता लालौकिकी नित्येति तत्स्वीकाररूपस्य यागस्य क्रियावदनित्यतायां न कोपि हेतुः, तथाच ‘परस्परं भावयन्त’ इतिगीता-वाक्याद्यगजान्यफलभोगपर्यन्तं द्रव्यस्वीकारजन्यप्रतिरेष्यवस्थानमिति स्वीकारस्य स्थिरत्वरूपं नित्यत्वं द्रव्य-देवतायोश्च भगवदवयवत्वेन स्वरूपतो नित्यत्वमिन्द्रियमयमपि निर्वाधमित्यर्थः, ननु तथापि ‘निद्रमाध्य-स्वभावान्मा भ्रातृपौ द्विविधस्याः अन्योत्पादानुसूत्यामा भावना साधारणीणां त्यमिषुक्तोक्तेः’ माध्य-स्वस्य भावार्थस्यानित्यत्वाच्चैरूपस्य तस्य नश्वरत्वमेवेत्यत आहु नहि चेष्टेत्यादि, द्वितीयस्कन्धस्येषु मन्मथारवाक्येषु ‘चातुर्दोत्रं च सप्तमेत्यनेन क्रियाया अपि पुरुषावयवेषु गणनालौकिकी चेष्टा न यागः’ किन्तु तदधिष्ठानकं क्रियान्तरमतीन्द्रियमनो न तस्यापि नश्वरत्वमतो विनाशोऽदृष्टे वा किमर्थं कल्पनीय-नित्यर्थः, वाक्यानि तु ‘यदास्य नाभ्यामालिनादहमारं महात्मनः’ नादिनं यज्ञसम्भारान् पुरुषावयवपाते तेषु यज्ञस्य पदानः सवनस्पतयः कुमा इदं च ‘देवयजनं कालधोरगुणान्वितः वस्तुन्योपभयः ज्ञेहा रसलोद्गमो जलं ऋचो यजुषि सामानि चातुर्दोत्रं च यन्म नामधेयानि मन्त्राश्च दक्षिणाश्च धनानि च देवतागुह्यम कल्पः सङ्कल्पद्वान्नमेव च यतरो मतयर्थय प्रायश्चित्तं समर्पणं पुरुषावयवैरेते मन्त्रारा मन्मृता मया इतिस्मृत्तसम्भार पुरुषावयवैरहं तमेव पुरुष यज्ञं तेनैवायजमीश्वरं न तस्ते श्रातर इमे प्रजाना पतयो नव अयजन् व्यक्तमव्यक्तं पुरुषं सुममाहिता’ इत्यादीनि द्रष्टव्यानि, तस्मात्प्रागस्य नित्यत्वं स्थिरत्वं च निर्वाधमिति सिद्धं, नन्वाशुनिका क्षणिकं यागमहनीकुर्वन्ति नैयायकाश्चाहृष्टात्मिकं धर्ममत कथमेवमित्यात आहुः ये इत्यादि, ननु यथेवं तदा ‘धर्मः खलुष्टिनः पुंसो’ ‘धर्मः श्रति कीर्तनादि’तिवाक्ययोर्विरोधः पूर्वस्मिन्ननुष्ठानविषयत्वेन क्षणप्रत्यसिन्याः क्रियायाः द्वितीयसिन्नाशप्रति-योगित्वेन क्रियाजन्यस्य फलपर्यन्तस्थायिनोऽदृष्टस्य च विषयीकरणादित्येन, पूर्ववाक्ये ‘खलुष्टिनः’पदे सुप्रसूधकेन सुता अनुष्ठाने वैधप्रकारस्य चोतनेन तद्विशिष्टालौकिकी क्रिया विषयीक्रियते ननु केवला तथासति प्रकारस्याप्येन^३ नित्या क्रियापि जातिवदायादेवेति रीत धर्मपदेनागिग्रेयते न केवला, अतो न तद्विरोधः, द्वितीयवाक्येपि कीर्तनादेवताप्रतिविषयत्वत्वं धर्मस्य सन्निधानं पुरुषाविवर्तत इत्युच्यतेतो न तस्मापि विरोधः, अतो यागस्य क्षणिकत्वकल्पनं धर्मस्य चाहृष्टत्वकल्पनं पूर्वोक्तप्रकाराज्ञानादेवेत्यर्थः, तेन सिद्धमाहुः भावार्था इत्यादि, क्रियार्थस्य, क्रिया प्रतीयत इत्यनुत्तवा भावार्थाः कर्मशब्दास्तेभ्यः क्रिया प्रतीयत इति यदुक्तं तेन पूर्वोपपादिनरीत्या पिदावस्थापनप्राप्त्यर्थबोधका ये कर्मशब्दा इति सूत्रभागस्यार्थ इत्यर्थः, ‘नन्वमय इदं न ममे’तित्वागवाक्यानुरोधादेवतोद्देशेन द्रव्यत्याग एव यागोस्तु दानस्यापि यज्यर्यत्वात् देवपूज्यात्र प्राया न दानमित्यत्र नियामकाभावात् दानं च प्रत्यक्षमेवेति

कथमतीन्द्रियतेत्यत आहुः दानमित्यादि, उद्देश्याया देवताया अतीन्द्रियत्वादतीन्द्रियमिति लोकप्रयोगो बहिर्दृष्ट्यैव ननु शास्त्रदृष्ट्यातो न तत्त्विक इत्यर्थः, क्रियाया यज्ञरूपाया यदतीन्द्रियत्वमुक्तं तत्र व्यभिचारमाशङ्कते नन्वित्यादि, 'प्रीहीनवहन्ति' 'अग्निषोमीयं पशुमालभते'त्यादिविहिता अपि ते दधते तददृष्ट्यन्तेनान्यासामपि क्रियाया तदात्वस्य 'देवयवचनत्वात् पूर्वोक्तमनङ्गतमित्यर्थः, तत्र समा-
दधते नेत्यादि, तदावाहनादिनि, 'हविष्कृदेहि उर्मा हि देवानाः शमितारा'वित्यादिभिस्तत्तत्कर्मा-
वाहनात्, तस्य तिरोभाव इति अलौकिकक्रियायाः कर्तुं सन्निधाननिवृत्तिः, तथा च व्यभिचा-
राभावात्सादृशतमित्यर्थः, सूत्रशेषं व्याकुर्वन्ति स एवेत्यादि, स एवेति, हिहीता, योतीन्द्रिय पुरपा-
त्मको नित्यः स्थिरश्च एषडीत्यपदेशात् स एवार्थः पुरपार्थः लौकिकस्तु न तथेत्यर्थः, नन्वय-
मेवार्थ इत्यत्र किं गमकमिन्यत आहुः अत एवेति, यस्मादेवं धर्मस्वरूपं तस्माद् विधीयते पुरु-
षप्रयत्नेन निष्पाद्यत इति पुरुषधोदनया तस्मिन् प्रवर्ण्यते, अन्यथा यदि यागादिधर्मः स्थिरो न स्यात्
किन्तु चेष्टारूपः साध्य एव स्यात् तदा प्रयत्ने प्रयत्नाभावात् प्रयत्नसिद्धयर्थं प्रयत्नाभावाद्विधि-
वाक्यस्य कथनमेव न स्यात् यद्वि सिध्यत् स्थिरं भवति तदर्थं यत्नोपदेशः, यत् कदापि न सिध्यति
सर्वदेव साध्यावस्थं तत्ताधनोपदेशस्य व्यर्थत्वादिति, नन्वपूर्वमेव यागस्य सिद्धावस्थेति चेन्न, तर्हि तस्य
कर्माश्रितत्वापत्तेः सकर्मकत्वात्पर्यायसिद्धावस्थायाः कर्मण्येव चोदनादौ प्रायशो दर्शनात् यागस्यापूर्वपर्य-
न्तत्वे तस्य करणत्वाय व्यापारान्तरकटपनापत्तेश्च, नच सिद्धान्तेष्वयं दोष इति नान्ये, देवताप्रतिरेव
व्यापारत्वाङ्गीकारात्, नच वैयधिकरणायजमाने तत्कलाभावप्रसङ्ग इति वाच्यं, राजप्रीत्या
नन्वेवकेषु फलदर्शनात्, यज्ञमनेपि विपयतासम्यग्धेन देवताप्रीतेः सम्मवाच, अतः सिद्धान्ते न
कोपि दोषः, किञ्च धर्मानित्यत्वबाधिमते क्रियात्वादिजाती पदशक्तिरङ्गीकार्या सा च वृत्तिमतीति
तत्स्थित्यर्थं धर्मिण प्रावाहिकी सताभ्युपगन्तव्या अहोरात्रन्यायेन कल्पस्य कल्पपूर्वकत्वात्तद्वानिरूपे
प्रलये सर्वनाशात् ये पुनर्जायन्ति तेषां स्वापाच क्रियाप्रवाहस्योपपत्तेः तस्या जातेरनाधारत्वापरया
कालादौ तत्स्थितिवि निराधारत्वं वा कटपनीयं शाब्दबोधनमये च क्रियाया आक्षेपलभ्यत्वं कटपनीयं
कर्मदर्शनादिश्रुतीनां च स्वार्थं तात्पर्यराहित्यं कथनीयं, नित्यत्ववादिमते तु न केप्येते दोषा नापि
कल्पनेति महादेव गुणः, प्रलये तस्य स्थितिस्तु वेद एव वर्णानां व्यापकत्वाद्यङ्गीकारेण वेदरूपे शब्दे
द्रव्यत्वस्योभयोरपि वादिनोः साधारणत्वात्तत्रैव धर्मगमवायस्य युक्तत्वात्, वेदान्तिमते तु 'स्वाभाविकी
ज्ञानबलाक्रिया चे'ति श्रुतेः 'कालं कर्म स्वभावं'वेत्यादिपुराणवाक्याच नित्यक्रियाया ईश्वरधर्मत्वात्परमेश्वर
एव स्थितिर्यथा निश्चास्वरूपेण वेदस्येति, एवं नति कल्पादावध्ययनक्रमेण यथा वेद आविर्भवति
तथाधीतवेदानां यजमानानां क्रियाभिस्तत्पदेशभेदेनालौकिकी क्रिया सन्निधापिता भवति, येन च यदर्थं
यावन्ती स्वाक्रियया सन्निधाप्यते तस्य तत्फलभोगपर्यन्तं देवताप्रीतिद्वारा तत्सम्बद्धातीन्द्रियं तिष्ठ-
तात्स्यपूर्वपेदेनादृष्टपदेन च शास्त्र उच्यते 'अर्घ्यं यत् क्रियाफलं धर्मोऽयं'मिति, एवं स्थिरायां तस्यां
विधिः पुरुषं प्रवर्तयतीति न किञ्चिदनुपपन्नं तदेतत्सर्वमभिगन्नाय सिद्धमाहुः तस्मादित्यादि, अर्थस्तु
'सूत्रयोजनयैव बोध्यः', हि यतो हेतोः, विधीयते'पुरुषप्रयत्नेन निष्पाद्यते, एष धर्मत्वेन विवक्षि-
तोर्थः पुरुषार्थत्वेनाभिधेयः, कस्याभिधेयः कथयम इत्याकाङ्क्षायामाह भावार्थो इत्यादि, तथा च
सर्वधातुवाच्यक्रियासामान्यार्थकेभ्यो यागादिकर्मवाचकशब्देभ्यः प्रतीयमाना या क्रिया पुरुषनिष्पाया
सा तेषामर्थ इति स धर्म इत्युक्तं भवतीति ॥ १ ॥

१. 'अर्थस्तु स्पष्ट' इति पठित्वा तत्रैव प्रथमेमूलाग्रविवरणं समाप्यते सुरतिलक आदर्शे, तेनार्थं
पक्षकिन्नपुष्ट्यात्मको विवरणविभाग पाश्चात्यः प्रतिभानि ।

॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥

॥ श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ॥

॥ श्रीगोपाललालाष्टकम् ॥

श्रीमदाचार्यचरणौ साष्टांगं प्रणिपत्य तौ ।

विरच्यतेष्टकमिदं श्रीमद्गोपालपुष्टिदम् ॥ १ ॥

यस्यानुकंपात्रशतः सुदुर्लभं मानुष्यमाप्तं परमस्य पुंसः ।

सर्वार्थदं दीनदयालुमेकं गोपाललालं शरणं प्रपद्ये ॥ २ ॥

योऽदात् स्वसेवोपयितं शरीरं सांगं समर्थं शुभमर्थदं च ।

सेवानभिज्ञो परमस्य तस्य गोपाललालं शरणं प्रपद्ये ॥ ३ ॥

निजांगसंदर्शनयोग्यताद्वयां योऽदाद् दशं मे परमो दयालुः ।

तदंगसौंदर्यरसानभिज्ञो गोपाललालं शरणं प्रपद्ये ॥ ४ ॥

श्रीमत्कथासंश्रवणोपयोगि श्रोत्रं ददौ यः करुणारसाब्धिः ।

कथामृतास्वादनमूढचेता गोपाललालं शरणं प्रपद्ये ॥ ५ ॥

वाचं ददौ श्रीगुणगानयोग्यां ब्रजांगनांगाभरणात्ममूर्तिः ।

तथापि नाम्नामनुकीर्तनेलसो गोपाललालं शरणं प्रपद्ये ॥ ६ ॥

प्राणोद्विगं मे तुलसीविमिश्रपदान्जसद्वंधपरगयोग्यम् ।

ददौ कृपालुर्पराधिने यो गोपाललालं शरणं प्रपद्ये ॥ ७ ॥

शिरश्च पादांबुजसत्प्रणामे योग्यं ददौ यो यदुर्वशचन्द्रः ।

स्तुत्या च नत्या विनयेन हीनो गोपाललालं शरणं प्रपद्ये ॥ ८ ॥

जनोऽपराधानसंकुष्टि कुर्वन्श्रान्तो भवेद्यस्तु मनाक् क्षमायाम् ।

न चालसस्तं करुणैकवंधुं गोपाललालं शरणं प्रपद्ये ॥ ९ ॥

॥ इति श्रीमद्गोपाललालप्रभुविरचरूपैकतानश्रीमद्गोस्वामिश्रीगोपालात्मजगिरिधर-
विरचितं श्रीमद्गोपाललालाष्टकं समाप्तम् ॥

॥ पदपदी ॥

प्रभो राधिकेश प्रसीद प्रसीद दृशि गोपिकेश प्रयच्छ प्रयच्छ

विना गोपीनार्थं न नाथो न नाथः सदा शैलनार्थं स्मरामि स्मरामि ॥ १ ॥

अहं दूरतस्ते पदांभोजयुग्मं प्रणोमीच्छयागत्य सेवां करोमि ।

सकृद्वर्शनादौत्सवं सेवनं त्वं प्रयच्छ प्रयच्छ प्रभो बलभेश ॥ २ ॥

મૌલ્યેનાચરિતાદોષાદશેષાત્પાહિ માં હરે ।

ક્ષમસ્વ તં કૃપાનાથ ગોવર્ધનચિત્વામણે ॥ ૩ ॥

નમઃ શ્રીગિરિનાથાય ગોવર્ધનધરાય ચ ।

નંદાત્મજાય કૃષ્ણાય શ્રીનાથાય નમોનમઃ ॥ ૪ ॥

યથામતિવિલાસેન વિજ્ઞપ્તિર્વિર્ણિતા યુષ્મા ।

અતઃ કૃષ્ણઃ પ્રસન્નોસ્તુ સ્વીયત્વેન સદા મયિ ॥ ૫ ॥

ય એતાં પ્રાતરુત્થાય પંચશ્લોકીં પ્રવેન્નરઃ ।

શ્રીનાથદર્શનં તસ્ય ભવત્યેવ ન સંશયઃ ॥ ૬ ॥

॥ इति श्रीमद्रिधिरकृता पदपदी विज्ञप्तिः ॥

અનુવાદ.^૧

શ્રીમદ્ગાયત્રીના તે ચરણને સાષ્ટાંગ પ્રણિપતીને શ્રીમદ્ગોપાલપુષ્ટિ આ અંશક વિરચાય છે. ॥ ૧ ॥

જે પરમ પુરુષની અનુકંપાને લીધે સુદુર્લભ માનુષ્ય પ્રાપ્ત થયું તે એક સર્વાર્થદ દીનદયાલુ શ્રીગોપાલલાલજીને શરણે જઈ છું. ॥ ૨ ॥

જેણે સ્વસૈષ્ઠીપદિક સાગ સમર્થ શુભ અને અર્થદ શરીરનું દાન કર્યું તે પદ્મની સેવાનો અનલિપ્ત શ્રીગોપાલલાલજીને શરણે જઈ છું. ॥ ૩ ॥

જે પરમદયાલુએ નિજ શ્રીઅંગનાં સન્દર્શનની યોગ્યતાએ પૂર્ણ નેત્રનું દાન કર્યું તેના શ્રીઅંગના સૌન્દર્યનો અનલિપ્ત શ્રીગોપાલલાલજીને શરણે જઈ છું. ॥ ૪ ॥

જે દરણાદસાઙ્ગિકએ શ્રીમંત્રથાના મંથરણમાં ઉપયોગિ ઓત્રનું દાન કર્યું, તેના કથામૃતના આસ્વાદનમાં મૃદ છે ચિત્ત જેનું એવો શ્રીગોપાલલાલજીને શરણે જઈ છું ॥ ૫ ॥

જે મળંગતાગાલદણાત્મમૂર્તિએ શ્રીનાથશુભાનને યોગ્ય વાચાનું દાન કર્યું તથાપિ નામના અનુકીર્તનમાં અલસ શ્રીગોપાલલાલજીને શરણે જઈ છું. ॥ ૬ ॥

જે કૃષ્ણાલુએ તુલસીએ દરીને વિમિશ્ર પદકમલનાં સુન્દરગુન્ધપરાગયોગ્ય પ્રાણેન્દ્રિયનું દાન મને અપરાધીને કર્યું તે શ્રીગોપાલલાલજીને શરણે જઈ છું. ॥ ૭ ॥

૧. શ્રીયુક્તાર્જુના ૫૪ પુત્ર મહારાજજી. શ્રીયુક્તાર્જુના વરામાં પ્રકટિત કાશીસ્થ શ્રીગિરિનાથલાલજીએ આલક્રમોદિનીલાખ્યવિચરણશ્રુતિરહસ્યહરિતોપિણીપ્રભુતિ વિકટ ગ્રન્થો લખ્યા એટલું જ નહિ પણ પરંતુ કેટલાંક સુંદર સ્તોત્રગ્રન્થ પાંજુ-ગ્રન્થો, જેમાંના જે અત્ર પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યા છે. શ્રીયુક્તાર્જુના પુત્રજીએ એમને પ્રાપ્ત થયું તત્રાહ શ્રીગોપાલલાલજીના જ સ્વરૂપની પિતૃભાષે સંસ્કૃતના કવિ મનુષ્યજનમ, શરીર, નેત્ર, ઓત્ર, વાયાં, પ્રાણ અને શીર્ષનું દાન પ્રણેએ જપને કેવા સફેદેસથી કર્યું અને જપ તેનો કેવો ઉપયોગ કરે છે ! તથાપિ કરલેન્ધ્રેન્ધ્ર શ્રીગોપાલલાલજી તો ક્ષમામાં જ અનલસ છે એનું સ્તોત્રદ્વારા-લાન દાવાની નિજ નિરસાધન ચિપ્પને સદૈવ શરણ સંસિદ્ધ કરાવવામાં આ ગ્રન્થનો અભણીય વિનિયોગ છે.

જે મહુવશ્યન્ટે પાતાંજીવના મેત્રભણામમાં યોગ્ય સિરનું દાન કર્યું તે પ્રતિ સ્તુતિએ નનિએ અને વિનિતિએ વિદીન શ્રીગોપાલલાલજીને સરજી ભાઈ છું. ॥ ૮ ॥

ચારંવાર અપરાધ કરેતા જન આનંદ થાય તથાપિ કામાને વિષે જે લેશ પણ અલસ નથી તે કર્મકમન્દુ શ્રીગોપાલલાલજીને સરજી ભાઈ છું. ॥ ૯ ॥

પ્રભો, રાધિકેશ, પ્રમદ્ધ યાઓ, પ્રમદ્ધ યાઓ. શ્રીગોપિકેશ, દુષ્ટિ આપો, અર્પો. ઝોપીનાથ વિના નાથ નથી, નાથ નથી. સદા સેવનાથને રમડું છું, રમડું છું. ॥ ૧ ॥

હે પ્રભો વક્ષભેશ, હું દુરથી આપના ચરણકમલપુષ્પને પ્રણમું છું, ઇચ્છાએ આવી સેવું છું. એક વાર દર્શનથી ઉભયવની મેવાનું દાન કરો, દાન કરો. ॥ ૨ ॥

હે હરે, મૌદ્યે કરીને આચરિત અદોષ દોષમાંથી મને રક્ષો. હે કૃપાનાથ, હે યોગદર્શન-શિખામણે, તે દોષને કાઢો. ॥ ૩ ॥

શ્રીગિરિનાથને શ્રીગોવર્ધનધરને નમઃકાર, નન્દાત્મજકૃષ્ણ શ્રીનાથજીને નમઃકાર નમઃકાર. ॥ ૪ ॥

પદ્યામનિવિદ્યાસે શુભ વિરતિ વણવી. એથી કૃષ્ણ સ્વીય ભાગે મદ્દ મારાપર પ્રસન્ન થાઓ. ॥ ૫ ॥

પ્રાતઃ ઉઠીને નિરંતર આ પંચશ્લોકી, પડે તેને શ્રીનાથજીનાં દર્શન થાય છે જ, સંશય નહિ. ॥ ૬ ॥

શ્રીમદ્ભક્તભાગ્યાર્થચરિત્ર.

(અનુસંધાન ગતાંક પૃષ્ઠ ૩૬ થી.)

તમા ભગવાનથી આલિંગન અને સંવાદન પ્રાપ્ત કરીને સંભાષણ (શ્રીમદ્ભાગ્યાર્થચરિત્ર) અનુભવ્યું. વિદુલનામક ભગવાન બોલ્યા ‘આપ શ્રુતી-શ્રુતરથ-ચાઓ મુદ્દસ્થાત્રમાર્થ અને વંશદક્ષિ કરીને મેરામાર્ગે સ્થાપો, હું જ આપના વંશમા શ્રીવિદુલનાથાણા. અવતરીશ.’ સારે આચાર્યચૂડામણિએ ભગવાનને વિરતિ કરી, ‘ભગવન, અમે નિસ્સંગ, ઉદાસીનસ્વભાવવાન, આપના શુભગાનક-પરાયણ છીએ, આપના વિના અન્યનું ઉપસર્પણ-સમીપગમન-કરવાને યોગ્ય નથી, આપ શામાટે અમને પ્રવૃત્તિમાર્ગમાં નિયાને છો ?’ ભગવાન પુનઃ બોલ્યા ‘મારા ભક્તોને પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ એ ઉભયે માર્ગમુદ્દાનમાં કંઈ નહીં પ્રયોજન હોવું નથી. ‘હે ઉદ્ધવ, તેથી તું વિધિ પ્રતિવિધિ પ્રવૃત્તિ નિવૃત્તિ ઓતંત્ર તથા સુતને પણ ત્યજને સર્વ દેહીના આત્માને મને એકને જ મર્ત્યભલાવથી સરજી આવ માસવડે નિશ્ચય અકુતોભય-નિર્ભય-યા, એમ મેં જ આગા કરી છે, તથાપિ મર્ત્યતિથર્થ સેવામાર્ગની અભિવૃદ્ધિપર્થ કેટલોક દાસ ગાદસ્થનું અનુદાન કરો, હમણું આપ કાશી જાઓ, હું સર્વ સમ્પાદન કરીશ.’ ‘તેમ જ કરીશ’ એમ કહી ભગવદાસનો અંગીકાર કરીને સર્વજ કેટલોક દાસ વિદ્યાજીને શ્રીવિદુલસેવાશુભ અનુભવીને, ભગવાનની અનુગા લઈને શ્રીદામોદરદાસપ્રભુનિમુખ્યશિષ્યસહ કાશી પ્રત્યાપી.

કારીમાં પંચાયતનપૂજનપર અને વિશેષે ગોપાલભક્ત આચાર્યજ્ઞતીય કોષ્ટક બાંધણુ હતો. તેને દેવતાપ્રતિમા-દેવતાતુલ્ય-એક કન્યા હતી. પુણુરીકને શ્રીમદ્વાચાર્યનો વર આપનાર ભગવાને તે વિષ્ણુને સ્વપ્નમાં આજ્ઞા કરી 'મહાત્મક વિવાહ.' શ્રીવલ્લભાચાર્યને કન્યાદાન કરે, કાલે પ્રભાતે નગરથી બહાર જ, સ્વશિષ્યસહ મારી કથાવાર્તા કરતા પ્રધારથી, તેમને મારા સ્વશણુ શ્રીવલ્લભદાક્ષિત જાણુને. તેણે ઉઠીને ભગવદ્દશનથી આનંદહુકત થઈ તેમ જ કહ્યું. નગરથી બહાર સન્માનાર્થે ગયલા તેણે આચાર્યવર્ધને શિષ્યસહ સ્વગૃહ પ્રધારણી સમ્યક્ પ્રકારે પૂજા કરી. તે મહાધનિક વિષ્ણુ ગૃહાદિસહિત સર્વસ્વ ધન કન્યાદાનસમયકાલે જ આચાર્યવર્ધને આપ્યું. વિવાહાનન્તર કેટલોક કાલ ત્યાં વિરાજી તત્પુરિનિવાસી શ્રીપુરુષોત્તમદાસ-પ્રભૂતિ બહુ સ્વશિષ્યોથી પૂજાઈ, પત્નીસહ વ્રજયાત્રા કરવાને ઉદ્ધેકત થયા. અન્ય અપત્ય નહિ હોવાથી સ્વશુરે સ્વપૂજાદિકે પણ જનમાતાને આપીને જનમાતાની કૃપાથી ભગવદીય થઈને તથોવન પ્રતિ ગમન કર્યું. આચાર્યશિષ્યર કારીપુરીથી બે યોજન દૂર સ્વાભિમત કોષ્ટક ગ્રામમા પત્નીસહ માસમાત્ર વિરાજ્યા. કારીથી નિર્ગમન કરતી વેલાએ દેવલભગવદીય આચાર્યવર્ધે શાલગ્રામ વિના અન્ય ચાર દેવતાની મૂર્તિને (અશ્વદુની પંચાયતન પૂજની પચ મૂર્તિમાંથી) ગંગામા પ્રધારણી. તે શિવાદિ દેવોએ અન્યક રૂપથી આચાર્યતરફિને કહ્યું 'વ્રજનાથાવતારરૂપ આપ ત્યારે અમારે ત્યાગ કરશે ત્યારે લોકમા ગમને કાણુ મનશે ?' તેમના પ્રતિ આચાર્યચન્દ્ર બોલ્યા. 'એકાન્ત ભક્તોએ નિશ્ચય સદ્દાર ઉપાસના કરવાની દોષ નહિ, તથાપિ વિવાહોત્સવાદિમાં તમને ભગવદીયોને (માગ સેવકા) 'ભલે માને,' 'તેમ જ હો' એમ આચાર્યશ્રીનું સન્માન કરીને શિવાદિ તિરાહિત થયા. ગંગાજી સર્વતીર્થાત્મક હોવાથી ત્યાં જ શિવાદિનો નિત્ય નિવાસ હોવાથી તેના જલમાં દેવતાન્તરની મૂર્તિના પ્રસેપણમાં દોષ નથી. તે દેવોના મનને પણ તાપ ન થાઓ એમ શ્રીમદ્વાચાર્ય-ચરણુનો આશય હતો, તેથી જ તે દેવોએ પણ આચાર્યવર્ધને માન્યા. 'બ્રહ્માને નીલકંઠને' ઇન્દ્રાદિ ભગવદ્દશનથી આ પ્રકારે જ એકાન્ત ભક્તોચાર્ય જાણુથી.

પછી આચાર્યચન્દ્રમા, સ્વાનુરૂપા પત્ની તથા શ્રીદામોદરદાસપ્રભૂતિશિષ્યસહ વ્રજ પ્રધાર્યા. હન્દાવનગોકુલમધુરાનન્દવનખરસાનાપ્રભૂતિ-લીલાભૂમિમાં પત્નીસહ સ્વસંપ્રદાયકર્મથી તત્ત્વ સ્વશિષ્યોએ આચરાતા ભગવત્કેવાચાર્યને મળવોકતા આનંદ પામ્યા. ક્રમે દ્વાદશવનયાત્રા પણ કરતા ચોરારી-વ્રજાશમધ્યગત વ્રજભૂલાગનાં પણ દર્શન કર્યા. લીલાસ્થાનપરિજ્ઞાનમાં

કુચલ તત્ત્વલ સહ એકેક લીલાસ્થાનમાં ભગવદ્લાભોદ્રેકે કરીને શ્રુણુગાનસુખને અનુભવતા માસમાત્ર વિરાજ્યા. રાધાવિહારકુંજોદિમાં દીર્ઘ કાલ વિરાજી ગોવર્ધનપર્વતપ્રાન્તમાં સન્ધ્ય પાણ્ડયાના ગૃહમાં પ્રધાર્યા, સર્વભક્તથી સન્માન પ્રાપ્ત કરી ત્યાં જ વિરાજ્યા. તેના ગૃહમાં સર્વ-જનમાન્ય શ્રીકૃષ્ણૈકપદમયણુ પ્રતિદિન પ્રાતઃકાલ બાલોને નવનીતખંડના ભાગથી હર્ષકારિણી કોષ્ટક વયોગૃહા હતી. ગૃહાચરયાને લીધે તેનું ચતુરિન્દ્રિય પણ ક્ષીણપ્રાય હતું. તે ક્ષી રીતિએ પર્વતારોહણુ કંદારામાં સમર્થ થાય ? તેના શુભ ભાવ જોઈને ધીગોવર્ધનનાથ પણ પ્રતિદિન પ્રાતઃ કોષ્ટ ન જાણે તે પ્રકારે પર્વતથી ઉતરીને ક્ષણમાત્રમાં તેની સમીપ આવીને સ્વપ્ન બાલ-સ્વરૂપ ધરી બાલમધ્યગત થઈ નવનીતખંડ મહણુ કરી તેના ઉપબોગ કરી પુનઃ સ્વસ્થાને

પ્રધારતા. સર્વ આલેખે નવનીતદાનાપસરે કરથી ચૂકીને 'ભારુ નામ શું છે?' એમ પ્રતિદિન પુછતી, તેમ ભગવાનને પણ તેણે પુછ્યું. તેના પ્રતિ ભગવાને કહ્યું 'ભારુ નામ દેવદમન છે.' 'આપ ખરે પર્વતનિવાસી છો?' એમ તે તદ્દરીય ભાષામાં પુછતી. તેના પ્રતિ હરિએ કહ્યું, 'હું આ જ પર્વતમાં રહું છું,' મારાં બહુ નામ અને રૂપ છે, નારી ભક્તિથી વશ થઈ નવનીતપદ્મધાર્ય આવ્યો છું.' પછી તેણે પુનઃ વિદ્યાપના કરી. 'હે દેવદમન, હે વત્સ, આપ પ્રતિદિન આ પ્રકારે જ લીલા કરે છે. નર્મોદભોદરદાસસહ આચાર્યવંશ્યે તે લીલા બળ્લુપીન દિવ્યાર્યારૂપ, શ્રીનવનીતપ્રિયાપ્રભુનું ભક્તિથી સપૂજન કર્યું. કેટલાક દિન પછી ગોવિંદદાસને તે શ્રીનવનીતપ્રિયાપ્રભુનું જ્ઞાન થયું. પછી પર્વતાંગેહણુ કરી ભક્તસહ શ્રીગોવર્ધનનાથનાં દર્શન કરી પ્રભુથી તેમનાથી આલિંગન પ્રાપ્ત કરીને શ્રીમદ્ભાગ્યં પ્રેમસંભાષ કર્યો. ત્યારે પાદુરંગેશ્વરની ક્રશીગમનાદિક્ષણ શ્રીમદ્ભાગ્યંચરણે નિવેદન કરી. ત્રિપાદનું પણ શ્રવણ કરીને ભગવાને આજ્ઞા કરી. 'હું અને બ્રહ્મદેવ સ્વયં શંકરકાથી આપના પુત્રરૂપે યતનરીઝું,' એ શ્રવણ કરી નિમિગ્ધારાજ દશરથાદિવત (શ્રીમદ્ભાગ્યંચરણ) પરમચુદિત થયા. વિશ્વેરે સન્ધુપાગડપાના ગુહમાં વિરાજતા પ્રતિદિન પર્વતાંગેહણુપૂર્વક શ્રીગોવર્ધનનાથસહ સંભાષણુ અગુભવતા (આચાર્યવંશ્ય) લિલિ ભિગ દેશમાંથી આવેલા પુષ્પિણેએ બ્રહ્મસંભાષ કરાવી ભગવદીય કથાં. બહુ રાત્રીએ શિષ્યો થઈને નિત્યોત્સાહાર્થ શ્રીગોવર્ધનનાથછને શ્રીગોકુલ-ચંદ્રમાછને અને શ્રીમદ્ભોદનછને ભેત્રારાગોદાનપ્રામાદિક સમર્પ્યા. કદાચિત શ્રીમદ્ભાગ્યંચરણ સ્વદાસવરે શ્રીદામોદરદામના ચક્રમાં શ્રીમત્તક ધરીને શુષ્પે પોદયા દાના. તે આવસરે ભગવાન શ્રીગોવર્ધનનાથ જ સ્વય પ્રધાર્યા. આચાર્યભક્તિને લીધે તેમને શ્રીદામોદરદામે દસ્તકેટ કરીને વળ્યાં. આચાર્યચંદે ઉઠીને ભગવાનના સન્ધુપ જઈને, તેમને આલિંગી, પ્રણામ કરી, આસનપર પ્રધારાવ્યા. શ્રીગોવર્ધનનાથે 'આ નમારા દાસે મને ગેડયો' એમ (આચાર્યવંશ્યને) કહ્યું. તેથી શુરુએ (આચાર્યવંશ્ય) અતીવ રુદ્ધ થઈ (શ્રીદામોદરદાસ પ્રતિ) દ્રક્ષા કરી. પુનઃ ભગવાને આજ્ઞા કરી, 'શ્રીદામોદરદાસે સ્વધર્મ જ આચર્યો છે,' તેને કંપકા મા આવ્યો, તેણે કરેલું મને અતીવ આનન્દજનક થયું હતું, તેના ઉપર તમે કૌંચ કરશેા તે મને છટ નથી.' પછી તેના ઉપર દેશિક્યુદ્રમણિ પ્રસન્ન થયા. 'ભગવાને પણ તને માન્યો છે, તારા ભાગ્ય અતુલ છે' એમ શ્રીગોવર્ધનનાથના સમક્ષ જ તેની જાણા કરી. તે સ્વચરને જ શ્રીગોવર્ધનનાથભાંવે બાણુતા, ભગવત્સન્નિધિમાં પણ નિલ્ય શુભેવામાં દષ્ટિ ગખતા, તે હેતુથી શ્રીગોવર્ધનનાથ તેના ઉપર નિત્ય અધિક પ્રીતિ કરનાં.

અથ શ્રીગોવર્ધનનાથની આજ્ઞાથી આચાર્યશંખેર પુનઃ કાથી પ્રધાર્યા, ત્યાંના શ્રીપુર-
પાત્તમદાસપ્રભુતિ શિષ્યવૃદ્ધે અર્ચન કરાતા શ્રીમદ્ભાગ્યં એ પોબ્બન દૂર
લીલાપસહાર. આમમાં પત્નીસહ આનન્દપૂર્વક ભગવત્સેવાનિરત વિરાજ્યા. પછી પત્નીએ
કેટલેક કાલે બ્રહ્મદેવાંશચૂત પુત્રને જન્મ આપ્યું. તેમનું આચાર્યશ્રીએ
'ગોપીનાથ' નામ પાડ્યું. આલ્લજીને બહુ ધન દીધું. પ્રતિદિન જ્ઞાનભક્તિચૈત્રગ્યક્ષમાદિથી
શોભતા ચંદ્રવત્ વૃદ્ધિ પામતા તે આવક પણ પિતૃની આજ્ઞાથી ઉપનયન લઈ પછી ઝટ
વેદશાસ્ત્રપાઠગન થઈ ભગવત્સેવાપ્રધાનયજ્ઞનાન્વિષીલ થયા. તેમને બ્રહ્મદેવ બળ્લુપીને

સ્વાધિકારથી જ સુખ્યતાએ પ્રકટેલા આ શ્રીમદ્વાચાર્યવચ્ચે અત્યંત આનંદને પ્રાપ્ત થયા. પછી કદાચિદ્ યમુનાતીરે પર્વતસમીપ પ્રાગમ્માં શ્રીવલ્લભલીલિત યનદાનતપની અભિવૃદ્ધિએ કરીને નિઃક્રામઃ એકાન્ત લક્ષિતેએ શ્રીગોકુલસંદ્રમાનું એકાગ્રચિત્તે ધ્યાન ધરતા કાષ્ઠવત્ આવલ પ્રમાધિને પ્રાપ્ત થયા હતા ત્યારે શ્રીનન્દસુત્રએ ‘પ્રધારી આલિંગીને સુરલિકારવંથી સમાધિને વિરમ કરીને સ્વામિન્યંશથી સમુદ્ભૂત શ્રીમદ્વાચાર્યશેખરને કહ્યું. ‘વસુદેવના સુતવત્ જ તમારા સુતવે પૂર્ણકલાથી સેવામાર્ગસ્થાપનાર્થે હું પ્રકટીશ. તદનન્તર આપ મજ્જામિમાં પ્રધારો.’ એમ કહી, આલિંગન કરી, અનુતા લઈ ગરુડપર ચિરાજ મજ્જામાં પ્રધાર્યા. સ્વપત્નીને ભગવદ્-દત્ત નવનીત (શ્રીમદ્વાચાર્ય) આપ્યું. પછી તેણે (આચાર્યપત્નીએ) નવનીતવત્ મનોહર પિતૃચરણમા દલાનુરૂપ નન્દકુમારસદશ દિવ્યરૂપ સર્વલક્ષણુલક્ષિત સહજકસ્તુરીતિચક્રોલિત-મુખવાન દેવવૃન્દસમર્પિતનાનાપુષ્પવૃદ્ધિવિષય આચાર્યતપઃકલ્પરૂપ કુમારરત્નને યથાકાલ જન્મ આપ્યું. શ્રીમજ્જામિના જન્મસમયે શ્રીનન્દરાજગૃહમાં જેવો મહોત્સવ ધયો હતો તેવો જ મહોત્સવ આચાર્યગૃહમાં થયો. ત્યારે શ્રીમદ્વાચાર્યે દશરથવદ્ દાન કયા. એકદશમા દિવસે નામકરણોત્સવ હતો ત્યારે કોઈ ભક્ત સ્વાચાર્યવર્ધના -દર્શનાર્થે આવ્યો. સ્વગુરુ શ્રીમદ્વાચાર્યવચ્ચે સ્વાચાર્યરૂપ શ્રીવિદ્વલનાથસ્વરૂપ ભક્તિથી સમર્પ્યું; તે દિવસે વિદ્વલવિમલ-પ્રાપ્તિથી પણ સ્વપુત્ર વિદ્વલનાથ જ છે એમ જાણીને ‘વિદ્વલનાથ’ એમ નામ ધયું. શ્રીવિદ્વલનાથની સમીપ નારદશુકાદિએ પણ આવીને ‘ભક્તિમાર્ગવર્ધક’ ભગવદ્વાનારૂપ છે’ એમ બહુ માનથી દર્શન કયો. તે બાહ્યાવસ્થામાં જ પ્રદુષ્ટાદવદ્ ભગવદ્ભાવયુક્ત શોભતા. તેમના દ્વિતીય વર્ણે પુનઃ ગોકુલ પ્રધારી ત્યાં જ શ્રીમદ્વાચાર્યવચ્ચે શ્રીગોકુલસંદ્રસેવાનિરત થયા. શ્રીવિદ્વલનાથ પણ ઉપનયન પ્રાપ્ત કરી પિતા પાસે વેદવેદાન્તનું અધ્યયન કરી બ્યાસ-ગુપ્ત્ય રાખ્યા. બાહ્યાવસ્થામાં જ ઇતન્વિદ્વલજનથી ગળેપ થઈ પિતૃસિદ્ધાન્તનું પ્રખ્યાપન કરતા તેમણે ‘વિદ્વન્મણ્ડન’ ગ્રંથ કયો. સ્વર્પિતો આચાર્યશ્રીએ કરેલા સગભાષ્યદશમસ્કન્ધ-ટીકાપ્રભૃતિ દિવ્યગ્રન્થના અભિપ્રાયના વ્યંગક થઈ, પૂર્ણ ભગવદ્ભાવથી અલંકૃત થઈ, સ્વામિનીદાસપત્ની જ આકાંક્ષા કરતા, લીલાપરિચાનકુશલ થયા, ભક્તિરસમયેવના એક-ભોક્તા થયા, ગાનનર્તનાદિથી હૃદયમાં અને બહિઃ પણ શ્રીગોકુલેશને પ્રકટ કર્યા. નન્દસુત્રની સાથે નિત્ય વિહાર કરતા. શ્રીવિદ્વલનાથે પણ સ્વાનુરૂપ પત્નીમાં સમ પુત્રને પ્રકટ કર્યા. તેઓ નવયોગિસદશ રાખ્યા. આચાર્યવચ્ચે પુનઃ શ્રીગોવિન્દમણસેથી શ્રીનવનીતપ્રિયને પ્રધારવાચનો મનમાં ચિંતન કયું. શ્રીનવનીતપ્રિયજીએ જ શ્રીગોવિન્દાસને તેઓશ્રીનો અભિપ્રાય કહ્યો, અને તેણે ભક્તિથી ગુરુને પુનઃ દિવ્યાચાર્યરૂપ પ્રભુ રાખ્યો. શ્રીનવનીતપ્રિય જ શ્રીગોવિન્દાસને વિરહ સહી શકના નથી એમ આચાર્યવચ્ચે જાણીને ‘તમે સ્વનઃ લઈને આવ જ અમારા ભવનમાં ભગવન્મન્દિરરક્ષક થઈને રહો’ એમ શ્રીગોવિન્દાસ પ્રતિ આજ્ઞા કરી. તે પણ પરમાદ્ભાઈનર્ભર થઈ, પુત્રાદિમાં સમતા ત્યજી, તે જ પ્રકારે શ્રીનવનીતપ્રિયજીના સેવક થયા. શ્રીનવનીતપ્રિયજી પણ કદાચિત્ સ્વસંકલ્પથી શ્રીગોવિન્દાસને અશ્વ કરી સ્વયં સુગાન્ થઈ તેના ઉપર આરાધણુ કરી વનગમન કરતા, કદાચિત્ તેને ગજ વિરચી તેના ઉપર બાલરૂપે વિરાજી બિદાર કરતા, એ પ્રકારે તે ઉભય (શ્રીનવનીતપ્રિયપ્રભુ અને શ્રી-ગોવિન્દાસ) વિશેષ પ્રાપ્ત કર્યા વિના સગ સ્વચ્છંદાનુકૂલ વિહાર કરતા. આ સર્વ શ્રીમદ્વાચાર્યવચ્ચે જાણીને નિત્ય આનંદને પ્રાપ્ત થતા. શ્રીગોકુલમાં સેવામાર્ગપ્રવર્તકાચાર્યના ગૃહમાં

નિત્યદા સ્વપૂજનામાં શ્રીનાચનીતપ્રિય, ૧ શ્રીચિદ્લેખર, ૨ શ્રીમધુરાનાયજી^૩ (મધુરાનાયજી) શ્રીનટવર-
લાલજી, ૪ શ્રીગોકુલચંદ્રમાજી, ૫ શ્રીદ્વારકાનાયજી, ૬ શ્રીમદનમોહનજી^૭ અને શ્રીગોવર્ધનનાયજી^૮
એમ આજીવ સ્વરૂપની રત્નેશ્વરૈક સેવા થતી. એ પ્રકારે નિત્યદા સેવામાર્ગનિરત શુભગાનશીલ
ભગવાન શ્રીમદ્ધણ્યાચાર્યશેખર શ્રીચિદ્લેખનાંથ અને ગોપીનાથની અનુગ્રા લઈને તે ઉભયે પુત્રની
અનુમતિથી જ કેટલાંક વર્ષ પછી કાશી જઈને સંન્યાસનિબંધનપ્રત્ય કરીને ‘અમારા પુત્રાને
તથા શિષ્યોને કાલમાં ભગવાત્સેવાનુષ્ઠાનમાં વિદ્વંસ્ય દોષાથી સંન્યાસ મા થાઓ’
એમ આજ્ઞા કરીને ‘સ્વયં શ્રીકૃષ્ણઃ શરણું મમ’ એમ વારંવાર ઉચ્ચાર કરતા, અન્ય વાર્તામાં
માનસુદા દર્શીને, વેણુપનાકૃતિલાસિન કિર્ષ્ણપુરું વિરાજિતમુખકમલ યઈને વ્યાસાનુમતથી
મંન્યાસગ્રહણ કરીને, વ્યાસમુખથી અદ્વૈતિકગોપીપતિયુગ્મકથાશ્રવણપર યઈને, પંચદશ દિન
સ્થિતિ કરીને, શ્રીગોવર્ધનનાયજીના વિરહનુ મદન ન થતા પૂર્ણ ભગવદ્ભાવથી ગોપિકા-
રૂપ પ્રાપ્ત કરીને ક્ષણમાં ગોપીચરાસલીલામખ્યાતી યઈને નિત્યદા સ્વામિનીજીસહ
એકથ પ્રાપ્ત કરીને વ્રજમાં વિરાજે છે. સામાન્ય જનોને મધ્યાહ્નજ્ઞાનાવસરે ગંગામાં
દ્વાદશમિતેજમાં લીન થયા હોય એમ દર્શન આપ્યાં. શ્રીદ્વારકાસપ્રભુતિ લાકો સ્વાચાર્ય-
પુત્ર શ્રીચિદ્લેખે સાક્ષાદ્ શ્રીવૃન્દાવનચંદ્ર જાણીને સુખે કેટલોક સમય ભૂતલપર વિરાજીને
ક્રમે શ્રીવ્રજનાયકાશીખ્યને પ્રાપ્ત થયા. શ્રીચિદ્લેખનાથે તે પિતૃકૃતસિદ્ધાન્તસુક્તાવલીપ્રભુતિનું
આખ્યાન કરીને પિતાથી શતયુગ્મ સેવામાર્ગનું અભિવર્ધન કર્યું. શતકોટિસંખ્ય પુષ્ટિજ્ઞે
શ્રીચિદ્લેખનાથચરણકમલને જ સમાશ્રય કરીને અનાયાસે પુષ્ટિમુક્તિને પ્રાપ્ત થયા.
અને સુરલીધરદાસનામના મે’ શ્રીચિદ્લેખનાયચરણના ખ્યાનબલથી વિદ્વંસપણનું અધ્યયન કરીને
ગોગોપીશના નિત્યદાચર્યકરમ આત્માને અને નિલસિદ્ધસ્વામિશ્રીવ્રજનાથને લીલાનિત્યજ્ઞાન-
પૂર્વક સમ્યક્ જાણીને સ્વકૃતગીતાવિવરણાદિમાં શ્રીચિદ્લેખનાથ યુરુના જ સિદ્ધાન્તનો
ચશ્મામનિ પ્રકાશ કર્યો. શ્રીચિદ્લેખનાથે શ્રીગિરિધરગોવિન્દ્યાલકૃષ્ણગોકુલપનિરુપ્તપ્રભુતિ-
સ્વરૂપ પુત્રાને શ્રીનાયજીસહ નવનીતનિપ્રિયાદિ અષ્ટસ્વરૂપ પણ પ્રધારવી આપ્યાં. વ્રજવાસી
વ્યસપ્રમદાચલાકેતોની દૃષ્ટિથી શ્રીવ્રજનાય અને શ્રીચિદ્લેખનાથમાં લેરા પણ ભેદનો અભાવ
હોયથી સરદાસપ્રભુતિ સર્વે પણ શ્રીચિદ્લેખનાથશિષ્ય છે. નિત્યદા નારદસ્ત્રુત સુરલીધર જ
નારદમુદ્ર મને સ્વલીલાત્વનો અવગ્રોધ કરાવતા-શ્રીચિદ્લેખનાથસ્વરૂપે વિરાજે છે, એટલે સર્વ
સમજાઈ છે.

૧. આ નિધિસ્વરૂપ શ્રીનાયકદ્વારમાં શ્રીતિલકાકિન શ્રીગોવર્ધનવાદજીને માથે વિરાજે છે
૨. આ નિધિસ્વરૂપ શ્રીનાયકદ્વારમાં શ્રિ શ્રીગોવિંદશરવાદજીને માથે વિરાજે છે.
૩. આ નિધિસ્વરૂપ કોટામાં શ્રીરણુહારવાદજીને માથે વિરાજે છે.
૪. વેણુગીતના આરાધ્યપૂર્વક શ્રીનાયજીને નટવર માન્યા છે
૫. આ નિધિસ્વરૂપ કમ્પચનમાં શ્રિ. શ્રીવદ્ધભવાદજીને માથે વિરાજે છે.
૬. આ નિધિસ્વરૂપ કકરપક્ષીમાં શ્રિ. શ્રીદ્વારકેશવાદજીને માથે વિરાજે છે
૭. આ નિધિસ્વરૂપ કમ્પચનમાં શ્રીગોવાદવાદજીને માથે વિરાજે છે.
૮. આ નિધિસ્વરૂપ શ્રીમદ્ગોકુલમાં શ્રીવદ્ધભવાદજીને માથે વિરાજે છે. શ્રીગોકુલનાયજીનું ‘શ્રીગોવર્ધન-
નાયજી’નામ અતીવ સાર્થક છે
૯. આજ શ્રીકૃષ્ણસ્વરૂપનાં નામ અન્યકોટિ આપ્યાં છે તે વૈષ્ણવોએ કાંઈમાં રાખવા ધોત્ય છે ‘અલકુન્દના
પ્રાસીન ચિત્રમાં પણ આ જ આજ સ્વરૂપનાં દર્શન થાય છે.

पुष्टिभार्गीय लक्ष्मिना दसदास छुं नित्यदा ।
 विदुलेशानुक्पांथी सेवाभार्गीविषे रत ॥ १ ॥
 गोपीजनभनःकान्त नित्यदा हृदये लसो ।
 त्रैभलापरसानन्दारूपद श्रीनन्दनन्दन ॥ २ ॥
 नय श्रीविदुलेशधीश वल्लभाचार्यनन्दन ।
 पद्मपत्रेशु श्रीमान् कस्तुरीतिलकङ्कित ॥ ३ ॥
 मङ्गल श्रीविदुलेश पुण्डरीकप्रिय प्रति ।
 वनमासी लपीडिश विष्णुलङ्घ्यु समग्रना ॥ ४ ॥
 ॥ श्रीकृष्ण प्रसन्न थायो. ॥

श्रीसर्वोत्तमजी विषे श्रीगोविंदस्वामिकृत पदो.

(अनुमधान गनांक १४ १८.)

राग टोडी.

सर्ववादनिरासकृतको को जन पावत पार ।
 श्रुतिस्मृतिशास्त्रपुराण अगोचर पुरुषोत्तम निर्धार ॥ १ ॥
 धरनीतलमें प्रकट भये विन वसुधा बूझत भार ।
 प्राकृत रूप असुरमोहनको अप्राकृत प्राण आधार ॥ २ ॥
 विन साधन उद्धरत निजजनको प्रकट कृष्ण अवतार ।
 जो सर्वस्व श्रीव्रजजनको हे सो गोविंदको रखवार ॥३॥११॥
 भक्तिमार्गाब्जमार्तण्ड अवनी उदय जानि जिय देवीजनकुमुद फूले ।
 श्रीवल्लभ प्राकृत रूप देखि आसुर सृष्टि मोहे अति विमुख हृद भूले ॥१॥
 श्रुतिपथ भयो प्रकाश मायावाद तिमिर गयो सुभग मूरति निरखि उपज्यो आनंद ।
 मन बच कर्म करि कहत गोविंद जप कीये सहज सोंपे हे सुखद पूर्णानंद ॥२॥
 कलि फलपहरन हरि आप आपको बंदनबद्धि हेके निजदास दरस दीनों ।
 द्विजवर अवतार धरि प्रेमसों भक्ति करि सिखई
 निजदास-सब गुण प्रवीनों ॥ ३ ॥ १२ ॥

રાગ ટોહી.

શ્રીદ્રાશુદ્ધુદયતિષ્ઠમકો^૧ જસ (યશ) વ્યાપિ રહ્યો ત્રિલોકી માંહિ ।
 વિન સાધન વ્રજપતિકો સોપત શ્રીવલ્લભવર દહ કરિ ગાહિ ગાંહિ ॥૧॥
 ઊર આનંદ ન સમાત પુષ્ટિજન કરત અહર્નિશ વદ્ધિગુણગાન ।
 પદતર તનક ન પાવત કોડ સુર નર મુનિ જન કરત વલ્લાન ॥ ૨ ॥
 ભૂત ભવિષ્ય શ્રવન નહિ મુનિપત કરિ કરુણા અવ દરસ દિશાયો ।
 યહ નિધિ સાધનતે નહિ પૈયત શ્રીવિદુલપદરજ ગોવિંદ પાયો ॥૩॥૧૩॥

શ્રીસર્વોત્તમસ્તોત્ર.

(અનુમંધાન ગતાઃ ૫૪ ૨૪ થી.)

સર્વવાદિનિરાસકૃત—

આ પ્રકારે માયાવાદનું નિરાકરણ કરીને નહિતર શાસ્ત્રો પણ શ્રુતિવિરુદ્ધ હોવાથી તત્ત્વ-
 મતાનુમારિવાદીઓના પણ શ્રુતિમતાનુસારે જ શ્રીમદ્ધર્માર્થચરણ નિરાકરતા છે એમ જણાવવાને
 આ એકાદશ સર્વવાદિનિરાસકૃત નામની આજ્ઞા શ્રીમદ્ધર્માર્થચરણ કરે છે. અર્થાત્ માયાવાદિ-
 ન્યાયે તેઓ સર્વ જગત્નું મિથ્યાત્વ માનતા નથી તથાપિ નૈયાયિકા ધર્મરમાં જ્ઞાન ઇચ્છા
 અને પ્રમત્તથી અતિરિક્ત શ્રુત્યુક્ત આનંદમયત્વાદિ ધર્મો માનતા નથી, શ્રીમાંસિકા તે
 ધર્મરને જ માનતા નથી તેમ જ આખ્યાનિ પણ ધર્મરને માનતા નથી, તેથી એ મર્થ શ્રુતિ-
 વિરુદ્ધ હોવાથી તેમના નિવારકત્વાર્થ આ નામની આજ્ઞા કરી છે. આ વિશ્વતિનાં અભિપ્રાય-
 યુક્ત નામ શ્રીમદ્ધર્મામિના બુદ્ધપદ પ્રાકટ્યસંગાગિત છે, મૂલવાચનવાર્થઘોતક નથી.
 તેઓથી તે નિરુપાધિક્તવાચસ્થિત જ છે, તેથી તેમ જ જાણવું.

અલ્પવાદિઅતિરિક્ત જે સર્વે વાદીઓ-તાર્કિક ગૌદાદિ-છે તેઓના નિરાસના કર્તા-
 હિતરની અસફલિત કર્યા.

માયાવાદનું નિરાકરણ કરીને પ્રપંચની, અભ્યાત્મકતા, શ્રુતિબલે સ્થાપી તથાપિ અન્ય
 વાદીઓ તેને દુષણ આપે તે તેના નિરાસાર્થ આ સર્વવાદિનિરાસકૃત નામની આજ્ઞા
 શ્રીમદ્ધર્માર્થચરણ કરે છે. આ વાદે સર્વવાદીઓનો નિરાસ કરીને પ્રપંચની અભ્યાત્મકતા સ્થાપન
 કરી છે તેથી શ્રુતિસિદ્ધ હોવાથી તેને-પ્રપંચની અભ્યાત્મકતાને-પણ દુષણનો અવસર નથી.

શ્રીમદ્ધર્માર્થચરણનું માયાવાદનિરાકરણ કરીને સર્વવાદનિરાકરણ આજ્ઞા કરે છે, સર્વ-
 વાદના-અભ્યાત્મકતા-પ્રમત્ત-અધી અનિરિક્ત માર્ગના-નિરાસકર્તા, અથવા સર્વેના વાદ-
 મતો સેવાયાં, સર્વથા કૃતાયાં સહદુષ્યપરાધરહિતાયામેવ કૃપાં કરિષ્યામિ

૧ સમર્થ. ૨ મહી, ધરી. ૩ બાંહ, હાથ. ૪ અતુર. ૫ સ્વપ્નપદરોન દીધાં. ૬ એ
 નિધિ સાધનથી પ્રાપ્ત થતી નથી, તે શ્રીવિદુલપદરજથી ગોવિંદસ્વામીએ પ્રાપ્ત કરી.
 ૭. 'સર્વવાદનિરાસકૃત' હવેપિ પાઠઃ શ્રીદેવિરાયચરણૈર્ન્યધાગોઠનઃ ।

इत्यादिरूपो यो वादः—એક પણ અપરાધરહિત જ સર્વથા ભક્તિ-સેવા-કરવામાં આવે તો જ કૃપા કરુ છું ઇત્યાદિરૂપ જે ભગવાનનો વાદ-તેના નિરાસકર્તા એમ ભાવ છે. નિરાસકરણુનો આ પ્રકાર. છવ તો સંદેષ જ છે તેઓની ઉપેક્ષા શ્રીમાને ન કરવી, અને તેઓને સર્વથા રસપૂરિત જ કરવા. શ્રીમત્પ્રભુચરણે તે જ આસા વિરહિમાં “પ્રથમ? તો છવ જ કેટલો?” ઇત્યાદિથી કરી છે.

માયાવાદનું નિરાકરણ થયા છતાં પણ સાંખ્યાદિમતસિદ્ધ જ બ્રહ્મ ભલે હો એમ કહેવામાં આવે તેના નિરાસાર્થ આ સર્વવાદનિરાસકૃત નામ શ્રીમત્પ્રભુચરણ ધરે છે. સર્વ-વાદાના-માંખ્યાદિના-નિરાસકર્તા, તેથી તે તે સિદ્ધાંતોત્ત સાધનનું પણ નિરાકરણ આવી ગયું.

સર્વવાદનિરાસકૃત એ શ્રીમદ્ભાગવતના દશમસ્કંધ પૂર્વાર્ધના એકાદશાધ્યાયાર્થનું આધક નામ છે. ‘કયા રે રાક્ષસનું આ વૃક્ષપાતન કર્મ છે? કયા કારણથી આ વૃક્ષપાતનરૂપ આશ્ચર્ય થયું?’ ઇત્યાદિથી ઉત્ત જ સર્વ વાદ-તેના “આ રે શ્રીકૃષ્ણ” એમ બાલકાએ કહ્યું ઇત્યાદિથી નિરાસકર્તા, અથવા સર્વનો વાદ-બાલકાનો ‘તિર્યક્ પડેલા ઉગ્રખને વિકર્પતા ઉભાને વૃક્ષના મધ્યમ શ્રીકૃષ્ણે વૃક્ષોને પાડ્યા તે જોયું એટલું જ નહિ પણ વૃક્ષમાંથી પ્રદટિત બે. દિવ્ય પુરુષોને પણ અમે જોયા’ ઇત્યાદિરૂપ જે વાદ-તેના ‘આવા જ બાલકને તરનું ઉત્પાટન થતું નથી એમ તકથી બાલકે કરેલું પ્રદણ્ય કર્યું નહિ’ એ પાકમથી નિરાસકર્તા, અથવા સર્વના-વ્રજવાસીના-વાદના ઉપનંદવાક્યથી નિરાસકર્તા, ‘તેઓમાંના’ ઉપનંદનામના ગોપે કહ્યું ‘ત્યાંથી આરંભીને’ ‘કશકટમાં સર્વ ઉપકરણ-સામગ્રી-મૂકીને ગયા’ ત્યાં પર્યંત સર્વે વ્રજવાસીના વાદનું ઉપનંદવાક્યથી નિરાકરણ છે. સર્વને-વત્સોને અથવા ગોપોને-જે પ્રાપ્ત કરાવે છે તે સર્વે-ભગવાન-તેનાથી આ-અર્મતાત્ સારી રીતિએ-ખંડન જેનું છે તે સર્વવાદના-વત્સાસુરના-નિરાસકર્તા. ‘કદાચિત્ યસુનાતીરે શ્રી આરંભીને’ ‘વ્રજમાં ગોપીજન વિસ્મિત થયાં’ ત્યાંપર્યંત વત્સાસુરનો નિગસ કહ્યો છે. મર્ચ વાદ જેનો છે તે સર્વવાદનો-ભગવાનનો-નિરાસ કરે છે-ક્ષેપ કરે છે-તે સર્વવાદનિરાસને-અકાસુરને-કળાતિ નામ જે હતો છે તે સર્વવાદનિરાસકૃત, અકાસુરને હતીને સર્વકાર્યપ્રવર્તક. ‘તેઓ વત્સ-

૧ કિયાન પૂર્વે જાંબલદુચિતકૃતિર્થાપિ કિયતાં ભવાન્ વત્સાપેક્ષો નિવ્રજગણદાને વત ભવેત્ । પ્રથમવિહાસિ એકે ૧.

૨ કસ્યેર્વે કુલ આશ્ચર્યમ્ શ્રી. મા. ૬. પૂ. ૧૧. ૩.

૩. બાલા કનુરનેનેતિ શ્રી મા. ૬. પૂ. ૧૧. ૪.

૪. ન તે તદુક્ત જગદ્દઃ શ્રી મા. ૬. પૂ. ૧૧. ૫.

૫. તત્રોપનંદનામાહ શ્રી. મા. ૬. પૂ. ૧૧. ૨૨.

૬. યયૂ રૂઢપરિચ્છદાઃ શ્રી. મા. ૬. પૂ. ૧૧. ૩૦.

૭. કદાચિયસુનાતીરે વત્સાધાર્યનોઃ સ્વકૈઃ વસત્યૈઃ કુળગવલ્લોર્જિયામુદૈત્ય આગમન્ ॥

શ્રી. મા. ૬. પૂ. ૧૧. ૪૧.

૮. દેવાથ પરિમંતુષા વમ્બુ પુષ્પવર્ણિણ. । વત્સાસુરં હતે શ્રુત્વા વ્રજે ગોપથ વિસ્મિતાઃ ॥

શ્રી. મા. ૬. પૂ. ૧૧. ૪૫.

૯. તૌવત્સપાલકૌ મૂવા શ્રી. મા. ૬. પૂ. ૧૧. ૬૬.

પાલક યર્ધને' ત્યાંથી આરંભીને '૧તે દેવતાઓએ કહેલું' ભગવત્પૂજન જોઈને ગોપાલમુતો આશ્ચર્યને પ્રાપ્ત થયા' ત્યાંપર્યન્ત. આ પ્રસંગે કહ્યા છે. સર્વેના વાદ જેમાંછે તે સર્વવાદના-કૌમારના-ના પ્રમાણના નિરાસકતા. એરે પ્રકાર 'નિલાયનસેતુબંધમકટોત્તલવનાદિ કૌમાર-ગોત્ર્ય વિહાર કુમારાવસ્થામાં કરીને કૌમારને-કુમારાવસ્થાને-વ્રજમાં ત્યજ્યું' એ શ્લોકમાં કહ્યા છે. અત્ર પ્રમાણપ્રકરણ સંપૂર્ણ થાય છે.

૩. ભક્તિમાર્ગાન્નમમાર્તઙ્ઘઃ—

લોકમાં પ્રસિદ્ધ કબજાનઅનિપાદક શાસ્ત્રોનો વેદવિસ્તૃત્વે નિરાસ કરેલો હોવાથી આપશ્રીને કયા શાસ્ત્રમાં અને કયા ધર્મમાં નિષ્ણ હશે એમ શંકા થાય તેના નિરાસાર્થ શ્રીમત્પ્રભુચરણે આ દ્વાદશ ભક્તિમાર્ગાન્નમમાર્તેણ નામની આજ્ઞા કરે છે. ભક્તિમાર્ગરૂપ જે અખળ-કમલ-તેના માર્તેણ-પ્રકાશક-એમ અર્થ છે. ભક્તિમાર્ગરૂપ જે અખળ 'નીલકું'તલથી' આશુન વનરહાનનને-વનરહમુખકમલને-ધારણુ કરતા' એ ભાવાર્થના અખિલવિકૃતિમાન મળવરસોપલસીમતિનીજના ભક્તિમાર્ગોપત્રશ્ચ ગ્રેમાસકિતવ્યસનાદિના મલાધિધાનતાપાશિજલાદિવિહરણુવિવિધક્રીડામંચિતરીચિપ્રભાવસંતાનના આદર્શરૂપ, અસંખ્યતી ત્રજંગનાના મુખ્યોપાસનસાધનસાધ્યથી અધિક પરમકર્ત, સ્વદર્શનમાનથી જ સ્વદર્શનાનુભવતિશિક્ષિત અખિલ પ્રપંચના વિરમારક, સર્વાત્મભાવસંપત્તિના ઉર્લોધક, આ સર્વ સમુદાયથી વિશિષ્ટ સ્વતંત્રમુખ્યભક્તિરૂપ જે અખળ તેના માર્તેણ-પ્રકાશક-એમ ભાવ છે. આ ભાવપદ્ધતિ જેઓ કેવલ મુખાર્ચવિદ્ભવિયોગાગ્રિના અનુભવના નિખિલ ચરિતાર્થને અતીન્દ્રિયમાત્રક સર્વોન્નાતલીક જાણીને તેના જ આવિષ્કારાર્થ વિરહાનુભવાકૃતિમાન થયા છે તેઓના જ અર્થ નિરૂપાય છે તેથી આ તો માત્ર-શ્રીગોકુલેશનો-પરમ સ્વાતંત્રિક લેખ તેઓના જ ભોગયોગ્ય છે અન્યના ભોગયોગ્ય નથી એમ જાણવું. મુખાર્ચવિદ્ભવના નિવિધરમાનુભવનિજાન આદ્યાદજ નિરોધના અભાવવાન ઇતર જન આ પદ્ધતિનું શ્રવણ કરવાને પૂર્વપદમાર્શપૂર્વક જાણવાને તેની ભાવના કરવાને અશક્ત છે. અને તે જ આજ્ઞા શ્રીમત્પ્રભુચરણે પણ વિજ્ઞાપિમાં કરી કે 'હે' આલિ, સ્વમનની દુખસંતતિ કોના પ્રતિ કહું ? મળાધીશવિયોગાભિધમાં મગ્ન કાઇ પણ જણાતો નથી. રસિક જ ગોપીશપ્રેમજ મુખને જાણે છે અન્ય તો ચિન્હજન્ય દુખનું શ્રવણ કરીને કાતરતાને પ્રાપ્ત થયા છે, હસાદિ. ઇતર તો કાતરતાને જ પ્રાપ્ત યર્ધને. તદર્થના અનવયોધથી અતિદુષ્ટ મનોવૃત્તિથી

૧. તદ્દૃષ્ય ગોપાલમુતા વિચિરિમરે । શ્રી. મા. ૮ પૃ ૧૧. ૫૩.

૨. एवं विहारः कौमारः कौमार जन्तुव्रजे । निलायनं. सेतुबंधमंकटोत्तलवनादिभिः ॥

શ્રી. મા. ૮. પૃ ૧૨. ૬૦.

૩. 'भक्तिमार्गान्मममार्तङ्गः' इत्यपि पाठः

૪. दिनपरिक्षये नीलकुन्तलैर्वनरहानने विभ्रडावृतम् । શ્રી. મા. ૮. પૃ. ૨૮ ૧૨.

૫. कस्यापि कथयाम्यादि स्वमनोदुःखंनानाम् । मजाधोऽविद्योपात्तौ ममः कोपि न दृश्यते ॥

૬. रसिका एव जानन्ति गोपीशप्रेमजं सुखम् ।-अन्य विरहजं दुःखं श्रुत्वा कातरतां गताः ॥

દ્વિતીયા વિજ્ઞાપ્તિઃ સ્લો. ૧૧.

૧. Will Sadhanavādins ever realize this ?

નિર્દોષપરમાર્થદાનુભવવસ્તુના વાસ્તવાર્થમાં દોષસ્ફુર્નિધી દોષભાક્ષ થાય છે અને સ્વદ્વલ-
પ્રાસિમાં સ્વ અનિષ્ટને જ સંપાદન કરે છે !

શ્રીમદ્વાચાર્યચરણને ભક્તિમાર્ગપ્રકાશક કહેવાથી ભક્તિશાસ્ત્ર જે ગીતાભાગવતાદિક
શાસ્ત્ર નમ્રાસ્ત્રનિષ્ઠત્વ તથા તદુક્તધર્માચરણત્વ તેઓશ્રીનું જણાવ્યું, અર્થાત્ આચાર્યવર્ણને
ગીતાભાગવતાદિક ભક્તિશાસ્ત્રમાં તથા તદુક્ત ધર્માચરણમાં નિષ્ઠા છે. યદ્યપિ અત્ર-ગીતા-
ભાગવતાદિક ભક્તિશાસ્ત્રમાં-કર્મજ્ઞાનાદિકનું પણ પ્રતિપાદન થાય છે નથાપિ એ શાસ્ત્રમાં
કર્મજ્ઞાનાદિની કલરૂપતા-મુખ્યરૂપતા-નિરૂપાઈ નથી. ‘હું જેદે કરીને દેખાવે શક્ય
નથી’ ‘સર્વ યોગીઓમાં પણ’ ‘અલ્પભૂત પ્રસન્નાત્મા’ ઇલાદિથી અલભવાનાતર
પણ ભક્તિલાભનું જ મુખ્યતાએ નિરૂપણ હોવાથી ગીતામાં ભક્તિનું જ પ્રતિપાદન છે,
શ્રીભાગવતમાં પણ ‘અનિમિત્ત’ ભાગવતી ભક્તિ મુક્તિથી ઐશ છે’ ‘પલ્લવનકતનિ
પુદ્ગલ કલિચિત્ મુક્તિનું જ્ઞાન કરે છે ભક્તિયોગનું જ્ઞાન કરતા નથી’ ‘કસામીયનું માર્દિતું
માલોમીયનું સામુખ્યનું એકત્વનું પણ જ્ઞાન કરવામાં આવે છે તોએ તે જન મારી સેવા
વિના તેનું પ્રદણ કરતા નથી’ ‘તે જ આત્મતિક ભક્તિયોગનું ઉદાહરણ છે’ ‘તેથી
પનિશ્ચ મદ્ભક્તિયુક્ત મદાત્મક યોગીને પ્રાય. દૃઢ નદિ જ્ઞાન એવ નદિ વૈરાગ્ય એવ’
ઇલાદિથી ભક્તિનું જ પ્રતિપાદન થયલું છે નથી ગીતાભાગવતાદિક ભક્તિપ્રતિપાદક શાસ્ત્ર
છે. અત્ર ભક્તિમાર્ગને અખળ કહેવાથી માર્ગનરની અપેક્ષાએ આ માર્ગ સુખદ છે
એમ પણ જણાવ્યું. આચાર્યચરણની ‘માર્ત્તપદ્ધતિભક્તિથી જેમ અખળપ્રકાશક માર્ત્તપદ
એક છે તેમ પુષ્ટિભક્તિમાર્ગપ્રકાશક શ્રીમદ્વાચાર્યચરણ આમ એક જ છે અન્ય નહિ.
જેમ પ્રકાશિત અખળના રસના ભોક્તા અલિ જ છે તેમ આ પ્રકાશિતમાર્ગના રસના
ભોક્તા પણ એતદંગીરૂત નિર્ગળન જ છે, અન્ય નથી, એમ પણ જણાવ્યું. જેમ માર્ત્તપદ
અન્યને તાપજનક છે તથાપિ પ્રકાશકત્વે કરીને અખળના મુખજનક છે તે જ પ્રકારે
આચાર્યચરણ પણ ભક્તિમાર્ગાનિરિક્તમાર્ગાંયોને ‘તાપજનક અને ભક્તિમાર્ગાંયોને ભક્તિ-
પ્રકાશકત્વે કરીને અલંત મુખદ છે એમ જણાવવાને પણ ભક્તિમાર્ગાખ્યમાર્ત્તપદઃ નામ
ધર્યું છે. ભક્તિમાર્ગ પ્રાચીન નિત્યસિદ્ધ હોવાથી શ્રીમદ્વાચાર્યચરણના પ્રાકટ્યપર્વ પણ હતા જ

૧. નાદં વેદનં તપમા ન દાનેન ન ચ્વેજ્યયા ॥

‘શક્ય દ્વંધવિધો દ્રાઢ દૃઢવાનમ્ મા યથા ॥ મ. ગી. ૧૧. ૫૨.

૨. યોગિનામપિ મર્વેપા મદ્ભૂતેનાન્તરંગમના’.

‘ધ્રુવાવાન મજનેયો મા જ મે ચુક્તમો નત્વ ॥ મ. ગી. ૬. ૮૭

૩. વ્રતમૂળઃ પ્રગ્ભાન્તા ન ધોવાનિ ન કાશાનિ ।

‘મમઃ મર્વેષુ મૂલેષુ મદ્ભક્તિ લભતે પગમ્ મ. ગી. ૧૮. ૫૪

૪. અનિમિત્તા ભાગવતી નક્તિર્મુર્કેર્મરીયમી, (‘તિદ્ધેર્મગીયમી’ इत्यापि पाठ) થી મા ૩, ૨૫, ૩૩

૫. મજના મુકુંદો મુક્તિ કંદર્પતિ કલિચિત્ મ્મ ન મક્તિયોગમ ।

૬. માર્મીપ્યમાર્મિમાલોક્યનામુર્ચ્યવ્યમ્યમ્યુત । સૌયમાર્નં ન શૃણાન્તિ વિના મર્ત્તવર્નં જના. ॥

સ એવ ભક્તિયોગાખ્ય આત્મનિક્ક ઉદાહરઃ થી. મા. ૩, ૨૯, ૧૩.

૭. તમ્માદુ મદ્ભક્તિયુક્તમ્ય યોગિનો વ મદ્દાન્તઃ ન જ્ઞાનં નચ વેરાગ્યં પ્રાય શ્રેયોભવોદ્ધ

‘મ્મ. ગી. ૧૧, ૨૦, ૩૧.

તથાપિ જેમ સૂર્યના હૃદયથી પહેલાં કમલ સુદ્રિત જ હોય છે તેમ શ્રીમદ્દાર્થચરણના પ્રાકટયથી પહેલાં અંતર્જાત નિષ્કલિષ્ઠ વસ્તુનો વાસ્તવ ભાવ ન હોવાથી ભક્તિમાર્ગ પણ અવિદ્યસિત જ હતો, શ્રીમદ્દાર્થચરણના પ્રાકટયથી જ વિકસિત થયો, એમ પણ આ ભક્તિમાર્ગીઓના માર્તેણ નામથી જણાયું.

ભક્તિ—નિરૂપણ રહેલ—તે શોધાય છે—વિચારાય છે—જે શાસ્ત્રમાં તે ભક્તિમાર્ગ—ભગવદ્ગીતા—તે જ રસમુક્ત હોવાથી અખળ, તે સુદક્ષિત અખળના એના પ્રકાશનમાં માર્તેણ—ગદ્યચક્રિણ—શ્રીમદ્દાર્થચરણ છે.

ભક્તિ એ જ માર્ગ તેના દ્વારા મેલ્ય જે અખળ—પ્રભુચરણસંગે—પ્રભુચરણકમલ—તેના માર્તેણ—પ્રકાશક—શ્રીમદ્દાર્થચરણ છે. અર્થાત્ શ્રીમદ્દાપ્રભુજના ભક્તિમાર્ગથી પ્રભુચરણકમલની ત્રિસિ ગતિ પ્રાપ્તિ થાય છે. જેમ માર્તેણ માર્ગનો અને અખળનો પ્રકાશક છે, માર્તેણ માર્ગપ્રકાશક હોવાથી લોકો અખળસુખ અનુભવે છે, તેમાં પણ કેવલ અખળનું સુખ નહિ કિંતુ અતિસૂક્ષ્મ સુઃસ્થિતિની પુષ્કળ નવપદ્ધિનિતરંગણે કરીને રસમતનઃ સ્મરણીય, નિરંજનભાવવિવશ થઈ વિવિધ ગતિરેત્રિ કરના કલ્પદંડકલમંગે સ્થિર, દશ્યનાએ કરીને મેષાત્મક, રસાત્મક કરીને મધુર, એનાદશ રસોદ્બોધક મરોવરતું પણ સુખ પ્રાપ્ત થાય છે તેમ જ શ્રીમદ્દાર્થચરણના પ્રાકટયે કરીને ભક્તિમાર્ગના પ્રકાશથી તદ્દ્વારા મંથ્યપદ્માખળનો પ્રકાશ થાય છે, નિરંતર તેની સેવામાં નિષ્ઠાથી હૃદયમાં પ્રકાશ થાય છે, તેમાં પણ કેવલ પ્રકાશમાત્ર જ નહિ કિંતુ તાદશ રસપ્ર સાક્ષાત્પ્રભુના કવચપાનુભવનો પણ પ્રકાશ થાય છે. આ પ્રકારે એતન્માગોકનપ્રકાશનિષ્ઠાથી માતાસ્વરૂપાનંદમાં લય થાય એવી ભક્તિમાર્ગમર્પાદ છે. અથવા ભક્તિમાર્ગરૂપ જ જે અખળ તેના પ્રકાશક, લોકમાં માર્ગ લિજ્જ અને અખળ લિન્ન હોય છે પરંતુ અત્ર માર્ગને જ અખળ નિરૂપવાથી ભક્તિમાર્ગરૂપ ચરણ જ અખળ છે એમ પણ સ્પષ્ટ થયું. માર્ગનું જ્ઞાન થાય અને માર્ગે ગમન કરવાથી છાંટની પ્રાપ્તિ થાય છે તેમ આ—પુણિમાગ—પણ સાંક્ષાત્પુરુષોત્તમપ્રાપક છે એમ માર્ગપદ્ધતિ જણાયું. તેના—તે માર્ગના જ—માર્તેણ—પ્રકાશક—શ્રીમદ્દાર્થચરણ છે. માર્તેણ તો સકલ ગમ્ય માર્ગનો પ્રકાશક છે, પરંતુ આ શ્રીમદ્દાર્થચરણ તો જ્યાં સૂર્યની પણ ગતિ નથી તે અગમ્ય માર્ગ પણ પ્રકાશક છે. આથી શ્રીમદ્દાર્થચરણની કૃપાથી જ સાનિધ્યમાત્રે કરીને અંગીકૃત હૃદયમાં તાદશ રસરૂપ ચરણાવર્ષિતો પ્રકાશ થાય છે એમ પણ ભાવ સ્વવાય છે. અથવા ભક્તિનો અર્થ રહેલ, અખળનો અર્થ તદ્દુપગે—કમલની ઉપમા આપવા એતન્—રસોદ્બોધક ગંગા, અથવા પ્રભુનાં સર્વ જ અગ રસોદ્બોધક હોવાથી તે સર્વ જ અંગે, તેથી આ માર્ગદ્વારા કૌટિકદર્પણાવગ્મ પરમ-મધુર્યનિધાન સંપૂર્ણ સ્વરૂપનો પ્રકાશ થાય છે, જેથી તાદશ રસોદ્બોધકથી સર્વત્ર તન્મયતા થાય છે, છતર ભાવનો ગંધ પણ રહેતો નથી એમ પણ સ્પષ્ટ થયું. જેવી રીતે માર્તેણના પ્રકાશથી અન્યનો પ્રકાશ થાય છે તેમ અત્ર પણ છે. માર્તેણ જેમ તાપક છે તેમ અત્ર મવાત્મભાવગતિનિત સાક્ષાત્સ્વરૂપસંધાભાવથી ચતા આર્તિતાપથી શ્રીમદ્દાર્થચરણ પણ તાપક છે. વધી જેમજેમ માર્તેણ પ્રકાશે છે તેમતેમ તાપાધિક્ય થાય છે તેમ જ જેમ જેમ શ્રીમદ્દાર્થચરણનો અનુગ્રહ થાય છે તેમ તેમ તાદશભાવાત્મક તાપ પણ થાય છે, ત્યાં જેમ અખળરસના પાનકતો મધુર છે તેમ અત્ર એનાદશ અંગીકૃતગત્ત છે, એથી

શ્રીગોપીજનવત્ જ્યોતેવા સર્વાત્મભાવથી સર્વ વિષયોને વાસના મઠ 'સમ્યક્ ત્યજીને' ૧ એતાદશચરણરવિંદમગ્નને પ્રાપ્ત થયા છે તેઓને જ સાક્ષાત્સ્વરૂપરસપાન શ્રીકૃષ્ણાધરામના-સ્વાદસિદ્ધિ છે, અન્યને નહિ, તેવા તે સ્વયમ અસ્મત્પ્રભુ (શ્રીયુસાંઈછ) છે, તેથી તદ્દસાસ્વાદ તેા શ્રીયુસાંઈછને જ થયો છે, અન્યને નહિ, એમ સ્વાનુભવ જ કહી છે એમ પણ જણાવ્યું.

સર્વવાદનિરામકર્તૃત્વમા સર્વપદમાં ભક્તિનો પણ પ્રવેશ હોવાથી ભક્તિમાર્ગના નિરાસનો અભાવ કહેવાને આ અગ્રિમ ભક્તિમાર્ગાખ્યમાર્તૃણ નામની આગા શ્રીમત્પ્રભુ-ચરણુ કરે છે ભક્તિમાર્ગરૂપ જે અખ્ય તેના માર્તૃણ-પ્રકાશક-એમ અર્થ છે. ભક્તિમાર્ગના જ અખ્યત્વથી પુષ્ટિભક્તિત્વ મકેતીને સરસ સ્ત્રીભાવમૂલ ભક્તહૃદયમાં તેમા પણ યૌવનસરમાં તેતું પ્રાકટ્ય થાય છે એમ પણ સચવ્યું. આતું જે અખ્ય તેના માર્તૃણ કહેવાથી તેના રસપ્રહણુપરક સ્વકરથી જ તદ્દસદાન કરે છે એમ પણ ધ્વનિ છે, જેમ કેટલાકનો તાપકર અને કેટલાકનો નમોનિવારક માર્તૃણ અખ્યનો તેા પ્રકાશક જ છે તેમ સર્વવાદનિરાકનો પણ શ્રીમદ્વાચાર્યચરણુ ભક્તિમાર્ગના તેા પ્રકાશક જ છે એમ પણ અર્થ છે. શ્રીમદ્વાચાર્યતું માર્તૃણત્વ કહેવાથી જેમ માર્તૃણ વિના કોઈનું પણ અખ્યપ્રકાશન્ય નથી તેમ એતન્માર્ગપ્રકાશકત્વ કેવલ શ્રીમદ્વાચાર્યચરણુને જ છે એમના વિના ઇતર કોઈને પણ નથી એમ પણ ધ્વનિ છે. માર્ગતું અખ્યત્વ કહેવાથી જેમ માર્તૃણ વિના અખ્યનું સર્વદા માલિન્ય જ છે તેમ આચાર્યસ્વરૂપ વિના પુષ્ટિમાર્ગતું પણ તેમ જ છે એમ પણ ભાવ છે.

સર્વવાદનો આપશ્રીએ નિરામ ક્યોં ત્યારે પ્રભુમાર્ગમાં સાધન શું ? એમ આશંકા થાય તેથી ભક્તિમાર્ગાખ્યમાર્તૃણ નામ શ્રીમત્પ્રભુચરણુ કરે છે. 'હું' લક્ષપદાધીન છું ' ભક્તિથી એતોપ પામ્યા-પ્રસન્ન થયા- ' ભક્તિથી જ તુષ્ટિને પ્રાપ્ત થાય છે. ' પલક્તિથી મને જાણે છે ' ઇત્યાદિ સહસ્ર વાક્યોથી ભક્તિ જ સાધન છે, તે ભક્તિ જ માર્ગ તે જ અખ્ય તેના માર્તૃણ-સ્વરૂપસુગંધાદિવિશિષ્ટ-શ્રીમદ્વાચાર્યચરણુ છે. ભક્તિ-માર્ગને અખ્ય કહેવાથી અત્ર પ્રેમરૂપા રસાત્મિક જ ભક્તિ કહી. ' તેદ ઇશ્વરમાં પરાનુરકિન બ્નેહ છે ભક્તિ છે ' ઇત્યાદિ વાક્યથી ભક્તિપદનો મુખ્ય પ્રયોગ તેમાં જ થાય છે. જેમ અખ્યનું રસરૂપસુગંધાદિ માર્તૃણના હૃદયથી જ થાય છે તેમ વિચિત્રભાવરૂપ ભક્તિ તદ્ગત કોઈક અલોકિક રસ અહોરાત્ર જાણમાન વાસનારૂપ સુગંધ એ સર્વ પુષ્ટિમાર્ગ-સ્વાર્થના પ્રાકટ્યથી જ થાય છે તેથી અખ્યત્વ અને માર્તૃણત્વનું નિરૂપણ કર્યું. વલ્લી અખ્યથી પંકની-કાદવની-પણ કોઈક અવર્ણનીય વિલક્ષણ શોભા થાય છે તેમ

૧. મેવં વિમોહંતિ મવાન્ ગદિતું વૃગ્ગં, મંત્યસ્ય મર્કવિવચારતય પાદમૂલમ્ । મક્ષા મજ્જ્ય દુરવમ્હ મા ત્વનામ્માન્ દેવો મયાદિપુણ્યો મજ્જતે મુમુક્ષુઃ ॥ ધ્રી મા. દ. પૂ. ૨૬. ૩૧

૨. અહં મક્ષપરાધાન-શ્રી. મા. ૧-૪. ૬૨. ૧

૩. મક્ષ્યા મુતોષ ।

૪. મર્કયેવ તુષ્ટિમચ્ચેતિ ।

૫. મુક્તિયામામમિજાનાતિ । મ ગી. ૧૮, ૫૫.

૬. સા પરાનુરકિરોચરે । શાંદિલ્યસૂત્ર-૩.

૭. સ્નેહો મક્ષિઃ । નારદપંચરામ.

લોકમાં પ્રાકૃતભાવથી પ્રકટ થયેલા દૈવ જીવોની પણ આ માર્ગથી અલૌકિક શાલા ધાય છે એમ અંશુજનપદથી મૂલવીને સર્વતાપહારકતા પણ સૂચવી.

પૂર્વાર્ધ દશમસ્કંધના પ્રમેય પ્રકરણના અધ્યાયારૂપ દ્વાદશ અધ્યાયના અર્થનું બેધક લક્ષિભાગાંખજમાર્તેણ નામ છે. જેની રીતિએ માર્તેણ અધિકારને સ્વપ્રમેયબલે જ દર કરે છે અને સર્વ કાર્યોને પ્રવર્તાવે છે, અબ્જને પ્રકુલિત કરે છે તેવી રીતિએ અત્ર સ્વયં પ્રમેયબલે જ અજ્ઞાનને દર કરે છે, સેવામાર્ગ પ્રવર્તાવે છે, અને ભક્તહૃદ્યાબ્જને પ્રકુલિત કરે છે. આ નો કલો પ્રમેયપ્રકરણાર્થ. જેમ પ્રમેયપ્રકરણના સક્ષ અધ્યાય છે તેમ અત્ર પણ ભક્તિમાર્ગ અપૂ જ મૃત અણ અને તે સર્વનો સમાહાર એમ સક્ષ પદ છે. અથવા ભક્તિનો-ભજનરૂપ ચરણદ્વયનો-જે માર્ગ-વૃંદાવન બ્રહ્મ-તેના અખજમાર્તેણ-ઉદયકાલિક સૂર્ય. સૂર્યોદયે જેમ મર્ચન પુણ્યકાર્યપ્રેરણિ થાય, છે તેમ અત્ર ભગવદ્ભગમતી થાય છે. 'ચરણુધી' વૃંદાવનને અતીત પવિત્ર કરે છે. 'હત્યાદિમાં આ પ્રસંગ છે. અથવા ભક્તિ-ભજન-તેના માર્ગ-રીતિ-તેમાં અખજ-શોભનપ્રકાર-તેના માર્તેણ-પ્રકાશક. આ પ્રસંગ 'અણે ૨ ! દ્રવપર ! આ વૃક્ષ અમરશ્ચિત-દેવાચિત-પાદંજુલને' હત્યાદિ શ્લોકમાં પ્રકટ છે. ભક્તિમાર્ગ-એવામાર્ગ-તેના અખજમાર્તેણ-પાદિમાં પ્રકાશક. 'કચચિત કીશચી પચિજ્ઞાન્તને' શ્લોકથી આરંભીને 'સ્નેહે' કરીને આદ્ર ધીમાન્ કામકતાથી 'એ શ્લોકપર્યન્ત આ પ્રકાર કલો છે. અથવા ભક્તિમાર્ગના-સ્નેહમાર્ગના-પરપરપ્રાર્થિત દાનાદિકરૂપના-દાન કરે છે, પ્રતિમહણ કરે છે, ગુણ કષ્ટ છે અને પુછે છે, બોળન કરે છે અને બોળન કશવે છે એ છ પ્રકારનાં મિત્રમણ્ણ છે તેના-અખજમાર્તેણ-ઉદયકાલિક સૂર્ય. 'શીતમનામતો ગોપાલ' શ્લોકથી આરંભીને 'અમજસહજ વ્રજમાં પ્રધાર્યા' ત્યાપર્યન્ત આ પ્રસંગ પ્રસિદ્ધ છે. ભક્તિ-મુખને-મુઝે છે-શોધે છે ને-દર્શન કરવાને ઇચ્છે છે તે ભક્તિમાર્ગના-શ્રીગોપીજન-તેમનાં અખજ-નેત્રકમલ-તેમના માર્તેણ-પ્રકાશક. 'ચુકુંદભગવાનના મુખ-કમલગન મારધનું-મધુનું-અલિભુગથી-નેત્રભમગથી-ખન કરીને' એ શ્લોકમાં આ પ્રકાર કલો છે. અથવા ભક્તિથી માર્જન થાય છે-શુદ્ધ કરાય છે-તે ભક્તિમાર્ગ-ગોપ-તેમના અખજમાં-વિપજલજ મૃત્યુમાં-માર્તેણ-જીવક, 'સ્મૃત અંડમાં આ જેથી થયા તેથી માર્તેણ' એમ પચમ સ્કંધના લાક્યથી સ્વયમ્ જ તદ્દૂપ-માર્તેણરૂપ-થયા એમ ભાવ છે. 'એ ૧૦ પ્રકારે તે ભગવાન' એ શ્લોકથી આરંભીને અધ્યાયના અંતપર્યંત આ પ્રસંગ કલો છે.

१. पदद्वैतावन् पुण्यमतीति चक्रतुः । श्री. भा. द. पृ. १२, १.
२. अहो असीं देवगमराचिंतम् । श्री. भा. द. पृ. १२, ५.
३. क्वयिन् क्रीडापरिधानम् । श्री. भा. द. पृ. १२, १६.
४. ओहहिमयिधः शनैः । श्री. भा. द. पृ. १२, १८.
५. ददाति प्रतिशुद्धाति शुद्धमास्थगति पृच्छति । भुंक्ते भोजयते चैव पश्विधं मित्रलक्षणम् ।
६. श्रीदामा नाम गोपालः श्री. भा. द. पृ. १२, २०.
७. ताम्रजो व्रजमात्रजत् । श्री. भा. द. पृ. १२, ४१.
८. पीत्या मुकुंदसुखसारधमक्षिर्भूयः । श्री. भा. द. पृ. १२, ४३.
९. मृतेष्टे एष एतस्मिन् यद्वत् ततो मार्तण्ड इतिव्यपदेश. श्री. भा. '५, २०, ४४.
१०. एवं स भगवान् । श्री. भा. द. पृ. १२, ४७.

શ્રીશૂદ્રાદિદુત્તિસમઃ—

યદપિ મર્યાદામાર્ગિય ભક્તિમાર્ગમાં અનુવર્તનારને પણ તન્માર્ગોક્ત ફલસિદ્ધિથી કૃતાર્થતા છે જ તથાપિ મર્યાદામાર્ગિય ભક્તિમાર્ગમાં પુરુષધરીર પ્રાપ્ત થયલા બ્રાહ્મણનો જ મુક્તિમાં અધિકાર છે, અન્યનો નથી, મુચુકુદને લગવાનતાં દર્શનાનન્તર સાધનભક્તિ સિદ્ધ થઈ તથાપિ બ્રાહ્મણત્વનો અભાવ હોવાથી લગવાને પણ તેને મુક્તિનું દાન કર્યું નહિ પરંતુ અગ્નિમ જન્મમાં બ્રાહ્મણત્વ સંપ્રાપ્ત કરાવીને મુક્તિનું દાન કર્યું, અર્થાત્ મર્યાદામાર્ગ સર્વને ફલસાધક નથી, પરંતુ આચાર્યપ્રકટિત પુષ્ટિમાર્ગ તો તદંગીકૃત જીવમાત્રને જ તન્માર્ગોક્ત ફલસાધક છે એમ જણાવવાને શ્રીગુણપદ્યે આ શ્રીશૂદ્રાદિદુત્તિસમઃ નામની આજ્ઞા કરી છે પ્રમુખપદ પડે સ્વતઃ જ સ્વસામર્થ્યથી સ્વક્રીયોને ફલ સિદ્ધ કરવામાં શ્રીમદાચાર્યચરણની રાજ્યતા છે એમ જણાવ્યું. શ્રીમદાચાર્યચરણના સ્વરૂપનો વિચાર કરતાં, તેઓશ્રી પરમાત્મતાલૌકિક-નિખિલનેસંગિકસામર્થ્યાન્ હોવાથી સ્વસંનિધિમાત્રથી જ ઉદ્ધારક અને સાક્ષાત્સ્વ-રૂપાનુભવકેસરિસંબંધના દાનકર્તા છે એમ નિશ્ચય થાય છે. શ્રમસરિદ્ધારા લીલોપયોગી મર્યાદાભાવનું દાન થય છે તેથી જ રીતિએ મૂલવીકામધ્યપાતિત્વનું સંપ્રાદક્ત્ય શ્રીમદા-ચાર્યચરણના ઈક્ષણમાત્રને અનુક્રમસિદ્ધ છે, અને તેથી નિર્ગંગીકૃત જીવમાત્રનો નિર્ગમાર્ગોક્ત ફલસાધક શ્રીમદાપ્રભુજી છે.

‘શ્રીશૂદ્રાદિજનમન્ધુ’ દત્ત્યાદિથી ભાગના પચાનને પણ શ્રીશૂદ્રાદિના ઉદ્ધારનું સાધનત્વ કર્યું છે પરંતુ તે સાધનત્વ માત્ર સ્વર્ગપ્રાપ્તિમાં છે; ભગવતપ્રાપ્તિમાં નથી. આ શ્રીમદાચાર્યચરણના અનુગૃહીત શ્રીશૂદ્રાદિ તો સાક્ષાન્ શ્રીકૃષ્ણને પ્રાપ્ત કરે જ છે એ ભારત્યાદિથી પણ મહાવૈશિષ્ઠ્ય છે.

‘ભક્તિમાર્ગાન્નમાર્ગભક્તઃ’ એ નામથી જ ઉત્તમાધિકારી છે તેને તો પ્રાપ્ય છે એમ આજ્ઞા કરી પરંતુ જેઓ સર્વથા અનધિકારી છે તેઓમાં તેઓશ્રીના અનુગ્રહનો અર્ગભાવ હોવાથી તેઓને ક્ષત્રી રીતિએ ફલ પ્રાપ્ત થાય એ સંકલ્પના નિરામાર્થ આ શ્રીશૂદ્રાદિદુત્તિસમઃ નામની શ્રીપ્રભુચરણે આજ્ઞા કરી છે. શ્રીશૂદ્રાદિના પણ ઉદ્ધારમાં ક્ષમ-સમર્થ-શ્રીમદા-ચાર્યચરણ છે. અત્ર આ ભાવ છે. શ્રીશૂદ્રાદિને વિષે સર્વકર્મના અનધિકારરૂપ નિષ્કૃત્વરૂપ દોષ છે તે કાષ્ઠથી પણ દૂર કરી શકાય તેમ નથી, શ્રીમદાચાર્યચરણે તો સ્વમાર્ગમાં તેમના અંગીકારમાત્રથી જ સર્વદોષ નિવૃત્ત કર્યાં, તેથી સર્વ જીવો પ્રલસંબંધ દરાબ્યાથી સકલ સાધનથી પણ અપ્રાપ્ય સાક્ષાત્ પુરુષોત્તમસ્વરૂપના ભજનાધિકારી થયા, તેથી જ સકલ જીવોમાં અંતર્ભૂત શ્રીશૂદ્રાદિનો પણ આ પ્રકારે ઉદ્ધાર કરવાનું સામર્થ્ય શ્રીમદાચાર્યચરણનું જ છે, અન્યનું નથી, એમ જણાવવાને આજ્ઞાનામમાં ક્ષમપદ ધર્યું છે. વલી, જેઓનો સાધારણ પદોમાં પણ અધિકાર નથી તેઓને સર્વથી અધિક પરમફલરૂપ સાક્ષાત્પુષ્ટિમાર્ગિય શ્રીપુરુષોત્તમના ભજનનો અધિકાર નિર્ગ સ્ત્રીકૃતિમાત્રથી-અંગીકારમાત્રથી-જ સંપ્રાપ્ત કરી આપે છે એથી અધિક સામર્થ્ય આચાર્યશ્રીનું શું કહેવું? વલી, અત્ર ઉદ્ધારપદથી આમ પણ જણાય છે કે અધિકૃતમાં પડેલા કાષ્ઠનો ઉદ્ધાર ર્જુવાનિક અવગ્રંથ દર્શને યથાતથા કાષ્ઠ દયાલુ પુરુષ કરે તેમ સર્વધર્મમાં અનધિકારિત્વથી અને સદૃશ દોષથી સંસાર મર્યાદાધર્મમાં પડેલા ઉદ્ધાર સ્વકૃપાકલ્પપદપરાસ્પર અવલગન લઈને શ્રીમદાપ્રભુજી

કરે છે એથી જેમ મહાધર્મમાં પડેલાનું જીવન ક્ષણિક હોય છે, જીવન હોય તોએ મૃતકપ્રાપ્ત્ય હોય છે તેમ અજ નથી એમ પણ સ્મર્ય કર્તુ. અજ તો કસ્યુરમીગદનકદાશા-મૃતપૃથ્વી તેઓ બાળાકાન્તરપૂર્વિન સર્વ જન્મથી તત્સથે જ તેઓનું સર્વ દેહાદિક નિવાસક જ થઈ નાથ છે એનું આત્મિક સામર્થ્ય શ્રીમદ્વાચાર્યચરણનું છે એમ આ નામથી દોનન કર્યું.

શ્રીશૂદ્રાદિના ઉદ્ધારમાં ક્ષમ કહીને સર્વના જ ભગવત્પ્રાપ્તિકારક શ્રીમદ્વાચાર્યચરણ છે એમ શ્રીગુણોપદેશ સૂચ્યું સ્ત્રીશૂદ્રાદિના ઉદ્ધારણથી પુરોગાતમત્વ ધનિત થાય છે, અર્થાત્ પુરોગાતમત્વ શ્રીમદ્વાચાર્યજ સર્વના સેવ્ય છે એમ અર્થ છે. અથવા કયાત્મક જે શૂદ્રાદિભાગ તેની ઉદ્ધૃતિમાં ક્ષમ-સમર્થ-શ્રીમદ્વાચાર્યચરણ છે, તેથી સર્વને પુષ્ટિમાર્ગીય ભાવનનથી ઉદ્ધરે છે એમ ભાવ છે.

ભગવાને આ પુષ્ટિભક્તિમાર્ગ વચાર્થ જ પ્રકટ કર્યો છે, તેથી પ્રમેયજન અજ જ રચાપન કર્યું છે, તેથી ક્ષિમાં એ માર્ગ જ નિઃસાધનત્વથી ઉદ્ધારક છે એ આશયથી આ સ્ત્રીશૂદ્રાદિઉદ્ધૃતિક્ષમઃ નામની આજ્ઞા શ્રીમ-પ્રભુચરણ કં છે, આ માર્ગ પ્રકટ કરવાથી સ્ત્રીશૂદ્રાદિની-આદિ પદથી ગેતાથી પણ અધમ મ્લેચ્છાદિની-ઉદ્ધૃતિમાં ક્ષમ-સમર્થ-શ્રીમદ્વાચાર્યચરણ છે, આપથી સ્વતઃ પુરોગાતમાર્યપ હોવાથી સ્વતઃપ્રકટિતરૂપ હોવાથી પણ તે માહાત્મ્ય આપથીનું જ છે એમ 'ક્ષમ' પદની જગ્યાએ, અ-પથા સાપેક્ષ તો આસમર્થ હોય છે, તેથી ભક્તિમત્તરસાપેક્ષ જ શ્રીમહાપ્રભુજીનું પણ બલ હોય તો ક્ષમ પદની આજ્ઞા કરન નદિ ! ઉદ્ધૃતિ એમ સ્ત્રીપ્રયોગથી જેમ સ્ત્રી ગ્વલ્પસાધ્ય છે તેમ સ્ત્રીશૂદ્રાદિની ઉદ્ધૃતિ પણ અનાયામે જ સાધ્ય છે એમ ભાવ પણ સ્થિત કર્યો. તે ઉદ્ધૃતિ તો કાલકર્મચિન્તાવડોક્ષાથી પૃથકરણ.

શ્રીશૂદ્રાદિઉદ્ધૃતિક્ષમઃ નામ શ્રીમદ્ભાગવતના દશમસ્કંધ પૂર્વાર્ધના ત્રયોદશાધ્યાયાર્થનું બોધક છે. સ્ત્રીશૂદ્રાદિની ઉદ્ધૃતિ કરવામાં ક્ષમ છે એમ અર્થ છે. સ્ત્રી અને શૂદ્રા તે સ્ત્રીશૂદ્રા તે આદિમાં છે જેઓના તેઓના ઉદ્ધારમાં ક્ષમ-સમર્થ. સ્ત્રીઓ-તત્સદિન સુપર્યાના-ગરુડના-પક્ષના પાતથી મારેલાકથી દ્રવીશૂત શૂદ્ર-કાલિય-આદિ અર્થાત્ સર્પપુત્રા, તેઓની ઉદ્ધૃતિમાં-નિઃસારણમાં-સમર્થ, આ પ્રસંગ 'કૃષિન કૃષ્ણાને-શ્રીયમુનાને-વિરોધીને' ઇત્યાન્નિ મોક્ષથી કહ્યો છે. અથવા સ્ત્રીઓ-યદોદાપ્રભુતિ-શુચા-શાયરડે-દ્રવીશૂત થયલા શૂદ્ર-ગોપ-આદિ અર્થાત્ ગાયો, તેઓની ઉદ્ધૃતિમાં-હ્રદપ્રવેશનિયારણમાં ક્ષમ-સમર્થ. 'તેઓ કૃષ્ણમાતાને' થી આરંભીને 'કૃષ્ણના' અનુભાવને જાણનારા' મોક્ષકર્મનત આ પ્રસંગ કહ્યો છે. અથવા સ્ત્રીઓ-નાગપન્નીઓ-ને જ શુચા-શાયરડે-દ્રવીશૂત હોવાથી શૂદ્ર આદિ અર્થાત્ સર્પપુત્રા છે આગત્ત જેના-તેઓની ઉદ્ધૃતિમાં-કાલિયપ્રાણુદ્ધનમાં-ક્ષમ. 'પથથી વિદ્યવસિતચિત્તચની તે નાગપન્નીઓએ બાકીને આગત્ત કરીને તે શ્રીકૃષ્ણને' ત્યાંથી આરંભી અંતપર્યન્ત આ પ્રસંગ છે.

૧. વિલોચ્ય દુષિતા કૃષ્ણામ્ । શ્રી. મા. ૬. પુ. ૧૩, ૧.

૨. તાઃ કૃષ્ણમાતૃમ્ । " ૧૩, ૨૧.

૩. કૃષ્ણાનુમાતૃવિત્ । " " ૨૨.

૪. નામ્ સુવિવ્રમનગોય પુસ્કૃતામો । " " ૨૨.

હરિપ્રિયા.

કમલા—અહેન, તું શ્રીધમનાદકનો પાક કર અને અભ્યંગની સામગ્રી સિદ્ધ કર, હું શ્રીદશમ-રત્નની શ્રીમદ્દાપ્રભુજીકૃત અનુક્રમણિકાનો પાક કરીને શય્યાની સેવા કરું.

ગોકુલકુમારિકા—આજે અભ્યંગ શાથી ?

કમલા—અહેન, આજે એકાદશી હરિયાસર છે, પવિત્રેકાદશી છે, આજે શ્રીમદ્દાપ્રભુજીએ સનાતન પુષ્ટિમાર્ગનું ભૂતલપર પ્રાકટ્ય કર્યું છે, આજે શ્રીમદ્દાપ્રભુજીએ અત્ર પ્રાદુર્ભાવિત પુષ્ટિમાર્ગના જન્મદિવસનો મહામહોત્સવ છે. આજથી શ્રીજન્મશાષ્ટમીની બધાઈનો પણ પ્રારંભ થશે. જે દિવસે એવો અસાધારણ ઉત્સવ હોય તે દિવસે સુગન્ધમય ઉદ્ભવથી અભ્યંગ અવશ્ય થાય.

ગોકુલકુમારિકા—આ, બધાઈનો અર્થ મને સ્પષ્ટ કરો.

કમલા—અહેન, બધાઈ એ વ્રજભાષાનો શબ્દ છે. સંસ્કૃત શબ્દ વર્ધાપિકા છે. આપણા સેવામાર્ગમાં વિપ્રયોગાત્મક અને મયોગાત્મક એમ દ્વિવિધ ભક્તિરસ છે. નિત્યની સેવા વિપ્રયોગભાવથી થાય છે, અને ઉત્સવની સેવામાં મયોગરસની પ્રચુરતા છે. બહુ દિનના આત્યન્તિક વિપ્રયોગ પછી મયોગરસનો પણ સદસા પ્રાદુર્ભાવ ઉચિત નથી, તેથી મહામહોત્સવથી કેટલાક દિવસ પહેલાં જ કમલા સંયોગરસને વધાવી લેવાનો પ્રારંભ કરવામાં આવે છે. આ મંગલચારના મંગલમય દિવસોમાં શ્યામ હરિ ઇત્યાદિ વિપ્રયોગસૂચક વસ્ત્ર શ્રીહાકુરજીને ધરવામાં આવતાં નથી, પરંતુ શુભાળી પીત રક્ત કેસરિ ઇત્યાદિ પ્રીતિસૂચક અનુરાગસૂચક મયોગોત્સવસૂચક વસ્ત્રનો શ્રીહાકુરજી અંગીકાર કરે છે. કારે બન્દનવાર બન્ધાય છે, સુવર્ણ કેસરીની રમના થાય છે, વિવિધ રંગની ધ્વજપતાકા રોપાય છે, કેસરકુંકુમચન્દન ચર્ચાય છે. મૌલિકના ચોક પુરાય છે, સૌભાગ્યવતી ધ્રુવતિ નવસત (૯-૫૭=૧૬) યુગાર સળે છે, વિવિધ ઔષ્ધમનોભિરામ સ્વરથી ગીતવાદનત્ય પ્રવર્તે છે, બહુ દિવસે મિશ્રિત શ્રીહાકુરજીને અનેકમનોહારપૂર્વક પુકસન્ધ્યજનના મહાભોગ મગર્પને કૃતકૃત્યના મનાય છે.

ગગ અઢાળો.

યહ શુભ વન્દનવાર વન્ધાવો યા ચરકો ગાવો વજાવો રિઝાવો ।

સવ સલિયન મિલિ મંગલ ગાઓ મોતિયન ચોક પુરાવો ॥ ૧ ॥

કેસર કુહૂકુમ ચન્દન ચરચો દ્વાર, વનક કલશ ધરાવો ।

પુરુષોત્તમપ્રભુ પ્રકટ મયે હે આનન્દ વેલી વઢાવો ॥ ૩ ॥

આ કીર્તનમાં બધાઈનું સ્મરણ સ્પષ્ટ છે.

ગોકુલકુમારિકા—આ, આવી બધાઈ ક્યા ક્યા મહામહોત્સવમાં મનાય છે ?

કમલા—અહેન, સાવધાનતાથી ચાલુ કર. કુંકરપક્ષીમાં શ્રીદામ્વાનાથજીના ગૃહમાં શ્રીજન્મશાષ્ટમીની બધાઈ એક માસ પહેલાં મનાય છે. શ્રીમદ્દાપ્રભુજીની અને શ્રીશુસાંઇજીની બધાઈ પ્રાય ૧૫ દિવસ પહેલાં મનાય છે. બધાઈકર્તા આ ત્રણે મહામહોત્સવમાં

અધાર્થનો આરંભ અવશ્ય થાય છે. આ ઉપરાંત મમ પાલકના જન્મદિનની પણ અધાર્થ તેમના તે તે વંશ્ય પાંચ દિન અને અન્ય ગોસ્વામીઓ એક દિન માને છે. નિજ પિતાપિતાગદ્યપ્રિતામદાદિગાંથી પણ કાંઈ મહાત્મલાવી થઈ ગયા હોય તો તેમના પણ જન્મદિનની અધાર્થ ત્રણેક દિવસ પહેલાં મનાય છે. આજેકા પણ નિજ જન્મદિવસે એક દિનની અધાર્થ માનીને માકેષ્ટેયપૂર્વ કરે છે! અને જેમને તેમનું અહ્યસમ્યન્થ હોય છે તે સેવકા પણ તે દિવસે શીજન્માષ્ટમીપુણ્ય આનન્દ માને છે.

ગાકુલકુમારિકા—આ, પ્રતિદિન વિપ્રયોગાત્મક જ સેવા થાય અને સંયોગરમને અવકાશ જ ન પ્રાપ્ત થાય તો કેટલાકને સોદાય પણ નહિ, તેથી અધાર્થની મંગલમય યોજના સુધટિત છે. તતુતવત્ત પછી નિલાચીલામા શ્રીકુરુજના અમન્દમમાગમાત્મક સંયોગરસના સુખનો સંસ્પર્શ પણ આ વિના અશક્યપ્રાય છે એટલું જ નહિ પરંતુ શ્રીકુરુજ જ વિમલ રૂપ રસ ગન્ધના નિર્ણય ભોક્તા છે એવો નિરંદકાર સાક્ષાત્કાર કરાવવાને પણ મહામહોત્સવમાં અધાર્થની યોજના પરમ ઉપસુકત છે.

કમલા—અહૈન, જેમ લોકમાં દુઃખ સુખ, જેમ વેદમાં સવ અને ઉત્સવ, તેમ ભક્તિરમમાં વિપ્રયોગ અને સંયોગરસ છે. અધાર્થના ચ્વરુપાનન્દના અલભ્ય આસ્વાદની આકાંક્ષાવાન ભગવદીયે શ્રીમયુરાજના શ્રીગોપાલસાલજના શ્રીશરદના શ્રીગિરિધરસાલજના અને શ્રીરાજનગરના શ્રીમધુસૂતનલાલજના સન્નિધિમાં મહામહોત્સવના મંગલચાર ત્રિમસમાં અવશ્ય ઉપસ્થિત થવું. આ ત્રણ બાલકોને મહામહોત્સવના સ્વરૂપનું યથાર્થ પરિજ્ઞાન છે અને એમના સન્નિધાનમાં અધાર્થનો આનન્દ કેવલ અનિર્વચનીય છે, અનુભવીકવેશ છે!

ગાકુલકુમારિકા—આ, આપણા શ્રદમાં અધાર્થનો કેવો ક્રમ છે?

કમલા—અહૈન, અધાર્થનો આનન્દ સમ્પત્તિસાધ્ય છે, તેથી આપણા જેવા નિસ્માધન નિષ્ક્રિયન પામરને હ્યાં મનોમય જ આનન્દનો અવકાશ છે, તથાપિ આપણા શ્રદમાં પણ યથાશક્તિ અધાર્થ તો મનાય છે. શીજન્માષ્ટમીની અધાર્થ આજેકા—ગવિવૈકેદશીથી—મનાય છે, શ્રીમહાપ્રભુજની અને શ્રીગુસાંછંજીની અધાર્થ ૧૫ દિવસ પહેલાં મનાય છે. તારા પિતાને શ્રીમયુરાવાલા શ્રીકૃષ્ણચરણજીવું એન્ડિક? અહ્યસમ્યન્થ, તેથી ૫૫ બાલક શ્રીમહારાજજી શ્રીપદુનાયજીની અધાર્થ ચૈત્ર શુક્લ અનિપદાથી જ મનાય છે. શેરવદ મયુર અને કાશીના ૫૪ શ્રદના મહાપ્રતાપી પાલકોની અધાર્થ ત્રણ દિન, અને તે ત્રણે સ્થળના ૫૪ શ્રદના બાલકોના વિલમન નિષ્ક્રિય પરિકરની અધાર્થ એકેક દિન મનાય છે. વધી, તારા મહોદા મનમારામદાદને શ્રીકુલધીશજીવું અહ્યસમ્યન્થ તારા દાદાને શ્રીસુરતિરથ શ્રીમગ્નસાલજીવું અહ્યસમ્યન્થ, તારી ફાઇને શ્રીસુરતિરથ શ્રીગિરિધરસાલજીવું અહ્યસમ્યન્થ, મને શ્રીરાજનગરરથ શ્રીમજરાપજીવું અહ્યસમ્યન્થ, અને તારા મોહનસાલકાકાને શ્રીકામ્યવનરથ શ્રીદેવપ્રીતનનસાલજીવું અહ્યસમ્યન્થ, તેથી તે તે બાલકોના પણ જન્મદિન યથાશક્તિ મનાય છે, એટલું જ નહિ પરંતુ તારા પિતા પ્રતિ સુખ્યાપુરીરથ શ્રીનિમિલસાલજીનો અને લાલ્યાવા શ્રીધનશ્યામસાલજીનો

નિરતિશય અસાધારણ ચાતુર્ય હોવાથી તેમના પણ જન્મદિનની બધાઈ આપણા ગેહમાં માનવાનો સહાર છે. આ મર્ચ કથવાનો આશય માત્ર એટલો જ કે વૈષ્ણવોએ બધાઈનો 'જ્ઞાનન્દ ઉત્સાહપૂર્વક અવશ્ય વધારી લેવો. કાંઈ પણ બાલકને ત્યાં ચિરંજીવી શ્રીલાલજીનું પ્રાકટ્ય થાય તો શ્રીનન્દમહોત્સવમાં ઉપસ્થિત રહેવું એટલું જ નહિ પરંતુ નિજ ગૃહમાં પણ યથાશક્તિ જ્ઞાનન્દ માનવો જ.

ગોકુલકુમારિકા—આ, સાક્ષત લીલાસુષ્ટિમાંથી જેવલ નિત્ય વિરાજમાન શ્રીમહાપ્રભુજીની આરાધી બાલકોનો અત્ર પ્રાદુર્ભાવ થાય છે, અને તેમના પ્રાકટ્યથી અનેક જીવને કૃતકૃત્ય થવાનો અત્યન્ત સમ્ભવ છે એ ઉદ્દેશ્ય પણ ઉચ્છૃંખલમાં ઉચ્છૃંખલ ઉદામતેમ પણ વૈષ્ણવના લક્ષથી બહાર કદાપિ ન જુદો લેખ્યો.

કમલા—બહેન, તેવા વૈષ્ણવ ગુરુદ્રોહી અને કૃતદ્વ જ લેખાય એટલું જ નહિ પરંતુ તેમને ફલપ્રાપ્તિમાં પણ કદાચિત્ત મહાન્તરાય પરી ન્તય, શ્રીમહાપ્રભુજીનો અને બાલકોનો અંગાંગિલાવ સમ્બન્ધ તો સર્વથા અપર્યનુયોજ્ય જ છે.

ગોકુલકુમારિકા—આ, જેમ શ્રીમહાપ્રભુજી શ્રીગુમાંધજીના જન્મદિન મનાય છે તેમ તેમના અન્તર્ધર્મના દિવસ પણ આપણા માર્ગમાં મનાય છે ?

કમલા—બહેન, શ્રવણ કર. શ્રીમહાપ્રભુજી શ્રીગુમાંધજીનાં શ્રીઅંગ અઘાપિ નિરન્તર અવિચલ વિરાજમાન જ છે, માત્ર પરિછિન્નદષ્ટિમાત્ર સમારપતિત આસુર જીવને જ તેમા અનિત્યતાનો વ્યામોહ થાય છે. જેમ જ્ઞાનમાર્ગમાં આત્મા નિત્ય છે, તેમ શક્તિ-માર્ગમાં લીલાપ્રતિષ્ઠ લાગ્યવાનોનાં શ્રીઅંગ પણ નિત્ય છે.

ગોકુલકુમારિકા—આ, ત્યારે તો માત્ર જન્મદિન જ મનાય આસુરવ્યામોહતિથિ ન જ મનાય એ યુક્ત છે, પરંતુ લીલાસ્થ લાગ્યવાનોનાં શ્રીઅંગ પણ આત્મચત્ર નિલ એ સિદ્ધાન્ત હૃદયમાં રિયર થવો લેખ્યો.

કમલા—બહેન, બહાસુતના ચતુર્થ ફલાધ્યાયમાં એવું નિપુણ નિરૂપણ છે, અને વિદ્વાન-પુણમાં તો શ્રીગુમાંધજીએ અસાધારણ ચાતુરીથી નિત્યલીલાનું પ્રતિપાદન કર્યું છે, તથાપિ શ્રીમહાપ્રભુજીના અને શ્રીગુમાંધજીના આસુરવ્યામોહના પ્રસંગ જ અત્ર તો પર્યાપ્ત છે.

ગોકુલકુમારિકા—આ, શ્રીમદ્વાચાર્યજી નિજ શ્રીઅંગસંહિત જ લીલામાં પ્રતિષ્ઠ થયા ?

કમલા—બહેન, નિખિલ નિત્યલીલાના અધિષ્ઠાતાનો નિત્યલીલામાં યથેચ્છ પ્રવેશ કાણુ શેષી શકે ? તથાપિ શ્રવણ કર, સામ્પ્રાનતાથી શ્રવણ કર, શ્રીમહાપ્રભુજીએ પુણિમાર્ગીય ત્રિદણ મન્યાસનો અંગીકાર કરીને કાશીમાં હનુમાનઘાટ પર રિયત કરી.

ગોકુલકુમારિકા—આ, અંગાજીમાં લગ્યાનદાસપ્રકાશી નામમાં બેસીને આપણે સર્વ ગયાં હતાં તે જ હનુમાનઘાટ ?

કમલા—હા, બહેન, રથયાત્રાના મધ્યાહને અંગાજીના પ્રવાહના મધ્યમાં વિરાજીને સ્વરૂપાત્મક ત્રિભોગાગ્નિથી જ્વાલા પ્રજ્વલિત કરીને માર્તપ્રમણપર્યન્ત એકાકાગ તેજઃ-પુજા શ્રીઅંગનાં દર્શન કરાવીને શ્રીમહાપ્રભુજીએ નિત્યલીલામાં પ્રવેશ કર્યો !

ગોકુલકુમારિકા—આ, એ પ્રસંગનો ઉચ્ચેષ તો યુગપીય વિદ્વાનોએ પણ મન્યોમાં કર્યો છે !

કમલા—અહેન, આ મર્મથી અસાત દોષક વૈષ્ણવે શ્રીમદાપ્રભુજીના પરમકૃપાપાત્ર લગવદીય શ્રીભગવાનદાસજીને ત્યાં જઈને તેમને આશ્ચર્યોદ્ભવું દુઃખદ્વૃત્ત કહ્યું. પરન્તુ નિત્ય-લીલાના મહાનુભાવી શ્રીભગવાનદાસજીએ આ વૃત્ત ન સ્વીકાર્યું ?

ગોકુલકુમારિકા—આ, તે કય ?

કમલા—અહેન, શ્રીમદાપ્રભુજીની અત્ર નિત્ય અવિચલ મિથિતિ છે એમ શ્રીભગવાનદાસજીને માક્ષાત્ અનુભવ હતો, તેથી નિજ અનુભવથી વિરુદ્ધ સામાન્ય વૃત્તનો સ્વીકાર શ્રીભગવાનદાસજીએ ન કર્યો.

ગોકુલકુમારિકા—આ, પરન્તુ તે પુરુષનો પણ અનુભવ માક્ષાત્ જ હતો અને તેનું જ તેણે શ્રીભગવાનદાસજીને નિવેદન કર્યું હતું.

કમલા—અહેન, તેનો અનુભવ અવધાર્ય હતો, તેથી તે અપ્રમા હતો. કામલ પુરુષ, ગખા-દિમા પીતિમા અનુભવે છે, રજ્જુ પુરુષ સર્કરામાં કટના અનુભવે છે, તથાપિ એ અનુભવ અવધાર્ય, અને તેથી જ અપ્રમા

ગોકુલકુમારિકા—આ, રજ્જુથી ઇતર પુરુષ સર્કરામાં મધુરિમા આસ્વાદે છે, કામલથી ઇતર પુરુષ શખાદિમા સ્વેનિમા દેખે છે તેથી તેમના યથાર્થ પ્રમારૂપ અનુભવથી રજ્જુના અને કામલના અનુભવ અવધાર્ય અપ્રમા છે એમ નિશ્ચય થાય છે, પરન્તુ અત્ર તો કાંઈ તેનું જણાતું નથી.

કમલા—અહેન, શ્રીભગવાનદાસજીએ મત્વ જ નિજ ગેદમાં જઈને તે વૈષ્ણવને શ્રીમદ્-ભાગવતના પાઠ કરતાં શ્રીમદાપ્રભુજીનાં સંક્રાત્ દર્શન કરાવ્યાં, તેથી અત્ર તો તે જ પુરુષની પ્રમાથી નિજ અપ્રમાનો માધ ચર્ચ ગણો.

ગોકુલકુમારિકા—આ, રમણીય, હવે શ્રીકૃષ્ણાંધજીના આશ્ચર્યાગોદનો પ્રમથ કય.

કમલા—અહેન, તેનું પણ શ્રવણ કર, પરન્તુ તને કાંઈક ખેદ થશે પ્રથમ શ્રીનાથજી શ્રીગિરિરાજજીની સંધન કન્દરામાં વિરાજતા.

ગોકુલકુમારિકા—આ, તે મને અદ્યાપિ શ્રીયસુનાજીના પ્રગ્નાં અને શ્રીગિરિરાજજીનાં દર્શન નથી કરાવ્યાં. અડેલથી કોઈ વ્રજમા ગયા અને આપણે મુખ્યાપુરી આવતાં રહ્યાં તેથી આપણને એ આસાદિક સુખ પ્રાપ્ત ન થયું ! હવે શ્રીકૃષ્ણજી ક્યાં છે એ દર્શનનું દાન કરશે ?

કમલા—અહેન, હું મારા ઉદરમા હતી ત્યારે નારા પિતા સકલ પરિકરને લઈને ઉપ્પુ-કાલમાં યાત્રા ગયા હતા અને તેથી તને તો ગર્ભમાં શ્રીનાથજીનાં શ્રીનવનીતકાલજી-નાં શ્રીવિહલતાથજીનાં શ્રીદારકાનાથજીનાં શ્રીગોકુલનાથજીનાં શ્રીગોકુલચન્દ્રમાજીનાં શ્રીમદનગોદનસાલજીનાં શ્રીયસુનાજીનાં શ્રીગિરિરાજજીનાં શ્રીમદાપ્રભુજીનાં શ્રીયસાંધજીનાં શ્રીદામોદરદાસજીનાં શ્રીગોકુલેશનાં અને શ્રીદરિરાયજીનાં સુન્દર દર્શન થયલાં છે, અને શ્રીકૃષ્ણજી ક્યાં કરશે ત્યારે પુનઃ દર્શન પણ થશે જ.

ગોકુલકુમારિકા—આ, એતણુ વર્ષથી ‘વ્રજયાત્રા’ ‘વ્રજયાત્રા’ ક્યાં કરીએ છીએ, પણ શ્રીકૃષ્ણજી ક્યાં કરતા જણાતા નથી.

કમલા—અહેન, કૃપાલુતા એમનો મતજ સ્વભાવ છે, તેથી હવે સ્વયં કાલમાં આપણને નિજ દર્શનનું દાન કૃપા કરીને કરશે જ.

ગોકુલકુમારિકા—આ, હવે પ્રસંગનું અનુસંધાન કર.

કમલા—અહેન, ત્યાં શ્રીનાથજીની નિત્ય સ્થિતિને લીધે શ્રીગિરિરાજજીની સધન કન્દરા શ્રી-
ગુણસંપદજીને અત્યંત પ્રિય.

ગોકુલકુમારિકા—આ, પરસ્પર સ્નેહનો એવો જ ધર્મ છે.

કમલા—અહેન, શ્રીગુણસંપદજીએ શ્રીગિરિરાજજીની સધન કન્દરામાં નિત્યલીલામાં રિધિતિ
કરવાનો વિનિશ્ચય કર્યો.

ગોકુલકુમારિકા—આ, શ્રીપ્રભુચરણના સુદૃઢ વિનિશ્ચયને ટાળી અન્યથા કરી શકે ?

કમલા—અહેન, નિત્યલીલામાં પ્રધારતાં એક ઉત્તરીય વસ્ત્ર શ્રીગુણસંપદજીએ કન્દરાના મુખ-
મમીપ રાખ્યું, અને શ્રીમહાપ્રભુજીવત્ શ્રીગુણસંપદજીએ પણ શ્રીગિરિરાજજીની સધન
કન્દરામાં અવિચલ સ્થિતિ આદરી લીધી ! રુદન કરતા શ્રીગિરિધરજીએ તે ઉત્તરીય
વસ્ત્રને જ વૈશ્વાનરસંસ્કાર કર્યો અને મર્વ મેવકાનું પણ મધાકાલ સમાધાન કર્યું.

ગોકુલકુમારિકા—નિરંતર શ્રીયમુનાષ્ટકના પાકમાવથી આધુનિકને લીલોપયોગિ તત્ત્વનવત્ત
સિદ્ધ થઈ જાય અને નિલલીલામાં પ્રવેશ પ્રાપ્ત થઈ જાય તો શ્રીમહાપ્રભુજી-
શ્રીગુણસંપદજીના સતત નિત્યલીલાપ્રવેશમાં શંકાનો લેશ પણ અવકાશ રહેતો જ નથી.

કમલા—અહેન, એટલું જ નહિ પરંતુ અઘાવધિ બાલકોના આસુરવ્યામોહસમયે તેમના
અંગુલમાંથી પ્રાદુર્ભાવના વૈશ્વાનરથી જ અન્તિમ સંસ્કાર કરવામાં આવે છે તેથી પણ
તેમનો સનાતન વૈશ્વાનરીય અંગોગિલાવ સમ્પન્ન સિદ્ધ થઈ શકે છે.

ગોકુલકુમારિકા—આ, વલી, આપણે સમગ્રદાય પણ મહામંગલસ્વરૂપ, તેથી પણ નિલ-
લીલામાં અવિચલ વિરાજમાન સ્વરૂપનો અમંગલ આસુરવ્યામોહ ન જ મનાય,
પરંતુ તેમના દ્વારા અઘાપિ શ્રીમહાપ્રભુજી જ આપણને અષ્ટાક્ષરપયાકાર ઉપદેશ છે
તેથી તેમનો મહામંગલ જન્મદિન જ પ્રતિવર્ષ મનાય એ સુસંસ્કૃત છે. તેમના
જાતકર્મ ઉપનયન વિવાહાદિના પણ દિન આ જ પ્રકારે પ્રતિવર્ષ મનાતા હશે ?

કમલા—ના, અહેન. જે વર્ષ તે સંસ્કાર થાય તે વર્ષે તેમના આનન્દમાં જોટલી ભાવા-
ત્મતા તેટલો ભાવાત્મક જ અંશ આપણને ગ્રાહ્ય છે, તેથી પ્રતિવર્ષ તે આનન્દની
આવૃત્તિ કરવામાં આવતી નથી.

ગોકુલકુમારિકા—આ, ‘ભાવાત્મક જ અંશ આપ્ય’ એટલા વિભાગનું કોઈક વિશેષ અષ્ટી-
કરણ થાય તો મારું.

કમલા—અહેન, પુણિભાર્ગમાં સમ્પન્ન જ મર્વસ્વ છે, સમ્પન્ન જ સાધન અને સમ્પન્ન જ
ફલ. આ સમ્પન્નદ્વિધિ છે, દૈહિક અને ભાવાત્મક. શ્રીકાકુરંજીનો શ્રીનન્દરાયજી-
શ્રીયશોદાજી સહ સમ્પન્ન દૈહિક કહેવાય છે, અને શ્રીગોપીજન સહ તેમનો સમ્પન્ન
ભાવાત્મક કહેવાય છે. શ્રીમદ્ભક્ષાધીશ્વરનો પણ ગિન્દુસંપ્રદયુત્પન્ન વંશ્ય સહ જે સમ્પન્ન
તે દૈહિક સમ્પન્ન છે, અને નામ્પ્રદયુત્પન્ન વૈષ્ણવ મહા જે સમ્પન્ન તે ભાવાત્મક
સમ્પન્ન છે. શ્રીમહાપ્રભુજી ગિન્દુસંપ્રદયુત્પન્ન નામ્પ્રદયુત્પન્ન વૈષ્ણવનો સમુદ્ધાર કરે છે તે
કોઈ પણ પ્રકારના દૈહિક સમ્પન્નથી નહિ, પરંતુ કેવલ ભાવાત્મક જ સમ્પન્નથી.
શ્રીમદ્ભક્ષાધીશ્વરના વંશ્ય સહ વર્તનમાં દૈહિક અને ભાવાત્મક સમ્પન્નનો વિવેક

સુરક્ષણીય છે. પરંતુ આપણે નિત્ય ભાવાત્મક સમ્બન્ધ શ્રીમદ્ભક્તભાષીશ્વર સહજ છે, તથાપિ તેમના વિમલ વશ્ય પણ તેમનું જ શ્રીઅંગ છે, તેથી તેમના પ્રતિ પણ દૈહિક સમ્બન્ધથી અત્યંત વિચક્ષણ દેવલ ભાવાત્મક જ સમ્બન્ધ સંરક્ષણીય છે.

ગોકુલકુમારિકા—આ, દૈહિક સમ્બન્ધથી સમ્ભવતા અનાચારનો આ વિષેકને લીધે સ્વપ્ને પણ સમ્ભવ નથી, તેથી ભાવાત્મક સમ્બન્ધની સનાતન ઉર્દ્ધવલતા વિલસી રહે છે. શ્રીમદ્ભક્તજી દૃષ્ટા કરીને આ પ્રકારના વિશુદ્ધ ભાવાત્મક સમ્બન્ધની જ નિરંતર મુક્તિ કરે એમ વૈષ્ણવમાનવી આન્તર આકાંક્ષા હોવી જ જોઈએ. આ, આ ચિત્ત કયા પ્રસંગનાં છે ?

કમલા—બહેન, આજે સનાતન પુષ્ટિમાર્ગના જન્મદિવસનો મહામહોત્સવ છે, તેથી ‘પવિત્રકાંદરી’ની કાંઈક ભાવના કથાના વિચારથી ભરચલા મોહનભાર્ગવે આપેલાં આ ચિત્ત લાવી છે.

ગોકુલકુમારિકા—આ, આ ચિત્ત હૃદયવેધક છે, એવાં ચિત્ત અત્ર પણ મળતાં દશે ?

કમલા—બહેન, એવાં ચિત્ત શ્રીનાથજીના જ સિદ્ધ થાય છે. શ્રીનાથજીની શ્રીધ્વજજીની નીચે જ તત્ત્વ ચિત્રકાર જેવાં સરમ ચિત્ત સિદ્ધ કરી શકે છે, તેવાં ચિત્ત તે જ ચિત્રકારથી પણ અન્યત્ર સિદ્ધ થઈ શકતાં નથી. શ્રીનાથજીની જ સિદ્ધ થઈને એવાં ચિત્ત અત્ર આવી શકે.

ગોકુલકુમારિકા—આ, જે ચિત્રકાર શ્રીનાથજીની શ્રીધ્વજજીની નીચે આવાં સરસ ચિત્ત સિદ્ધ કરી શકે અને તે જ ચિત્રકારથી તેવાં ચિત્ત અન્યત્ર સિદ્ધ ન થઈ શકે એ પણ એક પ્રકારનું નિરસાધનતાસચક પ્રમેયબલ જ.

કમલા—બહેન, તારું કથન અદ્ભુત સત્ય છે.

ગોકુલકુમારિકા—આ, પવિત્રકાંદરીના મહામહોત્સવનો પ્રસંગ પછી કરીશું, ચોટીક વાર મને આ ચિત્તનાં એક ચિત્તથી દર્શન જ કરવા દે.

કમલા—બહેન, ભલે તેમ કર.

ગોકુલકુમારિકા—આ કેસરિ વરુની માયાવટીથી દેવદાસજી આવતાં હોય એમ અનુમાન થાય છે, ખરે એમ જ. પરંતુ એમનું મુખ કાંઈક શોકમય વૃત્તિથી કિર્મીરિત લાગે છે, આ ચિત્તજનાં આનન્દપ્રદ દર્શનથી એમનો પણ શોક શ્રીકુરુજીની કૃપાથી નિવૃત્ત થઈ જશે.

કમલા—દેવદાસબહેન, જય શ્રીકૃષ્ણ, આજે તો કાંઈ પ્રાત કાલમાં જ દર્શન આપવાની કૃપા કરી ! હો, આ આસન.

ગોકુલકુમારિકા—જય શ્રીકૃષ્ણ, કાળી, આ ચિત્ત કેવાં સુંદર છે ? દર્શન નો કરો.

દેવદાસ—જય શ્રીકૃષ્ણ.

કમલા—દેવદાસબહેન, આટલાં યથો નિઃશ્વાસ શાશી ?

દેવદાસ—કમલાબહેન, આજે મહામહોત્સવને નિવે પ્રાતઃકાલમાં જ આ આપદ આવી પડી !

કમલા—દેવદાસબહેન, નિશિન્ન થાઓ, શાન્તિથી કરો.

ગોકુલકુમારિકા—આ, હવે પ્રસંગનું અનુમંધાન કરે.

કમલા—બહેન, ત્યાં શ્રીનાથજીની નિત્ય સ્થિતિને લીધે શ્રીગિરિરાજજીની સધન કન્દરા શ્રી-
ગુણાંધજીને અત્યંત પ્રિય.

ગોકુલકુમારિકા—આ, પરસ્પર સ્નેહનો એવો જ ધર્મ છે.

કમલા—બહેન, શ્રીગુણાંધજીએ શ્રીગિરિરાજજીની સધન કન્દરામાં નિત્યલીલામાં સ્થિતિ
કરવાનો વિનિશ્ચય કર્યો.

ગોકુલકુમારિકા—આ, શ્રીપ્રભુચરણના મુદ્દલ વિનિશ્ચયને ડાળી અન્યથા કરી શકે ?

કમલા—બહેન, નિત્યલીલામાં પ્રધારતાં એક ઉત્તરીય વસ્ત્ર શ્રીગુણાંધજીએ કન્દરાના મુખ-
મંથીપ રાખ્યું, અને શ્રીમહાપ્રભુજીવત્ શ્રીગુણાંધજીએ પણ શ્રીગિરિરાજજીની સધન
કન્દરામાં અવિચલ સ્થિતિ આદરી લીધી ! રહન કરના શ્રીગિરિધરજીએ તે ઉત્તરીય
વસ્ત્રને જ વૈશ્વાનરસંસ્કાર કર્યો અને સર્વ સેવકાનું પણ યથાકાલ સમાધાન કર્યું.

ગોકુલકુમારિકા—નિરંતર શ્રીયમુનાદેવના પાકમાવધી આધુનિકને લીલાપયોગિ તનુનવત્વ
સિદ્ધ થઈ જાય અને નિલલીલામાં પ્રવેશ પ્રાપ્ત થઈ જાય તો શ્રીમહાપ્રભુજી-
શ્રીગુણાંધજીના સતત નિત્યલીલાપ્રવેશમાં શંકાનો લેશ પણ અવકાશ રહેતો જ નથી.

કમલા—બહેન, એટલું જ નહિ, પરંતુ અઘાવધિ બાલકોના આસુરબ્યામોહમયે તેમના
અંશુકમાંથી પ્રાદુર્ભાવતા વૈશ્વાનરથી જ અન્તિમ સંસ્કાર કરવામાં આવે છે તેથી પણ
તેમનો મનાતન વૈશ્વાનરીય અંગુલિભાવ સમ્બન્ધ સિદ્ધ થઈ શકે છે.

ગોકુલકુમારિકા—આ, વલી, આપણો સમપ્રદાય પણ મહામંગલસ્વરૂપ, તેથી પણ નિલ-
લીલામાં અવિચલ વિરાજમાન સ્વરૂપનો અમંગલ આસુરબ્યામોહ ન જ મનાય,
પરંતુ તેમના દ્વારા અઘાપિ શ્રીમહાપ્રભુજી જ આપણને અષ્ટાક્ષરપચાક્ષર ઉપદેશ છે
તેથી તેમનો મહામંગલ જન્મદિન જ પ્રતિવર્ષ મનાય એ સુસંસ્કૃત છે. તેમના
જાતકર્મ ઉપનયન વિવાહાદિના પણ દિન આ જ પ્રકારે પ્રતિવર્ષ મનાતા હશે ?

કમલા—ના, બહેન. જે વર્ષ તે સંસ્કાર થાય તે વર્ષ તેમના આનન્દમાં જોડલી લાવા-
ત્મતા તેટલી લાવાત્મક જ અંશ આપણને પ્રાપ્ત છે, તેથી પ્રતિવર્ષ તે આનન્દની
આવૃત્તિ કરવામાં આવતી નથી.

ગોકુલકુમારિકા—આ, ‘લાવાત્મક જ અંશ આત્મ’ એટલા વિલાગનું કાંઈક વિશેષ અપૂર્ણ-
કમળ થાય તો સારું.

કમલા—બહેન, પુણિમાર્ગમાં સમ્બન્ધ જ મર્વરૂપ છે, સમ્બન્ધ જ સાધન અને સમ્બન્ધ જ
ફલ. આ સમ્બન્ધ દ્વિવિધ છે, દૈહિક અને લાવાત્મક. શ્રીકાકુરજીનો શ્રીનન્દરાયજી-
શ્રીયશોદાજી સદ્ સમ્બન્ધ દૈહિક કહેવાય છે, અને શ્રીગોપીજન સહ તેમનો મમ્બન્ધ
લાવાત્મક કહેવાય છે. શ્રીમદ્ભક્ષાધીશ્વરનો પણ મિન્દુસ્પૃહ્યુત્પન્ન વંશ્ય મહા જે મમ્બન્ધ
તે દૈહિક સમ્બન્ધ છે, અને નાન્દસ્પૃહ્યુત્પન્ન વૈશ્યુવ સહ જે સમ્બન્ધ તે લાવાત્મક
મમ્બન્ધ છે. શ્રીમહાપ્રભુજી મિન્દુસ્પૃહિદ્વારા નાન્દસ્પૃહિસ્થ વૈશ્યુવનો સંસદાર કરે છે તે
કાંઈ પણ પ્રકારના દૈહિક સમ્બન્ધથી નહિ, પરંતુ કેવલ લાવાત્મક જ સમ્બન્ધથી.
શ્રીમદ્ભક્ષાધીશ્વરના વંશ્ય સહ વર્તનમાં દૈહિક અને લાવાત્મક સમ્બન્ધનો વિવેક

સુરક્ષણીય છે. પરંતુ આપણો નિત્ય ભાવાત્મક સમ્બન્ધ શ્રીમદ્ભક્તભાષીશ્વર સહ જ છે, તથાપિ તેમના વિમલ વશ્ય પણ તેમનું જ શ્રીઆંગ છે, તેથી તેમના પ્રતિ પણ દૈહિક સમ્બન્ધથી અત્યંત વિલક્ષણ કેવલ ભાવાત્મક જ સમ્બન્ધ મંરક્ષણીય છે.

ગોકુલકુમારિકા—આ, દૈહિક સમ્બન્ધથી સંભવતા અનાચારનો આ વિવેકને હીધે સ્વપ્ને પણ સંભવ નથી, તેથી ભાવાત્મક સમ્બન્ધની સનાતન ઉર્દ્ધવલતા વિલસી રહે છે. શ્રીમદ્ભક્તભાષી કૃપા કરીને આ પ્રકારના વિશુદ્ધ ભાવાત્મક સમ્બન્ધની જ નિરંતર સ્ફૂર્તિ કરે એમ વૈષ્ણવગાથની આન્તર આકાંક્ષા હોવી જ જોઈએ. યા, આ ચિત્રણ કયા પ્રમથનાં છે ?

કમલા—અહેન, આજે સનાતન પુષ્ટિમાર્ગના જન્મદિવસનો મહામહોત્સવ છે, તેથી ‘પવિ-
ત્રેકાદશી’ની કોઇક ભાવના કરવાના વિચારથી ભરચવાલા મોહનભાઈ શ્રી આપેલાં આ ચિત્રણ લાવી છું.

ગોકુલકુમારિકા—આ, આ ચિત્રણ હૃદયવેદક છે, એવા ચિત્રણ અત્ર પણ મળતાં દશે ?

કમલા—અહેન, એવાં ચિત્રણ શ્રીનાથજીમાં જ સિદ્ધ થાય છે. શ્રીનાથજીની શ્રીધ્વજજીની નીચે જ તત્ત્વ ચિત્રકાર જેવા સરમ ચિત્રણ સિદ્ધ કરી શકે છે, તેવાં ચિત્રણ તે જ ચિત્રકારથી પણ અન્યત્ર સિદ્ધ થઈ શકતા નથી. શ્રીનાથજીથી જ સિદ્ધ થઈને એવાં ચિત્રણ અત્ર આવી શકે.

ગોકુલકુમારિકા—આ, જે ચિત્રકાર શ્રીનાથજીની શ્રીધ્વજજીની નીચે આવાં સરસ ચિત્રણ સિદ્ધ કરી શકે અને તે જ ચિત્રકારથી તેવાં ચિત્રણ અન્યત્ર સિદ્ધ ન થઈ શકે એ પણ એક પ્રકારનું નિરસાધનતાસરક પ્રમેયબલ જ.

કમલા—અહેન, તાર’ કથન આશ્વર્ય સત્ય છે.

ગોકુલકુમારિકા—આ, પવિત્રેકાદશીના મહામહોત્સવનો પ્રસંગ પછી કરીશુ, થોડીક વાર મને આ ચિત્રણના એક ચિત્તથી દર્શન જ કરવા દે.

કમલા—અહેન, બહે તેમ કર.

ગોકુલકુમારિકા—આ કેસરિ પરજની માથાવડીથી દેવકાકાડી આવતાં હોય એમ અનુમાન થાય છે, ખરે એમ જ. પરંતુ એમનું મુખ કોઇક શોકમય રૂત્તિથી કિર્મીરિત લાગે છે, આ ચિત્રણનાં આનન્દપ્રદ દર્શનથી એમનો પણ શોક શીકાકુદરજીની કૃપાથી નિષ્પત્ત થઈ જશે.

કમલા—દેવકીઅહેન, જય શ્રીકૃષ્ણ, આજે તો કાંઈ પ્રાતઃકાલમાં જ દર્શન આપવાની કૃપા કરી ! હો આ આસન.

ગોકુલકુમારિકા—જય શ્રીકૃષ્ણ, કાકી, આ ચિત્રણ કેવાં સુન્દર છે ? દર્શન તો કરો,

દેવકી—જય શ્રીકૃષ્ણ.

કમલા—દેવકીઅહેન, આટલા બધો નિઃશ્વાસ સાથી ?

દેવકી—કમલાઅહેન, આજે મહામહોત્સવને નિવસે પ્રાતઃકાલમાં જ આ આપડ આવી પડી !

કમલા—દેવકીઅહેન, નિશ્ચિન્ત થાઓ, શાન્તિથી કરો.

દેવકી—કમલાબહેન, રાજનગરથી ચર્ચણીનામનાં એક વૈદ્ય વિધવા સ્ત્રી અત્ર આવેલાં છે, તેમણે સ્વેત વસ્ત્રદ્વય અને કંચુકાનું પરિધાન કરેલું છે, સર્વ સુધામય અંગમાં ચિતાભરમના લેપ કરેલા છે, કબ્જાઆદિમાં રુદ્રાક્ષનો આભરણ ધર્યાં છે, એક હસ્તમાં અન્ધની અન્યિકા અને અપરમાં અક્ષમાલા ધારણ કરી છે, વૈદ્યવધી પત્ની દ્વાદશવર્ષ-પર્યન્ત કાર્શીમાં સ્થિતિ કરીને પદ સાસ્ત્રનુ ક્રાઇક ફણડી સંન્યાસી પાસે અધ્યયન કર્યું કહે છે. અત્ર એમનો નિવાસ બહુચરામાતામાં છે. એમના અધ્યયનનો લાભ આપના ઉદ્દેશથી આપણા શ્રીબાલકૃષ્ણનાલયના મન્દિરની આગે વિશેષતઃ આપના આ નિવાસરથક્ષત્રી જ સમ્મુખ જુદનગરરથ નાગર નૃણિગૂજનની વાટિકામાં એકાદમે દિવસમાં ‘સનાતન ધર્મ’ એ વિષય ઉપર તેમના લાપણી વ્યવસ્થા વિદ્વલગોર કરી આપનાર છે. એમના લાપણના સભાધિપતિનું નામ અદ્વાપિ કણ્ડગોચર થયું નથી. જન્મથી આપણા જ સમ્પ્રદાયનાં હોવાથી આ સમ્પ્રદાયનું પણ કાંઈ શ્રેય જીવથી સિદ્ધ થઈ શકે એમ હોય તો તટ્ય પણ પ્રયાસમા કાઈક કાલનો ભોગ કરવો એમ એમના આપક મન્તવ્યનો એકદેશ હોવાથી આજે પ્રાતઃકાલમાં જ તે આપણા મન્દિરમાં ઉપસ્થિત થયાં. એમના સર્વ વૃત્તનું દ્વિધા ચિત્તે યથાતથા શ્રવણ કરીને આપની સમ્મતિ વિના કાંઈ પણ પ્રકારે સંધાનુશ્ચિત અશક્ય માનીને તેમને આપનો પરિચય કરાવવો ઉચિત ધાર્ગી. ચિતાભરમરાક્ષવતીના સ્પર્શથી સૂર્યલ સ્નાન પ્રાપ્ત થાય તેથી હું ત્વસથી અત્ર આવી, અને આત્મજ્ઞાનમાં ત્રકા હોવાથી પ્રકૃતિવ્યવસ્થા અને શરીરભાગ્યને લીધે શાન્ત વૃત્તિથી ચર્ચણીગાર પાછક આવે છે.

ગોકુલકુમારિકા—દેવકીદાકી, એ તો આઘ્યાં મારાં ચર્ચણુમાસી !

કમલા—દેવકીબહેન, એ તો આમારાં સુપરિચિત જ છે, આપને બહુ શ્રમ થયો છે. આપની સુકુમાર અંગપટ્ટિ કમ્પે છે, નિશ્ચિન્ત થાઓ, અન્તઃકરણમાં શ્રીનવરત્ન અન્ધની ભાવના કરો. પ્રભુ સર્વ સાર જ કરશે. અંગવાનવિ પુણિસ્થો ન કરિવ્યતિ લૌકિકા ચ મતિમ્ । ગોકુલકુમારિકા, હું ‘કલેઉ’ તું પદ ગા, ચર્ચણીઆઈનો આસનાદિ સ્તંભર હું કરી લઈશ.

ગોકુલકુમારિકા— રાગ વિમાસ.

તાત નન્દ અહ માત જસોદા શ્રીવલ્લભમુદ્ધ વહોત હિ ભાવે ।

અઘ પંચકે મહામન્ત્રમોં અવિચલ રસમય ભાવ વઢાવે ॥ ૧ ॥

લૌકિક વૈદિક કમટ જૂઠ તજ પ્રેમ આસક્તિ વ્યસન મુદાવે ।

ભાવ સર્વાત્મ દાન અનન્યતા પુણિ મહારસ યુવ પ્રકટાવે ॥ ૨ ॥

મૃત્વન મિસરી અહ દધિ રોટી નવ નવ મંગલ ભોગ લગાવે ।

શ્રીવલ્લભકે નિજ જન નિત પ્રતિ તેન મન ધનસોં લાઢ નઢાવે ॥ ૩ ॥

કમલા—આવો આવો, ચર્ચણીબહેન, આ આસનનો સુપરિચિત કરો. વિટંગે વિટંગે વિટંગે ।

ચર્ચણી—અરો, આ તો તીકશ્યાં કમલાબહેન ! જન્મ જન્મ ! કમલાબહેન, આપ અત્ર ક્યાંથી ?

॥ પ્રાપ્તપૂર્વમીમાંસાભાષ્યવિભાગાર્થઃ ॥

તત્ત્વાદૌ કાર્ત્તિકાર્થઃ ॥

વેદના જે કાણુ છે, પૂર્વ અને ઉત્તર. પૂર્વ કાણુના અર્થમાં તે સન્દેહ થાય તેની નિશ્ચિતિ જૈમિનિદ્વૈત પૂર્વમીમાંસાથી અને ઉત્તર કાણુના અર્થમાં ઉભય મીમાંસાપર જે સંશય ઉદ્ભવે તેનો પશ્ચિદ્વૈત શ્રીવેદવ્યાસની ઉત્તર મીમાંસા-શ્રીમદ્બ્રહ્માધીશ્વરનાં થી થાય છે. આ પ્રકારે જૈમિનિની પૂર્વમીમાંસા અને તદ્વશુ શ્રીવેદવ્યાસની ઉત્તરમીમાંસા એ ઉભયે મીમાંસાઅન્ય કાણુકાયાત્મક સમસ્ત વેદના સન્દેહનું નિવારણ કરવામાં ઉપયુક્ત છે. શ્રીવેદવ્યાસની ઉત્તરમીમાંસાનાં જેમ અનેક વ્યાખ્યાન પ્રચલિત છે તેમ જૈમિનિની પૂર્વમીમાંસાનાં પણ શાળાદિ અનેક વ્યાખ્યાન પ્રચલિત છે. ઉત્તરમીમાંસાની ઉપર શ્રીમદ્બ્રહ્માધીશ્વરનાં શ્રીમદ્ભાષ્ય અને આણુભાષ્ય એમ જે ભાષ્ય સિદ્ધ છે, જેમાં આણુભાષ્ય તો સુપ્રસિદ્ધ જ છે અને શ્રીમદ્ભાષ્ય તો જુદ્દભાષ્યનો પણ કાંઈક વિભાગ પુષ્ટિલક્ષિતસુધામાં પ્રથમ વાર જ સુદ્રિત થયો છે. વ્યાસશિષ્યજૈમિનિદ્વૈત પૂર્વમીમાંસાનું પણ ભાષ્ય શ્રીમદ્બ્રહ્માધીશ્વરે તો સુવિનિશ્ચિત સિદ્ધ કરેલું જ, તથાપિ આપણા હીન ભાષ્યથી તે મન્પૂર્ણ ભાષ્યની પ્રાપ્તિ અઘાવધિ યર્થ નથી. પૂર્વમીમાંસાના દ્વાદશાધ્યાય અને સંકર્ષણકાણુના પણ આર અધ્યાય મળીને પોદશ અધ્યાયના ભાષ્યમાંથી જુદ્દસ્તોત્રસરિત્સાગરના દ્વિતીય વિભાગમાં સુદ્રિત પૂર્વમીમાંસાકારિકા અને દ્વિતીયાધ્યાયના પ્રથમ ભાવાર્થચરણનું ભાષ્ય એટલો જ ભાષ્યવિભાગ ઉપપન્ન થયો છે.

જેમ જલસ્રવનું પ્રથમ સ્ત્ર અથાતો ગ્રહજિજ્ઞાસા છે તેમ પૂર્વમીમાંસાનું પ્રથમ

સ્ત્ર અથાતો ધર્મજિજ્ઞાસા છે, ઉભયે મીમાંસામાં જાણ્ય અતઃ

તેમનું સુદ્રણ.

અને જિજ્ઞાસા એ પ્રથમમૂલ્ય પદનય એક જ છે. આ અથાતો ધર્મજિજ્ઞાસા સુત્રમાત્રના જ નિજ સુચિત્ત ભાષ્યવિભાગમાં જે

સિદ્ધાન્તનું પ્રતિપાદન છટ છે તેનો જ સંક્ષેપ શ્રીમદ્ભાષ્યચરણે કારિકાઅન્યમાં પ્રથમ કર્યો છે, સદૃશ ભાષ્યમાં તો એવી સદૃશ્યવધિ કારિકા દશે. પૂર્વમીમાંસાકારિકાને નામે સુદ્રિત કારિકામાં તો વસ્તુતઃ પ્રથમ જ સૂત્રના અર્થનો સન્દેહ છે, અને તેથી ભાષ્યગત આ કારિકાના વિવરણકાર શ્રીપુરુષોત્તમજી આ કારિકાને 'ધર્મજિજ્ઞાસાસૂત્રાર્થનિર્ણયક' સંજ્ઞા અર્પે છે તે અત્યન્ત શાસ્ત્રીય છે. પૂર્વોક્તવિવરણયુક્ત આ કારિકાઅર્થ મારા પિતૃચરણે પ્રથમ જ વાર પર્વદ્વયપાદ પુ.ભ.સુધામાં સુદ્રિત કર્યો છે. દ્વિતીયાધ્યાયના પ્રથમ ભાવાર્થચરણના ભાષ્યવિભાગના વિવરણકાર શ્રીયદુનાયજીર શ્રીપુરુષોત્તમજીના પિતામહ થાય. અચલત્ જ વર્ણના અંકમાં આ ભાષ્યવિભાગ અને વિવરણ પણ સુદ્રિત થાય છે.

૧. આ અંક પાસે રાખવાથી સ રકૃતભાષાત્ વાચકને આનન્દ થશે.

૨. કાશીમાં સુદ્રિત શ્રીમદ્બ્રહ્માધીશ્વરના પ્રકાશમાં ૧૦૯ જે પત્રે 'દ્વં યદા તપા ભાવાર્થો-ધિકરણમાથ્યે શ્રુતવાદિતમાચાર્યચરણે. મયાપિ તદ્વિવરણે મિપુનતરં પ્રવંચિતમ્'થી ૨૫૯ યર્થ રહે છે કે નિજ પિતામહના નામથી શ્રીપુરુષોત્તમજીએ જ આ વિવરણઅન્ય પણ કર્યો.

દેવકી—કમલાબહેન, રાજનગરથી સર્વણીનામનાં એક વૈશ્ય વિધવા સ્ત્રી અત્ર આવીશો છે, તેમણે સ્વેત વસ્ત્રદય અને કચુકાનું પરિધાન કરેલું છે, સર્વ શુભમલ અંગમાં ચિત્તાભરમનો લેપ કરેલો છે, કબ્જિત્રાદિમા બ્રાહ્મણના આલસણુ ધર્યાં છે, એક હસ્તમાં અન્યની અન્યથા અને અપરમા અક્ષમાલા ધારણુ કરી છે. વૈધવ્યથી પછી દ્વાદશવર્ષ-પર્યન્ત કાશીમાં રિથિત કરીને પદ સાચવું કોઈક દષ્ટી સંન્યાસી પાસે અધ્યયન કર્યું કહે છે. અત્ર એમનો નિવાસ બહુચરામાતામા છે. એમના અધ્યયનનો લાભ આપના બેદરશી આપણા શ્રીગાલકૃષ્ણકાલજ્ઞતા મન્દિરની અને વિશેષતઃ આપના આ નિવાસસ્થલની જ સમ્મુખ વૃદ્ધનગરસ્થ નાગર ત્રણિગજનની વાટિકામાં એકાદમે દિવસમાં ‘સનાતન ધર્મ’ એ વિષય ઉપર તેમના ભાષણની વ્યવસ્થા વિદ્વલગૌર કરી આપનાર છે. એમના ભાષણના સભાધિપતિનું નામ અઘાપિ કર્ણુગાયર થયું નથી. જન્મથી આપણા જ સમ્પ્રદાયના હોવાથી આ સમ્પ્રદાયનું પણ કાંઈ એવ થવાથી સિદ્ધ થઈ શકે એમ હોય તો તદર્થ પણ પ્રયાસમા કાંઈક કાલતો ભોગ કરવો એમ એમના વ્યાપક મન્તવ્યનો એકદેશ હોવાથી આજે પ્રાતઃકાલમાં જ તે આપણા મન્દિરમાં ઉપસ્થિત થયાં. એમના સર્વ વૃત્તનું દ્વિધા ચિત્તે યથાતથા શ્રવણ કરીને આપની સમ્મતિ વિના કોઈ પણ પ્રકારે સહાનુકૂતિ અસાધ્ય માંતીને તેમને આપનો પરિચય કરાવવો ઉચિત ધાર્યો. ચિતાભરમરુદ્રાકાવળીના સ્પર્શથી સૈદ્ધ સ્નાન પ્રાપ્ત થાય તેથી હું ત્વરાથી અત્ર આવી, અને આત્મસાતનમાં શ્રદ્ધા હોવાથી પ્રવૃત્તિરત્રાચ્ચ અને શરીરજનકથને લીધે શાન્ત વૃત્તિથી સર્વણીઆર્થ પાછલ આવે છે.

ગોકુલકુમારિકા—દેવકીકાકી, એ તો આવ્યાં મારાં સર્વણુમાસી !

કમલા—દેવકીબહેન, એ તો અમારાં સુપરિચિત જ છે, આપને બહુ શ્રમ થયો છે. આપની સુકુમાર અંગપણિ કમ્પે છે, નિશ્ચિન્ત થાઓ, અન્તઃકરણમાં શીનવરતન અન્યની ભાવના કરો. પ્રભુ સર્વ સારાં જ કરશે. મગવાનવિ પુણિસ્થો નં કરિણ્યતિ લૌકિકીં ન મતિમ્ ! ગોકુલકુમારિકા, તું ‘કલેદ’નું પદ ગા, સર્વણીઆર્થનો આસનાદિ મત્કાર હું કરી લઈશ.

ગોકુલકુમારિકા—રાગ વિભાસ.

તાત નન્દ અરુ માત જસોદા શ્રીવલ્લભગૃહ વહોતે હિ ભાવે ।

અટ્ટ પંચકે મદ્દામન્ત્રસોં અવિચલ રસમય ભાવ વદાવે ॥ ૧ ॥

લૌકિક વૈદિક કષ્ટ જૂઠ તજ પ્રેમ આસક્તિ વ્યસન મુહાવે ।

ભાવ સર્વાત્મ દાન અનન્યતા પુણિ મહારસ શુભ પ્રકટાવે ॥ ૨ ॥

મૈત્રેય મિસરી અરુ દાધિ રોટી નવ નવ મંગલ ભોગ લગાવે ।

શ્રીવલ્લભકે નિજ જન નિત પ્રતિ તન મન ધનસોં લાઢ લઢાવે ॥ ૩ ॥

કમલા—આવો આવો, સર્વણીબહેન, આ આસનનો સુપરિચાર કરો. ચિટ્ટમે ચિટ્ટમે ચિટ્ટમ !

સર્વણી—અરો, આ તો તીકશ્યાં કમલાબહેન ! જા જા ! કમલાબહેન, આપ અત્ર ક્યાંથી ?

નથી પરન્તુ મોક્ષ છે, કારણ કે (૧) તે ઉત્તમ વર્ણી બ્રાહ્મણનું નિયત ફલ છે, (૨) અસ્ય સત્ શબ્દ પણ સેવાધર્મથી ત્રિવર્ગને ન આકાંક્ષતાં મોક્ષને આકાંક્ષે છે, (૩) કાંત્રિયાદિ પણ નિજ અર્થકામરૂપ ફલમાં પરિનિશ્ચિત ન થઈ જતાં મોક્ષસમર્પક બ્રાહ્મણદેહને જ વાંછે છે, અને (૪) સ્વર્ગકામો યજેત ઇત્યાદિ ચતિનો પણ મહાવાક્યના અનુગ્રેષે અર્થ કરવામાં આવે તો યજ પણ કામમય પુરુષની ચિત્તશુદ્ધિદ્વારા લૌકિક ત્રિવર્ગ શોધીને બ્રહ્માનન્દરૂપ મોક્ષસ્વરૂપે જ પરિણમે છે. નિસ્સંગ્રેષ નિહાનન્દ મોક્ષ તો યુતિમાં કાષ્ઠ પણ સ્થલે મિદ્ધ નથી, સુખની પણ પરા કાષ્ઠ બ્રહ્માનન્દ જ વૈદિક ધર્મનું સુખ્ય ફલ છે, જનકાદિ ઉત્તમ અધિકારી પણ ધર્મ-વડે જ નિત્ય બ્રહ્માનન્દને આકાંક્ષે છે, હીન અધિકારી જાનશૂન્ય અભિમાની પુરુષે તો પુરુષ જ ધર્મ કરવાનાં છે, તેથી સમ્રામ અને નિષ્ક્રમ દ્વિજમાત્રનો સ્વર્ગાન્ત જ નહિ પરન્તુ મોક્ષાન્ત વૈદિક ધર્મમાં અધિકાર છે, અને તેથી કર્મતત્ત્વન જૈમિનિ પ્રથમ સત્રમાં નિજ મીમાંસાના આરંભની પ્રતિજ્ઞા કરીને સુનિપુણતાથી અનુગ્રન્થચતુષ્ટયનું જ્ઞાન કરાવે છે, ઇત્યાદિ.

અથાતો ધર્મજિજ્ઞાસા ૧, ૧, ૧, ૧.

શ્રીવેદવ્યાસશિષ્ય જૈમિનિએ આરંભવાને આદેશી પૂર્વમીમાંસાના પ્રથમ માનાધ્યાયનો વા પ્રમાણાધ્યાયના પ્રથમ તર્કચરણના પ્રથમ શાસ્ત્રાધિકરણનું આ સૂચાર્થ. પ્રથમ છગ્ગાસાસત્ર છે, આ પ્રતિજ્ઞાસત્રમાં અથ અતઃ અને ધર્મજિજ્ઞાસા એમ પદત્રય છે, જેનો અર્થ આ પ્રકારે છે.

અથ=આરંભાય છે.

અતઃ=એથી, ધર્મજ્ઞાનથી મોક્ષાન્ત મહત્ ફલ પ્રાપ્ત થાય છે એથી ધર્મજ્ઞાનાથે.

ધર્મજિજ્ઞાસા=ધર્મનો વિચાર, 'તાનિ ધર્માણિ પ્રથમાન્યાસન્' ઇત્યાદિ શ્રુતિ અને 'વેદપ્રાણિહિતો ધર્મઃ' 'વેદોચ્છિલ્લો ધર્મમૂલ્લમ્' ઇત્યાદિ સ્મૃતિમાં નિર્દિષ્ટ ધર્મનો ધર્મજ્ઞાનમાં છટ વિચાર.

અથાતો ધર્મજિજ્ઞાસા=એથી ધર્મનો વિચાર આરંભાય છે, ધર્મજ્ઞાનથી મોક્ષાન્ત મહત્ ફલ પ્રાપ્ત થાય છે એથી ધર્મજ્ઞાનાથે, શ્રુતિસ્મૃતિમાં નિર્દિષ્ટ ધર્મનો ધર્મજ્ઞાનમાં છટ વિચાર આરંભાય છે.

આવા કાષ્ઠક મરહતમ અર્થવત્ પ્રતિજ્ઞાસત્રથી આરંભાતી જૈમિનિશ્રુતિની પૂર્વમીમાંસાનું ભાષ્ય કરવાને અને તે ભાષ્યમાં છગ્ગાસાસત્રનો અર્થ વિસ્તારપૂર્વક અવતરણિકા. પ્રતિપાદન કરવાને છરજ્જતા શ્રીમાન્ ભાષ્યકાર શ્રીમદ્બ્રહ્માધીશ્વર તે સુચિસ્તુત પ્રતિપાદન કરવાને છટ પ્રથમ સત્રનો અર્થ કારિકાગ્રન્થમાં આ પ્રકારે પ્રથમ સંગ્રહે છે.

લૌકિકો વૈદિકચૈવ માર્ગો નિત્યો દ્વિધા મતઃ ।

મન્નાહેણ સ્વરૂપેણ નિત્યત્વં ત્ર્યં તુયોઃ ક્રેમાત્ ॥ ૧ ॥

અર્થઃ પ્રધાનં લોકે હિ શબ્દોન્પસ્મિન્નિતિસ્થિતિઃ ॥ ૧૩ ॥

પ્રેક્ષાવાન દિગ્વતી પ્રવૃત્તિની સિદ્ધિને અર્થે શાસ્ત્રાધિકરણોક્ત ધર્મજીવાસાનું અનુબન્ધ-
ચતુષ્ટય (અધિકારી વિષય સમ્બન્ધ અને પ્રયોજન) અને તે અનુ-
બન્ધચતુષ્ટયદ્વારા પૂર્વગીમાંસાની આવશ્યકતાનું પ્રતિપાદન આ પ્રથમ
લૌકિક અને વૈદિક માર્ગનો સ્વરૂપમેદ પ્રતિષ્ઠાસંગ્રમાં કરવાનું છે. આ ગીમાંસામાં વૈદિકમાર્ગનો નિર્ણય
અને પ્રધાનમેદ. કરવાનો છે, તે કાંઈ લોકરીતિએ સિદ્ધ થઈ શકેતા નથી. લૌકિક અને
વૈદિક ઉભયે માર્ગે લિખ છે. શ્લોકપ્રાપ્તિનાં સાધનની પરસ્પર તે
માર્ગે. લૌકિક માર્ગમાં લૌકિક શ્લોકી પ્રાપ્તિનાં સાધનની અને વૈદિક માર્ગમાં વૈદિક શ્લોકી
પ્રાપ્તિનાં સાધનની પરસ્પર સિદ્ધ છે. લૌકિક માર્ગ પણ યદ્યપિ નિત્ય છે, તથાપિ તે સ્વરૂપે
કરીને નિત્ય નથી, પરંતુ કેવલ પ્રવાહે કરીને જ નિત્ય છે અને વૈદિક માર્ગ તો સ્વરૂપે
કરીને પણ નિત્ય છે. લૌકિક માર્ગની પ્રવાહનિત્યતા અને વૈદિક માર્ગની સ્વરૂપનિત્યતા
હોવાથી પ્રવાહનિત્ય લૌકિક માર્ગથી સ્વરૂપનિત્ય વૈદિક માર્ગે લિખ છે એટલું જ નહિ પરંતુ
લૌકિક માર્ગમાં અર્થ પ્રધાન અને વૈદિક માર્ગમાં તો. શબ્દ પ્રધાન એવી સ્થિતિ
મર્્યાદા-છે, તેથી પણ ઉભયે માર્ગે લિખ છે. લૌકિક માર્ગ પ્રવાહનિત્ય અને અર્થપ્રધાન
છે, અને વૈદિક માર્ગ તો સ્વરૂપનિત્ય અને શબ્દપ્રધાન છે, તેથી પ્રવાહનિત્ય અર્થપ્રધાન
લૌકિકમાર્ગની રીતિએ સ્વરૂપનિત્ય શબ્દપ્રધાન વૈદિક માર્ગનો નિર્ણય થઈ શકે નહિ. ૧

જલાગ્ન્યોરિવ સંરક્ષા તયોઃ કાર્યા મનીષિભિઃ ॥ ૨ ॥

લોકો જલં દ્વિતીયસ્તુ દહનો વૈરિણૌ મિથઃ ।

લોકદૃષ્ટ્યા યદા વેદઃ સ્પૃશ્યતે નાશમેતિ હિ ॥ ૩ ॥

સ્વરૂપમેદ અને પ્રધાનમેદ કરીને^૧ લિખ હોવાથી વૈદિક માર્ગનો નિર્ણય લૌકિક
રીતિએ ન થઈ શકે એટલું જ નહિ પરંતુ એ ઉભયે માર્ગે
લૌકિક અને વૈદિક પરસ્પર વિરુદ્ધ છે, તેથી પણ લૌકિક રીતિએ વૈદિક નિર્ણય ન
માર્ગનું પરસ્પર વૈરિત્વ. થઈ શકે. લોક જલ છે, વેદ અગ્નિ છે, તે ઉભય પરસ્પર વૈરી-
વિરુદ્ધ-છે, તેથી મનીષીએ-સુદ્ધિમાને-જલાગ્નિવ તેમની
સંરક્ષા કરવી. યદ્યપિ જલ જન્ય કાર્ય છે અને અગ્નિ તેનું જનક કારણ છે, જલને
અને અગ્નિને કાર્યકારણસમ્બન્ધ છે, તથાપિ તેઓના નિર્જલ કાર્યકારણસમ્બન્ધથી પણ
નાશ્યનાશકત્વરૂપ પરસ્પર વિરોધિત્વ પ્રગલ હોવાથી અગ્નિ-પ વેદનું તદ્વિરુદ્ધ જલરૂપ

૧ લૌકિક=પ્રવાહ, વૈદિક=મર્્યાદા, પ્રવાહ મર્્યાદા અને પુષ્ટિ એ ત્રણે માર્ગની પૃથક્તા સિદ્ધ
કરવાને પુષ્ટિપ્રવાહમર્્યાદાનામના પ્રકળ્યગ્રન્થમાં શ્રીમદ્વાર્થચરણે આ સર્વત્ર સમગ્લ કારણ્ય છે.
ભક્તિમાર્ગના ઉત્ક્રોષ્ટદૃષ્ટવાર્થ ગીતાતાત્પર્યમાં શ્રીપ્રભુચરણે તો લૌકિક અને વૈદિક ઉભયે જ માર્ગને
ભક્તિમાર્ગીય નિર્ણયમાં અત્યંત અનુપયુક્ત માન્યા છે એ સહકૃપતા કાંઈક આદર્શ આચવાનું જ અર્થ છે

૨. 'લોકેયા લોકો પાંદ ઉચિતાર છે, કાગ્લે તેથી વૈરિણૌ સામાનાધિકરણ રક્ષાય છે

૩. એકની પ્રવાહનિત્યતા અને અન્યની સ્વરૂપનિત્યતા એ સ્વરૂપમેદ, એકના અર્થ પ્રધાન અને
અન્યમાં શબ્દ પ્રધાન એ પ્રધાનમેદ

લોકથી મનીષીએ સંસ્કાર કરવું, વેદનો નિર્ણય તદ્વિરુદ્ધ લોકરીતિએ જ ન કરવો. જો લોકદષ્ટિએ વેદનો સ્પર્શ-વેદનું પ્રલભ-થાય તો વેદનો નાશ થાય એ નિશ્ચય. અગ્નિરૂપ વેદમાં જલરૂપ લોકનો સ્પર્શનામનો સંયોગરૂપ વ્યાપાર થાય તો વેદના નિર્ણયને સ્થાને વેદનાશરૂપ અનિષ્ટ પરિણામ પ્રાપ્ત થાય. અનુરૂપનિત્ય વેદનો વધી નાશ કેવો ? આ શંકા પણ ન કરવી. સ્વરૂપનિત્ય વેદનો પણ ત્રણ પ્રકારે નાશ થાય છે. વૈદિક નિર્ણયમાં લૌકિક રીતિનો વ્યાપાર આદરવામાં આવે તો (૧) વૈદિકવાક્ય લૌકિકતુલ્ય થઈ જાય, લૌકિક-તુલ્ય માનેલા વૈદિક વાક્યના અર્થમાં અવિશ્વાસ થાય, અને તેથી અવિશ્વાસપાત્ર વૈદિક-વાક્યમાં સ્વકાર્ય સંભાદન કરવાની પણ યોગ્યતા રહે નહિ, એટલું જ નહિ. પરંતુ વેદમાં લોકરીતિનું મિશ્રણ થઈ જવાથી (૨) વેદનો વિપ્લવ થાય (૩) અને વેદમાં અમુક તો અધોગ્ય છે એમ અસંભાવનાની કલ્પના કરીને વેદનો સ્પષ્ટ અર્થ ત્યજીને વિપરીત સંભાવનાને લીધે અન્યથા જ અર્થ દર્શાવ. લૌકિક રીતિએ વૈદિકમાર્ગનો નિર્ણય કરવામાં આવે તો (૧) વૈદિક વાક્યમાં લૌકિકવાક્યતુલ્યતા ઝડૂકે, તેથી વેદના અર્થમાં અવિશ્વાસ થાય અને તેથી નિજ કાર્ય સંભાદન કરવાનું પ્રાપ્ત્ય વેદમાં ન રહે, એટલું જ નહિ પરંતુ (૨) વેદમાં વિપ્લવ થાય (૩) વેદમાં અમુક અધોગ્ય છે એમ કુતર્ક સ્ફુરે, અને તેથી વેદના મુખ્યમાર્થને ત્યજીને અન્યથા અર્થની કલ્પના કરવી પડે, તેથી પ્રવાહનિત્ય અર્થપ્રધાન વૈવિરુદ્ધ લૌકિક રીતિએ વૈદિક માર્ગનો નિર્ણય સર્વથા મનીષીએ-વૈદિકાએ-ન જ કરવો.

લૌકિકં સહસા વેદો ન દિ વાધિતમર્હતિ ।

યયા પાત્રવ્યવહિતં વહિના શુષ્પતે જલમ્ ॥ ૪ ॥

તથાધિકારિચિત્તસ્યો લોકો વેદન શુષ્પતિ ॥ ૪૧ ॥

જહામિના સંયોગથી અગ્નિનાશરૂપ વિપરીત પરિણામ પ્રાપ્ત થાય છે તેમ વૈદિક-માર્ગના નિર્ણયમાં લૌકિક રીતિના મિશ્રણથી વેદનાશરૂપ વિપરીત ફલ પ્રાપ્ત થાય છે. વાસ્તવ હિંદુશ તો એ છે કે અગ્નિરૂપ વૈદિક માર્ગને અવલમ્બીને જલરૂપ લૌકિક માર્ગનો જ બાધ કરવો. વૈદિક નિર્ણયમાં લોકમિશ્રણથી આ હિંદુશને જ બંધ થઈ જાય છે, તેથી જલથી અગ્નિનો નાશ ન થયા દેના અગ્નિ જલનું શોષણ કરે એવો કોઈક પ્રકાર આદરવો મુકત છે. અગ્નિ પણ સહસા તો જલને શોષતો નથી તેમ અગ્નિરૂપ વૈદિક માર્ગ પણ સહસા તો જલરૂપ લૌકિક માર્ગનો બાધ કરતો નથી, પરંતુ પાત્રને વિશે વ્યવહિત જલ અગ્નિવરે શોષાય છે તેમ અધિકારીના ચિત્તને વિશે સ્થિત વાસનાત્મક લોક અગ્નિરૂપ વૈદિક માર્ગવડે શોષાય છે. લોક પણ પ્રવાહે કરીને નિત્ય છે તેથી તેનો બાલ્ય ભગ સંભવતો નથી, પરંતુ આન્તર જ ભગ સંભવે છે. સ્વરૂપનિત્ય બાધક વેદ પણ પ્રવાહનિત્ય બાલ્ય લોકનો સહસા બાધ કરી શકતો નથી, પરંતુ કેવલ આન્તર વાસનાત્મક લોકનો જ બાધ કરી શકે છે. અગ્નિરૂપ વેદ સહસા બાલ્ય લોકને શોષતો નથી અધિકારિચિત્તસ્ય આન્તર વાસનાત્મક લોકને જ શોષે છે, તેથી

૧. આ પારિભાષિક શબ્દનું લક્ષણ પ્રસ્થાનરત્નાકરમાં કારણવિચારમાં આપતાં શ્રીપુરુષોત્તમજી આપ્તા કરે છે કે 'જલવડે કાંઈની કૃપ્તિમાં મધ્યમાં જે અવગ્રાહ્ય ભયોભય તે વ્યાપાર.'

અસિકૃત જલશોષણમાં જેમ વ્યવધાનભૂત પાત્રની અપેક્ષા રહે છે તેમ વેદકૃત લોકબાધમાં પણ અધિકારીની અપેક્ષા રહે છે, તેથી લૌકિક માર્ગની રીતિથી અત્યંત નિરપેક્ષ વૈદિક માર્ગના નિર્ણયમાં પ્રથમ પરિકર અધિકારી છે.

ધર્માર્થકામમોક્ષાख्या वर्णिनां प्रतिलोमतः ॥ ५ ॥

નિયતાઃ પૂર્વભાવી તુ પરાઙ્મં સતિ નિશ્ચિતમ્ ।

સતઃ શૂદ્રસ્ય નાર્યાયા મોક્ષો હિ બ્રાહ્મણે સ્થિતઃ ॥ ૬ ॥

ધર્માર્થકામેઃ સાધ્યઃ સ નાન્યયા બ્રહ્મતા ભવેત્ ।

સેવાધર્મસ્તુ શૂદ્રસ્ય નાન્યો હુતરસાધકઃ ॥ ૭ ॥

અર્ચાદિસાધકો ધર્મો વર્ણનામિતિ નિશ્ચયઃ ।

તત્રાપિ વૈદિકો ધર્મો મોક્ષાન્તો બ્રાહ્મણે સ્થિતઃ ॥ ૮ ॥

મોક્ષે^૧ હિ લૌકિકઃ શુષ્પેદંતો વેદસ્ય તત્ ફલમ્ ॥ ૯૩ ॥

વૈદિક માર્ગના નિર્ણયમાં પ્રથમસામગ્રીભૂત અધિકારીના સ્વરૂપજ્ઞાનમા તે અધિકારી

દ્વિતીયપરિકરરૂપ

ફલનો વિચાર,

વૈદિક ધર્મનું પરમ

ફલ સ્વર્ગ જ નહિ

પરન્તુ મોક્ષ.

કેવા ફલની આકાંક્ષા ગમે છે એ વિચારની અપેક્ષા રહે છે. બ્રહ્મા-

નનઃ ક્ષત્રમુજઃ એ શ્રીમદ્ભાગવતના સ્લોકનાં શ્રીમદ્ગોધિનીજીમાં

સિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે, કે બ્રાહ્મણુત્વ ક્ષત્રિયત્વ વૈશ્યત્વ અને શૂદ્રત્વ

એ ચાર દેવતાવિશેષરૂપ ચાર 'વર્ણ' અને તે તે ચાર વર્ણરૂપ

દેવતાવિશેષે અધિષ્ઠિત બ્રાહ્મણુ ક્ષત્રિય વૈશ્ય અને શૂદ્ર એ ચાર

'વર્ણ' એ ચાર વર્ણીના પ્રતિલોભકમે-વિપરીતકમે-ધર્મ અર્થ

કામ અને મોક્ષ એ ચાર નિયત ફલ-પુરુષાર્થ-છે. શૂદ્રનું ફલ

ધર્મ, વૈશ્યનું ફલ અર્થ, ક્ષત્રિયનું ફલ કામ, અને બ્રાહ્મણુ ફલ મોક્ષ એ મોકલે ચારે

વર્ણીના ચાર નિયત ફલ છે. બ્રાહ્મણુ ફલ વર્ણુ છે તેથી તેનું ફલ મોક્ષ, શૂદ્ર અસર્થ

છે તેથી તેનું ફલ ધર્મ, અન્ય એ વર્ણુ તારતમ્યે કરીને સંકીર્ણુ છે તેથી તે તે અકૃતિને

અનુસરીને તેમને અર્થ કામ, અલીષ્ટ અને લભ્ય પણ છે એમ વ્યવસ્થિત છે, પરંતુ

તેમાં પણ જે જે પુરુષાર્થ પૂર્વપૂર્વ છે તે તે પુરુષાર્થ સત્-સમીચીન-અધિકારીમાં જ

ફલે છે, અર્થાત્ સદ્બ્રાહ્મણુમાં મોક્ષ સન્નક્ષિયમાં કામ સદૈશ્યમાં અર્થ અને સન્નિશ્ચયમાં ધર્મ

ફલીભૂત થાય છે. (૧) મોક્ષ પરાગ-સ્વપુરુષપુરુષાચોગ-છે એમ નિશ્ચિત છે, વેદપુનાણ્યદિથી

નિર્ણય કરેલો છે, તેથી મોક્ષ જ પરમ ફલ-છે. વધી (૨) શૂદ્રમાં પણ સતને-પૂર્વ સંસ્કારે

કરીને ઉત્તમશુદ્ધિ મુમુક્ષુને-અર્થોદિની અપેક્ષા હોતી નથી પરન્તુ મોક્ષની જ અપેક્ષા

હોય છે, તેથી અસર્થ શૂદ્ર પણ સત્ હોય તો તેમાં પણ મોક્ષની જ આકાંક્ષા હોય છે

હ્યારે મોક્ષના પરમ ફલત્તમાં કહેવું જ શું ? હીન વર્ણુ અસર્થ શૂદ્ર પણ સત્ હોય

તો અર્થોદિની આકાંક્ષા ન સાધના મોક્ષની આકાંક્ષા ગમે છે, તેથી મોક્ષ જ પરમ ફલ

છે એમ સિદ્ધ થઈ રહે છે. વધી (૩) મોક્ષ નિશ્ચય બ્રાહ્મણુમાં જ સ્થિત છે, બ્રાહ્મણુની

૧. મોક્ષે જ પાઠ શુદ્ધ છે.

૨. કાકિતના દષ્ટિચિન્હથી બ્રહ્મણુરૂપ મોક્ષને 'પરમ' ન કહેતાં આવ 'પરાગ' જ કહ્યો.

જ મોક્ષ પ્રતિ સ્વરૂપેયોગ્યતા હોવાથી. મોક્ષની નિશ્ચિત સ્થિતિ બ્રાહ્મણમાં જ છે એમ નિર્ણય કરવામાં આવેલો છે. અન્ય વર્ણુઓને તો ધર્મ અથવા અન્ય કામ કરીને તે- બ્રાહ્મણુદેહ-સાધ્ય-સિદ્ધ કરવાનો-છે, શૂદ્રને વૈશ્યને અને ક્ષત્રિયને ધર્મ અર્થ અને કામે કરીને બ્રાહ્મણુદેહ પ્રાપ્ત કરવો પડે છે અને બ્રાહ્મણુદેહ પ્રાપ્ત થયા પછી જ તેમને મોક્ષરૂપ પરમ પુરુષાર્થની પ્રાપ્તિ થાય છે, નહિ તો, ચક્રની વૈશ્યની અને ક્ષત્રિયની મતિનું પર્યવ- સાન ધર્મ અર્થ અને કામ એ ત્રિવર્ગમાં જ રવીકારતાં, તેમને જન્માન્તરે પણ બ્રાહ્મણ-બ્રાહ્મણ-પ્રાપ્ત ન થાય, અર્થાત્ જ્યારે મોક્ષના અધિકારનો આ પ્રકારનો ઉત્કર્ષ ત્યારે તે અધિકાર કરીને પ્રાપ્ય મોક્ષરૂપ ફલના ઉત્કર્ષમાં તો કહેવું જ શું ? ક્ષત્રિયાદિ વર્ણુ પણ કામ અર્થ અને ધર્મરૂપ સ્વરૂપપુરુષાર્થમાં - પર્યવસાન ન માનતાં તે તે કામ અર્થ અને ધર્મરૂપ પુરુષાર્થ કરીને જન્માન્તરે પણ બ્રાહ્મણુદેહ પ્રાપ્ત કરીને મોક્ષની જ આકાંક્ષા રાખે છે, જે મોક્ષના અધિકારરૂપ બ્રાહ્મણુદેહ આ પ્રકારે ઉત્કૃષ્ટ છે તે ઉત્કૃષ્ટ બ્રાહ્મણુદેહ કરીને પ્રાપ્ય મોક્ષરૂપ ફલનો ઉત્કર્ષ તો દૈમુતિક ન્યાયે જ મિદ્ધ છે. વૈદિક ધર્મમાં અનધિકૃત શૂદ્ર મોક્ષને આકાંક્ષે છે તેથી મોક્ષ ઉત્કૃષ્ટ કેમ ? આ પ્રકારે પણ સંશય ન કરવી. ‘શુદ્રપાધર્મની મિદ્ધિને અર્થે લગવાના ચરણકમલમાંથી શૂદ્રનું જન્મ થયું’, ‘તેમાં પ્રથમ શૂદ્ર જન્મ્યો’, ‘જેની ધૃતિથી દરિ સન્નુષ્ટ થાય છે’ ‘દિગ્ ગો અને દેવની નિષ્કપટ શુદ્ધિ આને યદ્વજ્રાલબ્ધમાં મન્તોય’ ઇત્યાદિ પુરાણોક્ત સેવાધર્મ જન્મન્ય ધર્મ નહિ-વૈદિક ધર્મમાં અનધિકૃત શૂદ્રનાં ઉત્તરના-મોક્ષનો-સાધક છે એમ પુરાણગ્રંથોમાં સુપ્રસિદ્ધ છે. વલી, (૪) સ્વર્ગકામો યજ્ઞે ધત્વાદિ શ્રુતિ ધર્મથી સ્વર્ગરૂપ અર્થાદિ સિદ્ધ થાય છે એમ શ્રોધ કરે છે તે શ્રોધ સાધારણ સુમુક્ષાર્થ વર્ણુઓને અર્થે છે એમ માત્ર તેને વાક્યથી નિશ્ચય થાય છે, મહાવાક્યથી કાંઈ તેવો નિશ્ચય ચતો નથી. તેથી ત્યાં-અવાન્તર વાક્યમાં-પણ મહાવાક્યના જ અનુશેધથી અને ‘આ પણ ક્રમે તો સંગ અને ફલ ત્યજને’ ‘કર્યાં’ એમ ગીતાસમુત્થાના ઉપનૃદલથી પણ મોક્ષાન્ત વૈદિક ધર્મ બ્રાહ્મણને વિષે સ્થિત છે એમ નિશ્ચય થાય છે, કામમય પુરુષમાં વિચાર ઉત્પન્ન કરાવીને વિચારોત્તર મોક્ષાન્ત વૈદિક ધર્મ બ્રાહ્મણને વિશે સ્થિત છે એમ નિર્ણય થાય છે, કારણ કે મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય ત્યારે જ લૌકિક-ધર્મોર્થકામરૂપ ત્રિવર્ગ-શોષાય-અસાર થાય, તેથી લોકમાં જ નહિ પરંતુ સ્વર્ગ વૈદિક સુખ્ય ફલ નથી પરંતુ તે-મોક્ષરૂપ-જ વેદનું સુખ્ય પરમ ફલ છે, અર્થાત્ કેવલ સ્વર્ગાન્ત નહિ પરંતુ મોક્ષાન્ત વૈદિક માર્ગના નિર્ણયમાં ફલવિચાર દ્વિતીય પરિકર છે.

फलं सुखं तस्य काष्ठा ब्रह्मानन्द इति स्थितिः ॥ ९ ॥

સાચિદ્રૂપં ચ તત્ત્વોતિ કોચિત્ તત્ત્વેવ સંસ્થિતાઃ ॥

गृहस्थानामतिथिवद् गृहस्था इव केचन ॥ १० ॥

अतः साधकपक्षस्तु मुख्यः साधिमतेर्मान् ॥ १०३ ॥

સર્વને સુખાર્થ આકાંક્ષા હોય છે, તેથી તે વાક્યશ્લોકાન્ત સુખ જ સુખ્ય ફલ છે, અને મોક્ષ તો નિસ્સંગ્શોધ નિરાનન્દ છે, તેથી તેવો મોક્ષ કેવી રીતે ફલ ? એમ

૧. કું મોક્ષ અનુભવું ? એવી સમ્યક્દિ પણ મોક્ષમાં રહેતી નથી. નિસ્સંગ્શોધ નિરાનન્દ પાઠ સમીચીન છે.

પણુ સંકા ન કરવી. (૧) ફલ સુખ છે એ તો નિર્વિવાદ છે અને તેની-તે સુખની-જ પરા કાષ્ઠા પરમતા અહ્યાનન્દ એમ સ્થિતિ છે, 'એ જ આનન્દની માત્રાને અન્ય બુદ્ધિ ઉપજીવે છે' 'તે એક આનન્દ અહ્યો' ઇત્યાદિ શ્રુતિસિદ્ધ નિશ્ચય છે, વધી (૨) 'સલ્લ, ગાન અનન્ત અહ્ય' એ શ્રુતિથી અહ્યને વિષે તે અહ્યાનન્દ સમિચ્છીય છે, તેથી કોઈક ઋષિઓએ ત્યાં-સચ્ચિદ્રૂપમાં-જ સંસ્થિતિ કરી છે અને, યાવદ્દુઃખરાહિત્યથી તેજ સચ્ચિદ્રૂપ ફલ છે એમ નિર્ણય પણ કર્યો છે, તેથી મોક્ષ નિસ્સંગોધ અને નિરાનન્દ છે એ પણ અસંગત હોવાથી ઉક્ત અહ્યાનન્દરૂપ મોક્ષ જ વૈદિક ધર્મતું સુખ્ય ફલ છે, વધી (૨) સકામ હીન અધિકારી શ્રુદ્ધસ્થના કેટલાક આનન્દ અતિશયવત્-અનિત્ય-છે અને કેટલાક આનન્દ શ્રુદ્ધસ્થવત્-સાર્વદિક-છે, તે અનિત્ય અને સાર્વદિક ઉભય પ્રકારના આનન્દ વૈદિક ધર્મતું જ ફલ છે તેથી વૈદિક ધર્મ મોક્ષનો સાધક છે. એ પ્રકારનો સાધકપક્ષ સુખ્ય-ઉત્કૃષ્ટ-છે. 'દ્રવિષ્ણુ ઇચ્છતા કોષ્ઠક, પ્રજ્ઞવાન ઋષિઓનો કર્મ કરીને ચતુર્નિપાદ થયો અને કોષ્ઠક મનીષીઓએ કર્મથી અચૂતત્વનો ભોગ કર્યો' ઇત્યાદિ શ્રુતિ 'કર્મ કરીને જ જનકાદિ સસિદ્ધિને પ્રાપ્ત થયા' ઇત્યાદિ સ્મૃતિ અને મોક્ષથી અન્ય સુખ અહ્યાનન્દ હોવાથી અસુખ્ય છે એ સુક્તિ અત્ર પ્રમાણ છે, વધી, (૩) ગાનશૂન્ય હોવાથી જે પુરુષનો કેહાદિર્મા દહ અપ્યાસ છે તે સાભિમતિ-સાભિમાન-પુરુષને અર્થે મહાનત્-પુષ્કલ કર્મ કરવાનો-પક્ષ છે, તેથી ફલના અને અધિકારીના સ્વભાવના તારતમ્યનો વિચાર વૈદિક માર્ગના નિર્ણયમાં તૃતીય પરિકર છે.

અતો ધર્મસ્ય જિજ્ઞાસા કર્તવ્યા સર્વથા દ્વિજૈઃ ॥ ૧૧ ॥

જૈમિનિઃ કર્મતત્ત્વજ્ઞઃ પ્રતિજ્ઞાં તત્ કરોતિ હિ ॥ ૧૧ ૩ ॥

તેથી સિદ્ધ થયું કે સકામ અને નિષ્કામ પણ દ્વિજોએ-ત્રિવર્ણિકોએ-ફલસાધનીશ્રુત ધર્મની જિજ્ઞાસા-વિચાર-સર્વથા કર્તવ્ય છે. તેથી જ નિશ્ચય કર્મતત્ત્વજ્ઞ જૈમિનિશ્રુતિ પ્રથમ સૂત્રમાં ધર્મવિચારની પ્રતિજ્ઞા કરે છે, તેથી ધર્મવિચાર આવશ્યક છે. આથી અનુમન્યવ્યવસ્થાય પણ સૂત્રધારે જણાવી દીધું. સંકલ અને નિષ્કામ ઉભયે ત્રૈવર્ણિક-દ્વિજ-આ પૂર્વભીમાંસાના અધિકારી છે, ફલમાં સાધનરૂપ ધર્મનો વિચાર વિષય છે, પ્રતિપાદ-પ્રતિપાદકભાવ સમ્બન્ધ છે, અને કેવલ ત્રિવર્ણ જ નહિ પરન્તુ મોક્ષાન્ત પ્રયોજન છે. ધર્મવિચારમાં પ્રેક્ષવાનની પ્રવૃત્તિની સિદ્ધિને અર્થે આ પ્રકારે અનુશ-ધ્યવ્યવસ્થાનો અવગમ કરાવીને જૈમિનિશ્રુતિએ

ધર્મજિજ્ઞાસાની
આવશ્યકતા.

નિજ ભીમાંસાની આવશ્યકતા ચાતુરીથી ઉપદેશી, એત્ર અધિકરણરચના આ પ્રકારે કરવી. 'યજ્ઞેન યજ્ઞમયજન્ત દેવાસ્તાનિ ધર્માણિ પ્રયમાન્યાસન્' ઇત્યાદિ શ્રુતિમાં અને 'વેદપ્રમણિહિતો ધર્મઃ' 'વેદોચ્છિલો ધર્મમૂલમ્' ઇત્યાદિ સ્મૃતિમાં એકત્ર ધર્મનો વિચાર એ વિષય, ધર્મવિચાર આરંભનો કેટલો આરંભનો એ વિશય-સશય, લોકિક રીતિથી વૈદિક માર્ગનો પણ નિર્ણય શક્ય છે, અને યેથાકથયિત્ લોકિક માર્ગથી વૈદિક માર્ગની ભિન્નતા સમર્થવામાં આવે તથાપિ ધર્મથી અનિત્ય-સ્વર્ગોત્તર જ ફલ સિદ્ધ થાય છે, 'મોક્ષતું સ્વરૂપ તો નિસ્સંગોધ અને નિરાનન્દ છે, હીન અધિકારીનો જ કર્મમાં અધિકાર છે, તેથી નિષ્કૃષ્ટ

Mund. II, 1, 4 should belong to Paramâtman. It has however *no* body and therefore *no form*. The passage therefore *has* no connection with Paramâtman. Mund. II, I, 4, however is stronger than a very remote context and Samkara is therefore compelled to put forth a *reason* in "spoken of as something produced" why the Sruti should be taken with Hiranyagarbha.

From the mode of introducing another interpretation by "Others again believe" (Anye punar Manyante) it appears that the second interpretation is not Samkara's but of some other school of the Upanishads. Samkara introduces this interpretation as of *others* (Anye). The word 'again' (Punar) goes to show that the *first* interpretation is his. If Samkara considered the case as his commentator does, he would have by all means quoted Mund. II, 1, 4 itself as an authority for the second interpretation. Again it may be added that Samkara would not leave the Vrittikâra's view without criticism, if the second interpretation were really his. The very fact that he puts forth both the views without offering any remarks is at any rate enough to indicate his own mental perplexity and indecision. Rûpopânyâsichcha is certainly a terrible sûtra for one whose Brahman is absolutely formless. If Samkara accepts the first interpretation, his Brahman becomes *possessed* of a *form*. It is quite manifest that the Sâtrakâra really meant that Brahman *has* a form and that he specially brought forth this fact as his final and strongest argument against the Sâmkhyas whose Pradhâna is undoubtedly *formless*. The Sâtrakâra emphasised this difference that the *material* cause taught by the Upanishads *has* a *rûpa* whereas Prakriti and Purusha—nay even their union—are all *formless*. Samkara cannot certainly meet the Sâmkhyas if he takes *rûpa* as referring to the Hiranyagarbha.

If in spite of all these objections against Samkara's having accepted the second interpretation, his adherents persist that the *second* interpretation is Samkara's, we finally observe that (1) such a meaning is against the context (2) that if *rûpa* is absolutely impossible in the supreme Brahman it *may* be taken elsewhere (but such is not at all the case) and (3) that this *rûpa* cannot even belong to Hiranyagarbha, for its *rûpa* cannot be accounted for if *rûpa* is not at all admitted in Paramâtman; its own cause.

Finally, B. S. III, 2, 14 is not against the Bhāgavata view, because had the Sūtrakāra meant that Brahman is absolutely formless, the word 'arūpam' would have been quite sufficient and he would not have gone to the length of, 'arūpavat.' Yājñavalkya calls Brahman to be ParamānandaVigraha. Nārada etc. call Brahman to be Ānandamātrakarapādāmukhodarādī. The Geetā teaches Brahman's form in XIII, 13 and similar verses. Rūpa therefore is a synonym of Ānanda. Brahman's rūpa is nothing but its sarvāntaratva or Sarvakāyatva, an essential characteristic of Ānanda.

We now come to the Akāṣārādhikāraṇa which bears a great similitude to the one just discussed. The question according to Sāṃkara is whether the Imperishable described in Br. III, 8, 8 means the sacred text Pranavaḥ or Prakṛiti or something else. Sāṃkara utilises this Adhikāraṇa in showing the inapplicability of the word to the sacred text. Vācaspati strongly defends Sāṃkara and says that the import of the Sūtra is the inapplicability of 'Imperishable' to the sacred text. He argues that there is no such settled rule that a negation of anything should always presuppose its possibility (Nishedhe Prāptipūrvakatvasyābhāvaḥ) and cites in support Nāntarīkṣhe na divi etc. where prohibition of kindling the fire is, he believes, taught though there is no such possibility.

Let us now examine this. There arises no question at all that this Imperishable may ever be the sacred text. That sacred text cannot possess the qualities of the Imperishable mentioned in Br. III, 8, 7-8.² Further Vāchaspati is certainly wrong. The prohibition in Nāturalikshe etc. is certainly necessary, as gods and others, who are authorized for karmān may, owing to their extraordinary मयि, perform sacrifices etc. even in the atmosphere etc. if they specially prohibited by such passages. The illustration चित्तवृत्तिरिति goes quite against him. Such a pūrva-pakṣha may be all देवास्तानि there is no other alternative, but such is not at all the case वेदेष्वपि च, Sankara would certainly have been able to say मूलवेत्त against the doctrine of prakṛti, had he not wasted his शक्ति to show the inapplicability of Imperishable to the sacred text.

1. Vide Bhāṣya, Bhikṣu and Kṣeva Bhatta.

We have finished the examination of detached Adhikāraṇas where the Sūtrākāra is primarily engaged to show that Brahman in the capacity of Sat, Chit, and Ānanda, is the cause of the universe, that Brahman itself is the inner self, that Brahman itself is the abode of heaven and earth, that 'Invisible' is Brahman, and finally that Imperishable is Brahman. He incidentally shows that words like Adhideva etc. cannot be applicable to anything else. By the end of the third pāda of the first Adhyāya, the Sūtrākāra has shown that Brahman is everything, the supported and the support. He now commences the direct refutation of the Sāṃkhyas in connected Adhikāraṇas.

The Sāṃkhyas maintain that in Katha I, 3, 11 "Beyond the Great there is the Undeveloped, and beyond the Undeveloped there is Puruṣha," the technical words "Great" (Mahat) "Undeveloped" (Avyakta) and Puruṣha are clearly and decisively in their favour. Saṃkara observes that the passage does not refer to Prakṛiti known from the Sāṃkhyā Smritis. 'Undeveloped' does not mean the independent Prakṛiti of the Sāṃkhyas. It does not denote any particular Avyakta of the Sāṃkhyas, but simply denotes according to its etymological sense anything that is subtle and difficult to destroy. The Sāṃkhyas give a settled meaning which may be valid in their own system, but that meaning has no force in determining the sense of the Vedas. Nor does the equality of position (KramamātraSāmānya) prove equality of being (Samānārtha) unless the equality of being is recognised independently. The general strength of the subject-matter too goes against the Sāṃkhyas. Avyakta here means the body mentioned in the simile of the chariot, for the simile then becomes complete, nothing remaining. The general context thus clearly decides that to complete the simile, the body, which had been compared to the chariot, was wanting, and this is supplied by Avyakta. And if the Sāṃkhyas were to question how the gross body which is developed (vyakta) can appropriately be denoted by Avyakta, he answers that Avyakta denotes directly the causal body, and

that the term denoting the causal substance is applied to the effect, as in the Rig Veda IX, 4, 6, 4. Again, Taddhedam Tarhyavyākṛitāmāsīt (Brīh. I, 4, 7) shows that these evolved distinctions of name and form were in a seminal state (avyakta). If the Sāṃkhya were now to observe that the admission of such a seminal state of the universe virtually sanctions their own theory of Prakṛiti, since Prakṛiti is nothing but such an antecedent condition, Saṃkara answers that such an antecedent state is not the *independent* cause of the universe. Such a state depends on Īśvara, and such an Avyakta must necessarily be admitted, for, without it, the Lord himself *cannot* be the Creator. He cannot be active without the power of action. Saṃkara finally concludes that this is sometimes called Ether (Brīh. III, 8, 11) sometimes Undeveloped (Mund II, 1, 2) and sometimes Māyā (S.e. IV, 10), and thus enforces his own doctrine of Māyā. The Sāṃkhya would here urge against Saṃkara that Avyakta means 'the Undeveloped.' The Smṛiti passages show that Avyakta is Prakṛiti, whereas there is no passage to show that Avyakta means Nescience or Māyā. Avyakta, by the customary sense (Rūḍhi) means Prakṛiti, whereas it never means Nescience etc. Even the etymological sense is not against them. The arrangement of the verse in question is quite in their own favour.

To these we may add that no passages teach that Nescience etc. are the material cause of the universe. Again, Saṃkara does not consistently stick to his own meaning of Avyakta, while interpreting Tadavyaktamāha hi (B. S. III, 2, 23) he has to change the meaning and take Avyakta in the sense of Brahman.

Saṃkara observes that 'Imperishable' Ether' etc. sometimes stand for Avyakta but this does not at all prove that Avyakta is nescience. In Richo akshare. Parame Vyoman (Sve IV, 18) Satyam Jnanam Ānandam Brahman'yo veda nihitam Guḥyām parame vyoman (Tait. II, 1) etc. the words Akshara and vyoman certainly do not mean nescience. In Dvāimāu Puruṣau Loke (Geetā XV, 16) Akshara is actually said to be *one* of the *two* Puruṣas. In Aksharam Brahman Paramam (Geetā VIII, 3) Avyaktoksharamityuktaḥ (Ib. VIII, 20) Taddhama paramam mama (Ib. XV, 6) Akshara is

said to be the *highest abode*. In none of these, Akshara means the unreal body, or Nescience, or *Māyā*, but it certainly means Brahman.¹ *Samkara's* meaning is thus totally unfounded. The very fact that he is sometimes compelled to take *Avyakta* as Brahman is enough to show that *Samkara* has to prevaricate.

The argument that though the gross body is manifest, it is yet the meaning of *Avyakta*, is as lame as it possibly can be. Again, if *Avyakta* was to be taken in the etymological sense, *Samkara* ought not to have run to 'implication.' Moreover, even after resorting to implication, he cannot bring out any beautiful meaning. Duality is besides not at all due to Nescience. The Upanishads in general do not teach that Nescience is the material cause of the universe, on the other hand, they emphatically teach that Unchangeable and Imutable Brahman itself is the material cause.² To say that it is Nescience, that contributes the power of creation to the Niguna Brahman is against the native powers of the Supreme Deity. Sve. IV, 8 and similar *Srutis* teach quite the reverse of what *Samkara* propounds. There cannot exist any greater heresy than saying that it is only through Nescience or *Māyā* that eternal pure enlightened and liberated Brahman appears omniscient or omnipotent. *Samkara* finds it hard to explain the verse in question and has to give two different and objectionable interpretations. Nescience can never be said to be higher than Mahat *Ātman*. To take Mahat *Ātman* in the sense of *Buddhi* or *Hiranyagarbha* is but twisting the sense unnecessarily. To all this, it may be added that the verse in question does not teach identical knowledge of the Soul and Brahman but the way to obtain the *Vaiśnavam Padam*. *Samkara's* deliverance consists in knowledge (*avagati*) at best. The summum bonum taught in the Upanishads is not mere knowledge (*avagati*) but acquisition (*Prāpti*), so, unfa-

1. Mādhva quotes a *sruti* from Pippalāda recension to support that *Avyakta* means Brahman and this is also against *Samkara*. Again, *Samkara* has to go against the old *Vṛttikāra*, whom he attacks here very feebly and has to wind up the whole matter, since he loses his temper.

2. स सर्वं भवति, यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते, स आत्मानं ह्यवमकुर्वत ।

vourable to the doctrine of -Mâyâ that Sankara is compelled to refute it in B. S. S. B. I, 1, 4 in spite of Tait. II. 1 and Mund. III. 2, 4 as well as B. S. IV. 4, 1 etc.

Let us now see how the Sâtrakâra himself meets the Sâmkhyas. There is not the least doubt that Mahat Avyakta and Purusha are found technically used in the Sâmkhya theory, but mere words cannot be called decisive. Under the circumstances the context must be the final recourse. From the context it is clear that the verses Nos. 3-10 and 12-13 are closely connected with those under discussion. That interpretation is therefore the most legitimate which suits all these verses naturally. The Valli discusses the means of release of the Individual Soul, and it is clear from the foregoing verses that the individual soul, after the acquisition of a proper body etc., becomes worthy of an approach to the Supreme Deity. The body is the principal means and therefore, it is metaphorically styled 'a chariot.' It possesses all the necessary requirements and freedom of movement as a car. The chariot depends on horses, horses on reins, reins on the charioteer, charioteer on the road, and the road itself on the final destination. The body similarly depends on senses and organs, senses and organs on Manas, Manas on Buddhi, Buddhi on the good or bad path selected by itself, and the path again on its final destination either permanent deliverance or continuity of bondage. Verses Nos 12-13 decidedly teach that Purusha is seen by subtle seers through their sharp and subtle intellect guided by the Upanishads.

This prelude will assist us in understanding the exact sense of the verses under consideration. The first half is clear enough. Buddhi too is higher than Manas, for the latter has to depend on the former. We now come to the fourth foot of the tenth verse Buddherâtma etc. Literally it means "Mahat Âtman is higher than Buddhi". Read in the light thrown by the foregoing and following verses, this Mahat Âtman does not at all seem to be the Sâmkhya Mahat, for that, Mahat cannot for a moment be called *higher* than Buddhi. Let us for a time with Râmânuga etc. take "Mahat Âtman" as the individual soul and "Avyakta" as a real causal body. This interpretation carries with it a number

of merits against Sāṃkhya, but this interpretation cannot perhaps entirely silence the Sāṃkhyas. They would naturally question why the Individual Soul should be called Mahān especially by Rāmānuga etc. Again if the Soul be Mahān really why should Avyakta be called higher than the Great Soul? They may take advantage of this very slight weakness and again push their theory on. The Sūtrakāra therefore would not stop where Rāmānuga stops, but soar even higher and once for all give a decisive and distinctive blow to the *dualist* Sāṃkhyas from his own standpoint of Brahmanvāda. He would show that the Sāṃkhyas have not the slightest claim on these verses. The Sūtrakāra would in the first place silence the Sāṃkhyas by showing that the whole Vallī considers the means of the Soul's release and that the whole chapter is therefore against them. The Vallī begins with "Brahmanvido vadanti" and not Prakṛitīvido Vadanti—a beginning decidedly unfavourable to the Sāṃkhyas. The second verse reads 'Akṣharam Brahman yat param' etc. and not Akṣharam Prakṛitī—a reading clearly against the Sāṃkhyas. The seventh and the eighth verses read 'Tatpadamāpnoti' and not Kaivalyamāpnoti—a lesson unfavourable to the Sāṃkhyas. The ninth verse emphatically declares 'Sodhyanah pāramāpnoti Tad Viśṇoh paramam padam' neither Prakṛiteh nor Puruṣasya—a declaration contradictory to the Sāṃkhyā tenets. Add to these "Esha sarveshu bhūteshu gūḍhotmā na prakāśate—an addition chilling the Sāṃkhyas. After thus silencing them by means of the very context the Sūtrakāra may point out that Mahān Ātmā is neither the Sāṃkhyā Mahat, because (1) the Sāṃkhyā Mahat is not higher than Buddhi, both being identically the same, and because (2) the Sāṃkhyā Mahat can never be called Ātman, it being only a modification of Prakṛti, nor is Mahān Ātmā the Individual Soul, for the Soul, being only atomic, cannot be called 'Great' at any rate in its 'Asampatti' condition. Again, if Mahān Ātmā be the Soul in its 'Sampatti' condition, the verse would mention it in the third foot of the verse and not in the second, because Avyakta—body—can never be called *higher* than the "Great Soul." Mahān Ātmā and Avyakta then mean something else. The sense of the verse is exactly satisfied if Ātman is taken as vijnāna (अतति व्याप्नोतीति). It is specially called Ātman because true knowledge with Brahma-

vādins is not dull or lifeless. It is life itself. It permeates everything. It is called Mahān, because this knowledge is not the partial knowledge of the Individual Soul, but it is a thorough and complete knowledge of Brahman, Mahat truly. Mahān Ātma then is the Brahmanavidyā of the Upanishads in totality. Mahān Ātmā is that Brahmanvijñāna which opens our eyes and makes us realise that the universe and the soul are but true emanations or modifications of that glorious unchangeable Brahman. But the soarings and singings of the Upanishads are yet infinitely transcendental. Even the knowledge of Brahman is not the highest stage, and the next verse therefore teaches that Avyakta is higher than Mahat Ātman. This Avyakta then cannot be anything but Divine Grace. Without it, even knowledge of Brahman in its totality cannot assist one in gaining the final release.¹ After the universal Brahmanvijñāna the soul has to remain eager for an ablation in the Divine stream of Grace and gain fresh Imperishable - Divine Body etc. to approach Brahman the Bridegroom by means of Parā Bhakti.² This Divine Grace is 'Avyakta' because it is not visible itself, it has to be inferred from the wonderful religious life of Angelic Saints who have drunk plenty of the Divine Grace. But the Divine Grace again is dependent on the Supreme Deity itself, Avyakta or Grace is higher than all the rest because it is not in the least dependent on any ordinary means. Avyakta is thus the "Highest of the highest". The word "cha" in the sūtra is pregnant with significance. It implies that deliverance is not merely a disembodied state (Kaivalyam) but a real acquisition and union (samyujyam) with Purusha, the Bridegroom Lord.

But here arises a question why this Divine Grace should at all be called Avyakta. The Sūtrakara answers that it is Brahman itself, not at all different from it, and since Brahman is Avyakta or invisible, Divine Grace also is rightly called Avyakta.

But again, if the Divine Grace is Brahman and Purusha is also Brahman, how can Brahman be higher than Brahman itself?

1. Vide Kātha I. 2, 22.

2. Vide Geetā XVIII, 54 and B. S. I. 3, 2, IV. 4, 2. etc.

The Sūtrakāra answers 'Divine Grace has to depend on Purusha.' Purusha (Supreme Deity) is therefore nondifferent and yet higher than Avyakta, Divine Grace. Divine Grace is the means (sādhana) and the Supreme Deity is the summum bonum (Phalan). Avyakta and Purusha stand to each other as means to summum bonum.¹

The same passage is further discussed from another point of view. Sankara observes that the Sāṃkhyas accept Prakṛiti to be an object of knowledge (jñeya), but in the passage under discussion Avyakta is not mentioned as jñeya, and Avyakta is not therefore Prakṛiti. Avyakta, he says, can be a body because though not itself jñeya, it is yet mentioned as useful for the purpose of throwing light on the highest place of Vishnu, in continuation of the simile of the chariot. If the Sāṃkhyas were to urge an objection that later on in Kaṭha 1, 3, 15 Avyakta is treated as jñeya, owing to asabdam etc., Sankara would answer that the context still goes against them, since that passage refers to Prājña and not to Prakṛiti. Again, were Prakṛiti meant as jñeya, Nāchiketas would question and Yama would answer, but the absence of such a question or such an answer is enough to show that Prakṛiti is not jñeya. Nāchiketas put only *three* questions and Yama fully answered them. None of these refers to Prakṛiti.

Let us consider this. If Avyakta is not mentioned here as jñeya and therefore Avyakta does not mean Prakṛiti, it may well be urged that a body or Nescience too is not here mentioned as jñeya, and that Avyakta therefore does not mean a body or Nescience. And if Sankara were to observe that the knowledge of Prakṛiti is desired by the Sāṃkhyas, whereas the knowledge of a body or of Nescience is not desired by a Māyavādin, this difference cannot at all better his position. The Sāṃkhyas would

1. Avyakta is not only the Divine Grace but Divine Abode (Vide Geetā XI, XII, XV) of the Supreme Deity. Avyakta and Purusha are both aspects of Brāhmaṇa, nothing but Brahman, and the Sāṃkhya claim on the verses has thus been entirely repudiated by the Sūtrakāra.

desire the knowledge of Prakṛiti simply for distinguishing it from Puruṣa, such a knowledge of both being necessary for the distinction of Prakṛiti and Puruṣa. The knowledge of Prakṛiti *per se* has very little value even with the Sāṃkhyas. Saṃkara too in spite of himself will have to admit that at least for the distinction of Ātman and Avidyā, the knowledge of both is equally necessary. One cannot realise the absolute existence of Ātman unless he knows that Nescience is *sadasat*, whereas Ātman is really *sat*. The difference drawn between Prakṛiti and Nescience is therefore a false and untenable distinction, so far at least as their knowledge is concerned.

Again, Saṃkara should observe that the passage refers to Prājña and this Prājña is but *īśvara*, who, according to Saṃkara, is not *jñeya* but merely an object of worship (*upāsya*). If he admits that Prājña means Niguna Brahman, the difference between Prājña and Niguna Brahman drawn by him with so great a tenacity becomes thoroughly inconsistent.

To exclude Prakṛiti Saṃkara says that three questions refer to Fire, Soul and Paramātmān. But Saṃkara finds it very hard to answer the objection raised by the Sāṃkhyas whether the question regarding the Soul and Paramātmān is only one or the questions regarding them are separate. If the question is only one, there will be a contradiction in the Sūtra, for the total number of questions will then be two and not three. If the questions are distinct, the question regarding Paramātmān (Kāṇ. I, 2, 14) cannot be included in any of the three boons (1) pacification (*Saumanasya*) of the father (2) *Agnividya* and (3) *Ātmavidya*. If another fourth boon be imagined, the word "*Tritīya*" (third) in the text goes against Saṃkara. And, moreover, when the question about Paramātmān is thus not included in the three boons, and when Saṃkara does not consider it a mistake to assume a question in excess of the number of the boons granted, he cannot similarly object to the Sāṃkhyas if they assume an explanation about Pradhāna in excess of the number of questions put. Saṃkara's answer to this objection—that the question regarding the Soul and Paramātmān is only one because they are identical, and that the

સામ્પ્રદાયિક પ્રવૃત્તિ.

નદીઆદમાં 'ગાદીવરમી' પુસ્તકાલયમાં આપણા સમ્પ્રદાયના હસ્તલિખિત ગદ્ય અન્ય આસ થયા છે. કહે છે કે આ પુસ્તકોમાંનો કેટલોક ભાગ દલિયો દેશમાંથી પ્રાપ્ત થયો છે. આ અન્યોની સન્તોષપ્રદ વ્યવસ્થિતિ થતાં કાંઈક વિદમ્ય થશે, તથાપિ એ અન્યાયનું અને વિશેષતઃ હસ્તલિખિત અન્યનું મર્ચ તન્ને સાંકરવેદાન્તનિષ્ઠાત મનઃસુખરસમનો પુત્ર ના. તનુસુખરસમને અધીન છે, તેથી અન્યદિદ્યુના અધિકારપ્રમાણે અન્યોનો સુવિનિયોગ સુદર છે. આ અમૂલ્ય હસ્તલિખિત અન્યોની સન્તોષકારક વ્યવસ્થા સ્વસ્થ કાલમાં કરી આપવાની લાભ મેળા અકસ્માત પ્રાપ્ત થઈ ગઈ એ નદીઆદના શૂદ્ધમન્દિરના મોહનજાલ સોસરીજીનું અણભાગ્ય છે !

ગળંગરમાં મીનટવનજાલજીના શૂદ્ધમન્દિરમાં આથી પણ અધિક હસ્તલિખિત અન્યોનો સંગ્રહ છે તેની પણ સુવ્યવસ્થા કરવાનો વિચાર ભગવત્રેણાચી શ્રીમધુસૂદનજાલજીને થઈ જાય તો પુષ્ટિઆર્ગીય વૈજ્ઞેવોનું મહાભાગ્ય !

વે. શા. સં. બલભદ્રભટ્ટ તરફથી શ્રીમધુનાથજીનું શ્રીયુગાંછજીત અને શ્રીદરિશયજીત સાહિત્ય પ્રકટ થયું છે, નિર્ભજન ત્રણ આના.

નદીઆદના માર્ગાદિક વૈજ્ઞેવન ગિરુવનદોમ પીનાજીરદાસ શાહે સર્વમાધ્યમીકામમેન શ્રીવલ્લભજી મુર્તર અનુવાદ સાથે પ્રગટ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. કહે છે કે પ્રમિદ્યવલ્લભામીશરના સ્વરૂપજીસાસુમાવને આ સ્વરૂપમનિપ્રાદક અન્ય કાંઈ પણ સંદેશ વિતાજ આપવામાં આવ્યો.

શ્રીદેવજીનન્નજાલમધુગળની સ્મૃતિની રક્ષામેં તેમના ચિ. શ્રીસુખજાલજીના આગિત મેમ્પાદકે 'વૈજ્ઞેવનપર્મપનાક' નામના મગિદનો પ્રથમ અંક શ્રીયુગાંછજીના મધ્યમરૂપે તારવે દિગમે પ્રકટ કર્યો છે.

पुष्टिभक्तिसुधा.

नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न प्रपेया न च हृत्वा पुनर्न
 यमवैष दृष्टते तेन लभ्यस्तस्यैव आत्मा दृष्टते तन्तुं स्वयम् ॥ १ ॥
 नाहं वेदेन तपसा न दानेन न चेज्यया ।
 शक्य प्रवैविधो द्रष्टुं दृष्टवानसि मां यथा ॥ २ ॥
 भक्त्या त्वेनन्यया शक्यः अहमेवैविधोर्जुन ।
 साहं द्रष्टुं च तत्त्वेन भवेष्टुं च परन्तप ॥ ३ ॥

सं. ७२ श्रीकृष्णार्क पृ. ४२. आश्विन, शर्तिक कृष्ण ११. श्रीवत्सला ७८ ४६६. [अ. ७, ८]

तन्त्री तथा प्रकाशक,
 मालीकांत नगीनदास शाह. बी. ए. ओल्फेन्ड. बी. बकिंग, डालहार्ट, मुम्बई.

अनुक्रमणिका.

नियम.

लेखकादि.

१. धर्मिणुमानुसूचितीति । वे. शा. सं. भगवत्पाद गणपतिशम शास्त्री ओम. ओ.
२. श्रीमद्वैतसूत्रात् श्रीमद्विन्दस्वामिभक्त पदो. त. प्रकाशक.
३. श्रीमद्वैतसूत्रात् ।
४. श्रीमद्वैतसूत्रात् । वे. शा. सं. गणपतिशम शास्त्री.
५. श्रीमद्वैतसूत्रात् ।
६. श्रीमद्वैतसूत्रात् । वे. शा. सं. भगवत्पाद गणपतिशम शास्त्री.
७. श्रीमद्वैतसूत्रात् ।
८. श्रीमद्वैतसूत्रात् ।
९. श्रीमद्वैतसूत्रात् ।
१०. श्रीमद्वैतसूत्रात् ।
११. श्रीमद्वैतसूत्रात् ।
१२. श्रीमद्वैतसूत्रात् ।
१३. श्रीमद्वैतसूत्रात् ।
१४. श्रीमद्वैतसूत्रात् ।
१५. श्रीमद्वैतसूत्रात् ।
१६. श्रीमद्वैतसूत्रात् ।
१७. श्रीमद्वैतसूत्रात् ।
१८. श्रीमद्वैतसूत्रात् ।
१९. श्रीमद्वैतसूत्रात् ।
२०. श्रीमद्वैतसूत्रात् ।
२१. श्रीमद्वैतसूत्रात् ।
२२. श्रीमद्वैतसूत्रात् ।
२३. श्रीमद्वैतसूत्रात् ।
२४. श्रीमद्वैतसूत्रात् ।
२५. श्रीमद्वैतसूत्रात् ।
२६. श्रीमद्वैतसूत्रात् ।
२७. श्रीमद्वैतसूत्रात् ।
२८. श्रीमद्वैतसूत्रात् ।
२९. श्रीमद्वैतसूत्रात् ।
३०. श्रीमद्वैतसूत्रात् ।
३१. श्रीमद्वैतसूत्रात् ।
३२. श्रीमद्वैतसूत्रात् ।
३३. श्रीमद्वैतसूत्रात् ।
३४. श्रीमद्वैतसूत्रात् ।
३५. श्रीमद्वैतसूत्रात् ।
३६. श्रीमद्वैतसूत्रात् ।
३७. श्रीमद्वैतसूत्रात् ।
३८. श्रीमद्वैतसूत्रात् ।
३९. श्रीमद्वैतसूत्रात् ।
४०. श्रीमद्वैतसूत्रात् ।
४१. श्रीमद्वैतसूत्रात् ।
४२. श्रीमद्वैतसूत्रात् ।
४३. श्रीमद्वैतसूत्रात् ।
४४. श्रीमद्वैतसूत्रात् ।
४५. श्रीमद्वैतसूत्रात् ।
४६. श्रीमद्वैतसूत्रात् ।
४७. श्रीमद्वैतसूत्रात् ।
४८. श्रीमद्वैतसूत्रात् ।
४९. श्रीमद्वैतसूत्रात् ।
५०. श्रीमद्वैतसूत्रात् ।
५१. श्रीमद्वैतसूत्रात् ।
५२. श्रीमद्वैतसूत्रात् ।
५३. श्रीमद्वैतसूत्रात् ।
५४. श्रीमद्वैतसूत्रात् ।
५५. श्रीमद्वैतसूत्रात् ।
५६. श्रीमद्वैतसूत्रात् ।
५७. श्रीमद्वैतसूत्रात् ।
५८. श्रीमद्वैतसूत्रात् ।
५९. श्रीमद्वैतसूत्रात् ।
६०. श्रीमद्वैतसूत्रात् ।
६१. श्रीमद्वैतसूत्रात् ।
६२. श्रीमद्वैतसूत्रात् ।
६३. श्रीमद्वैतसूत्रात् ।
६४. श्रीमद्वैतसूत्रात् ।
६५. श्रीमद्वैतसूत्रात् ।
६६. श्रीमद्वैतसूत्रात् ।
६७. श्रीमद्वैतसूत्रात् ।
६८. श्रीमद्वैतसूत्रात् ।
६९. श्रीमद्वैतसूत्रात् ।
७०. श्रीमद्वैतसूत्रात् ।
७१. श्रीमद्वैतसूत्रात् ।
७२. श्रीमद्वैतसूत्रात् ।
७३. श्रीमद्वैतसूत्रात् ।
७४. श्रीमद्वैतसूत्रात् ।
७५. श्रीमद्वैतसूत्रात् ।
७६. श्रीमद्वैतसूत्रात् ।
७७. श्रीमद्वैतसूत्रात् ।
७८. श्रीमद्वैतसूत्रात् ।
७९. श्रीमद्वैतसूत्रात् ।
८०. श्रीमद्वैतसूत्रात् ।
८१. श्रीमद्वैतसूत्रात् ।
८२. श्रीमद्वैतसूत्रात् ।
८३. श्रीमद्वैतसूत्रात् ।
८४. श्रीमद्वैतसूत्रात् ।
८५. श्रीमद्वैतसूत्रात् ।
८६. श्रीमद्वैतसूत्रात् ।
८७. श्रीमद्वैतसूत्रात् ।
८८. श्रीमद्वैतसूत्रात् ।
८९. श्रीमद्वैतसूत्रात् ।
९०. श्रीमद्वैतसूत्रात् ।
९१. श्रीमद्वैतसूत्रात् ।
९२. श्रीमद्वैतसूत्रात् ।
९३. श्रीमद्वैतसूत्रात् ।
९४. श्रीमद्वैतसूत्रात् ।
९५. श्रीमद्वैतसूत्रात् ।
९६. श्रीमद्वैतसूत्रात् ।
९७. श्रीमद्वैतसूत्रात् ।
९८. श्रीमद्वैतसूत्रात् ।
९९. श्रीमद्वैतसूत्रात् ।
१००. श्रीमद्वैतसूत्रात् ।

नारिक लवागम ३. २-३-३

म. १५०

સ્વધર્મના મુખ્ય સિદ્ધાન્તો.

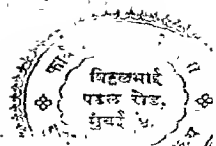
૧. જગત સત્ય છે.
૨. જગત, જીવ, અન્તર્યામી, અક્ષર ઇત્યાદિનું નિમિત્ત અને ઉપાદાન કારણ શુદ્ધ નિર્ગુણ બ્રહ્મ શ્રીકૃષ્ણપરમાત્મા જ છે.
૩. જીવે અવિદ્યાથી કલ્પેયો અહન્તામમતાત્મક સંસાર મિથ્યા છે.
૪. જીવ આણુ છે, શુદ્ધ નિર્ગુણ બ્રહ્મનો અંશ છે, સ્વતઃ વ્યાપક નથી.
૫. પરબ્રહ્મ પુરુષોત્તમ શ્રીકૃષ્ણનું ધામ અક્ષરબ્રહ્મ ગણિતાનન્દ છે.
૬. સર્વોપરિ વેદાદિશાસ્ત્રે પ્રતિપાદિત પરમક્રોધાપન્ન વસ્તુ શ્રીકૃષ્ણ જ છે.
૭. શ્રીકૃષ્ણની સેવા એ જ અંશ જીવનો ધર્મ છે, અર્થાત્ વસ્તુતઃ સ્વધર્મ શ્રીકૃષ્ણસેવા જ છે.
૮. આત્મનિવેદન અને પ્રભુપ્રપત્તિ વિના અન્ય વિશ્વધર્મ હોઈ શકે જ નહિ.

શુદ્ધાદ્વૈત કોલેજ.

મદ્રાસ યુનિવર્સિટીમાં ઉત્સાહી રામાનુજ સંપ્રદાયીઓએ વિશિષ્ટાદ્વૈત કોલેજ કાઢી છે. બાદીઆ હાઈસ્કૂલની રકમમાં ચોડીક જ વૃદ્ધિ કરવાથી સુમાઈમાં શુદ્ધાદ્વૈત કોલેજ જોલી થકાય એમ છે. માત્ર શ્રીમદ્વેદાનંદભાગ્યાર્થજીનાં શ્રીમાનંદ અનુયાયીઓની વિદ્યા પ્રતિ અભિરુચિ વૃદ્ધિ પામતી ભય એ જ સ્પૃહણીય છે. આવી સામ્પ્રદાયિક શુદ્ધાદ્વૈત કોલેજમાંથી અણુભાષ્ય વિદ્વન્મણ્ડલ જેવા વિકટ પ્રાન્થોના જ્ઞાન સાથે બી.એ.નીકઅને એમ.એ.ની સંખ્યા વૃદ્ધિ પામવાથી શ્રીમદ્વેદાનંદભાગ્યાર્થના સમસ્ત યનાતન સંપ્રદાયને સ્પષ્ટ લાભ છે.

॥ શ્રીસુગોધિનીજી ॥

॥ શ્રીવેણીત ॥

નામ અને રૂપ એમ બે પ્રકારે કીડાકર્તા પુરુષોત્તમનું સૂક્ષ્મ બીજરૂપ નામાત્મક સ્વરૂપ તે ગાયત્રી, વૃક્ષરૂપ નામાત્મક સ્વરૂપ તે વેદ, અને ફલરૂપ રસરૂપ અમિત્તન્ધિ. સ્વરૂપ તે શ્રીમદ્ભાગવત. આસ્વાદ્યતાના પ્રતાપે કરીને બીજંથી અને દુઃખથી રસાત્મક ફલનો સસુલર્ક સર્વાનુભવગોચર છે, તેથી એક પ્રકારે બીજાત્મક ગાયત્રીથી અને કલ્પદ્રુઆત્મક વેદથી પણ નિર્ગલિત તત્કલ રસાત્મક શ્રીમદ્ભાગવતનો સસુલર્ક સદગ સિદ્ધ થઈ રહે છે. આ અલિસન્ધિથી પરામર્શ કરતાં તે ગાયત્રીમૂલકં વેદાર્થરૂપ શ્રીમદ્ભાગવતશાસ્ત્રના અજ્ઞાનન્દાધિક ફલાત્મક ભગવદ્સત્ત્વ જ યથાધિકાર પાન ઉત્તમોત્તમ જીવનનો સુમહાન ઉર્ગ છે એમ નેસર્ગિક પ્રતીતિ થઈ જાય છે. ગાયત્રીભાષ્યદ્વારા વેદનું સપ્રકાર તત્ત્વાર્થપ્રતિબંધના શાસ્ત્રાર્થપ્રકરણદ્વારા ગીતાનું, અને શ્રીમદ્ભાષ્યભાષ્યદ્વારા અલ્પમેત્રનું સ્વાસ્થ્ય સુવિસ્તૃત કરવાના મહામગલ પ્રસંગમાં જ પ્રસ્થાનવર્ણી સર્વાન્તર રસાત્મક ભગવાનન્દની અનુરૂપ રૂપરેખાનાં સર્વોચ્ચાપક દર્શન કરાવી લીધા પછી અતુલ પ્રસ્થાન શ્રીમદ્ભાગવતશાસ્ત્રમાં ત્રિવિધદુઃખહરણરીત 'હરિ આનન્દૈકસ્વરૂપ મધુરાધિપતિ શ્રીકૃષ્ણના અગાધ લીલાવારિધિમાં જ શ્રીમદ્ભાષ્યભીષ્મરનો આનન્દિક નિરોધ આ પ્રકારે અત્યંત કમનીય છે. નામરૂપકીડાકર્તા પુરુષોત્તમના ગાયત્રીમૂલક નિગમાર્થરૂપ પ્રસ્થાન-સૂત્રમણિ રસાત્મકસ્વરૂપ શ્રીમદ્ભાગવતમાં પ્રતિપદ અનુભૂતગાન પરમમધુર કૃપાનન્દનો શ્રી-સુગોધિનીસ્વરૂપે પ્રાદુર્ભાવ કેવલ અન્તરંગ દાટિમાં ચિરમ શ્રીપદ્માભાસાદિ નિજજન-ને જ અર્થે થયેલો છે. શ્રીમદ્ભાષ્યભીષ્મરનાં સર્વસ્વપૂત શ્રીસુગોધિનીજી ગાયત્રીની પણ ગાયત્રી છે, વેદનો પણ વેદ છે, ગીતાની પણ ગીતા છે, સત્ત્વનું પણ સત્ત્વ છે, એટલું જ નહિ પરન્તુ દર્શનનું પણ દર્શન છે, ફલનું પણ ફલ છે, રસનો પણ રસ છે, આ મહા-મહિદ્ સદ્ગદર્શનકર્મકાંડાનુભવસિત્તા સ્વરૂપમધુરિમાના આસ્વાદ્યર્થે શ્રીવેણીતનો આ એક પણ અધ્યાયના ભાષ્યમાં સહૃદય અવગાહન સુખમાં છે.

પૂર્વવિશેષબુધિશીલ દ્વાદશસ્કન્ધાત્મક શ્રીમદ્ભાગવતશાસ્ત્રના ૩૩૨ અધ્યાયમાં પુરુષોત્તમ-ની સર્ગોદિ આશ્રયાન્ત દશવિધ અનન્ત કીડાનું સુનિપુણ પતિપાન છે. અનન્ત દશવિધ લીલાએ ટીકેને પણ વિશિષ્ટ પુરુષોત્તમનું હૃદય તે નિરોધગ્રીવા જ છે, તેથી નિરોધગ્રીવા-પ્રતિપાદક દશમ સ્કન્ધ પરમનિગૂઢ છે. ૮૭ અધ્યાયના આ હૃદયાત્મક પરમનિગૂઢ નિરોધ-સ્કન્ધમાં જન્માદિ પંચ પ્રકરણ છે. ભક્તિયો પણ ઉત્કૃષ્ટ નિગમદાનમાં સાક્ષાત્ સ્વરૂપે કરીને પ્રાદુર્ભાવની વ્યપેક્ષા છે, તેથી ચાર અધ્યાયના પ્રથમ પ્રાદુર્ભાવપ્રકરણમાં સ્માર્ત ત્રિમૂર્તિથી પણ અધિક અનુર્જનિ પરિપૂર્ણ પુરુષોત્તમના પ્રાકટ્યની પરિચીત્તા છે. શ્રીપુરુષોત્તમનું સ્વરૂપ જ

૧. શ્રીસુગોધિનીજીમાં જ શ્રીમદ્ભાષ્યભીષ્મરના સિદ્ધાન્તસ્વાસ્થ્યના કોમલ છત્તાસુરે ગર્ભે શ્રીવેણીતભાષ્ય ઉદ્ભવ છે.

૨. નિરોધમગદ્નું વ્યાખ્યાન શ્રીસુગોધિનીજીના દશમ સ્કન્ધના પ્રથમ અધ્યાયના વ્યાખ્યાન-પ્રસંગે થયું છે.

ફલ છે, તદનિરિંકિત કોઈ ફલ જ નથી આ ભક્તિમાર્ગમાં મુખ્ય સિદ્ધાન્ત છે, અન્યથ ફલ-
ત્વનો વ્યપદેશ પણ પુરુષોત્તમના ફલાત્મક સ્વરૂપના કેવલ સમ્યન્ધમાત્રથી જ થઈ છે.
પુરુષોત્તમનો ફલાત્મક સાક્ષાત્સ્વરૂપસમ્યન્ધ જેવો તામસને થાય છે તેવો ઇતરને થતો નથી
તેથી અયો ગચ્છન્તિ તામસાઃની પણ કવચિત્ સ્થલવિશેષમાં તો અવ્યાપ્તિ પણ રમણીય થઈ
રહે છે. સાત્ત્વિક જીવની અભિરુચિ જ્ઞાનાદિ વિદિત માર્ગને વિષે અને વિદ્યેષાત્મક રાજસં જીવનો
વ્યામગ કર્મને વિષે હોય છે, તેથી સ્વભાવનો અન્યથાભાવ ન થયેલો હોવાથી વિદિત જ્ઞાનાદિ-
માર્ગમાં અભિરુચિમાત્ર સાત્ત્વિકને અને લૌકિકલૌકિક કર્મમાં વ્યામગતા વિદ્યેષવાન રાજસને
ફલાત્મક પુરુષોત્તમસ્વરૂપની વિસ્મૃત્તિનો પ્રભવ હોવાથી તાદૃશ મહારમ્ભરૂપ ફલમર્થન્ય
નિરોધ જ સિદ્ધ થઈ શકતો નથી, પ્રત્યુત તામસ જીવમાં તો માંદૂય હોય છે તેથી જ્યાં
આમલ પડે છે ત્યાંથી કોઈ પણ પ્રકારે જતો જ નથી એમ લોકમાં પણ દૃષ્ટિગાચર થાય
છે. ફલરૂપ ભગવત્સ્વરૂપવિષે શ્રીવ્રજજનને એવો તો સદજ સ્તેવ થઈ ગયો કે ધર્મનો
પણ ઉપદેશ નાકાદ્ ભગવાને કર્યો તોએ તે ભગવત્સ્વરૂપાનિરિંકિત ધર્મનો અંગીકાર ન જ
કર્યો અને આગલ પ્રભુસ્વરૂપાનિરિંકિત જ્ઞાનનો પણ સ્વીકાર ન કર્યો, તેથી સર્વા-
ત્મતાએ નિરોધ તો કેવલ શ્રીવ્રજજનને વિષે જ ફલીભૂત થયો; તામસ ધર્મના આ સામ્યે
કરીને અને શુદ્ધિમાર્ગની ગતિ મર્યાદાથી વિપરીત જ છે એ પણ જણાવવાને જન્મશ્લે-
ષથી અગ્રિમ ૨૮ અધ્યાયના પ્રકરણને ‘ નામસ ’ મંત્રા અર્પવામાં આવે છે. વસ્તુતઃ તો
આ પ્રકરણ તામસ નથી પરંતુ નિર્જીણ જ છે, અને જે નિરસાધન ભાગ્યવાનતા નિરો-
ધધાનાર્થ પરિપૂર્ણ શ્રીપુરુષોત્તમનો અત્ર સાક્ષાત્ પ્રાદુભાવ થયો તે શ્રીવ્રજજન પણ તામસ
નથી પન્તુ નિર્જીણ જ છે, ‘ તેથી મહાભક્તિયુક્ત મદ્યાત્મક યોગીને પ્રાયઃ નથી અત્ર જ્ઞાન
હનકર કે નથી વૈરાગ્ય હનકર ’ ઇત્યાદિ ભગવદ્વાક્યથી ‘ અને સ્વર્ગ અપવર્ગ અને નરકને
વિષે નુસ્માર્થદર્શી ’ એ વાક્યથી જ્ઞાનવૈરાગ્યસાધ્ય મોહની પણ નગ્નકુલ્ય ગણના હોવાથી
ભક્તિમાર્ગથી જ્ઞાનાદિમાર્ગની હીનતા અને ભગવદેકનિષ્ઠ વિરુદ્ધભાવવાન શ્રીવ્રજજનનું સર્વા-
ધિકત્વ શાસ્ત્રમિદ્ધ જ હોવાથી પ્રાકટ્યથી પછી ત્વરિત જ નિરોધધાનમાં મુખ્ય અધિકારી
શ્રીવ્રજજનનો જ પ્રમુખ આ પારિભાષિક તામસ પરંતુ વસ્તુતઃ નિર્જીણ જ પ્રકરણમાં પ્રસારાયો.
પુષ્ટિમાર્ગીય પ્રભુનો પ્રાદુભાવ જ સાધનનિષ્ઠને અર્થે નથી, પન્તુ કેવલ નિરસાધનને જ અર્થ છે,
તેથી કેવલ સ્વરૂપાકાંક્ષી નિરસાધન શ્રીવ્રજજનનાં પ્રમાણુ પ્રમેય સાધન અને ફલ પણ સર્વેશ્વર
સર્વોત્તમ પ્રાદુર્ભૂત પ્રભુસ્વરૂપ જ સ્વરૂપ-મર્થ નબં છે એ સિદ્ધાન્ત સ્પષ્ટ કરવાને આ તામસ
પ્રકરણના પ્રમાણુ પ્રમેય સાધન અને ફલ એમ ચાર અધ્યાન્તર વિભાગ છે. નિજ સ્વરૂપ-
પ્રાકટગ્થી પછી પ્રમાણુત્મક બાલલીલાનો સ્વીકાર કરીને શ્રીવ્રજજનને પ્રેમનું દાન કરે
છે, પ્રમેયાત્મક ઝોંચાચ્છાદિલીલાનો અંગીકાર કરીને શ્રીવ્રજજનને આસક્તિનું દાન કરે છે,
અને સાધનાત્મક ઝીગોંધનોદરણાદિ લીલાનો ઉરીકાર કરીને શ્રીવ્રજજનને વ્યસનનું
દાન કરે છે. નિરસાધન શ્રીવ્રજજનને આ સ્પૃહણીય પ્રસાર પ્રમાણુરૂપ પ્રેમ પ્રમેયરૂપ

૧. સર્વમાધનરાહિત્યં ફલાન્તો યદ સાધનમ્ । ફલં વા ગદગ્ન યદ પુષ્ટિમાર્ગ સ કથ્યતે
ઇત્યાદિ મુલશ્લેષ કરીને લક્ષિત.

૨. અદ્યાપ્તં નિદિ શયાનમતિધમેણ્ સ્લોકે કરીને સુચર્ણિત.

૩. ઇતર તો પ્રમાણુપ્રમેયસાધનફલનિર્વાદ ધર્માદિથી પણ મુસમ્ય જ છે

આસક્તિ અને સાધનરૂપ વ્યક્તિનું—અર્વાતમભાવનું—પણ સ્વરૂપતઃ જ દાન કરીને લલાનન્દ્યો પણ અધિક પરમધિમત્તભગવાનન્દાત્મક પુષ્ટિભાવસ્વરૂપ શ્રીરાસોત્સવોદિ અવિચલ નિલકી-લામાં મધ્યપાતાત્મ પ્રવેશરૂપ ઉત્કૃષ્ટાત્કૃષ્ટ ફલનું સદૃશ દાન કરે છે. પારિલાપિદનામસ પ્રકરણની અને સાક્ષાત્સ્વરૂપે કરીને નિરોધમહાફલદાનાર્થે આરબ્ધન કષ્ટમાં પ્રાદુર્ભૂત પ્રભુની એકાદશ સમાની શુદ્ધ પુષ્ટિમાર્ગીય સ્વપ્રસુર લીલાવર્ણનાની પણ ઉપસંગતિ, અત્ર જ યથા જાય છે. નિરોધસ્કન્ધના આ અધારના દ્વિતીય તામસ પ્રકરણના મધ્યમાં મધ્ય-મણિવત્ દ્વિતીય અવાન્તર પ્રમેય પ્રકરણના અન્તમાં સર્વોન્તર સ્વમધ્યનાયક અરમત્સર્વસ્વ શ્રીવેણુનિનાદનો સર્વોપકારક પ્રાદુર્ભાવ થાય છે, જે સ્વરૂપાત્મક સુધાના સંવલનવિના, પુષ્ટિમાર્ગીય પ્રભુના પણ રસાત્મ સ્વરૂપમાં આધિર્ભવિકતા ન સમર્પાતા અગ્નિ સર્વ જ લીલાનો આવિર્ભાવ સુદુર્લભ યથા જાય.

શ્રીમદ્ભગવાદ્ગીતરે આદ્ય કમથી શ્રીદશમસ્કન્ધના પૂર્વાર્ધના ૧૮મા અધ્યાયમાં શ્રીવેણુ-ગીતનો પ્રમંથ છે. આ સર્વ અવાન્તર પ્રમેયપ્રકરણમાં આસક્તિની અધ્યાયાર્થ. જ વર્ણના છે એ અખટ કરવાનું છે, તેથી પ્રમેયપ્રકરણના આ અન્તિમ સમમ અધ્યાયમાં શ્રીગોપીજનની આસક્તિનું સ્ફુટ વર્ણન કયું છે. મન ૧૭મા અધ્યાયના 'જનાસ્તાયં જહુર્ગોપ્યો ન કૃષ્ણહૃત્તત્તેનસઃ પર્યન્તના ૪૫મા શ્લોકમાં અને તેથી પણ પૂર્વ શ્રીગોપીજનની આસક્તિનું અસ્ફુટ-આમાય-વર્ણન તો છે જ, તથાપિ આ અધ્યાયમાં તો શ્રીગોપીજનની આસક્તિનું સ્ફુટ-વિશેષ-નિરૂપણ છે. આસક્તિ વર્ણનથી સ્ફુટ થાય છે, પ્રથમ પણ આસક્તિ તો હતી જ પરન્તુ વળુ ન ન હતું તેથી આસક્તિ અસ્ફુટ હતી, પરન્તુ આ અધ્યાયમાં તો વર્ણન છે તેથી આસક્તિ સ્ફુટ છે. ભગવદ્ચરિત્ર જ વર્ણ છે, અને ભગવાનનું દિવસચરિત્ર અને રાત્રિ-ચરિત્ર એમ તે વર્ણ ચરિત્રનો દિવિધ ભેદ છે, તેમ શ્રીગોપીજન અને ગોપવર્ગ એમ વર્ણુકનો-વર્ણુનકનો-પણ દિવિધ ભેદ છે. ભગવદ્દેન દિવસચરિત્રનું જ્ઞાન શ્રીગોપીજન કરે છે તેમ જ ભગવદ્દેન રાત્રિચરિત્રનું જ્ઞાન ગોપવર્ગ પણ કરે છે, તેથી યથાપિ શ્રીગોપીજનનો જ નિરોધ તો મુખ્ય છે તથાપિ યથાધિકાર ગોપવર્ગને પણ આ પ્રકરણમાં નિરોધનું દાન થયું છે એમ મિદ્ધ થાય છે. બાલકો જે કાંઈક વૃત્ત અનુભવે છે તે નિજ બાલ્યસ્વભાવથી જ ઉત્સાહપૂર્વક મર્ચસમક્ષ કથે છે તેમ ગોપવર્ગ કાંઈ અસ્વસ્વભાવથી જ સર્વરામક્ષ ભગવદ્ચરિત્રનું કથન કરે તો નથી, પરન્તુ પ્રભુવિપવક આસક્તિથી જ કથન કરે છે, અને આસક્તિનો તો આ સ્વભાવ જ છે કે જે પ્રભુચરિત્ર-નું સર્વસ્વનાએ જ્ઞાન થયું છે તેનું વ્યકન કથન સર્વમમક્ષ જ નહિ પરન્તુ દેવલ સમાન-શીલભમક્ષ જ તે આસક્તિ કરાવે છે. પ્રભુને વિષે ગોપવર્ગ આસક્ત છે તેવાં જ આસક્ત શ્રીગોપીજન પણ છે, તેથી ગોપવગ સ્વસમાનસર્વ શ્રીગોપીજનસમક્ષ જ સ્વસ્વગ્રેહમાં સ્વમર્ચસ્વ ભગવદ્ચરિત્રનું વ્યકન કથન કરે છે. નિજ સર્વસ્વનું આ પ્રકારે આસક્તિપૂર્વક વ્યકન કથન સમાનશીલની જ સમક્ષ થાય છે, તેથી તે કથન સુન્દર છે. આથી સુન્ધકત

૧. પાર્શ્વસ્થ મણિની પણ અતિચરિત શોભાના નિદાનમ્ભૂત.

૨. શ્રીનન્દાલયમાં શ્રીવેણુગીતપ્રસ્તાવના અને શ્રીરાસોત્સવપ્રસ્તાવનાં એમ ત્રિવિધ સ્વરૂપાત્મ પ્રાદુર્ભાવમાં પણ સુમધ્ય.

થઈ રહે છે કે જેમ દિવસે શ્રીગોપીજન શુભગાન કરે છે તેમ રાત્રિએ ગોપવર્ગ પણ શુભ-
 ગાન કરે જ છે. પ્રમેયપ્રકરણની પ્રારંભમાં પણ આ જણાવ્યું જ હતું અને આ પ્રકરણના
 અન્તમાં અત્ર પણ અન્તરંગક્રીડાર્થ વનપ્રવેશપ્રસંગમાં 'સગોગોપાલકઃ' 'ગોપવૃન્દૈઃ'
 ઇત્યાદિથી ગોપવર્ગનો સહભાવ કથાને તેનું પુનઃ સ્મરણ કરાવ્યું. એમ ન હોય તો જેમ
 વ્રતવરદાનપ્રસ્તાવમાં પ્રભુ પ્રધાર્યા ત્યારે ગોપવર્ગને સાથે ન લેતાં અનીટ કાર્યની મમાસિધી
 પેદી જ ગોપસહિત થઈ ગયા તેમ અત્ર પણ પ્રભુ એકાકી જ પ્રધારત. અન્તરંગ-
 ક્રીડાર્થ વ્રતદાનપ્રવેશપ્રસંગમાં ગોપનો સહભાવ જ ગોપવર્ગની પ્રભુવિષયક આસક્તિ
 સિદ્ધ કરે છે. દિવસે શ્રીગોપીજન આસક્તિપૂર્વક ભગવચ્ચરિતનું વર્ણન કરે છે એ
 તો આ અધ્યાયમાં સ્પષ્ટ જ છે. દિવસે સમસ્ત શ્રીસ્વામિનીજની શ્રીમદ્ગોકુલમાં નિજ
 ગેહમાં ઐથિતિ છે, તથાપિ ભગવાન વનમાં જે જે લીલા કરે છે તે મર્વ લીલાને ભગવદ-
 ભાવના સામર્થ્યે નિજ હૃદયમાં અનુભવીને ગાન કરે છે, તેમ સમસ્ત ગોપવર્ગ પણ
 રાત્રિગત ભગવદ્લીલાને અતિશયિત આમકિતના અનુભાવે સ્વસ્વહૃદયમાં અનુભવીને
 ગાન કરે છે પરન્તુ ભગવદ્કૃત ગોપવર્ગગેય રાત્રિલીલા અતિગોપ્ય છે તેથી શ્રીશુકે
 શ્રીમદ્ભાગવતમાં તે લીલાનું સ્પષ્ટ કથન ન કર્યું, શ્રીગોપીજને દિનલીલાનું ગાન કર્યું એમ
 કથનમાત્રથી જ ગોપવર્ગે પણ રાત્રિલીલાનું ગાન કર્યું એમ કથાર્થ જ રહે છે. અત્ર
 શ્રીસ્વામિનીજકૃત શુભગાનના કથનથી અન્ય તદનુરૂપાણિ શ્લોકમાં ઉક્ત ગોપવર્ગે કરેલા
 શુભગાનનું સહજ સ્મરણ થઈ જાય છે. ભગવદ્લીલાના ગાનનું કારણ આસક્તિ છે, આસક્તિ
 કારણ છે, લીલાગાન કાર્ય છે, વસી, ન્યા ન્યાં આસક્તિ સિદ્ધ છે ત્યાં ત્યાં તેનું કાર્ય
 શુભગાન પણ સિદ્ધ જ છે, શ્રીગોપીજન આસક્ત છે તેથી શ્રીગોપીજન શુભગાન કરે છે,
 શ્રીગોપીજનની અને ગોપવર્ગની ઉભયની પ્રભુને વિષે આસક્તિ સમાન છે, ગોપવર્ગની
 પણ પ્રભુને વિષે આસક્તિ છે જ એ તો પ્રથમ જણાવ્યું છે, તેથી ગોપવર્ગની આસક્તિનું
 કાર્ય લીલાગાન પણ જણાવી જ દીધું છે, કેવલ એટલું જ કે રાત્રિચરિત નિતાન્તગોપ્ય
 છે તેથી ગોપગેય રાત્રિચરિતનું માત્ર સ્પષ્ટ કથન શ્રીશુકે ન કર્યું. આ શ્રીવેણુગીતાધ્યાયમાં
 ૨૦ શ્લોક છે, તેમાંના પ્રથમ શ્લોકમાં વર્ણિત વૃન્દાવનપ્રવેશ અને દ્વિતીય શ્લોકમાં
 વર્ણિત શ્રીવેણુકૃન્નરૂપ યોધન શ્રીગોપીજનની આસક્તિના ઉદ્દયોધનને-ઉદ્દીપનને-અર્થે છે,
 પૂર્વાધ્યાયમાં ગોવૈસ્તવોરદ્મુત શ્લોકમાં ગોપવર્ગની અને આ અધ્યાયમાં શ્રીગોપીજનની
 ભગવદ્ગુણમાં જ આસક્તિ સ્પષ્ટ છે, તથાપિ કાર્યથી કારણનું અનુમાન કરવાનું છે. ભગવદ્-
 ગુણને વિષે આસક્તિ કાર્ય છે, અને ભગવાનને વિષે આસક્તિ કારણ છે, ભગવાનને વિષે
 આસક્તિ હોય તો જ ભગવદ્ગુણને વિષે આસક્તિ સંભવે, કારણમિના કાર્ય સંભવે નહિ,
 ભગવાનના ગુણવિષે આસક્તિરૂપ કાર્ય તો સ્પષ્ટ છે જ, તેથી ભગવાનને વિષે આસક્તિ-
 રૂપ કારણ પણ વિદ્યમાન છે એમ નિશ્ચય છે. ન્યાં ન્યાં ગુણમાં આસક્તિ હોય ત્યાં ત્યાં
 ગુણમાં પણ આસક્તિ હોય જ એવો કોઈ નિયમ નથી એમ અનિયમ કરવીને ભગવદ્-
 સક્તિ કદાચિત્ ગુણસમ્પન્નમર્થી યંપેલી ગોંણી હશે એમ પણ ન માનવું. પ્રથમ પ્રેમનો
 પ્રાદુર્ભાવ થાય છે અને તદનન્તર આસક્તિનો આવિષ્કાર થાય છે, તેથી ભગવદ્સક્તિ ગોંણી
 નથી પરન્તુ સુખ્યા છે, પ્રેમપૂર્વક જ છે. પ્રેમ ન હોય તો ગગોપાલક કહોને સખામ-

હલનો સહભાવ જ ન દેહન. પ્રેમનો પૂર્વભાવ છે અને આસક્તિનો-ઉત્તરભાવ છે, પૂર્વ-ભાવના નિરૂપણવિના ઉત્તર ભાવનું નિરૂપણ ન સંભવે, તેથી અત્ર 'પ્રેમનું' પણ નિરૂપણ છે જ. જન્માવનપ્રવેશરૂપ પ્રથમ સ્થોકમાં આ પ્રેમનું કથન છે, અને ઉદ્ધૃત જ પ્રેમમાંથી આસક્તિનો આવિષ્કાર થાય છે, તેથી દ્વિતીય સ્થોકમાં વેણુકુળનરૂપ ઉદ્દ્યોધનનું નિરૂપણ કર્યું છે. લૌકિક પ્રેમ હોય તો ટાકિલાદિકના દૂગ્ધનથી પણ તેના પ્રેમનો ઉદ્દ્યોધ યર્ષ ન્તય, પરંતુ અલૌકિક ભગવદ્વિષયક પ્રેમનું ઉદ્દ્યોધન તેમ યર્ષ શકતું નથી, તેથી અલૌકિક પ્રેમના ઉદ્દ્યોધનાર્થે અલૌકિક વેણુકુળન થયું. વેણુનું દૂગ્ધન પણ યઃકથન કરી લે તો અલૌકિક પ્રેમનો ઉદ્દ્યોધ ન થાય તેથી વેણુકુળન પણ પ્રભુએ સ્વતઃ જ કર્યું. વેણુકુળન-રૂપ માત્ર ઉદ્દ્યોધન જ પ્રભુએ સ્વતઃ કર્યું અને પ્રેમ તો અવચિહિત અવજ્ઞાન્નિસાધને જ કરીને જ પ્રાપ્તિ સિદ્ધ યર્ષ જ ગયો દનો એમ પણ નથી. પ્રેમ આમકિનની પૂર્વાવસ્થા છે, અને તે પ્રેમનું પણ દાન દરિએ જ સ્વતઃ કર્યું. પ્રમાણપ્રકરણીય લીલા પ્રકટ કરીને પ્રભુએ સ્વસ્વરૂપ વિષે પ્રેમનું દાન અને પ્રમેયપ્રકરણીય લીલા પ્રકટ કરીને આમકિનનું દાન શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા કર્યું. જન્માવનમાં સંગોગોપાલપ્રવેશપૂર્વક વેણુકુળન કરીને તે આમકિનના ઉદ્દ્યોધનાર્થે વેણુકુળન પણ અન્ન કોષ્ટએ નહિ પરંતુ દરિએ જ કર્યું. પ્રેમ આસક્તિ અને ઉદીપક વેણુકુળન એટલું જ માત્ર ભગવત્કૃત છે એમ નહિ પરંતુ અત્ર તો મર્વ જ સામગ્રી ભગવત્કૃત છે, કારણ કે પ્રભુ નિજ અંગીકારમાયથી જ સર્વ મિદ્ધ કરે છે. સાધનની સમ્પત્તિ પણ સ્વતઃ જ કરી કર્ષેને પ્રભુ દક્ષદાન કરે છે, તેથી પુષ્ટિમાર્ગમાં પ્રભુ જ સાધન છે. ચમેવૈવ જુષ્ટિ ધર્યાદિ શુનિરૂપાનું પૂથ અત્ર પ્રમાણકારીને પણ સતોપ સમર્પે છે. પ્રેમ આમકિન ઉદીપક દૂગ્ધન સર્વ જ સામગ્રી ભગવત્કૃત અલૌકિક છે તેથી અત્ર ટાકિલાદિકના ઉદીપનના નિષેધથી મર્વ જ દુટ લૌકિક અવચિહિત પ્રકારનો નિર્વંધ યર્ષ ગયો. શ્રીગોપી-જનને વિષે ભગવાનનો પ્રેમ ન હોત તો પ્રભુ જન્માવનપ્રવેશ જ ન કરત અથવા પ્રવેશ કર્યા પછી ઉદ્દ્યોધન ન કરત, પરંતુ પ્રભુએ તો જન્માવનમાં પ્રવેશ કર્યો એટલું જ નહિ પરંતુ ઉદ્દ્યોધન પણ કર્યું, તેથી ભગવાનનો શ્રીગોપીજનને વિષે પ્રેમ છે એમ નિશ્ચય યર્ષ ન્તય છે. 'ભગવાનનો પણ આપણે વિષે પ્રેમ છે' એમ જાણ્યા પછી જ શ્રીગોપીજનનો પ્રેમ ઉદ્ધૃત થયો અને તેથી રીતિએ જ ઉદ્ધૃત પ્રેમ મુખ્ય છે એ આદ્ય સ્થોકકથા સૂચીને અગિમ સર્વ જ વર્ણન આસક્તિપૂર્વક-મુખ્ય ભગવદ્દાસક્તિપૂર્વક-જ થાય છે એમ શ્રીશુક વિદાદ કર્યું. 'કુસુમિતવનરાજિ' સ્થોકમાં યદપિ ધતર ઉદ્દ્યોધનની પણ ઉક્તિ છે તથાપિ વસ્તુતઃ અત્યંત મર્વ ઉદ્દ્યોધનમાત્ર ભગવત્કૃત જ છે, કારણ કે આ સર્વ જ વર્ણન ભગવદ્-ગુણગાનમાં આસક્તિ શ્રીશુક કરે છે. આસક્તિપર્વન્તનું અલૌકિક દાન થયું હોય તથાપિ જ્યાં-પર્વન્ત ભગવાન સ્વયં વિદ્યાનું દાન ન કરે ત્યાંપર્વન્ત પ્રભુના સ્વરૂપનું પ્રભુના ગુણનું અને પ્રભુની લીલાનું જ્ઞાન જ યર્ષ શકતું નથી એ ચમેવૈવ જુષ્ટે શુતિનું સ્વારસ છે. જન્માવન-પ્રવિષ્ઠપ્રવૃત્ત વેણુકુળનનું અવજ્ઞ કરીને શ્રીગોપીજનને વર્ણન કરવાનો ઉપક્રમ કર્યો તથાપિ તે આમકિન કેવલ આસક્તિમાત્ર જ હતી વિદ્યામદિન આસક્તિ ન હતી, તેથી વર્ણનના-ગાનના-ઉપક્રમને અન્તે-તદ્વર્ણવિનુમારખ્યાઃ સ્થોકને અન્તે-વર્ણપાઠં નટવરવપુઃ કર્ણયોઃ કર્ણિકારં એ એક સ્થોક કરીને વિદ્યાનું-જ્ઞાનસ્વરૂપજ્ઞાનનું-સ્પૃષ્ટ-સપરિકર-વર્ણન છે. પ્રભુદત્ત પણ કેવલ આમકિનમાત્રવશાત્ ગાનનો ઉપક્રમ થયો, તથાપિ સ્મરવેગે મનઃવિદિશ્મ યર્ષ થયું,

ગાન જ ન થઈ શક્યું, તેથી અન્તે પ્રભુએ સ્વતઃ શ્રીગોપીજનને વિદ્યાનું પણ દાન કર્યું, જે અલ્પસ્વરૂપાત્મક વિદ્યાનું અપરિકર વર્ણન વર્હાપીડે શ્લોકમાં સ્પષ્ટ છે. અર્થાત્ ગુણગાનમાં અંગેષિત પ્રેમ આસકિત અને વિદ્યા અર્થ જ સામગ્રી સર્વથા ભગવદધીન જ છે. વિદ્યા પણ દ્વિવિધ છે, અમૂર્ત અને મૂર્ત, તેથી નાદબ્રહ્માત્મક અમૂર્ત વિદ્યા અન્તઃકરણમાં અનુભવાવીને તદ્વિદ્યાદ્વયજ્ઞ સ્વરૂપાનુભવ પણ પ્રથમ તો ગાનદ્વારા અન્તઃકરણમાં જ દરાવ્યો, અને સ્વલોકાદ્યાત્મક વ્યાપિવેકુંડના બાહ્ય અનુભવાત્મક મૂર્ત વિદ્યાએ કરીને તે મૂર્ત વિદ્યાના ફલજ્ઞ સ્વરૂપાન-દાનુભવનું દાન તો અદ્વિરંગસંગદ્વારા આગલ રાસોત્સવપ્રસ્તાવમાં જ કર્યું. અત્ર દત્ત વિદ્યા અને તત્ત્વજ્ઞ અમૂર્ત છે, મૂર્ત વિદ્યા અને તત્ત્વજ્ઞ પ્રમગ તો આગલ ફલપ્રકરણમાં જ કથારો. ‘વિદ્યા’ રાજ્ઞેના પ્રયોગ ઉપાસનામાં થાય છે તેમ સાક્ષાત્કારમાં પણ શક્ય જ છે, અથવા વિદ્યાનો અર્થ વિદ્યાશક્તિ જ થાય છે. વિદ્યાવિના ભગવત્પ્રાપ્તિ નથી એમ વિદ્યાયામૃતમશ્નુતે શ્રુતિનું મર્મ છે, તેથી શ્રીવજ્રજનમાં પણ વિદ્યાનું નિરૂપણ થાય છે. આ અધ્યાયના પ્રારંભથી પંચમ વર્હાપીડે નટ્વરવપુઃ કર્ણયોઃ કર્ણિકારં શ્લોકપર્યન્ત વૈરાગ્ય સાંખ્ય યોગ તપ અને ભક્તિ એ પ્રકારે પંચ પર્વે કરીને યુક્ત વિદ્યાનું પ્રતિપાદન છે. પંચપર્વા વિદ્યાનું દાન થયું તે પછી જ શ્રીગોપીજનને ભગવદ્ગુણવર્ણનરૂપ ભગવત્પ્રાપ્તિ સિદ્ધ થઈ. પંચપર્વાત્મક વિદ્યાના નિરૂપણથી પછી જ વિદ્યાને અન્તે ગૂનનો પણ ફલોન્મુખ ઉપક્રમ ચલેલો છે, તેથી આ વિદ્યા બ્રહ્મવિદ્યાથી પણ અધિક છે, બ્રહ્મવિદ્યાનું પણ ફલ છે, એમ નિશ્ચય થઈ રહે છે. પંચપર્વાત્મક વિદ્યાના અન્તમાં તત્ત્વજ્ઞ ગાનનો પ્રારંભ કલ્યા, તેથી ગુણગાન બ્રહ્મવિદ્યાથી પણ અધિક છે, બ્રહ્મવિદ્યાનું પણ ફલ છે. વસ્તુતઃ લીલાગ્રંથ છવને દાન થયેલી વિદ્યા પણ અસાંકિક છે, અને શ્રીવજ્રસીમન્તિનીજીને તે જ અસાંકિકવિદ્યાસમ્પત્તિનું દાન થયેલું છે. આ અસાંકિકી ભગવદ્દત્તા લીલોપયોગિની વિદ્યાનાં વૈરાગ્યાદિ પંચ પર્વના સ્વરૂપ પણ તેમાં જ વિચિત્ર છે. ભગવદતિરિક્ત પદાર્થમાત્રમાંથી અનુરાગની નિવૃત્તિ એ અત્ર વૈરાગ્ય છે, પુરુષોત્તમ દસાત્મક છે એવું જ્ઞાન અત્ર સાંખ્ય છે, ચિત્તની ભગવદેકપરતા અત્ર યોગ છે, ભગવદ્વિરહમાં આત્મન્ટિક તાપકલેશનો અનુભવ એ અત્ર તપ છે, અને ધર્મ અર્થ કામ અને મોક્ષ એ ચારે પુરુષાર્થની આકાંક્ષાથી રહિત ભગવદાસકિત અત્ર ભક્તિ છે. આ પંચપર્વા પુષ્ટિમાર્ગીય વિદ્યાનું શ્રીવજ્રનુદરીને દાન થયેલું છે. પુષ્ટિમાર્ગીય ભગવદ્દત્ત વિદ્યાનું પંચમ પર્વ જે ભગવદાસકિતરૂપ ભક્તિ તે ભક્તિનું-ભગવદામકિતનું-આ અધ્યાયમાં નિરૂપણ છે. શ્રીગોપીજનની આ પ્રકારની ભગવદાસકિત આ અણદસ અધ્યાયનો-શ્રીવેણુગીતાધ્યાયનો-અર્થ છે. વર્હાપીડે નટ્વરવપુઃ કર્ણયોઃ કર્ણિકારં શ્લોકમાં ઉક્ત ભગવત્સ્વરૂપાનુભવ તો બ્રહ્મભાવની પણ ઉત્તર દશા છે. આ અવસ્થા ભક્તિએ કરીને પ્રાપ્ત છે, મત્તયા મામભિજ્ઞાનાતિ શ્લોકમાં પ્રોક્ત ભક્તિએ કરીને પ્રાપ્ય અભિજ્ઞાનું તે જ આ વર્હાપીડે શ્લોકાક્રમ ભગવત્સ્વરૂપાનુભવ. શ્રીગોપીજનને આ અભિજ્ઞારૂપ ભગવત્સ્વરૂપાનુભવનું દાન થયું એમ અક્ષરવર્તનાં ફલમિદં ઇત્યાદિ શ્લોકમાં મુખ્યકે છે, તેથી આ અધ્યાયમાં જે વર્ણન છે તે આસકિતપૂર્વક જ છે એમ.

૧. અમૂર્ત વિદ્યામાં શ્રીવદ્ભક્તસદ્ભૂષકમાર શ્રીમદ્ભક્ષાધીશ્વરનાં સ્વરૂપનું અને મૂર્ત વિદ્યામાં શ્રીમદ્ભક્ષરાજકમાર શ્રીમદ્વિદ્યવરના સ્વરૂપનું ચિન્નન પણ ફલપ્રદ થયો.

૨. નવચરકન્ધાર્થકેવ ભક્તિથી પણ આ બળિ તો વિવરણ જ છે

નિશ્ચય થઈ રહે છે. નિશ્ચય કરી લીધા પછી જ અભિજ્ઞ જન સ્વરૂપ પ્રકટ કરે છે. વર્ણન તો અક્ષરવર્તા ફલમિદ્ શ્લોકથી જ પ્રારંભાય છે, એ વર્ણન આસક્તિ-પૂર્વક જ થાય છે, તેથી કેવલ સાધનરૂપ જ નથી પરંતુ ફલરૂપ જ છે, અને ફલરૂપ છે તેથી જ તે વર્ણન પંચપર્વા વિધાના અન્તમાં ચલ્યું છે. અવપર્વન્ત આ અધ્યાયના પ્રારંભના શ્લોકપદ્ધત્તુ સ્વાસ્થ્ય સ્પષ્ટ થયું. આગલ ત્રયોદશ શ્લોક કરીને શ્રીગોપીજનકૃત ભગવદ્ગુણવર્ણન છે, અને અન્તિમ ૨૦મા શ્લોકમાં આ આસક્તિપ્રતિપાદક પ્રમેયપ્રકરણનો ઉપસંહાર છે. શ્રીગોપીજનગેય શ્રીવેણુગીતના શ્લોકની ત્રયોદશ સંખ્યામાં પણ મર્મ છે. પ્રવાહી જીવ દ્વાદશમામાત્રક કાલને ઉપાસે છે, અને માર્યાદિક જીવ દ્વાદશાંગ પુરુષને ઉપાસે છે, પ્રવાહિજીવોપાસ્ય દ્વાદશમામાત્રક કાલથી અને માર્યાદાજીવોપાસ્ય દ્વાદશાંગ પુરુષથી પગ્ન શ્રીગોપીજનગેય પદાર્થ અધિક છે, ઉત્તમ છે, ત્રયોદશાંગ છે. શ્રીગોપીજનગેય શુદ્ધપુષ્ટિમાર્ગીય આ ત્રયોદશાંગ તત્ત્વ કાલથી પણ અધિક કલાધિક-નિત્યલીલાસ્થ-અને દ્વાદશાંગ પુરુષથી પણ ઉત્તમ પુરુષોત્તમ છે, અક્ષરવાનનું ફલ છે, તેથી શ્રીમદ્ગરીમંતિનીમંત્રીની નિત્યલીલાસ્થ પુરુષોત્તમનું સ્વરૂપ શુદ્ધ અને લીલા મર્મ જ નિત્ય છે એમ મહાજ સિદ્ધ થઈ રહે છે.

પૂર્વ-૧૭મા-અધ્યાયના અન્તમાં ભગવત્ત્રીનાર્થ શરદત્તુ વર્ણન થયું. હવે આ અધ્યાયનામાં ભગવાન્તો દ્વન્દ્વવનમા લીલાર્થ પ્રવેશ વ્યાય છે.

ઈત્યંશરસ્ત્વચ્છજલં પદ્માકરમુગાન્ધિના ।

ન્યવિશદ્વાયુના વાતં સગોગોપાલકોચ્યુતઃ ॥ ૧ ॥

અક્ષરાર્થ-આ પ્રકારની શરદે કરીને સ્વચ્છ છે જલ જેમાં એવા અને પદ્માકરના મુગાન્ધે યુક્ત વાયુએ વાત (વૃન્દાવનમાં) અચ્યુતે ગાયો અને ગોપાત્ર સહ નિવેશ કર્યો. ૧

વ્યાખ્યાન-‘આ પ્રકારની જે શરદ તે શરદે કરીને સ્વચ્છ છે જલ જેમાં એવા વૃન્દાવનમાં અચ્યુતે પ્રવેશ કર્યો’ એમ શ્લોકના પદનો સમ્મન્વ છે. મહર્ષિ આ શ્લોકમાં ‘વૃન્દાવન’ પદનું સ્પષ્ટ કથન નથી, તથાપિ પૂર્વ અધ્યાયમાં લીલાના અધિકરણદેશત્વે કરીને વનનું કથન છે, અને આ અધ્યાયમાં જ દ્વિતીય શ્લોકમાં ‘કુસુમિત્તવનરાજે’ પદમાં વનના ચિહ્ન છે, અને પંચમ શ્લોકમાં તો વૃન્દારણ્યxxxxપ્રાવિષ્ઠત્ત એમ સ્પષ્ટ જ ઉક્તિ છે, તેથી અત્ર પ્રવેશસ્થાન વૃન્દાવન જ છે એમ નિશ્ચય થઈ રહે છે, અત્ર-આ અધ્યાયમાં-પણ પૂર્વવત્ અધિદેવિકો શક્તિએ સદ લીલા વક્તવ્ય છે. ભગવાન્તી શક્તિઓમાં પણ ભગવદ્વત્ અતીક્રિયત્ નિત્યત્ દ્વન્દ્વાદિક ત્યાગાદિક મર્મ છે એ જણાવવાને, અને ભગવદ્બોધ્ય શ્રીમદ્ગરીમંતિનીજીના અધૈકિકનિત્યમહાજમયુક્ત સ્વરૂપનું જેમને અભિજ્ઞ જ નથી તેના અનભિતથી શ્રીસ્વામિનીજીઓનું સ્વરૂપ શુભ રક્ષવાને, અત્ર શક્તિપદનો પ્રયોગ થયો છે. ત્યાં-લીલામાં-નાયક ઉત્કૃષ્ટ છે એ જણાવવાને પ્રયુક્ત અચ્યુત કહ્યા. સ્વરૂપથી જેમની કદાપિ સ્મૃતિ જ ન થાય એવા ઉત્કૃષ્ટ અચ્યુતનાયકની લીલામાં અનુભવિકા પણ ગાયો છે. લીલા-રસની અનુભવકર્તા ગાયો છે, તેથી પણ નાયકનો નિર્દોષ ઉત્કર્ષ સિદ્ધ થાય છે. જેમ ગાયો અનુભવિકા છે તેમ ગોપવર્ગ લીલામાં સેવક છે. શક્તિઓની-શ્રીમદ્ગરીમંતિનીજીની-નિર્વ-ચતા સિદ્ધ કરવામાં એ સેવકાને વિનિયોગ છે. આ ગોપવર્ગ દેવ છે. ૧૬મા અધ્યાયમાં,

ભાસન્ સુવિસ્મિતાના વ્યાખ્યાનમાં પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે કે એમની ઇન્દ્રિય નિર્દોષ છે, તેથી આ ગોપવર્ગ દેવ છે. શ્રીવજ્રસીમંતિનીજ સહ ભગવદ્દીવામાં નિર્ભયતાસમર્પક નિહુંદેન્દ્રિયવાન્ દેવસ્વરૂપ ગોપવર્ગ સાક્ષી છે. દેવના સાક્ષિત્વથી ભગવદ્દીવાનું દિવ્યત્વ પણ સિદ્ધ થઈ રહે છે. સાક્ષી (૧) સ્વાર્થથી અને સ્વાર્થથી અપેક્ષાથી પણ રહિત (૨) ફલભોગસમર્પક અને (૩) ફલભોગમાં યથાધિકાર અર્વર્તક હોય છે. આ સર્વ ધર્મ અત્રા નજ અન્તરંગ ગોપવર્ગમાં છે, તેથી ઉપનિષદ્દાદિમાં પરમાત્માને સાક્ષી કહ્યા છે તેમ અત્રા ગોપને સાક્ષી કહ્યા. પ્રભુની નિર્દોષ પૂર્ણગુણ હીલામાં રમણ પણ જલના અને સ્થલના બેદે કરીને દ્વિવિધ છે. નિર્ભર રમણમાં પવનની અપેક્ષા રહે છે. જલકોડામાં તો નિર્મલતાની અને શૈલ્યના અભાવની પણ અપેક્ષા રહે છે. જલ અતિશય શીતલ ન હોય અને નિર્મલ હોય તો જલકોડા પણ રસાલ થાય. ઋતુ શરદે છે, તેથી જલ નિર્મલ છે, અને અતિશય શીતલ પણ નથી. શરદે કરીને જ્યાં જલ સ્વચ્છ છે ત્યાં પ્રવેશ કર્યો, કયા સ્થલમાં પ્રવેશ કર્યો એનો વિશેષતઃ નિર્દેશ આ સ્લોકમાં નથી. કોડાર્થ જલપ્રવેશનો નિર્દેશ છે. પત્તાકરનો જે મુખુ-શૈલ્યસહિત-ગન્ધ તે પત્તાકરમુગન્ધ, પત્તાકરમુગન્ધે કરીને યુક્ત તે પત્તાકરમુગન્ધ, એવા પત્તાકરના મુગન્ધિ વામુએ વાત વનમાં અમ્યુતે નિવેશ કર્યો. પવન મન્ધવાન્ છે, તેથી જ મન્ધભરને લીધે તે મન્દ પણ છે. કોડામાં એટલું-શીત મન્દ મુગન્ધિ પવન-જ અપેક્ષિત છે, આ સ્લોકમાં વિશેષણૂત ધર્મનું જ પ્રાધાન્ય છે, તેથી સ્થલરૂપ વિશેષ્યનો નિર્દેશ નથી. અમ્યુતે નિવેશ કર્યો, આધિદૈવિકધર્મન્ત પ્રવેશ કર્યો. જ્યાં આગ્ન્યાથી દેવતાઓનો સમાગમ થયો અને તેત્રજ્ઞકટિના વિદ્વાસથી તેમણે સ્વસ્વસેવનાનું નિવેદન પણ કર્યું ત્યાપર્યન્ત પ્રવેશ કર્યો. સગોગોપાલ અમ્યુતે નિહુંદામિપ્રદેશધર્મન્ત પ્રવેશ કર્યો એમ દેવપ્રિય પરાણ રીતિએ જાણવાને આધિદૈવિકપદનો પ્રયોગ થયો છે, જેનો સંકેત નિ ઉપસર્ગથી શ્રીશુક જ કર્યો છે. ૧.

પ્રથમ સ્લોકમાં આ પ્રકારે પ્રચુકૃત વનપ્રવેશ કથીને, દ્વિતીય સ્લોકમાં ઉદ્યોધનું નિરૂપણ કરે છે.

કુસુમિતવનરાજિણ્ણિમ્મૃદ્ધિજકુલજુષ્ટસરઃસરિન્મહીધ્રમ્ ।

મધુપતિરવગાહ્ય ચારયન્ ગાઃ મહપશુપાલવલચ્ચુક્રજ વેણુમ્ ॥ ૨ ॥

અક્ષરાર્થ—કુસુમિત વનરાજીએ કહીને મત્ત લુંગોનાં અને પક્ષીઓનાં કુજોએ સેવિત સરોવરોને સરિતાઓને અને પર્વતોને અવગાહીને ગોપખલદેવયુક્ત ગોચારણુકર્તા મધુપતિએ વેણુકૂજન કર્યું. ૨.

વ્યાખ્યાન—ગાયોને ચરાવતા મધુપતિએ વેણુનું કૂજન કર્યું, મધુપતિપદમાં મધુનો અર્થ કોષક ટીકાકાર 'માદવ' કરે છે, પરન્તુ તેવો અર્થમાં ચારત્વ નથી, તેથી મધુનો અર્થ 'વસંત' કરવો, અને સરસ શૃંગારભા વસંતાધિપતિએ વેણુકૂજન કર્યું એમ અર્થ-ચારત્વ યાનુભવનું. સરસ શૃંગારરસાત્મા છે, તેથી જ મધુના-વસંતના-અધિપતિ છે. લોકમિદ્ધાપ્યંતરવિના વૃન્દાવનમાં ગમન અને ચિરંજિવ્યાદિક લોકવિરૂદ્ધ છે, અને ગિહાપિતલીલાનું લોકગાન રસવિરૂદ્ધ છે, આ પ્રકારના લોકવિરોધનું અને રમવિરોધનું સમાધાન કરીને સર્વસંપાદન કરવાનું સામર્થ્ય ગોચારણુરૂપ ધર્મમાં છે, કારણ કે આશાત્ અને પદપરાના બેદે

श्रीसर्वोत्तमजी विषे श्रीगोविन्दस्वामिकृत पदो.

राग आसावरी.

अंगीकृत्यैव गोपीशवल्लभीकृतमानव नाम ।

करि करुणा कलिकालमां निजजनके पूरे ^१काम ॥ १ ॥

^२अवनितलमां आनंद भयो घग्घर आठो ^३जाम ।

सुभग मूरति श्रीवल्लभ हे देखे ^४नखसिख ^५अभिराम ॥ २ ॥

अव चिंता सब भिट गई मकट भयो सुखको धाम ।

कुल्यो फिरत गोविंद सदा पायो निजपद गोकुल गाम ॥ ३ ॥ १४ ॥

राग सारंग.

ताल चर्चरी.

अंगीकृतो समयार्दो पुरुषोत्तम प्रकट भये ^६श्रवन सुनत

निजजन उपज्यो आनंद ।

करि करुणा हरिबदनल ^७श्रीवल्लभदास दीये बहोरि

मन बच कर्म करि प्रकटे गोकुलचंद ॥ १ ॥

नखसिख सब अति अनुप प्रकट भये ^८धर्मयूप,

रूपमुखा पात करत सये ^९विदुःख वृंद ।

सुर नर मुनि करि समाधि एकचित्त वें ^{१०}ध्यान धरत

पावन नहि पार कटु मायावादिमत्तगयंद ॥ २ ॥

^{११}देखियत प्राकृत रूप निश्चय हे अप्राकृत मानुषाकृति देखि परे फंद ।

पुष्टि मृष्टि उद्धरनकों द्विजवर अवतार धर्यो मायामत

^{१२}खंडवेको प्रकटे गोविंद ॥ ३ ॥ १५ ॥

राग देवगंधार.

अवके महाकारुणिक कहाये ।

तजि निज धाम अवनितल प्रकटे भये सवनके मन भाये ॥ १ ॥

१. मनोरथ २. पुरी. ३. पदो. ४. नभयौ सिंहापर्वत. ५. मनोहर. ६. ज्ञान. ७. सुभाषित.
८. स्वयंभुवमुरिमानु पात करीने सर्ववृद्ध विदुःभ याय छे १०. गच्छे. ११. प्राकृत रूप मानुष
देखाये छीये पक्ष अप्राकृत छे जेभ निश्चय छे. गच्छेप्राकृत देखाये संशय पडे छे, ज्ञान याय छे. १२.
अहं करवाने.

अपनी प्रतिज्ञा सत्य करी तुम निजजननेह निभाये ।

सब परिकर ले शरण भयो सो तब पद सरोजरज पाये ॥ २ ॥

^१जिन नहि जानें श्रीहरिमुखमूरति ^२तिन वृथा जनम ^३गवाये ।

सर्वस्व श्रीवल्लभ निजजनको सो गोविंद जन जसगाये ॥ ३ ॥ १६ ॥

राग रामघी तथा देवगंधार.

विष्ट तुम अवकें मोहि उद्धारो अतिही ^१समर्थ श्रवन सुनियत हे
श्रीवल्लभ नाम तिहारे ।

उद्धरे अधम अवे साधन विन अपने जिय विचारो ।

कोटि जनमको महा अपराधी मेरे ^१ओगन वे ^२विसारो ॥ २ ॥

निःसाधन हों रंक जानि जिय दुस्तर भवसागर तारो ।

विनाति सुनोहों रंक गोविंदकी अपनी प्रतिज्ञा पारो ॥ ३ ॥ १७ ॥

श्रीसर्वोत्तमस्तोत्र.

(अनुमधान अनाक ५४ ६७.)

अंगीकृत्यैव गोपीशवल्लभोक्तमानवः ।

अंगीकर्ता समर्थादौ महाकाणिको विभुः ॥ १० ॥

आ १६०३५ आर नाम छे.

१४. अंगीकृत्यैव गोपीशवल्लभोक्तमानवः—

१५. अंगीकर्ता समर्थादः—

१६. महाकाणिकः—

१७. विभुः—

नमनपूर्वक ७५ नीचे प्रकारे करेवा.

१४. अंगीकृत्यैव गोपीशवल्लभोक्तमानवाय नमः ।

१५. अंगीकर्ता समर्थादाय नमः ।

१६. महाकाणिकाय नमः ।

१७. विभवे नमः ।

१. नेष्टे. २. तेष्टे. ३. शुभाशो, जोशो. ४. समर्थवान्, सग्यः अर्थवान् अथ पान् अर्थ
साय, छे. तारं (आपशीनुं) श्रीवल्लभ नाम सग्यः अर्थवान् (सपुर्णरीतिजे सार्थक) छे. ५. अधम
अवनी पक्ष छेने साधन विना ७ उद्धार यईयेवा. ६. अनशुभ. ७. विसारो.

અંગીકૃત્યેવ ગોપીશવલ્લભીકૃતમાનવઃ—

પુષ્પિમાર્ગની ફલસિદ્ધિમાં પંચ સર્વત્યાગપૂર્વક સર્વાત્મભાવાદિકનું સાધનત્વે કરીને અવશ્ય થાય છે તો પછી આચાર્યચરણપ્રકટિત માર્ગમાં કેવલ આચાર્યચરણના અંગીકારમાત્રથી જ તત્ફલસિદ્ધિ કેમ થઈ જાય એમ શંકા થાય તો શ્રીમત્પ્રભુચરણ તેના નિરાસાર્થ અંગીકૃત્યેવ ગોપીશવલ્લભીકૃતમાનવ એમ શ્રીમદાચાર્યચરણનું ચતુર્દશ નામ કહે છે. અત્ર આ આશય છે. સર્વાત્મભાવાદિથી પણ ફલસિદ્ધિ થવામાં ભકતોમાં ભગવત્પ્રિયત્વ જ હેતુ છે, અન્ય હેતુ નથી, એ નિશ્ચય છે. ભગવત્પ્રિયત્વ કેવલ ફલમાર્ગિય શુદ્ધપુષ્પિમાર્ગપ્રિયત્વક શ્રીમદાચાર્યચરણના અંગીકારમાત્રથી જ સિદ્ધ થઈ જાય તો પછી સાધનાન્તરકથનથી શું પ્રયોજન ? એ જણાવવાને જ આ નામની આજ્ઞા કરી છે. અત્ર ભગવાનનું અન્ય નામ ન કહેતાં ગોપીશપદની આજ્ઞા કરી છે તે, તત્પ્રભુ—શ્રીગોપીશ—એતદ્ભક્તસંગધિલીલાપરવશ હોવાથી શ્રીમદાચાર્યચરણ પણ એ જ લીલાપરવશ હોવાથી એતન્મધ્યપાતિત્વથી અતિપ્રિય હોવાથી કૃપાથી તદંગીકૃતાને વિષે સ્વમાર્ગિયપ્રભુપ્રિયત્વમા શુ કહેવું એ જણાવવાને છે. આથી સાક્ષાદ્ભગવન્સુખારવિદ્-ફલવલ્લભાશિના અંગીકારપ્રકારવિષયમાં જ અખિલ ‘ફલરૂપ’ સાધનનો મમાવેશ હોવાથી તેઓના—ગોપીશલીલામધ્યપાતિજનના—પ્રભુપ્રિયત્વમાં શુ કહેવું ? તેથી એમ પણ જણાવ્યું કે લીલામધ્યપાતિમાં જ સ્વાંગીકારપ્રકારવિષયક અને સ્વપ્રિયત્વ છે, અન્યમાં નથી.

અંગીકૃતિમાત્રથી—સ્વીયત્વથી પરિગ્રહમાત્રથી—જ ગોપીશના વલ્લભીકૃત—પ્રિયત્વાસ્પદને પ્રાપ્ત કર્યા—માનવો—સ્વીકૃતો—જેઓશ્રીએ.

ગત નામથી જણાવ્યું તેના અનૈકાદિકમામર્થયુક્ત શ્રીમદાચાર્યચરણ છે જ પરંતુ પ્રભુ સ્વીકાર ન કરે તો કેમ એમ શંકા થાય તેના નિરાસાર્થ શ્રીમત્પ્રભુચરણ આ નામની આજ્ઞા કરે છે. અંગીકારમાત્રથી જ ગોપીશના પ્રેષ કર્યા છે માનવો જેઓશ્રીએ આથી પ્રભુના પરમ પ્રેમારૂપ જ થયા તો સ્વીકારમાં તો કહેવું જ શું ? અત્ર ગોપીશપદથી લીકારસસવિનભકતસાહિત્યના કથનથી લીકારમભાવજનિતપરમપ્રેમારૂપદીક્ષા કેવલ પ્રભુના જ નહિ પરંતુ તત્સાહિત્યથી તેઓના (શ્રીગોપીજનના) પણ પરમપ્રેમારૂપદીક્ષા થાય છે નથી, આ માર્ગમાં શ્રીસ્વામિનીઓ જ શુરુ છે તેથી, તેઓની કૃપા વિના આ ગ્સની પ્રાપ્તિ નથી. તત્પ્રેમારૂપત્વથી મન્યા તદ્વસપ્રાપ્તિ થાય છે એમ સ્મરન કર્યું, નહિ તો તાદશ્યપ્રિયતાસાહિત લીલામાં પ્રભુનું અન્યત્ર પ્રેમારૂપત્વ તો અશક્ય છે, તત્પ્રેમારૂપતાએ જ પ્રભુના પણ વલ્લભીકૃત એમ ભાવ છે, આથી લીલાસ્વરૂપ શ્રીગોપીજનનું અને પ્રભુનું પણ આચાર્યચરણપાદીનત્વ સ્મર્યું, તેથી આચાર્યનુરોધથી ? કરેલી લીલામાં પ્રભુને જેવો મહાન વ્ય ઉત્પન્ન થાય છે તેવો અન્યત્ર થતો નથી એમ પણ સ્મરન કર્યું, નહિ તો અન્યમાં—શ્રીમદાચાર્યચરણાંગીકૃતમાં—પણ પ્રેમારૂપતા જ ન થાય. આચાર્યથી પણ એમ જ અનુરોધ કરે એમ ભાવ છે. આમ હોવાથી જેને અર્થે પ્રભુની અને શ્રીગોપીજનની લીલામાં, શ્રીમદાચાર્યચરણ તેવો અનુરોધ કરે છે, તે અંગીકૃતમાં પ્રભુ અને શ્રીગોપીજન પણ અનુરોધથી પ્રેમારૂપત્વ કરે તેવા શ્રીમદાચાર્યચરણના અંગીકૃતિભાજન શ્રીમત્પ્રભુચરણ વિના અન્ય કાષ જ નથી,

તેથી સ્વાનુભવ જ શ્રીમત્પ્રભુચરણે અત્ર કહ્યો છે એમ મૂલાર્થસંપાદન થાય છે. આથી કેવલ અંગીકારમાત્રથી જ એતાદૃશ કલ થાય છે તો પછી ઉદ્ધાર કરવામાં તો કહેવું જ શું ?

શ્રીશ્રદાદિતું મુક્ત્યાદિપ્રકારથી ઉદ્ધરણ છે કે અન્ય પ્રકારથી તે જાણાવવા માટે આ નામની શ્રીમત્પ્રભુચરણ આજ્ઞા કરે છે. અંગીકૃતિથી જ અંગીકારથી જ ગોપીશના વલ્લભીકૃત માનવો જેઓશ્રીએ. એવપદથી સ્વાંગીકરણમાત્ર જ એતત્સાધન છે. પુનઃપિ તેમના સાધનાદિકને ગ્રાપેક્ષીને અથવા કરાવીને કાંઈ તેમ કરે છે એમ નથી એમ જાણાવે છે. અંગીકૃતિ, ગોપીશ, અને વલ્લભીકૃત એ ઉક્તિથી સ્ત્રીભાવથી જ તેમ થાય છે એમ ભાવ છે. વધી માનવત્વની ઉક્તિથી આ જ સ્વરૂપથી તદ્દલાવનું—સ્ત્રીભાવનું—ઉપપાદન કરીને તેમ કરે છે એમ ભાવ છે. અથવા અંગીકૃતિથી જ ગોપીશ વલ્લભ કરાયા છે—પતિભાવને પ્રાપ્ત કરાયા છે—માનવોના જેઓશ્રીએ એવા અંગીકૃત્યેવ ગોપીશવલ્લભીકૃતમાનવ શ્રીમદ્દાસાર્યચરણ છે.

છવેનો કેવલ સ્વીયત્વથી અંગીકાર કરવામાં આવતાં જ ભગવત્ત્રિયત્વ થાય છે એમ આ નામથી કહે છે. અન્યસાધનવ્યતિરેકથી—અન્ય સાધન વિના જ—સ્વાંગીકારમાત્રથી ગોપીશના—યશોદાત્મંગલાક્ષિતના—પૂર્વે—અંગીકૃતિ પૂર્વે—અવલ્લભ પણ માનવોને વલ્લભ કર્યા જેઓશ્રીએ એવા અંગીકૃત્યેવ ગોપીશવલ્લભીકૃતમાનવ શ્રીમદ્દાસાર્યચરણ છે. અંગીકૃતિ એમ અપ્રયોગથી પુણિદ્વલ્લભનાર્થે અસિકુમારની રીતિએ જ સ્ત્રીત્વથી જ અંગીકાર છે એમ સૂચન કર્યું. ‘તેમની પ્રસાદરૂપા શક્તિ સ્ત્રી હોય છે,’ ઇત્યાદિથી મતાધ્યાયમાં એ પ્રકારનું નિરૂપણ કર્યું છે, તેથી પુણિભાવેત્પત્તિથી તદ્દવલ્લભત્વ (ગોપીશવલ્લભત્વ) સિદ્ધ જ છે એમ ભાવ છે. જેમ અસિકુમારે તપથી ગુદ્ધ થયા તેમ આ પણ ભગવદવતાર મનુથી તેવા થયા છે એમ માનવપદથી જાણાવ્યું. અથવા માનવો—હીન મનુષ્યો—પણ તેવા થાય છે એમ એતદગીકારવલ્લભનું સૂચન કર્યું. જેવી રીતિએ પરમસ્તિષ્ઠ અધ્યસ્થા યોગ્ય નાયિકાને નિરીક્ષીને સ્વીયત્વે કરીને તેનો અંગીકાર કરીને તેનામાં નાયકવિયયક લાવનું ઉત્પાદન કરીને તદ્દલ્લભા—નાયકવલ્લભા—કરે છે તેમ શ્રીમદ્દાસાર્યચરણ પણ કરે છે એમ મૂદ્ધ અભિસાધિ છે. નિત્યલીલામાં એમનું યથાભિવ્યક્તિ સ્વરૂપ છે એમ જાણવું.

અંગીકૃત્યેવગોપીશવલ્લભીકૃતમાનવઃ એ શ્રીમદ્દલાગવતનાં પ્રશમરંધના પૂર્વાર્ધના અતુર્દશાધ્યાયના અર્થનું યોગ્યક નામ છે. ગોપીને તનુ કરે તે ગોપીશ, અને અવલ્લભ માનવોને પણ પ્રીતિવિયય કર્યા જેઓશ્રીએ એવા વલ્લભીકૃતમાનવ ગોપીશ એવા વલ્લભીકૃતમાનવ એમ વિગ્રહ છે. પૂર્વે ગોપીશ અને પશ્ચાદ્ વલ્લભીકૃતમાનવ. આ સર્વ ‘તેથી હું છું’ શરણુ જેનો એવા મળને’ એમ વહ્યમાણ અંગીકૃતિરૂપ સ્વવરણથી જ થયું છે, અન્ય હેતુથી નહિ, તેથી એકાર છે. ‘હૃદમાંથી બદિર પધારતા કૃષ્ણને’ ઇત્યાદિથી આ વ્રત કલ્પ છે.

અંગીકૃત્તા સમર્પાદઃ—

અંગીકારમાં શો પ્રકાર છે એમ આકાંક્ષા થતાં આ નામથી અંગીકારપ્રકાર શ્રીમત્પ્રભુચરણ આજ્ઞા કરે છે, અંગીકૃતિમાં—અંગીકારમાં—સમર્પાદ—સ્વમાર્ગીય મર્પાદસહિત—શ્રીમદ્દાસાર્ય-

૧. તસ્માન્મન્દગર્જનં ગોષ્ઠમ્ ।

શ્રીમા. ૬ પૃ. ૨૨. ૬૮.

૨. કૃર્ણં હૃદાદ્વિનિષ્કાતમ્ ।

શ્રીમા ૬ પૃ. ૧૪. ૧૨.

૩. સ્વમર્પાદઃ હન્યપિ પાદ ।

ચરણુ છે. એ મર્્યાદા કથી એમ આકાંક્ષામાં ડીકાકાર આપા કરે છે કે મુશ્કલીલામધ્યપાતી જીવો પ્રથમ આ પ્રકારે વિચારીને શ્રીમદ્ભક્ષાગિને ચરણુ આવે છે. 'તું મુક્તિથી અધિક સાક્ષાત્સાત્મકરમણુપુરુષોત્તમસ્વર પાતુલવદ્ભક્ષ' આમ કરીને કૃતાર્થ થાઉં' એમ બુદ્ધિથી સંક્રાદ્યમુખારવિદેકલવિચોગાગિ શ્રીમદાગ્યાર્થચરણુનું સ્વરૂપ ભક્તિમાર્ગપ્રવર્તકત્વે કરીને જાણીને તદીયત્વથી જ તેઓશ્રીના ચરણુકમલકિન્નરકના આંતરીય સૌગંધ્યના સંસર્ગથી જ સ્વમનોરથાદિકની સિદ્ધિ થશે એમ જાણીને 'મને સ્વકીય કરે' એમ પ્રાર્થનાથી જે પ્રયત્ન થાય છે તેને કૃપાથી સ્વમાર્ગધર્મપોદોક્ત પ્રકારથી સ્વસમીપ લઈને સ્વમાર્ગધર્મપોદોક્ત પ્રકારથી 'જ્ઞાતાસ્વાય કહેા છે તેથી આદિ આચારિસિદ્ધ ધર્મ નહ થતો નથી' એમ અભિપ્રાયયુક્ત ઉપદેશ આપીને, આગમ મત્ત્વ પાતુલવાગ્મિથી ભક્તમસાત્ ચર્છને તદ્દીકોપયિત્વ દેહાદિને પ્રાપ્ત કરીને નિષ્પિત રમણુનું અધિકરણુત્ત્વ થશે એમ અભિપ્રાય કરીને ભગવાનનાં નિવેદન કરાવે છે, પોતે પણ ગુણાતીત દેહવાથી ત્યારપછી જ સ્તીયત્વથી અંગીકાર કરે છે એવો આ પુષ્ટિભક્તિમાર્ગમા અંગીકારપ્રકાર છે એમ જાણવાનાં અંગીકૃતી સમર્પદઃ એ નામની આના શીમત્પ્રભુચરણુ કરી છે.

અંગીકૃતિમાં જીવકૃત સાધનાપેક્ષાનો નિરેષ કયાર્થી જીવપ્રપતિ સ્વભાવભેદથી જાનેક વિધ હોવા છતાં પણ પૂર્વોક્ત કલમાં ભેદ સંભવતો નથી તેમજ અપ્રયોજક છે તેથી ભક્તિ-માર્ગધર્મપત્યાદિ સાધનનો ઉન્નેદ થશે એમ આશંકીને ધર્મજ્ઞાન તમચાંદ એમ નામાંનરની આચા શીમત્પ્રભુચરણુ કરે છે. અંગીકારમાં પણ આ સ્વરૂપમર્્યાદા છે જ તેથી આ અંગી-કૃતિમાં સાપેક્ષત્વ અનુચિત નથી એમ જાણવું. વકી, સદગ જોપ અનિવાર્ય હોવાથી તે-નાથી યના પ્રતિજ્ઞાથી અગ્રિમ ફલભાવના નાશની રાકા પણ ન કરવી, કારણ કે 'મારે કે ભક્ત ચિનાશને પ્રાપ્ત થતો નથી' એમ અંગીકૃતિમાં જે મર્્યાદા તે મર્્યાદાએ કરીને સહિત એમ અર્થ છે. સદોપનું ભક્તત્વ જ અસંભવિત છે એમ પણ ન કહેવું, કારણ કે કેદાઈ મહોદેહ દુરાચારી હોય તથાપિ જ્ઞે અનન્ય ભાવથી મને જ ભજતો હોય તો 'છત્યાદિ ભગવદ્દાક્ય જ છે.

મર્વને જોતાદશ જ ફલ થાય છે કે તારનમ્યથી થાય છે તે જાણવાના આ નામની આચા કરી છે. અંગીકૃતિ હોવા છતાં મર્્યાદાસહિત, અંગીકૃતિચરણુમાં તારતમ્ય નથી પરંતુ રસદાનમાં તારતમ્ય છે. રસદાન તો તત્તદભાવાતુરૂપ જ થશે. જ્ઞે અંગીકૃતિમાં તારતમ્ય હોય તો તત્તમાવથી—અંગીકૃતિમાવથી—માનવો ભગવાનના અથવા ભગવાન માનવોના પ્રેમારપદ થાય જ નહિ અને પૂર્વોક્ત નામમાં ળંગીકૃત્યર્થમાં દ્વયકાર છે તે અર્થ થાય. તેથી જોટલુ જ તારતમ્ય છે કે તે જ કલ તત્તદભાવાતુરૂપ છે. અથવા અમુકની આ પ્રકારે અંગીકૃતિ છત્યાદિ મર્્યાદાસહિત છે નિર્મર્્યાદ નથી જ્ઞેતો અંગીકાર કરે છે તે તત્તમાવથી—અંગીકારમાવથી—તત્તિય થાય છે, પરંતુ સર્વજ્ઞ અંગીકાર સમાન નથી એમ સ્થિત થાય છે.

અંગીકૃતિ હોવા છતાં શ્રીભાવથી જ મર્વનો અંગીકાર કરવામાં શું પ્રયોજન એ આ નામથી કહે છે. અંગીકૃતિમાં—અંગીકરણમાં—સમર્પદઃ—મર્્યાદાસહિત. મર્્યાદા તો પુષ્ટિ-

૧. અત્ર આચારાદેશનું અનુસરણાન કરો.

૨. જ મે મલ્લઃ પ્રણયતિ ।

૩. કૃતિ ચેત્સુદુતાચારો ભજતે મામનન્યમાદ ।

મ. ગી. ૧, ૩૭.

મ. ગી. ૧, ૩૦.

માર્ગીયા. ને તો સ્ત્રીભાવાત્મિક છે. આચાર્યશ્રીએ જ આજ્ઞા કરી છે કે ‘ગૃહ સ્ત્રીભાવ પુષ્ટિમાર્ગમાં તરવ છે’ ‘સ્ત્રીઓ જ તે સમુદ્ધાન કરવાને સમર્થ છે.’ તે દુરાપ હોવાથી તદ્વાસાએ તદ્વલગ્ન જ કરવું,’ તેથી પુષ્ટિમાર્ગીય મર્યાદાથી સ્ત્રીભાવે જ અંગીકાર કરે છે.

શ્રીમત્પ્રભુચરણ આ નામથી અંગીકારપ્રકારની આજ્ઞા કરે છે. જીવાધિકારવિચારમાં પ્રથમ શરણુગતિરૂપમર્યાદાસહિત છે, શરણુ પછી સમર્પણે કરીને પુષ્ટિમા અંગીકાર કરે છે તેથી પુષ્ટિમાર્ગીય સમર્પણાંગીકારમાં શરણુગતિરૂપ મર્યાદાસહિત શ્રીમદ્દાપ્રભુજી છે એમ કહ્યું.

અંગીકૃતો સમર્પદિઃ એ શ્રીમદ્ભાગવતના દશમ સ્કંધના-પૂર્વાર્ધના પંચદશાધ્યાયાર્યનુ યોષક નામ છે. ગ્રીષ્મકલુકૃત સેવાના અંગીકારમાં મર્યાદારૂપબલદેવજસહિત છે. ‘ગ્રીષ્મ-નામની ત્રણ યજ્ઞ’ ‘સ્વસંત જેવી જણાઈ’ બલનીકે સાથે ક્રીડા કરના કરતા ભગવાન કૃષ્ણ ‘ઇત્યાદિથી આ વૃત્ત કહેવામાં આવ્યું છે. અથવા પ્રલંબને મારવામાં બલદેવસહિત. ‘જબલશાલી બલથી પ્રલંબને નિહત દેખીને ‘ઇત્યાદિથી આ વૃત્ત કહેવામાં આવ્યું છે.

મહાકાશ્મિકઃ—

યદ્યપિ જય તો ચક્રતાર્થતાસિદ્ધયર્થે સ્વયં ચત્તાદિક કરે છે તથાપિ આચાર્યશ્રી-ને મુક્તિથી અધિક અતુષ્ટાતિશયાનુલવમયુક્ત સ્વમાર્ગીય સાક્ષાત્ અલક્ષ્ય કુદીરસ્થ ભજનાનંદરમણ પુરુષોત્તમના સ્વરૂપાનુલવકલમંબંધ સંપાદન કરાવવામાં શો હેતુ છે એમ કાંઈ શંકા કે તો તેના સમાધાનાર્થે શ્રીપ્રભુચરણ આજ્ઞા કરે છે કે શ્રીમદ્દાચાર્યચરણ મહાકાશ્મિક છે. પ્રથમ તો અલગનંદમય આ અલગાતરમાં આપથીનું આગમન જ અતુ-ચિન્તિતર છે તો પણ શૈવાદિકને ત્યજીને સ્વયં સ્વસદ્ગુણાર્થ ભગવન્મુખાર્ચિદરૂપે પ્રાદુ-ર્ભવ્યા છે, તેથી જ આપથી મહાકાશ્મિક. યદ્યપિ મર્યાદામાર્ગીય આચાર્યો સ્વસ્વમાર્ગાનુ-સાર મુક્તિદાનૃત્યથી કારણિક હોય છે તથાપિ શ્રીમદ્દાચાર્યચરણ અલગાતીત શબ્દાતીત સાક્ષાત્પુરુષોત્તમસ્વરૂપ છે તેથી જેમ મુલસદિમા નિરવધ્યાનંદરૂપ રાસાદિ લીલાથી અનેકલીલાનુલવવિશિષ્ટ ફલદાન મજ્જસ્યોપરતરૂપામાં થયું તેમ જ સ્વમકલિત સુદ્ધ ભક્તિમાર્ગમાં પાવેલી સદિમા પણ તેનું જ ફલદાન શ્રીમદ્દાચાર્યચરણ કરે છે. મર્યાદામાર્ગીય આચાર્યો તો સ્વસ્વમતાનુસાર જ મુક્તિદાનૃત્યથી કારણિક થાય છે, પણ શ્રીમદ્દાચાર્યચરણ તો પૂર્વેકત પ્રકારે નિરવધ્યાનંદાનુલવસંપતિસ્થાનમંબંધ હોવાથી મહાકાશ્મિક છે, તેમને-મર્યાદામાર્ગીય આચાર્યોને—તો તત્સંબંધનો ગંધ પણ નથી, અર્થાત્ યદ્યપિ મર્યાદામાર્ગીય આચાર્યો પણ મુક્તિદાનૃત્યથી કારણિક જ હોય છે તથાપિ શ્રીમદ્દાચાર્યચરણ તો મુક્તિથી પણ અધિક પુષ્ટિભક્તિમાર્ગીયસંબંધસંપાદક હોવાથી મહાકાશ્મિક છે. જેને કશું છે તે કારણિક. તેમાં પણ મહત્ત્વ ભગવત્સંબંધસંપાદન કરાવવાથી છે. એનાદશ ફલનું સર્વને જ કેમ

૧. ધીમ્ષો નામતૃગ્ભવત્ । શ્રી. મા. દ. પૂ. ૧૫, ૨

૨. વસંત ઇવ લક્ષિત્ । શ્રી. મા. દ. પૂ. ૧૫, ૨.

૩. ક્રોડિવ્યમાણસ્તત્કૃણ્ણો ભગવાન્બલગંયુત । શ્રી. મા. દ. પૂ. ૧૫, ૮.

૪. દ્વદ્વા પ્રલંબં નિહતં વલેન ચલગ્માલીના । શ્રી. મા. દ. પૂ. ૧૫, ૨૦

દાન કરશે એ સંકાના નિવારણાર્થે શ્રીમદ્વૈષ્ણવસંહિતા મહાકારણિકામાંની આજ્ઞા કરે છે. સર્વના દુઃખલેશના ગંધના પશુ અસદિષ્ટુ હોવાથી કરુણાયુક્ત થઈને ફલદાન કરે છે. અત્યાદિને પશુ દુર્લભ ફલદાન અયોગ્યને પશુ કરી દેવાથી મહાકરુણાવત્ત છે. એમ જણાવવાને મહત્ત્વપદ કરુણામાં શ્રીમદ્વૈષ્ણવસંહિતા યોગ્ય છે. અધમાધિકારી જીવોને અર્થે એતાનુલોભ કરવામાં કરુણા જ હેતુ છે. મહાકારણિક એટલે પરમકરુણાયુક્ત.

મહાકારણિક: એ નામ શ્રીમદ્ભગવતના દશમસ્કંધપૂર્વાર્ધના પોઠાશાધ્યાયાર્થબોધક છે. મહાકારણિક હોવાથી જ સુન્નટવીમાં માર્ગને બુલેલાં કંદમાન સ્વગોધનને મેયગંભીર વાણીથી તેઓના નામમહણથી બોલાવીને અલંત દર્પયુક્ત કર્યું, અથવા તે ચારે જાણુ હોવા વનદાવાનવથી બલતા સ્વજનોનાં 'કૃષ્ણ કૃષ્ણ' ઇત્યાદિ વચનનું અવળુ કરીને ઉત્પણુવહ્નિનું પાન કરીને તેમને કૃષ્ણમાંથી-સંકટમાંથી-અગ્નિભયમાંથી-યુક્ત કર્યાં, અથવા સ્વવિરહભયથી તેમ તમ વ્રજસીમાંતીનીઓને લેણુ બળવના બળવના પ્રધારી સ્વદર્શનદ્વારા પરમાનંદનું જ્ઞાન કર્યું, 'ગાયોને પાછી જાવીને' ઇત્યાદિ એ સ્તોકથી તે જ્ઞાન કર્યું છે.

વિષ્ણુ:—

મયાંતામાર્ગથી ફલથી અધિક સ્વપ્રકટિત ભક્તિમાર્ગથી ફલના સાધક હોવાથી મહાકારણિકત્વ કશું તથાપિ અઘાપિ એવુ કોઇનું પશુ એતત્કલસાધકત્વ કોઇ પશુ સ્વલે જોયુ કે અવશ્ય કર્યું નથી તે મહાકારણિકત્વ હોવા જના પશુ એઓશીનું જ એતત્કલસાધકત્વ કેમ થયે એ આસંકાનાપરિહારાર્થે શ્રીમદ્વૈષ્ણવસંહિતા આ વિષ્ણુ: નામની આજ્ઞા કરે છે. વિષ્ણુ એટલે સર્વકરુણાસમર્થ. આથી 'અઘાપિ' ઇત્યાદિ અનુપપત્તિના પશુ પરિહાર થયો. તેમાં આ ઉપપત્તિ-યુક્તિ-છે. યદપિ પૂર્વે ભક્તિમાર્ગથી બહુ જ આચાર્યો થઈ ગયા તથાપિ 'ભક્તિયોગજ ગદુવિધ' એ શ્રીભગવતસાક્ષથી તે તે માર્ગના માધનફલના વિચારભેદે તેમનું તે તે માર્ગથી સાધનફલપરત્વ છે, ગુરુપુષ્ટિમાર્ગથી સાધનફલના વિચારના ગંધને પશુ તેમનામાં મંભવ નથી. બીજા આચાર્યોમાં શિષ્ય જેવુ કરે તેનું ફલ દેવાનું મામર્થ્ય મંભવી ગઈ, પરન્તુ શ્રીમદ્વાચાર્યરસમાં તે સર્વથી અધિક સામર્થ્ય છે એ જણાવવાને અર્થે વિષ્ણુ: એનું નામ શ્રીમદ્વૈષ્ણવસંહિતા ધર્યું છે.

૧. સુજાટવ્યા ભ્રમમાર્ગે કંદમાને સ્વગોધનમ્ ।
સંપ્રાપ્ય લુપિતાઃ શ્રાતાન્મતસ્તા મેન્યવનયન્ ॥ શ્રી મા. ૬. ૫ ૧૬. ૫. ॥
તાં આહુતા ભગવતા મેષગંભીરયા નિગ ।
મ્નામ્ના નિનદે શુભા પ્રતિનેદુઃ પ્રવર્ધિતાઃ ॥ ૬ ॥
૨. તત્ત. મમતાદૂનધૂમ્નેનુઃ એ જમા સ્તોકથી.
પીત્વા મુમેન તાન્નુદ્ધ્રાપ્યોગાધીજો બ્યમોચયત્ ॥
એ ૧૨મા સ્તોકપાંચમે જુઓ.
૩. ગાઃ મન્નિવલ્લે ગાયાક્ષે ગહરામો જગર્દનઃ ।
વેણું વિરણ્યન્તોષ્ટમસાદ્ગોપિગમિષ્ટુતઃ ॥ ૧૫. ૧ ॥
ગોપીના પરમાનંદ આર્મીઝોવિદ્વર્ગને ।
દર્શન યુગદાનમિત્ર યામા ચેન વિનાડમંબલ ॥ ૧૬ ॥
૪. ભક્તિયોગો વહુવિરઃ શ્રી. મા. ૩. ૨૨. ૫

સર્વ અનિષ્ટને વિલે છે—પરાજય કરે છે—અથવા અન્યથી વિશિષ્ટ લેવે છે—યાય છે—તેથી શ્રીમદ્વાચાર્યચરણ વિભુ:

અયોગ્યને વિષે પણ દાન દેવાનું સામર્થ્ય છે તે જણાવવાને વિભુ નામની આજ્ઞા શ્રીમત્પ્રભુચરણે કરી છે. અયોગ્યને વિષે પણ યોગ્યતાસંપાદન કરીને દાન કરવાને વિભુ—સમર્થ—છે.

કારણિક હોય છતાં પણ સામર્થ્ય વિના તેવા ફલનું દાન કેમ થઈ શકે તે શંકાના નિરાસાર્થ આ વિભુ—સમર્થ—નામની આજ્ઞા શ્રીમત્પ્રભુચરણે કરી છે.

વિભુ: એ નામ શ્રીમદ્ભાગવતના દશમસ્કંધ પૂર્વાર્ધના સપ્તદશાધ્યાયાર્થબોધક છે. વિલાવે તે વિભુ: ‘ ૧૬૫૭સામને વ્રજમાં પ્રધારેલા—અવતરેલા—દેવપ્રવર માન્યા ’ એ શ્લોકમાં તે વિલાવની આજ્ઞા કરી છે. અથવા વિશેષે લેવે છે—ધાય છે—તે વિભુ: ‘ ૨૫૬૧ સર્વ સત્ત્વનો સમુદ્ભવ જેમાં છે એવી પ્રાટ્યદ-વર્ષાકલ્પ-પ્રવર્તી, એ શ્લોકમાં તેની આજ્ઞા કરી છે. અથવા વિશેષે દેખાય છે તે વિભુ: ‘ ૩૦૫૩ ગાદનીલમેયથી ’ એ શ્લોકમાં તેની આજ્ઞા કરી છે. અથવા બલવડે વિશિષ્ટ થાય છે તે વિભુ: ‘ એ ૪૩૫૩૨ના પ્રાટ્યદની શ્રીએ યુક્ત સમૃદ્ધ વનમાં ’ એ શ્લોકમાં તેની આજ્ઞા કરી છે. ‘ અથવા વિની—કાલની—લાવના: કરાવે છે તે વિભુ: ‘ ૫૦૫૫૫ પ્રાટ્યદની—વર્ષાકાલની—શ્રીને જોઈને ’ ઇત્યાદિથી તેની આજ્ઞા કરી છે. અથવા વિશિષ્ટની લાવના કરાવે છે તે વિભુ: ‘ ૬૨૨૨ શંભવી ’ ઇત્યાદિથી તેની આજ્ઞા કરી છે. અથવા વિશેષે ગોલા કરે છે તે વિભુ: ‘ ૭૫૬૫ સરથે સંપન્ન બુદ્ધિશય શેભી ’ એ શ્લોકમાં તેની આજ્ઞા કરી છે. અથવા વિશેષે પ્રાપ્ત કરે છે તે વિભુ: ‘ ૮૫૬૬, સુનિ, વૃષ, બ્રહ્મચારીઓએ સ્વસ્થાનમાંથી નિર્ગમન કરીને અર્થને પ્રાપ્ત કર્યા ’ એ શ્લોકમાં તે પ્રસંગની આજ્ઞા કરી છે.

શ્રીમદ્વાચાર્યજીનું ધ્યાન.

સૌન્દર્ય નિજહરેતં પ્રકાશિતં સ્ત્રીગૂઢભાવાત્મકં

પુંરૂપં ચ પુનસ્તદન્તરગતં પ્રાચીવિશત્ સ્પ્રાપ્યે ।

સંશ્લિષ્ટાવુભયોર્વર્મો રસમયઃ કૃષ્ણો દિ યત્સાક્ષિનં

રૂપં તત્ ત્રિતયાત્મકં પરમભિવ્યેયં સદા વહ્નભમ્ ॥ ૧ ॥

૧. મેનિરે દેવપ્રવરો કૃષ્ણરામો વ્રજં ગતો । શ્રી. મા. ૬. પૂ. ૧૭. ૨.

૨. તત્, પ્રાવર્તત પ્રાટ્યદ ગર્વેનસ્ત્વમસુદ્ધવા ” ” ” ” ૩.

૩. મોદનીલાવુદેઃ । ઈ. મા. ૬ પૂ. ૧૭. ૪.

૪. પૂર્વં વનં તદ્ વર્ષિષ્ઠમ્ । ” ” ” ” ૨૫.

૫. પ્રાટ્યદિનિયં ચ તા વીક્ષ્ય । ” ” ” ” ૩૧.

૬. શરત્સમભવત્ । ” ” ” ” ૩૨.

૭. વમો મુ-પવવમસ્યાન્વા । ” ” ” ” ૪૮.

૮. વણિદ્વુનિવૃપસ્તાતા નિર્ગમ્યાર્થાન્ પ્રેષિદિરે । શ્રી. મા. ૬. પૂ. ૧૭, ૩૬.

॥ श्रीगिरिधराष्टकम् ॥

दिव्यकेलिकर्तुकामवेपगोपबालकं
 नृत्यगीतहासहर्षधेनुवत्सपालकम् ।
 स्वीयमित्रमोहहेतुभक्तवत्सपालकं
 श्रीगिरीन्द्रधारिणं ब्रजेन्द्रमनुमाश्रये ॥ १ ॥
 याराभागवञ्चितामरेन्द्रगर्वगज्जकं
 मत्तमेघवारुणेन्द्रवारिवर्गभञ्जकम् ।
 घोपलोकनेत्रपुण्ड्रिफराजरञ्जकं
 श्रीगिरीन्द्रधारिणं ब्रजेन्द्रमनुमाश्रये ॥ २ ॥
 सप्तरात्रिदृष्टिहीनदेवभूपकारकं
 कामधेनुदत्तनामगीतमात्रपारकम्
 ब्रह्मरुद्रदेवहस्तमुक्तपुष्पभावुकं
 श्रीगिरीन्द्रधारिणं ब्रजेन्द्रमनुमाश्रये ॥ ३ ॥
 गोपराजनन्दघोषहर्षमात्रदायकं
 बालमित्रमण्डलीसुचारुकेधिगायकम् ।
 सुन्दरीसुदृष्टिभङ्गमुक्तकामसायकं
 श्रीगिरीन्द्रधारिणं ब्रजेन्द्रमनुमाश्रये ॥ ४ ॥
 व्यामसुन्दराङ्गरत्नयुक्तपिङ्गभूषितं
 कुङ्कुमाभिरेक्तसारकृष्णनाभिरूपितम् ।
 काकपिच्छचूडकान्तिमेघचापदूषितं
 श्रीगिरिन्द्रधारिणं ब्रजेन्द्रमनुमाश्रये ॥ ५ ॥
 कल्पवृक्षगौररक्तपीतपुष्पदायकं
 सर्वलोकवस्तुमात्रलोकमानधामकम् ।
 शेषभक्तरक्षणार्थदिव्यरूपनामकं
 श्रीगिरीन्द्रधारिणं ब्रजेन्द्रमनुमाश्रये ॥ ६ ॥
 गोकुलस्यजीषमात्रदुःखमोक्षकारणं
 भक्तहेतुदुष्टदैत्यवीरवृषभवारणम् ।

गर्भदुःखसागरममग्रभृत्यतारणं
 श्रीगिरीन्द्रधारिणं व्रजेन्द्रसूनुमाश्रये ॥ ७ ॥
 सूर्यपुत्रीदुरापतीररासरङ्गराणि
 पक्षिराजमुक्तनामचारुवस्तुभागिनम् ।
 श्रीविदूलेशविप्ररूपमोक्षकामयागिनं
 श्रीगिरीन्द्रधारिणं व्रजेन्द्रसूनुमाश्रये ॥ ८ ॥

॥ इति श्रीगिरिधराष्टकं सम्पूर्णम् ॥

॥ श्रीमुकुन्दरायाष्टकम् ॥

वनितोपहासवृत्त्यत्स्मितवदनानन्दजोपतोपदायिन ।
 श्रीमन्मुकुन्दराज त्वय्यासक्तं मनो मेस्तु ॥ १ ॥
 मणिमयनन्दावासे कुमारिकावृन्दशोभिसद्भास ।
 नवनीतलोभितास्ये भक्तोपास्ये मतिर्मेस्तु ॥ २ ॥
 परिहितहीरकहारं व्रजाङ्गनादर्शनीयकोमारम् ।
 कृतगोपुच्छविहारं जितमारं नौमि हृतसारम् ॥ ३ ॥
 सकलोपनिपत्सारं स्वानन्दाप्राकृताकारम् ।
 वन्दे नन्दकुमारं वारंवारं स्वस्य दातारम् ॥ ४ ॥
 किङ्किणिनूपुररणितश्रवणितसिंहावलोकनाकर्त्रे ।
 व्रजजनमानसहर्त्रे निजजनभर्त्रे नमस्कुर्मः ॥ ५ ॥
 अलकसमावृतवदनं मुकुन्दकलिकालिकारदनम् ।
 गोपयुदतिरतिसदनं जितमदनं नन्दनं नौमि ॥ ६ ॥
 व्रजकर्दमलिप्लाङ्गं करधृतनवनीतमोहितानङ्गम् ।
 वन्दे लोलविलोचनमोचनसुक्ताङ्गनासङ्गम् ॥ ७ ॥
 नवनीतलोभनूर्तनलीलाकरणं मनोहरणम् ।
 वपुपानन्दवितरणं भवतरणं यामि तं शरणम् ॥ ८ ॥
 लीलारसैकलुब्धाः श्रीमुकुन्दरायाष्टकं प्रेम्णा ।
 साधनजालसहस्रं त्यक्त्वाजस्रं पठन् व ॥ ९ ॥

॥ इति श्रीगोपाललालात्मजश्रीगिरिधराजीविरचितं
 श्रीमुकुन्दरायाष्टकं सम्पूर्णम् ॥

કરીને તે અક્ષર અધિગમાય છે. 'ઇત્યાદિ, ત્યાં વેદવિદ્યામાં સન્દેહ નથી, પરન્તુ પરા વિદ્યામાં આ માદુષ્યવિદ્યા કે અભવિદ્યા એ પ્રકારે સંશય થાય છે, 'દિવ્ય અમૂર્ત પુરુષ' ઇત્યાદિમાં 'પુરુષ' શબ્દનું શ્રવણ છે તેથી આ 'પરા વિદ્યા' એ 'શબ્દ વડે શાશ્વિત્વ-વિદ્યાનું અદ્યક્ષ કરવું એ પ્રકારે પૂર્વપક્ષ, અને સાદુષ્યપરિક્ષિપત પ્રકૃતિપુરુષ અત્ર વાક્યાય નથી પરન્તુ અક્ષરશબ્દે કરીને અને પુરુષશબ્દે કરીને, જ્ઞાત જ પ્રાપ્ત છે તેથી આ 'અભ-વિદ્યા જ એમ સિદ્ધ થયું ॥ ૭ ॥ વૈશ્વાનરઃ સાવારણચ્ચવિરોધાન્ ઇત્યાદિ નવ મૂલવડે અષ્ટમ વૈશ્વાનરાધિકરણ, 'કાણુ અમારો આત્મા ? શું જ્ઞાત !' ઇત્યાદિ અને આગલ 'જે એમ આ પ્રાદેશમાત્ર અભિવિમાન' આત્મા વૈશ્વાનરને ઉપાસે' ઇત્યાદિ શ્રુતિ છાન્દો-ગ્યના સમમ પ્રયાગમાં છે, ત્યાં વૈશ્વાનરશબ્દે કરીને જ્ઞાતનું પ્રતિપાદન શક્ય છે કે નહિ આ પ્રકારે સંશય, અર્થ અતિસન્દિગ્ધ છે તેથી સન્દેહ, આ વાક્ય દિરવ્યયર્થની ઉપાસના-પર-વે છે એ પ્રકારે પૂર્વપક્ષ, અને ભગવાન વિદ્યધર્મોત્થપ દોવાથી પ્રાદેશમાત્ર પણ વ્યાપક છે, તેથી વૈશ્વાનર ભગવાન જ છે એમ સિદ્ધ થયું. અત્ર જ અધિકરણમાં માદાદુષ્યવિરોધ જમિનિ ઇત્યાદિ સત્તે કરીને જ્ઞાતનો પરિમાણવિશેષ વિચારાયો છે ને આ પ્રકારે, ભગ-વાનનું પ્રાદેશમાત્રત્વ સ્વાભાવિક કે કૃત્રિમ ? ત્યાં આ વિષયમા આ વેદાર્થચિન્તક ક્રમિએ પ્રકારભેદ કયે છે, તેમાં કેવલશબ્દમત્તવિચારક વેદવ્યાપ્તિસાધ્ય છે, શબ્દ અને અર્થ ઉભય-ગત્તવિચારક જૈમિનિ છે, શબ્દની ગાણના એ કરીને અર્થવિચારક આશમરથ્ય છે, અને કેવલ અર્થવિચારક ખાદરિ છે, તેમા વ્યાસનો સિદ્ધાન્ત મુખ્ય છે, અને એ સિદ્ધાન્તમાં પ્રાદેશમાત્ર પણ વ્યાપક, તેથી વૈશ્વાનર ભગવાન જ છે એમ સિદ્ધ થયું. ૨ ॥ ૮ ॥

દવે શુભ્યાયાયતન સ્વગ્ધાન્ ઇત્યાદિ સમ મૂલે કરીને તૃતીય પાદનું પ્રથમ શુભ્યાય-ધિકરણ, દ્વિતીય પાદમાં આધેયરૂપ ભગવાનનું પ્રતિપાદન થયું, અત્ર પ્રથમાધ્યાયનો આધારરૂપ ભગવાનનું પ્રતિપાદન થાય છે, તેથી આધેય અને આ-તૃતીય પાદ. આધાર સર્વ જ્ઞાત છે એમ ક્ષણિત થયો. 'જેને વિશે ઘા પૃથિવી અને અન્તરિક્ષ' ઇત્યાદિ શ્રુતિ અર્થશાખાની મુદ્ગક ઉપનિષદના દ્વિતીય મુદ્ગકમાં છે. ત્યાં ઘામુ ઇત્યાદિનો આધાર જ્ઞાત કે સાદુષ્યમતોક્ત પ્રકૃતિ આ પ્રકારે સંશય, ઘોઘ્નો આધાર પ્રકૃતિ જ એ પ્રકારે પૂર્વપક્ષ, અને ઘોઘ્નો આધાર પરમાત્મા જ આ પ્રકારે મિદાન્ત ॥ ૧ ॥ દવે મુક્ત મધ્યમાદાદુષ્યવેદાન્ ઇત્યાદિ મુદ્ગકે કરીને દ્વિતીય ભૂમાધિકરણ, 'જે ભુમા તે મુખ' એ પ્રકારે આરંભાતી 'ત્યાં અન્યનું દર્શન નથી,' ત્યાં અન્યનું શ્રવણ નથી, ત્યાં અન્યનું વિજ્ઞાન નથી તે ભુમા' શ્રુતિ છાન્દોગ્યના નવમ પ્રયાગમાં છે, અત્ર 'ભુમા' એ શબ્દે કરીને મુખમિત્તરૂપ મુખમાદુષ્ય કે જ્ઞાત જ આ પ્રકારે સંશય, મુખમાદુષ્ય એ પ્રકારે પૂર્વપક્ષ, અને 'ભુમા' એ શબ્દનો અર્થ જ્ઞાત જ આ પ્રકારે સિદ્ધાન્ત ॥ ૨ ॥ દવે શુભ્યાયમ્ભવાન્તેઃ ઇત્યાદિ સૂત્રવે કરીને તૃતીય

૧. અત્ર 'અભિવિમાન' અશુદ્ધ છે, 'અભિવિમાન' શુદ્ધ છે.

૨. આ પ્રકારે અવપુરસ્કાર અર્થસન્દેહ નિવાર્યો, મનોમયત્વાદિધર્મવાન, દિરવ્યમ્ભુત્વાદિ-ધર્મવાન, એકતા, અદ્વૈતિક ભાગમા પંચ દોષરહિત, પ્રક્ટ સચ્ચિદાનંદરસરૂપ, અધિદેવાદિવ્યનિયામક અસરથી ઉત્પદ, અને સ્વતઃ જ સાક્ષર વિદ્યધર્મોત્થપ પદાર્થ ભગવાન જ, અવ નહિ, તેથી સર્વાર્થાઓ એ જ ભગવાન એમ સિદ્ધ થયું, અને આર્યશૂભગવાનનો વિચાર આ અક્ષરમાં આ પ્રકારે સમાપ્ત થયો.

અક્ષરોધિકરણ, 'નેણું કહ્યું, ગાર્ગિ, આ તે અક્ષરને બાહ્યે અભિવદે છે' ઇત્યાદિ શ્રુતિ
 બૃહદ્દારણ્યકના ગાર્ગી બ્રાહ્મણમાં છે, ત્યાં અક્ષરશબ્દે કરીને બ્રહ્મ કે પદાર્થાન્તરે આ
 પ્રકારે સંશય, પદાર્થાન્તર એ પ્રકારે પૂર્વપક્ષ, અને 'અક્ષર' એ શબ્દનો અર્થ બ્રહ્મ જ
 આ પ્રકારે સિદ્ધાન્ત ॥ ૩ ॥ હવે ર્દક્ષતિકર્મવ્યવસ્થાસઃ એ પ્રકારે એક સૂત્રે કરીને ચતુર્થ
 ર્દક્ષતિકર્મોધિકરણ, 'સત્યકામ, આ પર અને અપર જે ડૉંકાર' ઇત્યાદિ ડૉંકારની
 ઉપાસનાના પ્રસંગમાં એકમાત્ર ડૉંકારની ઉપાસનાએ મનુષ્યલોકની પ્રાપ્તિનું
 દ્વિમાત્ર ડૉંકારની ઉપાસનાએ સોમલોકની પ્રાપ્તિનું ત્રિમાત્ર ડૉંકારની ઉપાસનાએ
 સૂર્યલોકની પ્રાપ્તિનું અને પુનરાગમનનું નિરૂપણ કરીને અર્ધચતુર્થમાત્રની ઉપાસનાએ
 કરીને 'પર પુરુષનું અભિધ્યાન કરવું' ઇત્યાદિ શ્રુતિ આચર્યજીની પ્રશ્નોપનિષદના
 પંચમ પ્રકાશમાં છે, અત્ર ધ્યાનવિષય પરપુરુષ પરમાત્મા કે વિરાટપુરુષ કે બ્રહ્મા આ પ્રકારે
 સંશય, ધ્યાનવિષય વિરાટ અથવા બ્રહ્મા એ પ્રકારે પૂર્વપક્ષ, અને અભિધ્યાનવિષય
 પરમાત્મા જ આ પ્રકારે સિદ્ધાન્ત ॥ ૪ ॥ દરર ઉત્તરેષ્ય ઇત્યાદિ અષ્ટ સૂત્રે કરીને પંચમ
 દ્વદશોધિકરણ, 'આ બ્રહ્મપુરમાં જે આ દહર પુણ્ડરીક વેશમ એમાં અન્તર દહરાકાશ
 તેમાં જે અન્તર તેનું અન્વેષણ કરવું તેની વિનિગ્રાસા કરવી' ઇત્યાદિ શ્રુતિ છાન્દોગ્યના
 દશમ પ્રપાઠકમાં છે, ત્યાં દહરશબ્દોકત અન્વેષ્ટવ્ય જીવ કે બ્રહ્મ આ પ્રકારે સંશય, જીવ
 જ દહર એ પ્રકારે પૂર્વપક્ષ, અને દહર પરમાત્મા આ પ્રકારે સિદ્ધાન્ત ॥ ૫ ॥ હવે
 બલુકુતેસ્તમ્ય ન ઇત્યાદિ મુનદ્વયે કરીને ષષ્ઠ અનુકૃત્યધિકરણ, 'નથી ત્યાં સૂર્ય ભાસતો
 નથી ચન્દ્રતારક નથી ભાસતી આ વિષુત્તે તો ક્યાંથી આ અગ્નિ ભાસમાન તેને જ સર્વ
 અનુભાસે છે તેની ભાએ આ સર્વ વિભાસે છે' ઇત્યાદિ શ્રુતિ કઠવક્ષીમાં અને મુપ્પઠકમાં છે,
 અત્ર વાક્યાર્થ તેજોવિશેષ કે બ્રહ્મ? આ પ્રકારે સંશય, તેજોવિશેષ એ પ્રકારે પૂર્વપક્ષ,
 અને વાક્યાર્થ બ્રહ્મ જ આ સિદ્ધાન્ત. તે આ પ્રકારે, 'જેમાં હો' ઇત્યાદિ દ્વદશાક્યમાં
 સૂર્યાદિનો આધાર બ્રહ્મ છે એમ કહ્યું અને આ વાક્યમાં ત્યાં સૂર્યાદિના ભાસનો નિષેધ
 કરવામાં આવે છે, અત્ર વાક્યાર્થ બ્રહ્મ હોય તો ત્યાં સૂર્યાદિના ભાસનો નિષેધ યથા રહે
 નહિ, તેથી વાક્યાર્થ તેજોવિશેષ એમ પૂર્વપક્ષ પ્રાપ્ત થાય તો સિદ્ધાન્ત કથાય છે કે 'નથી
 ત્યાં સૂર્ય ભાસતો' ઇત્યાદિ વાક્યે કરીને સર્વથા જ સૂર્યાદિના ભાસ ત્યાં નિષેધાતો નથી,
 પરન્તુ સૂર્યાદિનો પ્રકાશ પણ બ્રહ્માનો પ્રકાશને જ અધીન છે એમ ઉપદેશાય છે. આ
 પ્રકારે સૂર્યાદિ સ્વયંપ્રકાશ નથી પરન્તુ ભગવાનના જ પ્રકાશ કરીને તે તે સૂર્યાદિ પ્રકાશે
 છે' તેથી વાક્યાર્થ ભગવાન જ એમ મિદ્ધ થયું. ॥ ૬ ॥ હવે શબ્દાદેવ પ્રમેત્ત' ઇત્યાદિ
 મુનદ્વયે કરીને સપ્તમ પ્રમિતાધિકરણ. 'અદ્યુષ્ટમાત્ર પુરુષ મધ્ય આત્માને વિષે રિચતિ કે
 છે ઇત્યાદિ શ્રુતિ કઠવક્ષી ઉપનિષદની ચતુર્થ વક્ષીમાં છે, 'જેટલો આ આકાશ' છાન્દોગ્ય
 શ્રુતિમાં વ્યાપકત્વનું શ્રવણ થાય છે અને જાત તો અદ્યુષ્ટમાત્રની પ્રતીતિ થાય છે તેથી
 વ્યાપકત્વ અને અદ્યુષ્ટમાત્રત્વમાં વિશેષ હોવાથી 'અદ્યુષ્ટમાત્ર' શબ્દે કરીને તેટલા
 પરિમાણે ચુકન દેહવાન જીવ વાક્યાર્થ કે ભગવાન આ પ્રકારે સંશય, જીવ એ પ્રકારે પૂર્વ-
 પક્ષ, વિરોધમાંશ્રવ હોવાથી અદ્યુષ્ટપરિમાણક મનુષ્યહૃદયસ્થ ભગવાન જ વાક્યાર્થ આ
 પ્રકારે સિદ્ધાન્ત ॥ ૭ ॥ તદ્વૈવિ વારાણસ-મર્મવાન ઇત્યાદિ અષ્ટ સૂત્રે કરીને અષ્ટમ
 દ્વેત્યાધિકરણ, બ્રહ્મવિદ્યામાં અને કર્મમાં મનુષ્યનો જ અધિકાર કે દેવાદિનો પણ આ

પ્રકારે સંશય, મનુષ્યનો જ એ પ્રકારે પૂર્વપક્ષ, દેવતાઓનો પણ જ્ઞાન અને કર્મમાં અધિકાર છે આ પ્રકારે સિદ્ધાન્ત, આ જ અધિકરણમાં શબ્દ ક્ષતિ ચેત્તાતઃપ્રભવાત પ્રત્યક્ષાનુમાનાભ્યામ્સૂત્રના વ્યાખ્યાનમાં વૈદિક સર્વ જ પદાર્થો ભિન્ન આધિવૈવિક છે અને અતઃ જ્યેષ્ઠ નિત્યત્વમ્ સૂત્રના વ્યાખ્યાનમાં વેદ નિત્ય છે એમ પ્રતિપાદન કર્યું છે ॥ ૮ ॥ હવે જ્યેષ્ઠ તદનાદશ્યવળાત્તદાશ્યવળાત્ ઇત્યાદિ પંચ સૂત્રે કરીને નવમ અપચ્છાદિધિકરણ, સંવર્ગવિદ્યાદિમાં જ્ઞતિશૂદ્રનો અધિકાર છે કે નથી આ પ્રકારે સંશય, છે એ પ્રકારે પૂર્વપક્ષ, અને નથી આ પ્રકારે સિદ્ધાન્ત, આ જ અધિકરણમાં શ્રવણાધ્યયનાદ્યપ્રતિયોષાત સ્મૃતેષ્વ સૂત્રના વ્યાખ્યાનમાં ' અને વેદના આ ઉપશોભાના કર્ણાનુ જતુતપુએ પ્રપૂરણ ' ઇત્યાદિ અને ' ઉદાહરણમાં જીદ્યોષેદ અને ધારણમાં શરીરભેદ ' ઇત્યાદિ ઉપન્યાસ કરીને શૂદ્રકૃત વેદશ્રવણ વેદાધ્યયન અને વેદાર્થજ્ઞાન એ ત્રણેના નિષેધ કર્યો છે. ૧૮ ॥ હવે કમ્પનાન એ એક સૂત્રે કરીને દશમ કમ્પનાધિકરણ,

૧. આ મન્ત્રુ લાભ્ય અને તતપ્રકાશ ઉભય નિર્મલસર લાવથી મનનીય છે. અવ શ્રીમદ્ભાગ્યવતર આજ્ઞા કરે છે કે શૂદ્રના અધિકારનું ચિન્તન તો દૂર રહ્યું, શૂદ્રકૃત વેદશ્રવણ વેદાધ્યયન અને વેદાર્થજ્ઞાન એ ત્રણે જ પ્રતિષિદ્ધ છે એટલું જ નહિ પણ શૂદ્રના સંનિધાનમાં અન્યત્ર-ત્રેવણિકતુ-પણ વેદશ્રવણાદિ પ્રતિષિદ્ધ છે, તેથી શૂદ્રના આશીર્વાદમાં ત્રેવણિક પણ વેદાધ્યયનાદિ ન કરવું. યદપિ દોષાદિ ક્રિયામાં શૂદ્રનો સમ્બન્ધ છે તથાપિ ત્યા મન્ત્રનો ઉચ્ચાર જ નથી. વેદશ્રવણાદિમાં શૂદ્રનો અધિકાર અતિપ્રમુક્તિથી દ્વાચિત્ત કલ્પનામાં, આવે તો સ્મૃતેષ્વ સૂત્રવિભાગથી મૂત્રધાર તેનો પણ નિષેધ કરીને અષ્ટ આજ્ઞા કરે છે કે ' વેદાર્થમાં શૂદ્રનો અધિકાર નથી, ' વેદાદ્યરના વિચારમાત્રથી તત્કાલ શૂદ્રનો પાન થાય છે. ' સ્માર્તપૌરાણિક લાનાદિકમાં ક્વચિત્ શૂદ્રનો અધિકાર છે તે પણ કર્મજ્ઞતિ શૂદ્રનો તો નહિ જ પરંતુ શાપાદિ કારણવિશેષે કરીને શૂદ્રગોત્રિને ગ્રામ મહાન ચિદુરાદિનો જ, તેથી વૈદિકમાં ક્વચિત્ પણ શૂદ્રનો અધિકાર નથી જ એ સિદ્ધાન્ત સ્થિત રહ્યો.

૨. શ્રીમદ્ભાગ્યવતર પ્રકાશકાર શ્રીપુરુષોત્તમજી આ સર્વ લાભ્યપરક્રિયાનું નવારસ્ય આસ્તિક્યપૂર્વક વિશદ કરતાં આજ્ઞા કરે છે કે ધાવયેષ્વતુરો વેદાન્ત ઇત્યાદિ પુરાણ-તરથી ઓક્ત શબ્દસ્ય શુદ્ધ્યા ઇત્યાદિ સ્મૃતિકૌશીકીયો મિદાન્તઅવળં પ્રાહુ ઇત્યાદિ સ્કાન્દવાક્યથી અને શ્રીમદ્ભાગવતના પણ સાયેવ જીવ્યે ત્રયાત ઇત્યાદિ એકાદશસ્કન્ધીય વાક્યથી અને ક્ષીગદ્દિગ્ધવન્નામ્ ઇત્યાદિ પ્રથમસ્કન્ધીય વાક્યથી કરી શકાય કે ભારતનું અને પુરાણનું તો શ્રવણ સુપ્રાર્થ પણ નિસ્સન્દિગ્ધ જ વિદિત છે, અને પૂર્વોપન્યસન વાક્યોએ નિસ્સન્દિગ્ધ વિદિત શ્રવણથી બુદ્ધિમાન શૂદ્રને જ્ઞાન પણ થાય છે જ, પરંતુ તે તે વાક્યમાં વિદિત શ્રવણમાં અને તતજન્ય જ્ઞાનમાં દ્વિતીય અધિકાર તો પુણિપ્રવાહમયાદ્યથાંશમાં આમૈક્તો મગવાનેવ શાપં દાપયનિ કચિત્ લોકગાં ઉક્ત રીતિએ શાપાદિ કારણવિશેષે કરીને શૂદ્રગોત્રિને ગ્રામ મહાન ચિદુરાદિનો જ છે, કારણ કે તે શ્રવણથી અને જ્ઞાનથી તેઓની જ કૃતાર્થતા ત્યાં સંસારાર્થ છે. અત્રાપિ વેદનિન્દ્યામામધર્મકરણાત્ તથા નરકે ન ભવેત્ પાતઃ કિન્તુ દેનેપુ ગાયેવ ઇત્યાદિમાં ઉક્ત પ્રકારે કર્યું જ કરીને જ્ઞતિશૂદ્ર હોય તો તેમનો તો તેવો જ્ઞાન-મુખ અધિકાર જ નથી. ક્રમે કરીને જ્ઞતિશૂદ્રમાં પુરાણાદિશ્રવણનો અને નિર્દ્ય-જ્ઞાનથી જે નિષેધ કર્યો તેમાં જ નવ નવ તીર્થયાત્રા પ્રેતગયા મન્ત્રસાધન અને દેવનાગધનનો પણ નિષેધ સંગ્રહાય છે. ચિદુરાદિની તો તીર્થયાત્રા પણ પ્રસિદ્ધ જ છે, અન્યને કર્મજ્ઞતિ-

‘જે આ કાંઈ પ્રાણ સતે નિમ્મત્ત યર્ષને કમ્પે છે, મહાનને પણ જેથી ભય થાય તેણે વળે ઉભેત’ છે, જે આ જાણે તે અમૃત થાય’ ઇત્યાદિ શ્રુતિ કેવલસ્ત્રીમાં છે, અંત્ર પ્રાણની ઉપા-

શૂદ્ધને અર્થે તો, તે તે જપાદિ સર્વ જ નિષિદ્ધ છે, અને તેથી જ અવશ્યતા અને જપાદિના કર્તા આધુનિક કર્મભતિશૂદ્ધમાં ઉપશમને સ્થાને કામક્રોધાદિ જ દશયુગાંનં થાય છે. મમત્ર જ ભારતનો અને પુરાણનો (શ્રીભાગવતનો) પાઠ કરવાનો અધિકાર સ્ત્રીશૂદ્રાદિને છે કે કેમ એ વિચાર પણ આ પ્રસંગમાં કરતાં. પ્રકાશકાર પૂર્વપક્ષ કરે છે કે ભારતવ્યવહેરને ઇત્યાદિ પ્રથમસ્કન્ધીય વાક્યમાં અને વિગ્રોધીતાપુવાત્ પ્રજાં ઇત્યાદિ દ્વાદશસ્કન્ધીય વાક્યમાં ધર્મદર્શનનું અને શ્રીભાગવતાખ્યનનું બોધન છે, અને તસ્માદ્ભારત સર્વાત્મા ઇત્યાદિ દ્વિતીયસ્કન્ધીય વાક્યમાં તો સર્વ જ અભયેચ્છુને અર્થે સર્વમાધારણ કીર્તનનું વિધાન છે, તેથી મમત્ર જ ભારતનો અને મમત્ર જ શ્રીભાગવતનો પાઠ સર્વ જ કરે. આ પ્રકારે પૂર્વપક્ષ કરીને શ્રીપુરુષોત્તમજી સિદ્ધાન્ત ઉપદેશે છે કે ભારતમાં અને શ્રીભાગવતમાં અભ્યાસનો વિભાગ વર્ણને જ સ્ત્રીશૂદ્રાદિએ પાઠ કરવો અને અવશ્ય કરવું એટલું જ નહિ પરંતુ ન્યાં પ્રાણુવ આદિમાં હોય તેવા પ્રાણુવાદિમાન અને વૈદિકમન્ત્રયુક્ત ભાગ પણ વળેલા જ, કારણ કે વેદઃ પ્રણવ ઇવાગ્ર ઇત્યાદિ અને ન સર્વવેદોપનિષદ્વેદયોર્જે મનાતનમ ઇત્યાદિથી પ્રાણુવ વેદ છે એમ નિશ્ચય થાય છે, અને શ્રીમદ્ભાગવતમાં પણ નારાયણકથાદિમાં ઔપનિષદ નારાયણપ્રાદશરુ પ્રત્યક્ષાના થાય છે. વહેચ્ચ નિયમ કૃત્વા ધર્માગવતમાદરાત એ પ્રકારની આજ્ઞા ત્રીગદ્ભ્રુભાધીશ્વરે કરેલી છે તેથી પ્રાણુવાદિમાન વૈદિકમન્ત્રાદિયુક્ત અને અભ્યાસનો વિભાગ ન વર્ણતા મમત્ર શ્રીમદ્ભાગવતનો પાઠ કરવો એમ માની નહિ લેતાં પ્રાણુવાદિમાન વૈદિકમન્ત્રયુક્ત અને અભ્યાસનો વિભાગ વર્ણને અવશિષ્ટ જ શ્રીમદ્ભાગવતનો નિયમપૂર્વક પાઠ કરવાનો સ્ત્રીશૂદ્રને અધિકાર છે, અન્યથા ચર્દાપુનિષદે જ્ઞાનં ધોમાગવતમેવ વાં વર્ણિતમેવ તદિ સ્વાત્ સ્ત્રીશૂદ્રાણાં યુ તતોત્યથા એ તુર્તીયસ્કન્ધનિર્ણયના અને ભાગવતજ્ઞાનમયિ ત્રૈવર્ણિકાનામેવ, ઉપાસનાયા. ગ્રાધામ્યાત, ચર્દવ ભગવતા પ્રભણે પ્રોચ્યતે, તત્ત્વ ત્રૈવર્ણિકાનામેવેતિ જ્ઞાતવ્યમ્ એ નિયન્ત્રપ્રકાશના વાક્યનો વિરોધ પ્રાપ્ત થાય. દામ્બિક નાગ્નિક શદ્ અશુશ્રૂય અભક્ત અને દુર્વિનીતનો તો અનધિકાર જ છે, તેથી તે તે સર્વે હોયથી સહિત અભ્યુષ પ્રિય સાધુ અને શુચિ જ સ્ત્રીશૂદ્રાદિનો શ્રીભાગવતદ્વારા ભક્તિનો અધિકાર છે, તેથી સ્ત્રીશૂદ્રાદિ-સ્કન્ધીય કર્મજ્ઞાનમિથ્ર અભ્યાસમન્ત્રક્રમના પાઠમાં પણ તેવા સ્ત્રીશૂદ્રોનો અધિકાર છે જ. અભયેચ્છાથી ભાગવતાર્ય - કીર્તનનો તો વિરોધ જ નથી, કારણ કે દ્વિતીયસ્કન્ધમાં ભાગવાનને જ કીર્તિતવ્ય કહ્યા છે, ત્યાં શ્રીભાગવતશબ્દ નથી, અને પ્રાણુવાદિમાન વૈદિકમન્ત્રયુક્ત અભ્યાસનો વિભાગ વર્ણને તો શ્રીમદ્ભાગવતના પણ કીર્તનમાં પૂર્વદોષપરદિન અભ્યાસાદિયુક્ત સ્ત્રીશૂદ્રોનો અધિકાર છે જ, એટલું જ નહિ પરંતુ શ્રીપુરુષોત્તમસદસ્ત્રનામના પાઠના ફલકથનમાં મહર્ષે યત્તુ પઠિત. કમિત્ સ્વાનુકાચનમ્તુ મમે એમ જણાય છે કે સ્ત્રીપુરુષોત્તમસદસ્ત્રનામના પાઠમાત્રથી મમત્ર જ શ્રીમદ્ભાગવતનો પાઠ થઈ જાય છે, અને જે ફલ મમત્ર શ્રીમદ્ભાગવતના પાઠથી થાય છે તે સર્વ જ ફલ શ્રીમદ્ભાગવતશબ્દપ્રકટિત શ્રીપુરુષોત્તમસદસ્ત્રનામના પાઠમાત્રથી સિદ્ધ થઈ જાય છે. શ્રીમદ્ભાગવતપાઠવિષયક નિર્ણય શ્રીમદ્ભાગવદગીતાપાઠમાં પણ સંપ્રદેશ, કારણ કે ત્યાં પ્રેમખ્યાય સમાપ્તિમાં જનનિપલ્ય પ્રજાવિધાર્ક પદં સ્પષ્ટ છે,

સના કે બ્રહ્મવાક્ય આ પ્રકારે સંશય, પ્રાણ અથવા હૃદય વાક્યાર્થે આ પ્રકારે પૂર્વપક્ષ, અને ભગવાન જ વાક્યાર્થે આ સિદ્ધાન્ત ૧૧૦-૧૧ હવે 'જ્યેષ્ઠિર્દેવતાત્' એ એક સૂત્રે કરીને એકાદશ જ્યોતિરધિકરણ, 'જે આ સમપ્રસાદ આ શરીરમાંથી ઉત્પન્ન પદ જ્યોતિ અભિમખાદીને નિજ રૂપે અભિનિષ્પન્ન થાય છે' ઇત્યાદિ શ્રુતિ છાન્દોગ્યના દશમ પ્રપાઠકમાં છે, ત્યાં 'પર જ્યોતિ' મહાત્મા કે બ્રહ્મ આ પ્રકારે સંશય, મહાત્મા એ પ્રકારે પૂર્વપક્ષ, અને બ્રહ્મ જ આ પ્રકારે સિદ્ધાન્ત ૧૧૧૧ હવે આકાશોર્વાત્તત્ત્વાદિચ્ચવેદમાત્ એ એક સૂત્રે કરીને દ્વાદશ અર્થાન્તરત્વાધિકરણ, 'આકાશ નામરૂપનો નિર્વદ કરનાર તે જેના મધ્યમાં તે બ્રહ્મ' ઇત્યાદિ શ્રુતિ છાન્દોગ્યની સપ્તાશિમાં છે, ત્યાં આકાશશબ્દે કરીને બ્રૂતાકાશ કે પરમાત્મા આ પ્રકારે સંશય, બ્રૂતાકાશ એ પ્રકારે પૂર્વપક્ષ અને પરમાત્મા જ આ પ્રકારે સિદ્ધાન્ત ૧૧૨૨ હવે ચુષુલ્કાન્ત્યોર્ગેદન ઇત્યાદિ સૂત્રે કરીને ત્રયોદશ મુખ્યધિકરણ, 'ચાચપદ્મ, કિંત્યોનિ આ પુરુષ' ઇત્યાદિથી અર્ધલક્ષી અલ્પ બ્રહ્મ થાય છે જે એમ જાણે' શ્રુતિ પૃથ્વીદરબ્ધકના પદ પ્રપાઠકમાં જ્યોતિર્મિત્તલુમાં છે, ત્યાં વાક્યાર્થે જીવ કે બ્રહ્મ આ પ્રકારે સંશય, જીવવાક્ય એ પ્રકારે પૂર્વપક્ષ, અને બ્રહ્મવાક્ય આ પ્રકારે સિદ્ધાન્ત, આ સૂત્રના વ્યાખ્યાનના લાભમાં સર્વ જ વિપવવાક્યનું વિસ્તારપૂર્વક વ્યાખ્યાન છે. ॥ ૧૩ ॥

તેથી પ્રણુવાદિમાન વૈદિકર્મનાદિયુક્ત અને બ્રહ્મવિદ્યાનો વિભાગ વર્જીને અવશિષ્ટ જ શ્રીમદ્ભગવત્વર્ગીતાભાગવતનો પાઠ સ્વદિનાર્થ સ્ત્રીશુદ્ધિએ કરવો. અન્યને અવણ કરાવવાનો વા અધ્યાપન કરાવવાનો તો સ્ત્રીશુદ્ધિનો અધિકાર જ નથી, કારણ કે તેવો વિધિ જ નથી. સ્ત્રીશુદ્ધિના જ દિતાર્થે અધિક વિભાગ વર્જીને શ્રીમદ્ભગવત્વર્ગીતાભાગવતના અવળપડના અધિકાર જેને ન રહે તેમના પણ કસ્યાણુર્થ આ નિર્ણયનો ઉપમંહાર કરતાં શ્રીપુરુષોત્તમજી આજા કરે છે "પરંતુ પૂર્વોક્ત પૂર્વપક્ષરથ વાક્યનો આશ્રય કરીને જે શુદ્ધિ 'અને પણ અધિકારી છીએ' એમ નિજ પાદાધિકાર આપાદન કરે છે તેઓ માત્મયોર્ગિદોષગરત છે, અને તેથી તેમનો તો શ્રીભાગવતોક્ત ધર્મમાં પણ અધિકાર નથી તો પાકમા તો અધિકાર જ ક્યાંથી? કારણ કે શ્રીમદ્ભાગવતમાં શોકત નિષ્કપટ પરમ ધર્મના અધિકારી તો નિર્મલસર મત્પુરુષ છે. "જે પુનરેત્તનિ વાચ્યાન્યાધિવ્ય સ્વસ્વાપિ પાટાધિકારે શ્વજા આપાદયન્તિ તેષા માત્મયોર્ગિદોષગ્રામન ધર્મામાયતૌકપર્મચ્ચનાધિકાર. " ધર્મે ગોજ્ઞિતકૈત્ત્વોજ પર્મો મિર્મત્રાણાં સનામિતિવાચ્યાત્, કિમ્મુનઃ પાટે ?"

૧. ઉપનિષદમાં નિરસન્દિગ્ધ અને સન્દિગ્ધ એમ બે પ્રકારના વાક્ય છે. અન્ય દીકાકારવત્ ઉપનિષદનાં નિરસન્દિગ્ધ પણ વાક્યની પૃથક્ દીકા કરીને શ્રીમદ્ભગવાદીશ્વરે તથા કાલસેષ કર્યો નથી. સન્દિગ્ધ ઉપનિષદાક્યના અર્થનું સચન તો બ્રહ્મસૂત્રકારે જ કર્યું છે, તેથી બ્રહ્મસૂત્રના વ્યાખ્યાનપ્રસંગમાં જ શ્રીમદ્ભગવાદીશ્વરે તે તે સન્દિગ્ધ વાક્યનું યથાર્થ ભાષ્ય કરીને સિદ્ધ કરી આપ્યું કે ઉપનિષદગત સર્વસન્દેહનિવારક બ્રહ્મસૂત્રના યથાર્થ ભાષ્યના કર્તાને ઉપનિષદની પૃથક્ દીકા કરવાની લેણમાત્ર પણ આવશ્યકતા રહેતી નથી. આ પદનિથી આશ્ચર્ય અને શિષ્ય ઉત્સવના અમૂલ્ય કાલનો મિથ્યા વ્યય ન થતાં પેશિમિત જીવનમાં પણ ભગવત્તેજસ અને ભગવત્કથારમ પાન કરવાનો પણ રમ્ય પ્રસંગ

• Para '. If the Sāmkhyas were to point out that in verse No. 11 there is a mere mention but that Avyakta is later on described as an object of knowledge in Asabdaṃ etc. (Kātha. I, 3, 15), the Sūtrakāra shows that the context decides that that verse refers to Brahman and not at all to the Sāmkhya Avyakta (Prakṛiti). The Sāmkhyas cannot be allowed to detach the first half of the eleventh and the whole of the fifteenth verses from the whole group. A collation of all the passages converges to show that verse No. 15 refers to Paramātmān. The whole topic is one. It begins from the beginning of the third Valli down to verse No. 16 of the same. The subject-matter of this topic is the Soul and Paramātmān. The whole Valli teaches the 'Rathitra' of the Soul, the means of release required by him, the *śrīmum bonum* finally gained, and the nature of Paramātmān whom the soul approaches and perceives. Thus the object of knowledge is not the Sāmkhya Avyakta but clearly and decidedly Paramātmān. Again, the final part of the fifteenth verse goes against them. The Sāmkhyas do not believe that a knowledge of Prakṛiti results in the release from the jaws of Death. This clearly decides that the verse No. 15 refers to Paramātmān whose knowledge certainly saves one from the jaws of Death. The verse "that without sound etc." is not at all applicable to Prakṛiti, but by all means to Paramātmān alone. And now if the Sāmkhyas assert that there is not only one topic but two, that the first topic ended at the verse No. 9 and that the second began from the verse No. 10, that in this latter section verses Nos. 10 and 11 simply mention the Sāmkhya principles, that the verses Nos. 12 and 13 describe Puruṣa, that the verse No. 15 describes Prakṛiti and clearly states its difference from Puruṣa essentially necessary for its discrimination, and that the Valli is fully in their favour, the Sūtrakāra answers that such an imagination is groundless. For there would then be four sections (Prakarāṇi) instead of three, and that an unnecessary additional section is unwarranted. If in the third Valli, there would be two sections as the Sāmkhyas believe, there would be an independent fourth question to answer. There are therefore three sections only. The arrangement of the three

sections is as follows. Katha 1, 1, 12 is the question No. 1 and Katha 1, 1, 13 and the following verses form the answer to it. Katha 1, 1, 20 is the question No. 2 and the following verses form the answer to it. Katha 1, 1, 11 is the question No. 3 and the verses following it down to the end of the first Adhyāya form the answer to it. It therefore follows that if the Valli at all taught the Sāṃkhya doctrine, there would be a fourth question and a fourth answer. The very absence of such a question and such an answer goes strongly against the Sāṃkhyas. Again, this is the third Valli and numerically speaking, it is but proper that the answer here should all refer to the question No. 3. Further what would be the motive for such a fourth section? It can not be deliverance, for that has already been taught from the beginning of the second Valli down to 1, 3, 9. Again, if the Sāṃkhyas were to say that the disembodied existence is higher than the acquisition of Vishṇupadāni, the latter half of 1, 3, 8 goes against them. The acquisition of Vishṇupadāni itself is an end to the three miseries. Knowledge leading to the disembodied state has also been discussed not as the Sāṃkhyas think after 1, 3, 10 but before it. It is thus certain that the motive for such an independent fourth section is entirely groundless. Again it would be useless to reiterate that the verse No. 15 cannot at all refer to Prakṛiti, for its knowledge cannot according to the Sāṃkhyas themselves save one from Death. Nor should the Sāṃkhyas now finally urge that the three boons were over as far as the pacification (Saṃmana-yam) of the father and the two questions regarding the Fire and the Soul, and that the third question regarding Paramātmā is therefore an outcome of imagination, because the word "vada" of Katha 1, 2, 14 (yat tat paryasi tad vada) makes a distinct mention of the third question. Nor is a good reason for such a question wanting. The satisfaction of Yama (as in Katha 1, 1, 16) supplies a very good reason for Nāchikēas to ask the final question of vital importance. Nor should the Sāṃkhyas go to the length of urging that there was no good cause for Yama's satisfaction (Prithi). The word "dearest" (Preshtha) in Katha 1, 2, 9 is enough to show that Yama was entirely

satisfied with Nāchiketas. Nor should it again be urged that this third question is simply a reiteration or extension of the second one, for the subject (Viśayaḥ) and mention (Nirdeśaḥ) of both differ very widely. To be brief Nāchiketas thoroughly satisfied Yama by his excellent capacity (Uttamādhikarah), and this entire satisfaction thoroughly accounts for this third question. The Sāṃkhyaas thus are absolutely wrong.¹ Sāṃkara too is therefore completely wrong in including the third question in the second, Yama's complete satisfaction at Nāchiketas being itself the good cause of his setting the third question. Nor should Sāṃkara urge that this third question is put over and above the three boons granted, for the words 'welfare to me' (Svasti me-tu Kātha 1, 1. 9) there suggest that the three boons granted by Yama were with a clear intention of welfare (Svasti). The three boons—pacification of the father: and the two questions on the Fire and the Soul—were not enough for Svasti. To reach the highest level of Svasti, this third question and its answer are quite necessary. The very word 'tell' (Vada) in 1, 2, 11 puts an end to the objection that the third question is a mere outcome of imagination.

1. Brahmasūtra 1, 4, 6 is differently interpreted by the commentators. Bhāskara and Vallabha say, unlike Sāṃkara, that the three questions refer to (1) the Fire (2) the Soul and (3) Brahman distinctly. Neither of these two includes the question regarding Paramātmān into that about the Soul. Madhva says that the three questions are (1) pacification of the father (2) Agni and (3) Paramātmān. Nimbārka sides with Madhva, so far as the first two questions are concerned, but adds that the third refers to (Prāpya, Prāptri and Upāya) the object to be acquired, the Soul acquiring, and the means of acquisition. Rāmānuja understands the object of worship, worshipper, and worship (Upāśya, Upāsaka and Upāsana) by these three, and Bhikṣu takes the Adhikāraṇa in connection with Sve. IV, 3 and Trayānām in the sūtra as enjoyer, object of enjoyment and the instigator (Bhokta, Bhogya and Preraka). His alteration of Trayānāmeva into Trayānāmapi is not to be found in any of the published Sūtra-Bhāṣyas and is therefore to be certainly rejected.

'Nor is the excess of this third question a fault,' for Yama liked it. Sankara's labours to answer the objection of the Sāṃkhya's to demonstrate the unity of the second question in spite of the two clearly distinct questions and in spite of the difference so cleverly drawn between the Soul and Paramātmā in Kātha II, 1, 4 etc. are therefore fruitless and out of place.

Before concluding this Adhikaraṇa, Sankara adds that just as the word Mahat is not used by the Vaidikas in the technical sense of the Sāṃkhya Mahat, the word Avyakti as well is not used by them in the Sāṃkhya sense. Sankara's line of argument is correct, he is however wrong, if he says that Mahat of Kātha II, 1, 4, Sve. III, 8 etc. means the individual Soul, because the word means Paramātmā, and not Jivātman. Again, he should stick to one meaning and not sometimes take it as Buddhi and sometimes as the Soul. The Sāṃkhya's and at any rate their defenders Bhikṣu etc. will perhaps urge here that even in Kātha II, 1, 4 etc. Mahat is inanimate and cannot be taken in the sense of the conscious Soul or Paramātmā, they will even add that the breath of Mahat (in Brih. Up. 2, 4, 10) is also the breath of Puruṣa environed by the limiting Internal Organ. The Sūtrakāra would answer these objections by saying that the word Atmā in Kātha 1, 3, 10 clearly shows that Mahat is not inanimate. The breath too primarily belongs to Ānandamaya Paramātmā, and the Internal Organ inherits it only from that Paramātmā, otherwise a carcass would begin to breathe and give out the Vedas. It is then clear that Mahat, Avyakti, and Puruṣa are not at all Sāṃkhya principles, and the Sāṃkhya's have no claim whatsoever over the passages mentioning them. Mahat etc. are nothing but aspects of the same all-embracing Brahman taught by the Upanishads.

We shall now take up the passage Ajām etc. (Sve IV, 5). Sankara says that this verse is itself unable to decide one way or another, just as in the verse Arvāgbhilachauṣa (Brih. Up. II, 2, 4) independently does not indicate this or that cup, since there is nothing special in this verse that would particularly decide the case in favour of the Sāṃkhya's. If the Sāṃkhya's were to say that just as there is the supplementary passage (Vakyaśeshah)

distinctly denoting a peculiar kind of Chāmāsa there must be something to decide the particular sense of Ajā as well, 'Sāṃkara answers that Ajā should mean the causal matter comprising three elementary substances (Bhūtatrayalakṣhaṇā) and not the Sāṃkhyā Prakṛiti, since Yādagne rohitam etc. (Chhān. VI, 4, 1) distinctly says that light water and earth (Tejah, Āpah and Annam) emanated from Iswara and that they were red white and black (Rohita etc). Besides 'Rohita' etc. primarily mean red etc. and Rajas etc. are not the primary but only the secondary meanings of these words. Māyā therefore is the legitimate meaning of Ajā. If the Sāṃkhyas were to ask how light etc. are called Ajā when they do not possess the form of the she-goat, Sāṃkara answers that Ajā is here neither used to show the form nor in its etymological sense. It is a mere metaphor (Kālpāṇā). Its clear sense is that the Soul fettered by Nescience is affected by Māyā but not the other who has attained knowledge. The verse does not inculcate duality of Souls, but simply distinguishes bondage from release.

Prof Deussen observes 'the most characteristic feature of the Sāṃkhyā system is the doctrine of three guṇas which depends upon the thought that the three forces that are active in the psychical organism viz Sattwam etc. (which approach the modern distinction of sensibility, irritability, and reproduction) are also present in Prakṛiti, and constitute its entire substance. Novel as this doctrine appears on its first introduction in the Svetāswara Upanishad, it yet depends upon older premises.....That this verse (Svetā IV, 5) expresses the fundamental thought of the Sāṃkhyā doctrine is not open to question. The manifold relations of the many Puruṣhas to the one Prakṛiti cannot be more effectively illustrated than by the manifold relations of the many rams to one she-goat. Under these circumstances, the reference to the description of the she-goat as red-white-black to the three guṇas of which Prakṛiti consists is inevitable." After further reviewing the whole case from the stand-point of Sāṃkara, he decides "in this controversy both sides are right. The Vedāntin, inasmuch as the verse unquestionably refers back to Chhān. VI, 4, and the Sāṃkhyist in as much as the three constituent elements which

according to Chhā. VI, 2 proceed from the One without a second, and of a mixture of which everything in the universe consists, have been psychologically transformed into the three *gunas*. These three likewise are the primal elements, only that each of these primal elements has become the vehicle and expression of one of the three fundamental psychical forces which rule in our inner being.....Nothing prevents us from assuming that that transformation of the three primal elements into three primal forces—or rather the conception of each of the three primal elements as vehicle of a definite primal force—has been first developed later on in direct connection with the above verse."

Govindānanda notes that Ajā according to Samkara means simply Māyā, which interpretation is based on the context, while according to the Sūtrakāra, who explains Ajā on the ground of the Chhāndogya passage treating of the three primary Elements, Ajā denotes the aggregate of those three Elements constituting an Avāntara Prakriti.

Dr. Thibaut observes that on Samkara's explanation, the term presents no difficulties, for Māyā is Ajā, i. e. unborn. On the explanation of the Sūtrakāra, however, Ajā cannot mean 'unborn', since the three primary elements are *products*. Hence we are thrown back on the Rudhī signification of Ajā, according to which it means a she-goat. This clearly shows that Samkara, while interpreting Ajā as Māyā, is going against the sense intended by the Sūtrakāra.

Rāmānuja's interpretation of this Adhikāraṇa deserves a careful consideration. He observes that the Chānasamūnta itself is not decisive but the supplementary passage settles that the Chāmasa is a particular Chāmasa (the head). Neither the meaning nor the context of the Ajā passage can decide that this Ajā is the particular Ajā, viz. independent Prakriti of the Sāmkhyas. At best, Ajā can be called the Creator," but can never be called *independent*. There is nothing in the Vedas to prevent us from accepting Ajā as Brahmatmika Prakriti, meaning of course the subtle a-chit body of Brahman. Rāmānuja quotes a number of Sūtris in support and shows that Ajā is not Bhūtatraya in Samkara's sense, but Prakriti

of the Tejas taught in Chhâ. VI, 2, 3. The passage 'That Divine being thought "let me now enter those three beings with the Soul by means of Atman and let me then evolve names and forms, let me make each of these three tripantites. (Chhâ. VI. 3. 2-3)"' teaches that this Ajâ is the first-born Deity. The beginning (Sve. IV. 2) and the end (Sve. IV, 6) bear out this meaning of the middle verse in question. This Jyotih is the principal creation, it is the first product, capable of evolving further creation. Again, the two Ajâs are not the fettered and the released Souls but they are the Individual and the Supreme Souls. Though all this is not clearly taught in the Sve. Up., it is yet ably propounded in Chhâ. II, 4, 1. The same process continues further on in Chhâ. II, 1, 2-4. The Sutrakâra specially uses the word Jyotih and not the word Tejas, because he desires to connect these verses in Chhâ. VI, 1 with verses 2-3 in Chhâ. IV, 7. Brahman then enters this Jyotih with the Soul (Jivena) using its own self as the means (Atmanâ). There is no trace here of Sankara's doctrine of Mâyâ, the means of entering the Jyotih being Brahman itself. This Jyotih though one, is again threefold, because its origin Brahman itself being Sat, Chit, and Ânanda is already threefold and yet one.¹ Brahman does not enjoy the Jyotih, because it is an object of enjoyment for the Soul. Ajâ then is not Prakriti, but the prime creation of Brahman, as is borne out by so many Scriptural authorities. The Sâmkhyas have therefore no claim on the Vedas. And if now the Sâmkhyas were to object that it is neither the Etymological nor the Rûdhi signification, the Sûtrakâra emphatically asserts that it is a metaphor (Kalpanâ), and a metaphor resorted to *purposely*. This prime creation is called Ajâ by metaphor. There is some beauty in this answer of the Sûtrakâra. The Sâmkhyas themselves accept the Gauṇi Vṛitti, when they have to explain passages 'Âdityo Vai Devamadhu' etc. because the Sun being the presiding Deity of the eye, can be 'Madhu' neither by Etymology nor by Rûdhi (Cf. Pañchasikha). To avoid going against the Śrutis, the Sâmkhyas themselves under these circumstances resort to this metaphorical sense. The shrewd Sûtrakâra who knew

१. सत्त्वं रजस्तम इति निर्गुणस्य गुणान्बन्धः । (श्रीमद्भागवतपुराण III, ५, १५)

this weakness of his adversaries retorts that just as they accept the Gaunī Vṛtti in interpreting passages from the Madhuvīdyā etc., they may as well rest satisfied with the same Gaunī Vṛtti in the case of Ajā too. The real sense of course is that all-embracing all-enfolding, all-powerful, all-knowing Brahman may assume any form it chooses. Even this Ajā form of creation has actually been mentioned in the Vedas. (Vide Brih. 1, 1, 4.) It is Ajā, because it fetters the Soul. It is really so-called for the sake of Upāsana. It is then clear that this Ajā is neither the independent Prakṛiti of the Sāṃkhyas nor the unreal Māyā of Śaṅkara, but the prime emanation of Brahman itself.

Another topic is now put forth for discussion. Śaṅkara says that the assertion of the Sāṃkhyas that there is Scriptural authority for Prakṛiti in 'Yasmin Pancha Panchajanya' etc. cannot be made on the mention of the number of the Sāṃkhya categories, because (1) there is a diversity of the categories and because (2) there is an excess over the number of these categories. He observes that Panchajanya is a conventional Compound and that it is a Proper Name, and finally explains Pancha Panchajanya as five Panchajanya like seven Saptarshaya. This mantra (Brih. IV, 1, 17) is followed by another "They who know the breath of breath" (Pranasya Prāna etc. Brih. IV, 1, 18), and Śaṅkara concludes on the ground of proximity that the five Panchajanya are the beings mentioned in this latter verse. If the Sāṃkhyas were to ask how the word 'Janya' can be used for the breath etc., he would point out that while interpreting the word Janya, the Sāṃkhyas themselves disregard the usual sense of the word. He would also add that the complementary passage (Brih. IV, 1, 18) is in his own favour. The breath etc. may be signified by 'Janya', because they are connected with it. Moreover the term Puruṣa (which means much the same as Janya) is found to be applied to the Prānas in the passage 'These are the five Puruṣas of Brahman' (Chhā. III, 13, 6). Again, Chhā. VIII, 13, 1 teaches that the breath is the father etc. On the strength of composition (संज्ञा) there is then no objection to the Compound being taken in the settled conventional sense. Again some commentators take the five Panchajanya to mean gods etc.,

Gross Elements	Subtle Elements	Organs	Senses	The Inner Ones	TOTAL
5	5	5	5	5	25

but they do not classify them in that way. Even if they correct their mistake and arrange them according to the above scheme in five groups of five each, still their names and characteristics widely differ. To the Vaidikas, organs are not known as Ākūtayah, senses are not known as Chittis and Prakriti etc. are never known as Antassthās (Inner Ones). Not only Bhikṣu's names and characteristics are wrong, but even Vāchaspati's. The terms Prakriti, Prakritivikriti, Vikriti and Neither-Prakriti-nor-Vikriti and their interpretations are absolutely unknown to the Vaidikas. Again, their Puruṣa cannot be called Jana *etymologically*. Nor can Puruṣa be called Jana by Rūḍhi, 1stly because there is no controller (नियन्त्रक) of that Rūḍhi and 2ndly because Jana in that sense will have to signify two different sets of meanings by two different modes e. g. Puruṣa by Rūḍhi and the categories by Etymology, and this is again absurd. The excess of Ēther and Ātman moreover cannot be accounted for by the Sāṃkhyas. The Sāṃkhyas would now perhaps say that पञ्चपञ्चजनाः can be interpreted as in Astrology. Just as त्रिषद्वन् in त्रिषद्वरात्रम् is explained as त्रयै नव यज्ञ=त्रिषद्वन्, पञ्चपञ्चजनाः may be explained as पञ्च पञ्च यज्ञ=पञ्चपञ्चन्, and the Compound be taken as a Subluk Bahuvrīhi. As for Ēther and Ātman, they do not add to the existing number, because they are only for a special emphasis mentioned again as being principal of the twenty-five Tattwas. Ēther, which is recognised as the support of everything, is itself supported by Puruṣa and thus is the par excellence of Puruṣa demonstrated. The Sūtrakṛa now answers that these Panchajanāḥ are not the Sāṃkhya Tattwas but the Ēther etc. of the complementary passage. It would have been necessary to follow the Sāṃkhya interpretation of the verse in question, had there been no Vedic interpretation supplied already. As the complementary passage however supplies a very clear sense there is not the slightest necessity of the round-about interpretation of the Sāṃkhyas. Panchajanāḥ is certainly to be interpreted

सर्वेषां भावोर्थे इति चेत् ॥ २ ॥

* भावार्थकर्मशब्देभ्य एव धर्मः प्रतीयत इत्यत्र* शङ्कत इत्याहुः यदीत्यादि, कथं सर्वे भावार्था इत्यत आहुः क्रियेत्यादि, क्रियावाचिनो भ्यादयो धातुमञ्जा लभन्त इति धातवः सर्वे क्रियावाचका एव, चोक्तधारणे, शब्दाश्च सर्वे धातुजाः, नच प्रकृतेः क्रियावाचकत्वेऽपि प्रत्ययस्यान्यार्थत्वे प्रकृत्यर्थस्य गुणभूतत्वात् सर्वेषां क्रियावाचित्वमित्येवं नमाधेयं, कृतप्रत्ययेनापि भावोभिधीयत एव यथा पाठः पाठ इत्यादि, यत्र च द्रव्यादिकर्मभिधीयते तत्रापि योगविचारे क्रियामाहित्यमायात्वेव, अतः सर्वेभ्य एव धर्मप्रतीतिरिष्यतामिति^१ पूर्वपक्षिणो मतमिति चेदित्यनेनानुवदतीत्यर्थः ॥ २ ॥

समाधानमवतारयन्ति परीलादि, ननु परिहारे कुतः सूत्रद्वयमनन्त आहुः धर्मेत्यादि, य. कश्चिन्नवृत्तचित् प्रवर्तते तत्फलार्थमेव प्रवर्तते नहि 'प्रयोजनननुद्दिश्य मन्दोपि प्रवर्तते' इति लोके दर्शनात्, अतो धर्मप्रमित्यर्थमपि य. प्रार्तिष्यते गोपि किञ्चित्फलार्थमेव प्रवर्तिष्यते^१, भावार्थ- शब्देनाभिधेयत्वात् नितया धर्मः प्रत्याप्यते ननु पुरुषार्थत्वा, अतो धर्मप्रमितिसम्पादने भावार्थ- कर्मशब्दस्यमेव न प्रयोजकं किन्तु पुरुषस्य वा अपेक्षा नापि प्रयोजिका धर्मस्य पुरुषार्थत्वात्, अतः सापेक्षानपेक्षविभागं सूत्रकृदत्राह, तेन सूत्रद्वयं परिहारे इत्यर्थः ॥

येषामुत्पत्तौ स्वे प्रयोगे रूपोपलब्धिस्तानि नामानि

तस्मात्तेभ्यः पराकाङ्क्षा न भूतव्यान् स्वे प्रयोगे ॥ ३ ॥

व्याकुर्वन्ति, स्वशब्द स्वीकृत्येनार्थवाची तदन्ते श्रूयमाणा वा नमस्मी वा पपूयथे, उत्पत्तावेति तु मत्तिसममी, तथाच येषां शब्दानामर्थ उन्पन्नः ननु व्ययहारकाले तिष्ठति तेषां नाम इतिसंज्ञा, निरुक्ते 'नामाख्याति इत्यादिशब्दाविभागवचनान्, अतः नयं नमन्ति कृष्णकृष्ण कृष्णोपा वाक्ये भवन्ति, नामयन्ति स्वार्थमाख्यातार्थं प्रति स्वार्थमाख्यातार्थप्रयोजनाय येषभूतं कुर्वन्तीति नामसंज्ञा तेषां शब्दानामर्थस्य जापिका, अतः परार्थत्वेन स्वातन्त्र्यामावादाद्व्याप्यार्थोपावसरे नामभ्यो धर्मं पुरुषार्थत्वा न प्रतीयत इत्यय- मर्थः नामशब्दार्थकथनेन बोध्यते, तस्य बोधनस्य प्रकृतोपयोगमाह तस्मादित्यादि, तद्व्याख्यायान् तच्छब्दोपेत्यादि, उदाहरणं यथेत्यादि, भूतव्यादित्यायां निरूप्यान् निरुपादनेत्यादि, नन्वेवस्योप- पादनस्य नामलक्षणादेव सिद्धेः पुनरात्कथनस्य किं प्रयोजनमत आहुः लक्षणाभिहित्यादि, प्रयोजन- काल इति उपपादनावसरे, तथाच वेद्यार्थं पुन कथनमित्यर्थः, सूत्रे यत् सिद्धं तदाहुः, तस्मादि- त्यादि, तथाच नामभ्यो नपेक्षत्वेन स्थित्वेन धर्मप्रमित्यादि पुरुषार्थत्वेन न प्रतीयतेतो भावार्थकर्म- शब्दत्वे तत्स्वरूपमित्युपयोग्येव ननु पुरुषार्थत्वं तत्पटितप्रमित्युपयोगीत्यर्थः ॥ ३ ॥

येषां तत्पत्तायर्थे स्वप्रयोगो न विद्यते तान्याख्यातानि

तस्मात्तेभ्यः प्रतीयेताधितत्वात् प्रयोगस्य ॥ ४ ॥

व्याकुर्वन्ति पूर्ववदित्यादि, यथा नामभ्यः पुरुषार्थत्वेनाप्रतीतिरुपाख्यातार्थेऽप्यप्रीतिरुपा- खात्यतीत्यर्थः, अत्रापि उत्पत्ताचिनि मत्तिसममी आनन्त्यवज्ञापिका, अर्थ इति विषयमसममी,

* * * गुरानिप्रान्ते त्वादर्शे 'उपेक्षे' इतिमात्रं पठ्यते ननु दाक्षिणात्यविद्यालयप्रामाददर्शवद्भावायकर्म- शब्देभ्य एव धर्म- प्रतीयत इत्यत्रे'ति ।

१. उभयत्र 'प्रवर्तस्यते' इत्यपि पाठः ।

स्वप्रयोग इति शब्दप्रयोगः, तथापि यः मूत्रार्थः सिध्यति तमाहुः, येषां शब्दानामित्यादि, नात्र निषिध्यत इति 'पाकं करोति' 'यानं करोति' इत्यादिप्रयोगदर्शनात् सूत्रे न निषिध्यते, आख्यात इतीति आख्यात् इत्येषा संज्ञा, प्रतीयेत इति कर्तव्यत्वेन प्रतीयेत, एवं प्रतीतिं हेत्वन्तरमाहेत्याहुः किञ्चेत्यादि, प्रयोग इति अनुष्ठानं, भावनेति उपादानात्मिका क्रिया, स्वनिष्पत्त्यर्थमिति स्वप्राकट्यार्थः, पुरुषोप्यर्थ्यत इति धर्मं पुरुष आकाङ्क्ष्यते तथा च पुरुषेण फलोत्पत्त्यर्थत इति पुरुषः स्वनिष्पत्तये, अर्थात्पत्त्यर्थेनेति च द्वेषा निरुक्त्या पुरुषार्थो धर्म आख्यातपदैवच्यते, तस्मात्तेभ्य एव तादृशो धर्मः प्रतीयेत, अयमर्थः, पचतीत्यादीं यद्यपि केवलं यानुना केवलनाख्यातेन च भावनाप्रतीत्यभावात्पुनश्चतुर्थादादि प्रतीतिः कल्याणी भावनेति निश्चेतुं न शक्यते तथापि पाकः पक्तिः पचनमिति प्रत्ययानामन्यान्त्येवैषि घात्वन्वयात् पचनं धान्वर्थः एव पचतिगच्छतिस्वपितोतिधातुनामन्यान्त्येवैषि प्रत्ययान्वयान्नाना आख्यातार्थः इति निश्चीयते, सा च साधनेनाभिधीयमानो व्यापारविशेषः क्रियासामान्यात्मकः धातुविशिष्टाख्यातेषु श्रुतेषु क्रियापद-मितिप्रतीतिः, सा च प्रतीतिर्न धातुनिबन्धना, तेषां क्रियाविशेषार्थकत्वात्, अतो विशेषातिङ्गितत्वेपि क्रियासामान्यात्मकाख्यातैर्वैच्यत इत्याख्यातार्थो भावना, पचत्यादिरूपे आख्यातविशिष्टं पदे श्रुते क्रियान्तराकाङ्क्षायादुपयान् क्रियान्तराकाङ्क्षायापकतावच्छेदकं यत् तस्य रूपं तदेव साम्यत्वं तेन रूपेणाभिधीयमानो व्यापारः स्वात्मनिष्ठः प्रयत्नः शरीरादिनिष्ठः स्पन्दश्च स यद्यपि नाना क्रमिकृद्य तथापि समूहात्मना एकदुस्त्रिविधत्वादेकः, तस्य च पुरुषधर्मस्य फलोत्पादाशुबूलस्य च प्रत्यक्षादिर्नैव निश्चीयते, तस्मात् पुरुषार्थो धर्म आख्यातैरेव प्रतीयत इति धर्मप्रामित्यो भावार्थकर्मसद्वत्त्वमात्रं न प्रयोजकः । कन्तु पुरुषपेक्षापि प्रयोजिकेत्येतद्बोधभाष्य विभागः कृतो ननु नाम्ना धर्मप्रामित्यजनक-त्वविधेयः, इत्याद्याख्यातानां पुरुषनिष्पाद्यक्रियावाचकत्वात् तेभ्य एव पुरुषनिष्पाद्यक्रियात्पत्त्येन धर्मप्रामितिरित्युक्तं भवति ॥ ४ ॥

अग्रिमसूत्रमत्रात्यगित लिङ्गं विदोपमाहेति, ननु नामाख्याताभ्यां सिद्धतया सध्यतया च धर्मः प्रतीयते, चोदना तु तत्र प्रवृत्तिमात्रं जन्यते, किञ्च लक्षण लक्षणाधारणे लक्ष्यनिष्ठधर्मः, चोदना तु वाक्यरूपत्वाद्विद्वद्विनिष्ठा ननु धर्मनिष्ठेत्यतोपि तस्याः कथं धर्मलक्षणत्वनिर्वाहकाङ्क्षायां तस्या लक्षणत्वार्थं लिङ्गं विधौ प्रवर्तकत्वेपि वक्ष्यमाणरीत्या प्रामित्यजनकत्वं रूपं विदोपमाहेत्यर्थः ॥

चोदना पुनरारम्भः ॥ ५ ॥

१. इयमुपसंहृतिः सुरतिप्रत्ये न निश्चितः पाथात्त्या ।

* अयं विवरणविभागः सुरतिप्रत्ये नास्त्यतः पाथान्व । सुरतिप्रत्ये त्वेषम् प्रवर्तकत्वरूपं विदोपमाह,

चोदना पुनरारम्भः ॥ ५ ॥

तमेव विशेषे व्याकुर्वन्ति चोदनेत्यादि, चोदना हि प्रवर्तकं वाक्यं धर्मलक्षणत्वेन शास्त्रा-ग्म उक्तमत्रोद्भवया विधेयत्वेन स्वविषयत्वमाख्यातपदोक्तया क्रियायां नाप्यते विधेयत्वेन चोदना-विषयोर्धर्म इति, अतस्तस्या धर्मस्वरूपिणापकत्वमतो भावार्थः कर्मसद्वैयर्थ्योद्दानहोमइत्यादि-विधेयार्थमद्वयेन धर्मः प्रतिपाद्यते, यथाचार्यान्तिविशिष्टत्वेन तयानया विशेष्यत्वेन धर्मो न प्रतिपाद्यत इति पुरुषविशेषणत्वेनैव धर्मप्रामित्यः, तस्य विशेषणमुक्तगीत्यारम्भः, मोक्षार्थप्रवृत्तिरित्येतावान् लिङ्गं विशेष इत्यर्थः, नचैव तस्या धर्मस्वरूपकत्वेन धर्मप्रापकत्वाभावाद्व्यातिर्लक्षणे शङ्कनीया, उक्तरीत्या विशेषणत्वेन धर्मप्रामित्यन्तु भक्त्येवैवैयर्थ्यामिदोपमाध्यातः, एव विदोपमुपपाद्य

तमेव विशेषं व्युत्पादयन्ति चोदनेत्यादि, चोदना हि प्रवर्तकं वाक्यं धर्मलक्षणत्वेन शास्त्रारम्भे उक्तं, तत्र पुरुषप्रवृत्तिविषयत्वेन धर्मं प्रतिपादयतीति तस्याश्चोदनायास्तस्मिन् पुरुष-धर्मत्वपरिहापकत्वमतस्तया लिङ्गशेन आख्यातवत् कारकविशेष्यतया धर्मो न प्रतिपाद्यत इति तेन रूपेण धर्मप्रमित्यजननेपि पुरुषविशेषणत्वेतैव धर्मप्रमितिः, नहि तथा तस्मिन् पुरुषधर्मत्वेऽप्यपि तत्र पुरुषप्रवृत्तिः सम्भवति लोकिके घटानयनादिवाक्योक्तेर्मै शत्रुरेव प्रवृत्तिदर्शनात्, नहि तस्य विशेषणस्य किं स्वरूपमिति चेत् तत्र विशेषणत्वमौदासीन्यप्रवृत्त्युत्पत्त्यस्य-क्षिप्पादनाथं प्रवृत्तिरित्येतावान् लिङ्गं विशेषः, तथा चानया रीत्या तथा धर्मप्रमिति-र्भवतीति तस्मिन् लक्षणं निर्वाणे, नच वैगधिकरण्यदोष चोदनालक्षण इत्यत्र चोदनाप्रमि-तत्वस्यैव विवक्षितत्वेन तदभावादित्यर्थः, ननु मिद्वत्त्वभावे स्थिरे धर्मे चोदनाप्रत्यायितप्रवृत्तिविषय-त्वाभावाद्दक्षणेऽप्यासिगिति चेत्तत्राहुः धर्मप्रमितिरीत्यादि, चोदनाप्रत्यायितप्रवृत्तिविषयक्रियाभिष्यङ्ग-त्वेन रूपेण दिग्गस्यापि धर्मस्य प्रमितिर्भवत्येवेति स्थिरेपि चोदनाप्रमितत्वस्य सम्भवाद्वाच्यासि-मित्यर्थः, एवं विशेषं व्याख्याय सूत्रं व्याकुर्वन्ति चोदना त्वित्यादि, सूत्रे पुन नन्दस्त्वर्थो विशेषमवधारयति, चोदना तु प्रथमतः प्रवृत्तिजनकत्वादास्मभ इत्यर्थः, पूर्वं चोदनालक्षणत्वेन धर्मस्य विवृतत्वेपि चोदनास्वरूपस्यानुक्तत्वात्तद्विगनीमुक्तं, नन्वात्म्यातत्वाविशेषेपि लिङ्गं कुतोयं विशेष इत्यत आहुः लिङ्गं इत्यादि, यथा आख्यातानां भावनालक्षण क्रियात्पार्थक्यपादो-भिधेयन्तथा लिङ्गोभिधालक्षणः भद्रे कर्म भावयेत् कर्मणा फलं भावयेदिति पूर्वापर-भावापत्ताः शब्दव्यापारोभिधेयः, तादृशेन शब्दव्यापारेण पुरुष कर्मणि प्रवर्तत इति तस्य पुरुषे प्रेरणासम्बन्धः, नचात्र मानभावः, घटमानयेत्यादिशब्दप्रवणान्तरभाविन्यां प्रवृत्तौ अर्थे ना प्रवर्तयतीतिप्रतीतेरनन्दपुरोधेन वेदेपि तथा कल्प्यते, ननु वेदे तथेति-कथमवगन्तुं शक्यत इत्याकाङ्क्षाया तद व्युत्पादयन्ति धेधेत्यादि, एतेन फलनामनाया अर्थवादानां च न सर्वत्रोपयोग इति चेद्विहित, इदं च 'अभिहोत्रं जुहोम'त्यादिभिः कामपदार्थ-वाद्भेदधैः केवलकर्मवोभस्वास्त्यैरवगम्यते, नच कामनाभावे फलमात्रं शब्दस्य 'एतावत्यपि तु कर्माणां'त्यादिभिः स्मृतिवाक्यैस्तस्य 'नादशकलविधयात्, नन्वेतं सर्वेण एव साधु कर्म कार-यतीतिमुमुक्षु ईश्वरैव प्रवर्तकत्वं कुतो नाद्रियत इत्यत आहुः ईश्वर इत्यादि, तत्रैव लौकिकानां दृष्ट एव विनाशान् जैमिनेन तादृशमेव यथाकथाधिदेहनस्मृतीकरणार्थं प्रवृत्तत्वात्तदनादर इत्यर्थः, एवमन्यत्रापि चेदर्थः, यत्र जैमिनेरयमाशयो न स्यात्तरोपासनासूत्रेण जैमिनिधेयमेधपर्वणि च ब्रह्ममाहान्ये भगवन्माहान्यं च किमिति वदेत् ? अतो य इतोत्यथा निरूपयन्ति ते स्वप्नानि जैमि-नायरोपयन्तीतिरिक्तं, सिद्धमाहुः एवमित्यादि, तेनेदं सिध्यति, सिद्धावस्थापन्नधात्वर्थरूपक्रियात्मको धर्म उदासीनो नामपदेभ्यः प्रतीयते, माध्यावस्थापन्नधात्वर्थे क्रियात्वरः पुरापेक्षः पुर्यार्थरूप आख्यातपदेभ्यः, तत्रापि लिङ्गशेनारभ्यतया, अतः पुरुषार्थनया तदाशब्दतया च प्रतीतिजनना-दाख्यातपदानि प्रमितिजनने मुन्यानि, नामपदानि तु सिद्धद्वोधोक्ततया तदुपकारकाणीतिनिष्कर्षः ।

अन्ये त्वाधिकरणद्वयमत्र वक्ष्यन्ति, तत्र प्रयोगेऽप्यलमृष्टार्थं विधिवान्यमुदाहरणं, तत्र किं सर्वं पदं पूर्वं प्रतिपाद्यत उक्तं न 'यदाभ्येकेन तदापि किं द्विधादिवाचिना भावनावाचिना धेतिमन्द्दे एकेन

* ईदृक्विह्नद्वयान्तरविभागः पाश्चात्, तस्यैव पुरस्त्यं स्वरूपमष्टमपदान्ते ।

१. तादृक्कलेऽप्यादिपदेपि ।

भावनायाचिनैतिसिद्धान्तः, द्वितीये तु अपूर्वसदसद्भावे संशयः यागस्य क्रियास्वरूपत्वेन त्रिक्षणत्वस्था-
यितया कालान्तरभाविफलजननासामर्थ्यान्मध्ये व्यापाररूपमपूर्वं द्वारं कल्प्यतेतोस्तैतिसिद्धान्तः ।

तदिदं सूत्रविरुद्धं, सूत्रेष्वपूर्वपाचकप्रदाभावात्, आख्याताना क्रियासामान्यवाचितया समानपदो-
पात्तस्य धातोश्चातीन्द्रियतद्विशेषवाचितया तादृशस्य करणत्वस्य देवताप्राप्तिरूपव्यापारेण सिद्ध्यानुप-
पत्त्यभावात्, 'साधकतमं करण'मितिकरणलक्षणाङ्गीकारे तु व्यापादपक्षे नान्ति स्वरूपेणैव
निर्वाहादादायातपदस्तत्कल्पनस्याशङ्क्यत्वात्, पुरुषप्रभृतेषु यागादिव्यञ्जकतया तदेकदशत्वमेव ननु यागा-
दिरूपत्वं यथा द्युधमनानिपतनरूपपुरुषव्यापारमहकृतेन परब्रह्मना आधातात्मकदृष्टमंयोगद्वारा छिदा साध्यते
तथा चेदिनाप्रयुक्तपुरुषव्यापारमभिव्यक्तेन योगेन देवताप्राप्तिद्वारा फलं साध्यते, दृष्टान्ते फलस्य साध्यत्वं
दार्ष्टान्तिके आप्यत्वमित्येतावानविशेषः, अतस्तेनापि तत्कल्पनाया अशङ्क्यत्वादिति ॥ ५ ॥ १ ॥

अधिकरणमवतारयन्ति तानीत्यादि, 'मार्हीनवहन्ति' 'नण्डुलान् पिनश्र'त्यादिभिर्विहितानि
यानि कर्माणि तान्यपि अग्निहोत्रादिवत् फलसाधकान्युत कानिचिदेवेत्याशङ्क्य विधेयत्वेन
चोदनाविषयत्वस्य तेष्वपि गुरयन्त्यात् सन्तोषेव तमेति पूर्वपक्षे तदभावाय विभज्यतीत्यर्थः,

तानि द्वैधं गुणप्रधानभूतानि ॥ ६ ॥

त्रिसूत्रमिदमधिकरणम् ॥ ६ ॥

तत्र द्वितीयं सूत्रमवतारयन्ति तत्रेत्यादि,

यद्रूपं न चिकीर्ष्यते तानि प्रधानभूतानि द्रव्यस्य गुणभूतत्वात् ॥ ७ ॥

सूत्रं व्याचिकीर्षन्तः प्रधानप्रधानविभागे हेतुं बोधयितुमाहुः प्रधानमित्यादि, श्रुते फले नन
एव तस्मिन् कामनोत्पद्यते नेनरस्मादितिनातप्रयुक्तेच्छा निरुपधीच्छा तस्या विषयः फलमेव,
साधनं तु तदुपायत्वेन, अन्यानि तु उपायोपायत्वेनेताच्छाविशेषविषयत्वमेव विभागे हेतुरित्यर्थः,
व्याख्यायन्ति यैरित्यादि, संस्कृर्तुमिति द्रव्यं संस्कृर्तुं, हेतुमवतारयन्ति तन्नित्यादि, द्रव्यस्य
गुणभूतत्वं साधयन्ति द्रव्यमित्यादि ॥ ७ ॥

तृतीयमवतारयन्ति गुणेत्यादि,

यैस्तु द्रव्यं चिकीर्ष्यते गुणस्तत्र प्रतीयते तस्य द्रव्यप्रधानत्वात् ॥ ८ ॥

एकपक्षेन प्रधान्यबोधनायेति, गुण इति तस्येति चैतन्वचनं द्रव्यस्य प्रधान्यबोधनायेत्यर्थः.
यन्तुतस्त्वप्रधान्यबोधनायेतिपाठः प्रतिभाति, विचारप्रयोजनमाहुः अन्येत्यादि, प्रियङ्गु-
वचनादिति, 'प्रियङ्गवं चरं निर्वपेदि'निबचनान्, तत्रापि चरुनिर्पेक्ष्यर्थं प्रियङ्गुवैतुष्यायावप्रातस्तो-
पेक्षितत्वात्वेत्यर्थः, नियमप्रयोजनं तु अनास्त्वल्पाभिव्यक्तिः, अवपातानिष्पन्नैव द्रव्येण यातोमि-
व्यज्यते नान्ययेति बोध्यं, अन्यमपि विरोधमाहुः अयञ्जित्यादि, तयाचोक्तान्येव प्रधानप्रधान-
विभागो नन्वङ्गाराग्वेनेत्यर्थः ॥ ८ ॥ २ ॥

चतुःसूत्रमिदमधिकरणं, तत्र विषयादिवगाहुः, 'सुखमित्यादि, पूर्वपक्षमाहेति पूर्वसूत्रेण,

धर्ममात्रे तु कर्म स्यादनिवृत्तेः प्रयाजघत् ॥ ९ ॥

धर्ममात्र इति विहितक्रियामात्रकरणे, पूर्वप्राप्तार्थेनिषेधकः इति गुणनमन्विनिषेधः,
स्फुटयन्त्यत् ॥ ९ ॥

तुल्यश्रुतित्वाद्देतरेः सधर्मः स्यात् ॥ १० ॥ द्रव्योपदेश इति चेत् ॥ ११ ॥

एतत्तुल्यद्रव्यभाष्यं तु प्रकटार्थम् ॥ १० ॥ ११ ॥

न तदर्थत्वाद्भोक्तृत्वस्य च शेषभूतत्वात् ॥ १२ ॥

एतानिनि परिधानं, अस्मिन्द्रव्येति भूयां तदपाताय, श्रुतिलिखनेन गम्माणादीनां यागम्यरूपोपकारिभ्यः स्फुटीकृतं, आर्यवादिकं फलं चादगीकृतं, शेषं स्फुटम् ॥ १२ ॥ ३ ॥

स्तुतशस्त्रयोः संस्कारो याज्यावहेवताभिधानत्वात् ॥ १३ ॥

नमदशसूत्रमिदमधिकरणं, तत्प्रयोजनमाहुः द्रव्येत्यादि, विषयमाहुः आज्यैरित्यादि, इदं ज्योतिष्टोमे ध्रूयते, आदिपदमन्येषामपि गडग्राहकं, तेन सर्वणि स्तोत्राणि शस्त्राणि चोत्रोदाहरणं, तत्र प्रगीतगन्त्रमाध्या स्तुतिः स्तुतः स्तोत्रविषयत्वेन, अग्रगीतगन्त्रमाध्या स्तुतिः शस्त्रमिति, तत्रायं पृष्ठशब्दो स्तोत्रविशेषनामनां प्रयोगनिष्कैवत्यशब्दो शस्त्रविशेषनामनां, मन्त्रेहमाहुः तत्रेत्यादि, देवतासंस्कारार्थं गुणकर्मणा उत प्रधानकर्मणीनि, पूर्वं पक्ष इति सूत्रोक्तं पूर्वपक्षः, न क्रियते इति सम्मार्गीयवताज्याभिव न क्रियते, अत इति गुणानां देवताप्रोक्तार्थतया याज्यायामिवात्रापि देवताया एव सुल्यत्वात्, तथाच स्तुतशस्त्रे गुणकर्मणा इत्यर्थः ॥ १३ ॥

अर्थे न स्वपकृष्येत देवतानामचोदनार्थस्य गुणभूतत्वात् ॥ १४ ॥

व्याकुर्वन्ति तुशब्द इत्यादि, पूर्वोपकरणे धर्ममात्रे तु कर्म स्यादिति सूत्रे तुशब्दः पूर्वप्राप्तमिद्वान्तरागकृत्ये इष्ट इतीहापि तथेति सन्देहो माभूदित्यत आहुः देवतासंस्कारपधमिति, तथाचायमर्थः, स्तुतशस्त्रं यदि मन्त्रोक्तदेवतानां संस्कारः स्यात् तदा तदनिश्चितदेवतानामर्थं नापकृष्यते यस्मादन्वार्थपकृष्यते तस्मात् देवतासंस्कार इति, अपकर्षो नयनं, तदेतद् शुष्पादयानि यत्रेत्यादि, यत्र स्तोत्रमन्त्रे व्येता नत्र 'इन्द्रस्य तु वीर्याणां तान्द्रस्य नाम पञ्चदशं पञ्चदशस्तोत्रयुक्तं स्तोमं तदानीन्द्रस्यैव गमकः, 'इन्द्रेण देवेन घृतना जयामि इन्द्रमेव इन्द्रस्य पञ्चदशान् स्तोमेषु'तिविष्णुकममन्त्रे, दर्शनात्, एतेषु महेन्द्रस्य नामापि न ध्रूयते, गायते च महेन्द्रप्रहयजित्स्यल, संस्कारपक्षे तु तत्र नापकृष्येत, तथान्यत्रापि मन्त्रे प्रहदेवतैव स्तूयत इति न नियमः तथापि चेत्संस्कारनिर्वन्धः क्रियते तद्विन्द्रप्रहयजित्स्यल एवापकृष्येत, तदुभयमपि विस्म, अत्रापि इदमेव नन्वि-
त्यादि, नायं निप्रमाणको निर्वन्धोपि तु देवतालिङ्गात् लिङ्गं च प्रधानत्वेति तुल्यं मिश्राचारस्तु न लिङ्गापेक्षया प्रचल इति तत्राव्यपकटं, प्राप्नोतीत्यर्थः, समाधायकं हेतुं व्याकुर्वन्ति चोदनार्थ इत्यादि, अत्र हि स्तोत्रोक्तमित्यपेक्षया स्तुतिचोदनार्थ इति प्रधानं, देवता तु तदभावाद् गुणभूता, अतो हि यस्य गुणभूतत्वात्तेनैन्द्रपक्षे तदपकर्षो न युक्त इति चोदनार्थानुरोधान्तराच्छिष्टाचारा न निर्बल इत्यर्थः, उभयोर्गुणप्रधानभावस्य शुलभिमितत्वात् इष्टान्माहुः यथेत्यादि, अत्र ह्युपस्थानं चोदनार्थः, उपस्थानं नाम समपि स्थिता स्तनं स्तुतीयान्तो द्वितीयान्तस्तस्माद्विषयः, यदि न मिश्रोपेक्षः प्रधानं स्यात् तदा अव्यर्थेयवन्त्येषां स्थानं धुनिर्न वेदेत्, तथाच लिङ्गावलादेन्द्रप्रहयजित्स्यलस्तुतशस्त्रापकर्षो न युक्तः, 'निष्कैवल्यं शंसती'तिगन्त्रं चोदनार्थत्वात् प्रधानं स देवतासंस्कारो गुणभूत इति चोदनानुरोधेन संपकृष्येत, अत स्तुतशस्त्राभ्यां न देवतासंस्कार इत्यर्थः ॥ १४ ॥

चशावष्टा गुणार्थत्वात् ॥ १५ ॥

मृदमवतारयन्ति पुनः शङ्कत इति, यदुक्तं संस्कारत्वे महेन्द्रप्रहयजित्स्यल एन्द्रस्तुत्यपकर्षो

अपि वा प्रयोगसामर्थ्यान्मन्त्रोभिधानवाची स्यात् ॥ ३१ ॥

अभिधानवाचीति अभिधीयतेनेत्यभिधानं धर्मवाचकं पदं तद्वाची तदभिधायक इत्यर्थः ॥ ३१ ॥ ५ ॥

तच्चोदकेषु मन्त्राख्या ॥ ३२ ॥

पूर्वपक्षमुखेनैव मन्देहमपि सूचयन्त. सूत्रमवतारयन्ति नन्वित्यादि, एतदुच्यन्ति यस्येत्यादि, अत्रातिव्याप्तिमाशङ्क्य परिहरन्ति यद्यपीत्यादि, यद्यप्ययनविधिना सर्वमेवोच्चारणं प्रेरितं तथा प्रायश्चित्ताद्यापि सर्ववेदाभ्ययनं विहितमनो विधिवोधितोच्चारणक शब्दे मन्त्र इतिलक्षणं ब्राह्मण-भार्येतिव्याप्नोति, तथापि कर्मविधिना विविधमनुष्ठानं यत्र चोच्यते तत्र मन्त्रः साधनत्वेन बोध्यतेनेनेदं कुर्यादिति, अतमेपि कर्मण्युच्चारणविधेरभ्ययनानुवादकत्वात् तद्वोधनं चोदकमतिदेशकमेवेत्यर्थः, तेन मिदमाहुः अत इत्यादि. नच प्रत्यगार्शमन्त्रादिष्वव्याप्ति, विषयत्वेन रूपेण तेषामपि जपसाधन-त्वादिति* नच 'प्रत्यगार्शयो मन्त्रान् जपत्यकरणा'नितिकपसूत्रविरोधः, तत्राकरणाभिलेखनेन करण-त्वाभावरस्येवोक्तया सार्वभौमव्याप्यत्वात् ज्ञान इव जपेपि विषयस्य कर्मत्वकरणत्वयोरविरुद्धत्वादिति, मिदमाहुः* कर्मकरण इति कर्मणः करणं येन स इत्यर्थः, एवमुक्त्यकारणस्थेयपि मन्त्रेषु पाठनसाधनत्वमिति न कोपि दोषः ॥ ३२ ॥ ६ ॥

नेपे ब्राह्मणशब्दः ॥ ३३ ॥

भाष्यनप्राप्तिरहितार्थम् ॥ ३३ ॥ ७ ॥

अनाम्नातेष्वमन्त्रत्वमात्मनातेषु हि विभागः ॥ ३४ ॥

लौकिकधाक्यानामिति "पति कति ते जारा"इत्यादिप्रश्नोत्तरवाक्यप्रश्रुतीनां, भाषादीनां मतमनुवदन्ति केचनेत्यादि, तत्रास्वग्न बोधयन्ति तदित्यादि, कृम्यपाठे कुतो न सम्भवतीत्यत आहुः वाजसनेयिक इत्यादिना, मन्त्रादिति इदं एतद्विषयं "धीष्माय ऋषिर्दृक्"निति न मन्त्रौ, ननु मन्त्रभागे पठितयो कुतो न मन्त्रत्वमत आहुः अमन्त्रेत्यादि, यत्तुष्टार्थमिति यत्तुर्वैतत्वार्यं, तद्वोधनाय यत्तुर्वैदलक्षणमाहुः मन्त्रेत्यादि, इदं च चरणव्यूहे सिद्धं, 'त्रियुणं पठ्यते यत्र मन्त्र-ब्राह्मणयोः सह यत्तुर्वैदं स विज्ञेय. शेषाः शास्त्रान्तरा' स्मृता' इति तत्र वाक्यात्,* त्रिपथपाठे तु पदक्रमजटात्मकानां प्रयाणा समाहारं त्रिपथं तेन प्रकारेण पाठत्रिपथपाठस्तदर्थं, ब्राह्मणभागे हि न पदमदिपाठ किन्तु संहितायामेव तत्र च भाष्यान्दिनानां चतुर्विधेऽप्याये 'वसन्ताय कपिजला'-नित्यादीनि बहूनि वाक्यानि, नानि चेष्ट ब्राह्मणे पठ्येरन् नदा तेषां पदादिपाठो न स्यात् अतो मन्त्र-भागे संहिताया पठितानि, वाक्यता न मन्त्रत्वं निश्चयं शक्यम् इत्यर्थः, मिदमाहुः तस्मादित्यादि, 'वसन्ताये'त्यादीनां मन्त्रत्वाद्वाङ्कारो उक्तवाक्यवाधापातात्सूत्रोक्तं आश्रितत्वे सति विशेषविधिवोधितो-च्चारणक शब्दे मन्त्र इतिलक्षणं युक्तं, किञ्च एतदतिरिक्तस्थले कुत्रापि विधायकत्वं न मन्त्रे दृष्टं, अत्र च मन्त्रत्वं सन्दिग्धं ब्राह्मणे तु सिधायकत्वं प्रसिद्धमिति लिङ्गभूतं लिङ्गस्थानादलिङ्गमन-स्तथेत्यर्थः ॥ ३४ ॥ ८ ॥

* * ईदृशानिहृदयान्तरिग्नविभागः पाश्चात्यः ।

१. इत आरभ्य तारकचिह्नान्तरिग्नविभागस्थाने मुख्यादशं तु तेनेति ।

* * तारकचिह्नान्तरिग्नविभागः पाश्चात्यः ।

तेषामुच्यमार्थवशेन पादव्यवस्था ॥ ३५ ॥

सूत्रे तेषामित्यस्य आस्तात्तां मन्त्राणामित्यर्थः, नन्वेवं सति छन्दोसौ वैयर्थ्याद्वाङ्मयानिप्रसङ्ग-
इत्यत आहुः अनुवाद इत्यादि, अयं जैमिन्युक्तपादव्यवस्थाकथनात्मकः छन्दःशास्त्रानुवाद एव,
तत्र मण्णादिकृतपादव्यवस्थार्था लौकिकानां छन्दसां वेदत्वाभावात्, तत्राप्ये 'अथ लौकिक'
मिति सूत्रे तेषां प्रामाण्यकथनं प्रतिपाद्य मण्णादिभिस्तद्व्यवस्थादर्शनात्, ततः पूर्वं कथितेषु
तत्त्वनिर्वाहस्यैव्यवस्थादर्शनात्, तत्र गायत्र्यादीनां नानाविधत्वस्य नानाविधपादव्यवस्थे च कथनेन
कथं गायत्र्यादिनिर्णयस्यार्थवशादेव सिद्धेति तत् एवावगम्यते, यदि पुनस्तादृशमपि छन्दसा
वेदत्वमुच्यते तदा वाक्यभेदः, लौकिकेषु तेषु छन्दस्त्ववैदिकत्वयोर्वैधानादिति भावः ॥ ३५ ॥ १९ ॥

गीतेषु सामाख्या ॥ ३६ ॥

छान्दोग्य उद्गीथोपासनायां गा चाम चेति विष्णु ममस्त सामपर्न बहुधा व्याख्यातमिति
प्रकृत्यामपदेन सह समस्य व्याख्यायते स्वेत्यादि, सङ्केताभावादिनि आमे शब्दे मङ्केताभावात्,
ज्ञापनप्रयोजनमाह, कथमित्यादि, साम्नो रयक्त्वं च गान्धर्ववेदेमूलत्वादवगन्तव्यं, ऋग्यजुर्मन्त्रा-
मेकार्थवोधने पीनस्तथमाशङ्क्य पारहरन्ति अपौनरुक्त्यमित्यादि ॥ ३६ ॥ १० ॥

शेषे यजुःशब्दः ॥ ३७ ॥

अनुवृत्तेर्लघुत्वादिनि, शेषपदेन कस्यामभेदे बोधनीये तयोरनुवृत्तौ तदुभयलक्षणानु-
सन्धानाधीनमेतज्ज्ञानमिति प्रतिपत्तिर्निरवयवं, स्वतन्त्रलक्षणे तु तदभावाद्दुष्टमस्तीति, प्रयोगोदाहरणमाह-
एतदित्यादि, इदं हि स्वाध्यायब्राह्मणे 'धौमिति प्रतिपद्यत' इति प्रणयेनोपक्रमं विधाय तदग्रसाधेयमुक्तं,
'अथ यजुर्मन्त्रप्रतीतिप्रतिपत्तिरिति तदर्थं, द्वितीयं तु मंहिताया पठाष्टके, तत्र हि 'अभि म्यं देव
& गविनार'मित्यन्तच्छन्दसर्वा मिमान'इत्युक्त्वा पुन 'पंचहन्तो यजुषा मिमात' इति तैत्तिरीय मन्त्रेणो-
न्नातगङ्गया विधत्ते इत्यतस्तत्त्वार्थवशेन परद्वयवस्थया वरुणलक्षणमद्वयं पादविशेषविशेष-
भावाच्च पदप्रयोगः, यथायथाक्षरे प्रणये पादादिगम्यायनाश्रयेऽपि यजुःपदप्रयोग इत्येवंत्रापनार्थवमुक्तं,
त्रितीयं शेषमन्त्रप्रयोगो यजुर्मन्त्राणां भेदप्रथममिति शापयति, विदोषविशेषाभावेऽप्यत्रापि
यजुषस्य सुषट्त्वादिति, तेनाक्षरात्मकमन्त्रविधत्तेऽपि यजुषेतिप्रयोगो यथा भवति पञ्चमिराहवनीयमिति-
आधानब्राह्मणे 'त्रिभिर्गर्भैर्लोहं पत्यमालधातां त्यजेन'भूमवः सुव'रिति व्याहृतिप्रयामिनिप्रयोगमुक्त्वा पञ्चमिराह-
वनीय'मित्यनेन भूमवः सुव'रिति प्रधाननामभराणां विनियोग उक्तः, यजु शब्दश्च इत्यनेनेनेतिव्युत्पत्त्या
सिद्धः, अतोक्षराणामपि यजुषं यथा भवति तदर्थमेवमुक्तमित्यर्थः, 'अभि त्व'मिति मन्त्रस्तु प्रथमाष्टक-
द्वितीयपत्राष्टके 'अंशुना ते अंशुः शुच्यता'मित्यादिना पठेयुवाके प्रष्टव्य, एवं च 'देवो यः सवितोऽसुना-
त्तच्छिदेन पवित्रेण वमो, सूर्यस्य रश्मिभि'रित्यस्य मन्त्रस्य यजुर्मध्ये पाठेयत्वाद्वागं सावित्र्यर्चति-
विशेषनिर्देशात् गायत्रीलक्षणस्य तत्र मत्वाध्वर्त्तव्यमिति निर्वाधं, एवमन्यत्रापि प्रष्टव्यम् ॥ ३७ ॥ ११ ॥

निगदो वा चतुर्थं स्थादमविशेषात् ॥ ३८ ॥

पूर्वोक्ताक्षरेणैवमाश्रित इत्याशयेनाहुः त्रिविधा इत्यादि, परप्रत्यायनायां मन्त्रा निगदाः
'प्रोक्षणीरामादय इत्यादि'इत्यस्य इन्द्र आगच्छ हविर्निषागच्छेत्यादयः, ते किं यजुष्योऽन्ये किंवा
यजुष्येतिगम्येदे पूर्वपक्षमाहृत्यर्थः, अतिरिक्त इति विरुद्धः, ननु निर्विदो निगदादपि विलक्षणं
'यदिविद्विष्येवेदयन्' तद्विदो निर्वित्त्व'मिति निर्बन्धगविनिप्रयोगयोर्भेदादतस्ताः कुतो न विचारिता

इत्यत आहुः, निविदाभित्यादि, तथात्र तासां निर्वचनादिभेदे सत्यपि निगद्वचनविरुद्धस्य धर्म-
स्यानाज्ञातत्वेन यदुद्देशादकाभावात् विचारिता इत्यर्थः ॥ ३८ ॥

भेदव्यपदेशाच्च ॥ ३९ ॥

भिन्नो व्यपदेश इति भिन्ना मंत्रा, अप्रयोजकमिति यदुद्वाप्रयोजकं, एवं विद्यायां पूर्ववक्ष-
उक्तः चतुर्भिः सिद्धान्तमाह ॥ ३९ ॥

यजुंषि वा तद्रूपत्वात् ॥ ४० ॥

नहीत्यादि, पदव्यवस्थान्तिशयोक्तावेन भिन्ने शेषत्वाद्यदुद्देशेतिरिक्तधर्मविशेषो न धर्मिण-
भिनत्तीत्यर्थः ॥ ४० ॥

वचनाद्धर्मविशेषः ॥ ४१ ॥

एतावन्तेत्यादि, उपांशुत्वस्य यदुत्तरे सावकाशतया निगदाख्ययजुषु वचनस्य नित्याप-
त्ताकल्पनमात्रेणोद्देशधर्मं साधके गति तेन धर्मभेदकल्पनायां गौरवमित्यर्थः ॥ ४१ ॥

अर्थाच्च ॥ ४२ ॥

अर्थादिनि प्रयोजनान्, एतदेव स्फुटीकुर्वन्ति नहीत्यादि, पूर्वोक्तहेतोः, प्राग्वत्यायाहुः प्रायिक-
भित्यादि, एतदुद्देशमिगतायां प्रायिकं 'उपांशुत्वसदाचरन्तीत्यतस्तत्र तद्भावादि'ति, एवं सति
सूत्रव्यर्थमन्तः पक्षान्तरमाहुः स्वाभाविक इत्यादि, अयमुद्देशधर्मो मन्त्राणां स्वाभाविकः,
मन्त्रस्तु कर्माङ्गभूता अगस्त्येत्यर्थः ॥ ४२ ॥

गुणार्थो व्यपदेशः ॥ ४३ ॥

धर्मविशेषादित्यस्योत्तरमुक्त्वा भेदव्यपदेशस्तोत्तरं ददातीत्याहुः निगद इत्यादि, अत्राशङ्कते
नन्वित्यादि, वचनप्रयोजनमैजाभिर्नैवैष्वगुणकथनं व्यर्थं, तदन्यतमेनैवैष्वगुणस्य प्राप्तेः, अतो वचनं
प्रयोजनं चेतिद्वयं गुणभेदकमस्तु, निगदइतिव्यपदेशस्य तु न तादर्थ्यं, ताभ्यामेव तत्प्राप्तां सत्त्वामस्य
वैयर्थ्येन तत्रार्थव्यवसानात् शब्दतोर्थतोविधानाच्च तत्र श्रुत्यन्तरापेक्षाया अभावात्, यदि
गुणस्य नित्यत्वायै मंत्रापि गुणार्थमुच्यते तदा स, उद्देशगुणस्तत्र नित्य इति सर्ववैलक्षण्यात्
गुणः स्वरूपभेदक एवास्तु तथोच मंत्राया गुणार्थत्वादरणेपि न स्वल्पभेदमात्र इत्यर्थः, अत्र
ममाद्यने भैवमित्यादि, तद्भावादिनि उद्देशस्य तत्राभावेन तस्य नित्यत्वाभावात्, तत्र प्रकारमाहुः
यथापीत्यादि ॥ ४३ ॥

सर्वेषामितिचेत् ॥ ४४ ॥

भाष्यमत्रस्फुटम् ॥ ४४ ॥

न व्यपदेशात् ॥ ४५ ॥

तेनेति स्तेन व्यपदेशान्, नत्र कृत्येत इति सा चाम चेति योगस्य तत्रापि सत्त्वादस्य
न्यायायनै इत्यर्थः, अथाद्वन्द्व आमवर्णयद्विहो निगदोतो न तत्पर्यायत्वं अयं पादवच्य
एव कृतसामयोर्युपः साकाशाद् भेदकः, अतस्तथेत्यर्थः, अत्रैव सूत्रकारस्याग्रहे 'अहेतुप्रिये'ति
मन्त्रोक्तं विविच्यमेव बाजं प्रातव्यम् ॥ ४५ ॥ १२ ॥

१. अत्र कविशब्दं विभिरिति पाठस्य शुद्ध प्रतिभाति ।

નિજમાર્ગ પ્રવૃત્તિ.

૧. શ્રીસુદામપુરીસ્થ સુગૃહદીનામધેય શ્રીમદ્ગોસ્વામી શીશુવનસાલજી સુગ્રાધર્મા ખિરાજે છે અને આત્મે જલ્પાવતાં અતિશય આનન્દ થાવ છે કે સુગ્રાદે ખેપી પાંચ સુધી અને રાત્રિએ સાતથી નવે સુધી નિયમસઃ ચિં. શ્રીગોવર્ધનસાલજીવત સમકાસ શ્રીસુગોપિનીજના અવયુઓ વૈષ્ણવોને સુખદાન કરે છે. અન્ય મહાતુભાવીઓ પણ આ જ પ્રાચીન પ્રકારનો આદર કરીને સુધાવૃદ્ધિ કરશે ?
૨. ઉક્ત શીશુવનસાલજીના વિત્તસદાપથી રા. તેહીરામાંએ અને રા. સાંકશીયાંએ પ્રાપ્ત સાહિત્યસમેત શ્રીસેવાદયમન્ય પ્રકટ કરીને પ્રસિદ્ધ સામ્પ્રદાયિક સંસ્કૃત સાહિત્યમાં અભિવૃદ્ધિ કરી છે.
૩. એમના જ સદાપથી એ જ પદ્ધતિથી શ્રીનિરોધસરુચુ અને શ્રીસંન્યાસનિર્જય અન્ય પશુ સ્વરૂપ કાલમાં પ્રસિદ્ધ થયે.
૪. સર્વસાહિત્યસમેત શ્રીમધુરાટક અને ગવમન્ત્રી પણ પ્રાપ્ત દીકાઓ ઉક્ત એ સુશુભ મહાશકદ્વારા પ્રસિદ્ધ થઈ જશે એમ જણાય છે.
૫. શ્રીપુરુષોત્તમજીની દીકાએ કરીને યુક્ત શ્રીયમુનાટક વે. શા. સં. બલભરભટ્ટદ્વારા પ્રસિદ્ધ થયું છે.
૬. ઉક્ત ભટ્ટદ્વારા નિર્ણયાર્થુષ સ્વરૂપ કાલમાં પ્રસિદ્ધ થશે.
૭. સંજનગરસ્થ વૈષ્ણવ લઘુભાઈ જગનસાલ દેસાઈદ્વારા શ્રીકૃષ્ણલોચનાત્તાર પ્રસિદ્ધ થયો છે, જેમાં સામ્પ્રાયિક શ્રીકૃષ્ણલોચનો શુદ્ધર અનુવાદ થયેલો છે.
૮. રૂર્ણવંશીસ્થ વૈષ્ણવ નારાયણદાસ પરમાનન્દદાસદ્વારા દયારામભાઈના કાવ્યનો દ્વિતીય ગુચ્છ પ્રસિદ્ધ થયો છે.
૯. આ અંકના પ્રારંભમાં શ્રીવૈષ્ણવીનના શ્રીસુગોપિનીજના અનુવાદ પ્રતિ વૈષ્ણવોત્તર લક્ષ આકર્ષવામાં આવે છે.
૧૦. સુગ્રાપુરીસ્થ નિયમપૂરક શ્રીસુગોપિનીવિચારક શ્રીમદ્ગોસ્વામી ચિ. શ્રીગોવર્ધનસાલજી ત્યાં શ્રીમદ્ગોસ્વામી શ્રીમેરીજનું પ્રાકલ્ય થયું છે.
૧૧. રોજનગરસ્થ શ્રીમાન ગોસ્વામી શ્રીમધુસૂદનસાલજીનાં તૃતીય પાર લગન થયાં છે.
૧૨. શ્રીનાથદાસસ્થ શ્રીમદ્ગોસ્વામિનિલક શ્રીગોવર્ધનસાલજીનાં અને સુગ્રાપુરીસ્થ શ્રીમજ્જીકાસાલજીનાં વફુજનો લીલામાં પ્રવેશ થયો છે.

સ્વધર્મના મુખ્ય સિદ્ધાન્તો.

૧. જગત સત્ય છે.
૨. જગત, હવ, અન્તર્માર્મી, અક્ષર ઇત્યાદિના આવિર્ભાવનું નિમિત્ત અને ઉપાદાન કારણ શુદ્ધ નિર્ગુણ બ્રહ્મ શ્રીકૃષ્ણપરમાત્મા જ છે.
૩. હવે અવિદ્યાથી કલ્પેલો અહન્તામમતાત્મક સંસાર મિથ્યા છે.
૪. હવ બાહ્ય છે, શુદ્ધ નિર્ગુણ બ્રહ્મનો અંશ છે, સ્વતઃ વ્યાપક નથી.
૫. પરબ્રહ્મ પુરુષોત્તમ શ્રીકૃષ્ણનું ધામ અક્ષરબ્રહ્મ ગણિતાનન્દ છે.
૬. સર્વોપરિ વેદાદિશાસ્ત્રે પ્રતિપાદિત પરમપ્રાણપત્ર વસ્તુ શ્રીકૃષ્ણ જ છે.
૭. શ્રીકૃષ્ણની સેવા એ જ અંશ હવનો ધર્મ છે, અર્થાત્ વસ્તુતઃ સ્વધર્મ શ્રીકૃષ્ણસેવા જ છે.
૮. આત્મનિવેદન અને પ્રભુપ્રપત્તિ વિના અન્ય વિશ્વધર્મ હોઈ શકે જ નહિ.

શુદ્ધિપત્ર.

અંક.

અશુદ્ધિ.

શુદ્ધિ.

૭-૮

પત્ર ૮૩-૮૦.

પત્ર ૭૭-૮૪.

શ્રીસર્વોત્તમસ્તોત્ર.

શ્રીગોવિન્દસ્વામિકૃત શ્રીસર્વોત્તમજીનાં પદો.

રામ નટ.

અદેયદાનદક્ષ શ્રવન મુનિ હોં શરન આયો ।
શિવ વિરંચિઃ સુર નંર મુનિ કોવ પાર ન પાયો ॥ ૧ ॥
દે અપાકૃત^૨ રૂપ અપનો પ્રાકૃત^૩ રૂપ દિશાયો ।
દૈવી જન વિન અસુર સવકોં મોહ ઉપજાયો ॥ ૨ ॥
તિહારો મહિમા શ્રવન મુન મયો મેરે મન માયો^૪ ।
શ્રીવિકૃલ^૫ પદરજધન ગોવિન્દ મુન ગાયો ॥ ૩ ॥ ૧૮ ॥

શ્રીસર્વોત્તમસ્તોત્ર.

(અનુસંધાન ગતીક પૃષ્ઠ ૮૪)

અદેયદાનદક્ષ મહોદારચરિત્રવાન ।
પ્રાકૃતાનુકૃતિવ્યાજમોહિતાસુરમાનુપઃ ॥ ૧૧ ॥

આ શ્લોકમાં ત્રણ નામ છે.

૧૮. અદેયદાનદક્ષઃ—
૧૯. મહોદારચરિત્રવાન—
૨૦. પ્રાકૃતાનુકૃતિવ્યાજમોહિતાસુરમાનુપઃ—
નમનપૂર્વક જમ નીચે પ્રકારે કરવો.
૧૮. અદેયદાનદક્ષાય નમઃ—
૧૯. મહોદારચરિત્રવતે નમઃ—
૨૦. પ્રાકૃતાનુકૃતિવ્યાજમોહિતાસુરમાનુપાય નમઃ—

અદેયદાનદક્ષઃ—

શુદ્ધપુષ્ટિમાર્ગીય ફલદાન કરવાનું સામર્થ્ય હોય તથાપિ 'જેમનું' પદરજ શ્રુતિમુખ જ છે' એ વચનથી એત-માર્ગીય ફલ અર્થાપિ શુલ્કાદિ અનેક લાકતને દુઃખાપ્તવે કરીને અતિદુર્લભ હોવાથી તેનું દાન શ્રીમદ્દાર્થચરણ કેમ કરે છે એમ કાલ રાંદા કરે તે તેના નિરૂપાર્થ શ્રીમદ્દાર્થચરણ અદેયદાનદક્ષઃ એ પ્રકારે શ્રીમદ્દાર્થચરણનું આજ્ઞાદશ નામ થતે છે. જો શ્રીમદ્દાર્થચરણ 'સ્વયં' પણ સાક્ષાદ્લજ્જનાન-દુષ્ટિમાર્ગથી અતિ-રિક્ત અર્પણમાર્ગીય અવશ્યાસિકક શુકિતફલનું જ દાન કરે તે તે ફલ ધતરસાધારણ હોવાથી ભગવદાત્મ્યે નિજ પ્રાકટ્ય અને શુદ્ધપુષ્ટિમાર્ગપ્રવર્તકત્વ હોવાથી શુદ્ધત્વધિક

૧. અભ્યા. ૨. અલ્પાકિક. ૩. શીકિક. ૪. ભાવ્યું. મનગમનું. ૫. શ્રીવિકૃલચરણનું
૨૪ છે ધન જેનું તેવા શ્રીગોવિન્દદાસછ.

ફલતું દાન જે ન કરે તો સ્વપ્રાકટય અને આપે પ્રકટ કરેલા શુદ્ધપુણિમાર્ગનું પ્રાકટય અસાધારણ પ્રયોજનના અભાવે બર્થ જ થાય, તેથી જ ‘અદેયદાનદક્ષ’ નામની શ્રીમત્પ્રભુચરણે આશા કરી છે. જે ફલતું દાન સ્વયં પડ્મુલ્લેચ્યસ્પત્ન ભગવાન કરી શક્તા નથી તે ફલતું દાન શ્રીમદ્દાપ્રભુજી કરે છે, એવું અદેય. પણ દાન કરવામાં શ્રીમદ્દાપ્રભુજી દક્ષ-સમર્થ-છે, પણ આમ છે તથાપિ ઇતર માર્ગના સાધને પ્રાપ્ત યુક્ત્યાદિ ફલતું દાન કરવામાં સામર્થ્ય નહિ હોય એમ આશંકાના નિરાસાર્ય અત્ર સમુચ્ચયાર્થ ચક્રાર મુક્યો છે. સર્વશક્ય ફલદાન કરવાનું જેનું સામર્થ્ય છે તેને ઇતરશક્ય ફલદાન કરવામાં શેા પ્રયાસ હોય ? એમ પણ ચક્રારથી જણાવાય છે. તે મુકિતનું દાન તો શ્રીમદ્દાચાર્યચરણના કૃપાપાત્ર સેવકોની વાગવિનોદલીલામાત્રમાં સ્થિત છે. ગૌરસ લઈને આબીરિકાને શ્રીપ્રભુદાસજીએ સ્વયં મુકિતનું દાન કર્યું એ પ્રસંગમાં આ સિદ્ધાન્ત સ્ફટિતર-છે.

લોકમાં યઃકચ્ચન દ્વાર રસાયનાદિકનો પણ પ્રકાશ કરતા નથી અને શ્રીમદ્દાચાર્યચરણે તો અહાદિને પણ સુકુર્લલ સર્વસ્વતું ભક્તોને દાન કર્યું તેથી અદેયતું પણ દાન કરવામાં શ્રીમદ્દાપ્રભુજી દક્ષ-પ્રવીણ-છે, ચક્રારથી દેવતું પણ દાન કરવામાં દક્ષ છે.

જીવો તો અયોગ્ય છે, ફલ તેમને અદેય છે, તથાપિ તેમને અદેય ફલતું દાન શ્રીમદ્દાચાર્યચરણે કયા પ્રકારે કરે છે એમ શંકા થાય તેના સમાધાનાર્થ શ્રીમત્પ્રભુચરણે શ્રીમદ્દાચાર્યચરણનું અદેયદાનદક્ષત્ત્વ નામ ધરે છે. સર્વથા-સર્વ પ્રકારે-ક્રોધથી પણ જેનું દાન શક્ય નથી તેવા અદેયતુ અર્થાત્ સ્વતંત્રનું પણ દાન કરવામાં દક્ષ-અતિચતુર. અત્ર આ પ્રકારે ભાવ છે. અત્ર અદેય ફલ સાક્ષાત્સ્વરૂપસંબંધરૂપ છે, તે સ્વરૂપ તો મહારસનિધાન છે, તાદશ મહારસનિધાન સ્વરૂપનો સંબંધ સર્વાત્મભાવપ્રપતિએ જ થાય, અન્યથા નહિ જ, એતાદૃશી યોગ્યતા સંપાદન કરાવીને તે સ્વતંત્ર પદાર્થનું પણ દાન કરવામાં શ્રીમદ્દાચાર્યચરણ અતિચતુર છે. તે ચાતુર્ય તો જેમ ભગવાનને વિશે સ્નેહાધિક્યથી આસક્તિથી ભક્તમાં તત્ત્વોપવિશેષ પ્રકટ થાય છે તેમ સ્વતંત્ર પ્રભુમાં પણ શ્રીમદ્દાચાર્યચરણોગીકૃત જીવવિશેષ) આસક્તિથી સ્નેહાધિક્યથી તત્સંગાલિલાપજનિત ભાવવિશેષ પ્રકટ થાય તેની કૃતિ એ જ છે. દક્ષપદ્મથી આ તો શ્રીમદ્દાચાર્યચરણનું મહત્ત્વ અલૌકિક સામર્થ્ય શ્રીમત્પ્રભુચરણે દ્યોતિત કર્યું. એમ જણાવીને આમ હોવાથી એતાદશ ચાતુર્ય અન્યમાં નથી તેથી તેઓમાં તે દાન પણ અશક્ય છે એમ પણ આશા આ નામથી કરી. અથવા, અદેયદાનદક્ષ એટલે અદેય દાનમાં અતિચતુર-પ્રવીણ-આવધાન-પ્રમાદરહિત. જેમ સ્વાતંત્ર્યદનીવીતું માનવાનતાથી રક્ષણ કરે છે તદ્વતિક્રિત અન્ય સર્વનું દાન કરે છે તેમ શ્રીમદ્દાચાર્યચરણ સ્વોપભોગ્ય રહસ્યફલતું રક્ષણ કરે છે અને તદન્ય સર્વ ફલતું દાન કરે છે એમ ભાવ છે. તેથી સ્વોપભોગ્ય ફલતું દાન અન્યને નહિ થાય એમ જ કહેવું, કારણ કે તે ફલ તો શ્રીમદ્દાચાર્યચરણને જ અર્થ છે, અન્યને અર્થ નથી. અન્યનું ધન બ્રાહ્મણને પણ અર્પવાનો અધિકાર ધર્મશાસ્ત્રમાં અન્યને નથી. આથી સ્વોપયુક્ત રહસ્યત્વે જ મુખ્ય ફલતું સ્થાપન કરે છે અને અન્ય ફલતું દાન કરે છે એમ કહેવાયું, આગલ પણ કૃપાયૈતત્કયાપ્રદઃ નિમ્ગદદ્વયઃ પુણિલોલાકર્તા, રહઃપ્રિયઃ સર્વાજ્ઞાતલીલ. અતિમોહનઃ ઇત્યાદિ નામોથી એમ જ આશા કરશે.

સર્વોત્કૃષ્ટ વસ્તુના દાને અન્યથા ભાવની આશંકા કરીને તેના સમાધાનાર્થે અદેય-
દાનદક્ષાએ નામની આગ્રા શ્રીમત્પ્રભુચરણે કરી છે.

‘કોષથી પણ જેતું’ દાન કરવું અશક્ય છે. અથવા ‘કોષને પણ જેતું’ દાન
કરવું અશક્ય છે અથવા વ્રજસ્વીઅતિરિક્તને જે અદેય છે તે અદેય દાન, તેમાં
દક્ષ-અતિચતુર-એમ અર્થ છે. દક્ષલોકિનથી યથાયોગ્યતાએ દાન કરે છે એમ પ્રલિત
યાય છે. અથવા અદેય ભગવાન, ‘કારણ કે તે (ભગવાન) સર્વને દાન કરે છે, પણ
તેમનું (ભગવાનનું) દાન કોઈ પણ કરી શકતું નથી, એવા ભગવાનનું પણ શ્રીભાવ-
પૂર્વક તત્તાપરિણતિથી દાન કરવામાં દક્ષ અર્થાત્ ચતુર છે એમ ભાવ છે. અથવા અદેય
જે ભગવાન તદર્થે તદ્ભણાર્થે તથોમ્ય સ્વરૂપાત્મક જે દાન તેમાં દક્ષ. ભગવાન પણ બધું
નહિ તેમ ચાતુરીથી ભગવાનનું દાન કરે છે, અન્યથા સર્જનને ભગવાનમાં હાનિ થાય
એમ દક્ષપદનો ભાવ છે. અદારથી તદ્ભાવમાં પ્રતિબંધનો નાશ પણ આદિષ્ઠ જ છે.

મંસારમાંથી ઉદારમાં દુઃખહાનિ કદાપિ યાય તથાપિ સુખાવાપ્તિ અપેક્ષિત હોવાથી
તદાનસામર્થ્યે શ્રીમદાચાર્યચરણનું છે એમ આ નામથી શ્રીમત્પ્રભુચરણ આગ્રા કરે છે.
લોભાત્મક અધરોષમાં સ્થાપિત કોઈ પણ ઉપાયથી અપ્રાપ્ત જે અદેય સુધા તેનું પણ દાન
કરવામાં દક્ષ. ભગવાને નિજ લોભમાં સુધાને સ્થાપિત કરી તેથી તેનું સ્વરૂપ બાણવાને
કે-તેનું દાન કરવાને બ્રહ્માદિ પણ સમર્થ નથી, દક્ષપદથી તદાનસામર્થ્યે શ્રીમદ્ભગવાન-
માં જ છે એમ આગ્રા કરી. અદેયદાનોક્તિથી ભગવાન પણ એતદધીન (શ્રીમદાચાર્ય-
ચરણને અધીન) યદ્યપિ દાસને તેનું દાન કરે છે એમ મૂચન કર્યું. અદાર પૂર્વેકિન સર્વના
મધુઅયાર્થ છે, તેથી દુઃખને દૂર કરીને કીસામાં પ્રવેશ કરાવીને પરમાનન્દનું દાન કરે છે
એમ મધુચિયન અર્થ છે.

અદેયદાનદક્ષા: એ નામ શ્રીમદ્ભાગવતના દ્વિતમ સ્કંધના પૂર્વોપના અષ્ટાદશાધ્યા-
યાર્થનું બોધક છે. અદેય જે સ્વરૂપાત્મક તેના દાનમાં દક્ષ-સમર્થ. ‘એવી શરદે કરીને
સ્વસ્થ જલમાં’ અથવા ‘એવું જલ છે જેમાં તે વનમાં’ ઇત્યાદિ શ્લોકમાં તે પ્રમંગલી આગ્રા
કરી છે. પૂર્વે યદિચિદ્વ્યુત્પન્ન સ્વરૂપાનન્દનું વર્ણન શ્રીમદ્વલીમતિનીઆએ સ્વસ્થપીસમદા
ચક્રવાતી ઇચ્છા કરી તથાપિ સ્મરવેગે આદિભચિત તેમનામાં વર્ણન કરવાની શક્તિ
નહી એતદિ ત્યારે ભગવાને ‘મહાપીઠ શ્લોકોક્ત સ્વરૂપનું’ તેમને વિષે સ્થાપન કર્યું તેથી

૧. ક્થં નરત્વચ્છજલમ્ । શ્રી. મા. ૬. પૃ. ૧૮, ૧.

૨. તદ્ વ્રજસ્ત્રિય આધુન્ય વેણુર્ગીર્ત્વ સ્મરેન્નયમ્ ।

કાચિન્ પગેષેઃ કૃપ્તસ્ય સ્વતન્ત્ર્યમ્પોઽન્વચર્ણયન્ ॥ શ્રી. મા. ૬. પૃ. ૧૮, ૨.

૩. તદ્વર્ણયિતુમગ્રધ્યાઃ સ્મરન્નય- કૃપ્તવેદિન્નમ્ ।

નાપાવન્ સ્મરેન્નયેન વિક્ષિપ્તમનસો-નૃપ ॥

૪. મહાપીઠે નટવલ્લુપઃ કર્ણયોઃ કર્ણિકારં

ચિત્રદ્રાગઃ કનકરવિનં વૈજયંતા ચ માન્દમ્ ।

૫. રત્નાન્વેગોરમરસુધયા પૂલ્યન્ ગોપહૃદં—

કૃન્દારણ્યે સ્વપદરમણે પ્રાવિશતીતકીર્તિઃ ॥

સ્વરૂપનું વર્ણન કરતાં કરતાં શ્રીગોપીજને ૧ અભિરમણુ કર્યું. અથવા ફક્ત ગોપિકાપ-
ભોગ્ય અન્યને અદેય સ્વરૂપાનંદનું દાન વેળુને કેમ કર્યું 'હે ગોપીઓ, આ વેળુએ
શું પુણ્ય કર્યું' ઇત્યાદિર શ્લોકમાં તે પ્રસંગની આજ્ઞા કરી છે. એમ અન્ય પણ સ્વરૂપાનંદ
અદેય જ છે, જેમકે કે ૧. ગાયોતું ઇન્ધિરચારિતવ (ઇન્ધિર આયો ચરાવે) ૨. પ્રવાલોતું
માલ્યવ ૩. વેળુનું સુધાપાત્ન ૪. વૃંદાવનનું કીર્તિવિસ્તારકત્વ ૫. મૃગીનું પૂજકત્વ ૬.
દેવીનું સુચત્વ ૭. ગાયોતું પ્રેમાશ્રયત્વ ૮. પક્ષીઓનું યનવાદત્વ ૯ નદીઓનું સ્મરપીડિતત્વ
૧૦. પ્રેમે મેધનું આતપત્વ ૧૧. પુલિહીઓનું કુંકુમલેપે ત્મકતાધિત્વ ૧૨. શ્રીગોવર્ધનનું
સપરિકર ભગવત્પૂજકત્વ. ૧૩. ગતિમાનનું અસ્પંદન અને તરુઓનું પુલકત્વ. એમ અન્ય
પણ હૃદયત્વવાદિ અપાંતર અદેય પદાર્થો છે તેના દાનમાં-સંપાદન કરવામાં દક્ષ-ક્ષમ-
સમર્થ. અકાર અનુકત સર્વસમુચ્ચયાર્થ અને તન્મયતાઓષક છે.

॥ શ્રીસ્વામિનીપ્રાર્થના ॥

સામ્પ્રદાયિક સ્તોત્રના આર વિભાગ કરવામાં આવે તો તેમાંથી શ્રીકૃષ્ણસ્તોત્રના અને
શ્રીમદ્ભુવનસ્તોત્રના અનુવાદ પ્રતિ યથાતથા કોઈક લક્ષ આપવાનો આરંભ થયો કહી શકાય.
તથાપિ શ્રીસ્વામિનીસ્તોત્રના અને શ્રીવલ્લભાદિસ્તોત્રના અનુવાદ પ્રતિ યોગ્ય લક્ષ અથવાવર્ણિ
અપાતું નથી, તેથી શ્રીસ્વામિનીસ્તોત્રના અનુવાદનો આરંભ અસ્થાને નહિ મનાય.
શ્રીમત્પ્રભુચરણે શ્રીસ્વામિનીસ્તોત્રનાં પ્રાકટ્ય વિવિધ પ્રકારે કર્યાં છે, તેથી અત્ર પ્રથમ
શ્રીમદ્દ્વિલેખરવિચિત સ્તોત્રનો અનુવાદ આરંભાશે. આ સ્તોત્રના અક્ષરાર્થમાં પણ કોઈક
આસ્વાદ પ્રાપ્ત થાય તો તે તે સ્તોત્રનાં રસભરિત સંસ્કૃત સાહિત્યની પણ પ્રસિદ્ધિનો
પ્રસંગ ભગવત્કૃપાએ કરીને સમીપ પ્રાપ્ત થાય જેમ મૌલાઅરુપદણ્ડાથી અત્ર પ્રથમ
શ્રીસ્વામિનીપ્રાર્થનાનો અક્ષરાર્થ આરંભાય છે.

સ્નાન અભ્યવહાર પાન ત્રિપલણુ સન્ધ્યા જપ હોમ અહાયક તર્પણુ જેમ મર્ધાન-
માર્ગમાં મર્ધાદાનુરૂપ પ્રસિદ્ધ છે તેમ પુષ્ટિમાર્ગમાં પુષ્ટિમાર્ગીય સ્નાનાદિ પણ હૃદયનુરૂપ
જ હોય છે એ આ સ્તોત્રનું સ્નાનરસ છે. પુષ્ટિમાર્ગીય સેવાનો અધિકાર તો સદૃશ જ
રહ્યો, તથાપિ પુષ્ટિમાર્ગીય સ્નાનના પણ અધિકારાર્થે શ્રીમત્પ્રભુચરણે શ્રીસ્વામિનીસ્તોત્રની
કૃપાપ્રાર્થના કરે છે એ પુષ્ટિમાર્ગીય નિરસાધનતાની પરા કાષ્ઠા છે.

શ્રીરાષે મિયતમદ્વસદ્ગમસદ્ગતહાસસ્વસલિલે : ।

મવદીયેઃ સ્નાનં મે મૂયાત્ સતતં ન પાથોમિઃ ॥ ૧ ॥

હે શ્રીસ્વામિનીજી, ક્રિયાધતમના દક્ષિણમેષ કરીને સંજાત આપનાં હર્ષાશુએ અને
દુઃખાશુએ કરીને, જલે કરીને નહિ, મને નિલ સ્નાન પ્રાપ્ત થાય ॥ ૧ ॥

૧. શ્રુત્વા વ્રજજિય સર્વાં વર્ણ્યન્ત્યોમિરમિરે । શ્રી મા. દ. પૂ. ૬.

૨. ગોપ્ય- કિમાચરદયં કુશલં સ્મ વેળુઃ । " " " " ૧૮-૧૯.

૩. શ્રી ભા. દ. પૂ. ૧૮મા અધ્યાયમાં વેળુગીતના શ્લોક ૮થી ૧૬ પર્વન્ત ભુઓ.

૪. નેત્રમિલન.

भूयान् मेभ्यवद्वारस्तावकताम्बूलचर्वितेनैव ।

पानं करुणाकृतास्मितावलोकामृतेनैव ॥ २ ॥

आपनां ताम्बूलचर्विते करीने ७४ मने अभ्यवद्वार १ प्राप्त थाय, करुणाकृत स्मिताव-
लोकामृते करीने ७४ मने पान सिद्ध थाय ॥ २ ॥

त्रिषवणामिह भवदङ्घ्रिप्रणतिः - सन्ध्या प्रकृष्टेन्द्रेण ।

जपस्तु तापहृत्सौर्विगाढमावेन कीर्तनं नात्राम् ॥ ३ ॥

आपना यरलुकमलभां त्रिषिपात अत्र त्रिषवणु थाय, प्रकृष्ट दैन्द्रे करीने सन्ध्या १
अत्र सन्ध्या थाय, तापहृत्सौर्विगाढ लावे नामनु संकीर्तन तो ७५ थाय ॥ ३ ॥

अस्तङ्गच्छत्सूर्याशुशुक्लौ दिवसदुःखहोमोस्तु ।

त्वत्पुष्टमियवाताकथनञ्च ब्रह्मयज्ञोस्तु ॥ ४ ॥

अस्त यता सूर्यरूप अग्निने विषे भारां दिवसनां दुःखहोमा होम थाय, अने आपे
पुष्ट त्रिपसंभाषिनी वातातुं कथन ब्रह्मयज्ञ थाय ॥ ४ ॥

भवतीनां त्रिपसङ्गमसङ्गातमनोमहोत्सवेक्षणतः ।

तर्पणमिह सर्वेन्द्रियवृत्तिर्भवतान् मनोरथास्या मे ॥ ५ ॥

आप सकल श्रीमन्सीमन्तिनीश्वना त्रिपसंगमे आहुत मानस भूतेत्सवना दर्शनधी
आरा भनोरथनी प्राप्तिमे करीने सर्वेन्द्रियवृत्ति ७४ अत्र तर्पणु थाय ॥ ५ ॥

इत्थं जीवनमस्तु क्षणमपि भवदङ्घ्रिप्रविमयोगे तु ।

मरणं भवतादेवम्भावे शरणं त्वमेव भव ॥ ६ ॥

आ प्रक्षरे छवन थाय, आपनां यरलुकमलभां क्षण पणु विप्रयोगमां तो मरण
थाय, आ प्रक्षरना लावभां आप ७४ शरणु थाय ॥ ६ ॥

॥ इति श्रीमविदुलेश्वरविरचिता श्रीस्वामिनीप्रार्थना समाप्ता ॥

॥ श्रीराधाप्रार्थनाचतुःश्लोकी ॥

कृपयाति यदि राधा वाधिताशेषराधा

किमपरमवशिष्टं पुष्टिमर्यादयोमै !

यदि वदति च किञ्चित् स्मेरहासोदितश्री

द्विजवरमणिपङ्क्तया मुक्तिमुक्तया तदा किम् ॥ १ ॥

निवृत्त करी छ सकल आधारे २ जेमले जेयां श्रीस्वामिनीछ जे कृपा करे छे तो

પુષ્ટિમાં અને મર્યાદામાં રે મારે અન્ય શું અવશિષ્ટ રહ્યું? અને રમેશ હાસે કરીને ઉદ્ધિત છે શ્રી ૬ જેમાં એવાં શ્રીસ્વામિનીજી દ્વિગ્વરૂપ મણિપદ્મિકા કરીને જો કાં-
ઈક વહે છે ત્યારે તેા મુક્તિરૂપ મુક્તિએ ૧૦ શું ?

શ્યામસુન્દર સિત્તલકેશ્વર
સ્મેરહાસ્ય મુરલીમનોહર ।
રાધિકારસિક માં કૃપાનિધે
સ્વમિયાચરણકિટ્કરી કુરુ ॥ ૨ ॥

હા શ્યામસુન્દર ૧૧, હા શિખણ્ડકેશ્વર ૧૨, હા સ્મેરહાસ્ય ૧૩, હા મુરલીમનોહર ૧૪,
હા રાધિકારસિક ૧૫, હા કૃપાનિધે ૧૬, નિજ શ્રીપ્રિયાજીનાં ચરણની દાસી ૧૭ અને કરો.

પ્રાણનાથ વૃષભાનુનન્દિની-
શ્રીમુલાજમુખલોલપદ્મદ ।
રાધિકાપદતલે કૃતસ્યિતિ-
સ્ત્વાં મંજામિ રસિકેન્દ્રકેશ્વર ॥ ૩ ॥

હા પ્રાણનાથ, હા શ્રીવૃષભાનુજીનાં નન્દિનીનાં (શ્રીસ્વામિજીના) શ્રીમુખકમલરસનાં
લોલ ૧૮ પદ્મ ૨૦, હા રસિકેન્દ્રકેશ્વર, શ્રીસ્વામિનીજીના પદતલમાં કરો છે સ્યિતિ જેણે
એણે આપને બહુ પું.

સંવિધાય દશને તુર્ણ વિમો
પાર્થિવ્ય વ્રજમહેન્દ્રનન્દન ।
અસ્તુ મોહન તવાતિવૃલ્લા
જન્મજન્મનિ મદીશ્વરી મિયા ॥ ૪ ॥

હા વિમો, ૨૧ હા વ્રજમહેન્દ્રનન્દન, હા મોહન, આપનાં અતિવલ્લા ૨૨, શ્રીપ્રિયાજી-
જન્મેજન્મ મારાં ઈશ્વરી યજ્ઞા.

॥ इति श्रीविट्ठलेश्वर-विरचिता श्रीराधाप्रार्थनाचतुःश्लोकी संमाप्ता ॥

૧. નિરસાધન પ્રમેયજીમાં. ૨. સસાધન પ્રમાણમાર્ગમાં. ૩. પ્રાસંગ્ય. ૪. સુન્દર
૫. પ્રાદુર્ભૂત. ૬. રોગ્યા, લક્ષ્મી. ૭. દશરસસંગતિ. ૮. દિઃ જન્મે તે દિવસ, સુન્દરદશનતરૂપ
ઉત્તમદશનરૂપ. ૯. શ્રીસ્વામિજીનાં નવાલિ મણિપદ્મિકા છે. ૧૦. પ્રથમ કૃપાનુ સંસ્પર્શ કરીને આ
પદ્મી કૃપાપૂર્વક સંભાષણનું સંચયન થું. ૧૦. મુક્તિને મુક્તિ કહીને સંભાષણરસાસ્વાદથી ચતુર્વર્ગ-
નુ વૃથાત્વ ચાલવીને તદ્દગ્રાંતી વૃથા મોકલ પ્રભુતિનું પણ સહકૃત્ય સ્મરણ કરાવી લીડું. ૧૧. રથામ
તથાપિ સુન્દર આ વિકલ્પમાર્ગપ્રથ. ૧૨. નિમગ્ન-મધુરચન્દ્રિકાએ શ્રીમરનકે જેમના એવા. ૧૩.
સ્મેર હાસ્ય જેમનું એવા. ૧૪. મુરલીએ કરીને ચંચળા કરતાં. ૧૫. શ્રીસ્વામિનીજીને વિશે રસિક. ૧૬.
અત્યર્થનતા વિશેષણપદ્મે ધર્મશર્થસમાપ્તતાનું સંચયન થઈ. ૧૭. કારણ કે પુષ્ટિમાર્ગમાં દાસીત્વ જ
પરમ ફલ છે. ૧૮. શ્રીવૃષભાનુજી શ્રીસ્વામિનીજીના જનક થાય. ૧૯. તરફ. ૨૦. જમરના પદ પદ લેાય
છે. ૨૧ સમર્થ ૨૨ શ્રીસ્વામિનીજીને શ્રીવલ્લાવતાર પવનિત કર્યાં.

॥ ભક્તિમાર્ગે પુષ્ટિમાર્ગત્વનિશ્ચયઃ ॥

પુષ્ટિમાર્ગઃ ફલં યત્ર સ્વયં સાધનતાં વ્રજેત્ ।

સાક્ષાત્પરોક્ષભેદેન સ દ્વિધા વિનિરૂપિતઃ ॥ ૧ ॥

અર્થાત્ ફલ સ્વયં સાધનતાને પ્રાપ્તિ થાય તે પુષ્ટિમાર્ગે. સાક્ષાત્ (પ્રત્યક્ષ) અને પરોક્ષ એમ બે ભેદે કરીને તે (પુષ્ટિમાર્ગ) બે પ્રકારે નિરૂપિત છે. ॥ ૧ ॥

આવિર્ભાવદશાયાં હિ સાક્ષાત્ત્વેન નિગચતે ।

અન્યથા તુ પરોક્ષત્વાત્ તથૈવ વિનિરૂપ્યતે ॥ ૨ ॥

માનાતિરિક્તમાર્ગત્વમેવ તત્ર વ્યવાસ્યિતિઃ ।

પ્રાકટવદશામાં ફલ સાક્ષાત્ જ સાધન થાય છે, તેથી સાક્ષાત્ પુષ્ટિમાર્ગ કથાય છે. અન્તર્ધાનદશામાં તો ફલ પરોક્ષ પ્રકારે સાધન થાય છે, તેથી પરોક્ષ પુષ્ટિમાર્ગ કથાય છે. પ્રમાણમાર્ગથી પુષ્ટિમાર્ગની આ વ્યતિરિક્તતા જ માત્ર વ્યવસ્થા છે.

તત્રાયં સંશયઃ કૃષ્ણઃ ફલં સાક્ષાત્કૃતઃ સ્વયમ્ ॥ ૩ ॥

યાયાત્ સાધનતાં ચૂનં રસલીલામૃ સર્વશઃ ।

પરોક્ષે ભક્તિમાર્ગે હિ કર્યં સાધનતા હરેઃ ॥ ૪ ॥

અનાવિર્ભૂતરૂપત્વાદર્શનસ્થાપ્યભાવતઃ ।

તદભાવે કર્યં તસ્ય પુષ્ટિમાર્ગત્વમુચ્યતે ॥ ૫ ॥

અન્યથા સાધનૈઃ સિદ્ધો મર્યાદૈવ તથા ભવેત્ ।

હાં આ સંશય થાય છે. સાક્ષાત્કૃત સ્વયં કૃષ્ણ ફલ છે, રસાત્મક લીલામાં તે (ફલ) સર્વશઃ સાધનતાને પ્રાપ્ત થઈ શકે, પરંતુ પરોક્ષ લક્ષિતમાર્ગમાં હરિની સાધનતા કયે પ્રકારે ? પરોક્ષદશામાં તો પ્રભુનું સ્વરૂપ જ પ્રાદુર્ભૂત નથી, પ્રભુનું દર્શન પણ યદ્યપિ શક્ય નથી, તેથી પરોક્ષ દશામાં હરિ સાધનતાને પ્રાપ્ત થતા જ નથી, ત્યારે પછી તેને પરોક્ષ પુષ્ટિમાર્ગ કયે પ્રકારે કહી શકાય ? અન્ય પ્રકારે તો સાધનથી જ ફલરૂપ કૃષ્ણની સિદ્ધિ થાય છે, તેથી મર્યાદા જ થઈ જશે.

સિદ્ધાન્તસ્તુ હરિઃ સાક્ષાદ્રસાત્મા શ્રુતિસમ્મતઃ ॥ ૬ ॥

સોપિ શૃંગારર પવાસ્તિ સ ચાપિ દ્વિવિધો મતઃ ।

સિદ્ધાન્ત તો આ પ્રકારે. હરિ શ્રુતિસમ્મત સાક્ષાદ્રસાત્મક છે, તે રસ પણ માત્ર શૃંગારરસ જ છે, અને તે શૃંગારરસ પણ (સયોગવિપ્રયોગભેદે) દ્વિવિધ છે.

एवं सति हरिर्भक्तिमार्गे पुष्टयमिधे मतः ॥ ७ ॥

વિયોગઃ સાધનં યસ્માત્ સ્વરૂપાત્મકો યતઃ ।

તસ્ય સાધનતાયાં હિ સ્વરૂપં સાધનં મતમ્ ॥ ૮ ॥

આ પ્રકારે હરિના પુષ્ટ્યભિધ ભક્તિમાર્ગમાં વિપ્રયોગ શૃંગારરસને સાધન ગાનેલો છે, કારણ કે વિપ્રયોગશૃંગારરસ સ્વરૂપાત્મક છે. વિપ્રયોગશૃંગારરસ સાધન છે, અને સ્વરૂપાત્મક જ વિપ્રયોગશૃંગારરસ છે, તેથી ભગવત્સ્વરૂપ જ પુષ્ટિમાર્ગમાં સાધન છે એમ સિદ્ધ થઈ રહે છે.

અતોત્ર પુષ્ટિમાર્ગત્વં નિઃપ્રત્યૂહં વિભાવ્યતામ્ ॥ ૧ ॥

તેથી ભક્તિમાર્ગમાં સાક્ષાત્ અને પ્રદેશ હલયે અવસ્થામાં નિઃપ્રત્યૂહ પુષ્ટિમાર્ગની વિભાવના કરે.

इति श्रीहरिदासविरचितो भक्तिमार्गो पुष्टिमार्गत्वनिश्चयः समाप्तः ॥

નિસ્સાધનતાની યથાર્થ વિભાવના.

નિસ્સાધનતા પ્રાકૃત તામસોત્થ પ્રમાદ નથી, પરંતુ અપ્રાકૃત રસાત્મક પુષ્ટિમાર્ગનો ભાવવિશેષ છે. આ નિસ્સાધનતાનું નિધિનું સ્વરૂપ મધાપ્રસંગ શ્રીમદ્વાર્ધચરણે શ્રીમત્-પ્રભુચરણે અને શ્રીમદ્ગોકુલેશ્વરે નિજ અન્ધામાં વિશેષ કર્યું છે, તથાપિ શ્રીહરિસપ્તઞ્ચે ૭૭મા શિક્ષાપત્રમાં સ્વરૂપાત્મક નિસ્સાધનતા એવી તો સરસ રસભર ભાષામાં આલેખી છે કે વજ્રપરુષ હૃદયમાં પણ કંઈક તો આદ્રતા પ્રકટ થયા વિના રહે જ નહિ. પુષ્ટિભક્તિ-સુધાના પાતા પ્રાયઃ પ્રભુદૃષ્ટલાજન છે, તેથી તેમને તો નિઃસ્વ મૂલ્યઅન્ધની અને તદ્વત્પાદની વિભાવનામાં ભગવદ્વત્કથી પ્રમાદ જ પ્રાપ્ત થયો.

न शुद्धभावो नैवास्ति सर्वभावो न दीनता ।

नाशापरत्वं विश्वासो न चास्ति परमादरः ॥ १ ॥

નહિ શુદ્ધ ભાવ, નહિ 'સર્વભાવ' (સંવર્તમ્ભાવ), નહિ દીનતા,

નહિ આજ્ઞાપરતા, નહિ 'વિશ્વાસ', અને નહિ 'પરમ આદર ॥ ૧ ॥

न सत्संगो नैव सेवा न निवेदनसंस्मृतिः ।

नाश्रयो न विवेको हि धैर्यं न शरणास्थितिः ॥ २ ॥

નહિ સત્સંગ, નહિ સેવા, નહિ સંસ્મૃતિ નિવેદનની,

નહિ આશ્રય, નહિ વિવેક, નહિ-ધૈર્ય, નહિ શરણ વિષે સ્થૈર્ય ॥ ૨ ॥

न माहात्म्य परिस्फूर्तिः स्नेहस्तु न हि कुञ्चित् ।

आसक्तिव्यसनादीनां कथापि खलु दुर्लभा ॥ ३ ॥

નહિ માહાત્મ્યની પ્રસ્ફૂર્તિ, સ્નેહ તો નહિ કુનચિત્

આસક્તિવ્યસનાદિનો તો, ખરે-કચ્છ પ્રજા દુર્લભ ॥ ૩ ॥

भक्तिमार्गमवेशो न धर्ममार्गे न च स्थितिः ।

देशादिशुद्धभावो न कालदोषाच्च वैदिकम् ॥ ४ ॥

નહિ ભક્તિમાર્ગમાં પ્રવેશ, અને નહિ ધર્મમાર્ગમાં સ્થિતિ,

નહિ દેશાદિની શુદ્ધતા, નહિ કાલદોષથી વૈદિક ॥ ૪ ॥

ન ચ વ્યાઘ્રાદિરાહિત્યં વ્યાઘ્રચૌ ન દરૌ મનઃ ।

ન ત્યાગશ્ચાપિ સેવાર્થે સ્વતન્ત્રસ્ય તુ કા કયા ॥ ૫ ॥

નહિ અવ્યાઘ્રતિ, નહિ વ્યાઘ્રતિમાં દરિવિષે ચિત્ત,

નહિ સેવાર્થે પણ ત્યાગ, સ્વતન્ત્રની (નિરહાનુભવેકાર્ય ત્યાગની) તો કયા જ રીત ?

ન કૃષ્ણાવિરહસ્ફૂર્તિઃ સંયમો ન ચ વાગ્દશોઃ ।

નૌદાસીન્યમક્તેષુ નાનાસક્તિર્યદાદિષુ ॥ ૬ ॥

નહિ સ્ફૂર્તિ કૃષ્ણના વિરહની, નહિ સંયમ નેત્રવાણીનો,

નહિ ઔદાસીન્ય અલક્ષ્યમાં, નહિ અનાસક્તિ શબ્દાદિમાં ॥ ૬ ॥

નાહૃદ્ધ્વારરાહિત્યં ન સ્વધર્મપરિગ્રહઃ ।

નાન્યધર્મનિવૃત્તિશ્ચ કિં કરિષ્યતિ મત્તમ્નુઃ ॥ ૭ ॥

મયિ દોષનિધાને તુ સર્વસદ્ગુણવર્જિતે ।

નિસ્સાધનત્યમેવં હિ સ્વસ્ય નિત્યં વિભાવયેત્ ॥ ૮ ॥

નહિ અનહંકારાદિ, નહિ પરિગ્રહ સ્વધર્મનો,

નહિ પરધર્મનિવૃત્તિ, અણુ મારા શું કરશે ॥ ૭ ॥

નિધાન સર્વ દોષનું, વર્જિત હું સર્વ સદ્ગુણો,

એમ નિસ્સાધનતા હવે નિજ નિત્ય વિભાવવી ॥ ૮ ॥

શ્રીવલ્લભજી.

સંપ્રદાયમાં મહાનુભાવી વિદ્વાન ગોસ્વામી મહારાજને કયા છે તેમાં શ્રીવલ્લભજી સુપ્રસિદ્ધ છે. શ્રીવલ્લભજીના નામથી સંપ્રદાયમાં ધણુ ગ્રન્થો છે. ગીતા ઉપરની તત્ત્વદીપિકા ટીકા, શ્રીકૃષ્ણોપનિષદ ઉપરનો હેતુ, યોડરા ગ્રન્થોમાં નેવાફલ, નિરોધલક્ષણ, સંન્યાસનિર્ણય, નવરાત્ન, ઇત્યાદિ ઉપરના લેખો એએશ્રીના નામથી પ્રસિદ્ધ છે. નેવાફલના ઉપોદ્યાતમાં આ શ્રીવલ્લભજી ક્યા એ સંબંધમાં મારે વિચાર કરવાનો પ્રસંગ આપ થયો. મારા માન્યોએ આ સંબંધમાં જે કહ્યું હતું તે ઉપરથી હું પણ પ્રથમ તો એમ જ માનતો કે આ શ્રીવલ્લભજી શ્રી-પુરુષોત્તમજીથી પ્રાપ્ત છે, અને તેઓ શ્રીરઘુનાથજીના વંશજ છે. શ્રીરઘુનાથજીના વંશ્યોમાં શ્રીપુરુષોત્તમજીથી પ્રાપ્તિના માત્ર એક જ શ્રીવલ્લભજી થયલા અને તે શ્રીકૃષ્ણજીના પંચમ પુત્ર શ્રીરઘુનાથજીના લાલજી શ્રીદેવકીનન્દનજીના લાલજી હતા, અર્થાત્ શ્રીદેવકીનન્દનાત્મજ શ્રીવલ્લભજી તે જ આ સર્વ ગ્રન્થોના નિર્માતા હતા એમ મને પણ પ્રથમ લાગતું હતું, પરંતુ જામનગરમંદિરમાં દશમપૂર્વાર્ધ અને ઉત્તરાર્ધનાં શ્રીકૃષ્ણોપનિષદ ઉપરના લેખમાં સર્વત્ર શ્રીવિઠ્ઠલેશાત્મજ શ્રીવલ્લભની ઇતિથી છે એમ તન્મંદિરસંગ્રહસ્થ પુસ્તકોની સચિ જ્ઞેતાં માલુમ પડ્યું. પવિત્ર શબ્દવાલના સંગ્રહમાં પણ દશમસ્કંધોપનિષદોપની કોષ કોષ પ્રતિ ઉપર પણ શ્રીવિઠ્ઠલેશાત્મજ શ્રીવલ્લભની ઇતિથીનું દર્શન થયું, તેમ જ મારી કને

સેવાકલ, નિરોધલક્ષણ, સંન્યાસનિર્ણય, તથા નવરત્નની ટિપ્પણી વિગેરે ગ્રન્થો બિરાજે છે તે ઉપર પણ શ્રીવિઠ્ઠલેશાત્મજ શ્રીવલ્લભની ઇતિશીતું દર્શન થયું, આ ઉપરથી શ્રીદેવકીનન્દનાત્મજ શ્રીવલ્લભતું આ ગ્રન્થોતું કર્તૃત્વ આ સર્વ ઇતિશ્રીઓથી વિરુદ્ધ થઈને સ્વીકારવું મને ઇષ્ટ લાગ્યું નહિ. આ કારણથી શ્રીપુરુષોત્તમજીથી પ્રાચીન શ્રીવિઠ્ઠલેશાત્મજ શ્રીવલ્લભ કયા થયા એ સંબંધમાં મેં મહારાજોના વંશરૂક્ષમાં જોયું, તો શ્રીવિઠ્ઠલેશાત્મજ એ શ્રીવલ્લભનાં નામ માલમ પડ્યાં. એક તો શ્રીગુરુસંપ્રદાના ચતુર્થ લાલજી શ્રીવલ્લભ વા શ્રીગોકુલનાથજી, અને બીજા શ્રીગિરિધરજીથી ત્રીજી પેઢીએ શ્રીવિઠ્ઠલેશાત્મજ શ્રીવલ્લભ. શ્રીગોકુલનાથજીના સંબંધમાં પ્રશ્ન નહિ હોવાથી, અને વંશરૂક્ષમાં દ્વિતીય શ્રીવલ્લભજીને પણ કાકાશ્રીવલ્લભજી જ કહેલા હોવાથી, શ્રીસુબોધિનીલેખકારની પ્રસિદ્ધિ પણ કાકા શ્રીવલ્લભજી તરિકે હોવાથી, સેવાકલના ઉપોદ્ધાતમાં મેં જણાવ્યું કે શ્રીપુરુષોત્તમજીથી પ્રાચીન કાકા પણ શ્રીવિઠ્ઠલેશાત્મજ શ્રીવલ્લભ શ્રીરઘુનાથજીના વંશમાં થયલા નહિ હોવાથી, શ્રીરઘુનાથજીના વંશજી શ્રીસુબોધિનીલેખનું કર્તૃત્વ સંભવતું નથી, અને શ્રીગિરિધરજીના વંશજ શ્રીવિઠ્ઠલેશાત્મજ શ્રીવલ્લભ ઉપર લખેલા સર્વ ગ્રન્થોનાં નિર્માતા છે.

પરંતુ મને એનાથી સંતોષ થયો ન હતો. શ્રીપુરુષોત્તમજી પોતાનાં પ્રાચીન ગ્રામ સર્વ ગોસ્વામીઓનો ઉપન્યાસ કરે અને યોગેશ ગ્રન્થાદિની દીકામાં આવા પ્રસિદ્ધ શ્રીવલ્લભજીનો ન કરે એ કાંઈક અસ્વાભાવિક લાગતું તેથી કવચિત્ સંદેહ થયો કે શ્રીવલ્લભજી શ્રીપુરુષોત્તમજીથી અર્વાચીન તો ન હોય. આ સમયમાં નિરોધલક્ષણ અને મુદ્રિત કર્યું. નિરોધલક્ષણની શ્રીવિઠ્ઠલેશાત્મજ શ્રીવલ્લભની દીકાનો સૂત્રક એમાં કર્યો હોવાથી, એઓશ્રીનો પરિચય કરાવવો જોઈએ એ વિચારમાં હતા તેટલામાં એક હસ્તલિખિત પુસ્તક નવરત્ન-ટિપ્પણીનું મારા હાથમાં આવ્યું. એના ઉપર 'શ્રીવિઠ્ઠલરાયાત્મજ શ્રીવલ્લભકૃતા નવરત્ન-ટિપ્પણી' એમ લખેલું હતું. એ પ્રતિ ઉપર બીજું પણ લખેલું માલમ પડ્યું. 'શ્રદ્ધારક્ષ-શ્રાત્મજશ્રીગિરિધરણામ્, સંવત ૧૮૩૨ વર્ષાષ્ટકે લિખિતમ્.' બીજું એના ઉપર 'અસ્મતિત્વ-વ્યચરણાનાં લેખ' એમ પણ લખેલું હતું. વંશરૂક્ષ જોતાં આ વિઠ્ઠલરાયાત્મજ શ્રીવલ્લભ શ્રીરઘુનાથજીના વંશજ માલમ પડ્યા. પરંતુ તેઓશ્રી શ્રીપુરુષોત્તમજીથી અર્વાચીન માલમ પડ્યા. એઓશ્રીનો પ્રાદુર્ભાવ ૧૭૨૬. 'ભાષાસામ્યથી યોગેશ ગ્રન્થમાં શ્રીતેજાકલ, નિરોધ-લક્ષણ, સંન્યાસનિર્ણય અને નવરત્નટિપ્પણી એ સર્વના કર્તા એમને સ્વીકારવા જોઈએ એમ મને હવે લાગે છે. પરંતુ શ્રીસુબોધિનીલેખના પણ કર્તા એ જ શ્રીવલ્લભજી કે અને એ સંદેહ રહ્યો. તત્સંબંધમાં પણ એ જ શ્રીવલ્લભજીને કર્તા માનવા જોઈએ એમ મને નિર્ભયરામભટ્ટના ૧૮૩૪ સંવત્માં લખેલા 'કવ્યપદ્યમ્' હસ્તલિખિત ગ્રન્થ ઉપરથી લાગે છે. શ્રીરઘુનાથજીના વંશજોતું વર્ણન કરતી વખતે નિર્ભયરામ આ જ શ્રીવલ્લભજી શ્રીસુબોધિનીના વ્યાખ્યાતા આ પ્રકારે જણાવે છે.

શ્રીમતો વિઠ્ઠલેશસ્ય પુત્રો દ્વૌ સંયમ્ભવતુઃ ।

શ્રીમદ્ગિરિધરો જ્યેષ્ઠો દ્વિતીયો ચલ્લમાભિધઃ ।

વ્યાખ્યાતા યઃ સુબોધિન્યાઃ સોયં શ્રીવલ્લમાભિધઃ ॥

નિર્ભયરામનો 'કલ્પપાદક' ગ્રન્થ જે દિવસજ ઉપર પ્રભુકૃપાથી ખંભાતનિવાસી

ભદ્રશંકર તરફથી મળ્યો. યદ્યપિ આ પ્રકારે આ સર્વે અન્યોનાં કર્તા શ્રીરઘુનાથવંશ્ય શ્રી-
વિદ્યેશાત્મજ શ્રીવક્ષલજી નિધિત થાય છે, છતાં આ શ્રીવક્ષલજીની પ્રસિદ્ધિ શ્રીવિદ્યેશાત્મજ
શ્રીવક્ષલ હોવાથી, અને પુરુષોત્તમજી એમનો ઉપાન્યાસ કરે છે કે એ શ્રીવક્ષલજી શ્રીપુરુ-
ષોત્તમજીનો ઉપન્યાસ કરે છે કે કેમ તે નિર્ણય કરવાની માધનસામગ્રી તેમ અવકાશ
હાલ મને નથી, તેથી યદ્યપિ સર્વેશો નિસંદિગ્ધ રીતે તો નહિ પરંતુ સામાન્ય રીતે ઉપ-
ર્યુક્ત નિર્ભયરામાદિના ઉપન્યાસથી, શ્રીરઘુનાથજીના વંશમાં ૧૭૨૯ માં પ્રાદુર્ભાવ પામેલા
શ્રીવિદ્યેશાત્મજ શ્રીવક્ષલજીને આ સર્વે અન્યોના નિર્માતા માનવા એ અયુક્ત નથી લાગતું.

આમ સંદેહાત્મક જ મત આપવાનું અન્ય પથ કારણ છે. સંપ્રદાયકલ્પમનામક
એક અંથ શ્રીદશરથજીના શિષ્ય વિક્રમનાથજીના નામે ચઢાવેલો પ્રસિદ્ધ થયેલો મેં જોયો
છે, યદ્યપિ ઉક્ત અંથ મને આધુનિક વિષ્ણુસ્વામીની પરંપરા સંપ્રદાય ઉપર આરોપવાને
કાષ્ટએ બનાવી દીધા છે એમ એની આન્તર સામગ્રીનું જ ઉપરથી ઉપરથી પથ દર્શન
કરતાં સ્પષ્ટ પ્રતીત થાય છે, છતાં એ અંથમાં શ્રીરઘુનાથજીના વંશ્ય શ્રીદેવકીનન્દનાત્મજ
શ્રીવક્ષલને શ્રીમુખોધિનીલેખના પથ કર્તા કલા છે, તેથી નિર્ભયરામનું મત ખરૂં કે આ બનાવટી
અંથના પ્રયોજનનું મત ખરૂં એ પથ નિસંદિગ્ધ રીતે નિર્ણય કરવાનું સજલ સાધન મારી
કને નથી, યદ્યપિ કહેવું જોઇએ કે મને નિર્ભયરામનું મત એકંદરે સ્વીકારવું હાલ પ્રાપ્ય
સામગ્રીના આધારે સર્વથા અયુક્ત તે નથી જ લાગતું, અને તેને આધારે હું શ્રીરઘુનાથ-
જીના વંશ્ય શ્રીવિદ્યેશાત્મજ શ્રીવક્ષલને સેવાકલ વિવૃત્તિ, નિગેધ લક્ષણ દીકા, સંન્યાસ
નિર્ણય દીકા, નવરત્નલિપ્પગ્ની, અને દશમશ્રીમુખોધિનીલેખના પથ કર્તા માનું છું. પરંતુ
ગીતાતત્ત્વદીપિકાના પથ કર્તા એ જ છે એમ માનવું નિસંદિગ્ધ નથી લાગતું, કારણ કે પ્રાપ્ય
પ્રાચીન પ્રતિજ્ઞામાં કાષ્ઠ પથ રચે શ્રીવિદ્યેશાત્મજ શ્રીવક્ષલની ઇતિશ્રી નથી, એટલું જ
નહિ પણ નિર્ભયરામ એએશીને ગીતાના પથ દીકાકાર સ્પષ્ટ કહેતા નથી અને સંપ્રદાય-
કલ્પમમાં ગીતાતત્ત્વદીપિકાકાર શ્રીદેવકીનન્દનાત્મજ શ્રીવક્ષલને કહેલા છે. ગીતાતત્ત્વ-
દીપિકામાં પત્ર ૧૦૨ ના એક વિભાગનું દર્શન આચરણુલગમાં પથ થાય છે, પરંતુ
શ્રીપુરુષોત્તમજી નામનિર્દેશ વિના જ તેનો ઉપન્યાસ કરે છે એ અસ્વાભાવિક લાગે છે,
તેથી કદાચિત્ ગીતાતત્ત્વદીપિકાકાર અને શ્રીપુરુષોત્તમજી સમાન રીતે શ્રીમદ્મુદ્રાલજીના
શ્રીમુખોધિનીજીના જ કાષ્ઠ વિભાગનો ક્યાં તો ઉપન્યાસ કરે છે, ક્યાં તો શ્રીવક્ષલજી
નામનિર્દેશ વિના શ્રીપુરુષોત્તમજીનો ઉપન્યાસ કરે છે, અને જો એમ જ હોય તો તો
ગીતાતત્ત્વદીપિકાકાર પથ શ્રીદેવકીનન્દનાત્મજ શ્રીવક્ષલજી નથી અને તેના કર્તા પથ શ્રીરઘુનાથ-
વંશ્ય શ્રીવિદ્યેશાત્મજ શ્રીવક્ષલ હોય એમ માનવું પડે છે, તાત્પર્ય કે પ્રાપ્ય સાધનસામગ્રીને
આધારે સેવાકલવિવરણુદિ અન્યોના નિર્માતા શ્રીવિદ્યેશાત્મજ શ્રીવક્ષલને શ્રીરઘુનાથવંશ્ય
માનવા જોઇએ એમ મારું મત છે. આ સંબંધમાં સંદિગ્ધતા યવાનું એક અન્ય કારણ
પથ મળ્યું છે. જમનગરમાં સેવાકલ ઉપર શ્રીમજ્જનાથજીના નામની દીકા છે, એ દીકા
મેલવવાને શ્રીઅનિરુદ્ધજીને અમે બે ત્રણ પત્ર લખ્યા, સેવાકલનું પુસ્તક ભેટ મોકલ્યું,
પરંતુ તેનો સ્વીકાર કરવાનો અનુમત્ત કરવાની ઉક્ત જોરવામીશ્રીને વિવેકયુક્ત ઇચ્છા ન-
થઈ એ દીકાનો આરંભ અને અન્ત આ પ્રકારે છે.

આરંભ:—પ્રસાદનું પ્રોક્તસેવાસિદ્ધિફલત્રયા: ।

યાધકચયવત્તાર: તતો વિવૃતતદ્વયા: ॥ ૨ ॥

અન્ત:—કિન્તુ ‘સાત્ત્વિકાં ભગવન્નકા’ ઇત્યુક્તાનાં તાદશમેવ ચોધનાં
-મેવાસ્મત્પ્રવૃત્તિરિતિભાવ: ।

इति श्रीवल्लभनन्दनचरणैकतानुगोस्वामिश्रीरघुनाथजीसुतश्रीव्रजनाथजी विरचित
सेवाफलविवृतिप्रकाश: ।

આ આરંભનું મંગલાચરણ શ્રીવલ્લભજીના ‘નમ: કાયિત ગોપીરાલીલામ્બિ હૃદયન્ પ્રમુ-
-ખત્યાદિ મંગલાચરણોની પદ્ધતિને અત્યન્ત મહત્ત્વ આવે છે, અને એનો અંત અરે
પ્રસિદ્ધ કરેલી સેવાફલની શ્રીવલ્લભજીની દીકાની માથે સરખો છે, તેથી ‘ને’ આ શ્રીવજ્ર
નાથજીની સેવાફલદીકા શ્રીવલ્લભજીની દીકાના ઉપર દીકા ન હોય, અને તે જ દીકા હોય
જે આરંભ અને અન્ત બોતાં અયુક્ત નથી લાગતું, તો ધનિશ્રીઓ ઉપરથી જ ગ્રન્થકર્તા
માન્યું એ સર્વથા સુકા જ છે એમ કહી શકાય નહિ. આ કારણથી નિર્ભયરામભટ્ટે જે
માત્ર ધૃતિશ્રીઉપરથી જ શ્રીરઘુનાથવંશ્ય શ્રીવિઠ્ઠલેશ્વારજી શ્રીવલ્લભને થીસુખોધિનીના
બ્યાખ્યાતા કહ્યા હોય તો તે મત પણ સર્વોચ્ચ પ્રમાણુદ્યત ન જ કહેવાય, પરંતુ ‘ને’ એમણે
કાંઈપણ પરંપરાપ્રાપ્ત સામગ્રીથી એ વાત જણાવી હોય તો જ એમનું મત સુકા મનાય,
પરંતુ નિર્ભયરામભટ્ટે કલ્પપાદક ગ્રન્થ કેવી રીતે યોજ્યો તે જ્યાં સુધી નિર્ણયિત ન થાય ત્યાં
સુધી આ વિષયમાં અન્તિમ નિર્ણય આપવાનું શક્ય નથી. નિર્ભયરામને ગ્રન્થ ૧૮૩૪માં
સુમદ્યો દ્વેષ શ્રીવલ્લભજીને પ્રાદુર્ભાવ ૧૭૨૯ છે, અર્થાત્ નિર્ભયરામ શ્રીવલ્લભજીના સમકક્ષીન
દિપ્તપણીનું મારા રે છે, અને તેથી અન્યના સંદિગ્ધ મત સ્વીકારવા કરતાં, અન્ય સખસ
દિપ્તપણી’ એમ લખો હું એ ભટ્ટનું મત હવે સ્વીકારું છું, અને તેને આધારે શ્રીરઘુનાથ-
શ્રવાત્મગર્જાગિરિધરાણામ્, શ્રીવલ્લભને સેવાફલવિવૃત્તિ, ત્રિગોપલક્ષણવિવૃત્તિ, મન્યાસનિર્ણયવિવૃત્તિ,
વ્યવરણનાં લેક:’ એમોચ્ચોધિની લેરના પણ કર્તા કહું છું.

શ્રીરઘુનાથજીના વંશ્ય મા

પડ્યા. એએશ્રીનો પ્રાદુર્ભાવ

લક્ષણ, સંન્યાસનિર્ણય અને નવ

એમ મને હવે લાગે છે. પરંતુ શ્રીસુખોધિનાં સં

એ સંદેહ રહ્યા. તત્સંબંધમાં પણ એ જ શ્રીવલ્લભ

નિર્ભયરામભટ્ટના ૧૮૩૪ સંવતમાં લખેલા ‘કલ્પપાદક

છે. શ્રીરઘુનાથજીનાં વંશ્યોનું વર્ણન કરતી વખતે ।

શ્રીસુખોધિનીના બ્યાખ્યાતા આ પ્રકારે જણાવે છે.

શ્રીમતો વિઠ્ઠલેશ્વારસ્ય પુત્રો દ્વૌ સંયમ

શ્રીમદ્ગિરિધરો જ્યેષ્ઠો દ્વિતીયો વા

બ્યાખ્યાતા ય: સુચોધિન્યા: સોઽ

નિર્ભયરામને ‘કલ્પપાદક’ ગ્રન્થ જે હિ

કરીને ધર્મ અતુર્વર્ગને પણ સિદ્ધ કરે છે, ગોચારણ્યુપ ધર્મ કરતાં કરતાં મધુપતિએ વેણુ-
કૂળન કર્યું, તેથી સાક્ષાત્ અને પરમ્પરાથી અતુર્વર્ગસાધક* ભગવત્સમ્ય-ધ્મી ગોચારણ્યુપ
ધર્મે જ લોકના અને રસના પરસ્પર સકસ વિરોધતા પરિહાર કરી લઈને ધર્મોદ્ધિ ગોશાન્ત
અતુર્વર્ગનું સમ્પાદન કરી દીધું. ગોચારણ્યુપ ધર્મમાં પશુપાલ ગોપનો અને બલદેવનો
પણ સદભાવ સાર્થક છે. ગોચારણ્યાદિ ક્રિયામાં અન્તરંગ કાર્યોથી ગોપનો ઉપયોગ છે, અને
પ્રતિગન્ધક આસુરસંપત્તિની નિરુત્તિપૂર્વક સ્વચ્છન્દ લીલાપ્રસંગમાં ભક્તરક્ષામાં બલદેવનો
વિનિયોગ છે. ભગવત્ક્રિયાશક્તિરૂપ પશુપાલના અને ભગવન્નાનેશકિતરૂપ બલદેવના
સદભાવથી મધુપતિનું યઃ સર્વજ્ઞઃ સર્વશક્તિઃ શ્રુતિએ ઉક્ત સર્વશક્તિમત્ત્વ પણ સ્પષ્ટ કર્યું,
અન્યથા સધર્મક મર્વશક્તિમાન સરસ શૃંગારરસાત્મા મધુપતિના નિર્ધર્મકત્વના અને અક્ષર્-
ત્વાદિના વિવર્તથી તો રસનિષ્પત્તિમાં નિષ્વય થાય. સરોવરના સરિત્તા અને ગિરિના
નૈકલ્યમાં વસતી ત્રિવિધ દેવતાના-શ્રીવનસુન્દરીસમાજના-ઉદ્દ્યોધનાર્થ મધુપતિએ વેણુકૂળન
કર્યું વેણુનાદ કર્યો. ઉદ્દ્યોધકનું અભીષ્ટ જે કાર્ય તે કાર્યપરત્વે તે તે દેવતાનું સ્થાપન તે
જ તેમનું ઉદ્દ્યોધન. દેવતાનો ઉદ્દ્યોધ થાય તથાપિ સરમત્વરૂપ સામગ્રીનો જ નાપકમાં
અભાવ હોય તો ઉદ્દ્યુદ્ધ પણ દેવતાની રતિ સિદ્ધ ન થાય આ અનુપપત્તિના પરિહારાર્થ
ભગવાનને સરસ શૃંગારાત્મા મધુપતિ કલા. કુસુમિત જે વનરાજી* તેમણે કરીને જે મત
ભ્રમર અને વિદુગમ તેમના જે અચાન્તર જાતિએદ તેમણે સેવ્યાં છે સરોવર સરિત્ અને
ગિરિ ન્યાં એવા વનને, અથવા તેમણે સેવેલાં સરોવરને સરિત્તને અને ગિરિને* જ, તે તે
સ્થલે તે તે પ્રકારે લીલાકરણ્યાર્થ અવગાહીને સરોવરસ્થ સરિતાસ્થ અને પર્વતસ્થ એમ
ત્રિવિધ શ્રીવનસુંદરીના ઉદ્દ્યોધનાર્થ કેવલ શૃંગારરસાર્થ જ વેણુકૂળન કર્યું. આ સર્વ નિરૂપણ-
ચિહ્નાવાદિનું* થયું. મધુપતિના કૂળને કરીને પ્રેમાત્મક રત્યાત્મક શૃંગારરસનો માહુલોવ
મર્વથી ઉપપન્ન જ છે. કેવલ અને ધર્મસહિત એમ દ્વિવિધ શૃંગારરસમાં પણ અત્ર કેવલર્થ
શૃંગારરસની જ નિષ્પત્તિનું કથન કર્યું, ધર્મસહિત શૃંગારરસની નિષ્પત્તિ તો મહાવીર નટવર-
વડુ* કર્ણયો કર્ણિકાર અથવા અક્ષયતા કલમિદં ન પરં વિદાય* જ સ્ત્રોકમાં વિશદ કથાશે.

આ પ્રકારે પ્રથમ સ્તોકમાં ભગવત્કૃત જન્મવનપ્રવેશનું અને દ્વિતીય સ્તોકમાં ભગ-
વત્કૃત દેવતોદ્યોધનનું કથન કરીને શ્રીશુક તૃતીય સ્તોકમાં શ્રીવનસુન્દરીકૃત ભગવદ્વેણુ-
ગાનનો વર્ણનારમ્ભ કર્યો છે. શ્રીવનસુન્દરીસહ ભગવત્કૃત રમણાવસરમાં શ્રીવનસુન્દરીનો
પણ કામ ઉદ્દ્યુદ્ધ ચર્ચ ગયો, શ્રીવનસુન્દરીની પણ આસહિત પ્રકટ ચર્ચ પ્રભુએ વેણુકૂળનદ્વારા
શ્રીવનસુન્દરીના શૃંગારરસનું સુખ્ય અને શ્રીવનસુન્દરીના શૃંગારરસનું પ્રાસંગિક ઉદ્દ્યોધન
કર્યું. ભગવત્કૃત વેણુકૂળન કામિનીના કામનું ઉદ્દ્યોધક છે, તેથી પ્રસંગવશાત્ કૂળનદ્વારા
શ્રીવનસુન્દરીની પણ ઉત્કેષ પ્રકટ ચર્ચ. સખદથી ઉદ્દ્યુદ્ધ કામને લીધે શ્રીવનસુન્દરીએ

- ૧ શ્રીમુખાધિનીઝમાં કુસુમિતા જે વનરાજયઃ એમ પ્રુહિત્તિવાચક જે કથીને તામિ. એમ સ્ત્રી-
વિગતિદેસથી વનસ્થ વૃક્ષાદિનું સ્ત્રીત્વ અને ચિદ્રૂપત્વ પણ જણાવ્યું છે.
૨. આ પદમાં સમાહારકન્દથી એકવદ્ભાવ જણાયો.
૩. આ પારિભાષિક શબ્દનું સ્પષ્ટીકરણ અલ્પ સ્ત્રોકમાં થયો.
૪. વિપ્રેશાગશૃંગારરસ તે જ કેવલ શૃંગારરસ, જે નાટ્યમાં પ્રસિદ્ધ છે, ધર્મસહિત સર્વ સામગ્રીયુક્ત
સ શૃંગારરસ સંભોગમ્માં અનુભવાય છે.

પણ નિજ હૃદયમાં વિરાજનાન લગવાનતા વર્ણુનદારો શબ્દથી જ અદિરૂપોધનાર્થ સ્વ-
સમાનશીલબ્યસન નિજસખીજનસમક્ષ લગવદ્વચ્ચુની વર્ણુનાનો પ્રારમ્ભ કર્યો એ પ્રમંગ
શ્રીગુક તૃતીય પ્રેરોકે કરીને કહે છે.

તદ્ બ્રજસ્ત્રિય આકૃત્ય વેણુગીતં સ્મરોદયમ્ ।

કાચિત્ પરોક્ષં કૃષ્ણસ્ય સ્વસહીચ્ચોન્વવર્ણયન્ ॥ ૩ ॥

અક્ષરાર્થ—મજશ્રીઓએ તે સ્મરોદીપકે 'ફૂજનનું' અને વેલ્લુગીતનું સમન્તાત
શ્રવણ કર્યા પછી કોઈકે કૃષ્ણના પરોક્ષમાં સ્વસખીજનપ્રતિ અનુવર્ણન કર્યું.

વ્યાખ્યાન—પ્રભુએ વૃન્દાવનમાં પ્રવેશ કરીને પ્રથમ વેલ્લુફૂજન કર્યું તદનન્તર વેલ્લુદારા
લીલાવિશિષ્ટ સ્વરૂપનું સ્પષ્ટાર્થક રસનિરૂપક જ્ઞાન કર્યું. તે વૃન્દાવનીય આધિદૈવિક વેલ્લુફૂજ-
નનું અને તદનન્તર વેલ્લુગીતનું પણ આશ્રવણ-સમન્તાતઃ શ્રવણ-શ્રીગોપીજને કર્યું. વેલ્લુનાદ
આધિદૈવિક ન હોય તો વેલ્લુનાદનું આશ્રવણ કેવલ મજસ્થિત શ્રીગોપીજન જ કેમ કરે ?
વેલ્લુનાદનું આશ્રવણ કેવલ મજસ્થ શ્રીગોપીજન જ કરી શકે, ઇતર નહિ, તેથી 'વેલ્લુનાદ
આધિદૈવિક છે એમ સિદ્ધ થઈ રહે છે. લગવાન જે જે લઈ કરે છે તે તે કાર્ય સપ્રયો-
જનક કરે છે, જીવત્ત્વ વ્યર્થ નિષ્પ્રયોજનક પણ કાર્ય લગવાન કરતા નથી. રમણાર્થ
ભાવનું ઉદ્દીપન જ ફૂજનનું પ્રયોજન છે. એમ હોવાથી જેમના પ્રતિ લગવાનની રમણોજ્જ
જ નથી તેઓ પણ શ્રવણ કરી લે તો તે લગવત્કારિત શ્રવણ વ્યર્થ નિષ્પ્રયોજનક થઈ
જાય તેથી જીવત્ત્વ તેનું વ્યર્થ નિષ્પ્રયોજનક શ્રવણ લગવાન કરાવતા જ નથી એ સિદ્ધાન્તનો
જ અંગીકાર કરવો. 'શ્રવણ તો મર્ચ જ કર્યું પરન્તુ સ્વાત્મક સ્થાયિભાવ યજસ્થ
શ્રીગોપીજનને વિષે હોવાથી તેમના જ-અન્યના નહિ-ભાવનું ઉદ્દીપન થયું' એ હોયત્ત્વ
મતનો નિરામ તો પૂર્વોક્ત સિદ્ધાન્તથી જ થઈ ગયો, કારણ કે સર્વજ્ઞ હોવાથી લગવાનને
વિષે જીવત્ત્વ તેવી વ્યર્થ નિષ્પ્રયોજનક કૃતિ જ સંભવતી નથી એટલું જ નહિ પરન્તુ વેલ્લુનાદ
શુષ્કનાદમાત્ર જ નથી, વેલ્લુનાદ સુધાસવિત છે, વેલ્લુનાદમાં સુધાની નિષ્ઠા છે, વેલ્લુનાદનિષ્ઠ
સુધા નિજ પ્રવેશમાધી જ લગવદીયત્વસમ્પાદન કરે છે એ લગવદીયત્વસમ્પાદનસ્વ
સ્વભાવની હાનિનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થઈ જાય, અર્થાત્ 'શ્રવણ તો સર્વએ જ કર્યું પરન્તુ જેમને
વિષે સ્વાત્મક સ્થાયિભાવ છે તેમના જ ભાવનું ઉદ્દીપન થયું' આ પ્રકારના નિષ્પ્રયોજનક
જીવત્ત્વતાપાદક પક્ષનો પરિત્યાગ કરીને નિજ પ્રવેશમાત્રથી જ વેલ્લુનાદનિષ્ઠ સુધાનો
લગવદીયત્વસમ્પાદનસ્વ સ્વભાવ લક્ષમાં રાખીને મપ્રયોજનક લગવદ્કર્ત્ત્વસમ્પાદક સિદ્ધાન્તનો
જ આદર કરવો. જે સ્વામિનીભાવવાન ભક્તોને દરતઃ પણ શ્રવણ કરાવવાની નિજોજ્જ
છે તેમને જ વિષે મપ્રયોજનક વેલ્લુફૂજનના આશ્રવણની સિદ્ધિ સ્થાપી; અને જેમણે આ-
શ્રવણ કર્યું તે મર્ચના જ ભાવનું રમણાર્થ ઉદ્દીપન પણ થયું જ, કારણ કે ભાવોદીપન તો
ફૂજનનો સ્વભાવ જ છે. અવદૃતિત્વ. લગવત્કૃતિનો આ પ્રકારનો સનાતન ઉત્કર્ષ વેલ્લુફૂજનનું
આધિદૈવિકત્વ મસિદ્ધ કરે છે. વેલ્લુફૂજનના આશ્રવણાદિના લગવદિયારિત અધિકારી
સદ્દરતઃ પણ વેલ્લુનાદનું શ્રવણાદિ કરી શકે અને તેના અનધિકારી તો નિતાન્ત સામીપ્યમાં
પણ શ્રવણાદિ ન જ કરી શકે એ વૈલક્ષ્ય સપ્રયોજનક દ્વલમર્ષક આધિદૈવિકતામાં સર્વથા
સપત્ત્વ હોવાથી તેનું નિષ્ઠ પણ ધન્યતાદાયક છે. લગવત્કૃત વેલ્લુફૂજનથી સર્વ લીલોપયોગિની

દેવતાનો ઉદ્દ્યોધ યથો તેમ સ્મરનો પણ યથો, કારણ કે સ્મર પણ લીલોપયોગિની દેવતા છે. ઉદ્ય ઉદ્યોધ ઉત્થાન એ સર્વ પદનો અર્થ સ્વસ્વસેવાસમય અવધારીને સેવાર્થે સાર્વ-ધાનતા. સ્વસ્વસેવાસમય પ્રાપ્ત ગઈ યથો એમ અવધારીને લીલોપયોગિની શ્રીવજસીમન્તિની-પ્રભુતિ સર્વ સાવધાન થઈ ગયાં તેમ લીલાસામગ્રીમધ્યપાતી સ્મર પણ તત્ત્વ ભક્તસમાજના માનાપનોદનાદિકાપાર્થ તે સમાજની માનસ ઉત્કણાતું સમ્પાદન કરીને નિજ સેવાસમયમાં સાવધાન થઈ ગયો. નાદ ઉદ્દીપનવિલાસ છે, તેથી નાદથી સ્મરનો ઉદ્ય યુક્ત છે. વેણુનાદ-શ્રવણુકર્ત્રી શ્રીવજસીમન્તિનીમાં પણ કોઈક તો સ્મરથી મૂર્છિત થઈ ગયાં પરંતુ ભગવદ્ગીત-શ્રવણુનન્તર કૃપાથી કોઈકને અન્તરિયત ભગવાનનો આન્તર સમાગમ પ્રાપ્ત થયો. જેમને મૂર્છા પ્રાપ્ત થઈ ગઈ તેમને તો તત્ત્વાનવધારણુરૂપ અજ્ઞાન જ રહ્યું, અને તેથી તેમનાથી ભગવદ્ગુણવર્ણન ન થઈ શક્યું, પરંતુ કૃપાવિશેષથી જેમને પ્રભુનો આન્તર સંગ પ્રાપ્ત થઈ ગયો તેમણે તાદશ સંગ પ્રાપ્ત કરીને કૃષ્ણના પરીક્ષામાં વિદ્યમાન સમાનશીલવ્યસન નિજસખી-જનસમક્ષ અનુવર્ણન ભગવદ્કૃપાનન્તર જ વર્ણન કર્યું. આ પ્રકારે વેણુગીતશ્રોત્રીઓમાં પણ મૂર્છિના અને અનુવર્ણુચિત્રી એમ બે રસપોષક ભેદ છે, વેણુકૃજનશ્રવણુનન્તર મૂર્છા જ ન થતાં આન્તર ભગવત્સંગ પ્રાપ્ત થાય અને તાદશ ભગવત્સમાગમ પ્રાપ્ત કરીને કૃષ્ણના પરીક્ષામાં નિજ સમાનશીલવ્યસન સખીજનસમક્ષ ભગવદ્ગુણોધાર્ય અનુવર્ણન કરતું એ કૃપાવિશેષનું કાર્ય છે, સર્વ જ શ્રોત્રીએ અનુવર્ણુનનો આરંભ ન કર્યો, પરંતુ શ્રોત્રીમાં પણ વિશિષ્ટકૃપાપાત્ર વજસીમન્તિનીએ જ અક્ષબળતા ફલમિદં ન પરં વિદાનઃ ઇત્યાદિ ત્રયોદશ શ્લોકે કરીને અનુવર્ણુનનો ઉપક્રમ કર્યો.

આ પ્રકારે તૃતીય શ્લોકમાં સ્મરોદીપક વેણુગીતનું વજસીમન્તિ આશ્રયણ અને વજ-ઓમાં પણ કોઈકનો વર્ણુનારંભ કરીને તેમનો પણ પુનઃ કામોદ્યોધ થયો તેથી વિશેષતઃ વર્ણુનની શક્તિ ન રહી, મૂર્છિત વજસીમે તો પ્રથમથી જ અશક્તિ હતી પરંતુ કૃપાવિશેષતઃ જેમને મૂર્છા ન થતાં આન્તર ભગવત્સંગ પ્રાપ્ત થયો હતો અને તાદશ સંગ પ્રાપ્ત કરીને જેમણે અનુવર્ણુનનો આરંભ કર્યો તેમને પણ ભગવદ્લીલાના સ્મરણુથી પુનઃ કામનો ઉદ્દ્યોધ થયો, ભગવાનના સ્નેહકૃજનથી અને વેણુગીતથી કામનો પ્રથમ ઉદ્દ્યોધ તો આરંભકર્તા જ થયો હતો તેમાં પણ કૃષ્ણલીલાની સ્મૃતિથી પુનઃ વિશેષતઃ કામનો ઉદ્દ્યોધ થયો અને તેથી તેમની પણ વિશેષતઃ વર્ણુનની શક્તિ ન રહી એ પ્રમંગ શ્રીશુક ચતુર્થ શ્લોકમાં કહે છે.

તદ્ વર્ણયિતુમારંધાઃ સ્મરન્ત્યઃ કુળ્ળવેષિતમ્ ।

નાશકન્ સ્મરવેગેન ચિક્ષિતમનસો નૃપ ॥ ૪ ॥

અક્ષરાર્થ—તેનું વર્ણન કરવાનો આરંભ કર્યો, હે નૃપ, કૃષ્ણની લીલાને સ્મરતાં સ્મરવેગે તેમનાં મન ચિક્ષિત થઈ ગયાં, વર્ણન ન કરી શક્યાં.

વ્યાખ્યાન—તે સ્વાનુભૂત ભગવત્સ્વરૂપનું અથવા વેણુગીત ભગવત્સ્વરૂપનું વર્ણન-કાર્યતઃ કારણતઃ દ્વલતઃ અને સ્વરૂપતઃ એમ ચતુર્ધા નિરૂપણુ-કરવાનો આરંભ કર્યો. ત્યાં મધ્યમાં વર્ણનાર્થ કૃષ્ણની લીલાનું સ્મરણુ કર્યું, તે સ્મરણુથી સ્મરનું ઉદ્દીપન થયું, સ્મર-

૧. મૂર્છા રસાન્તઃપાન્તી વ્યભિચારી બાજ છે, તેથી રસમધ્યપાતિ મૂર્છાનિ-તત્ત્વાનવધારણુરૂપ અજ્ઞાન-પણું સ્પષ્ટ છે.

છાદીત સ્મરથી ચિત્તાચંચલરૂપ વેગ પ્રકટ થયો, અને તે વગથી વર્ણનકર્તાનાં મન-વિક્ષિપ્ત થઈ ગયાં. શ્રીવ્રજસીમન્તિનીછાંએ લીલામાં અનુભૂત ભગવત્સ્વરૂપનું અથવા શ્રીવ્રજસુન્દરી-સહ લીલાકર્તા, વેણુને વિષે ગીત ભગવત્સ્વરૂપનું અથવા વેણુગીતાત્મક. જ ભગવત્સ્વરૂપનું વર્ણન-આશ્લેષાદિરૂપ ધાર્યતઃ ભગવદ્ભાવોદ્ભોધરૂપ કારણતઃ. સ્વરૂપાનન્દસ્થાપનરૂપ ફલતઃ અને વિવૃતાંગત્વાદિ સ્વરૂપતઃ એ પ્રકારે ચતુર્ધાં નિરૂપણ-કરવાનો ઉપક્રમ કર્યો ત્યાં મધ્યમાં વર્ણનાર્થ કૃષ્ણની લીલાનું સ્મરણ કર્યું, તે સ્મરણરૂપ વ્યાપારથી જ સ્મૃતિનું અથવા સ્મરનું જ ઉદીપન થયું. સ્મરણરૂપ વ્યાપારે કરીને ઉદીપ્ત સ્મૃતિથી વા સ્મરથી ચિત્તાચંચલરૂપ વેગ પ્રકટ થયો, અને તે વેગથી વર્ણનકર્તા શ્રીવ્રજસીમન્તિછાંનાં મન-વિક્ષિપ્ત થઈ ગયાં.

અથવા અક્ષણતા ફલમિદં ન પરં વિદામ ઇત્યાદિ ત્રયોદશ શ્લોકે કરીને શ્રીવ્રજ-સુન્દરીએ વર્ણન કર્યું એમ શ્રીશુકે તૃતીય શ્લોકની સમાપ્તિમાં કથન કર્યું, પરન્તુ તે તે શ્રીવ્રજસુન્દરીએ કયે પ્રકારે વર્ણન કર્યું એમ તદનન્તર વર્ણનપ્રકારની છતાસાં થતાં શ્રી-શુકે આ ચતુર્થ શ્લોકનું કથન કરીને આરમ્ભદશમાં સ્મરવેગકૃત પ્રતિબંધનું નિરૂપણ કર્યું. સ્મરવેગકૃત પ્રતિબંધની નિવૃત્તિ કરવાનું સામર્થ્ય નિતાન્તનિરસાધન શ્રીવ્રજસુન્દરીમાં નથી, તેથી મહાપીઠં નટવરવપુઃ કર્ણયોઃકર્ણિકારં ઇત્યાદિ પંચમશ્લોકેકાંત ગુણુક્ષીણ-વિશિષ્ટ સ્વરૂપભલે તે પ્રતિબંધ નિવૃત્ત કરીને પ્રણુએ વેણુસ્વસુધાદારા ભગવદ્વચનું વર્ણન કરવાની શક્તિનું શ્રીવ્રજસીમન્તિનીને દાન કર્યું. પંચમશ્લોકેકાંત મહાપીઠંપદાર્થ-ભૂત ઉચ્છુદશૃંગારસ્મરસ્વરૂપનું, નટવરવપુઃપદાર્થરૂપ વિષયોગશૃંગારસ્માત્મ અને સંયોગ-શૃંગારસ્માત્મ દલદલનું, કર્ણયોઃકર્ણિકારંપદાર્થાત્મક શૃંગારસ્મમખ્યાપાતી ઉન્નતસિતભાવનું, વામઃ કમલકપિર્ગંપદતરપ શૃંગારસ્સના ગોખ્યભાવનું, વૈજયન્તી ચ માલામ્પદવાચ્ય શૃંગારસ્સો-પયોગિ યાવદસુસન્ધાનિય યશનું અને રત્નાન્ત વેળોરધરસુખયા પૂરયન્પદરવાસ્થયભૂત પરમ-નિગટ પુષ્ટિમાર્ગીયૈકતરસ્ત્રીભોવયુક્તભક્તૈકવલય સ્ત્રીયૈકમેગ્ય શુદ્ધપુષ્ટિમાર્ગીય સ્વરૂપનું દાન કર્યું ત્યારે શ્રીવ્રજસીમન્તિનીમાં શ્રોતદારા નાદનો પ્રવેશ થયો અને નાદનિષ્ઠ સુધાના સન્ધ્યન્ધમાત્રથી તેમના કેદમાં ધન્દ્રિયમાં પ્રાણમાં અંતઃકરણમાં અને શુભમાં પણ પૂર્વોક્ત શુદ્ધપુષ્ટિમાર્ગીય સ્માત્મક સ્વરૂપનો પરિપૂર્ણ આદર્ભાવ થયો એમ કૃષ્ણે શ્રીશુકે પંચમ શ્લોકમાં પ્રતિબંધનિવૃત્ત્યર્થ અલોકિકસામર્થ્યદાનનું પ્રતિપાદન કર્યું. પંચમ શ્લોકમાં વૃન્દારણ્યં પ્રાવિશત્ પદે કરીને શ્રીશુકે પ્રણુના વૃન્દાવનપ્રવેશનું કથન કર્યું ત્યાં પણ વૃન્દાવનપદથી શ્રીવ્રજસીમન્તિનીછાંનાં હૃદયનો જ મોધ થઈ રહે છે, કારણ કે એમનાં હૃદય વૃન્દાવનૈકસ્વરૂપ છે અને વૃન્દાવનં તસિ મુલો વિતતોતિ કોતિ શ્લોકના વ્યાખ્યાનમાં વૃન્દા-વનનું યથાર્થ સ્વરૂપ વિશેષતઃ પણ આલેખારો. આ પ્રકારે સુધાસંવલિત વેણુનાદદારા શુદ્ધ-પુષ્ટિમાર્ગીય સ્માત્મક ભગવત્સ્વરૂપનો પ્રવેશ નિતાન્તનિરસાધન શ્રીવ્રજસીમન્તિનીછાંનાં હૃદયમાં થયો તદનન્તર તે વેણુનાદનિષ્ઠ સુધાના પ્રતિશ્રણ વર્ધમાન અતિરેકથી ગલનરૂપ ઉદ્ગારરૂપ વર્ણન થયું. કૃતિ વેળવં રાજન્ શ્લોકમાં શ્રીશુકે આ સર્વ પ્રકારનું કથન કર્યું. આ પ્રકારના સમન્વયથી સિદ્ધ થઈ રહે છે કે સ્વસર્વોન્મોહવર્ણનમાં જે અનુવર્ણન દણું તે અનુવર્ણન-ના પ્રકારની છતાસાં થતાં આ ચતુર્થ તદ્વર્ણનિતુમાનત્વાઃ શ્લોકમાં વર્ણુનારમ્ભમાં પ્રતિબંધનું કથન કરીને પંચમ મહાપીઠં નટવરવપુઃ કર્ણયોઃ કર્ણિકારં શ્લોકમાં નિતાન્તનિરસાધન

तु एकार्थप्रतिपादकत्वे सति विभागे साकाङ्क्षं वाक्यमेकवाक्यमित्युक्तं, आद्यदलोक्तं भगो वां विमज्जु पूया वां विभज'त्विनिमन्त्रद्वयेतिव्याप्तिः, उभयोस्तात्पर्यविपर्यय द्रव्यविभागरूपस्यार्थस्यैकत्वात्, द्वितीयमात्रोक्ता 'स्योनन्ते सदनं कृणोमि शृतस्य धारया सुपेयं कपयामि तस्मिन् सीदायुने प्रतितिष्ठ व्रीहीणां मेधः सुमनस्यमान' इतिमन्त्रद्वयेतिव्याप्तिः, पूर्वमन्त्रे 'त' इतिपदेन 'व्रीहीणां मेध' इत्याकाङ्क्ष्यते द्वितीये च 'तस्मि'तिव्यनेन 'सदन'माकाङ्क्ष्यत इति परस्परसाकाङ्क्षायाः सत्त्वात्, वस्तुतस्तु नेदं उद्धरणं किन्तु नियामकमात्रकथनं, नच 'भगो वामि'त्यादावैकमन्यपत्तिः, वक्ष्यमाणायाः समनायाः भेदिकायाः सत्त्वात्, नापि 'स्योनन्त' इत्यत्र तदपत्तिः, 'उत्तरस्यादिने'तिन्यायेन विनियोगविधिर्नैव भेदसिद्धेरिति ॥ ४६ ॥ १३ ॥

समेपु वाक्यभेदः स्यात् ॥ ४७ ॥

एकार्थप्रतिपादकं विभज्यमानपदसाकाङ्क्षं वा यावत् पदजातं तावदेकं वाक्यमिति वाक्यपरिमाणज्ञानप्रकार उक्त तेन 'देवस्य हवे'त्यादेः प्रमाणं ज्ञातुं शक्यं क्रियादेवेतादिहैककार्यप्रतिपादकस्य पदस्य सत्त्वात्, यत्र पुनर्वाचनिकं विनियोगिक्यं परस्परनिरसाङ्क्षता च यथा 'पृथिवी'त्यादिमन्त्रेषु तत्र परिमाणज्ञानार्थमधिकरणरम्भ इत्याशयनाहुः पृथिवीत्यादि, सन्देहबीजमाहुः 'अत्रेत्यादि, केशिनी दीक्षामिति देवेषु त्रयः केशिन अग्निर्वायुरित्यथेति शास्त्रान्तरे सिद्धं तत्सम्बन्धिभावदेते मन्त्राः केशिनी दीक्षेत्युच्यन्ते तामित्यर्थः, सन्देहाकारमाहुः किमिव्यादि, तथाच विनियोगिक्येनैककार्यप्रतिपादकत्वादेरस्य कस्याप्यत्र मन्त्रपूर्वभावेन साकाङ्क्षत्वाच्च एक उत तत्तदेवेताप्राधान्यप्रकाशादनेकः ! द्वितीयपक्षे सन्देहान्तरमाहुः 'दीक्षयामी'त्यादि, 'दीक्षयामी'त्यन्ते वाक्यचतुष्टयं चेदेको मन्त्रः स्यात् तदा 'तया त्वा दीक्षया दीक्षयामी'तिचतुर्थवाक्यमनुपपन्नः स्यात् तस्यायवलेन सर्वत्र योजयितुं शक्यत्वात्, नचैत्रापत्तिः, तथाच प्रतिमन्त्रं नावर्तत, अयं तु 'देवस्य हवे'तिवज्रादा 'म माव'द्वितिवज्रान्ते 'तज्जूरिविज्रायन्त्यो, अतोयं नानुपपन्नः किन्तु मन्वान्तरे, तथाच प्रतिवाक्यमेकैकपदार्थप्रतिपादनात् प्रतिवाक्यं मन्त्र इति पूर्वपक्षे प्राप्त इत्यर्थः, अत्र समादधते उच्यत इत्यादि, उत्तरत्रेति 'अन्नरिद्धं दीक्षा दीदक्षे'त्यादिषु, अन्योन्यं पदार्थभिदादिति अग्निमवाक्यस्यैकमवाक्यतावेतिपदः पृथिव्यादेरेव परामर्षेण पदार्थभिदात्, अत्राशङ्कते तर्हीत्यादि, एकैवास्त्विति विनियोगिक्यादेरेक दीक्षास्तु, तत्राहेति तत्र भेदकमाह, उक्तमिति वाक्यान्तावधारणार्थमुक्तम् ॥ ४७ ॥ १४ ॥

अनुपपन्नो वाक्यपरिसमाप्तिः सर्वेषु तुल्ययोगित्वात् ॥ ४८ ॥

अनुपपन्नस्योदाहरणं 'या ते अन्न' इत्यादि, तेषां तैत्तिरीयपठस्तु 'या ते अमेयाशया राजाशया हराशया तनूर्वपिंष्टा गह्वरेष्टोमं वचो अपावधां त्वेपं वचो अपावधां स्वाहे'ति, अत्र प्रथमे मन्त्रे 'तनूर्वपिंष्टे' न्यायनुपपज्यते द्वितीये 'या ते अन्न' इतिपूर्वं 'तनूर्वपिंष्टे'त्यादि च पथादनुपपज्यते तृतीये तु 'या ते अन्न' इति प्रागेवानुपपज्यते, शास्त्रान्तरे तु 'यान्ते अमेयाशया तनूर्वपिंष्टा गह्वरेष्टोमं वचो अपावधां त्वेपं वचो अपावधां स्वाहा या ते अमे राजाशया या ते अमे हराशये'तिपाठः, तत्र पूर्वमन्त्रे सर्वेषां पदानां सत्त्वात् द्वितीयवृत्तीयमन्त्रानुदाहरणं, अर्थस्तु हे अमे या ते अयाशया अयसि कृणायमे गेते इत्ययाशया अयसा निर्मिते-त्यर्थः, सा तनूर्वपिंष्टा अतिशयेन 'प्राज्ञा गह्वरेष्टा तौष्णद्रव्ये लोहेवस्थिता तया तन्वा उमं वच शुभ्रपि-पाते उपपातकं त्वेपं वचो वीरहायदिमहापातकं च अपावधां हनवानस्मीति, 'अशनयार्तिपाते ह वा उमं वच एनध वरहायं त्वेपं वच' इति च ब्राह्मणे, तत्र पूर्वपक्षमाहुः तत्रेत्यादि, तथाच 'तनू'-रित्यादिकं यत्र पठितं तत्र तदाकाङ्क्षापूर्णेन चरितार्थत्वादिरसाङ्क्षमिति नास्मिन्नाशययोः सम्बन्धः

मीष्ट इति प्रधानवाक्यवद्वाक्यान्तरमेव, यत् पुनरभिप्रेयो माहादृष्टत्वं तद्वैकिकेन यथोचितेन वाक्येन पूरणीयमिति प्राप्तं इत्यर्थः, समाधिं व्याकुर्वन्ति वाक्यस्येत्यादि, तथाच यद्यप्यनुपद्गो निराकाङ्क्षस्तथाप्यभिप्रेयवाक्यद्वये साकाङ्क्षं तत्र लौकिकं यद्यप्यप्याहुः शक्यते तथापि तदपेक्षया वैदिकेन शेषपूरणं युक्तं वेदोक्तत्वेन समिहितत्वादिति, तैत्तिरीयणश्रुत्यानुदाहरणत्वादाहुः अनुपद्ग इत्यादि, तस्यैवेति तत्सर्वं शेषः, समाधिं व्याकुर्वन्ति सर्वेष्वित्यादि, तैत्तिरीयणश्रुत्या 'या ते अम' इत्यादिवाक्येन भावादिकमन्यमपि नन्मावयितुं शक्यते तथापि कल्पकाररनुपद्गस्यादृतत्वान्मन्त्रमेव श्रुत्यानयं बोधयितुमत्रेदमधिकरणमुक्तमित्याशयेनाहुः अनुपद्गोपीत्यादि, सर्वेषामिति शेष इत्यर्थः ॥ ४८ ॥ १५ ॥

अथवायाज्ञानुपपद्यते ॥ ४९ ॥

अत्रिदाकाङ्क्षामद्वावेत्यनुपद्गो न भवतीत्येतदर्थं सूत्रं प्रणयतोतिबोधनाय विषयमादावाहुः खन्त इत्यादि, अह्नोश्चलयोरिति कर्तुं, 'अह्नोश्चलशब्देन कर्तुमुच्यते' इति सायण्ये व्याख्यानात्, अर्थोपयोगि न भवतीति अह्नातीतिबोधवचनात्तथा, प्रतिषद्ध इति पूर्वप्राम्बन्धेन बुद्धिविपरिधृतिभङ्गात् प्रतिषद्धः, नन्वेतदप्रयोजकं 'देवस्य त्वे'त्यनुपद्गस्य 'भूयो व्यवाये'त्यादद'इत्यादिमन्त्रेषु दर्शनादिनतः आहुः यथेत्यादि, इत्यत्रेति, अस्मिन्मन्त्रगङ्घ्रि, अतोपीति पृथगनुपद्गलिङ्गादपि, तथाच नाप्रयोजकमित्यर्थः, नच यथेवं तदात्रैव 'सोम ओषधीना'मित्यादिमन्त्रपत्रके 'म मादत्वि'त्यनुपद्गो न स्यादिति शङ्क्यं, 'अस्मिन् प्रब्रजस्मिन्क्षत्र'इत्यादिपस्यानुपद्गयुक्तावमवपाटस्यानुपद्गबोधकस्य सत्त्वात्, आदद इत्यादी तु कल्पे 'देवस्य त्वा' इत्यादिशेषपूरणाद्वाचनिकोनुपद्ग इत्यदोषः, निरुमाहुस्तस्मादित्यादि ॥ ४९ ॥ १६ ॥

इति श्रीमद्बृहन्नमनन्दनचरणदासानुदासश्रीपीताम्बरतनुजश्रीयष्टपतिविरचितं श्रीमदाचार्यविरचितजैमिनीयभाष्यभाषार्थोपादिविवरणं सम्पूर्णम् ॥

भाष्याविभागे

पत्रे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
१	९	प्रम	प्रमाण—
२	१०	भावार्थाये	भावार्था ये
३	१४	लौकिकस्तु	लौकिकस्तु
३	४	प्रतीयते	प्रमीयते
४	१०	आख्यात-	आख्यात-
५	२२	प्रतीयते	प्रतीयते
५	४-५	प्रियङ्ग-	प्रियङ्गव-
५	१७	ममानधर्म	ममानधर्म
७	२	अर्थेन	अर्थे न
७	११	चोदनार्थस्यगुण-	चोदनार्थस्य गुण-
		भूतत्वात्	भूतत्वात्
७	४	इन्द्रो	इन्द्रो
७	५	यग्रन्द्	यग्रन्द्
७	२२	तद्धितं	तद्धित.
८	६	-रुचो.	-रुचो
७	१६	-कया	-कयो
९	१६	-त्वेनानयो	-त्वे नानयो
१०	२	सर्वप्राप्ता-	सर्वप्राप्ता-
११	२	तथा ब्रह्मेपि	तथाब्रह्मेपि
११	१३	तच्चोदकेषु	तच्चोदकेषु
११	१५	तच्चोदका	तच्चोदका
१२	१५	एवार्थं लौकिकानां, एवार्थं, लौकिकानां	
१२	२१	द्रुम.	द्रुम.
१३	१६	ध्वपदेशाच्च	भेदव्यपदेशाच्च
१४	१९	निगद	निगद.
१५	५	इति	देयतायेति
१५	७	मंहितो	मंहितो
१५	१२	-प्राग्वृत्तेत्	-प्राग्वृत्तेत्
१५	२६	-मर्थ-	-पदार्थ-
१५	२९	ममतापि.	अनुपदङ्गवत् ममतापि

विवरणविभागे

पत्रे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
१	५	ययामति	ययामति
१	५	विचिन्त्यते	विचिन्त्यते
१	३०	तदेक-	तदेक-
१	३१	पठ्यते 'विचिन्त्यते'	पठ्यमानमेतद्विचिन्त्यते
			धातोर्दिवादेशभातो.
			कृत्योदया कर्मणि लृट्
१	३३	लक्षक-	२. लक्षक-
२	२८	-लक्षिनि-	-लक्षिनि-
२	२९	तद्व्याप्य-	तद्व्याप्य-
४	१२	-मिलापाच	मिलापाच
५	१४	द्रव्य-	द्रव्य-
५	२६	होमानन्तरं-	होमानन्तरं
५	२९	यत्	यत्
५	२९	-स्वादि	-स्वादि
५	३५	यत्नेन	यत्नेन
५	३६	अभावेन	अभावेन
५	४	द्रव्यादीनि	द्रव्यादीनि
५	५	तस्य	तस्य तस्य
५	२९	केवला	केवला
६	६	दधेन	तथेति
५	८	सूत्रशेषं	सूत्रशेषं विधीयत
			इतिसूत्रशेषं
५	१३	यत्	यत्
५	३१	-पत्नं	-पत्नं
५	३२	प्रयत्नेन	प्रयत्नेन
७	१८	पृथग्द्वये	पृथग्द्वये
८	२	तमाहुः	तमाहुः
५	७	-पश्यते	पेक्ष्यते
५	२८	त्वेवम्	त्वेवम्-
५	१६	-त. प्रवृत्ति-	-त. प्रवृत्ति-
११	२३	लिङ्गस्य	लिङ्गस्य
१२	२२	इदं	इदं
१३	२	अर्थवशान्	अर्थवशान्
१५	४	त्वायं-	वायं-
१५	२६	भू-	'भू-
१६	६	उक्त.	उक्त.
१५	१५	उक्तं	उक्तं
१५	२४	इत्यर्थः	इत्यर्थः
१५	३०	-देशान्	देशेन
१५	२६	आर्थिका	आर्थिका

etymologically as बुद्धेः पञ्च वृत्तिर्जनयन्तीति पञ्चजनाः The Supreme Deity is the support of all and therefore also of the five² functions of Buddhi. These five functions are working not of themselves but under the direct control of Brahman. The individual Soul is certainly too feeble to set the whole machinery of the universe in motion.

If the Sāmkhyas were to object to the following passage (Brih. IV, 4, 18) being complementary, they should observe that Prāna etc. are mentioned as Karanas and they depend on the effect which is mentioned in Brih. IV, 4, 17, while the effect mentioned in Brih. IV, 4, 17 depends on the Karanas mentioned in Brih. IV, 4, 18. This mutual dependence of the passages conclusively shows that the latter is a complement. The dependence is fully verified when they are taken together as teaching that Brahman is the prime mover of every thing. On the other hand if they are not read together, each would give an incomplete sense. The word Prāna in Brih. IV, 4, 18 means the principal Prāna and includes therefore the skin which is its modification, the nose which is its accompaniment, and ordinary breaths like Apāna etc., which are its forms. The tongue is included in food, and food (Annam) is therefore mentioned there. The Kāva recension reads Jyotis in stead of this very Annam. Speech (Vāk) also is included in Jyotis. Akāśa is not included in Panchapānāḥ and therefore it is mentioned separately. It is therefore clear that the passage under consideration converges to the Glory of Brahman and the Sāmkhya claim on it has been proved to be totally groundless.

Saṅkara now begins to refute the Sāmkhyas who urge that the Scriptural passages are conflicting with regard to the order of the Creation. They enumerate its successive steps in different orders and speak of the different creations as Ether etc., Fire etc., Breath etc., etc., while somewhere spontaneous development has been taught. It is therefore better to accept some other cause of the universe on the authority of Smṛiti and reasoning.

Saṅkara tries to answer these discrepancies under the shelter of his doctrine of superimposition. He answers that the passage may be conflicting with regard to the things created, but they

નિજમાર્ગીય પ્રવૃત્તિ.

૧. શ્રીકૃષ્ણમુરારીસ્થ સુગૃહીતાનામધેય શ્રીમદ્ગોસ્વામી શ્રીજીવનલાલજીની શ્રીસુભોધિનીજીની કથામાં જે વિવરણ શ્રીમદ્ગોસ્વામી શ્રીગોકુલનાથજીની પાળુ શ્રવણાર્થ ઉપરિચિત્તિથી કરવામાં મુખ્ય આનન્દથી પ્રદુષિત વ્યથાતાં દર્શાવે.
૨. સાધિક લાભ્યનિમન્યસુભોધિન્યાદિ સાહિત્યમાં સુખીશુ શાસ્ત્રીઓની પરિમિત કથા, કેનિકિશંકરિએ જ ગણી શકાય એમ છે. સામ્પ્રદાયિક શાસ્ત્રીઓના આવા પ્રવૃત્તિમાં કોટારથ બાલશાસ્ત્રીજી તેલંગની પ્રાપ્તિ શ્રીજીવનલાલજીનું સૌભાગ્ય જ નથી. ઉક્ત શાસ્ત્રીજીના શતાધિક વેતનાદિના અપૂર્વ સન્માનથી મહારાજશ્રીનું શ્રીમાર્ગીય વિદ્વાદયદ્વાતંત્ર વિરાટ પ્રકાશ છે એટલું જ નહિ પરંતુ સામ્પ્રદાયિક શાસ્ત્રી મહાનુભાવીઓએ પણ સંસ્કાર અનુકર્તવ્ય જ છે.
૩. દિલીપકેન્ધના પ્રયાગ્યાપના શ્રીસુભોધિનીજીની કથા સમાપ્ત થઈ ગયા પછી વૈષ્ણવોની વિનિતિથી શ્રીજીવનલાલજીએ દશમસ્કન્ધીય ફલપ્રકરણની કથાનું શ્રવણ કરાવવામાં માર્ગ લઈ લેતા, પરંતુ શ્રીકૃષ્ણજીની રંગજીતાને લીધે શ્રીજીવનલાલજીના શ્રીમદ્ગોસ્વામીના આધારવાથી વૈષ્ણવોના કથારસમાં અચિન્ત્ય વિરોધ પ્રાપ્ત થઈ ગયો.
૪. મુખ્યપ્રાચ્ય શ્રીમદ્ગોસ્વામી, શ્રીકારિકેલસલાલજી સપરિવાર શ્રીનાથજી-પ્રધાર્થી છે. કહે છે કે શ્રીનાથજીના ચરણરપર્શ ન થાય ત્યાંપર્યંત સખડી ન આરાગવાનું એમનું બહુ વર્ણન લીધે જન દર્શ.
૫. શ્રીનાથદ્વારાજ, કેટલાક શ્રીમદ્ગોસ્વામી રથમાત્રાપ્રસંગે શ્રીપુરુષોત્તમક્ષેત્ર પ્રધારજે.
૬. અધિક માસને લીધે આ વર્ષ પશુ વનયાત્રાદિમાં સરસ આનન્દ સંભવે છે.
૭. મુદિતક્રિતસુધાના. અંક ૧૦ થી ૧૨ પર્યંત શ્રીશુદ્ધાદિતમિદ્વાન્તમદીપ પ્રકટ કરવામાં આવશે.
૮. નવીન વર્ષના આરંભના અંકમાં જ શ્રીસુભોધિનીજીનો અને શ્રીઅણુભાગ્યનો પશુ અનુવાદ આવશે.
૯. હરિપ્રિયા નવ્ય વર્ષીયાં નિમન આવશે.

॥ सुधापिपासुने सूचना ॥

આત્મ્યાદિકૃતિવિષય ભગવદ્દીક્ષાનું પ્રતિપાદન ફક્ત એક શ્રીમદ્ભાગવતશાસ્ત્રે કરે તત્ર પણ અદ્વૈતી નિરોધલીલાનું પ્રતિપાદન હૃદયાત્મક દશમસ્કંધ કરે છે. ત્રયપંચવિસ્મૃતિપૂર્વકા ભગવદાસક્તિ જ નિરોધપદવાચ્યા છે. આ નિરોધસ્કંધનો ચ પ્રકરણ છે. પ્રથમ જન્મપ્રકરણીયોધ્યાયચતુષ્ટયાનન્તર પંચમથી દ્વાવિંશન્ત ધાવિંશાધ્યાયાત્મક દ્વિતીય પ્રકરણ ભક્તિશાસ્ત્રપરિભાષાએ 'તામસ' કથાય છે. આ તામસપ્રકરણમાં પણ પ્રમાણપ્રમેયસાધનફલે અવાન્તર ચાતુર્વિધ્યનું પ્રતિસમક રૂપણ છે, તત્ર પંચમથી એકાદશાન્ત પ્રમાણલીલાએ પ્રેમનું દ્વાદશથી અષ્ટાદશાન્ત પ્રમેયલીલાએ વ્યાસક્રિતનું અને એકાદશવિંશથી પંચવિંશાન્ત સાધનલીલાએ વ્યવહારનું દાન કરીને 'શાંતિ'પેશકામૈકમુક્તિદારવિવર્ધન' પ્રણયે નિજ જનને જ વેશુદ્ધ રસફલાનુભવ કરાવે છે તેનું જ પ્રતિપાદન પદ્ધિવિંશથી દ્વાવિંશાન્ત છે. 'અપ્રોતિ રમ'માં જે 'વરાત્તિ'નું અવણ છે તે ફક્ત એકાદશાન્ત પરાત્તિ રમણમયી જ હોવાથી અત્ર ફલપ્રકરણમાં અધ્યાયસમકે રમણનું જ નિરૂપણ નિરૂપણ છે, અર્થાત્ ભગવાનનું અને તદ્દૃષ્ટ ભક્તનું સ્વાતન્ત્ર્યે પરસ્પરરમણ જ શ્રીભાગવતફલનું પણ ફલ છે. આ ફક્ત એક રમણ પણ આદ્ય અને આન્તર એમ દ્વિવિધ છે, તત્ર રૂપરમણ આદ્ય છે. આદ્ય રૂપરમણ પણ આત્માદિભેદે પંચવિધ હોવાથી પંચાધ્યાયીએ પ્રથમે રૂપરમણને નિશિક્ષીકાને નિરૂપીને અન્તિમ અધ્યાયદ્વયોમાં મોનમયભેદે નિર્દેશ શબ્દાત્મનીલાને નિરૂપી છે. પ્રમાણપ્રમેયસાધનવત્ર ફલપ્રકરણમાં પણ પુષ્ટિમાર્ગોદ્દેશ્યોદ્દિ પદ્ધિમયુક્ત ધર્મો ભગવાનનું જ નિરૂપણ હોવાથી પંચાધ્યાયીમાં જે નિશિક્ષીકાનું વર્ણન છે તત્ર પણ પ્રથમ પદ્ધિવિંશમાં આત્મનીલાને અને દ્વિતીય પદ્ધિવિંશમાં મનસાલીલાને પણ નિરૂપીને પ્રકૃત ગોપિકાગીતાત્મક તૃતીય અધ્યાવિંશમાં વચસાલીલા નિરૂપિતા હોવાથી અત્ર ચતુર્થ નિરૂપણ તેા સ્ફુટ-વિશદ-જ છે, 'ગોપીવર્ણિતનિહિલગુણાવ નમઃ' માં અને 'પરમપ્રીતિર્ગત્સર્વાલ્લભુતમહાગુણઃ' માં આ અધ્યાયને રમ્ય અભિસન્ધિ-સંગ્રહે થયો છે. જેનું ઉદ્દેશાટન પણ તત્સાહિત્યે સુલભ પ્રતીત થાય, તથાપિ રાસલીલા-તાલવ્યઃ 'રૂપવૈત્તક્યાપ્રદઃ' 'વિરહાદુર્ભવેકાર્યસર્વલ્લાભોપદેશકઃ' ઇત્યાદિ સ્વતઃસંભવકથાએ શ્રીમદાચાર્યચરણના નામાચાર્યનુસન્ધાન વિના સર્વથા દુલભ જ છે, કારણ કે શ્રીકૃષ્ણે વેદાતીત શુદ્ધપુષ્ટિમાર્ગીય સૂક્ષ્મ તત્ત્વનું જ્ઞાન પણ કેવલ તત્કાલામાત્રે જ સર્વથા અધીન છે. લોકવેદસર્વવર્મપારિલક્ષ્મીગોસેવિત્ત્વચરણાવિન્દાય નમો નમઃ ॥

અત્ર પ્રસ્તરદ્વયમાં ચતુરત્ર અને જીવપુણ્ડ આકાર સૌકર્યમાવાધે જ છે, કારણ કે વસ્તુતાઃ તેા તત્ર મણ્ડલાદૃતિ જ છે એમ સાદૃશ્યે અવધારનું એટલું જ નહિ પણ શોધપત્રનેા પણ ઉપયોગ કરવો, જેથી શ્રીગોકુલેશસ્થનિરૂપિત શુદ્ધપુષ્ટિમાર્ગીયસ્થ સ્વરૂપ-શ્રીગોકુલેશસ્વરૂપની અત્ર પ્રતિપદ પ્રતીતિ સુલભ થઈ જાય.

॥ श्रीगोपिकागीतनां ॥

॥ श्रीसुवोधिनीजी ॥

આ અષ્ટાવિશ અધ્યાયમાં શ્રીગોપિકાગીતનો પ્રસંગ છે. એ ગીતનું યથાર્થ જ્ઞાન થવામાં પૂર્વ અધ્યાયની ગંગાગ્નિમાં જે કારિકોદ્ભવનું કથન થયું છે તેનું પણ અનુસંધાન કર્તવ્ય છે. અન્યપૂર્વી અર્થોત્ક્રુતિરૂપા અને અન્યપૂર્વી અર્થોત્ક્રમિકુમારિકા એમ દ્વિવિધ શ્રીકૃષ્ણગોપિકા અત્ર ગાનકર્ત્રી છે. ક્રુતિરૂપાની આખ્યાયિકા બૃહદ્દ્રામનપુરાણમાં પ્રસિદ્ધ છે, અને શ્રીવિદ્યમણ્ડનાદિ ગ્રંથોમાં તેનો રમ્ય હ્રપન્યાસ પણ છે. ક્રમિકુમારિકાની આખ્યાયિકાનું ગાન પદ્મપુરાણમાં આ પ્રકારે છે. દણ્ડકારણ્યવાસી ષોડશ સહસ્ર ઋષિઓએ નિજ આશ્રમના સમીપમાં સમાગત કોટિકન્દર્પોધિકલાવણ્ય શ્રીકૃષ્ણસંદર્શનો-શ્રીરામચંદ્રનો-દર્શને જનિત રિરંસાના-રમણેચ્છાના-ભાવભરે તંદીય સ્ત્રીત્વ પ્રાર્થ્યુ ત્યારે 'સમ્પ્રતિ તો હું એકત્વનીપ્રત્યેક છું તથાપિ જનમાં આપનો મનોરથ સમ્પન્ન થશે' એમ જાનના પ્રતિ ભગવાને કૃપા કરી તે જ ષોડશસહસ્ર ઋષિ આ કુમારિકા છે. આદિવારાહમાં પણ શ્રીકૃષ્ણના રમણાર્થે ષોડશસહસ્ર ઋષિઓએ ગોપીરૂપ-ધારણ કર્યું અને દેશવ ભગવાને સહ ક્રીડા કરી' એમ શ્લોક પ્રસિદ્ધ છે. મહાકૌભમાં પણ 'મહાત્મા અગ્નિપુત્રેએ તપ કરીને સ્ત્રીત્વ પ્રાપ્ત કર્યું અને અજ. વિષ્ણુ, જગદોનિ વાસુદેવ ભત્રીને પ્રાપ્ત કર્યો' એમ ઉક્તિ પ્રસિદ્ધ છે. પરંતુ 'ક્રુતિરૂપ શ્રીગોપીજન તો આરંભથીજ ક્રુતિત્વે સ્ત્રી છે, અને ઋષિરૂપ પુરુષશરીરમાં વિરુદ્ધ સ્ત્રીભાવની ઉત્પત્તિ અસંભવિત જણાય છે' એમ અત્ર આશંકા થાય તો તેનો પણ પરિહાર મનોહર છે. આ અગ્નિકુમાર અતિશુદ્ધ અને કૃતપુણ્યપુજ છે એમ દેખાને તેમના પ્રતિ હરિ એવા તો પ્રસન્ન થયા કે અદેશ્યતમ સાક્ષાત્ સ્વરૂપાનન્દની દિત્સા-દાન કરવાની ઇચ્છા-આવિર્ભાવી, સાક્ષાત્ સ્વરૂપાનન્દનો અનુભવ તો જેમ કેવલ પુસ્તવમાં મમ્ભવતો નથી તેમ કેવલ સ્ત્રીત્વમાં પણ સમ્ભવતો નથી, કારણ કે તેવું પ્રમાણ નથી. પ્રપન્ન પણ દ્રિગ્સ્ત્રીઓને-ત્ર્યુપિત્તીઓને-સાક્ષાત્ સ્વરૂપાનન્દનું દાન નથી અને ક્ષુદ્ર પણ શ્રી-પુલિન્દીઓને તે સાક્ષાત્ સ્વરૂપાનન્દનું દાન છે. પ્રમાણભાવથી. આ પ્રકારે કેવલ પુસ્તવમાં તેમજ કેવલ સ્ત્રીત્વમાં સાક્ષાત્ સ્વરૂપાનન્દ અનુભવાતો નથી, તથાપિ અચિન્ત્યાનન્તશક્તિ ભગવાનની બહુ શક્તિઓ છે, તત્ર પણ એક અન્તરંગતમ એવી પણ શક્તિ છે કે જના સમખન્ધે જીવમાં ભગવત્સ્વરૂપાનન્દાનુભવ અવશ્ય થાય અને તે શક્તિ ઉત્કરૂપ સ્ત્રીત્વલક્ષણધર્મરૂપ જ છે, તેથી પ્રમુખે તે પ્રસાદશક્તિને અગ્નિકુમાર વિષે સ્થાપી. આથી તેમનામાં શ્રીકૃષ્ણસંદર્શનક્ષણે સ્ત્રીભાવ પણ યુક્ત છે, પરંતુ તેમનો તાદૃશ મનોરથ તો જનમાં જ સમ્પન્ન થાય એમ ભગવદિચ્છા હોવાથી તેમને તદ્ભાવાનુરૂપ સ્ત્રીદેહ તો સમ્પ્રતિ જ પ્રાપ્ત થયો. આ અગ્નિકુમારનું સ્ત્રીદેહ પ્રાપ્ત થ

ગોઠડેશમાં થયું હતું અને શ્રીનન્દરાયજીએ કંસને ઉપહાર કરવાને તે દેશમાંથી આં
અગ્નિકુમારિકાઓનું આનયન કર્યું હતું, પરંતુ ભગવાનમાં વિનિયોક્તવ્ય પદાર્થનો
અન્યથા વિનિયોગ જ અશક્ય છે, તેથી શ્રીનન્દરાયજીએ તે વિચાર શાન્ત કરીને નિજ
નન્દનની નિરાવરણ સેવનામાં જ તે કુમારિકાઓને વિનિયોજ્યાં. શ્રુતિ અને સ્મૃતિ ઉભયે
નિત્ય ભગવદ્ગુણસકત જ છે, તેથી અન્યપૂર્વા શ્રુતિરૂપા અને અનન્યપૂર્વા ઋષિરૂપા
સાક્ષાત્ સ્વરૂપાનન્દરસપાન કરે ત્યાં ધૃતર શંકાપિશાચિનીને તો અવસર જ નથી એ
મોર્મિકે ભાગ્યવાન સહૃદય વાચકને પ્રયત્ન કથનીય જ નથી, તેથી નિત્ય અત એવ
રથામા શ્રુતિરૂપાની અપેક્ષાએ સ્મૃત્યાત્મક ઋષિરૂપાનું કુમારિકાત્વ સર્વથા ઉપપન્ન છે
એટલું જ કથન અત્તર પર્વાસ છે. અન્યપૂર્વા શ્રુતિરૂપા અને અનન્યપૂર્વા ઋષિરૂપા
એમ જે દ્વિવિધ શ્રીકૃષ્ણગોપિકા અત્તર ગાનકર્ત્રી છે, તેમાં પણ પ્રત્યેકના-અથવા
યુથાત્મક સમુદાયના-સાત્ત્વિક રાજસ અને તામસ ગુણે ત્રિવિધ પર્ચાય છે. આ
ત્રિવિધ પર્ચાયમાં પણ પ્રતિપર્ચાય પુનઃ સાત્ત્વિકાદિ અવાન્તર ભેદે ભેદનય થતાં સર્વ
મલીને નવ પ્રકાર અન્યપૂર્વાના, નવ પ્રકાર અનન્યપૂર્વાના, અને અન્યપૂર્વાની અને
અનન્યપૂર્વાની ઉપલક્ષણવિધાએ એક પ્રકાર એમ સોપલક્ષણ એકોનવિંશ પ્રકાર
સિદ્ધ થઈ રહે છે. પ્રથમ પક્ષમાં એકેક શ્રીગોપીજનના સાત્ત્વિક રાજસ તામસ એમ
વ્યક્તિભેદ છે, અને દ્વિતીય સમુદાયપક્ષમાં તો અમુકસંખ્યાક તે તે સમુદાય જ
સાત્ત્વિક રાજસ અને તામસ એમ યુથભેદ છે, અર્થાત્ કોઈક યુથ સાત્ત્વિકીનું તો
કોઈક યુથ રાજસીનું અને કોઈક તો તામસીનું હોય છે. તમ પણ પુનઃ અવાન્તર
ભેદે સાત્ત્વિકીનું યુથનય અને તામસીનું યુથનય એમ નવ પ્રકારનાં યુથ છે, અને
જગ પૂર્વોક્ત પ્રકારે સર્વ મલીને અન્યપૂર્વાનાં નવ યુથ તેમ અનન્યપૂર્વાનાં પણ નવ
યુથ હોવાથી પૂર્વોક્ત અન્યપૂર્વાના અને અનન્યપૂર્વાના ભેદે દ્વિવિધયથી અષ્ટાદશ યુથ
સિદ્ધ થયાં, અને ઉપલક્ષણવિધાએ અન્યપૂર્વાનું અને અનન્યપૂર્વાનું એક ગુણાતીત
યુથ મલીને સામાન્યરૂઃ એકોનવિંશતિ યુથસંખ્યા સિદ્ધ થઈ ગઈ. આ સર્વ જ શ્રી-
ગોપીજનને ગર્વ જતા રહ્યા છે, તેથી તેઓ સર્વ ગતગર્વ છે, ફલાસિમાં સર્વ-
સાધનરાહિત્યજ્ઞ પુષ્ટિમાર્ગમાં સાધન છે, અને જે ફલાત્મક શ્રીકૃષ્ણ કદાપિ
સાધન થતા નથી તેવા ફલરૂપ શ્રીકૃષ્ણ તેમનું સાધન સ્વરૂપતઃ જ થઈ ગયા છે,
ફલાત્મક શ્રીકૃષ્ણ જ તેમનું અનન્ય સાધન છે, તેથી આ સર્વ શ્રીગોપીજન સર્વથા
અસાધન અર્થાત્ નિઃસાધન છે. આ સર્વ શ્રીકૃષ્ણગોપિકા શ્રીકૃષ્ણસમ્બન્ધે ગતગર્વ
અને અસાધન છે તેથી હરિનાં પણ મિથ છે. આ સર્વ ગતગર્વ અસાધન મિથ
શ્રીકૃષ્ણગોપિકા હરિને ગાન ગ્રિય છે એમ માને છે એટલું જ નહિ પરંતુ 'મારી તો
કોઈ પણ પ્રકારે થોડાં થતા નથી તેથી કોણ જાણે ક્યાં ભલે ક્યાં ભલે ભલે અથવા
સ્નેહે અથવા કૃપાએ અત્તર પ્રભુ આગમન કરશે એમ સર્વ જ શ્રીગોપીજનને સ્વમાં
સન્દેહ હોવાથી પરસ્પર ભેદને પણ વિસ્મરીને જીવનાર્થ એકત્ર મલી જાય છે,
અને સાત્ત્વિકાદિ નાનાવિધ ગુણે ભગવદ્ગાન કરે છે એમ પૂર્વોક્તયાના ઉપસંહારમાં
કારિકાદ્વયે જ કથન કર્યું છે તેનું સ્વાસ્થ્ય સ્મરીને અગ્નિ શ્રીગોપીગીતામૃતત્વ
પાન પુષ્ટિભક્તિસુધારસપિપાસુએ કર્તવ્ય છે.

સ્વભાવથી અથવા અપરાધથી કૃતાવજ્ઞ શ્રીગોપીજને સ્તોત્રરૂપ ગાન કર્યું, તેથી પ્રકૃત અઘાવિંશ અધ્યાયમાં તત્સ્તોત્રગાન કથાય છે. શ્રુતિચિર કારિકાર્થ.

ઉપનિષદ્ગ્રંથી અને ભરતાઆર્થવિરચિત નાટ્યશાસ્ત્રની એકવાક્યતાએ હરિ શૃંગારસસરસ છે એમ સિદ્ધ થઈ રહે છે. શૃંગારરસનું પણ

સંયોગ અને વિપ્રયોગ અર્થોત્ વિરહ એમ જે દલદ્વય છે તેમાં સંયોગરસ 'પૂર્વદલ' સંજ્ઞાએ અને વિપ્રયોગરસ 'ઉત્તરદલ'સંજ્ઞાએ પ્રસિદ્ધ છે. આ ઉત્તરદલાત્મક વિપ્રયોગ-શૃંગારરસનો અર્થોત્ વિરહાવસ્થાનો સ્વભાવ જ છે કે તેમાં પ્રિયતમના ગુણનું ગાન જ થાય. વિરહી ભક્ત જે ભગવદ્ગુણગાન કરે છે તે વિરહાવસ્થાના સ્વભાવે જ-નિજ સાધન ખલે નહિ-કરે છે, તેથી ગુણગાન અસ્મવૃત્તિસાધ્ય છે, ગુણગાન અસ્મદ્વિહિતકર્તવ્ય છે એમ વિધિએ ગુણગાન વિરહી રસિક ભક્ત કરતા નથી એ તો અત્ર અનુવર્ગતઃ જ સિદ્ધ થઈ ગયું. અત્ર પદ્યોજ્જના આ પ્રકારે છે. વિરહાવસ્થાનો સ્વભાવ જ છે કે ગુણગાન જ થાય, અને તેથી શ્રીગોપીજને સ્વભાવથી-નિજ ભાવથી-જ ગુણગાન કર્યું, અથવા પક્ષાન્તરે 'ભક્તોથી પણ અમે અધિક છીએ' એમ સ્વસ્વરૂપમાં ભક્તોથી પણ આધિક્ય-જ્ઞાનરૂપ અપરાધને પ્રાપ્ત કરીને પણ શ્રીગોપીજન એમ માનધારણ કરે છે કે 'જ્યારે પ્રભુ અમને પ્રાર્થશે ત્યારે જ અસ્મન્નિઠ રસનું દાન અમે તેમને કરીશું.' એ પ્રકારે કરી છે માનલક્ષણા અવજ્ઞા જેમણે એવાં કૃતાવજ્ઞ શ્રીગોપીજને સ્તોત્રાત્મક ગાન કર્યું. માન છે લક્ષણ જેનું એવી માનલક્ષણા અવજ્ઞા અમે કરી તેથી અપ્રસન્ન પણ પ્રભુ હવે સ્તોત્રે પ્રસન્ન થઈ જશે એમ ઉપપન્નતાએ સ્તોત્રતઃ શ્રીગોપીજને ગાન કર્યું. શ્રીગોપીજન ગાન કરે છે તેનું કારણ પૂર્વોક્ત સ્વભાવ છે, અથવા અવજ્ઞારૂપ અપરાધનું ક્ષમાપન અને તદ્દ્વારા હરિનું પ્રસાદન છે. યદ્વા સ્વભાવથી અર્થોત્ રસસ્વભાવથી જે માનલક્ષણા અવજ્ઞા થઈ તેથી અપ્રસન્ન પ્રભુને પ્રસન્ન કરવાનો ગુણગાન એક જ ઉપાય યુક્ત છે એમ જ્ઞવધારીને શ્રીગોપીજને સ્તોત્રરૂપ ગાન કર્યું. આ પક્ષમાં માનાવજ્ઞારૂપ અપરાધનું પણ કારણ શ્રીગોપીજનનો સ્વભાવ છે, અર્થોત્ શૃંગારરસના આલમ્બનવિભાવનો એવો ક્રોધક સ્વભાવ છે કે જોથી માનલક્ષણા અવજ્ઞા પણ સહજ થઈ જાય છે. તાદશ પણ માનથી જ્યારે નાયક અપ્રસન્ન થઈ જાય છે ત્યારે રસાત્મિકો રીતિએ જ નાયિકાકૃત ગુણગાનદ્વારા તત્પ્રસાદન પણ રસશાસ્ત્રમાં પ્રસિદ્ધ છે, તેથી શ્રીગોપીજને નિજ ભાવાનુ-રૂપ રસરીત્યા સ્તોત્રરૂપ ગાન કર્યું, અને તેથી સાત્ત્વિકાદિ ગુણનું પણ જે કથન અથ્રે છે તે અનેકવિધતાગ્રાપનાર્થ જ છે એ પણ અનુક્તસિદ્ધ થઈ ગયું. નિજ અધિ-કારત્ એકાનર્વિશતિવિધ શ્રીગોપીજને હરિને પ્રિયા એકાનર્વિશતિવિધા સ્તુતિ કરી, તેથી આ અધ્યાયમાં એકાનર્વિશતિ શ્લોક છે. પતિમતી શ્રુતિરૂપા અન્યપૂર્વો શ્રીગોપિકા પ્રથમતઃ સાત્ત્વિક પયોયે ગીતપ્રારમ્ભ કરે છે, તેથી પ્રથમશ્લોકવદ્ગ્રા ગોપિકા વા તદ્વ્યથ સાત્ત્વિકરાજ્ય છે, દ્વિતીયશ્લોકવદ્ગ્રા ગોપિકા વા તદ્વ્યથ સાત્ત્વિકતામસ છે, તૃતીય-શ્લોકવદ્ગ્રા ગોપિકા વા તદ્વ્યથ સાત્ત્વિકસાત્ત્વિક છે, અને ચતુર્થશ્લોકવદ્ગ્રા ગોપિકા વા તદ્વ્યથ ગુણાતીત-નિગુણ-છે. આ પ્રકારે ચતુર્વિધા પતિમતી શ્રુતિરૂપા અન્યપૂર્વો શ્રીગોપિકાનું સાત્ત્વિકશબ્દસંસાર સાત્ત્વિકતામસ સાત્ત્વિકગાત્ત્વિક અને ગુણાતીત એમ પ્રકારચતુષ્ટયે નિરૂપણ કર્યું. પ્રથમશ્લોકચતુષ્ટયમાં સ્તુતિકર્ત્રી ચતુર્વિધા ગોપિકા છે

એમ નિરૂપણ કરીને તે જ પ્રકારે અનન્યપૂર્વા ઋપિરૂપા કુમારિકાની ઉત્તમ પ્રાર્થનાનું કથન શ્રીશુક કરે છે, તેથી તન પણ પ્રથમતઃ સાત્ત્વિક પર્થાએ ગીત આરંભાય છે અને તેથી પંચમશ્લોકવદ્ની ગોપિકા વા તદ્દયથ સાત્ત્વિકસાત્ત્વિક છે, યઠશ્લોકવદ્ની ગોપિકા વા તદ્દયથ સાત્ત્વિકતામસ છે, સપ્તમશ્લોકવદ્ની ગોપિકા વા તદ્દયથ સાત્ત્વિકરાજસ છે, અને અષ્ટમશ્લોકવદ્ની ગોપિકા વા તદ્દયથ ગુણાતીત છે, અર્થાત્ અનન્યપૂર્વા કુમારિકામાં પણ અનન્યપૂર્વાવત પૂર્વોક્ત જ પ્રકારે ચાતુરિવધ છે. જમ સાત્ત્વિક પર્થાએ અનન્યપૂર્વા શ્રુતિરૂપાએ શ્લોકચતુષ્ટયે ગાન કર્યું તેમ જ અનન્યપૂર્વા ઋપિરૂપાએ પણ સાત્ત્વિકપર્થાએ શ્લોકચતુષ્ટયે ગાન કર્યું એમ ઉભયે અત્ર પર્થન્ત ચતુરિવધ ગાન સમાન કર્યું, પરન્તુ હવે દ્વિતીય રાજસ પર્થાએના પ્રારંભ અનન્યપૂર્વા કરે કે અનન્યપૂર્વા કરે એમ આકાંક્ષા થાય તો ત્યાં શ્રીશુક આજ્ઞા કરે છે કે અનન્યપૂર્વા કૃષ્ણભાવનાએ સિદ્ધ છે, તેથી રાજસ પર્થાએ અગ્નિમશ્લોકનય પણ કૃષ્ણભાવનાએ સિદ્ધ અનન્યપૂર્વા જ વિશેષે કથે છે, અર્થાત્ નવમથી એકાદશ પર્થન્તનાં પણ વદ્ની અનન્યપૂર્વા ઋપિરૂપા જ છે. અત્ર નવમશ્લોકવદ્ની ગોપિકા વા તદ્દયથ રાજસતામસ છે, દશમશ્લોકવદ્ની વા તદ્દયથ રાજસરાજસ છે, અને એકાદશ શ્લોકવદ્ની વા તદ્દયથ રાજસસાત્ત્વિક છે, તેથી રાજસપર્થાએ અનન્યપૂર્વા ગોપિકાએ મોઢતઃ ગાન કર્યું એમ સિદ્ધ થયું. પંચમથી એકાદશ શ્લોકપર્થન્ત અનન્યપૂર્વાએ સાત્ત્વિક અને રાજસ પર્થાએ ગાન કર્યું, તેથી અનન્યપૂર્વા શ્રુતિરૂપા પણ અવશિષ્ટ રાજસ અને તામસ એમ પર્થાયાદયે શ્લોકપદ્કત્તુ ગાન કરે છે, અર્થાત્ દ્વાદશથી ચતુર્દશ પર્થન્ત રાજસ પર્થાએ અને પંચદશથી સપ્તદશ પર્થન્ત તામસ પર્થાએ અનન્યપૂર્વા ગોપિકા ગાન કરે છે. તત્ર દ્વાદશશ્લોકવદ્ની વા તદ્દયથ રાજસતામસ છે, ત્રયોદશશ્લોકવદ્ની વા તદ્દયથ રાજસરાજસ છે, અને ચતુર્દશશ્લોકવદ્ની વા તદ્દયથ રાજસસાત્ત્વિક છે. પંચદશથી સપ્તદશશ્લોકપર્થન્ત પણ અનન્યપૂર્વા જ તામસ પર્થાએ ગાન કરે છે, તત્ર પંચદશશ્લોકવદ્ની વા તદ્દયથ તામસસાત્ત્વિક છે, ષોડશશ્લોકવદ્ની વા તદ્દયથ તામસતામસ છે, અને સપ્તદશશ્લોકવદ્ની વા તદ્દયથ તામસરાજસ છે. અટતિ યદ્વાન ઇત્યાદિ શ્લોકનયના આભાસમાં આ કેમ સ્પષ્ટ છે. કારિકામાં રાજસો નામસો ચૈવ નાત્ત્વિકોતિવિભેદતઃ એમ કથન છે, તેથી તદનુસાર તો પંચદશશ્લોકવદ્ની વા તદ્દયથ તામસરાજસ અને સપ્તદશશ્લોકવદ્ની વા તદ્દયથ તામસસાત્ત્વિક હોય એમ જણાય છે. અત્ર કારિકાકત કેમ આભાસમાં વિવક્ષિત નથી એમ-અથવા તાત્પર્યોન્તરે કારિકાકત અને આભાસિકત પક્ષની વ્યવસ્થા જણવી એમ-નિર્ભયરામમદ્ બલ્લે છે, શ્રીમદાચાર્ય-ચરણોક્તકારિકામાં અને આભાસમાં ક્રોધ પણ સ્થલેઃકેષ્ઠ પણ પ્રકારેના વિરોધ જ વસ્તુતઃ વિષમાન નથી. કારિકેઃકત કેમ તો ચર્ચન સામાન્યમાન છે અને આભાસિકત કેમ તો વિશેષ છે, તેથી પ્રતીયમાંન પણ વિરોધ સામાન્યવિશેષન્યાયે જ પરિહાર્ય છે. દશમસ્કન્ધના પ્રકરણવિભાગમાં અત્રન્તર સાત્ત્વિક પ્રકરણના અઘ્યાયવિભાગમાં પણ આ જ સામાન્યવિશેષન્યાયે અવિરોધ સ્વીકરવો. અત્ર ષોડશીચતુર્દશચતુષ્વત્ત્વ વિકલ્પની અપેક્ષાએ પણ સામાન્યવિશેષન્યાય જ બલવત્તર છે, કારણ કે સામાન્યવિશેષન્યાયમાં ઉભયે વાક્યની સાર્યકતા રહે છે, અને વિકલ્પમાં તો અઘવાક્ય વ્યર્થવત્ થઈ જાય

છે. સમદશ શ્લોકમાં અન્યપૂર્વી ઉપસંહાર કરે છે, અને તેમના કોઇ પણ પર્થાય હવે અવશિષ્ટ ન રહેવાથી અષ્ટાદશ શ્લોક અનન્યપૂર્વી ઋષિરૂપા તામસ પર્થાયે આરમ્ભે એ ચુકત જ છે, તેથી અષ્ટાદશશ્લોકવક્ત્રી વા તદ્વ્યુથ અનન્યપૂર્વીમાં તામસસાત્ત્વિક છે અને એકાનંવિંશશ્લોકવક્ત્રી વા તદ્વ્યુથ તામસરાજસ છે. અનન્યપૂર્વીમાં તામસતામસ વક્ત્રી વા તદ્વ્યુથ નથી, તેથી અનન્યપૂર્વીના તામસ પર્થાયમાં વક્ત્રીનય નથી, પરન્તુ કેવલ વક્ત્રીદ્રવ્ય જ છે. આ પ્રકારે અનન્યપૂર્વીના સાત્ત્વિક પર્થાયમાં પ્રથમથી ચતુર્થ એમ શ્લોકચતુષ્ટય રાજસ પર્થાયમાં દ્વાદશથી ચતુર્દશ એમ શ્લોકત્રય અને તામસ પર્થાયમાં પંચદશથી સમદશ એમ શ્લોકત્રય હોવાથી સર્વ મલીને દશ શ્લોક છે, જેમાં નવશ્લોકવક્ત્રી સગુણ છે અને એક ચતુર્થશ્લોકનાં વક્ત્રી ગુણાતીત છે. અનન્યપૂર્વીમાં સાત્ત્વિક પર્થાયે પંચમ શ્લોકથી અષ્ટમશ્લોકપર્યંત શ્લોકચતુષ્ટયનું, રાજસ પર્થાયે નવમથી એકાદશ શ્લોકત્રયનું અને તામસ પર્થાયે અષ્ટાદશ અને એકાનંવિંશ શ્લોકદ્વયનું ગાન છે, તેથી તત્ત સર્વ મલીને નવ શ્લોક છે, જેમાં અષ્ટશ્લોકવક્ત્રી સગુણ છે અને એક અષ્ટમશ્લોકવક્ત્રી ગુણાતીત છે. આ પક્ષમાં અનન્યપૂર્વીમાં એક શ્લોક અધિક અથવા અનન્યપૂર્વીમાં એક શ્લોક ન્યૂન છે એમ કદાચિત્ વૈષમ્ય ભાસે તો તેના પરિહારાર્થે શુદ્ધાભિસંધિરૂપ પક્ષાન્તર પણ છે. આ પક્ષાન્તરમાં ચતુર્થશ્લોકવક્ત્રી ગુણાતીતભાવાપન્ના કૌમલભાવા કેવલ અનન્યપૂર્વી જ નહિ પરન્તુ અનન્યપૂર્વી પણ છે. અનન્યપૂર્વી અને અનન્યપૂર્વી એમ ઉભયને સાધારણ ચતુર્થશ્લોકવક્ત્રી કૌમલભાવા ગુણાતીતભાવાપન્ના સ્વીકારી લેતાં જે અષ્ટાદશ શ્લોક અવશિષ્ટ રહ્યા તેમાં નવશ્લોકવક્ત્રી અનન્યપૂર્વી અને નવશ્લોકવક્ત્રી અનન્યપૂર્વી એમ પ્રાપ્ત થતાં પૂર્વવૈષમ્ય તિરોહિત થઈ જતાં સમાનતા પ્રતીત થાય છે. આ પક્ષાન્તરમાં ચતુર્થશ્લોકવક્ત્રી તો અનન્યપૂર્વીઅનન્યપૂર્વીસાધારણ કૌમલ વા ગુણાતીત છે અને તદ્વ્યથાતિરિક્ત અષ્ટાદશ સગુણમાં પ્રથમ, દ્વિતીય, તૃતીય, પંચમ, ષષ્ઠ, સપ્તમ, અષ્ટમ, નવોદશ અને ચતુર્દશ એમ નવ શ્લોકનાં વક્ત્રી સગુણ અનન્યપૂર્વી છે અને નવમ, દસમ, એકાદશ, દ્વાદશ, પંચદશ, ષોડશ, સપ્તદશ, અષ્ટાદશ અને એકાનંવિંશ એમ નવ શ્લોકનાં વક્ત્રી સગુણ અનન્યપૂર્વી છે, અર્થાત્ આ પક્ષાન્તરમાં નવ સગુણ અનન્યપૂર્વી છે અને નવ સગુણ અનન્યપૂર્વી છે, તેથી વૈષમ્યદોષ પણ ન રહ્યો. ચતુર્થશ્લોકનું તો ગાન નિર્ગુણ અનન્યપૂર્વી અને નિર્ગુણ અનન્યપૂર્વી ઉભયે મલીને જ કરે છે તેથી ચતુર્થશ્લોકગાન તો અનન્યપૂર્વીને અને અનન્યપૂર્વીને ઉભયને સાધારણ છે, અને તેથી આ પક્ષાન્તર સર્વથા નિર્દોષ અને સમ છે. આ અભિસંધિ શુદ્ધ જ છે તેથી તેમાં પર્થાયનયનું અને તદ્વવાન્તર ભેદનું ઉદ્ઘાટન કોઈ પણ ટીકાકારે કર્યું નથી. જેમ ભાષ્યની સમાપ્તિમાં તેનાધિકં વરીવૃત્તિ ન વક્તવ્યં હરેર્દગ્ધમ્ આસા પ્રસિદ્ધ છે તેમ અત્ર પણ આસા અવધારણીય છે.

એકાનંવિંશતિશ્લોકનાં વક્ત્રીમાં મુખ્યભેદદ્રવ્ય અને તદ્વન્તર્ગતભેદ પણ અગ્રેતન પ્રસ્તરદ્રવ્યથી વિશદ થઈ જશે.

॥ प्रस्तरद्वयम् ॥

प्रथम प्रस्तर.

अनन्वपूर्वा.

अन्यपूर्वा.

तामस पर्याय
सात्त्विक राजसराजस तामस
तामस सात्त्विक

सात्त्विक	१८	१६	१७	१६	१५
राजस	०६				१३
तामस	३				१२
	८	७	६	५	४

राजसपर्याय

राजसपर्याय

निर्गुण राजस तामस सात्त्विक ■ राजस तामस सात्त्विक निर्गुण
सात्त्विक पर्याय सात्त्विक पर्याय

द्वितीय प्रस्तर.

३	०६	१६	२६	३६	४६	५६	६६	७६	८६	९६	१०६
१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२

अन्यपूर्वा

अन्यपूर्वा

સ્વતન્ત્ર.

દેલપ્રકરણીય તૃતીયાધ્યાયમાં 'જયતિ તેષાં જન્મતા મજઃ' ઇત્યાદિવાક્યવકતૃનિર્ણય-પ્રસંગમાં પૂર્વે વાક્યચતુષ્થયે સપૂર્વાનું કથન થયું, તદનન્તર વાક્યચતુષ્થયે અસપૂર્વાનું કથન થાય છે. તત્ર તેમનાં વાક્યમાં વિવરણત્રયાનુસારે સંગ્રહકારિકાદ્ય પાઠકમ વિવક્ષિત નથી એમ બાહ્યુત્. તં વિચિત્રામયમ્ શ્લોકે કેવલ સાન્નિધ્યેનું નિરૂપણ થયું, કારણ કે તત્ર ધાદ્યર્થનું સ્પષ્ટ નિરૂપણ નથી, મજજનાર્તિહન શ્લોકે ધાદ્યર્થથી તામસીનું કથન થયું, પ્રગત્તદેહિનામ્ શ્લોકે કિંચિત્ પ્રકટ પ્રકારે નિરૂપણથી રાજસીનું કથન થયું, મધુત્યા ગિરા શ્લોકે સકલશ્રીસ્વર્ધમન્યથે પ્રાર્થનથી અને સ્વદાસીત્વનિરૂપણથી ગુણાતીતનું કથન થાય છે, એમ અન્યપૂર્વાવપ્ત અત્ર પણ ક્રમ બાહ્યુત્તે એવા અર્થ છે. કામરસાભિનિવિષ્ટાના પ્રાપ્ત્યેના આવિભીવ ગુણાતીતભાવમાં હોતો નથી એમ સર્વત્ર ગુણાતીત ભાવના પશ્ચાત્ નિરૂપણમાં તાત્પર્ય બાહ્યુત્.

પૂર્વે અધ્યાયની સમાપ્તિમાં તદાગમનકાદૃક્ષ્યા જગુઃ વચનથી એમ ભાવ લક્ષાય છે કે જીમ માને કરીને અપરાધથી પ્રભુ અન્તર્હિત થઈ ગયા તેમ સ્તોત્રે સન્તુષ્ઠ થઈને પ્રકટ થશે, એમ સત્તે સ્તોત્રમાં દોષારોપાદિ અનુપપત્તિ છે એમ આશંકા થાય તો તેના પરિકારાર્થે ગૂઢ અભિમનન્ધિને ઉદ્ઘાટતાં સ્તુતિસ્વરૂપનું કથન કરે છે કે તત્તદ્વાક્યાનુસારે તે તે શ્રીગોપીજનના ભાવનું નિરૂપણ છે, સ્તુતિ પણ મયાધિકાર જ થાય એ યુક્ત છે. શ્રીગોપીજનનો એવા જ અધિકાર છે કે જ અધિકારે પ્રભુને 'કુહક' 'કિતવ' ઇત્યાદિ શબ્દો કહે, તથાપિ તેવાં વચનનો પણ સ્તુતિત્વે જ અંગીકાર પ્રભુ કરે છે, અન્યથા અથે તે જ પ્રકારે અનુવદતા શ્રીશુકે તદાગમનકાદૃક્ષ્યા જગુઃ એમ વહે નહિ, કારણ કે બ્રહ્માદિ પણ પ્રભુને એવા શબ્દ કથી શકે નહિ. આથી એમ નિબપ્ત થયું કે શ્રીગોપીજનના નિજ ભાવનું તત્તદ્વાક્યાનુસારે ઉદ્દગિરણુ થાય છે અને તેના અવલે પ્રભુને પણ પરમ સન્તોષ જ થાય છે, અર્થોત્ત સ્તોત્રમાં 'કુહક' 'કિતવ' ઇત્યાદિ શબ્દો દોષારોપાદિ નથી, પરન્તુ શ્રીગોપીજનના તત્તદ્વાક્યાનુસાર ભાવનું જ નિરૂપણ વા ઉદ્દગિરણુ છે અન્યથા-આ પ્રકારનો ભાવપક્ષ અંગીકૃત ન થાય તો વિપક્ષમાં-બાધક પણ છે, તત્તદ્વાક્યાનુસારે શ્રીગોપીજનના ભાવનું જ અત્ર નિરૂપણ થયું છે એ સિદ્ધાન્ત ન સ્વીકારાય તો સ્તોત્રમાં સુબહુ પ્રકારે જે અનેકતા-અનેકવિધાત્વ-છે તે ઉપયુક્ત ન થાય એમ બાધક દોષ પ્રાપ્ત થાય. જો અન્યસ્તુતિવપ્ત અત્ર પણ કેવલ સ્તુતિ-માત્રત્વ જ હોય અને ભાવમાત્રનું નિરૂપણ ન જ હોય ત્યારે તો સ્તુતિમાં ઉપાલમ્ભાદિપ્રકારે અનેકરૂપતા સમ્ભવતી જ નથી, તેથી તેવી અનેકરૂપતાનું કથન અત્ર સ્તુતિમાં શ્રીશુક કરે નહિ, પરન્તુ શ્રીશુકે તો અત્ર સ્તુતિમાં પણ ઉપાલમ્ભાદિ-પ્રકારે અનેકરૂપતા કહે છે, તેથી સિદ્ધ થાય છે કે શ્રીગોપીજીત અન્યસ્તુતિવપ્ત નથી, પરન્તુ નિજભાવમાત્રનું ઉદ્દગિરણુ છે, જેનું અવલું કરીને, ચક્રિતતાત્પર્યનિર્ધાર કરીને, ઉપાલમ્ભાદિને પણ ઉપયુક્ત કરીને, અતીવ પ્રસન્ન નન્દનન્દન, શ્રીગોપીજનના મધ્યમાં જ પ્રકટ થઈ ગયા.

શ્રીગોપ કહ્યું:

શ્લોક:-જયતિ તેષિકં જન્મના વ્રજઃ શ્રયત ઇન્દિરા શશ્વદ્વ દિ ।

દયિત દૃશ્યતાં દિશુ તાવકાસ્ત્વયિ ધૃતાસવસ્ત્વાં વિચિન્વતે ॥૨૧॥

અત્ર 'જય' શબ્દ મંગલાર્થ છે, જયશબ્દોચ્ચારનું પ્રયોજન મંગલ છે, સ્તોત્ર નિર્વિદ્ધ ફલ સિદ્ધ કરે તેથી અત્ર નિર્વિદ્ધતારૂપ પ્રકારે ફલસિદ્ધ્યર્થ જ્યાંત તેષિકં 'જય' શબ્દ મંગલમકારવાચક છે, વિદ્ધનો અભાવ તે 'નિર્વિદ્ધ', અને જન્મના વ્રજઃ । 'અર્થ' તે પ્રયોજન, તેથી અત્ર નિર્વિદ્ધાર્થ 'જય' શબ્દ છે એમ કથનથી 'જય' શબ્દનું પ્રયોજન વિદ્યાભાવ મંગલ છે એમ સિદ્ધ થઈ રહ્યું. જન્મ 'મંગલ' પદ નિર્વિદ્ધતાવાચક છે તેમ ક્રોધપ્રામાણ્યે 'અર્થ' પદ પણ પ્રયોજનવાચક છે, આથી એમ નિષ્પન્ન થયું કે ફલપ્રાપ્તિમાં પ્રતિબંધરૂપ વિદ્ધદુરિત નિવૃત્ત થાય એ પ્રકારે મંગલસાધન 'જય' શબ્દનો અત્ર પ્રયોગ છે, અન્યથા 'જયતિ' ક્રિયાપદને આ સ્તોત્રના પ્રારંભમાં જ ન પ્રયોજતાં કર્તૃવાચક 'વ્રજ' પદ કથીને તદનન્તર 'જયતિ' ક્રિયાપદને પ્રયોજત, પરન્તુ અત્ર તો સ્તોત્રના ઉપક્રમમાં મંગલસાધન 'જય' શબ્દનો પ્રયોગ કરીને તદનન્તર કર્તૃવાચક વ્રજપદનું કથન છે, તેથી પ્રતિબંધરૂપ વિદ્ધદુરિતમાત્ર નિવૃત્ત થઈને ફલપ્રાપ્તિ થાય એવા જ સ્વાસ્થ્યથી 'જયતિ' ક્રિયાપદ જ પ્રથમ ધક્રું છે. આપના અવતારે-પ્રાકટ્યે-સર્વ પશુ વ્રજ કૃતાર્થ છે, પરન્તુ કેવલ અમે જ અકૃતાર્થ રહ્યાં, તેથી અમે પણ જ પ્રકારે-કૃતાર્થ થઈએ તે પ્રકારે યતન આપે કર્તવ્ય છે એમ કથવાને આપના અવતારે વ્રજનો સર્વોત્કર્ષ સિદ્ધ થઈ ગયો. એમ 'જયતિ તેષિકં જન્મના વ્રજઃ' ચરણે શ્રીગોપીજન કથે છે. 'જય' પદ સર્વોત્કર્ષે સ્થિતિનું વાચક છે અને તંત્ર સર્વોત્કર્ષે સ્થિતિરૂપ જયમાં પણ 'અધિકમ્' પદે આધિક્ય કશ્યું, તેથી વ્રજની સ્થિતિ કેવલ સર્વોત્કૃષ્ટ છે એટલું જ નહિ પરન્તુ વૈકુણ્ઠથી પણ વ્રજની સ્થિતિ ઉત્કૃષ્ટ છે, કારણ કે વૈકુણ્ઠમાં પણ ભગવાન એ પ્રકારની લીલા કરતા નથી. યદ્યપિ જન્મ તો મથુરામાં થયું, તથાપિ તે પ્રાકટ્યરૂપ જન્મે મથુરાનો જય અર્થોત્ સર્વોત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ન થતાં વ્રજની જ સ્થિતિ સર્વોત્કૃષ્ટ થઈ, આપના પ્રાકટ્યે વૈકુણ્ઠથી પણ ઉત્કૃષ્ટસ્થિતિરૂપ આધિક્યે જય તો વ્રજનો જ થયો, મથુરાનો નહિ.

ભગવન્નન્મ સર્વતઃ ઉત્કર્ષનો હેતુ-છે-એમ લોકમાં તો પ્રસિદ્ધ નથી, કારણ કે વ્રજનો સર્વોત્કર્ષસ્વાધિક ભગવન્નન્મરૂપ હેતુ અનન્ય હોવાથી શ્રયત ઇન્દિરા માત્ર એક જ છે, અર્થોત 'શબ્દ નિત્ય નિત્યત્વથી' એમ અનુમાન-શશ્વદ્વ દિ । વત 'વ્રજ સર્વોત્કૃષ્ટ ભગવન્નન્મથી' એમ અનુમાનમાં પણ ભગ-વન્નન્મરૂપ હેતુ શબ્દત્વરૂપહેતુવત્ સાધારણ અનેકાનિ

હેતુભાસ છે, તેથી તે હેતુભાસ સાદ્ય સર્વોત્કર્ષને સિદ્ધ કરી શકતો નથી, અને તે લોકમાં પણ પ્રસિદ્ધ હોય એવા કોઈ અન્યભિચરિત ઉત્કર્ષસાધક હેતુ વક્તવ્ય એમ આકાંક્ષા થાય તો તદર્થ અત્ર શ્રયત ઇન્દિરા શશ્વદ્વ દિ કથે છે, અત્ર-વ્રજમાં ઇન્દિરા શશ્વ-સર્વદા-અયે છે, હું હીન છું એમ હીનભાવે લક્ષ્મી વ્રજનો આશ્રય કરે કે વૈકુણ્ઠમાં તો તે જ નિયત પત્ની છે તેથી તત્ર તો કદાપિ કોઈનો પણ હીન ભા આશ્રય ઇન્દિરાએ કર્તવ્ય રહેતો નથી, પરન્તુ અત્ર તો લક્ષ્મીસદૃશ અમે અનેક છીએ

તેથી 'મારો અવસર કયારે આવશે?' એમ અસ્વસ્થતાથી લક્ષ્મી મનને નિરંતર સેવે છે, તેથી જે લક્ષ્મીની સ્થિતિએ લોક સ્વીકૃત્ય ગાને છે તે લક્ષ્મી પણ આપના-શ્રીગોકુલેશના-જન્મથી શ્રીમદ્ગોકુલનો આશ્રય કરીને રહી છે, અને તેથી ઇન્દિરાની અન હીનતાએ નિત્ય સ્થિતિ મળે. સર્વોત્કર્ષસાધક હેતુ છે, આ અર્થ હિન્દુ-કૃત-છે, કારણ કે તે પતિવ્રતા છે, લક્ષ્મી પ્રતિ કૃપા પ્રસિદ્ધ કરવાને તેના પતિ સ્વયં ભક્તાધીનતાએ યત્ન ભક્તોમાં સ્થિતિ કરે છે તત્ત્વ તેની પતિવ્રતા પત્ની સુતરામ જ આશ્રયે તેમાં શું આશ્રય? મનમાં પરાધીનતાએ સ્થિતિ કરીને ભગવાન ભક્તો પ્રતિ કૃપા દર્શાવે છે એ પ્રમંથ તો હવે ભગવદ્ગુણમાં પૂર્વે કથાયો જ છે.

આપના જન્મે મળે. સર્વોત્કર્ષ સર્વજનીન છે, તેથી ભવત્કર્ત્ત્વે અસ્મદ્ગુણને કોઈ પણ પ્રકારે ન્યૂનતા થવાની નથી, તેમ જ લક્ષ્મીના પણ દયિત દુરવતાં દિશ્તુ મનમાં વિપાદ નથી, કારણ કે આપના પ્રાકટ્યે સર્વોત્કર્ષ તાવકાસ્ત્વયિ મુન-મળે. અંગીકાર આપે નિવર્તે કર્યો છે, અને તેથી અસ્મદ્ગુણ સ્વસ્ત્યાં વિચિન્ચતે. આગત આપે આ શ્રીમદ્ગોકુલ એકદા પ્રકટ્ય છે, અમ્મના

'અગ્રે વશ્યમાણુ તાવકાસ્ત્વયિ મુનતાવસ્ત્વા દિશ્તુ વિચિન્ચતે' વાંકયને. અર્થ જ લક્ષ્મી ક્રિયાપદનું કર્મ છે, અર્થાત્ આપને વિષે મુન છે અસુ-પ્રાણ-જેમણે એવાં 'ત્વયિ મુનતા' તાવંત-ત્વડીય ભક્તો-આપને દિશ્તામાં વિચરે-શોધે-છે એ આપ હોજો, એતાદૃશ અર્થ અનુચિત છે એમ અનુચિતવગદર્શને જણાવે છે કે આપ મનમાં અવતીર્ણ છો એમ નિશ્ચય કરીને 'પ્રલાદિ લોક અત્ત મનમાં આગમન કરે છે, અને અસ્મદ્ગાદિ મનસ્થો તો આપને એક નહિ પરંતુ બહુ દિશ્તાઓમાં વિચરે છે આ મહત્તી અનૌચિતી છે, 'પરંતુ મનસ્થોમાં ભક્તિ જ નથી, અન્યથા નેઓ વિરહમાં મરત, અને અભક્તને તો ભગવદ્-દર્શન ન જ થાય એ શુદ્ધ છે' એમ આશંકા થાય તો તેના પરિહારાર્થે 'ત્વયિ મુનતા' પદ કહે છે. આપને જ અર્થે મુન છે અસુ-પ્રાણ-જેમણે એવાં ત્વયિમુનતા અમે છીએ, અને તેથી અમારા પ્રાણનો આપને હપયોગ નથી એમ અમે મર્વ જ જયારે જણીયું કે તે જ ક્ષણે આપને અનુપયુક્ત અમારા પ્રાણને પણ ત્વચ્છું, અક્ષપ જ વિલમ્બ સતે પ્રાણ જતા રહેશે તેથી જ પ્રાણના આશ્વસનાર્થે આપને શોધીએ છીએ, અન્યથા પ્રાતઃકાલમાં તો આપ શ્રી નન્દાલયમાં આગમન કરશે એ નિશ્ચિત હોવાથી અને રાત્રિએ આપનું વ્યર્થ વિચરન ન કરતાં અમે મનમાં જ ગયાં હોત, પરંતુ રાત્રિએ અત્ત જ આપનું અન્વેષણ કર્યા કરીએ છીએ તેથી અમારે ત્વયિમુનતા સિદ્ધ છે, આપ મનમાં વિરાજમાન સતે ત્વહીથો આપને દિશ્તામાં શોધે છે! એવું મહદ્ દૈન્ય પ્રાપ્ત થયું છે, તેથી એકદા ત્વહીથોને દેજો એમ અમારી પ્રાર્થના છે, આ પ્રકારે એક શ્રીગોપીજને દર્શન પ્રાપ્ત્ય અને તત્ત્વ પણ 'દયિત' રામ્બોધનથી પ્રિયભર્તૃદર્શને જ સ્ત્રીઓનું હવન શુદ્ધ છે એમ નિરૂપ્યું, થયપિ ભગવાન શ્રીગોપીજનનાં દર્શન કરે તેથી શ્રીગોપી-જનનો કોઈ પણ પુરુષાર્થ મિદ્ધ થાય નહિ તથાપિ તેમનું દૈન્ય દેખીને તેમને ભગવાન નિઃ સ્વરૂપનું પણ પ્રકર્ષે દર્શન કરાવે એમ ભગવદ્દર્શનાર્થે જ તે દર્શનની પ્રાર્થના કરી, એમ સ્વદેન્યે અનૌચિત્યાદિનિરૂપણે આ શ્રીગોપીજનનું રાજસત્વ નિરૂપ્યું. (૧)

તામસી તો વધાભાવ પ્રાર્થવાને અદૃશા પદ છેડીને અદર્શન તો વધસાધક છે એમ 'અગદુદાશયે' શ્લોકે કથે છે.

શરદુદાશયે સાધુજાતસત્સર્ગજોદરશ્રીમુખા દગ્ધા
મૃગતનાય તે શુલ્કદાસિકા વરદ નિમ્નતો નેહ કિં વધઃ ॥૨૦॥

શરતકાલીન ઉદાશયમાં-પુષ્કરિણીમાં-સાધુ અર્થોપ સમ્યક્ પ્રકારે થયલા સરસિજની-કમલની-અન્તર્વર્તિની શ્રીને પણ મોધે જેવી શરદુદાશયેસાધુજાતસત્સરસિજોદરશ્રીમુખ દર્શિએ તે વરદ જે નિમ્નને તેને વધદોષ નથી શું? અપિ તુ વધદોષ થાય જ છે, અત્ર વ્યાખ્યાનમાં વધપદ હનનાર્થક હોવાથી 'નિમ્નતો વધો ન' શરદુદાશયે સ ધ્રુજ તસત્-એમ હનનરૂપ વધતું' તો કથન સમ્ભવે નહિ, તેથી અર્થો-મરસિજોદરશ્રી પ'દુદાશ ન્તરે વધદોષ કથ્યો, કૃદન્તમાનમાં ખાણ્લકપક્ષમાં લગ્ન શ્રીને નિમ્નતો નેહ કિં વધઃ? 'વધાય છે જે પ્રયોજનને અર્થે તે વધ' એમ 'વનાચત્' અનુ-શાસને વધપદનો અર્થ વધફલ અર્થોપ વધદોષ કથ્યો, જે જે સાધને પરના પ્રાણુ જય તત્સમ્પાદનસાધક-જેણે સમ્પાદાય તે સમ્પાદન વા સાધન, તેવા સમ્પાદનના વા સાધનના સાધક-ઘાતક દોષભાક્ થાય છે, અર્થોપ પ્રકૃતમાં ભગવાનની દષ્ટિ મારણુસાધન હોવાથી તેવી મારણુસાધન દષ્ટિના માધક ભગવાન ઘાતક દોષભાક્ છે, આથી ભગવદ્દષ્ટિ સર્વદાતુકા છે એમ નિરૂપણું કર્યું, અંશિમ વાકયમાં ભગવદ્દષ્ટિ સર્વદાતુકા છે એમ કથન કરતું છે તેથી પૂર્વે ભગવદ્દષ્ટિએ વધ કથીને અનન્તર અત્ર ભગવદ્દષ્ટિને સર્વદાતુકા કથી, ભગવાન ઘાતક છે, અને તેથી ભગવદ્દષ્ટિ પણ તાદશી જ છે, અત્ર આયુર્મનાસિ ન દગ્ધા નહ જોજ અર્ચક વાકય પ્રમાણુ છે, જેમ તત્ર આયુર્મનઆદિનુ શ્રદ્ધા કર્યું છે તેમ અમને પણ પ્રાયેણુ આપ કૂર દષ્ટિએ દેખો છો, અન્ધથા માણુખાધા કેમ થાય? યવપિ ભગવાન પુરુષોત્તમની દષ્ટિ આનન્દમય જ છે અને તેથી પરમાનન્દનુ જ પ્રદાન કરે છે, ઘાત તો હાંપ કરતી નથી, તથાપિ વિરદમાં સ્મર્યમાણુ તે દષ્ટિ પણ પરમ કલેશને ઉત્પત્ત કરે છે, તેથી જેમ ભગવાન આનન્દનન્દનય જણાય છે તેમ ભગવદ્દષ્ટિ પણ ઘાતુકા છે એમ ભાસ થાય છે, અને તેથી ભગવાનના કાલાદિરૂપમાં જે દષ્ટિ સર્વથા ઘાતુક છે તે ઘાતુક દષ્ટિનું અત્ર આનન્દમય પણ સ્વરૂપમાં નિરૂપણુ કર્યું, રૂપ તો આનન્દમય છે અર્થોપ આપ અમને દેખો છો તથાપિ આપનું આનન્દમય સ્વરૂપ અમને દર્શાવતા નથી, આનન્દમયની દષ્ટિ પણ તાદશી જ હોય ત્યારે તો આનન્દમય જ જવાડે, પરન્તુ તેમ થતું નથી, તેથી આપ પ્રયોજકકર્તા યદને આપની દષ્ટિને પ્રયોજ્યકર્તા કરીને આપ આપની દષ્ટિએ અમારો દેવલ વધ જ કરે છે તેથી આનન્દમય પણ આપની પ્રયોજ્ય દષ્ટિ હનનદોષહેતુ છે.

કિંચ અગે વધાહ નથી, કારણુ કે દાસિકા અર્થોપ કુસિતા દાસી છીએ, સ્ત્રીઓનો વધ-અને તત્ર પણ પ્રયોજન વિના વધ-યુક્ત નથી પરન્તુ સુરતનાય તે અનુચિત છે, કિંચ અગે શુલ્કદાસિકા છીએ અને આપ પણ શુલ્કદાસિકા : । સુરતનાય છે, સુરતનાય શુલ્કદાસિકાનો વધ કરે એ તો સર્વથા વિપરીત જ છે, આપનો સમ્યોધનમર્વપુરુષાર્થસાધકત્વે થયાધિ-

કાર નિયત છે, જેમ ધર્મમાર્ગમાં 'હે ધર્મખાલક હે બ્રહ્મદેવ હે યજ્ઞેશ્વર' ઇત્યાદિ સંમ્બોધને અને અર્થમાં 'હે લક્ષ્મીપતે હે સર્વમિદ્રિદ્' ઇત્યાદિ સંમ્બોધને અને મોક્ષમાં 'હે સુકુંદ હે યોગેશ્વર હે જ્ઞાનનિધે' ઇત્યાદિ સંમ્બોધને ધર્મોર્થપોક્ષાર્થોએ આપને સંમ્બોધે છે એમ તૃતીયપ્રમથિની અમે પણ આપને 'સુરતનાથ' સંમ્બોધને સંમ્બોધીએ છીએ, સુરત-સંમ્યગ્ ભોગ-જગતમાં ભક્તોમાં જરૂર છે તે સર્વ જ સુરતના આપ નાથ છો, જગતમાં આપની આજ્ઞા વિના તાદશ સુરત પ્રવર્તી જ શકતું નથી, તેની આપ જ સુરતના નાથ છો, અતઃ આ અર્થ છે. 'રત' લૌકિકભોગશબ્દવાચ્ય છે અને તેનું રત તો સ્પૃષ્ઠિથી આરમ્ભીને જ પ્રવર્તે છે, તેથી તત્ત્વ કાંઈ ભગવદ્દાજ્ઞાની અપેક્ષા જ નથી, કારણ કે તાદશ રતનું તો યોગક્ષેમ સ્પૃષ્ઠિસમાનકાલીન જ છે, એમ સતે સુ-મુકુંદ અલૌકિક શોભનરૂપ-રત સંમ્બોગશબ્દે વા સંમ્યગ્ ભોગશબ્દે વાચ્ય છે, અને તેનું સુ સુકુંદ અલૌકિક શોભનરૂપ સંમ્બોગશબ્દવાચ્ય રત તો અમારામાં જ આપની આજ્ઞાએ અર્થોત્તર ધરછાએ પ્રવર્તે છે, લૌકિક જગત્તે તો ગમન જ કરે છે, નહિ થાય છે જ, તે કાંઈ સ્થિર નથી, તેથી તત્ત્વ તો અલૌકિક સ્વરૂપાનન્દરૂપ સુરત પ્રકટ થવું જોઈતું પણ નથી જ, કારણ કે એવા અલૌકિક રતના તો આપ જ પ્રવત કે રક્ષક નાથ છો, એમ સતે પણ જો તે સુરત-રત-આપને જ વિષે નિરુદ્ધ રહી જાય ત્યારે તો અલૌકિક પણ ભક્ત શૂન્યહૃદય થઈ જાય એમ આપની ધરછા જાણીને બ્રહ્માએ આપને પ્રાર્થાને તાદશી અમને પ્રકટ કર્યું કે જેથી રસપ્રવૃત્તિમાં પ્રતિજ્ઞાધની નિવૃત્તિ થઈ જાય, અને તેથી અગ્રે વિખનાએ-બ્રહ્માએ-અર્થિત' એમ કથારો, કામે અમને પ્રકટ કર્યું એ પક્ષમાં પણ પ્રકટકર્તા કામ પણ ભગવદીય જ છે, મન પૂર્વરૂપ અને વાણી ઉત્તરરૂપ છે, તેથી 'મનજ્ઞે' શ્લોકમાં પૂર્વરૂપ મનની ઉત્પત્તિ કથીને 'જગૌ કરં વામદત્તં મનોહરં' 'તા દદ્વાન્તા' ઇત્યાદિકે સ્વપ્રિયાઓમાં અલૌકિકભાવપ્રવર્તક ઉત્તરરૂપ પેશણવાચ્ય પણ પ્રકટ કર્યું જે આશયે અતઃ 'આજ્ઞા'પદ કર્યું, 'નિવં વિમોહતિ' ઇત્યાદિ વાક્ય પણ ભગવદ્દાવાનમક છે, અને તે ભગવદ્દાવાતમક વાક્ય પણ આજ્ઞારૂપ જ છે એમ અતઃ 'આજ્ઞા'પદનું સ્વારસ્ય છે, તે જ વચનેએ પ્રતિજ્ઞાધની પણ નિવૃત્તિ થઈ ગઈ, તેથી નાથત્વે સુરતના પ્રવત કે આપ જ છો એમ નિર્ધારીને બ્રહ્માએ વા કામે લોકમાં સુરતપ્રવૃત્ત્યર્થે શુદ્ધકરૂપ દાસિકાત્વે અમારું દાન આપને-સુરતનાથને-કર્યું. પ્રતિજ્ઞાધ નિવૃત્તિ થયે નાથ સુરત પ્રવર્તીને જ છે, તેથી બ્રહ્માએ અથવા કામે-ભગવત્સ્થિત રિરંઆરૂપ ભાવે-ભગવદીય લોકમાં "તદ્દ્વારા પુરુષે ભવેત્" ન્યાયે સુરતપ્રવૃત્ત્યર્થે શુદ્ધકરૂપ દાસિકાત્વે અમને પ્રકટ કર્યું, તત્ત્વ પણ બ્રહ્માએ તો કેવલ પ્રકટ જ કર્યું પરન્તુ કામે તો આકારીને ભગવાનને અમારું સમર્પણ પણ કરી દીધું, શુદ્ધકરૂપનો અર્થ માર્ગનિર્વાકક દ્રવ્ય થાય છે, અતઃ આ ભાવ છે, 'બ્રહ્મદયો વહુતિયં યદ્વાજ્ઞનેશ્વરક્રમાઃ' શ્લોકમાં કર્યું છે કે કામ-ભગવદ્ભાવ અને બ્રહ્માદિ દેવો તે ભગવદ્દાવાને શાશ્વાત પ્રાપ્ત ન કરી શક્યા ત્યારે લક્ષ્મીના ભાવોદ્ગારી અપાંગ નિરન્તર પ્રિયસંગતત્વે ભગવદ્દાવાતમકતાને પ્રાપ્ત થઈ ગયા છે તેથી લક્ષ્મીસંમ્યન્ધ સતે તેના અનુભાવે લક્ષ્મીદ્વારા દદાસિદ ન ભાવ આપણને પણ પ્રાપ્ત થઈ જાય એવી આજ્ઞાએ ભગવદ્દાવાતરૂપ કામ અને બ્રહ્માદિ દેવો તત્ત્વ અરે છે, અને

અકૃતમાં તો સર્વથા પ્રભુ પ્રકટ જ છે તેથી તન્માર્ગપ્રકટનાર્થ દ્વારભૂત અમારું જ પ્રાકટ્ય
 બ્રહ્માએ કહ્યું, એવું 'સુરત'શબ્દે મુખે અર્થોત્ ભગવાનની સાથે છે રત-રમણ-જોણે
 એવો 'સુરતામૈક ભગવદ્ભાવ' જ કથાય છે, પ્રાકૃત સંભોગ તો સર્વથા નહિ જ, કારણ
 કે અન્યથા લૌકિક સંભોગ તો આપામર-પામરગોપાલપર્યન્ત-પણ અનુવર્તમાન જ છે,
 તેથી 'આપની આજા વિના જગતમાં સુરત પ્રવર્તે નહિ' એમ નાથત્વનું જ વિવરણ
 કહ્યું તે અનુપપત્તિ થઈ જાય, આ માર્ગના પ્રાકટ્યે બ્રહ્માજીને કોઈ પણ ભાવ સિદ્ધ
 ન થયો તેથી તે પક્ષમાં અરુચિએ ભગવદ્દીયભાવરૂપ કામે અમારું પ્રાકટ્ય કહ્યું એમ
 પક્ષ ન્તર પણ કહ્યું, શ્રીસ્વામિનીઓનું દર્શન થાય ત્યારે ભગવાનનો પણ ભાવ
 ક્ષિત્તિ થઈને કામ કાર્ય કરે તેથી કામે જ સ્વાર્થસિદ્ધિર્થ અમારું પ્રાકટ્ય કહ્યું,
 પ્રતિષ્ઠામમાનવિવર્તક સુરત જે આપને જ વિષે નિરુદ્ધ રહી જાય ત્યારે તો ભગવદ્દીય
 લોકમાં પણ રક્ષ પ્રકટ થાય નહિ, તેમ ન થાય તેથી અસ્મદ્દ્વારા આપથી તે સુરત લોકમાં
 પ્રસૂત થાય એ કાર્યે અમે આવ્યાં, તે કાર્ય તો દૂર જ રહ્યું, અને આપ તો પ્રત્યુત
 અમને દર્શિએ માંગે છે! એમ સતે તો સર્વ જ કામશાસ્ત્ર વ્યર્થ થઈ જશે, કારણ
 કે કામશાસ્ત્રનું સફલત્વ ભગવદ્દીક્ષાપ્રતિપાદકત્વે જ છે એમ અમે કશાશે, અને તેથી
 આપ અમારી સાથે રમણદ્વારા ભગવદ્દીક્ષાનું પ્રાકટ્ય ન કરે ત્યારે તો લૌકિકપ્રતિ-
 પાદકત્વે તે શાસ્ત્રનું વ્યર્થ જ પ્રાપ્ત થશે અને તૃતીય પુરુષાર્થ પણ રહેશે નહિ, અર્થોત્
 કામશાસ્ત્રપ્રતિપાદ કામરૂપપુરુષાર્થ લૌકિકપરત્વે તો પાતડેતું છે, તેવો કામ કોઈ
 પુરુષાર્થ નથી, તેથી અલૌકિક ભગવદ્દીક્ષારૂપ તૃતીય પુરુષાર્થ જ ન રહેતાં ધર્મ અર્થ
 અને માક્ષ એ પુરુષાર્થનયો જ રહે, પશ્ચાન્તુ એમ અનુચિત અને વિપરીત ન થાય,
 કામરૂપ પુરુષાર્થનો ઉચ્છેદ જ ન થાય, તેથી સર્વથા જ અલૌકિક કામાયે અમારું
 પ્રેમજ્ઞ અત્ર થયું છે તે સુરત આપે નાથત્વે કર્તવ્ય છે, અથવા તે સુરત યદાકદાચિત
 કર્તવ્ય હાય તથાપિ રૂપપ્રાકટ્યે હમણું આપે અમને જીવાડવાં એ જ યોગ્ય છે.

'શ્રીગુપા'પદે દષ્ટિનુ પ્રારકત્વ ઉપપાદે છે કે જ્યારે હોય છે તે ઘાતકે પણ હોય
 છે, અને જગા જમ જ્યારેનૈપુણ્ય હોય છે તેમ તેમ ઘાતકત્વ પણ
 સર્વાન્તર.
 હોય છે, જ્ઞદશ્વગુપા પદે તદર્થ કથે છે કે તત્ર પણ જે દુર્ગમાં
 જન્મ્યા હોય છે તેઓ અતિનિપુણ હોય છે, અને તત્ર પણ
 જે દુર્ગમાં જ સ્થિતિ કરે છે તેઓ અતિનિપુણ હોય છે, તત્ર પણ જે સાધુજાત-
 ઉત્તમ કુલમાં જન્મેલા-પ્રભુ હોય છે તેઓ તો અતિનિપુણ હોય છે, તત્ર પણ
 સાર્થકાલ પ્રકાશવાદ શીતાવૃષ્ટવરહિત છે, અત્રપર્યન્ત ચૈત્યવિષય સરસિર્નુ
 સ્વરૂપ કહ્યું, આ કોઈ તેનો યૌગિક અર્થ નથી, દુર્ગજાત, તત્ર પણ જલદુર્ગજ,
 તત્રાપિ જલદુર્ગસ્થાથી, તત્રાપિ સાધુજાત સમર્થ પ્રભુ અત્યન્તનિપુણ હોય છે, એમ
 અશક્યચૈત્ય પુરુષ પાસેથી પણ અને તત્ર પણ પ્રકાશવાદ શીતાવૃષ્ટવરહિત કાલમાં
 એમ દેશ કાલ અને સ્વરૂપાદિ સર્વ પ્રકારે જે પુરુષની પાસેથી ચૈત્ય જ અશક્ય છે
 તેવા અત્યન્ત નિપુણની પણ પાસેથી તદ્દીય ઉદરશ્રીના-સર્વસ્વના-નેતા પરમનિપુણ તત્કર
 હોવાથી સાધારણ ગોપિકાદિના અતઃસ્થિત પ્રાણને હરિ લઈ જાય એમાં શું આશ્ચર્ય?

અપક્રાંતિ ન થાય તેથી ખલિંગ પુરુષ ચૈત્ય કરે છે, ખલિંગ રાજાદિ સ્વાયેક્ષિત પરકીય વસ્તુ મૂલ્યે પ્રાપ્ત કરી શકે નહિ ત્યારે ચૈત્યે ચક્રણ કરે છે પરંતુ ખલિંગકારે હુંતતાં નથી, કારણ કે તેમ જો કરે ત્યારે તે રાજાદિ ખલિંગની અપક્રાંતિ થાય, તેથી અપક્રાંતિ ન થાય એ મકારે ચૈત્યે જ ચક્રણ કરે છે, ખલિંગકારે મારીને ખલિંગ હરણ કરે ત્યારે તે તે ખલિંગની અપક્રાંતિ થાય તેથી તેવી અપક્રાંતિ ન થાય એ અર્થે તે ખલિંગ ચૈત્ય કરે છે, પરંતુ અત્ર તેમ થશે નહિ, આપણે તે અપક્રાંત્યભાવરૂપ વિચારિત થશે નહિ પ્રત્યુત અપક્રાંતિ જ થશે, અથવા કેવલ અપપ્રશ જ થશે નહિ પરંતુ વધદોષ પણ થશે જ એમ 'કિં વયો ન' ઇત્યાદિએ કહ્યું, અથવા-મદતા એમ પદ છેદીને અર્થ કરવો, અદશા-અદર્શને-અર્થાત્ આપણાં દર્શન અમને નહિ આપીને આપ જ નિદાત કરો છો તે શું વધ-વધદોષ-નથી? આપણું દર્શન જ જન-સંપાદક છે, અને તેથી અદર્શન નો વધસાધક છે, અર્થાત્ 'કારણાભાવે કારીભાવ' ન્યાયે દર્શનરૂપ કારણના અભાવે જીવનરૂપ કાર્યનો અભાવ સિદ્ધ કરીને; અદર્શન વધસાધક છે એમ સિદ્ધ કર્યું, જ સુરતને અર્થે અમે આવ્યાં તે સુરત તો દર જ રહ્યું અને અન્તરા નરણ ઉપસ્થિત થયું! તેમ સતે સુરત તો અમકટિત જ રહ્યું અને તેથી અમનું 'સુરતનાયત્વ' પણ પ્રકટ થયું નહિ, કારણ કે અર્થનિર્મીલરૂપમાં અર્થમાને થોગી કાંઈ અધપતિ કયાતો નથી, પરંતુ જ્યારે તે સામર્થ્યને ઉપયોગને અધને પ્રકટ કરે છે ત્યારે જ તે અર્થનિર્મીલગમર્થ થોગી અધપતિ કયાય છે કિંચ આપના અદર્શને લક્ષ્મી પણ સ્થિતિ કરી શકે નહિ ત્યારે આપના અદર્શને અસ્મદ્વધ થાય તેમાં તો આશ્ચર્ય જ શું એમ 'શ્રીમુખા'પદે અદર્શનનું વધસાધકત્વ કેમુત્ય-ન્યાયે કહે છે કે ઉદરસ્થિતા શ્રીનું જો ખલિરાનયન થાય તો તે જ શક્તિ મામગમર્થ અપુદ હોવાથી તે મરી જાય છે. આ પક્ષમાં ગુપ્તે અર્થે માનહર ન થાય જ, અર્થાત્ ભગવદ્દેવતા જ શ્રીનો પોષ અને અન્ધયા-અદર્શને-તો અપુદન માં પણ માણહરણ જ થાય છે, યથાપિ તે લક્ષ્મીના જીવનની સામર્થ્યરૂપ કાલ દ્રવ્ય દેશ વસ્તુ ખડ જ છે, તથાપિ આપના અદર્શનમાને જ ન લક્ષ્મી જીવતી નથી પરંતુ મરે છે ત્યારે નિઃસાધન અમે પણ મરીએ એમાં તો આશ્ચર્ય જ શું?

કિંચ આપ સર્વને તો વરતું પ્રદાન કરો છો અને અમને તો મારો છો એ મહત્ આશ્ચર્ય છે, વરદે વરદાતા તો પ્રત્યક્ષ થાય છે, કાંઈ નિહીત થઈ જતા નથી, અથવા અમે આપની અમૂલ્ય દાસિકા અર્થાત્ ધર્મદાસિકા છીએ, તેથી હન્તગ્ય નથી, આ પક્ષમાં 'અણુલકદાસિકા' એમ પદરહેદ કરવો, આ મકારે અનેકવિધકૌલેભાવનાએ કેટલાંક શ્રીગોપીજન લગવાપૂને-ઉપાલભે છે. (૨)

વિપજલપ્યયાદ્ વ્યાલરાક્ષસાદ્ વર્પમાસ્તાદ્ વૈશુનાનલાદ્ ।

વૃપમયાત્મજાદ્ વિશ્વતોમયાદ્યમ તૈ વયં રક્ષિતા મુદુઃ ॥૩॥

વિપજલ-કાલીયહરણ-પીને સર્વજ બાલક અને ગાય મરી ગઈ હતી તે સર્વને આપે પુનઃ જીવાડ્યાં, વ્યાલ અર્થાત્ કાલીયસુદર્શનાદિયર્ષોથી, અન્ આદિપદે કાલીયના પરિકરણ સર્પનું પણ ચક્રણ કરવું, કારણ કે કાલીયનિઃસારણે તેમનું પણ નિઃસારણ

“સકલવ્રહ્મણો દ્વીપમન્યં જંગમ દ” વાક્યમાં કહ્યું છે. વૃણાવંતોદિ રાક્ષસોથી, વ્યાલનો અને રાક્ષસનો એકવદ્ભાવ છે, તેમનાથી પણ આપે અમારું રક્ષણ કર્યું, ધનંતકૃત વર્ષમારુતથી પણ આપે અમારું રક્ષણ કર્યું, તન જ વૈદ્યુતથી અને અનલરૂપ દોવાગ્નિથી રક્ષણ કર્યું, અત્ર પણ પૂર્વવત જ એકવદ્ભાવ છે, જે આ મંથાત્મજ કૃષ્ણ વ્યામાસુર તેનાથી પણ આપે અમારું રક્ષણ કર્યું. શ્રીગોપીજન સર્વજ્ઞ છે તેથી તેમને આ તો ભૂત અને આ તો ભવિષ્ય એમ કાલિક પદાર્થજ્ઞાનનો નિર્ણય નથી, કિમ્બહુના? વિશ્વતઃ જ ભયથી આપે અમારું રક્ષણ કર્યું, ઋષભપદે પાલનમાં હેતુ કયે છે કે ભર્તા તો પાલન જ કરે છે, તેથી આપ સર્વદા પાલક હોવાથી ઇદાની પણ ભર્તૃત્વે અમારું પાલન કરે, તે મારકો તો કેવલ ખાદ્ય હતા અને ઇદાનીતન મારક તો આનંતર છે તેથી અમે મર્વથા આપે પાલનીય છીએ, ઋષભ પદે અનંતખંડિ:પાલક છે, “ન વે પતિઃ” શ્લોકમાં તેવા અનંતખંડિ:પાલક ઋષભનું-પતિનું-યથાર્થ સ્વરૂપનિરૂપણ કર્યું હોવાથી આપમાં તાદશ સાગરથ હોવાથી અને આનંતર મારક પણ ખસિદ હોવાથી અમે સર્વથા આપનાં પાલનીય છીએ. (૩)

ન ચત્તુ ગોપિકાનન્દનો ભવાનસ્વિલ્લેહિનામન્તરાત્મદક્ ।

વિલ્લનસાર્થિતો વિશ્વગુપ્તયે સલ્લ ઉદયિવાન્ સાત્વતાં કુલે ॥૪॥

જો ભગવાન નન્દસુત હોય ત્યારે તો સર્વ ઉપાલમ્ભ યુક્ત છે, પરંતુ ભગવાનનું તો નન્દસુતત્વ જ નથી, તેથી સર્વ જ ઉપાલમ્ભન અયુક્ત જ છે, ન ચત્તુ ગોપિકા-યશોદાનન્દનત્વનું નિરાકરણ તો ‘જગતિ જનનિવામો દેવકીજન્મવાદ’ નન્દનો ભવાન । શ્લોકોક્ત દેવકીનન્દનત્વનિરાકરણપરં કૌટિકભાવમાત્રકૃતં પ્રવૃત્તા-પરત્વે છે, તેથી ‘ન માતા ન વિતા સત્ત્વ’ ઇત્યાદિ પણ સુસંગત જ છે, અને તેથી યથાપિ ઇર્ષાધોનત્વે પુરુષોત્તમનું જન્મ નથી તથાપિ પ્રવૃત્તાત્વે પ્રદુર્ભાવથી તો નન્દયશોદાનન્દનત્વ છે જ એમ પૂર્વે સિદ્ધ કર્યું છે, અર્થાત્ વ્રજસુન્દરી તો શૃંગારરમ્ભ-ભાવવતી છે, તેથી કટાક્ષોક્તિએ જ યશોદાનન્દનત્વનું નિરાકરણ કર્યું, એમ જાણવું, યદા નન્દશૃંગમાં ભગવાનનો પ્રાદુર્ભાવ તો પૂર્વે સિદ્ધ થઈ જ ગયો છે અને અત્ર તો નન્દ-સુતત્વના અભાવનું કથન છે, તેથી આ પ્રકારે તાત્પર્ય જાણવું, જેમ મથુરામાં શ્રી-વલુદેવમાંથી શ્રદેવકીએને વિષે પ્રવેશ કરીને પ્રાદુર્ભાવ છે તેમ અત્ર કીનન્દરાયલમાંથી શ્રીયશે દાહમાં આગેમન નથી, પરંતુ ગર્ભમાં તો માયાની જ સ્થિતિ હતી અને ભગવાન તો તાત્પર્યનિત ભક્તદ્વયમાં જ વિરાજમાન હતા, તે તદનન્તર પ્રાકટૈવપમયે માયાએ આપૃત સતા પ્રાદુભ્ય તઃયા, તતઃ ભગવાને સીલાયે ક્રમયત્ પુરંવશુદ્ધિ સ્થાપી તેથી વ્યસ્તતાએ, યથાપિ તત્ત્વસુત્ત્વ છે જ, તથાપિ અ-યવત્ કીનન્દરાયલમાંથી શ્રીયશેદાહમાં આગેમન ન હોવાથી નન્દસુતત્વે-વિશિષ્ટ યથેદમ્સુત્ત્વ નથી, અને તેથી મૂવસ્થ ‘ગોપિકાનન્દન’પદનો અર્થ ‘નન્દસુતવવિશિષ્ટ ગોપિકાનન્દન’ કરવો અર્થાત્ નન્દસુત સતે ગોપિકાનન્દન નથી પરંતુ વ્યસ્તતાએ તત્ત્વસુત્ત્વ છે જ અને તેથી આ શ્લોકના આભાસમાં હજી મહાનુભાવત્વ સમર્થ્ય; શ્લોકમાં પિતૃવવિશિષ્ટ માતૃ-પુત્રત્વ દદ છે તેથી અત્ર પણ તાદશ ‘પુત્રત્વ-આ!!’ કાય, અને તેથી ‘ન ચત્તુ’ પદે તાદશ જ

પુત્રત્વનો નિષેધ કયો, અર્થાત્ યદપિ લોકન્યાયે પિતૃત્વવિશિષ્ટ માતૃપુત્રત્વ ભગવાનમાં જણાય છે તથાપિ પિતૃત્વવિશિષ્ટગોપિકાનન્દન ભગવાન નથી, આથી 'નન્દસુપુત્રે' પદનો અર્થ 'નન્દસુપુત્રવિશિષ્ટ યશોદાસુપુત્રે' નિબધ્ન થયો, 'ખડુ' પદ નિશ્ચયવાચક છે, અને કોઈ પણ અનિશ્ચયજનું નથી, ભગવાન ગોપિકાનન્દન-શ્રીયશોદાપુત્ર-જ નથી, એ પ્રકારનું યશોદાનન્દનત્વ તો તિરોહિતવર્ત્ત થઈ ગયું છે, જે લોકરીત્યા તાદશ સમ્બન્ધ હોય ત્યારે તો જમ શ્રીયશોદાજીએ સ્વાધીન કયો અથવા જાણ્યો તેમ આપણા પણ સ્વાધીન થાય અથવા જાણ્ય, શ્રીયશોદાજીને સ્વાધીન થયા એ તો ભક્તવશ્યતાઓધનાર્થ જ થયા, કારણ કે ગોકુલસ્વામીના પુત્ર છે અને તુલ્યતામાં જ વિદાયોનિસમ્બન્ધ થોગ્ય છે, પરન્તુ એવા તે કયો નિયમ હશે કે ગોકુલસ્વામિપુત્ર ન હોય તો ભગવાન અધીન ન થાય ? કારણકે ગોકુલસ્વામિપુત્રત્વના અભાવમાં પણ સ્નેહવશાત્ અધીન થઈ ગયા એમ જણાય છે' એ પ્રકારની આશંકાના પરિહારાર્થે 'તુલ્યતામાં' ઇત્યાદિ કથન કર્યું, અને તેથી તુલ્યતામાં જ વિદાયોનિસમ્બન્ધ વશીકરણકેતુ છે, અર્થાત્ 'યયોરાત્મસર્વ' સ્ત્રોત્રમાં યત યત તુલ્યતા તત તત જ વશીકરણકેતુતાએ વિદાયોનિસમ્બન્ધ ભગવાને સિદ્ધ કર્યો છે, અને લોકમાં પણ તેમ જ દેખાય છે, અર્થાત્ યત વિદાયોનિગતુલ્યતા તત જ વશીકરણ, અને ઇદાનીં તે વશીકરણ જ નથી, તેથી જણાય છે કે તુલ્યતાએ વશીકરણકારણ જે વિદાયોનિસમ્બન્ધ તે તો અત્ર નિયત તિરોહિતવર્ત્ત જ છે, આ વાક્યમાં મૂલસ્થ 'ભવાત્' પદ ઉદ્દેશ્યસમર્પક છે, તથાપિ ભર્તાતિ મગ્ન એમ યૌગિક અર્થથી તે પદ ભાનરૂપ-પ્રકાશક-વિધેયનું પણ સમર્પણ કદૈ છે એમ જાણવું, કારણ કે અથે 'વૈકુણ્ઠાધિપતિઃ પુરુષોત્તમઃ' એમ 'ભવાત્' પદના અર્થનું વિવરણ કર્યું છે, તેમ સતે આપણે તો કેવલ ગોપિકા જ અને ગોપિકાનન્દન તો ભવાત્ અર્થાત્ પ્રકાશમય વૈકુણ્ઠાધિપતિ પુરુષોત્તમ, તેથી તુલ્ય વિદાયોનિગમ્બન્ધના જ અભાવથી ઉપાસક્ત ભ જુદા નથી.

એટલી ઉક્તિ થતાં ભગવાનમાં સેવકદ્વિજ્ઞાનવધાતૃત્વનો આરોપ પર્યવસે, તેથી તે આરોપના પણ અભાવાર્થે, 'પ્રવે' યશોદાધીનત્વસમ્પાદને ગોકુલ-અશ્વિલદેહિના-સ્વામિપુત્રત્વમાં તો સન્દેહ જ નથી અને ઇદાનીં આપણને અધીન મન્તરાત્મક નથી, તેથી અસ્મન્નિઙ્ઠ તાદશ વિદાદિના અભાવ જ વિચારો અને ભગવાનને ઉપાસલો મા' એ આશયે વાક્યાન્તર આ નિર્બુદ્ધ શ્રીગોપીજન વદે છે' એ સ્વારસ્યે 'કિંચ' ઇત્યાદિએ કયે છે કે કિંચ આપ કેવલ પ્રકાશ-મય વૈકુણ્ઠાધિપતિ પુરુષોત્તમ જ નથી, પરન્તુ અખિલ દેહીઆના પણ-અને તેથી અસ્મદાદિ સર્વના પણ-અન્તરાત્માને અર્થાત્ અન્તઃકરણને દેખે છે, જે આપણા હૃદયમાં તાદશ તાપ દેખે ત્યારે તે પ્રસન્ન જ થાય, તેથી અખિલ દેહીઆના અન્તરાત્મદર્દ્ પ્રતિ આપણું કોઈ પણ વક્તવ્ય જ નથી, ભગવાન અનુપાલબ્ધ છે, તેથી જ ભગવાનમાં વિશેષાકારે દોષાભાવને આ ગુણાતીત શ્રીગોપીજન 'આગત' ઇત્યાદિએ સર્વે છે કે આપે અત્ર આગમન કર્યું છે તે તો અસ્મદાદિના પરિપાલનાર્થ જ કર્યું છે, અને તેથી અસ્મદાદિના પરિપાલનાર્થ જ આગત ભગવાન જે ક્ષણે જાણે કે શ્રીગોપીજનને નાથ થઈ જ નથી તો તે જ ક્ષણે તે આપનું પરિપાલન કરશે જ.

અને રક્ષણાર્થે પણ તે પ્રાર્થિત જ હતા, તેથી જ અતઃ આગમન પણ કર્યું, સ્વેચ્છાએ જ કાંઈ આગમન કર્યું નથી એમ “વિષ્ણનસાર્થિતઃ” પદે કહે છે, વિષ્ણનસાર્થિતા- વિશેષે અને તે ‘વિષ્ણના’, અર્થાત્ બ્રહ્મા સર્વથા વેદાર્થવિચારક ત્રિશ્વગુપ્તમે । છે, અને તેથી જ બ્રહ્માએ ફક્ત ભગવદ્દર્શનપ્રતિપાદક ‘વિષ્ણનસ’ મત પણ વિષમાન છે, અને તે જ માર્ગે ભગવાન પૂજાનું શક્ય કરે છે, તેથી જે કટાદ્રિમાં તે જ પ્રકારે પૂજા થાય છે, આથી સર્વની પણ પૂજને શકવાને બ્રહ્માએ ભગવાનની પ્રાર્થના કરી, ‘વિશ્વગુપ્તમે’ પદે વિશ્વની રક્ષા જ બ્રહ્માની તાદશ પ્રાર્થનામાં મુખ્ય પ્રયોજન છે એમ સૂચિત કર્યું.

આ પ્રકારે અન્તરાત્મા હોવાથી આપ સર્વ જ જીવના સખા છો, અને તેવા સર્વ જ જીવના સખા આપ લોકમાં સખ્ય પ્રકટ કરવાને સાત્ત્વતોનાં સમ્બ ઉદ્દેશિવાન અર્થાત્ યાદવોના ‘વા’ વૈષ્ણવોના કુલમાં ઉદિત-પ્રાદુર્ભૂત-થયા સાત્ત્વતાં કુલે । છે, તેથી એતદર્થ-સખ્યપ્રકટનાર્થ-જ ભગવાનનો અતઃ પ્રાદુર્ભાવ થયો છે. ‘સખા’પદનું તાત્પર્યોન્નતર પણ છે, ‘આપ પૂર્વે-આવિર્ભાવથી પૂર્વ-પણ સખા જ હતા, ‘મુવર્ણાન્તી નયુજી નરાગો’ કૃતિમાં અન્તરાત્મા તો જીવના સખા છે એમ પ્રસિદ્ધ જ છે, તેથી આપ યથેચ્છ જ પ્રેરે છે, અર્થાત્ સ્વસ્મચ્છેચ્છાનુરૂપ જ આપ આપણને પ્રેરે છે અને તેથી જ આપણે તો નાચિકાભાવ જ નિત્ય સાર્વદિક છે, એવા કૃતિશિદ્ધ સખાનું આગમન સ્વસમર્પણાર્થે જ હોય છે, તેથી આપે તે જ કરવું ઉચિત છે એ આશયે ‘આગતસ્ય’ ઇત્યાદિએ કહે છે કે આગતને તો વિશેષ પણ વક્તવ્ય છે, અને તે વિશેષ આત્મનિવેદનરૂપ છે, અર્થાત્ વ્યાત્મા જે ભગવત્સ્વરૂપાનન્દ તેનું નિવેદન નામ ભક્તોને અનુભાવન તદ્દપ તે વિશેષ છે, તેથી સ્વરૂપાનન્દનું નિવેદન કરીને ભક્તોને અનુભાવન કરાવો એ જ વિશેષ આગત પ્રભુ પ્રતિ તો વક્તવ્ય છે, તેથી અમે શું વિજ્ઞાપના કરીએ? આપે જ યથોચિત જ કરી લેવું. (૪)

‘ન સ્વલ્લ ગોપિકાનન્દનઃ’ શ્લોકમાં ‘ભગવત્તો નન્દસન્નુત્વે’ इत्यादिनिपयक

સ્વતન્ત્ર.

તત્ત્વ આ આશય છે, અતઃ પદમાં ગુણાંતીતભાવા સ્વામિનીઓનું કથન છે, અને તે ગુણાંતીતભાવ ‘મન્નિષ્ઠ’ નિર્ગુણ-સ્મૃતમ્’ વાક્યથી કેવલભગવત્સ્વરૂપ જ કથાય છે, તે ગુણાંતીત ભાવ સતે તો વસ્તુતઃ યાદશ ભગવત્સ્વરૂપ છે, તાદશ જ ભાવવિષયત્વે ભાસે છે, નહિ કે નિજભાવાધીન જોવા આવિર્ભાવ છે તેનું તે પ્રકારે તે જ અવસરે આવિર્ભૂત સ્વરૂપે ભાસે છે, અને તેથી ‘ગોપિકાનન્દનઃ’ એમ નિવેધાર્થે અનુદામાં પણ સ્વામિનીતાત્પર્યવિષયતાએ તે પદે ‘નન્દસન્નુ’ જ વાચ્ય છે, કારણ કે ભગવાનમાં સ્વતઃ ‘ગોપિકાનન્દન’ભાવથી હીલાય આનિર્ભાવાપસરે શ્રીનન્દમાં જ પુનત્તપ્રસિદ્ધિ ઉત્પાદિત કરી હતી, અને તેથી જ તથા બુદ્ધિએ ‘સ્વપુત્રસ્વોદયા’ ને વાક્યથી જન્મોત્સવ પણ થયો, આથી જ ‘નન્દસ્વાનન્દન’ હરણે’ એમ ભગવત્કૃત્યનું વાદકે શુક્રવાક્ય પણ, સ્વજ્ઞાનાનુસારે અનુવાદ યત્તાં શુકેનું ભગવત્કૃત્તીલાપકૃત્ય ન થાય, કારણ કે સ્વજ્ઞાનાનુસારે અનુવાદ યત્તાં તો ભગવત્કૃત્તીલાપકૃત્યપુનત્તપ્રસિદ્ધિ

અનુવાદ ન. આય, પરન્તુ પ્રભુમાં યશોદાપુત્રત્વ તો સ્વામિનીભાવવિપયત્વે છે, કારણ કે “ગોવધાકર્ષણે. સુદિતા યશોદાયાઃ, મુનોદ્ધામ્” વાક્યે શ્રીસ્વામિનીના તથાવિધ ભગવદ્ભાવનું નિરૂપણ છે, પણ દ્રોણને, દત્ત આત્મજૂવરદાનના સાર્થક્યાર્થે અને અલૌકિકરીતિએ જ અવતારની સમપ્રાપ્તિગાપન. થઈ ન. દ્વંદ્વપુત્રત્વ તો ભગવાને સ્વયમ્ જ પ્રકટ કર્યું છે, અન્યથા માતૃચરણમાંથી પુત્રત્વે જન્મ થતાં લૌકિકી જ રીતિ થઈ જાય, તેથી જ “નન્દસ્ત્વાત્મજ ઉત્પન્ને” અન્ધસન્દર્ભમાં ‘પિતાનો પુત્ર, તેથી શ્રીનન્દે જન્મકર્મ કરાવ્યું’ એમ શ્રીમદ્વાચાર્યચરણે આજ્ઞા કરી, અલૌકિક હોવાથી ભગવાન પુરુષોત્તમમાં લૌકિક રીતિએ તો જન્મ સમ્ભવતું જ નથી, કારણ કે તાદૃશ અલૌકિકતા તો પ્રાકટ્ય જ જન્મશબ્દવાચ્ય છે, તેથી જ ‘નિલ્યાગનિચ્છત્તત્તૌ પ્રાકટ્ય ચેતિ તાત્રધા’ એમ કારિકા કથી, આથી માયાવિદિત જ ભગવત્સ્વરૂપની શ્રીયશોદાજીમાં સ્થિતિ, અને તેથી માયાતું જ માયાવિદિત શ્રીયશોદાજીમાંથી સાક્ષાત્ જન્મ, ભગવાન તો આવૃત્ત જ થઈ ગયા, અને માયાગમનપર્યન્ત આવૃત્ત જ રહ્યા, તેથી જન્મનસમયે શ્રીયશોદાજીને સુતત્વબુદ્ધિ ન થઈ, અનાવૃત્ત પ્રાકટ્ય તો પશ્ચાત્ આવરકમાયાના ગમનોત્તર થયું, તેથી પુત્રત્વ શ્રીનન્દના ભાવવિપયત્વે જ, અન્યથા જન્મ શ્રીનન્દની આત્મજ-બુદ્ધિ કથી તેમ શ્રીમાતૃચરણની પણ આત્મજબુદ્ધિ કથાત, તત્ત માતૃચરણમાં તો ‘જાન પરમહુન્નત’ વાક્યથી કેવલ જ્ઞામાન્યતઃ જ જન્મનજ્ઞાન થયું, ભગવદ્વિપયક જન્મનજ્ઞાન ન થયું, અન્યથા સાક્ષાત્ ભગવાન આવિર્ભૂત સતે અને ભગવદ્ભાવ પણ સતે નિદ્રારૂપ કેમ થઈ ? શ્રીદેવકીજીમાં તો પ્રભુમાંથી પણ પુત્રત્વ છે, પરન્તુ માયાવરણથી શ્રીયશોદાજીમાં તો તેમ પણ નથી, કારણ કે અત્ર તો વ્યૂહોત્તું પ્રાકટન જ નથી, તેમ જ અસાધાર્ય વસન્તઅન્ધ પણ અત્ર ચિદ્ધર્મિત નથી, અને આથી જ વિદ્યુતિમાં ‘પુરુષોત્તમ તો નન્દગૃહમાં જ માયાએ સહ પ્રકટ થયા’ એમ જ પ્રભુએ આજ્ઞા કરી, જન્મન માયાપર્યવસાયિજ છે એમ જણાવવાને જ માયાના સહભાવનું કથન કર્યું, તેથી જ ‘નિરીક્ષમાણેજનની ભવિષ્ટતામ્’ શ્લોકમાં નન્દના યશ્વેષે વ્યાખ્યાન કર્યું, અને ‘નન્દઃ સ્વપુત્રતાદાય’ શ્લોકથી શ્રીનન્દમાં તો ભગવાનમાંથી જ તાદૃશ ભાવનો ઉદય કથ્યો, તત્ત પણ ‘સ્વ પદે સ્વસમ્બન્ધનાં જ ભાવ-તાત્પર્ય-છે, તેથી યશોદાસમ્બન્ધ નથી એમ નિરૂપણ થયું, ‘તન્માતૃતૃ નિન્નુતૌ’ શ્લોકમાં ઉભયે માતૃચરણમાં સ્વસુતત્વ-ભાવનો અનુવાદ ત્યારે કયે પ્રકારે ઉપપન્ન? એમ જે શંકા થતી હોય તો સમાધાન આ પ્રકારે છે, તે અનુવાદ તો ઉપપન્ન જ છે, કારણ કે તત્ત તે જ અવસરે જાલદીલાએ ભગવાને નિરોધાર્થ માન પુત્રભાવ કેવલ ઉત્પન્ન કર્યો હતો, જે શ્રીયશોદામાં પુત્રભાવ સાર્વદિક જ હોય તો અગ્રે દુઃખજનકર્તૃત્વ ગાંધન માતૃચરણ ન કરે, કારણ કે પુત્રમાં જન્મની એમ કરતી જ નથી, ત્યારે જ પુત્રભાવ ઉત્પાદિત હોય તો ‘સ્વામિદત્તમ કતાગતઃ’ એમ શુકાકિત ન થઈ? એમ જે શંકા થતી હોય તો તે શંકાનો પણ અવકાશ નથી, કારણ કે કેવલ ત્યારે જ ભગવાનમાં માતૃચરણને પુત્રબુદ્ધિ હતી એ પ્રકારે કથીને માતૃચરણની સાર્વદિક અન્યથાબુદ્ધિના નિરૂપણાર્થે જ તેમ કથન કર્યું, અન્યથા અગ્રે ભગવાનમાં પુત્રભાવબાધકતા દામાપરિચ્છેદત્વ. ધ્યાનિદિ. અજ્ઞાપર્ય. શુક. ન વહે, અને એથી જ દામાબન્ધનાનન્તર ભગવાને વિષે યશોદાની ‘સ્નેહકલા નિવૃત્ત થઈ’ એમ શ્રી-

મહાચાર્યચરણે નિરૂપણ કર્યું, પૂર્વે પણ જનનાભાવે પૂર્ણ સહજ સ્નેહ ન જ હતો, તેથી 'કલાત્વ' કર્યું, તે 'સ્નેહકલા' પણ ખાલીલીલાએ નિરોધાર્ય ભગવાને ઉત્પાદિતા જ, અને તેથી સાધારણ નિરોધ સિદ્ધ થયે પ્રયોજન ન રહેતાં તે સ્નેહકલાનું નિવર્તન કર્યું, 'દુષ્કલ્યદ્યુષ્કલ્યાણાદીત' શ્લોકમાં 'ગુણાનાં માહત્ત્વમ્' એમ શ્રીમહાચાર્યચરણે સમીપાન કર્યું જ છે, અન્યથા સ્નેહ એ સહજ જ હોય તો સહજ સ્નેહની નિવૃત્તિ કેમ થાય? શ્રીસ્વામિનીવત વ્યસનભાવનો જ ઉદય થાય, અને તે સહજ-સ્નેહકાર્ય વ્યસનભાવ સુખ્યસ્વલીલાંગીકૃતિમાં જ સમ્પન્ન થાય છે એમ ભાવ છે, તેથી શ્રીયશોદાને પુનઃભાવ લીલાએ આગ-તુક છે, શ્રીનન્દમાં તો પ્રાદુર્ભાવસ્સોત્પન્નત્વે સ્થાયિભાવ હોવાથી પુનઃભાવ સહજ જ છે, આથી જ 'અહં નમાસૌ પતિરેવ મે સુતઃ' શ્લોકમાં શ્રીનન્દે શ્રીયશોદાજીની સુતત્વજુષ્ટિને કૃમતિત્વે ગણી, અતઃ પરિચાયક તો 'વિલોભય નન્દઃ પ્રહસદ્વદનો વિમુગ્ધોઽવહ' વાક્યથી તત્ત્વ બન્ધનું મોચન છે, આથી જ અગ્રે શ્રીમદુદ્ધવ પ્રતિ શ્રીનન્દનાં 'સ્મરતાં કૃષ્ણવીર્યાણિ' ઇત્યાદિ સ્વવ્યસનભાવ-બોધક વચનો છે, સર્વશઃ ગર્ગે પણ 'તસ્માન્નન્દાત્મજોયંતે' એમ નિઃસંશય કથન કર્યું, 'અયં હિ રોહિણીપુત્રઃ' શ્લોકમાં નિશ્ચયવાચક 'હિ' અવ્યયના કથને ભગવદ્-વર્તિ યશોદાપુત્રત્વમાં સન્દેહ જ કર્યો, કારણ કે લીલાએ પુત્રત્વદર્શનથી અને સ્વસર્વજ્ઞતાએ માયાવૃત્તપ્રાદુર્ભાવના સ્ફુટીકરણથી સંશયોત્પત્તિ છે, આથી જ રોહિણીપુત્ર 'યાશોદિય' એમ માતૃસમ્બન્ધે નામ પણ નથી, કારણ કે ગર્ગે તાદૃશ નામ પ્રકટ જ કર્યું નથી, 'નન્દાત્મજ' નામ તો 'તસ્માન્નન્દાત્મજઃ' વાક્યથી છે જ, દેવકીસુતત્વવત્ સ્વામિની-ભાવવિધયત્વે યશોદાસુતત્વ યુક્ત જ છે, કારણ કે 'દેવકીજઠરમૂઃ' વત્ 'તવ સુતઃ' એમ પણ શ્રીગોપીજનનું જ કથન છે, એથી જ 'ગોપ્યવાક્યં સુદિતા મગ્ધોદયાઃ સુનોદમવત્' વાક્યમાં થુકે પણ તદ્ભાવવિધયત્વે જ ભગવાનમાં યશોદાસુતત્વ કર્યું, તેથી વસ્તુતઃ ભગવાન નન્દસૂત્ર જ છે એમ નિર્દુષ્ટભાવાવગ્તા શ્રોત્રમિનીતુ તાત્પર્ય છે; ગોપિકા-નન્દનત્વોક્તિ તો અવશ્યકતાનો ભાવ તે પ્રકારનો છે તેથી તેમના ભાવને લઈને તેમના પ્રતિ નિર્બન્ધાર્ય તે પ્રકારે અનુવાદાર્ય જ એમ શ્રીસ્વામિનીતાત્પર્યને લઈને વિવૃત્તિમાં શ્રી-દાચાર્યચરણે 'મગ્ધવતઃ નન્દસૂત્રે' એમ આજ્ઞા કરી, તેથી એતત્તાત્પર્ય વિદ્ય તદીયોએ અતઃ નિઃસંશય જ રહેવું, ઇતિ દિક્.

પ્રસીદ્ધે નિજ્ઞચાર્ય સ્વસમ્બન્ધિપ્રકાશ જ.

હું સ્વક્રાય, તથા દાસ, હું તો નિઃસંશયન સ્વતઃ.

(૪)

અન્ય તો સાત્ત્વિકસાત્ત્વિકી છે, રાજસપ્રધાનાથી વિશિષ્ટ છે તેથી 'ભગવાન અપ્રાર્થિતનું તો દાન કરશે નહિ, સ્વરૂપકીર્તનમાત્રે મોક્ષમાં આર્માંસ. પણ અપ્રાર્થિત રાજાત્મક સમ્બન્ધનું દાન કરશે નહિ' એમ ચાનીને વિતચિતમય શ્લોકે ભગવત્કરનો નિજ શિરઃસમ્બન્ધ પ્રાર્ય છે.

વિરચિતામયં વૃષ્ણધુર્યં તે શરણમૌષુપાં સંસૃતેર્ભયાત્

કરસરોહઠં કાન્ત કામદં શિરસિ ઘેહિ નઃ શ્રીકરગ્રહમ્ ॥ ૫ ॥

કે સ્વામિન, હૃદય સ્ટુટે છે, તેથી જે પ્રકારે સર્વ અંગમાં આપ્યાયન થાય તે પ્રકારે અમારા ઉપર આપનું શ્રીહસ્તકમલ ધરો, શિરસિ હસ્તસ્થાપનનું આ તાત્પર્ય છે, હૃદયકમલ સ્વસ્થ હોય ત્યારે તે આપ્યાયનજનક હોય છે, અને તે હૃદય તો સમ્પ્રતિ સ્ટુટે છે, તેથી તમ આપ્યાયન નથી, અને તેથી આપ્યાયનકાર્યાર્થે આપ શ્રીહસ્તકમલને અમારા શિર ઉપર ધરો, આપનું શ્રીહસ્તકમલ જ આપ્યાયક છે, કારણ આપના કરસરોહઠમાંથી થતો નથી, કારણ કે શ્રીહસ્ત સરોરુહ અને સરોરુપ પણ છે. 'સરોરુહ' પદે કસ્થાપનનું તાપદરણુરૂપ પ્રયોજન કચ્યું, 'કાન્ત' પદ સમ્પ્રાધન છે, અને તે સમ્પ્રાધન પ્રસ્થાપન: શિર ઉપર શ્રીહસ્તસ્થાપને સ્વાધીનીકરણ વોત્યું, 'સરોરુહ' પદનું પ્રયોજનાન્તર પણ છે, કિંચ શ્રીહસ્ત કેવલ તાપને જ દ્રર કરતો નથી પરન્તુ તે તો 'કામદ' પણ છે, અર્થાત્ અભિલષિત કામનું પણ દાન શ્રીહસ્ત કરે છે, તેથી અભિલષિત કામદાનાર્થે પણ આપે શ્રીહસ્તસ્થાપન કર્તવ્ય છે, 'ભગવાન પુરુષોત્તમ તો યોગિધ્યેય છે, તે સ્ત્રીજ્ઞાનો સ્પર્શ કેમ કરશે' એ આશંકાનો પરિહાર 'શ્રીકરગ્રહ' પદે કરે છે કે શ્રીના-લક્ષ્મીના-કરનો ગ્રહ-ગ્રહણ-જેણે જેનું શ્રીકરગ્રહ આપનું કરસરોરુહ છે, અને તેથી ભગવાન શુદ્ધસ્થ છે, શુદ્ધસ્થ ભગવાન જ્યારે લક્ષ્મીના હસ્તને ગ્રહે છે ત્યારે અમારા શિરેમાનગ્રહણમાં તેમને શું થઈ જાય છે?

લક્ષ્મી તો વિવાહિતા અને વિનિવશાત તેનું હસ્તગ્રહણ પ્રાપ્ત થઈ ગયું. પરન્તુ આપના શિરેગ્રહણમાં શો હેતુ? એમ આશંકાનો પરિહાર શરણમૌષુપાં સંસૃતેર્ભયાત્ વિરચિતામયં પદે કરે છે કે જેમ વિવાહમાં વિધિ છે તેમ શરણાગતના પાલનમાં પણ વિધિ છે, એટલું જ નહિ પરન્તુ વિવાહની અપેક્ષાએ શરણાગત-રક્ષા મહત્તી છે, કારણ કે વિવાહ તો સાધારણ ધર્મ છે, અને આ શરણાગતનું પાલન તો ઇશ્વરધર્મ છે. 'પરન્તુ આ પ્રકાર નિષિદ્ધ છે તેથી પાલન પણ કેમ કરવું?' એમ આશંકાને "વૃષ્ણધુર્ય" પદે પરિહારે છે કે યદુવંશોદ્ધવ બહુલીક બહુવંચકર્તા વૃષ્ણનામે રાજા થઈ ગયા, તે જ વૃષ્ણના વંશમાં પણ આપ ધુર્ય-ગ્રેહ-છો, તમ પણ અમે તો સંસારસયમાનથી સમાગત છીએ, તેથી આપે સંવધા જ પાલનીય કીએ, પરન્તુ આપને જ્યારે સંસાર જ નથી ત્યારે સંસારભય ક્યાંથી હોય અને તેથી "સંસૃતેર્ભયાત્" કથન તો અપ્રયોજનક છે એમ આશંકા શાય તો તેનો પરિહાર આ પ્રકારે છે, સંસાર કંઇ સ્વભાવતઃ દુષ્ટ નથી પરન્તુ વ્યસન દુઃખનો હેતુ હોવાથી જ તે દુષ્ટ છે આપના વિરહમાં

વિરચિતામયં

વૃષ્ણધુર્યં તે

શરણમૌષુપાં

સંસૃતેર્ભયાત્ ।

અમને અસદ્દ દુઃખ થાય છે, અને તેથી અસદ્દદુઃખહેતુરૂપ સંસારથી ભય અર્થીત્વ મહદ્દ દુઃખ અમને પણ પ્રાપ્ત થયું છે, જે ભયના દટાદટારા નિવર્તક પણ આપ જ છો, અર્થીત્વ ભવદીય દુઃખહેતુનિવર્તન સ્વભાવથી અમારો પણ દુઃખહેતુ આપે નિવર્તીય છે, આ સંસારનિવર્તકસ્વકથને અથવા અન્યના અભયસંગદાનકથને નિર્ભરતા પણ સૂચિત કરી, અર્થીત્વ આ પ્રાર્થનાએ દુઃખનિવૃત્તિ જ પ્રાપ્તી આ સૂચિત નિર્ભયતાથી-અન્યને અભયસંગદાનથી અને તેણે કરીને અમારા પણ અભયસૂચનથી-કાન્તી-સમ્પ્રાધનથી આપ જ ભર્તા છો, ‘સ વૈ પતિઃ સ્વાત્’ શ્લોકોએ પતિત્વ આપમાં જ સિદ્ધ થઈ બધ છે, આપ અકુટોભય શાસ્ત્રસિદ્ધ ભર્તા છો, તેથી સ્ત્રીઓ પ્રતિ આપનું નત અનુસ્મરતા સતા આપ વાંચિત કરે, સ્ત્રીઓ પાલનીય જ છે, જે પ્રકારનું આપનું સ્ત્રીસમ્બન્ધિ જે નિયત નત છે તેને અનુસ્મરે અને મનોરથ પૂર્ણ કરે, આશા પૂર્ણ. (૫) તત્ તામસી કિંચિદ્વૈશ્વક્ષુષે ધાટ્યં તે જ અર્થને ‘વ્રજજનાતિહન’ શ્લોકે પ્રાર્થે છે.

વ્રજજનાતિહન વીર યોષિતાં નિજજનમયધ્વંસનસ્મિત ।

મજ સલે ભવત્કિરૂરીઃ સ્મ નો જલહ્વાનતે જ્વાલ દર્શયઃ । ૬ ।

જે ભગવાન, કેમ કથન કરવું તે જ્ઞાન પણ આ શ્રીગોપીજનને નથી, હું તો નિર્ધારિત કંઈ હું, ‘હે સજો’ સમ્પ્રાધન અપ્રતારણ્ય છે, ‘હું આપની કાંઈ પણ પ્રકારે પ્રતારણ કંઈ વિના નિર્ધારિત જ કંઈ મજ સલે ભવત્કિરૂરીઃ સ્મ ન । હું કે ‘આપ અમને ભજો,’ એટલો હિતોપદેશ મારે આપને કર્તવ્ય પ્રાપ્ત થયો, કારણ કે શું કથવું અને કેમ કથવું તેટલું પણ કથનજ્ઞાન આમાંથી કેંઈ પણ શ્રીગોપીજનને નથી. ‘એમ ધાટ્યં અને નિષિદ્ધ કેમ ઉપદિશે છે?’ એમ આશંકા થાય તો “ભવત્કિરૂરીઃ” પદે તે પરિકરે છે કે ‘યે વયા માં પ્રવચન્તે’ એમ આપની પ્રતિજ્ઞા છે, તેથી જ પ્રકારે એમ કિંકરીઓ-દાસી મા-દાસ્યભાવે આપને ભજીએ છીએ તે જ પ્રકારે આપ પણ અમારો મજન કરે, અમારો કિંકરીત્વ અને આપની પ્રતિજ્ઞા ઉભાયે પણ પ્રસિદ્ધ ને છે એમ “સ્મ” પદે કહે છે. આપે કર્તવ્ય અસ્મદ્ભજનમાં કેવલ આપની તે જ એક પ્રતિજ્ઞા હેતુ નથી, પરંતુ અન્ય પણ હેતુઓ છે, પ્રથમ તો અવતારપ્રયોજન જ વ્રજજન તિહન. અસ્મદ્ભજનમાં હેતુ છે એમ “વ્રજજનાતિહન” પદે કહે છે, વીર યોષિતામ્ । વ્રજજનની આતિને હોનો છો, તેથી આપ ‘વ્રજજનાતિહન’ છો, અને આથી અધિક અન્ય આતિ જ વ્રજજનને નથી, આ પ્રકારે “વ્રજજનાતિહન” પદે ભગવદવતારનું સાંધાન્ય પ્રયોજન કેથીને ભગવદ્કર્તવ્ય શ્રીગોપી-જનભજન સાધ્યું, “યોષિતાં વીર” સમ્પ્રાધને અવતારનું વિશેષ પ્રયોજન પણ કેથીને આપે અમારો ભજન કર્તવ્ય છે એમ શ્રીગોપીજન ‘સિદ્ધ કરે’ છે, આપ સદાનન્દ કૃષ્ણ છો, આપ એકથોદિસમ્પન્ન ભગવાન છો, આપ કૃષ્ણભગવાન છો, સદાનન્દ એકથોદિસમ્પન્ન છો, આ પ્રકારે “યોષિતાં વીર” પદનો સંયુદ્ધાચાર્ય સંશયે કહેશે, આપ યોષિતના વીર અર્થીત્વ સ્વીજનના સ્વાનન્દદાતા છો, એવા સ્વાનન્દદાતા વીર આપ જ છો, કારણ કે કૃષ્ણ છો, ભગવાન છો, વીરોએ-દાનવીરોએ-અન્યગત કામાદિ શુરે નિરાકરણીય છે એ યુક્ત છે. “યોષિતાં વીર” સમ્પ્રાધનનું આ સ્વાસ્થ્ય છે.

અમૃતનું બક્ષણ કરે છે શું ? જેમ તેમણે તો અમૃત તુલ્ય જ છે, તેમ અમારે પણ કામ જ અમૃત છે, એટલામાત્રથી પરમકૃપાલુનો તો કંઈ પણ અર્થ કોણ થતો નથી.

પરંતુ આપમાં નિતેન્દ્રિયતાવાદિ નથી તેથી પાપ છે-હઠાર હાસે અધુના તો કામભાવ સંપ્રાદિત છે તેથી, ઇન્દ્રિયાવશત્વથી વિષયચીત્તિએ પ્રગતદેહિનાં રમણસ્થાન પાપ છે-તે પાપનો અપગમ થયે પશ્ચાત્ હું પાપકર્ષણમ્ ! આપના વક્ષસ્થલના ઉપર મારા ચરણરવિન્દને સ્થાપીશ' એ આશંકાને પ્રગતદેહિનાં પાપકર્ષણમ્ પદે પરિહરે છે કે તે કામભાવ

પણ ચરણે જ નિવૃત્ત થઈ જશે અને સર્વાત્મભાવ પણ મિદ્ધ થશે, અમે પ્રકર્ષે નમન કરીએ છીએ, નમન તિરિક્ત પ્રકારાન્તરે પાપનિવૃત્તિ અમે કરી શકતાં નથી, કિન્તુ નમ્રનું પાપમાત્ર આપના ચરણારવિન્દના પ્રસાદથી જ જતું રહે છે, તત્રાપિ 'દેહીના પ્રકર્ષે નતત્તે' ધર્મભાગાદિનો પણ પરિત્યાગ કથયે, ધર્મભાગાદિને પણ પરિત્યજીને દેવલ ધર્મને નમનમાત્રથી નમ્રનાં તો પાપમાત્ર દૂર થઈ જાય છે, દેહાભિમાન વિષમાન હોવાથી દેહીઓને જ્ઞાનનો પણ પ્રસંગ નથી, અને પ્રણવની તો અધોગતિ જ નથી, તેથી આપનું ચિન્તિત દષ્ટ સ્પૃષ્ટ વા અક્ષિગિત ચરણ જ તે પ્રણુતોનું તો પાપનાશક છે. (૭)

‘પ્રગતદેહિનાં પાપકર્ષણમ્’ ઇત્યાદિ ઉપર સ્વગન્ધ ।

‘પ્રણુતમાં પાપ કયે પ્રકારે જોડે ?’ જેમ જે શંકા થતી હોય તો તેમ નથી, લોકમાં સ્વધર્મભાહાત્મ્ય પ્રકટાવવાને સ્વધર્મવિભોવ કરીને પણ-અધર્મે જ નહિ-હોયનો નાશ કરાયે છે, કારણ કે પ્રભુ તથેચ્છાવાન છે, અને એથી જ ‘કુમ્ભ’થી આરમ્ભીને ‘પુનાલુનાઃ’ પૂર્વે કશું, ભોગ વિના પાપનારા પ્રમેયબદ્ધે ધાય છે, તેથી પાપનાશથી પૂર્વે પાપ અપેક્ષિત છે, પ્રભુએ સહ ત્યારે સમ્બન્ધ જ નથી, તેથી પ્રભુથી પાપનો નાશ નથી, તેથી સ્વધર્મલક્ષણ પ્રમેયબદ્ધે પ્રણુતના હૃદયારની ઇચ્છાવાન પ્રભુ તેમ કહે છે, અને તેથી કંઈ પણ અનુપપન્ન નથી, શાસ્ત્રાર્થને જાણીને મનસા શરણે ગયા હોય તે ‘પ્રણુત’, દેહાભિમાનિત્વથી હીન અધિકાર પણ સતે આપ તાવત્ સાધન સંપ્રાપ્તો છો, જેણે કરીને પદામ્બુજને પ્રકટ કરીને તાદશ પાપ દુઃખદ હોવાથી વિરહાત્મક પાપને જ સાધન કરી દો છો, તેથી હ્રમદ્ધ સાધનને પ્રમેયબદ્ધ અપેક્ષાનું નથી, પ્રમેયબદ્ધ સ્વતઃ જ સર્વ સાધન કરી લે છે, તેથી અત્ર પણ આપે ‘તેમ જ કરવું’ જેમ ભાવ છે, યદા અત્ર ‘પ્રગતદેહિનામ્’માં દ્વન્દ્વસમાસ જાણવો, સર્વત્યાગપૂર્વક દેવલ તદધીનત્વ એ નતિનો પ્રકર્ષ છે, તત્ર આઘમાં-પ્રણુતમાં-તો દુઃખદત્વથી વિરહ જ પાપશબ્દવાચ્ય છે, કારણ કે પાપ નિષિદ્ધકૃતિજન્ય છે, અને તે અત્ર માનરૂપ છે, તાદશ માનિજનને દુઃખ હચિત છે, પરંતુ આપ કર્ષણોક્તસ્વભાવ છો તેથી પ્રણુતના માનરૂપ પાપનું કર્ષણ ચરણારવિન્દે કરેા છો, દ્વિતીયનું-દેહીનું-પાપ કર્મ જ છે, અને આપનું ચરણારવિન્દ તે પાપને શવશ્ચકીર્તનસ્મરણાદિએ કર્ષે છે, યદા કર્મધારય જ સમાસ જાણવો, પ્રકર્ષે નતિ તે સર્વાત્મભાવ, તે સર્વાત્મભાવરૂપ પ્રણુતિ અતે દેહાભિમાનાદિ પ્રભુમાં સમર્પણાર્થે દે.ય છે, એતાદશ પ્રણુતને પ્રિયસ્વરૂપાતિરિક્ત સર્વ જ પ્રભુસંગમાં પ્રતિજન્મક છે, તેથી તિવા પ્રણુત તો પ્રિયસ્વરૂપાતિરિક્ત મર્વને જ પાપ માને છે, અને તેથી જ ‘વિષતોમયાદ’

એમ પૂર્વે કહેલું જ છે, અને “જગ્નઃ કૃતામિ પુણ્યોનિ” શ્લોકમાં ભગવદ્દુષ્ટાનું
 પુણ્યરૂપત્વ કથારી, અધુના હૃદય્ય દુઃખદ છે, તેથી હૃદય્યને પાપ માને છે, અને
 તેથી તાદરશ પાપનું ‘કર્મણુ’ પ્રાપ્ત છે, એવપિ સંગમાં હૃદય્ય-ઉપયોગી છે, તથાપિ
 સંયોગમતિઅન્યક હૃદય્ય માનના હેતુ હોવાથી તે હૃદય્ય ત્યાજ્ય છે, યદા જમને કેવલ
 દેહ જ-અન્તઃકરણાદિ પણ નહિ-પ્રભુત છે, તેવા પ્રભુતદેહીના પણ પાપનું ‘કર્મણુ’ આપનું
 ચરણકમલ કરે છે, યદા સ્વયં તે પ્રભુત પણ નથી, પરન્તુ પ્રભુતદેહીના કેવલ સમ્પન્નિમાન
 છે, તેવાના-સ્વયં અપ્રભુત સતે પ્રભુતદેહીએ સહ સમ્પન્નના-પણ પાપનું ‘કર્મણુ’ આપનું
 પદામ્બુજ કરે છે એમ અર્થ છે, આથી સાક્ષાત્ અને પરમ્પરાએ પણ ચરણારવિન્દ
 અનિદનિવર્તક છે એમ કથન થયું, અપરંચ અંગીકૃતના પાલનમાં આપને યુક્તાયુક્ત-
 વિચાર જ અમે દેખતાં નથી, કારણ કે આપનું પદામ્બુજ તો વૃણચરોનું પણ અનુગમન કરે
 છે, વૃણચરનું તો જીવન વૃણ જ કરીને છે, અને વૃણ અમાર્ગમાં પણ હોય છે, સ્વાનુ-
 શૈધિ આપ તેમને-વૃણચરોને-વૃણાર્થ અમાર્ગે પણ જતાં વારતા નથી, પરન્તુ તેઓ
 યમ જ સ્વભક્ષ્યને દેખે છે તત્ર જ સુખાટવીવત્ અવિચારે જમન કરે છે, અને
 આપ સ્વયં પણ તેવા વૃણચરને અધીન સતે તદનુ જમન કરે છે, આથી આપનું
 પદામ્બુજ અમાર્ગે જીવનહેતુ છે, પદામ્બુજ તો મકરન્દે માદક છે, તેથી તે માદક
 મકરન્દે માનરૂપ ઉન્માર્ગે જમન સતે પણ અમારી ઉપેક્ષા ઉચિત નથી, કારણ કે
 અમે અંગીકૃત છીએ, નહિ તો-આપ જે ઉપેક્ષા શે-જીવન જ રહેશે નહિ, અર્થાત્
 અમે અતિદિલ્લહ છીએ એમ આથી જાણ્યું, આપે જ આ રીતિ પ્રકટ કરી છે તેથી
 અન્તતઃ અમારો તો હોપ જ નથી એમ પણ આથી જાણી દીધું, અન્યથા-જે આપ
 સ્વલીલાવિશેષાર્થ તેમને તથા પ્રવતીવતા ન હો તો-કૃણુમુખનિર્ગતવિભુગીતપીયુષનું
 પાન જીવિતકર્ણપુટે પૂર્વે કરીને અતિસુખિત વૃણચરોની પ્રવૃત્તિ હોકમાં હોકિકત્વે
 પરિદશ્યમાન સતે પણ-વસ્તુતઃ અલોકિક જ ઉકાપીયુષાતુલ્ય વૃણમાં કેમ થાય ?
 વસ્તુતઃ તો ઉક્તસ્વરૂપ વૃણચરોની વૃણમાં રુચ્યત્પત્યર્થ આપનું વૃણચરાનુગમન છે, પદ
 અનુગમને વૃણ બહિરસંપાદિત થાય છે, તેથી વૃણચરની તત્ર વૃણમાં રુચિ થાય છે,
 અમારામાં આપના તાદરશ પદામ્બુજના સ્થાપને તે પદામ્બુજ સ્વસ્વભાવથી અમારું પણ
 અભીષ્ટ અને પાલક પણ થશે એમ ભાવ છે, અપરંચ તે પદામ્બુજ શ્રીનું-લક્ષ્મીનું-
 સ્થાન છે, તેથી શ્રીજાતીય અમારામાં જ તે સ્થાપનું ઉચિત છે, કિંચ નામયકા
 હોવાથી રસપોષસામયિક જ સમ્પન્ન-વૃણસંચાર નહિ-શ્રીને પણ અભીષ્ટ છે, ‘વૃણચરાનુ-
 ગમ્ અને શ્રીનિકેતનમ્’ એમ ક્રમે આ વિશેષલુદ્ધયના કથનથી એમ પણ જાણ્ય
 છે કે અન સ્વયં સાક્ષાત્સમ્પન્નધસમયના લાભ નહિ યવાથી શ્રીએ વિચાર્યું કે ‘પ્રમુ
 વૃણિપર્ચન્ત ચરાવીને સાય’ પ્રજામાં મશુએને લાવીને રાત્રિએ સ્વપિયાઓએ સહ કોડશે
 જ, ત્યારે તત્સમ્પન્ન-ધે મારું પણ કાંઈક રમણવત્ થઈ જશે’ એમ દરપર્ચન્ત શ્રીનું હૃદય
 હાઈ-છે, વૃણચરાનુગમે રહે અને અમે શ્રી-દશોભાવશકા પણ આ દ્વિતીય ‘શ્રીનિકેતનમ્’
 વિશેષલે નિરસ્ત થઈ ગઈ, અને તેથી જેમ જેમ ચારણ તેમ તેમ શોભાતિશય
 કથાયો, અથવા વૃણચરાનુગમને સ્નેહભરે કંઈદકાદિસ્પર્શકાએ શ્રીસ્વયં સૂક્ષ્મરૂપે
 ચરણામ્બુજતમે સ્થિતિ કરીને મળુના કંઈદકાદિસ્પર્શસમ્પન્ન-ધને વારે છે ત્યારે
 પદામ્બુજ ‘શ્રીનિકેતન’ હોય છે, તેથી ‘વૃણચરાનુગમ્’ કથીને તદનન્તર તે પ્રકારે

‘શ્રીનિહેતનમ્’ પદવિશેષણ કથ્યું, અપરંથ જો સ્વયં સ્વેચ્છાએ પશુઓને મનમાં લઈ જાય ત્યારે તે અંગે વિષયાનાત્મક અનિષ્ટસમ્બન્ધ તેમને ન થાય, પરંતુ તે વૃણચરો જ તત્ત્વેચ્છાએ ગમન કરે છે, અને તદનુ તદધીન પ્રભુ પણ તેમ આગમન કરે છે, તેથી અંગે અનિષ્ટસમ્બન્ધ સતે તે સમ્બન્ધ નિવારવાને અશ્ચુન્યત્વે અતિસુકૃમાર પણ પદાશ્ચુન્યને અતિકૂર ક્ષણિક્ષણી પણ ઉપરિ અપે છે, કારણ કે ત્યારે મન-વાસીના સ્નેહની પરીક્ષા સમ્પન્ન સતે અતિસન્તોષથી ક્ષણિક્ષણી તે પરીક્ષા સમ્પન્ન થઈ તેથી ક્ષણી પ્રતિ પણ સન્તુષ્ટ પ્રભુએ ક્ષણીના શિરના ઉપરિ બ્રહ્માદિદુર્લભરજ્જ્ઞક ચરણારવિન્દે નૃત્ય કર્યું, અદ્યપકાલમાત્ર તથા નૃત્યમાત્ર ન કર્યું, પરંતુ ક્ષણીનું સાર્વદિક રિપુભય નિવાર્ય કે ગરુડ સદા તે ક્ષણીના શીર્ષોની ઉપરિ ભગવત્પદાશ્ચુન્યનું દર્શન કરે, અને તેથી જ અત્ર સ્પર્શમાત્ર ન કથ્યો પરંતુ ‘અર્પિતમ્’ પદે અર્પણ કથ્યું, અમારી પરીક્ષા તો પૂર્વે જ સમ્પન્ન છે, તેથી દુઃખદ હૃચ્છયનું નિવારણ જ કર્તવ્ય છે, હૃદયમાં રાયાન તે હૃચ્છય ચોરવત્ બાધે છે, આપના પદાશ્ચુન્યસમ્બન્ધે અમારાદ્વારા તે હૃચ્છય પૂર્ણ તાપરહિત સતે અમને પણ તમ કરશે. નહિ એમ ભાવ છે, તે ‘હૃચ્છય’ અમને તપાવે છે, તેથી તેનામાં પણ તાપ જણાય છે, પદાશ્ચુન્યને આપનો સમ્બન્ધ છે, તેથી કૂર અને તમ વિષે પણ સ્થાપિત તે પદાશ્ચુન્ય વિકૃત યતુ નથી એમ જણાવવાને તે પદ કથ્યું, કારણ કે આપ અવિકૃત છે, સ્વાર્થપર સહજદોષદુષ્ટ સતે પણ સર્વોત્તમા સ્વત્વર પ્રતિ આપ કૃપા જ કરે છે, ત્યારે તો સ્વતોદોષરહિત એવાં જ અમે તે અમારા પ્રતિ પણ આપે કૃપા જ કરવી એ ભાવ છે, અપરંથ વિપરીત રસમાં પ્રભુતદોષિત્વરૂપ પૂર્વવિશેષણવતીના અતિભારે અતિશ્લેષ સમ્બલે ત્યારે સ્વોદેજકત્વે પાપવત્ વેણીરૂપને કહે છે, પરંતુ ‘હું આપને જિતીશ’ એમ જીગીવાચયને મન અને વચ નત નથી તેથી દેહમાત્ર પ્રભુત કથ્યું, અને પ્રજ્ઞતદેહિનામ્ પ્રુક્ષિગમયોગ પણ કથ્યો. તત્કાલપ્રાધાન્યથી ‘વૃણચરમાં તે પદાશ્ચુન્ય સ્વભોગ્યરસનું સમ્પોદક છે, ગોવૃણનું ભક્ષણ કરે છે તેથી વૃણચર, પરંતુ ઉત્કરૂપ શ્રોત્રન તો લીંગાપયોગી શાદ્વલપ્રદેશમાં ગમન કરે છે તેથી વૃણચર છે, અથવા વૃણ સર્વતઃ લુપ્ત છે, તદ્વત્-સર્વતો લુપ્ત વૃણવત્-શ્રીગોપીજન ચક્ષે છે, તેથી ચક્ષુસલાઘવે રસાતિરાયથી પ્રુને તે અભિર્તના પ્રોકટેઆર્થ ગૈરતા પ્રભુ પ્રુષ્ટતઃ વ્યાપાર કરે છે તેથી પ્રભુપદાશ્ચુન્ય વૃણચરાનુગ છે, નિસ્સહનિપતંને અગ્નિમ ‘શ્રીનિહેતનમ્’ વિશેષણ છે, તદનન્તર અગ્નિમ ‘ક્ષણિક્ષણિતમ્’ વિશેષણે વિવિધ બન્ધમાં બાંધે કે આપના નૃત્યકર્તૃ પદાશ્ચુન્યને અમારા કુચકેયલમાં આપે સ્થાયો એમ હાઈ વ્યંગિત અર્થ છે.

યુક્તાયુક્તાવચયારે-હું જલ્પ્યો આ છે રમેશ્વર ।

સીમા કરો પ્રિયાયુક્ત શ્રીકૃષ્ણ ગોકુલેશ્વર ॥ ૭

૧ ‘વૃણચર’ ઉત્પાદિનો ભાવ શ્રીહરિરાયજી કહે છે કે—

‘હું મેં જોના સંગે જતાં ભગવાન ચરણસમ્બન્ધે વૃણને બહારસામૃતયુત કરીને તે વૃણે નિષ્પાદિત વૃણચરનિષ્ઠ દુષ્ટાદિરસને સ્વભોગ્ય કરે છે, તેમ અત્ર પુરુષત્વે સ્વ-ભોગ્ય જ રસે, તત્સમ્પોદક જ રસાધિક્ય, તે રસાધિક્યનું પણ સમ્પોદક ચરણારવિન્દ છે, તેથી ચરણારવિન્દે સમ્બન્ધ થતાં ભગવદ્ભોગ્યત્વપુરુષત્વે અમારે વિષે આપને સમ્બન્ધ થશે.’

મધુરયા ગિરા વલ્લુનાવ્યયા સુધમનોઙ્ગયા પુન્કરેક્ષણ ।

વિધિકરીરિમા વીર મુખતીરથરસીધુના વ્યાયયસ્ત્ર ના ॥ ૮ ॥

કારિકાર્ય. હસ્તે સ્વરૂપે ચરણે પૂર્વે કથી ઉપકૃતિ,
ઉપકરે હવે આસ્યે શ્રીગોપીજનવાક્ય એ.

હા પૂર્વોક્ત સર્વે પણ સ્પષ્ટ ભાષા ન જ્યાં સુધી,
તોવત્ રસત્વ-રસનું ન કદાપિ ઇતિ સ્થિતિ.

વિરાચિતાભયમ્ ઇત્યાદિ શ્લોકન્યોક્ત ભગવત્કૃત ઉપકારના અનુવાદપૂર્વક 'હસ્તે' ઇત્યાદિએ આ શ્લોકોક્ત ઉપકારને કયો છે. વિરાચનાભયમ્ પૂર્વાનુસન્ધાન. શ્લોકમાં 'શિરસિ યેદિ નઃ ધોક્તમહમ્' પદે ભગવાનના શ્રીહસ્તને ઉપકાર કયો, મગજનાર્તિદમ્ શ્લોકમાં 'મગ્જ સત્તે મવાક્કિહ્મંતો' પદે ભગવાનના સ્વરૂપને ઉપકાર કયો, અને મગજરેદિનામ્ શ્લોકમાં 'પદામ્બુજં કણ્ઠુ કુન્નેણુ' પદે ભગવાનના ચરણરવિન્દના પણ ઉપકાર કયો, પંચમશ્લોકમાં 'કરસરોદ્ધે કાન્ત કામરે' પદે શ્રીહસ્તના ઉપકારનો, પદ્મશ્લોકમાં 'મગ્જ સત્તે' પદે ભગવત્સ્વરૂપના ઉપકારનો, અને સપ્તમશ્લોકમાં 'પદામ્બુજમ્' પદે મીચરણરવિન્દના ઉપકારનો એમ શ્લોકત્રયોક્ત ઉપકારનો અનુવાદ કરીને આ 'મધુરયા ગિરા' શ્લોકમાં 'આપ શ્રીસુખે ઉપકાર કરે' એમ શ્રીગોપીજન ગાન કરે છે, લોકાત્મક જે અધર તત્ત્વ રસ તો શ્રીસુખમાં વિવશાન છે, તેથી આ શ્લોકમાં શ્રીસુખને ઉપકાર વક્તવ્ય જ છે એમ 'હિ' રાખે યુક્તતા કથીને શ્રીસુખોપકાર વક્તવ્ય હોવાથી આ શ્લોકમાં શ્રીગોપીજન ભગવન્સુખોપકારનું ગાન કરે છે, 'પરન્તુ એજ જ હોય ત્યારે તો મધુરગ ગિરા પદે ભગવદ્વાણીપ્રાર્થન ન કરતાં ભગવદ્લોકાત્મક અધરનું જ પ્રાર્થન વક્તવ્ય હતું' એમ આશંકા થાય તો તેના પરિહારાર્થે " પૂર્વોક્ત " ઇત્યાદિ કારિકાએ મધુરવાણીપ્રાર્થનનું પ્રયોજન કયે છે કે યત્પર્યન્ત ભગવાન્ મધુરવાણીએ ભાષણ કરે નહિ તત્પર્યન્ત પૂર્વોક્ત સર્વે પણ સરસત્વને પ્રાપ્ત થઈ શકતું નથી, પૂર્ણ રમણે રસ જ નિબંધન થતો નથી એમ રસની મયોદાનું સૂચન કરવાને 'સ્થિતિ' પદ પણ તત્ત્વ કયું.

હે સ્વામિન્, આ સુધર્મ ગોપીજનનું આખ્યાયન આપની મધુર વાણીએ કરે, મોહનિવારણ વ્યવસ્થક છે, કારણ કે મોહ-મૂર્છા-તો મરણના વિધિકરીરિમા પૂર્વાવસ્થાને જ નિરૂપે છે, શ્રીગોપીજનના આખ્યાયનમાં 'વિધિકરી' વીર મુખતીરઃ । પદે હેતું કયે છે કે આ સર્વે આપની 'વિધિકરી' આત્મકારિણી વા સેવાકારિણી દાસી છે, આપનું અસામર્થ્ય તો નથી જ એમ 'વીર' સમ્બોધને કયે છે, આત્મની આર્તિનું નિરાકરણ જ શાયનું પ્રયોજન છે, 'હસોઃ' પદે અસુલિએ પ્રદર્શન કરીને સંલુપ્તવિવશ્યે આ સર્વ જ દાસી મરણને પ્રાપ્ત થઈ જયે એમ સૂચન કર્યું.

‘પરન્તુ વાહમાને મોહની નિવૃત્તિ કેમ થઈ શકે?’ એમ આશંકા થાય તો મધુરવા
પદે તે પરિહરે છે, મોહ તો આયારૂપ છે, તે આપના સચ્ચિદા-
નમુરવા મિત્રા નન્દરૂપ સ્વરૂપે જ નિવૃત્ત થાય છે, અને ત્ય પછી આપની વાણી
વદ્યુવાકવયા। આનન્દરૂપ છે, મધુ અસાધારણ રસ છે, અને અસાધારણરસાત્મક

મધુએ યુક્ત ‘મધુર’ આપની વાણી છે, જેમાં મધુ અર્થોત્ અ-
સાધારણરસ-આનન્દધર્મ-કેવલ તે ‘મધુર’ વા આનન્દધર્મયુક્ત, આનન્દરૂપ આપની વાણી
આનન્દધર્મયુક્ત આનન્દરૂપ હોવાથી ‘મધુર’ છે, એટલું જ નહિ પરન્તુ ‘વદ્યુ’ અર્થોત્
મનોહર છે વાક્ય જેમાં એ ની વચ્ચુવાક્યા આપની વાણી છે, અર્થ ની વાણીમાં વાક્ય મનોહર
છે, વાક્યનું મનોહરત્વ સત્યતાના અને પ્રિયતાના પ્રતિપાદકત્વે છે, આપની વાણીનાં
વાક્ય સત્યતાપ્રતિપાદક અને પ્રિયતાપ્રતિપાદક હોવાથી આપની વાણી વચ્ચુ મનોહર છે,
વચ્ચુવાકવયા પદે વાણીનું સંદૂપત્વ નિરૂપ્યું।

આપની મધુર અને મનોહર વાણી કેવલ આનન્દરૂપ અને સંપ્રપ જ નથી, પરન્તુ
જ્ઞાનરૂપ પણ છે, કારણ કે તે ‘ગુણમનોહર’ છે, આપની વાણી
કુલમનોહરયા।

‘લુપ્તની-પરિસ્થિતિની-પણ ‘મનોહર’ અર્થોત્ આદ્યનાદકારિણી છે,
પરિસ્થિતિના આદ્યનાદ જ્ઞાને જ થાય છે, તેથી “લુપ્તમનોહરયા”
પદે વાણીનું જ્ઞાનરૂપત્વ નિરૂપ્યું, અર્થોત્ મધુરવા પદે લગ્યેવદ્યણીનું આનન્દરૂપત્વ
વચ્ચુવાકવયા પદે સંદૂપત્વ અને ગુણમનોહરયા પદે જ્ઞાનરૂપત્વ પણ નિરૂપીને જેમ
મુગવાનું સચ્ચિદાનન્દરૂપ છે તેમ મગવદ્યણી પણ સચ્ચિદાનન્દ છે એમ શ્રીગોપીજને
નિપદીએ સિદ્ધ કર્યું.

આપના શ્રીમુખમાં નેત્રયુગ્મ પણ વિરાજમાન છે, તેથી શ્રીમુખસ્થ નયનકમલનો
પણ આપાર કરીને જ આપે વદ્યું એમ પુનઃરેખણ પદ વદે છે,
પુનઃરેખણ। પુનઃરેખણ-કમલવળ-પરતાપાપહારક છે ઇક્ષુ અર્થોત્ નેત્ર જેમનાં
એવા હે “પુનઃરેખણ” આપનાં ઇક્ષુ-કમલવળ-પરતાપાપહારક
હોવાથી અમારે તાપ અપહરાય એ પ્રકારે નયનકમલનો આપાર કરીને જ આપે મધુર
મનોહર અને વિદનમનોહર સચ્ચિદાનન્દરૂપ વાણીએ વદ્યું.

‘શ્રીનિકેતન’ વિશેષણ છે, કરીને જ આપે સચ્ચિદાનન્દરૂપ વાણીઆદથી કેવલ
અર્થમાં જાણે કે આપના નૈત્યકેવલ પદોપર નેત્ર આપના કુલસ્થલ એ અધરામુતે-
એમ હાલે વ્યંગિત અર્થ છે.

યુક્તાયુક્તાવચારે હું જલ્પ્યો આ હે રમેશ્વર।
હીમા કરો પ્રિયાયુક્તે શ્રીકૃષ્ણ ગોદુલેશ્વર।

૧ ‘તૃણચેષ્ટ’ ઇત્યાદિના બાંધ શ્રીહરિચાલ કરે છે કે—
જેમ ગોના શરે જતા મગવાનું ચરણચમળે તૃણને ભક્તિરસામૃત્યુત કરીને
તૃણે નિષ્પાદિત તૃણચરનિકે દુષ્પાદિરસને સ્વલોગ્ય કરે છે, તેમ અને પુરુષત્વે સ્વ-
લોગ્ય જે રસ, તત્તમપ્રાદક જે રસાધિક્ય, તે રસાધિક્યનું પણ સંપ્રાદક ચરણારવિ-
છે, તેથી ચરણારવિનિદે સમજાયે થતાં મગવદ્યણીવ્યવસ્થાએ આપને વિષે આપના
સમજાયે થશે.

અતિગોપ્ય રસનું પાન પણ સિષકૃતમ-પૈશોત્તમ-કરાવે છે તેમ આપે પણ આપનાં અધરામૃતનું-અતિગોપ્યરસનું-પણ, પાન અમને કરાવવું પડશે, કારણ કે અમારે દોગ પણ સર્વથા અસાધ્ય જ છે, આ મૂર્છા કાંઈ અદ્ય-સાધારણ પુરુષે નિવારી શકાય એવી-નથી, તેથી આપે આપના વીરજ્ઞા-શૌર્યજ્ઞા-પણ વિનિયોગ અમારી આ મૂર્છા નિવારવાને સર્વથા જ કર્તવ્ય છે એ સ્વાસ્થ્યથી “વૌર” સમ્બોધન ધ્યુ. “વૌર” સમ્બોધનપૂર્વક અમૃતની પ્રાર્થના કરે છે, તેથી આ જ્ઞોકમાં અનન્યપૂર્વે શ્રીગોપિકાએ શુભાતીતલ્લે અન્તિમ અવસ્થાનું પ્રદર્શન-કર્તું, કારણ કે પૂર્વાચિત હસ્તસ્વરૂપચરણક્રમલના ઉપકારરૂપ તે તે પદાર્થ લીલાસંમારક યર્જને અધિક મૂર્છાના જ હેતુ યદ્ય પડયા. (૮)

એ પ્રકારે શીહસ્ત સ્વરૂપ ચરણક્રમલ અને શ્રીમુખ એમ પદાર્થઅનુદયને આમાલ. સમ્પ્રાર્થનિ તે ચતુષ્થયના અદાનમાં હેતુને સ્વતઃ જ આશંકાને ‘તત્ત્વ કથામૃત’ જ્ઞોકે પરિહરે છે.

તત્ત્વ કથામૃતં તત્ત્વજીવનં કવિભિરીદિતં કલમપાપહમ્ ।

શ્રવણમદ્ગલે શ્રીમદાતતં ભુવિ શૃણન્તિ તે ભૂરિદાજનાઃ ॥ ૯ ॥

‘પરન્તુ આ સર્વ-પ્રાર્થિતનું દાન તો ભગતને યદ્ય શકે, અભકતને યદ્ય શકે નહિ, અને વિરહમાં પણ જીવનથી આપનું તો અભકતત્વ જ પર્યવસે તત્ત્વ કથામૃતમ્ । છે, ભગવાન તો સર્વનિરપેક્ષ છે, આપના જીવને પણ તે સર્વનિરપેક્ષ ભગવાનનું કાંઈ પણ કાર્ય વા પ્રયોજન નથી, જે સર્વનિરપેક્ષ ભગવાનની લક્ષ્મીસદશી કાટિયઃ દારી છે તે ભગવાનનું આપના જીવને પણ કાંઈ પણ કાર્ય વા પ્રયોજન હોય નહિ, તેથી ‘સ્વામિ જ્ઞાતવઃ’ ‘વિષિક્કીરિમા.’ ઇત્યાદિ સર્વ જ અસંગત છે, અને તેથી પ્રાર્થન વ્યર્થ જ છે’ એમ આશંકાને આપ અભકત છે વિરહમાં. પણ જીવનથી’ એ ભગવત્કૃત અનુમાનમાં વિરહમાં પણ જીવને અનુમિત અભકતત્વનો સાધક હેતુ શુદ્ધ નથી, પરન્તુ જીવાધિએ યુક્ત ઉપહિત છે એમ વ્યંજન કરીને પરિહરે છે, અર્થાત્ જન્મ ‘યાગીય હિસા અધર્મ’ હિસાત્વથી’ એ અનુમાનમાં નિષિદ્ધત્વ જીવાધિ છે અને તેથી હિસાત્વરૂપ હેતુ ઉપહિત હોવાથી યાગીય હિસાનું હિસાત્વ સિદ્ધ કરવાને અસમર્થ છે, તેમ પ્રકૃતમાં પણ ‘આપ અભકતો વિરહમાં’ પણ જીવનથી’ એ પ્રકૃત ભગવત્કૃત અનુમાનમાં પણ ‘વિરહમાં જીવનથી’ હેતુમાં સ્વકૃતિસાધ્યત્વ જીવાધિ છે, અને તે જીવાધિ છે તેથી તે જીવાધિએ યુક્ત ‘વિરહમાં’ પણ જીવન’ હેતુ અભકતત્વરૂપ સાધ્યને સિદ્ધ કરવાને સર્વથા અસમર્થ છે એમ શ્રી ગોપીજન પરિહરે છે, વિરહમાં. પણ અમારું જીવન કાંઈ અસ્મત્કૃતિસાધ્ય નથી, પરન્તુ આપની કથા જ વિરહમાં આલુનિર્ભમાં પ્રતિપન્ન કરે છે, વિરહમાં નિજ કથા પ્રાણુજનમાં પ્રતિપન્ન છે, આપની કથા જ વિરહમાં અમારું જીવન સમ્પાદિ છે,

૧. સાધ્યને વ્યાપે પરન્તુ સાધનને વ્યાપી શકે નહિ તે જવાબ, પ્રકૃતમાં ‘સ્વકૃતિ-સાધ્યત્વ’ જીવાધિ છે, કારણ કે તે સાધ્યને ‘ગોપિકા-અભકતત્વ’ને વ્યાપે છે પરન્તુ સાધનને-વિરહમાં જીવનને-વ્યાપી શક્યું નથી.

કરવું, પરંતુ જે પૂર્વવિશેષણે વેરાગ્યનું, ત્રહણ કહ્યું હોય તો આ વિશેષણે જ્ઞાનનું ત્રહણ કરવું એમ એકેક વિશેષણે એકેકનું જ ત્રહણ કરવું અને તેથી વિશેષણદ્વયે જ્ઞાનવેરાગ્ય સિદ્ધ થયું.

પરંતુ આપાતતઃ કલોડિતત્વ તો સ્ત્રીઆમાં પણ છે, કારણ કે સ્ત્રીઆનું પણ ઉત્ત્રેક્ષણે ઇડિન કવિજન કરે છે, તેથી સ્ત્રીઆની યાતૃત્તિ કરવાને “કલ્મષાપહમ્” પદ કહે છે. કલ્મષને અર્થોત્ત પાપને અપહને તેવું, ‘કલ્મષાપહ’ આપનું કથામૃત છે. ‘કલ્મષાપહમ્’

પદે ધર્મરૂપ ભગવદ્દેશુષ્ટનું કથન કહ્યું, કારણ કે ‘વિશ્વેશ્વર્ય ઇમમસ્ય ધર્મેશ્વર્ય યશસઃ ધિયઃ’ એમ પણ પાઠ કવચિત્ પ્રાપ્ત થાય છે, અને ધર્મમાં કલ્મષનાશકત્વ પ્રસિદ્ધ જ છે. ‘વિશ્વેશ્વર્ય સમમસ્ય વીર્યસ્ય યશસઃ ધિયઃ જ્ઞાનવેરાગ્યયોર્ધેવ વર્ણા ભગ હૃતીરિતઃ’ એમ પાઠ આગનેયાદિ પુરાણમાં દરયમાન થાય છે, તેથી “કલ્મષાપહમ્” પદે વીર્યનું ત્રહણ કરવું હોય તો તમ પણ ઉપપત્તિ કહે છે કે અલૌકિકનું સાધક જ વીર્ય મહત્ હોય છે, અને તેવું અલૌકિકસાધક મહદ્ વીર્ય તો ધર્મરૂપ જ હોય છે, અને ધર્મ જ વીર્ય પણ કલ્મષનિવર્તક અને પૂર્વોક્તવધર્મે, અલૌકિકત્વસાધકત્વવિશિષ્ટ પણ હોય છે, તેથી “કલ્મષાપહમ્” પદે વીર્યનું અને ધર્મનું એકમ કહ્યું, કથામાં પણ અલૌકિકત્વસાધક મહદ્ ધર્મરૂપ વીર્ય સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ જ છે, તેથી “કલ્મષાપહમ્” પદે કથાના વીર્યનું વા ધર્મનું કથન કહ્યું, અતઃ સ્ત્રોતકમાં ‘દૈવિતમ્’ પદનું અને આગનેયાદિમાં ‘દૈવિતઃ’ પદનું પણ અર્થસામ્ય આ જ પ્રકારે અવધારવું.

આપાતતઃ પ્રાયશ્ચિન્નાદિમાં પણ કલ્મષાપહત્વ જણાય છે, તેથી પ્રાયશ્ચિન્નાદિની યાતૃત્તિને અર્થે “અવગમદ્ગલ્લમ્” પદ કહે છે, પ્રાયશ્ચિત્ત તો અવગમદ્ગલ્લમ્. ગામયાદિલેપનાત્મક અને ઉપવાસાત્મક હોવાથી સ્વરૂપતા પણ અવગમ છે અને કથામૃત તો ઉદારચરિત છે, ઉદાર છે ચરિત યત્ તેવું ઉદારચરિત કથામૃત તો શ્રુતમાત્ર જ. શ્રુતાં આનન્દને પ્રકટ કરે છે એમ કથામૃત અનુભવસિદ્ધ ‘અવલુમંગલ’ છે, ‘અવગમદ્ગલ્લમ્’ પદે કથામૃતની કીર્તિતુલ્યતા નિરૂપી.

‘પુત્રજન્માદિશ્રવણુ પણ કિચિદ્ધર્મસામ્યથી ‘અવલુમંગલ’ છે, પુત્રજન્મમાં પણ કિચિન્માત્ર ઋણુમોચકત્વે કલ્મષાપહત્વ પણ છે, કારણ કે ‘કે પ્રજયા કરિત્યાગઃ’ ઇત્યાદિ વાક્ય પ્રત્યેપણુએ ઋણુમોચકત્વની પણ સુમુશુને તો અપેક્ષા નથી એમ કહે જ છે’ એમ આશંકીને તેની યાતૃત્ત્યર્થ “ધીમત્” પદ કહે છે, પુત્રજન્માદિ તો ધનુચયસાધક છે, પરંતુ ધનસાધક નથી, અને કથામૃત તો લક્ષ્મીએ પણ અપેક્ષિત હોવાથી ‘ધીમત્’ લક્ષ્મીયુક્ત છે, તેથી કથાના તો શ્રીતાને અને વક્તાને પણ શ્રીની અર્થોત્ત લક્ષ્મીની સિદ્ધિ થાય છે, એમ “ધીમત્” પદે કથામૃતમાં શ્રીધર્મ નિરૂપ્યો.

રાજ્યપ્રાપ્તિશ્રવણુ પણ શ્રીમત્ તો હોય છે, તેથી રાજ્યપ્રાપ્તિશ્રવણુની યાતૃત્ત્યર્થ “જ્ઞાતતમ્” પદ કહે છે, કથામૃત જા સર્વતઃ જ્ઞાતમ્ આત્મ છે, અને રાજ્યાદિક તો પરિમિછન્નમાત્ર છે, ભગવાનનું એકર્થ તો સર્વમાં-ખાલ્યાક્યન્તરમાં-સર્વથા આત્મ છે, અને કથામૃત પણ

સર્વ લોકને વ્યાપીને સ્થિતિ કરે છે, અર્થાત્ સર્વે જ સ્વસામર્થ્યને સમ્પાદે છે, “આતતમ” પદે કથામૃતનું વ્યાપકત્વે એકધર્મ કથ્યું, “કથામૃતમ્” પદે સ્વરૂપતાઃ કથા ભગવત્સદૃશ છે એમ પ્રતિપાદન કરીને “તત્ત્વજ્ઞાનમ્” વિશેષણથી આરમ્ભીને “આતતમ્” વિશેષણપર્યન્ત પશુચ્છુત્તઃ પણ કથામૃત ભગવત્સદૃશ જ છે એમ સિદ્ધ કર્યું, ભગવદ્વપ અને ભગવત્કથા તુલ્ય છે એ સિદ્ધાન્ત યુક્ત પણ છે, કારણ કે ‘નામલ્લે શાકલ્યાણે’ શ્રુતિમાં ભગવત્સામનું અને ભગવદ્વપનું તુલ્યત્વ નિરૂપ્યું છે. અને તેથી, ‘આતતમ્ય સીદ્ધિ મુદ્ધેકલ્યાણ’ કથોને ‘તત્ત્વે વાન તત્ત્વજ્ઞાન’, શ્લોકે, ભગવાને નિજ ભાર સ્વપ્રતિભાં સ્થાપ્યો એમ એકાદશસ્કન્ધમાં કથોને ‘કુળે દાવાનોપગતે’ પ્રથમસ્કન્ધીય શ્લોકમાં પણ નામાત્મક શ્રીભાગવતનું શ્રીકૃષ્ણતુલ્યત્વ ‘પશુ કથ્યું’, આ પ્રકારે સ્વરૂપતા. અને ધર્મતાઃ ભગવાનનું અને ભગવત્કથાનું સાદૃશ્ય નિરૂપીને શ્રીશ્રીપીઠને સિદ્ધ કર્યું કે વિરહમાં પણ આગારો જીવન અસ્તત્કૃતિસાદૃશ નથી, પરન્તુ સ્વરૂપતાઃ અને ધર્મતાઃ પણ આપના જ સમ આપની કથાથી જ જીવન માસ થયું, તેથી વિરહમાં પણ અસ્મદ્જીવનથી આપ અમારું અભક્તવને જે અનુમાને સાધતા હતા તે અનુમાનમાં તો અસ્મદ્કૃતિમાદ્યક્ષતા ઉપાધિ છે, અને તેથી આપનું સાધ્ય જે અભક્તવ તે સિદ્ધ જ થઈ શકતું નથી, વિરહમાં પણ અસ્મદ્જીવન ભવગત્કથાએ જ છે, કંઈ સ્વતઃ જ અસ્મદ્કૃતિએ નથી, અતઃ “જીવન” પદે ભગવાનથી પણ કથાના જલ્કર્ષ કથ્યો, કારણ કે આપ તો કદાચિત્ત મારે પણ છો, પરન્તુ ભગવત્કથા તો આપ જે કહો મારેા મારેા તે કહો અમારું ‘જીવન’ થઈને પણ અમને જીવડે છે, તથાપિ આપમાં અને કથામાં કેવલ એટલો જ વિશેષ છે કે આપ સ્વતંત્ર છો અને કથા પરતંત્ર છે, આપ સમાનુભાવનમાં સ્વતંત્ર છો અને ‘કથામૃત’ તો સદાયસંગસાપેક્ષ હોવાથી પરતંત્ર-વક્રધાન-છે

પરન્તુ બ્રહ્માદિ અપ્રાણિત આપ તો અવતારમારણ કરીને આગમન કરે છે

અને આગત પણ આપ તિરોબૃત-અન્તર્હિત-વર્ધ બચ્ચો

મુનિ મૃગન્ધિ તે છો, અને આગત કથા તો કદાપિ તિરોબૃત થી જ નથી,

મુનિદાજ્ઞનાઃ । અને તેથી જ તાદૃશ કથામૃતને લેચો બૃતલમાં ગુણે છે તેઓ

પ્રસિદ્ધ વ્યાસાદિ જ ‘મુનિદાઃ’-અર્થશ્રદ્ધાતા-છે, તાદૃશ

કથામૃતના કથનકર્તા પ્રસિદ્ધ વ્યાસાદિ ભૂરિદ અને ‘અત્રતાઃ’ અર્થાત્ કેવલ ભગ-

વદ્વપ રૂપે અથવા જનનાદિરોપે જ શકિત છે, પરન્તુ કથામૃત વિરલ છે અને કેવલ મરણોપ-

સ્થિતિમાં મરણનું નિવર્તકમાન છે, કથામૃત કંઈ સમ્બૂય-મર્નાને-એકત્વ રક્ષાનક

નથી, આ તું કથામૃત તો વિરલ રસ છે અને આપનું સ્વરૂપ તો ઘન પિણ્ડ છે તેથી

વિરલ-સ્નાં અને ઘનપિણ્ડમાં જટલો વિશેષ છે, તેમલો અને તેનો જ વિશેષ આપના

સ્વરૂપમાં અને આપની કથામાં છે, અન્યથા-જે આપના સ્વરૂપમાં અને કથામાં પૂર્વોક્ત

વિશેષ જ ન હોત તો-કથાર્થ જ અમે પણ યત્ન કયો હોત, તથાપિ વિરલકથામૃતરસને

તો વિરહમાં મરણનિવર્તકત્વે, ઉપમેય છે, તેથી અતઃ શ્લોકમાં ‘ભગવત્કથામૃતની

ભગવત્ત્વે સ્મૃતિ થાય છે, કથાવક્તા ‘ભૂરિદ’ અને ‘અત્રતા’ છે, તેથી તે પ્રસિદ્ધ વ્યાસાદિ

ભગવત્કથાકર્તાએ લોકોને કથામૃતરૂપ-બદ્ધ જ દાન કર્યું છે, તેથી તત્ત્વધાવ

કથાવશાત્-જ વિરહમાં પણ અસ્મદ્ગીવન સંકચ યયુ, કથાવક્તા ભરિદ છે એમ કથીને કયાનુ જીવનસંપાદકત્વરૂપ માહત્ત્ય કર્યુ, તેથી અન વિરહમાં પણ ગોપિકાન્તરોક્ત જ કથા જીવનસંપાદક છે એમ દર્શન છે, આ વચન સાત્ત્વિકીનું છે. (૯)

આમાસ—“ પ્રહસિતમ્ ” સ્ત્રોતે તામસીનું મધન શ્રીશુક અનુવદે છે.

પ્રહસિતં પ્રિય પ્રેમવીક્ષણં વિહરણઞ્ચ તે ધ્યાનમદ્ગલમ્ ।

રહસિ સંવિદો યા હૃદિસ્પૃશઃ કુહક નો મનઃ ક્ષોભયન્તિ હિ ॥૨૦॥

જે આપના ધર્મો ક્ષોભ ઉત્પાદિત ન કરે તો કથાએ પણ યવાપ સ્થિત કરી શકાય-જીની શકાય-તથાપિ જેમ આપમાં એકથીદિ પડ્યું છે કુહક નો મનઃ તેમ પડ્યામોહક પણ ગુણ છે, અન્યથા કથાએ જ અંશિતાર્થતા થઈ જાય, ભગવાનમાં મોહક ગુણ છે એમ પ્રમાણુતઃ નિરૂપવાને કહે છે કે તદર્થ-મોહનાર્થ-ભગવાન માયાએ કુહકલીલા પણ કરે છે, તેથી સિદ્ધ થઈ રહે છે કે મોહનાર્થ તાદશ કાપટ્યલીલા જ ભગવાનના મોહકગુણસંજ્ઞાવમાં પ્રમાણ છે, ‘ભગવાનમાં આ પકારે આરોપ અનુચિત છે’ એમ આશંકા થાય તો તેને પરિહરે છે કે સ્વસ્વભાવદોષથી ભગવાનમાં તાદશદોષસ્ફૂતિ થાય છે, જેમ જવરિતને અત્રમાં વિરસતામતીતિ થાય છે તેમ આ શ્રીગોપીજનને સ્વતામસભાવદોષથી ભગવાનમાં દોષસ્ફૂતિ થાય છે, અને તેથી જ ભગવાન મોહનાર્થ માયાએ કુહકલીલા પણ કરે છે એમ આજા કરે છે, નિજ તામસભાવદોષથી ભગવાનમાં પણ તાદશી સ્ફૂતિ થઈ તેથી ‘આપનું’ પ્રહસિતાદિક અમારા મનને શુભ કરે છે’ એમ આ તામસી ગોપી કહે છે.

આ ગોપી સ્વતામસભાવથી જ ખિન્ન રહે છે, તેથી તેને ત્મજને ભગવાન અન્ધાએ સહ ઉચિત્ સ્થિત પણ કરે છે, અને તતઃ ત્યાંથી આ ગોપીના પ્રહસિતમ્ । સમીપ પુનઃ સમાગમન કરીને પ્રકર્ષે હસે છે, તથી ભગવાનનું પ્રકર્ષે હસેત સુતરાં ક્ષોભન પ્રાપ્ત કરે છે.

“ પ્રિય ” સમ્પ્રોધનથી ભગવાનને સ્મૃતનામ પડુ. પ્રેયત્વસમ્બન્ધ ક્ષોભજનક થઈ પડે છે, અને તેથી જ જ આના તાજનને ભગવત્સમ્બન્ધ નથી પ્રિય । તેમને ક્ષોભ પણ નથી, કારણ કે દાસનું પડુ મૂલ તા અનુમત વા સ્મૃત ભગવત્સમ્બન્ધ ન છે.

કિંચ આપનું જે પ્રેમવીક્ષણ-પ્રેમ વીક્ષણ-ત પણ ક્ષોભને ઉત્પન્ન કરે છે, આપનું, “ ન્નવીક્ષણમ્ ” પ્રવરત્ત ક્ષોભક છે, આપના પ્રેમ-પ્રેમવીક્ષણમ્ । વીક્ષણના સ્મરણથી પણ ક્ષોભ થાય છે, અર્થાત્ તયોગદશામાં સ્વવિષયક પ્રેમવીક્ષણનું વિમત્તનદશામાં સ્મરણ શામને ઉત્પન્ન કરે છે, પણ આપના અન્યનાવિઠાવિષયક મનનોજીવનું સ્મરણ અમારા શામને ઉત્પન્ન કરે છે, અને આપનું પ્રેમવીક્ષણ બાહ્યતઃ વિધાંગજનક હોઈને અન્તઃકપટરૂપ છે તેથી ક્ષોભજનક છે, અન્યથા-જ આપનું । વધાનજનક પ્રેમવીક્ષણ અન્તઃકપટરૂપ ન હોય તો-કાંઈમાં વિસવાદ જ ન થાય, યદા આપનું પ્રેમવીક્ષણ મનનું જીવોલક

વા, પરીક્ષક છે તેથી ક્ષોભજનક છે, જ્ઞાત્રેમ પ્રેમવાત્તુ પરીક્ષાકરણ સ્પષ્ટ ક્ષોભજનક હોય છે, આપતું પ્રેમવીક્ષણ આશાજનક હોય છે, અને આશાએ અપ-અને તે યમથી ક્ષોભ આય છે.

આપતું વિહરણ પશુ ક્ષોભજનક છે, આપતું વિહરણ-અર્થોત્ત વેણુવાદનાદિ પૂર્વક જે ચરણ તે-પશુ ક્ષોભજનક છે, ત્રિભંગલક્ષિતસ્વરૂપે વિહરણમ્ । ત્રયગમનસામયિક વેણુવાદનાદિએ શ્રીસ્વામિનીનિગ્ધ અન્તઃસ્થિત ભગવદીય રસને તદાકારથી આપ બહિઃ સ્થાપિ-પ્રકટ કરે-

છો ત્યારે વેણુનિનાદશવણે શ્રીશોભીજનને પુલકાદિ થાય છે અર્થોત્ત વિશેષે હરણ-રસનું બહિઃસ્થાપન-જેથી એવું ત્રિભંગલક્ષિતાદિક વિહરણ સ્વરૂપ હોય છે તે પશુ ક્ષોભજનક છે.

પૂર્વે અમે ક્યાત તે વિહરણ પશુ સમ્પ્રતિ ક્ષોભજનક છે, પૂર્વે અમે આપના વિહરણનું ક્યાન કરતાં ત્યારે તે ક્યાન જ મંગલનું-વલ્લક્ષણ શુભકલનું-ક્યાનમદ્ભલમ્ । દાન કરતું, તે આપનું ક્યાનમંગલ પશુ વિહરણ ઇદાની ક્ષોભજનક છે, ભગવાનની અન્તઃસ્થિતિનું જ્ઞાન અમને-શ્રીશોભીજનને-નથી, તેથી અન્તઃપદનો પ્રયોગ ક્યો નથી, યવપિ “જે” પદનો સમ્બન્ધ સર્વજન જ છે અને તેથી પ્રથમતઃ જ તે પદની ઉક્તિ લેખિત જ હતી, તથાપિ અન્ય કાપટ્ય તો માયાએ પશુ કરે છે અને ક્યાનમંગલે ક્ષોભ તો સ્વરૂપતઃ આપ જ કરે છે તેથી મુખ્યતઃ તે પદનું સંજિધાને કથન અત્ર જ કર્યું એમ રૂપસમ્બન્ધમાં પ્રદર્શનમ્ પ્રેમવીક્ષણમ્ વિહરણમ્ અને જ્ઞાનનદ્ભલમ્ એ ચતુષ્ટય ક્ષોભક કથ્યું.

હવે નામસમ્બન્ધ ક્ષોભક કથનું અર્થોત્ત ‘રહસિ સંવિદ્’નું અને ‘હૃદિ સ્પૃશ્’નું કથન ‘રહસિ સંવિદઃ યા હૃદિ સ્પૃશ્’ પદે કથે છે કે રહસ્યમાં-રહસિ સંચિત્તો એકાન્તમાં-જ્ઞાનરૂપ ભગવદ્ગ્રહ સંવિદ્ યદ્વા શાસ્ત્રજનિત બન્ધન-યા હૃદિ સ્પૃશ્ઃ । ઘણિજ્ઞાનરૂપ જ્ઞાન જ સંવિદ્ અને તત્ર પશુ જે હૃદિ સ્પૃશ્-હૃદયગામિની વાણી યદ્વા કેવલ નાયકાનુકૂલ જ નહિ પરન્તુ અસ્મદનુકૂલ જ બન્ધસંવિદ્ છે વાણી તે સર્વસુખકેતુ હોય છે, તથાપિ આપ જ્યારે વચ્ચના કરે છે ત્યારે તો તે રહસિ સંવિદ્ અને હૃદિ સ્પૃશ્ ઉભયે ક્ષોભને જ ઉત્પન્ન કરે છે. આ અર્ગ સર્વાનુભવસિદ્ધ છે એમ “હિ” પદે કથે છે. (૧૦)

આમાસ. ચરણ મ્લેકે રાગસીતુ વચન કથે છે.

ચલસિ યદ્ વ્રજાચ્ ચારયન્ પશુન્ નલિનમુન્દરં નાથ તે પદમ્ ।

ચિલ્લત્વનાદુરઃ સીદતીતિ નઃ કલિલતાં મનઃ કાન્ત ગચ્છતિ ॥ ૧૧ ॥

આપનું સ્વાસ્થ્ય સતે પશુ સ્નેહવશાત્ અમને તો ‘જાતિસ્નેહઃ પાપતંકી’ ન્યાયે ભવદ્વિપચિણ્વી ખેદબુદ્ધિ થાય છે, અને અમને ખેદ સતે પશુ આપ-ને તો અસ્મદ્વિપચિણ્વી કાંઈપણ-ખેદબુદ્ધિ થતી નથી એ પ્રકારને બાળે ત્રાસવિરોધકથે છે કે, આપ વ્રજમાંથી, ન્યારે પશુઓને અસવતા ચલન કરે છે ત્યારે નલિનની અપેક્ષાએ પશુ સુન્દર આપનું

કામલ પદ હે નાથ માર્ગમાં સ્થિત શિલતુણાંકુરે-તામસ શિલે પાપાણુ-સાન્નિધ્યે તુણુ
 અને રાજસ દર્શાદિના અંકુરે અથવા શિલારૂપે ન વૃણુ તે શિલતુણુ અર્થોત્ કદિનં
 તુણુ તે શિલતુણુના અતિપરુષ તીક્ષ્ણ અંકુરે કલેશને પ્રાપ્ત કરે છે, વસ્તુતઃ તો
 કલેશ પ્રાપ્ત કરતું નથી જ તથાપિ, હે કાન્ત હે ભાત રૂ અમારું મન એમ કલિલતાને પ્રાપ્ત
 કરે છે, જગત્ પદે પ્રાતઃકાલથી જ આરમ્ભીને ખેદ થાય છે એમ મૂચ્યન્તુ, આપનું
 ચલન થાય છે તેથી જ ખેદ થાય છે તેથી પ્રથમેતઃ ચલસિ પદ જ કર્યું, આપન
 ચલનનું પણ કારણ 'પશુચારણુ' છે એમ કથીને પશુચારણુકાર્યાર્થે પણ 'ચલન' ભગ-
 વાનને જ અભીષ્ટ છે, પરન્તુ ભગવાનના નલિનસુન્દર પદને તે તે ચલન અભીષ્ટ નથી,
 કારણ કે વસ્તુતઃ તો આપના ચરણારવિન્દ અસ્મત્સ્થાન તથાજને કુન્ત પણ ગમન
 કરતાં નથી, તેમને તો અસ્મત્સ્થાન જ અભીષ્ટ છે, તથાપિ આપ જ પ્રભાકરે તે
 ચરણારવિન્દને ચલાવા છો, કિંચ પ્રજન્નિત ગાયો ચરણુમાં લઈ જવામાં આવે
 છે, તત્ત્વ તેમનું ચારણુ ઝલુમાર્ગગમને થઈ શકતું નથી, અને તેથી તેમના ચારણુર્થ
 અમાગે પણ આપે ગમન કરવું પડે છે તેથી, આપ પ્રજામાંથી ચાલન કરો છો
 તેથી, તેમ જ આપના નલિનસુન્દર ચરણારવિન્દને અવસાદ થાય છે તેથી પણ, અમારું
 મન કલિલ થાય છે, ભૂમ્યાદિના અનુગ્રહાર્થે આપ પાદુકાધારણુ પણ કરતા નથી
 અને પાદ્યનુ તો ચર્મ જ પરિધેય નથી, ભૂમ્યાદિના અનુગ્રહ કરણીય છે અને પાદ્યનું
 ચર્મ પરિધેય નથી, તેથી ચર્મપરિધાનમાં ભૂમ્યાવનુગ્રહ અને પાદ્યચર્મપરિધેયતા
 એમ હેતુબ્ધ છે, અને પાદુકાધારણુ ન કરવામાં ભૂમ્યાવનુગ્રહ એક જ હેતુ છે,
 અર્થાત્ ભૂમ્યાવનુગ્રહ કરણીય છે તેથી પાદુકાગ્રહણુ કરતા નથી અને ભૂમ્યાવનુગ્રહ
 કરણીય છે તેથી અને પાદ્યનુ ચર્મ અપારધેય છે તેથી એમ હેતુબ્ધથી આપ
 ચર્મચારણુ કરતા નથી, યદા ચર્મપરિધાનનુ જ ઉપપાદન કર્યું છે, તેથી ચર્મમયી
 પાદુકા તો ધરતા જ નથી, પરન્તુ કાષ્ઠમયી પાદુકાનુ તો ગ્રહણુ પણ કરે છે,
 તથાપિ કાષ્ઠમયી પાદુકાએ પદદ્વર ગમન સમ્ભવતું નથી, તેથી અત્ર પાદુકાનું
 ગ્રહણુ નથી એમ જાણવું, ઈત્યાદિનિવૃત્તયર્થે અપેક્ષિત કુકુમાદિવ્યવધાને
 વક્ષોગ્નનુગ્રહ અન્યથા થઈ જતો નથી તેમ આવરગદ પાદુકાદિવ્યવધાને કાંઈ
 ભૂમ્યાવનુગ્રહ અન્યથા થઈ જતો નથી, તેથી નુરુચિએ તાત્પર્યોન્નતર પણ કહે છે કે
 પાદ્યનું ચર્મ પરિધેય નથી, નટ્ય નવ જ છવ ભગવાને પાદ્ય છે અને તેમના
 ચર્મના પરિધાને તો તન્મારણુ જણે અનુસ્રાવ થાય છે, તેથી પાદ્યચર્મપરિધાન
 તો કદાપિ કરતા જ નથી આથી એમ નિષ્પ્રત્ન થાય છે કે ચર્મપરિધાનાભાવ
 ઉપપાદિત ક્યો તેથી કદાચિત્ કાષ્ઠમયી પાદુકાનુંક્રોતિ ધારણુ કરે પણ છે, અને
 તેથી જ મહાસેવ્ય સ્વરૂપમાં શ્રીમન્મદનમોહનલાલજીના ચરણારવિન્દમાં પાદુકાનાં
 દર્શન મત્યક્ષ થાય છે, આવશ્યક વ્યવધાને કાંઈ ભૂમ્યાદિવિપયક અનુગ્રહ અન્યથા
 થઈ જતો નથી એમ તો અનુપદ જ કર્યું, તેથી આપ સર્વદા મોહ્યી વિના અને
 પ્રાયઃ પાદુકા વિના જ ચલન કરો છો, અને તેથી આપનું નલિનસુન્દર પદ જ

શિલ્પવૃત્તાંકુરે અવસ્થાદને પ્રાપ્ત કરે છે, આપનું ચરણ નલિન છે, અને નલિન જલજ છે, તેથી સરસ્વાદિરૂપ ઉત્પત્તિસ્થાન જલમાં જ સ્થિતિ કરવાને તે યોગ્ય છે, તેથી આપનું ચરણનલિન આલનને યોગ્ય નથી, અને તેથી ત્રજમાં જ તે સ્થાપનીય છે એમ અત્ર આશય છે, કદાપિ તેનું આલન થાય તદાપિ નીરસ ઉદ્ભૂત જલમાં તત્સ્થાપન તો સર્વથા ઉચિત નથી, કારણ કે તેમ તે શોભતું જ નથી, તેથી પક્ષાન્તર કહે છે કે જલપૂર્ણમાં અર્થોત્પાદનમાં જ સ્થિતિ કરવાને તે યોગ્ય છે, સરોજ હોવાથી પૂર્ણ સરમાં જ તે નલિન સ્થિતિ કરવાને યોગ્ય છે, અથવા જમ સ્વસ્થાનથી ઉદ્ભૂત નલિન જલપૂર્ણ ઘટાદિમાં સ્થિતિ કરે છે તેમ સ્વસ્થાનથી ઉદ્ભૂત આપનું ચરણનલિન જલપૂર્ણ-રસપૂર્ણ-કુચકલ્પશાદિમાં સ્થિતિ કરે છે.

અન અર્થાન્તર પણ છે, વસ્તુતઃ તો આપનું ચરણારવિન્દ નલિનથી પૂણ સુન્દર છે, તેથી તે પદ લક્ષ્મીમાં વા અમારામાં જ સ્થિતિ અર્થાન્તર કરવાને યોગ્ય છે, નલિનની સ્થિતિ સરમાં વા જલપૂર્ણ ઘટાદિમાં એમ દ્વિધા જ સમ્ભવે છે, તેથી જમ સરમાં નલિન સ્થિતિ કરે છે તેમ જલસ્થાનીય લક્ષ્મીમાં આપનું ચરણારવિન્દ સ્થિતિ કરવાને યોગ્ય છે, કારણ કે નલિનનું સ્થાન જલ છે તેમ ચરણનું સ્થાન સ્વકીયા લક્ષ્મી છે, ઉદ્ભૂત નલિન જમ કદાચિત જલપૂર્ણ ઘટાદિમાં પણ સ્થિતિ કરવાને યોગ્ય છે તેમ અત્ર પાત્રસ્થાનીય શ્રીગોપીજન છે, કારણ કે તે પરકીયા છે, સ્વકીયાપક્ષથી લક્ષ્મીમાં જ ચરણનલિનની સ્થિતિ યુક્ત છે તથાપિ કદાચિત સ્વસ્થાનથી ઉદ્ભૂત નલિનની સ્થિતિ જલપૂર્ણ ઘટાદિમાં પણ યુક્ત છે તેમ કદાચિત સ્વકીયા લક્ષ્મીમાંથી ઉદ્ભૂત આપનું ચરણારવિન્દ જલપૂર્ણઘટાદિરૂપ પરકીયા શ્રીગોપીમાં વિરોજમાન થાય એ પણ યુક્ત જ છે, પરન્તુ લક્ષ્મીમાં કે અમારામાં સ્થિતિ કરવાને યોગ્ય આપનું નલિનાધિકસુન્દર ચરણ ચરણ્યમાં શિલ્પવૃત્તાંકુરે અવસન કરવું તો સર્વથા યુક્ત નથી, “નાય” સમ્બોધનથી અત્ર પરચારણ અર્થમાં આપના નિયોજ્ય પણ બહુ જ છે, તથાપિ આપ સ્વતઃ જ ગમન કરે છે એમ નૂચન કર્યું, વનમાં તો પર્વતરૂપા અરણ્યરૂપા અને કંચરૂપા એમ ત્રિવિધા ભૂમિ છે, તત્ર ક્રમશઃ એકેકમાં શિલ્પવૃત્તાંકુર ત્રયમાંથી એકેક જ હોય છે અથવા સર્વ જ સર્વત્ર હોય છે તેથી આપનું ચરણારવિન્દ અવસન થાય છે, અર્થોત્ આપના ચરણારવિન્દને કણ્ઠક લાગે છે ત્યારે આપ ચલન પણ કરી શકતા નથી અને દિશિતકોલ આપે એકત્ર-કોષ્ઠક સ્થલ-સ્થિતિ પણ કરવી પડે છે, શ્રીગોપીજનના ભાવના અનુભાવે તેમણે આ પ્રકારે વનલીલાસાન કર્યું એ યુક્ત જ છે, આપને જ્યાં કણ્ઠક લાગે છે, આપનાથી ચલન પણ થઈ શકતું નથી, આપે એકત્ર સ્થિતિ કરવી પડે છે, ત્યારે અમને અમારા મનમાં કલિલંતા વા ચિન્તા થાય છે કે અમે સ્વયં તત્ર જઈએ અને સ્વહૃદયમાં જ તે પદને સ્થાપી લઈએ, અથવા મનઃક્રાન્ત એમ સમસ્ત પદ છે, અને તેથી હે મનઃક્રાન્ત, અમારું મન રાખ્યું પણ રહી શકતું નથી, આ પક્ષમાં ‘મનઃપદ્મ’ આદિત્તિ જાણવી.

‘પાલ્યાનાં ચર્મ ચ ન પારિધેયમ્’ ઉપરિ સ્વતન્ત્ર.

‘ભૂમ્યાદિના અનુગ્રહાર્થ’ પાદુકાપરિધાન નહિ કરીને શ્રીચરણારવિન્દને અવસાદ-મમ-કેમ સમ્પાદિ છે? યથાપિ પાદુકાપરિધાનમાં ચરણના અને ભૂમિના ‘મધ્યમાં અન્તરાલ સમ્ભવે અને પાદુકાવ્યવહિત જ ચરણનો ભૂમિને સ્પર્શ અવાધી ભૂમિ પ્રતિ અનુગ્રહ સિદ્ધ પણ થાય, તથાપિ વ્યવધાયકાન્તરે અનુગ્રહ સિદ્ધ થઈ શકે, કારણ કે શ્રીકૃત્તુમલિતપદના સ્પર્શે પણ હૃદયમાં તે પ્રકારનું સુખ સ્વાનુભવસિદ્ધ છે, તેથી આપ પાદુકા નહિ ધરીને શે અર્થે થમ પ્રાપ્ત કરે છે? તેથી અમારા હૃદયની હલિનના જાણીને ચરણારવિન્દમાં થમાભાવાર્થ અને ભૂમ્યનુગ્રહાર્થ પણ સમીક્ષિતું જ પરિધાન કુંકુમવત્ કેમ નથી કરતા?’ આ પ્રકારે આશંકીને પત્તાના ચર્મ ચ ઇત્યાદિ આજ્ઞા શ્રીમદ્ધર્મચરણ કરે છે, ‘જવા ગાગ્રે મલિન્ધ્ર’ પાલ્યથી તે ગવાદિ તો સર્વે ભાવે પાલ્ય જ છે, અને પાલન પણ જીવનાનું જ થટે, તેથી પાલ્યના ‘અર્મના’ પરિધાને તો તે પાલ્ય ગવાદિ મૃત્યુમાથી અપાલિત રહે, તેથી પાલ્યનું તો અર્મ ન જ પરિધરાય, અન્યના અર્મને તો ચરણસમ્પાદની યોગ્યતા જ નથી, તેથી અપરિધાન જ એમ અર્થ છે, કિંચ અર્મના સમ્પાદ ચરણને થતાં ચરણભક્તિરસે આલોહિત તુલુભક્ષણે જનિત પરમાનન્દ પણ ન થાય, અને તેટલે અર્થે અપાલિતત્વ પ્રાપ્ત થઈ જાય, તેથી પાલ્યોના ‘અર્મનું’ પરિધાન અનુચિત છે એમ માય છે, આથી જ ‘તુલ્યગુણગુણ’માં તુલ્ય પદ શ્રીસ્વામિનીએ કહ્યું, ઇતિ દિઃ. (૧૧)

એમ અત્રપર્યન્ત સપ્તવિધ ગ્રન્થપૂર્ણાં અને તેથી પણ પૂર્વે ચતુર્વિધ ગ્રન્થપૂર્ણાં નિરૂપણ કર્યું, અતઃપર તે અગ્રવર્તી જ પદ

આમાસ। નિરૂપાય છે, તત્ર પ્રથમ રાજસતામર્શનુ-વચન છે, તે અન્યપૂર્વા બહિર્ગમન કરીને ભગવદર્શન કરવાને અશક્ય

છે, પાલ્યાદિના અનુગ્રહ અન્યપૂર્વા દિવસે વનમાં ગમન કરવાને અશક્ય છે, તેથી ન્યાયે સંધ્યાસમયે ભગવાન આગમન કરે છે ત્યાં ભગવદ્દર્શન કરીને તેમને કામ થાય છે, દિવસે પ્રયોજન ન હોવાથી તેમને કામભાવનું સમ્પાદન નથી પરન્તુ ગુણજાને જ તેમનું રમણ સમ્પાદ થઈ રહે છે, અને રાત્રિએ તો નિર્જ રમણ કર્તવ્ય છે તેથી સંધ્યાસમયે તેમને પ્રભુ રમણપ્રયોગી કામભાવનું સમ્પાદન કરે છે, અને તેથી રત્નગુણ અને સત્વગુણે બન્ધપ્રાર્થના અને અધરામૃતપ્રાર્થના પણ તેઓ કરે છે, અનન્યપૂર્વાનો તો કામ નિત્ય જ છે, અનન્યપૂર્વા તો અંધિવાદિના જ છે તેથી તેમને પતિકૃત પ્રતિબન્ધ નથી, તેથી તેઓ તો દિવસે પણ વનમાં ગમન કરી શકે છે અને રાત્રિએ તો શ્રીયશોદાણનાં આજ્ઞાથી ભગવત્સમીપગમન સિદ્ધ જ છે, તેથી તેમનું રમણ તો અહીંનશ જ સમ્ભવે છે, અને તેથી તેમનો રમણહૃદયુત કામ પણ દિવસે અને રાત્રિએ પણ એમ નિત્ય વા સાવદિષ્ટ છે, અનન્યપૂર્વાનું તો રમણ દિવસે પણ સમ્ભવે છે તેથી તેમનો રમણપ્રયોગી કામ પણ નિત્ય જ છે, અનન્યપૂર્વા અત્રિકુમારવત્ અન્યા પણ છે, તથાપિ તેઓ વસ્તુતઃ અનન્યપૂર્વા જ છે એમ જાણવું, તેથી અત્રિકુમારનું રમણ વિવાહિતાન્યાયે રાત્રિએ જ થાય છે, અને તેથી પૂર્વોક્તથી વિરોધ

નથી, અત્ર સત્વાદિ બેદ એક જ ગોપીમાં સંમયબેદે બહુધા થઈ શકે છે તેથી અગ્નિશ્લોકદ્વયોક્ત પ્રાર્થના એક જ ગોપીની પણ સંભવ છે એ આશયથી 'તેષાં અન્ધપ્રાર્થના' એમ કથન કર્યું, અર્થાત્ કામદાનલીલાસ્મરણે ઉદ્દ્યુક્ત કામથી તે ગોપી અન્ધપ્રાર્થના અને અધરામૃતપ્રાર્થના પણ કરે છે, પરન્તુ અનન્યપૂર્વોના તો કામ નિત્ય જ છે તેથી તેમણે કામદાનની ઉક્તિ વિના જ 'વજ્રજનાત્તેદન' અને 'પ્રગતદોહનામ' એમ શ્લોકદ્વયે અન્ધપ્રાર્થના અને 'મૃત્યુવા ગિરા' શ્લોકે અધરામૃતની પ્રાર્થના કરી, અનન્ય-પૂર્વોના કામ નિત્ય છે તેથી તેમના પ્રસંગમાં કામદાનનું કથન નથી, પરન્તુ આ અનન્યપૂર્વોના તો કામ સંન્યાસમયે ભગવદ્દશને પ્રભુસમ્પાદિત છે તેથી તદુક્ત 'દિનપરિક્ષયે' શ્લોકમાં કામદાનનું સ્પષ્ટ કથન છે અને તદનન્તર 'પ્રગતકામદ' શ્લોકમાં રક્ષેણુણે અન્ધપ્રાર્થનાનું અને 'મૃતવર્ષને' શ્લોકમાં સત્ત્વગુણે અધરામૃતપ્રાર્થનાનું કથન વિશદ છે.

દિનપરિક્ષયે નીલકુન્તલેર્વનરુહાનનં વિશ્વદાટતમ્ ।

ધનરજસ્વલં દર્શયન્ મુહુર્મનસિ નઃ સ્મરં વીર ચચ્છસિ ॥૧૨॥

સંન્યાસકાલવાચક 'દિનપરિક્ષયે' પદ પ્રયોજને તમ દિનનો પરિક્ષય કથ્યો, તેથી સંયોજિતે અનન્યપૂર્વ ગોપીએ દિન પ્રતિ સ્વદેષ દિનપરિક્ષયે । જણાવ્યો, હવે દેવ દિનનો પરિક્ષય થઈ ગયો, સંન્યાસકાલ થયો, આ રામય રક્ષેણુણો છે, કામનો આ કાલ છે, સંન્યાસમયે દિનપરિક્ષયે રાજસ દોકનાદિવિપત્તય છે અને સંન્યાસમય તામસ કામનો પણ ઉદ્દ્યોધક છે, તેથી એ કાલ રાજસતામસ છે, અને તત્કાલીન લીલાનું કથન આ અનન્યપૂર્વો કરે છે તેથી ૨ । અનન્યપૂર્વો ગોપી પણ રાજસતામસ છે એમ મિદ્ધ થયું.

ભગવાનના નીલકુન્તલ અમરવત રસબોધક છે, જે સુખકમલલાવણ્યામૃતનું પાન કરે છે તે નીલકુન્તલ અમરવત રસબોધક થાય છે એ યુક્ત નાલકુન્તલેર્વનરુહાનનં છે, અને તેથી તેવા નીલકુન્તલે આવૃત વનકમલવત્ શ્રીમુખને વિશ્વદાટતમ્ । ધારણ કરતા આપ છે 'ધાર' આપના મનને સ્મરણ-કામનું-દાન કરે છે, સંન્યાસકાલે નીલવર્ણે આવૃત વનરુદ્ધ નીલપ્રભાગ્યાસ થઈ જાય છે, અને અત્ર પણ 'નીલકુન્તલેર્વનરુહાનનં વિશ્વદાટતમ્' અરણ્યમાં નીલકુન્તલના અને વનરુદ્ધના કથને આપના શ્રીમુખની આભા-કાન્તિ-કુવલયસદૃશિ છે એમ જણાય છે, અર્થાત્ સંન્યાસકાલમાં આપના અધરમાં અને નયનમાં પણ અરણ્યમાની પ્રતીતિ નથી, અને તેથી જેમ પૂર્વ સંકુચિત કુવલય અન્દમાના દર્શને ઉત્તરોત્તર અધિકાધિક વિકસે છે તેમ અત્ર પણ અનન્યપૂર્વો સ્વામિનીરૂપ પ્રિયાના મુખેન્દુદર્શને પૂર્વસંકુચિત ભગવન્સુખકુવલય ઉત્તરોત્તર અધિકાધિક વિકસે છે એમ જણાય છે, અને તેથી પ્રિયની સર્વસ્વામિની વિષે આસક્તિ સ્થિત થાય છે, અને તેથી જ, અર્થાત્ આસક્તિથી, 'જલપ્રદ ત્યજ્યને' અત્ર વનરુદ્ધાનનું 'વન' પદ

પ્રયોજ્યું. યદપિ વનથી ભુગવાનું આગમન યદ્યુ છે, તથાપિ ક્ષેત્રદ્રમણ્યું પુનઃ વનમાં પ્રવેશ કરશે અને તેથી આપતું વનસ્થત્વ જ સંમ્પન્ન કર્યું, અર્થાત્ વનમાં હવેલયની જે અવસ્થા હોય છે તે અવસ્થા જણાવવાને તે તે ધર્મોને પારણ કરત. જ સુખનું દર્શન કરાવે છે એમ અત્ર દેવનિ છે.

ધને અર્થાત્ ગોધને આપનું શ્રીમુખ રજસ્વલ છે આપ ગોધનના રજથી યુક્ત વનરુહાનનનું પ્રદર્શન મુઠ્ઠા વારંવાર કરાવે છે, આપ માર્ગના ધનરજસ્વલે દર્શયન મુઠ્ઠાઃ । મધ્યમાં ગમન કરે છે, અને ઉભયતઃ સ્થિતતા ગોપીને પયોધે દેખે છે અને તેથી શ્રીમુખનું પ્રદર્શન વારંવાર થાય છે, અથવા અથે ગમન કરતાંકરતાં પણ આપ પુનઃપુનઃ શ્રીમુખની પરાવૃત્તિ કરીને તેમને દેખે છે, તેથી પણ આપના શ્રીમુખનું પ્રદર્શન મુઠ્ઠા-વારંવાર-થાય છે.

તાદૃશ દર્શન પણ નિજ અપેક્ષાનું સાપક છે તેથી તે સ્મરજનક છે, નિરંતર દર્શને તો તત્ત્વ જ રસનું આસ્વાદન થઈ જતાં સ્મરની મનસિ નઃ સ્મરે ઉત્પત્તિને અવસર જ ન રહે, તેથી વારંવાર શ્રીમુખનું પ્રદર્શન સ્મરશગિનું સન્ધુક્ષણ જ જાણે થાય છે, તાદરા સ્મરશગિન-સન્ધુક્ષણ વારંવારપ્રદર્શન કરાવીને તે સ્મરશગિના પૂરણાર્થ અથવા નિરાકરણાર્થ તો આપે શ્રદ્ધ અવશ્ય કર્તવ્ય છે એમ કોર પટે આ અન્યપૂર્વ શ્રીગોપીજન સૂચન કરે છે, આપનું શ્રીમુખ ગોધને રજસ્વલ છે તેથી જે શ્રમનું તે સૂચન કરે છે તે આપના શ્રમની નિવૃત્તિ તો અમારે જ કર્તવ્ય છે. અમારા વિના આપનો તે શ્રમ નિવૃત્ત થાય તેમ નથી, આપનું શ્રીમુખ વનરુહાનન છે, તેથી વનમાં જ એ સર્વથા ભોગ્ય છે, તેથી અન્ન-વનમાં-જ આપનું સમાગમન છે, “વનદહાનને” પટે “શુદ્ધમાં રતિદાન કરીશ” એ પણ વ્યાવૃત્ત યદ્યુ ગયો, બલાત્કારે શ્રીમુખની તે જ અવસ્થા આપ સ્થાપે છે એમ વિવ્રવ પટે સૂચન કર્યું.

એ આપ શ્રીમુખનું સમ્માર્જન કરીને સમાગમન કરે ત્યારે તો સમ્પ્રદ પ્રસન્ન શ્રીમુખનાં દર્શનથી વિકલ્પે જ્ઞાન પણ થાય, આપનું શ્રીમુખ સિદ્ધાવલોકન. ભક્ત્યાત્મક છે, તેથી ભક્ત્યાત્મક શ્રીમુખમાં સ્નેહરસાનુભવ જ થાય, પરંતુ આપનું શ્રીમુખ તો ગોધનસમખંધિ રજે રજસ્વલ છે, તેથી જ્ઞાન વા લક્ષિ ન થતાં કામ જ પ્રકટે થાય છે, ક્રોધ પણ થતો નથી, જેમ જ્ઞાન ધરીને તત્ત્વિયત અત્ર ભોગાર્થ અપોય છે તેમ આપ શ્રીમુખરૂપ પાત્ર લક્ષ તેમજરીને તત્ત્વ કામાત્મા રસ અમારા મનમાં સ્થાપો છો, તેથી આપનું તાદૃશ તે શ્રીમુખપારણ કામદાનમાં ઉત્તુ છે, મન્દ્યાસમયે આપે કામનું જ દાન ભોગ્ય અમને કર્યું તેથી ભોગ જ કરણીય છે, આ કામ પણ આગનુક છે, આપે જ સમ્પાદિત છે, તેથી તેનું પૂરણ અન્યે શક્ય નથી, ભોગાતિરિક્ત આધ્યાસનાદિ પ્રકારા-તરે કોઈ આપે સમ્પાદિત કામનું પૂરણ યદ્યુ શકે જ નહિ, તેથી આગનુક-આપે સમ્પાદિત-કામનું પૂરણ ભોગપ્રકારે આપે જ કર્તવ્ય છે. (૧૨)

તેથી પહેલું ઉત્તમ અનન્યપૂર્વો અનન્યપૂર્વોવત્ 'પ્રણતકામદં' શ્લોકે નિર્ણય સ્તનોપરિ ભગવચ્ચરણધારણુ પ્રાર્થે છે, અને તેથી જ અત્ર પૌનરુક્ત્ય નંથી, આમાત્ત । 'પ્રણતદેહિનાં' શ્લોકની વક્ત્રી અનન્યપૂર્વો છે, અને અત્ર 'પ્રણતકામદં' શ્લોકની વક્ત્રી તો અનન્યપૂર્વો છે એમ વક્ત્રીને ભેદ છે તેથી જ અને પૌનરુક્ત્ય નથી, પરંતુ પૂર્વ 'પ્રણતદેહિનામ્' શ્લોકની અપેક્ષાએ અત્ર 'પ્રણતકામદં' શ્લોકમાં ઉક્ત ચરણનું માહાત્મ્ય અધિક છે, કારણ કે અત્ર વણ્યમાન આ ચરણ-પંકજ ગુણાધાયક છે, અને પૂર્વે 'પ્રણતદેહિનાં' શ્લોકમાં વર્ણિત ચરણપંકજ તો કેવલ દોષાનિવર્તક જ છે.

પ્રણતકામદં પદ્મજાનિતં ધરણમણદનં ધ્યેયમાપદિ ।

ચરણપદ્મજં ચન્તમં ચ તે રમણ નઃ સ્તનેષ્વપર્યાધિહન્ ॥૧૩॥

હે " રમણ " હે રતિકર્તા, અમારા સ્તનને વિષે આપનું ચરણપંકજ અર્પો, 'આધિહન્' વા 'આર્તિહન્' સમ્યોધને તત્ર પ્રયોજન કયે છે કે રમણ નઃ સ્તને- હે આધિહન્ રમણ, આપે અમારો આધિરૂપ હૃદયતાપ અને અપર્યાધિહન્ । હે આર્તિહન્, આપે આર્તિરૂપ ચિન્તા નિવારણીય જ છે, દંટોપકારે જ અમારો હૃદયતાપ જશે, પંકજનો તાપનિવૃત્તિરૂપ ઉપકાર દય-પ્રત્યક્ષ જ-છે, અને આપનું ચરણ પંકજ છે તેથી દંટોપકાર ચરણપંકજે જ અમારો તાપ નિવૃત્ત થયે, હૃદયસ્થ તાપની અને ચિન્તાની દંટોપકાર, ચરણ-પંકજે જ નિવૃત્તિ કરણીય છે, તેથી આપ અમારા સ્તન ઉપર આપનું દંટોપકાર ચરણપંકજ સ્થાપો, અમે હૃદયમાં સ્થાપિત તે ચરણપંકજનું હૃદયથી ખડિઃ સમાગમન કરી શકાતું નથી, તેથી આપે સ્વતઃ જ તે ચરણપંકજ ખડિરસ્થાપનીય છે, તાપ-નિવૃત્તિરૂપ ઉપકાર પંકજમાં પ્રત્યક્ષ દય છે અને આપનું ચરણપંકજ પણ પંકજ હોવાથી તાપનિવૃત્તિરૂપ દંટોપકાર કરવાને સમર્થ છે, અને યદપિ તાદૃશ ચરણ-પંકજ પણ અમારા હૃદયમાં જ સ્થાપિત છે તથાપિ તે ચરણપંકજ તો હૃદયાન્ત-સ્થાપિત હોવાથી તેનું ખડિરસમાગમન કરી શકાતું નથી, તેથી આપે જ દંટોપકાર ચરણપંકજનું ખડિઃસ્થાપન કરીને હૃદયસ્થ તાપ અને ચિન્તા નિવારણીય છે.

જેમ ભગવાનમાં પદ્મ ગુણ છે તેમ ભગવાનના ચરણપંકજમાં પણ પદ્મ ગુણ છે, તેથી ભગવચ્ચરણપંકજમાં પદ્મ ગુણ કયતાં પ્રથમ ઐશ્વર્યગુણને પ્રણતકામદમ । 'પ્રણતકામદ' પદે કયે છે, પ્રકર્ષેનિત એવા જે પ્રણત અનન્યચરણ-અન્યાશયરહિત-તેવા પ્રણતને આપનું ચરણપંકજ કામદ-અભિલષિતાર્થદાતૃ-છે, અન્યાશયરહિત અનન્યચરણ પ્રણતના અભિલષિત કામનું દાન આપનું ચરણપંકજ કરે છે, ઈશ્વર જ તથાવિધ પ્રણતકામદ છે, તેથી 'પ્રણત-કામદ' પદે ચરણપંકજનું અભિલષિતાર્થદાતૃ ઐશ્વર્ય નિરૂપ્યું, ઈશ્વરના મનમાં દાતવ્યત્વે ઉપસ્થિત તત્ત્વ કામનું પણ મહણ સ્તબ્ધ હોવા કરી શકતા નથી તેથી પ્રણતત્ત્વ કથ્યું, જેમ ઈશ્વર કામદ છે તેમ યદપિ ભગવાનનું ચરણપંકજ પણ કામદ છે, તથાપિ જે હોવા સ્તબ્ધ છે તેમના અભિલષિતાર્થ કામને ચરણપંકજ પ્રદનું નથી,

પરંતુ જેઓ અન્યાયચરણિત અનન્યચરણુ હોઈને ભગવચ્ચરણુપંકજને પ્રકર્ષે નમે છે તે પ્રણતના જ કામનું ચરણુપંકજ દેરે છે, તેથી ચરણુપંકજના કામદવર્મા પણ અપેક્ષિત પ્રણતત્વ અર્થાત્ અસ્તબ્ધત્વ 'પ્રણત' પદાવયવે કશ્યું, યથાપિ ભગવાન અને તેથી ભગવચ્ચરણુ પણ સ્વાભાવિકેશ્વરવશાત્ કામદ છે તથાપિ દાતવ્ય કામનું અભિલપિતાર્થ નું-પણુ ત્રહણુ સ્તબ્ધ છવે અશક્ય છે, દાતવ્ય કામનું-અભિલપિતાર્થ નું-ત્રહણુ કરવાને પણ સ્તબ્ધતાના ત્યાગપૂર્વક અનન્યાયચરુપ પ્રણતત્વની અપેક્ષા છે, તેથી કામદ પદમાં પ્રણત અવયવ પ્રયોજ્યું.

પદ્મજ ને બ્રહ્મા તેની માર્થનાએ જ આપના ચરણુપંકજનું અન્ આગમન થયું. બ્રહ્મા આપના ચરણુપંકજને ધર્મભુદ્ધિએ જ પૂજે છે, શ્રીગીતી-પદ્મજાચિંતમ્ । જનવત્ સ્નેહભાવે સેવના કરતા નથી, તેથી 'પદ્મજાચિંત' પદે બ્રહ્મદેવપૂજિત ચરણુપંકજની ધર્મરૂપતા નિરૂપી, બ્રહ્માજીની માથનાથી અન્ આપના ચરણુપંકજનું આગમન થયું એ હેતુથી બ્રહ્મા તે ચરણુપંકજને અર્પે છે, અને તેથી સ્વપ્રાર્થનાએ ભગવચ્ચરણુપંકજગમન બ્રહ્મદેવકૃત ભગવચ્ચરણુપંકજ-દાર્થનામાં હેતુ છે એમ કશ્યું, કારણ કે જેની માર્થનાએ જેનું આગમન થાય તેનું અર્થાન તે દેરે એ યુક્ત જ છે.

“ ધરણિમણ્ડનમ્ ” પદે ચરણુપંકજની કીર્તિરૂપતા કથે છે, આપનું ચરણુપંકજ ધરણીનું અલંકરણરૂપ મણ્ડન છે, તેથી પૃથ્વીના અલંકાર-ધરણિમણ્ડનમ્ । મણ્ડન-આપનું ચરણુપંકજ છે એમ કથીને ચરણુપંકજનું યશ નિરૂપ્યું, અથવા અન્ અલંકારવાચક 'મણ્ડન'પદ પ્રયોજ્યું છે અને અલંકાર તો શાભારૂપ છે તેથી 'ધરણિમણ્ડન' પદે ચરણુપંકજની શ્રીત-શાભાનું-જ નિરૂપણુ કર્યું.

આપનું ચરણુપંકજ આપત્તિમાં પણ હ્યેય છે, તેથી ' જ્યેષ્ઠમાપદિ ’ પદે ચરણુપંકજની શ્રીરૂપતા નિરૂપી, કારણ કે આપદમાં હ્યાન શ્રીમાપ-જ્યેષ્ઠમાપદિ । નું જ થાય છે, શ્રીમાન આપત્તિવારક હોય છે, તેથી આપદમાં શ્રીમાનનું હ્યાન થાય છે, આપનું ચરણુકેમલ પણ આપદમાં હ્યેય છે તેથી આપનું ચરણુપંકજ શ્રીરૂપ છે, અથવા આપદમાં હ્યાન કીર્તિમાનનું જ થાય છે અને આપનું ચરણુપંકજ આપદમાં હ્યેય છે તેથી “ જ્યેષ્ઠમાપદિ ” પદે આપના ચરણુપંકજનું કીર્તિરૂપ યશ નિરૂપ્યું, અર્થાત્ જે “ ધરણિમણ્ડનમ્ ” પદે શ્રીનું ત્રહણુ કરવું હોય તો “ જ્યેષ્ઠમાપદિ ” પદે કીર્તિનું ત્રહણુ કરવું પરંતુ જે “ ધરણિમણ્ડન ” પદે કીર્તિનું ત્રહણુ કરવું હોય તો “ જ્યેષ્ઠમાપદિ ” પદે શ્રીનું ત્રહણુ કરવું, અને એમ “ ધરણિમણ્ડન ” અને “ જ્યેષ્ઠમાપદિ ” વિશેષણપદકથે કીર્તિનું અને શ્રીનું અથવા શ્રીનું અને કીર્તિનું એમ ધર્મદ્વય ત્રહણું.

“ ધરણપદ્મજમ્ ” પદે ચરણુમાં પંકજનું સામ્ય કશ્યું, અને તેથી ધર્મ ચરણુ-ધરણપદ્મજમ્ । પંકજનો સ્વરૂપેતકર્ષ કશ્યો, અર્થાત્ ચરણુપંકજ પદ ઉત્કૃષ્ટ-ધર્મસ્વરૂપવાચક છે.

આપનું ચરણપદ્મ “ગન્તમમ્” અર્થે કલ્યાણરૂપ છે, ચરણપદ્મના શાન્તમ-
ત્વે જ્ઞાનરૂપતા કથી, કારણ કે જ્ઞાન કલ્યાણરૂપ છે, અને
ગન્તમમ્ । તે કલ્યાણરૂપ જ્ઞાન પણ આપને જ અને તેથી આપના ચરણ-
પદ્મનો પણ એક ધર્મ છે.

‘જાતિનુ’ સમ્બોધનથી વેરાગ્યનું કથન કર્યું, અને ‘તે ચરણક્રમમ્’ એમ
સમ્બોધનું નિરૂપણ કર્યું, તેથી ચરણપદ્મ વેરાગ્યયુક્ત
ને । છે એમ સમજ્યું, કારણ કે ધૃતર પદાર્થમાત્ર ત્યજીને વેરાગ્ય-
પૂર્વક ચરણપદ્મ આપનો સમ્બન્ધ કરે છે એટલું જ નહિ

પરંતુ સ્વકીયને પણ આપનો સમ્બન્ધ કરાવે છે, ઇશની પ્રાપ્તિ અને અનિશની
નિવૃત્તિ સર્વને જ અપેક્ષિત છે તેથી ‘ગ્મણ’ સમ્બોધને પ્રભુની ઇશપ્રાપ્તતા અને
“આર્તિહનુ” પદે પ્રભુની અનિશનિવારકતા કથી, તેથી એમ નિબંધ થયું કે પ્રભુ
ઇશપ્રાપ્ત રમણ છે અને અનિશનિવારક આર્તિહા છે, તેથી ઇશપ્રાપ્ત્યર્થ અને અનિશ-
નિવૃત્ત્યર્થ ધૃતર કોઇને પણ આશ્રય કર્તાવ્ય નથી, પરંતુ આપના તાદૃશ સ્વરૂપનો
અથવા સ્વરૂપસમ્બન્ધ એકચોદિયગુણયુક્ત ચરણપદ્મનો જ આશ્રય કર્તાવ્ય છે, અને
‘ચરણક્રમમ્’ પદે વિશેષ્યનો નિર્દેશ કર્યો છે, અને તત્ર પણ પદ્મસ્વના કથને
ધર્મિસ્વરૂપનો હિતકર્મ કથીને ‘પ્રણ કામદં’ ઇત્યાદિ વિશેષણપદ્મકે તે ધર્મિસ્વરૂપ
ચરણપદ્મનો પદ્ વિશેષણ એકચોદિભાવે કયાં.

અથવા જે ચરણારવિન્દ લોકમાં પંચવિધ ઉપકાર કરે છે તે ચરણારવિન્દ-
અમારા પ્રતિ પંચ નહિ પરંતુ કેવલ એક જ ઉપકાર કરે
સર્વાન્તર : એમ પ્રાર્થના કરે છે, આપનું જે ચરણારવિન્દ લોકમાં લોકિક-
કામખલુડન એકચોદિ સ્વકામદાન અલંકરણ અને આપદ્મરી-
કરણ એમ પંચવિધ ઉપકાર કરે છે તે જ ચરણકમલ અમારા પ્રતિ પંચ નહિ,
પરંતુ તાપનિવારણાત્મક કેવલ એક જ ઉપકાર કરેા એમ પ્રાર્થના કરે છે, આ
શ્લોકમાં અભિલાષિતાચ્છેદનનું પ્રાર્થન નથી, પરંતુ કેવલ તાપનિવારણનું જ પ્રાર્થન
આ પદ્મમાં છે, આપનું ચરણપદ્મ પ્રભુતાને વિષે કામનું દાન કરે છે, અને
‘નનસિ નઃ સ્મરં વેર ગચ્છન્તિ’ શ્લોકવિભાગમાં તે પ્રસંગ પૂર્વે કહ્યો પણુ છે, જે નિજ
બક્ત આપની પ્રભુતા છે તેમને સ્મરનું દાન આપનું શ્રીમુખ કરે છે, અર્થાત્ ભોગ-
પ્રાર્થના તો પૂર્વ શ્લોકમાં જ શિક્ષ જ છે, અને એ સર્વ તત્ર પૂર્વ શ્લોકમાં જ
સમાપ્તિમાં બ્યુત્પાદિત પણ કર્યું છે, તેથી અત્ર “પ્રણત કામદમ્” પદનો અર્થ પૂર્વોક્ત પદ્મથી
વિકલ્પે આ પ્રકારે કરવો, પ્રકલ્પે નત અર્થોત્ અતિનમ્ર નિજ પ્રભુતામાં આપ કામનું
દાન અર્થોત્ ખલુડન કરેા છે, આ પદ્મમાં અત્ર શ્લોકના પૂર્વોક્ત ઉક્ત વિશેષણ-
ચતુષ્ટયે નિરૂપિત પંચવિધોપકારકર્તૃ ચરણપદ્મ અમારા શાન્તમત્વે-
તાપનિવારકત્વે-અર્થો એમ પદ્યોજના કરવી-પદ્મજ. પ્રજ્ઞાએ એકચોદિ અથવા પદ્મજા
લક્ષ્મીએ કામાર્થ અર્થિત આપનું ચરણપદ્મ છે, અથવા આપનું પદ્મ નામ જે
ચરણપદ્મ તે ચરણપદ્મજ-નખિ-અર્થિત છે, યદ્યપિ શ્લોકમાં નખ સંયોગિ-દ્રવ્ય
છે, પરંતુ ભગવત્પદ્મ તો સંયોગદાનન્દરૂપ સ્વરૂપાત્મક છે, તેથી ભગવત્પદ્મ

કાંઈ સંયોગિ દ્રવ્ય કથી સકાય નહિ, તથાપિ આ પ્રકૃતીને ચરણસમ્બન્ધમાં અત્યન્ત આર્તિ હોવાથી જ ને પદાર્થ ચરણસમ્બન્ધી હોય છે તે તે પૂર્ણ સાધન જ છે એ આશયે 'નખે અર્ચિત ચરણપંકજ' કથ્યું, અન્યથા તે નખ આપના ચરણપંકજમાં જન્મ જ કેમ પ્રાપ્ત કરી શકે? નખ આપના ચરણપંકજમાં જન્મ પ્રાપ્ત કરી શકે છે, તેથી તે નખ જ અમારું પૂણ સાધન છે, એમ ચરણપંકજના 'નખાર્ચિતત્વમાં ઉપપત્તિ કથી, અથવા ઉક્ત પક્ષમાં અરુચિએ જ પક્ષાન્તર કહે છે કે આપનું પક્ષ જ ચરણપંકજ નખે અર્ચિત છે અર્થાત્ નખે તુલ્ય છે, ચરણપંકજની અતિશોભા પણ પદ્મે-નખે-જ છે, તેથી આપનું ચરણપદ્મ પદ્મે-નખે-જણે પૂજિત હોય છે, આ પક્ષમાં ચરણપંકજસ્થ દ્વળદિ ચિદ્ન, પેણ ઉક્તરૂપ જ જાણવા, ધરણી પણ સી છે, અને અનલક્ષ્ણતા સ્ત્રીના લોચ યઈ સકે નહિ, તેથી તે ધરણી સ્ત્રીમાં મણ્ડ-નાલંકારરૂપ આપના ચરણપંકજનું સ્થાપન આપ કરે છે, એક રીતિએ તો ભગવાનની અપેક્ષાએ પણ ચરણ મહાન છે, કારણ કે ચરણ તો હયાનમાત્રે જ આપફને દૂર કરે છે, આ પંકારે 'પ્રજ્વલદામદમ' પદે લૌકિકકામખણ્ડન, 'વમ્મજા વામ' પદના ભાદેવપરવાચે અશ્વર્યાદાન અને લક્ષ્મીપરવાચે કામદાન, 'ધરણીમણ્ડનમ' પદે અલંકરણ અને 'દ્યેયમાવદિ' પદે આપફદ્દરીકરણ એમ પદચતુષ્ટયે પંચવિધ ઉપકાર ચરણપંકજ કરે છે, જેમ લૌકિકમણ્ડતાનું પક્ષજનું પક્ષજનું ધરણીનું અને હયાતાનું સર્વોપકારકર્તૃ આપનું ચરણકમલ છે તેમ અમને પણ તાપનિવારણાત્મક એક જ ઉપકાર આપનું ચરણપંકજ કરે એમ પ્રાર્થના કરે છે, અત્ર આ શ્લોકે પ્રણુતકામદાદિ પદે સર્વ જ સુરતખન્ધનો જ આશ્લેષ કરી લીધો તે આ પ્રકારે, 'પ્રણુતકામદ' પદે ખાણ, 'પદ્મજનપદે' વિપરીત, 'પક્ષજ'પદે તિર્યક, 'ધરણી' પદે સમ, અને 'દ્યેય' પદે આન્તર, એમ સર્વ જ સુરતખન્ધનો પંચ-વિધત્વે આશ્લેષ પણ કરી જ લીધો, તેથી દ્વાદશ શ્લોકના આભાસમાં ઉક્તખન્ધપ્રાર્થના અત્ર સ્વશેષ આશ્લેષદ્વારા નિરૂપી. (૧૩).

તદનન્તર તેથી પણ ઉત્તમ રાગસાસાત્વિકી અન્યપૂર્વો 'સુરતવર્ધન' શ્લોકે 'ભવતા-મુતે વિતર' પદે અધરામૃતવિતરણ પ્રાર્થે છે, અત્ર પૂર્વશ્લોકવત આભાસ । અધરામૃત ગુણધાયક છે અને તેથી અષ્ટમશ્લોકિકત અધર-સીધુની જ અત્ર પુનરુક્તિ, નથી, આ અપુનરુક્ત ગુણધાયક અધરામૃતમાં ચતુગુણત્વ જ વિવક્ષિત છે, કારણ કે અત્ર જ્ઞાનનો અને વૈરાગ્યનો ઉપયોગ નથી, તેથી અત્ર શ્લોકમાં અધરામૃતનાં ઐશ્વર્યોદિ ગુણચતુષ્ટયનું "મુરતવર્ધનમ" ઇત્યાદિ પદે નિરૂપણ કરે છે.

સુરતવર્ધન શોકનાશન સ્વારિતવેણુના મુપ્પુ તુમ્બિતમ્ ।

ઇતરરાગવિસ્મારણં તુળાં વિતર વીર નસ્તેધરામૃતમ્ ॥૧૪॥

ગોપિકામાં પરિચિન્ન કામ પ્રભુના અપરિચિન્ન સ્વરૂપે સહ સંયોગમાં સુરતવર્ધનમ્ । દ્વિલ્લ થાય છે, જેમ રસ ક્ષુધાનો ઉદ્દોગધક છે તેમ આ રસ કામનો ઉદ્દોગધક છે.

પણ અમને મોહ કયો, ગતિજ્ઞાનથી અને મોહથી એમ ઉભયથી જ અમે આપના સમીપ પ્રાપ્ત થયાં, તેથી ઉચ્ચ જ્ઞાપને મોહ કર્તાવીને અન અમારું સમાનયન કરીને તેમનાથી અને આપનાથી એમ ઉભયથી અમારા બંધાર્થ અરણ્યમાં રાત્રિએ સ્ત્રીઓને ઠોણ ત્યજે? કિતવ જ. સ્ત્રીઓ સર્વદા જ ત્યાગ્ય નથી, સ્ત્રીઓના ત્યાગ કદાપિ કર્તવ્ય નથી, તત્ર પણ અરણ્યમાં તો તેમને ત્યાગ સુતરાં કર્તવ્ય જ નથી, તત્ર પણ રાત્રિએ તો તેમને અરણ્યમાં ત્યાગ સુતરાં કર્તવ્ય જ નથી, તેવા પણ ત્યાગ આપ કરી રહ્યા છો, આ સર્વ “કિતવ” સમ્બોધનનો અભિપ્રાય છે એમ બાબતું, કારણ કે ‘કિતવ’ જ એ પ્રકારે વચન કરીને અરણ્યમાં ત્યજ દે છે, અથવા “કિતવ” પદનું આ પ્રકારે પણ અભિપ્રાયાન્તર છે એને અર્થે આપે, અમારું સમાનયન કરું તેનું પણ અમને દાન ન કરું અને અરણ્યમાં રાત્રિએ અમને ત્યજ દીધાં એમ પણ ‘કિતવ’ સમ્બોધનનો અભિપ્રાય છે, અથવા આપ ‘કિતવ’ નથી, પરંતુ અમે જ ‘કિતવ’ની ‘ગોપિતા’ છીએ, જે પત્યાદિનાં અમે સમ્બન્ધિની છીએ તેઓ ‘કિતવ’ છે, અને તેથી તે કિતવોમાં તો અમારો પ્રવેશ જ થઈ શકતો નથી, આ વક્ષમાં “કિતવોત્તરઃ” એક જ સમ્બન્ધપદ છે, અગે કિતવોનાં સમ્બન્ધિનીમાત્ર છીએ, તેમની નારી અને નથી, કારણ કે અમે તો કેવલ ભગવદેકભોગ્ય છીએ, ગોપને તો ભવૃત્વનું અભિમાનમાત્ર છે એ સિદ્ધાન્ત ‘નન્વમાતા. સ્વાર્થસ્વાત્’ વાક્યના વ્યાખ્યાનસમૂપે વિશદ થયે, જેમ રાસોત્સવસમયે સ્વસ્વસ્ત્રીઓ શયવાનના જ નિકટ સ્થિત હતાં તથાપિ યોગમાયાએ મોહિત ગોપિને તો એમ જ જ્ઞાન થયું કે તે ને અમારી સ્ત્રીઓ અમારા જ નિકટમાં છે તેમ રાસોત્સવપ્રસંગવત્ સર્વદા જ ગોગોને તો ભવૃત્વે અભિમાનમાત્ર છે, પરંતુ તેઓ અમારે વિગે ભોગે કદાપિ કરી શકતા જ નથી, કારણ કે તેઓ યોગમાયાએ મોહિત છે, યોગમાયાએ તેમને એવો તો મોહ કયો છે કે તે મોહવશાત્ સર્વદા જ અમે ભક્તો છીએ એમ. તેમને કેવલ અભિમાન જ રહે, પરંતુ અમારો ભોગ કરવાની શુદ્ધિ જ તેમને કદાપિ થાય નહિ, કારણ કે અમે સર્વથા ગોપભોગ્ય નથી પરંતુ કેવલભગવદેકભોગ્ય છીએ, શુતિસ્મૃતિ કદાપિ હવભોગ્ય નથી, પરંતુ જ્યારે ભગવદેકભોગ્ય જ છે, ત્યારે પુત્રાવૃત્પતિ કે પ્રકારે થઈ? એમ આશંકા થાય તો તેનો પણ પરિહાર કરે છે કે ચલોદિકે જ પ્રકારે ભગવાનથી જ શ્રીગોપીજનને પુત્રાવૃત્પતિ થઈ, આ સર્વ પ્રકાર સંમંદસાધ્યોયના શ્રીરૂપનીયમાં વિશદ છે, પરંતુ જ્યારે શ્રીગોપીજન ભગવદેકભોગ્ય છે ત્યારે પતિવ ગોપનો અંગીકાર જ કેમ થઈ? એમ શંકા થાય તો તત્ત્વ પણ પરિહાર-કરે છે કે ચલોપિ ગોપમાં વસ્તુતા પતિત્વ જ નથી, તથાપિ પતિત્વ અંગીકાર સંસાધાર્થ જ છે, કારણ કે ર રૂ પરકીયતા એક કામસૂત્રના કાર વાત્સ્યાયનનો સિદ્ધાન્ત છે, તેથી વસ્તુતઃ શ્રીગોપીજન કે ભગવદેકભોગ્ય છે એ નિષ્કર્ષ છે, અને શ્રીગોપીજન ગોપભોગ્ય નથી જ પરંતુ કે ભગવદેકભોગ્ય છે તેથી જ તેઓ અગ્રે કયત્ર કરે છે કે તે કિતવોમાં અમારો પ્રવેશમાત્ર પદ્ય થઈ શકતો નથી. (૧૬)

તેથી પણ કિતવ તામસરાજસી અન્યપૂર્વો ‘દક્ષિ’ ‘પત્યાદિ’ ‘સ્ત્રી’ આત્માને, આમાત્ર. જ નિન્દે છે.

રહસિ સંવિદં હૃદયોદયં પ્રહસિતાનનં પ્રેમવીક્ષણમ્ ।

बृहदुरः त्रियो वीक्ष्य धाम ते मुहुरतिस्पृहं मुह्यते मनः ॥ १७ ॥

અમારું અતિસ્પૃહ સતું મન મોહ છે, તમ મોહમાં શુભનયે સહિત કારણનય છે, ભગવદ્વચન પ્રહસિતાનન અને ભગવદુર ઈ કારણનય અતિસ્પૃહ-મુહ્યતે મનઃ । છે, અને હૃદયોદય પ્રેમવીક્ષણ અને ત્રિયોધામ એમ ક્રમશઃ શુભનય છે, શુભનયે સહિત કારણનય મોહનનક છે.

વાક્ય હાલ્ય અને વક્ષ કામાન્દ્યાધિકારિક ॥ સંવિદ-વાક્ય-કામોદ્યોધક છે, હાસ્ય આનન્દોધક છે, અને 'શ્રીધામ' વિશેષણે વિશિષ્ટ વક્ષઃસ્થલે લીલાધિકારીને કથન થાય છે, કારિકામાં 'કામ'પદ અને 'આનન્દ'પદ તત્ત્વદ્વયોધકપર બાજુનું, અર્થાત્ 'કામ' પદનો અર્થ 'કામોદ્યોધક' અને 'આનન્દ'પદનો અર્થ 'આનન્દોધક' કરવો, અને પર્યન્ત કારિકામાં કારણનયનું વિવરણ થયું, મધુરત્વ વદ્યુવાક્યત્વ અને શુધમનોત્ત્વ એમ શુભનય વાણીનું બાજુનું, રહમાં-એકાન્તમાં-જે 'સંવિદ' અથવા પૂર્વવત્ જ્ઞાન જે વાક્યે તે "રહસિસંવિદ" વાક્ય, વાક્યનિરૂપણ સતે જેનું તે વાક્ય હોય છે તેનું જ તે વાક્યે જ્ઞાન પણ પ્રાપ્ત થાય છે, તેથી શુભનયસહિત કારણનય એમ કહ્યું, અથવા 'શુભનય' 'કારણનય'નું જ વિશેષણ છે, તેથી કારણને જ હૃદય "વાક્યમ્" ઇત્યાદિ કારિકાએ કહ્યો, અને "કામ" ઇત્યાદિ કારિકાવિભાગે શુભનયનો હૃદય કહ્યો, શુભ બન્ધાદિ-યોધક છે તેથી વાક્ય કામોદ્યોધક છે, હાસ્ય આનન્દોદ્યોધક છે, શ્રીધામત્વે રક્ષાધિકારીનો યોધ કહ્યો, હૃદયનો-કામનો-હૃદય જે વાક્યે એનું હૃદયોદય આપનું રહસિસંવિદ વાક્ય, "રહસિસંવિદમ્" પદે વાક્યનું કથન કર્યું અને હૃદયોદય વિશેષણે તે વાક્યનું કામયોધકત્વ કહ્યું, "પ્રહસિતાનનમ્" પદે હાસ્ય કહ્યું અને 'પ્રેમવીક્ષણમ્' પદે તે હાસ્યનું આનન્દોધકત્વ કહ્યું, "બૃહદુરઃ" પદે વક્ષઃસ્થલનું કથન કર્યું અને "ત્રિયોધામ" પદે તે હૃદયસ્થલના અધિકારી બાજુના એમ અત્ર વિભાગ બાજુના, અથવા જ્ઞાન પૂર્વવત્, આ પક્ષમાં વાક્ય અને હાસ્ય એમ પ્રકાર ન બાજુવા પરનું વાક્યને જ સ્થાને જ્ઞાન બાજુનું, તાદશ્ય પ્રહસિતશુક્ત 'આનન', જે આનનમાં પ્રેમપૂર્વક વીક્ષણ છે, અત્ર ચકાર પ્રહસિતધર્મનો પણ સંકેત કરે છે, તેથી 'સ્વસ્વ અત્રિમવિશેષણશુક્ત આ ત્રયને વિશેષે ઈક્ષીને' એમ યોજના કરવી, વાક્યપક્ષમાં વીક્ષણનો અર્થ 'અવળ કરીને' કરવો, શ્રીનું ધામ એવું આપનું બૃહદ વક્ષઃસ્થલ, અથવા અત્ર ભગવદ્વપના જ પડ્યુણુ શ્રીમદ્ભાગવતમાં કથાય છે, આ પક્ષમાં પ્રમાણ પ્રમેય સાધન અને ફલ એમ બન્ધસંપ્રદાય અને યશ અને શ્રી એમ સર્વ મહીને પડ્યુણુ ભગવદ્વપના બાજુના, આ પક્ષમાં રહમાં-એકાન્તમાં-સંવિદ છે જ્ઞાત્રી એવા આપ, હૃદયનો-કામનો-હૃદય-જ્ઞાત્રી એવા આપ, પ્રહસિત આનન જેનું એવા આપ, અને પ્રેમપૂર્વક વીક્ષણ જેનું એવા આપ, એમ વિશેષણ-સંપ્રદાયમાં બૃહદ્ભીડ સમાપ્ત બાજુના, અર્થાત્ 'રહસિસંવિદ' આપને, 'હૃદયોદય' આપને, 'પ્રહસિતાનન' આપને, અને 'પ્રેમવીક્ષણ' આપને-વિશેષે ઈક્ષીને અને આપના બૃહદ્ હૃદયને અને શ્રીના ધામને મળુ વીક્ષીને એમ અર્થ કરવો, આથી પ્રમાણાદિ-પદારૂપતા ભગવદ્વપમાં નિરૂપી અર્થાત્ "રહસિસંવિદમ્" પદે વાક્ય કહ્યું ભગવદ્-

વાક્યની પ્રમાણરૂપતા તો સ્પષ્ટ જ છે, “હચ્છયોદયમ્” પદે પ્રમેયબલ કથ્યું કારણ કે તાદશવાક્યે શુભારસસમ્બન્ધિ પ્રમાણે હચ્છયોદય જ પ્રમેય છે, “પ્રહસિતાનમ્” પદે સાધન કથ્યું કારણ કે તાદશ હાસ્યે સહિત શ્રીમુખ સર્વફલસાધક છે, અને “પ્રેમલીલનમ્” પદે ફલપ્ત કથન કથ્યું, એમ વિશેષણચતુષ્ટયે ભગવદ્ગુણ પ્રમાણાદિ બલરૂપતા નિરૂપી, પ્રમાણાદિનું બલ છે રૂપમાં જેના એવું પ્રમાણાદિબલરૂપ, તેનો ભાવ તે પ્રમાણાદિબલરૂપતા, વક્ષઃસ્થલમાં સ્વસ્થિત્યર્થ-વક્ત્રીસ્થિત્યર્થ-સમયવિશેષે વક્ષઃસ્થલમાં વક્ત્રીની સ્થિત્યર્થ-યશનું “વૃહદુર” પદે અને શ્રીનું “ત્રિયોગમ” પદે નિરૂપણ કથ્યું, ઉરઃસ્થલ પૃહ્ણુ છે તેથી યશનું નિરૂપણ કથ્યું, કારણ કે સામુદ્રસાગ્રમાં પૃહ્ણુરને યશઃશુલ્ક કથ્યું છે, પ્રહસિતયુક્ત મુખદર્શન છે, તેથી પૂર્વસ્થિતિનો અભાવ કથ્યો, હાસ્ય માયારૂપ છે, તેથી માયારૂપ હ સ્યે પૂર્વસ્થિતિ નહ થઈ જાય છે, ‘પ્રહસિતાનમ્’ના દર્શનથી પૂર્વે જે માનાદિક્ષે સ્થિતિ હતી તે માનાદિક્ષિતિનો અભાવ પ્રહસિતાનદર્શનથી થઈ જાય છે, પ્રહસિતયુક્ત શ્રીમુખસૌન્દર્યના અવલોકને જન્ય પરમોત્કણકાની પ્રાદુર્ભાવથી મન સ્થાપી-નિર્બોધી-શકાનું નથી, તેથી “પ્રહસિતાનમ્” પદે માનની નિવૃત્તિ કથી, અને તત્ત્વ: “હચ્છયોદયમ્” પદે કામનું કથન કથ્યું, આ પક્ષમાં “હચ્છયોદયમ્” “પ્રહસિતાનમ્”નું વિશેષણ બહુવ્રુ, અને તેથી જ તત્ત્વ: કામઃ અર્થો-પ્રહસિતાનમ્થી કામ-એમ કથ્યું, તત્ત્વ: અર્થો-પ્રહસિતાનમ્ રૂપ વિશેષદર્શનાનન્તર કામ પ્રકટ થાય છે એમ કથ્યું, કારણ કે પ્રહસિતાનમ્ હચ્છયોદય છે, ‘પ્રેમલીલનમ્’ પદે તે કામનું સ્થિરીકરણ કથ્યું એ સ્પષ્ટ છે, અને તદનન્તર ‘પૃહ્ણુરઃ ત્રિયોગમ’ પદે તત્ત્વ: ‘વૃહદુર’ વક્ષઃસ્થલમાં-શ્રીધામવકથને સ્વસ્થિતિયે ગ્યતા નિરૂપી, અને તદનન્તર મથમ ‘રહસિભિદમ્’ વિશેષણે એકાન્તમાં જે રસસમ્બન્ધિસંવિદ્ તે સંવિદે ભોગચાતુર્ય સિદ્ધ થાય છે એમ કથ્યું, એ પ્રકારે અમને સર્વ જ સિદ્ધ થશે એમ અતિરૂઢાયુક્ત મન મોહને પ્રાપ્ત કરે છે, કેવલ મોહને જ પ્રાપ્ત કરે છે, કારણ કે પદાર્થનો લાભ તો કાંઈ થતો નથી, આ પ્રકારે ભવકાન્ત આત્મનિન્દાનો ઉપમંહાર કરતાં શ્રીગોપીજન કથે છે કે વારંવાર અમને મૂર્છા પ્રાપ્ત થાય છે તેથી નથી સિદ્ધ થતું અમારું જીવન કે નથી પ્રાપ્ત થતું અમારું મરણ, એમ ન તો જીવન કે ન તો મરણ એવા અમારા જીવનને જ ધિક્કાર । (૧૭)

પુનઃ એતાવકાલપર્યન્ત મનોરથાભિનિવિહતામમસાત્વિકી અનન્યપૂર્વા પ્રજવનોકર્તા મામાસ । સ્ત્રીઃ કિં કથિત્ પ્રાથે ।

પ્રજવનોકર્તા વ્યક્તિરૂઢ તે જૈનમહન:પત્તં ત્રિધ્વમદ્વલમ્

ત્યજ મનાવચ નસ્ત્વત્પૃહાત્મનાં સ્વજનદ્વુજાં યનિપૂદનમ્ ॥ ૧૮ ॥

આ આપની વ્યક્તિ-સ્વરૂપ-પ્રજવનોકર્તાની-મજબન છે આઠ જેમનું તેના પ્રજવનોકર્તાની મજબનતાની-શક્તિદળની અર્થો-પાપનાશિકા છે, વિષ્ણુ પણ અર્થ સંગલરૂપ, દોષનિવર્તક અને વિશેષકારે અમારા જ અર્થ મજબરૂપ દોષનિવર્તક સર્વના શુભાશયક આપનું સ્વરૂપ છે, તેથી એતાદર્શી તે આપની વ્યક્તિને આપ મનાવ

પ્રજવનોકર્તા
વ્યક્તિરૂઢ તે ।

સ્વરૂપ-ત્યજે, અમારે વિષે સ્થાપો, અતઃ 'ત્યાગ'પદનો અર્થ- 'સ્થાપન' થાય છે, અર્થોત્તર એતાદશી આનન્દમયી આપની વ્યક્તિને આપ અમારે વિષે સ્થાપો, આપે તે વ્યક્તિનું અમારે વિષે ત્યાગરૂપ સ્થાપન અવરય કર્તવ્ય છે એમ 'તત્ત્વદાત્મનો' પદે કહે છે, આપને જ વિષે સ્પૃહા-સ્પૃહાયુક્ત-છે આત્મા-અન્તઃકરણ-જેમનું એવાં તત્ત્વદાત્મા અમે છીએ, અમારો સ્પૃહાયુક્ત આત્મા અર્થોત્તર અન્તઃકરણ આપને જ વિષે છે, 'પર-તુ મારે શું ત્યજવું-સ્થાપવું' એમ આશંકા થાય તો તેનો પરિહાર સ્વજનજીવજાં યમિવૃદ્ધનમ્ પદે કરે છે કે સ્વજન ગોપિકાની હૃદ્ગજાનું. કામરૂપ હૃદયરોગનું નિતરાં સદન-નાશન-છે જેમાંથી તેવા નિવૃદ્ધન, ગોપિકાની હૃદ્ગજાનું- કામરૂપ હૃદયરોગનું-જે જ નિવૃદ્ધન છે તે 'સ્વરૂપને' આપ અમારે વિષે સ્થાપો, સ્વજન ગોપિકાના-અમારા-કામરૂપ હૃદયરોગનું નિતરાં સદન અર્થોત્તર નાશન જેમાંથી થાય એવું નિવૃદ્ધન સ્વરૂપ આપ અમારે વિષે સ્થાપો, સ્વજનની હૃદ્ગજાનું નિવૃદ્ધન તો વસ્તુતઃ આપનું સ્વરૂપ જ છે, તેથી આપનું એતાદશ સ્વરૂપ અમારે વિષે સ્થાપો એ સ્વાસ્થ્યથી ગોપનીય લાવથી શ્રીગોપીજને એમ કમ્પુ, કૌઠકના પાપમાન નાશક અને કૌઠકના ફલદાતા એવા પણ આપ અમારા તો કેવલ કામરૂપ હૃદયરોગના નિવર્તકમાન થાઓ. (૧૮)

આમાસ-કૌઠક શજસતામસી અનન્યપૂર્વો સખેદ 'યને' ધત્યાદિ કહે છે.

યતો સુજાતચુરણામ્પુરુષે સ્તનેષુ ભોતાઃ શનૈઃ પ્રિય દધીમહિ કર્કશોષુ ।
તેનાટવીમદસિ સદ્રશ્યતે ન કિંસ્વિત્ કૂર્પાદિભિર્મમતિ ધીર્મૈવદાયુષાં નઃ ॥૧૯॥

આપના જે 'સુજાત'-સુકુમાર-ચરણામ્પુરુષને-ચરણકમલને-ભીતા સતાં અમે સ્તનને વિષે શનૈઃ, ધરીએ છીએ, શનૈઃ ધારણમાં હેતુ જમતિ ધીર્મૈવદાયુષાં નઃ । 'કર્કશોષુ' પદે કહે છે, આપનું ચરણામ્પુરુષ સુખત છે અને અમારાં સ્તન તો કર્કશ છે, તેથી અમારાં કર્કશ સ્તનને વિષે આપનું સુખત ચરણકમલ અમે ભીતિથી શનૈઃ શનૈઃ મન્દત્વે ધરીએ છીએ, આપનું ચરણકમલ 'સુખત' છે, અર્થોત્તર સમ્યક્ પ્રકારે જીવન મહત્ત્વ શીતલ સુગન્ધ અને તાપનાશક છે, તેથી અમે સ્તનને વિષે આપના તાદશ સુખત ચરણકમલને શનૈઃ ધરીએ છીએ, 'પ્રિય' સમ્બોધનથી અમે સ્નેહપૂર્વક ધરીએ છીએ એમ કમ્પુ, આપ પ્રિય છો તેથી પ્રિયત્વસમ્બન્ધથી ધૃષ્ટતાએ આપનું જે સુખત ચરણકમલ અમારા કર્કશ સ્તન વિષે અર્થોત્તર કામલતાથી સ્થાપીએ છીએ તે જ અતિ-કામલ ચરણામ્પુરુષે અમને અમારા દોષે ત્યજીને હમણાં અટવીને પર્યટો છો । સ્વયં અદુ ખે સ્થિતિ કરીને જો અન્યને દુઃખ દર્દ શકાય તો જ લોક દુઃખ પણ દે છે પર-તુ સ્વયં પણ દુઃખ માત્ર કરીને અન્યને દુઃખ દેતા નથી, તેથી અમને સન્દેહ થાય છે કે આપના ચરણકમલને વ્યથા થાય છે કે નહિ; અન્, 'સિંચ' ઉત્પ્રેક્ષાનાયક છે, વ્યથા કેમ ન થાય ? પર-તુ થાય જ છે, કારણ કે અટવીમાં તો કૃપાદિક હોય છે, અતઃ 'કૃપા' સખદ વિષમ શર્કશનો-કંકરનો-વાચક છે, 'ત્યારે તો ન્યારે વ્યથા' થાય જ છે. ત્યારે ઉત્પ્રેક્ષા કહે પ્રકારે ? એમ આશંકા થાય તો 'જમતિ ધીઃ' પદે ઉત્પ્રેક્ષા ન

સંમર્થે છે કે અમારી બુદ્ધિ કેવલ પરિક્ષમે છે, જે વ્યથા થાય જ છે એમ નિર્ણય હોય ત્યારે તો બુદ્ધિ શાન્તિ જ થઈ જાય, અર્થાત્ મૂરછો જ થાય, પરન્તુ આપનું ચરણકમલ વનથી પુનઃ સમાગમન કરે છે તેથી સન્દેહ થાય છે, સન્દેહમાં પણ હેતુ 'મનદાવાપ્ત' પદે કહે છે, આપની લીલાથ જ આયુ જમનું એવાં ભવદાયુઃ અમે જીએ, અમારું આયુ આપની લીલાથ જ છે તેથી અમને વ્યથામાં સન્દેહ થાય છે, કપોદિ-એ વ્યથા પ્રસિદ્ધ છે તેથી વ્યથા થાય છે એમ જ્ઞાન થાય છે પરન્તુ પુનઃ વનમાં સમાગમન કરે છે તેથી વ્યથા નથી એમ પણ જ્ઞાન થાય છે, કારણ કે જે વનમાં વ્યથા થતી હોય ત્યારે તો આપનું વનમાં આગમન જ ન થાય, આ પ્રકારે આપને વ્યથા થાય છે અને થતી નથી એમ ઉભય કોટિનું અવગાહિ જ્ઞાન અર્થાત્ મંશય ઉત્પન્ન થાય છે, પૂર્વે 'શિલ્પનાંકુરે સીદતિ' ઇત્યાદિએ જેદે મનઃપીડા નિરૂપી અર્થાત્ ભગવત્ચરણરવિન્દવિષયક જેદજ્ઞાને 'કન્નલતા મનઃ કાન્ત ગચ્છતિ' વાક્યથી સ્વમનઃપીડા નિરૂપી, અને હમણાં આ 'યતે મુજા' શ્લોકેનો 'ધ્રમતિ ધાઃ' વાક્યે મૂરછો નિરૂપી, અર્થાત્ યદપિ ઉભય શ્લોકમાં ચરણજેદ અને તાત્પર્ય સ્વદુઃખ તો સમાન જ છે, તથાપિ તત્ત્વ શ્લોકમાં મનઃપીડાનું અને અત્ત્વ શ્લોકમાં તો મૂરછોનું નિરૂપણ છે એટલે વિશેષ છે, તેથી અત્ત્વ શ્લોકમાં મૂરછોએ અન્તસ્થિતિનું નિરૂપણ કર્યું, કારણ કે મૂરછો નવમી અવસ્થા છે, આ પ્રકારે સર્વ શ્રીગોપીજનની મૂરછોપર્યન્ત સ્થિતિ જાણવી, યદા પૂર્વે, અર્થાત્ પૂર્વાધ્યાયના અન્તમાં તો જેદે મનઃપીડા નિરૂપી, અને આ અધ્યાયમાં તો મૂરછો નિરૂપી, તેથી અન્તસ્થિતિ નિરૂપી, એમ સર્વની મૂરછોપર્યન્ત સ્થિતિ જાણવી, પુનર્લીલાપ્રવેશે પ્રલાપ અને પુનઃ સ્વરૂપસ્થિતિએ જ્ઞાન એમ પર્થોય જાણવી, લીલાસહિત ભગવાન અન્તઃપ્રવિષ્ટ છે તેથી લીલામાં જ્યારે શ્રીગોપીજનની સ્થિતિ થાય છે ત્યારે પ્રલાપ અર્થાત્ પ્રથમ કરે છે, પ્રથમ અન્તરંગ છે તેથી પ્રલાપરૂપ પ્રજ્ઞના કથનથી પૂર્વાભાષણ રસાસક્તિ, હરિકિયા, અને ગર્વભાવ એ ત્રણ કથન થયું જાણવું, અને જ્યારે શ્રીગોપીજનની સ્વરૂપને વિષે સ્થિતિ થાય છે ત્યારે આ અધ્યાયમાં હજી પ્રકારે જ્ઞાન કરે છે એમ જણવું, વિરહાવસ્થામાં શ્રીગોપીજનની સ્થિતિ કવચિદ્ ભગવદ્લીલામાં અને કવચિદ્ ભગવત્સ્વરૂપમાં થાય છે, તત્ત્વ જ્યારે લીલામાં સ્થિતિ થાય છે ત્યારે પ્રલાપ અર્થાત્ ગતાધ્યાયોક્ત રસાસક્તિ હરિકિયા અને ગર્વભાવ એ ત્રય થાય છે, પરન્તુ જ્યારે શ્રીગોપીજનની સ્થિતિ સ્વરૂપમાં થાય છે ત્યારે આ અધ્યાયમાં હજી પ્રકારે જ્ઞાન થાય છે, એમ વિરહમાં લીલાપ્રવેશે પ્રલાપવાચ્ય રસાસક્તિવાદિ ત્રય અને સ્વરૂપપ્રવેશે જ્ઞાન એમ સર્વ મલીને સુતુહયની પશોત્તિ થયા કરે છે, એ પ્રકારે યદ-પર્યન્ત સાધનપરીક્ષાનું જટણ સ્વરૂપ તેટલો શ્રીગોપીજનનો તાપ નિરૂપ્યો, એટલા નિરૂપણે ભગવત્પ્રસિદ્ધાં ભક્તકૃત સાધનની જટલી પરાકાષ્ટા છે તેટલી પરાકાષ્ટા નિરૂપી, અને ભગવાને ક્રિયામાણ સ્નેહપરીક્ષાની જટલી પરાકાષ્ટા છે તેટલી પરાકાષ્ટાનું પણ નિરૂપણ થઈ ગયું, અતઃ 'યાવત્' 'વાવત્' પદ અવ્યય છે અર્થાત્ હજી સીતિએ સાધનનું અને પરીક્ષાનું યાવત્ સ્વરૂપ તાવદૂષ તાપ નિરૂપ્યો. (૧૬)

॥ मतान्तरपाठसमेतो ब्रह्मसूत्रपाठः ॥

॥ प्रथमश्चरणः ॥

८ स्वाप्ययातु ॥५॥

७. हेतुस्वावचनाद्येनिसूत्रस्यत्वे 'प्र-
तिज्ञाविरोधात्' इति पृथक् सूत्रं निष्कार्क्यमा-
नुजैवाः पठन्ति ।

२१. अकाशमन्त्रः ॥१॥

श्रीमधुगनाथः सर्वप्यं कदे शिनश्च 'गीयते'
इतीह पठन्ति ।

अष्टममेकसूत्रमतिदेशाधिकरणम् ॥८॥

२२. अत एव प्राणः ॥१॥

नवमं चतुस्सूत्रं ज्योतिश्चरणाधिकरणम् ॥९॥

२३. ज्योतिश्चरणाभिधानात् ॥१॥

२४. छन्दोभिधानाच्चेति चेन्न तथाचेतो-
र्पणनिगदात्तथा हि दर्शनम् ॥२॥

२५. भूतादिपादव्यपदेशोपपत्तेश्चैवम् ॥१॥

२६. उपदेशमेवावेति चेन्नोभयस्मिन्न-
प्यविरोधात् ॥४॥

इति श्रीमत्कृष्णद्वैपायनविरचिततत्त्वसूत्रेषु समन्वयारूपे प्रथमाध्याये विचारधामसमर्थन-
पूर्वकप्रबन्धसन्देहनिवारकः प्रथमध्वरणः ॥१॥

॥ द्वितीयध्वरणः ॥

॥प्रथमं चतुःसूत्रं सर्वत्रसिद्धोपदेशाधिकरणम्॥

१. सर्वत्र सिद्धोपदेशात् ॥१॥

२. विवक्षितगुणोपपत्तेश्च ॥२॥

३. अनुपपत्तेश्च न क्षारिरः ॥३॥

४. कर्मकर्तृव्यपदेशाच्च ॥४॥

द्वितीये चतुःसूत्रे शब्दविशेषाधिकरणम् ॥२॥

५. शब्दविशेषात् ॥१॥

६. रसुतेश्च ॥२॥

७. अर्धकौस्तुभात्तद्व्यपदेशाच्च नेति
चेन्न निचाय्यत्वादेवं व्योमवच्च ॥३॥

दशमं चतुस्सूत्रमनुगमाधिकरणम् ॥१०॥

२७. प्राणस्तथानुगमात् ॥१॥

२८. न चक्षुरात्मोपदेशादिति चेदध्या-

त्मसम्बन्धभूमा हस्मिन् ॥२॥

२९. साहचर्यप्रयानूपदेशो वामदेववत् ॥३॥

३०. जीवमुल्लापमाणालिङ्गान्नेति चेन्नो-

पासात्रैविध्यादाश्रितत्वाद्देह तद्यो-

गात् ॥४॥

८. सम्भोगप्राप्तिरिति चेन्न वैशेष्यात् ॥४॥

तृतीयं द्विसूत्रमज्ञाचराचरेत्यधिकरणम् ॥३॥

९. अज्ञा चराचरग्रहणात् ॥१॥

१०. ॥२॥

चतुर्थं द्विसूत्रं गुह्यमभिव्याख्याधिकरणम् ॥४॥

११. गुह्यं प्रविष्टावात्मानौ हितदर्शनान् ॥१॥

१२. त्रिविधेणाच्च ॥२॥

पञ्चमं पञ्चसूत्रमन्तर उपपत्तिरित्यधिकरणम् ॥५॥

१३. अन्तर उपपत्तेः ॥१॥

१४. स्थानादिव्यपदेशाच्च ॥२॥

२४. 'चेतोर्पणनिगमात्' इति निश्चार्करामानुजपाठः ।

३०. अत्र मास्करपाठोऽस्पष्टः ।

४. चकाररहितः शैवः पाठः ।

७. 'व्यपदेशाच्चेति' इति मास्करपाठः ।

१५. सुखविशिष्टाभिधानादेव च ॥३॥

१६. श्रुतौपनिषत्कृत्यभिधानाच्च ॥४॥

१७. अनवस्थितेरसम्भवाच्च नेतरः ॥५॥

पष्ठं त्रिन्त्रयमन्तर्याम्यधिकरणम् ॥६॥

१८. अन्तर्याम्यधिदेवादिषु तद्धर्मव्यपदेशात् ॥१॥

१९. न च स्मार्तमतद्वर्माभिलापात् ॥२॥

२०. शारीरश्चोभयेपि हि भेदेनैनमधीयतेऽसप्तमं त्रिसूत्रमद्वयत्वाधिकरणम् ॥७॥

२१. अद्वयत्वादिगुणको धर्मोक्तेः ॥१॥

२२. विशेषणभेदव्यपदेशाभ्यां च नेतरौ ॥२॥

२३. रूपोपन्यासाच्च ॥३॥

अष्टमप्रवक्तृत्वं वैश्वानराधिकरणम् ॥८॥

२४. वैश्वानरः साधारणशब्दविशेषात् ॥१॥

२५. स्मर्यमाणमनुमानं स्यादिति ॥२॥

२६. शब्दादिभ्यो नः प्रतिष्ठानाच्चेति चेन्न तथादृष्ट्युपदेशादसम्भवात् पुरुषमपि चैनमधीयते ॥३॥

२७. अत एव न देवता भूतं च ॥४॥

२८. साक्ष दृश्यविशेषं जैभेभिः ॥५॥

२९. अभिव्यक्तैरित्यादपरशब्दः ॥६॥

३०. अनुस्मृतेर्वादरिः ॥७॥

३१. सम्पत्तेरिति जैभिर्निश्चयः हि दर्शयति ॥८॥

३२. आमनन्ति चैनमाप्तिन् ॥९॥

इति श्रीमद्ब्रह्मसूत्रेण विराचिततत्त्वसूत्रेषु समन्वयाख्ये प्रथमाध्यायेन्तर्यामिस्वरूपविचारो नामाधेयस्वरूपसन्देहनिवारको द्वितीयधरणः ॥२॥

१५. एतस्य सूत्रस्याग्रे 'अत एव च तद्वत्' 'अत एव च स ब्रह्म' 'अत एव च ब्रह्म' इति यथाक्रमं निम्बार्करामानुजशैवानां पाठः ।

१६. शङ्कररहित इह भास्करपाठः ।

१८. 'अन्तर्याम्यधिदेवाधिलोकादिषु तद्धर्मव्यपदेशात्' इति भास्करनिम्बार्करामानुजशैवानां पाठः ।

१९. रामानुजशैवी 'शारीरश्च' इतीह पठित्वाग्निमे सूत्रे 'उभयेपि' इत्यादि पठतः ।

२२. चकाररहितः पाठः शङ्करनिम्बार्कयोः ।

२६. 'शब्दादिभ्यो नः प्रतिष्ठानाच्च नेति चेन्न' इति शङ्कररामानुजशैवभिक्षुणां पाठः ।

निम्बार्कभाष्येप्येवमेव दर्शनात्तत्त्वसम्मतोपि स एव पाठः । 'पुरुषविधमपि चैनमधीयते' इति भाष्यः पाठः । श्रीमद्ब्रह्मसूत्राचार्याणामपि स पाठो विदित एवेति 'पाठान्तरं पुरुषविधत्वम्' इति भाष्यवचनान् प्रकाशे च 'सौत्रे पुरुषविधमिति पाठान्तरम्' इति व्याख्यानाच्चावगम्यते । श्रीविष्णुवर्णकाराणां मतेन तु तत् पाठान्तरं श्रुतौ न तु सूत्रे इति । शङ्करभाष्येपि 'ये तु पुरुषविधमपि चैनमधीयते' इति सूत्रावयवं पठन्तीत्युल्लेखात् सोपि तादृशपाठज्ञानं चैनमभिध्यनति ।

३०. 'अनुस्मृतेरिति वादरिः' इति प्रदीपकाराणां पाठः वैयर्थ्य ।

॥ तृतीयश्चरणः ॥

प्रथमं सप्तमूर्तं शुभ्वायधिकरणम् ॥१॥

१. शुभ्वाय. तन स्वच्छेदात् ॥१॥

२. मुक्तोपपत्त्यपदेशात् ॥२॥

३. नानुमानम च्छेदात् ॥३॥

४. प्राणभृच्च । ॥४॥

५. भेदव्यपदेशात् ॥५॥

६. प्रकरणात् ॥६॥

७. स्थित्यद्वय. च ॥७॥

द्वितीयं द्विसूत्रं भूमाधिकरणम् ॥२॥

८. भूमा सम्प्रसादादध्युपदेशात् ॥१॥

९. धर्मापपत्तेश्च ॥२॥

तृतीयं त्रिसूत्रमक्षराधिकरणम् ॥३॥

१०. अक्षरसम्भारान्तधृतेः ॥१॥

११. सा च नशासनात् ॥२॥

१२. अन्यभावव्यावृत्तेश्च ॥३॥

चतुर्थमेकसूत्रनीलातिकर्माधिकरणम् ॥४॥

१३. ईक्षतिकर्मव्यपदेशात् सः ॥१॥

पञ्चममष्टसूत्रं दहराधिकरणम् ॥५॥

१४. दहर उत्तरेभ्यः ॥१॥

१५. गतिशब्दाभ्यां तथाहि दृष्टं लिङ्गं च ।

१६. धृ. श्व. महिन्ने स्यात्सिन्धु. श्व. येः ॥

१७. प्रसिद्धेश्च ॥४॥

१८. इतरपरामर्शात् स इति चेन्न सम्भ-

वात् ॥५॥

१९. उत्तरावेदाविर्भूतस्वरूपस्य ॥३॥

२०. अन्वयार्थश्च परामर्शः ॥७॥

२१. अल्पश्रुतेरिति चेत्तदुक्तम् ॥८॥

पठं द्विसूत्रमनुकृत्यधिकरणम् ॥६॥

२२. अनुकृतेस्तस्य च ॥१॥

२३. अपि स्मर्यते ॥२॥

सप्तमं द्विसूत्रं शब्दादेव प्रमितहत्याधिकरणम् ॥७॥

२४. शब्दादेव प्रमितः ॥१॥

२५. हृद्यपेक्षया तु मनुष्याधिकारत्वात् ॥२॥

अष्टममष्टसूत्रं तदुपर्यपीत्यधिकरणम् ॥८॥

२६. तदुपर्यपि चादरायणः सम्भवत् ॥१॥

२७. विरोधः कर्मणीति चेन्नानेकप्रतिपत्ते-

र्दर्शनात् ॥२॥

२. 'मुक्तोपपत्त्यव्यपदेशाच्च' इति पाठो रामानुजशैवयोः ।

४. 'प्राणभृच्च' इति सूत्रं रामानुजशैवौ तृतीयेन तर्भावयतः ।

५. 'भेदव्यपदेशाच्च' इति निम्बार्कपाठः ।

६. 'प्रकरणाच्च' इति गार्ग्यपाठः ।

१३. 'ईक्षतिकर्म व्यपदेशात् सः' इति रामानुजपाठः ।

२०. 'परायणेः' इति भैक्षवः पाठः ।

२३. 'अपि च स्मर्यते' इति पाठः रुगोभेजमुन्नतयोः शाहरनाम्नशैवभैक्षवश्च ।

२८. शब्द इति चेन्नातःप्रभवात् प्रत्यक्षा-
नुमानाभ्याम् ॥३॥

२९. अत एव च नित्यत्वम् ॥४॥

३०. समाननामरूपत्वादावृत्तावप्यविरोधो
दर्शनात् स्मृतेश्च ॥५॥

३१. मध्वादिष्वसम्भवादनधिकारं जै-
मिनिः ॥६॥

३२. ज्योतिषि भावाच्च ॥७॥

३३. भावं तु वादरायणोस्ति हि ॥८॥

नवमं पञ्चसूत्रं शुगस्येत्यधिकरणम् ॥९॥

३४. शुगस्य तदनादरश्रवणात् तदाद्रव-
णात् मूच्यते हि ॥१॥

३५. क्षत्रियत्वावगतेश्चोत्तरत्र चैत्ररभेन-
लिङ्गात् ॥२॥

इति श्रीमत्कृष्णद्वैपायनविरचिततत्त्वसूत्रेषु समन्वयाख्ये प्रथमाध्याय उपाल्पस्वरूप-
विचारो नामाधारस्वरूपसन्देहनिवारकस्तृतीयश्चरणः ॥३॥

२४. 'शब्दादेव च प्रमितः' इति पाठः प्रदीपे ।

२९. 'अत एव नित्यत्वम्' इति निम्बार्कपाठः ।

३०. 'समाननामरूपत्वाच्च' इति सर्वपाठ्येकदेशिना पाठः । 'समानरूपनामत्वाच्च'
इति कचित्पुस्तके भास्करपाठश्च ।

३२. 'ज्योतिषा भावाच्च' इति पाठः प्रदीपकारसम्मतः प्रतिभाति ।

३३. 'भावात्' इति कचिद्भास्करपाठः ।

३४. 'शुद्रस्य' इति भास्करपाठः ।

३५. 'क्षत्रियत्वगतेश्च' इति शाङ्करभास्करभैक्षवनेम्बार्करामानुजसैवानां पाठः ।

तत्रापि रामानुजैश्वरा 'उत्तरत्र' इति सूत्रविभागं पृथक् पठतः ।

३६. 'संस्कारपरामर्शात्' इति भैक्षवः पाठः ।

३८. 'स्मृतेश्च' इति सूत्रं योगविभागेन पृथक् पठन्ति निम्बार्करामानुजशैवाः ।

३९. 'प्राणः कम्पनात्' इति भैक्षवः पाठः ।

४२. 'न्यादिशब्देभ्यः' इति भैक्षवः पाठः ।

३६. संस्कारपरामर्शात् तदभावाभि-
न्नापाच्च ॥३॥

३७. तदभावनिर्धारणे च प्रवृत्तेः ॥४॥

३८. श्रवणाध्ययनार्थमतिषेधात् स्मृतेश्च ॥५॥
दशमेकसूत्रं कम्पनाधिकरणम् ॥१०॥

३९. कम्पनात् ॥१॥

एकादशमेकसूत्रं ज्योतिर्दर्शनाधिकरणम् ॥११॥

४०. ज्योतिर्दर्शनात् ॥१॥

द्वादशमेकसूत्रमर्थान्तरव्यपदेशाधिकरणम् ॥१२॥

४१. आकाशोर्यानन्तरत्वादिष्वपदेशात् ॥१॥

त्रयोदशं द्विसूत्रं सुषुप्त्युत्क्रान्त्योरित्यधि-
करणम् ॥१३॥

४२. सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेन ॥१॥

४३. पक्षादिशब्देभ्यः ॥२॥

॥ चतुर्थश्वरणः ॥

प्रथमं सप्तसूत्रमानुमानिकाधिकरणम् ॥१॥

१. आनुमानिकमप्येकेषामिति चेन्न
शरीररूपकविन्यस्तगृहीतेर्दर्शयति च १

२. सूक्ष्मं तु तदहत्त्वात् ॥२॥

३. तदधीनत्वादर्थवत् ॥३॥

४. ज्ञेयत्वावचनाच्च ॥४॥

५. वदतीति चेन्न प्राज्ञो हि प्रकरणात् ॥५॥

६. त्रयाणामेव चैवमुपन्यासः प्रश्नश्चाद ॥६॥

७. महद्वच्च ॥७॥

द्वितीयं त्रिसूत्रं चमसवदित्याधिकरणम् ॥२॥

८. चमसवदविशेषात् ॥१॥

९. ज्योतिरूपक्रमानु तथा तधीयत एके २

१०. कल्पनोपदेशाच्च मध्वादिवदविरोधः ३

११. त्रिसूत्रं न सङ्ख्योपसङ्गग्रहाधिकरणम् ॥३॥

१२. न सङ्ख्योपसङ्गग्रहादप्रतिनानाभावा-
दतिरेकाच्च ॥१॥

१३. प्राणादयो वाक्यशेषात् ॥२॥

१४. ज्योतिरपेक्षेयमस्त्यन्ते ॥३॥

चतुर्थमेकसूत्रं यथाव्यपदिष्टाधिकरणम् ॥४॥

१४. कारणत्वेन चाकाशादिषु यथाव्यप-
दिष्टोक्तेः ॥१॥

पञ्चमेकसूत्रं समाकर्षाधिकरणम् ॥५॥

१५. समाकर्षात् ॥१॥

षष्ठं त्रिसूत्रं जगद्धाचित्वाधिकरणम् ॥६॥

१६. जगद्धाचित्वात् ॥१॥

१७. जीवमृग्यप्राणलिङ्गादिति चेत्
तद् व्याख्यातम् ॥२॥

१८. अन्यार्थं तु जैमिनिः प्रश्नव्याख्या-
नाभ्यामपि चैवमेके ॥३॥

सप्तमं चतुःसूत्रं वाक्यान्वयाधिकरणम् ॥७॥

१९. वाक्यान्वयात् ॥१॥

२०. प्रतिज्ञासिद्धेर्लिङ्गमाश्रयः ॥२॥

२१. उत्क्रमिष्यत एवम्भावादित्यौडु-
लोमिः ॥३॥

२२. अवस्थितेरिति काशकृत्स्नः ॥४॥

अष्टमस्यसूत्रमप्रकृतिश्चेत्यधिकरणम् ॥८॥

२३. प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादष्टान्तानुपरोधात् १

५. 'प्रकरणात्' इति योगविभागेन पृथङ्मात्रपाठः ।

६. 'त्रयाणामपि चैवम्' इति भैक्षवः पाठः ।

७. 'महत्त्वाच्च' इति कचिद्भास्करादर्शपाठः ।

८. 'अविशेषाच्च' इति कचिद्भास्करादर्शपाठः

९. 'ज्योतिरूपक्रमा नु' इति पाठो गोसंज्ञकपुस्तके विवरणे प्रदीपे शास्करभास्कर-
निम्बार्करामानुजैवश्च ।

१४. 'करणत्वेन च' इति भास्करपाठः ।

१७. 'जीवमृग्यप्राणलिङ्गादिति चेत्' इति भास्करभास्करनिम्बार्करामानुजैवमैश्वर्यपाठः ॥

१८. सप्तदशसूत्रं पदान्तर्भावयत्येकसूत्रं भास्करः ।

२४. अभिध्यापदेशाच्च ॥२॥

२५. साक्षाच्चोभयाम्नात् ॥३॥

इति श्रीमत्कृष्णद्वैपायनविरचिततत्त्वसूत्रेषु समन्वयाख्ये प्रथमाध्याये मतान्तरश्रौतता-
अमजनकप्रकर्णवाक्यार्थविचारो नाम चतुर्थश्चरणः ॥४॥

॥ द्वितीयोऽध्यायः ॥

॥ प्रथमश्चरणः ॥

॥ प्रथममेकसूत्रं स्मृत्याधिकरणम् ॥१॥

१. स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्ग इति चेत्वा-
न्यस्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्गात् ॥१॥

द्वितीयमेकसूत्रमितरेषामित्याधिकरणम् ॥२॥

२. इतरेषां चानुपलब्धेः ॥१॥

तृतीयमेकसूत्रं योगप्रत्युक्त्याधिकरणम् ॥३॥

३. एतेन योगः प्रत्युक्तः ॥१॥

॥चतुर्थं त्रिसूत्रं न विलक्षणत्वाधिकरणम्॥४॥

४. न विलक्षणत्वादस्य तयात्वं च
शब्दात् ॥१॥

२६. आत्मकृतेः परिणामात् ॥४॥

२७. योनिश्च हि गीयते ॥५॥

२८. एतेन सर्वे व्याख्याता व्याख्याताः ६

५. अभिमानिव्यपदेशस्तु विशेषानु-
गतिभ्याम् ॥२॥

६. दृश्यते तु ॥१॥

पञ्चमं पञ्चसूत्रमसत्प्रतिषेधाधिकरणम् ॥५॥

७. असदिति चेन्न प्रतिषेधमात्रत्वात् ॥१॥

८. अपीतौ तद्वत्प्रसङ्गादसमञ्जसम् ॥२॥

९. न तु दृष्टान्तभावात् ॥३॥

१०. स्वपक्षदोषाच्च ॥४॥

११. तर्कमतिष्ठानादप्यन्यथानुमेयमिति-
चेद्वैमर्क्यविमोक्षप्रसङ्गः ॥५॥

२६. 'परिणामात्' इति योगविभागेन पृथक् पठतो रामानुजशैवी ।

२७. 'योनिश्च गीयते' इतिपाठः प्रदीपे प्रतिभाति ।

२८. इदं सर्वव्याख्यानाधिकरणं श्रीमत्प्रकाशकारमतेन नवमं विवरणकारास्त्विहा-
धिकरणसहस्रव्याख्यालोपमासते श्रीभावप्रकाशिकाकाराणां प्रदीपकाराणां निर्भयरामसङ्गानां
च मतेन त्वष्टममेव ।

४. एतस्य सूत्रस्याग्रे 'दृश्यते तु' इति नव्यं सूत्रं माध्वमते ।

५. 'विशेषानुगताभ्याम्' इति भास्करपाठः ।

९. 'न तु दृष्टान्तभावात्' इत्येवम्पाठः 'कवगोपुसंज्ञकपुस्तकेषु भावप्रकाशिकायां
मरीचिकायां प्रकाशे च । प्रदीपविवरणकारमते तु 'दृष्टान्तभावात्' इतिपाठः प्रतिभाति ।

१०. 'स्वपक्षे दोषाच्च' इति नैष्कार्कपाठः ।

११. 'अन्यदानुमेयम्' इत्यादियोगविभागमाहृत्य पृथक्सूत्रं रामानुजशैवी पठतः ।
'अनिर्भोक्षप्रसङ्गः' इति माध्वनैष्कार्करामानुजशैवमैह्वपाठः ।

॥ पृष्ठमेकसूत्रं शिष्टपरिग्रहाधिकरणम् ॥६॥
 १२. एतेन शिष्टपरिग्रहा अपि व्या-
 ख्याताः ॥१॥
 ॥ सप्तममेकसूत्रं भोक्त्रापत्तेरित्याधिकरणम् ॥७॥
 १३. भोक्त्रापत्तेरविभागश्चेत् स्याल्लो-
 कवत् ॥१॥
 ॥ अष्टमं त्रिसूत्रं तदनन्यत्वाधिकरणम् ॥८॥
 १४. तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः ॥१॥
 १५. भावे चोपलब्धेः ॥२॥
 १६. सत्त्वाच्चावरस्य ॥३॥
 नवमं पञ्चसूत्रमसद्व्यपदेशाधिकरणम् ॥९॥
 १७. असद्व्यपदेशाच्चेति चेन्न धर्मान्तेरेण
 यावपक्षेपात् ॥४॥
 १८. युक्तेः शब्दान्तराच्च ॥२॥
 १९. पटवच्च ॥३॥

२०. यथा च प्राणादिः ॥४॥
 ॥ दशमं त्रिसूत्रमितरव्यपदेशाधिकरणम् ॥१०॥
 २१. इतरव्यपदेशाद्विज्ञातकरणादिदोष-
 प्रसक्तिः ॥१॥
 २२. अधिकं तु भेदनिर्देशात् ॥२॥
 २३. अश्मादिवच्च तदुपपत्तिः ॥३॥
 एकादशं षड्सूत्रमुपसंहारदर्शनाधिकरणम् ॥११॥
 २४. उपसंहारदर्शनाच्चेति चेन्न क्षीरवाद्धिः ॥१॥
 २५. देवादेवदपि लोके ॥२॥
 २६. कृत्स्नप्रसक्तिर्निरवयवत्वशब्दको-
 षो वा ॥३॥
 २७. श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात् ॥४॥
 २८. आत्मनि चैवं विचित्राश्च हि ॥५॥
 २९. स्वपक्षदोषाच्च ॥६॥
 ॥ द्वादशमष्टसूत्रं सर्वोपेत्यधिकरणम् ॥१२॥
 ३०. सर्वोपेता च तद्दर्शनात् ॥१॥

१२. 'एतेन शिष्टा अपरिग्रहा अपि व्याख्याताः' इति माध्वपाठः ।
 १५. 'मावाचोपलब्धेः' इत्यपि शास्त्रपाठः ।
 १६. 'सत्त्वाच्चावरस्य' इति रामानुजशैवपाठः ।
 १८. प्रदीपकारमतेनेह 'शब्दान्तरत्वाच्च' इति पाठः प्रतिभाति । इदं सूत्रं नैमार्क-
 रामानुजशैवैरसद्व्यपदेशसूत्रेणैव भाषितम् ।
 २०. 'यथा च प्राणादिः' इति आश्वरमास्करभैक्षवपाठो 'यथा प्राणादिः' इति च
 माध्वपाठः ।
 २२. 'अधिकं तु भेदव्यपदेशात्' इति कसंज्ञकपुस्तकपाठः ।
 २३. 'अश्मादिवच्च तदुपपत्तिः' इति पाठो मुद्रितमौलिकायाम् ।
 २४. पुस्तकपुस्तके 'क्षीरवाद्धिः' इति पाठः ।
 २६. 'निरवयवशब्दकोषो वा' इति भैक्षवपाठः ।
 २९. 'स्वपक्षे दोषाच्च' इति नैमार्कपाठः ।
 ३०. 'सर्वोपेता सा दर्शनात्' इति नैमार्कपाठः ।

३१. विकरणत्वात्नेति चेत्तदुक्तम् ॥२॥
 ३२. न प्रयोजनवच्चात् ॥३॥
 ३३. लोकवत्तु लीलाकैवल्यम् ॥४॥
 ३४. वैषम्यनेर्घृण्ये न सापेक्षत्वात् तथा
 हि दर्शयति ॥५॥

३५. न कर्माविभागादिति चेन्नानादि-
 त्वात् ॥६॥
 ३६. उपपद्यते चाप्पुपलभ्यते च ॥७॥
 ३७. सर्वधर्मोपपत्तेश्च ॥८॥

॥ इति श्रीमत्कृष्णद्वैपायनविगणितनवस्वसूत्रेष्वविरोधाख्ये द्वितीयाध्याये पञ्चमः स्मृतिवर्णः ॥

॥ द्वितीयश्रवणः ॥

॥ प्रथमं पदसूत्रं रचनानुपपत्तेरित्याधिकरणम् ॥१॥ २. प्रवृत्तेश्च ॥२॥
 १. रचनानुपपत्तेश्च नानुमानम् ॥१॥ ३. पयोऽमुव्येत्तत्रापि ॥३॥

३५. 'न कर्मविभागात्' इति पाठो गोसंज्ञकपुस्तके प्रदीपे च । 'अकस्माद्विभाग इति चेन्नानादित्वात्' इति तु भास्करपाठः ।

३६. इदं सूत्रं निष्कारकमानुजशैवेः पूर्वस्मिन् सूत्रेन्तर्भावितम् ।

३७. पादेस्मिन् प्रदीपकारभतेनाधिकरणानि दश तानि न यथा ।

१. प्रथमं द्विसूत्रं स्मृत्यधिकरणम् ।

२. द्वितीयमेकसूत्रं योगप्रत्युत्तयधिकरणम् ।

३. तृतीयं त्रिसूत्रं विलक्षणत्वाधिकरणम्

४. चतुर्थं चतसृत्रमसदितिचेदित्यधिकरणम् ।

५. पञ्चममेकसूत्रमेतेनेत्याधिकरणम् ।

६. षष्ठमेकसूत्रं भोक्त्रापत्तेरित्याधिकरणम् ।

७. सप्तमं त्रिसूत्रं तदनन्यत्वाधिकरणम् ।

८. अष्टमं त्रिसूत्रमितरव्यपदेशाधिकरणम् ।

९. नवमं पदसूत्रमुपसंशारदर्शनाधिकरणम् ।

१०. दशममष्टसूत्रं सर्वोपेतित्यधिकरणम् ।

श्रीविवरणकारास्तु प्रथमानिकरणं द्विसूत्रमेवादाविच्छागमनिर्भयराममद्वेनेमाङ्गी-
 कृत्य समस्तौ पादेस्मिन् द्वादशाधिकरणानि श्रीमत्प्रकाशकारभतेन स्वीकृतानि च ॥

२. इदं सूत्रं रामानुजशैवाभ्यां प्रथमसूत्रेन्तर्भावितम् ।

४. व्यतिरेकानवस्थितेश्चानपेक्षत्वात् ॥४॥
 ५. अन्यत्राभावाच्च न दृष्टादिवत् ॥५॥
 ६. अभ्युपगमेत्यर्थाभावात् ॥६॥
 ॥ द्वितीयं चतुःसूत्रं पुरुषाश्मवदित्यधि-
 करणम् ॥ २ ॥
 ७. पुरुषाश्मवदिति चेत् तथापि ॥१॥
 ८. अङ्गित्वानुपपत्तेश्च ॥२॥
 ९. अन्यथानुमितौ च ज्ञाशक्तिवियो-
 गात् ॥३॥
 १०. विमतिषेधाच्चामञ्जसम् ॥४॥
 ॥ तृतीयं सप्तसूत्रं महद्दीर्घवद्वेत्याधिकरणम् ॥३॥
 ११. महद्दीर्घवद्वा इत्स्वपरिमण्डलान्याम् १
 १२. उभयथापि न कर्मातस्तदभावः ॥२॥
 १३. समवायाभ्युपगमाच्च साम्यादन-
 वस्थितेः ॥३॥
 १४. नित्यमेव च भावात् ॥४॥
 १५. रूपादिमत्त्वाच्च विपर्ययोदर्शनात् ॥५॥
 १६. उभयथापि च दोषात् ॥६॥
 १७. अपरिग्रहाच्चात्पन्तमनपेक्षा ॥७॥
 ॥ चतुर्थं दशसूत्रं समुदाय उभयहेतुकेषु-
 त्याधिकरणम् ॥४॥
 १८. समुदाय उभयहेतुकेषु तदभाति ॥१॥
 १९. इतरेतरप्रत्ययत्वादिति चेन्नोत्पत्ति-
 मात्रनिमित्तत्वात् ॥२॥
 २०. उत्तरोत्पादे च पूर्वनिर्वापात् ॥३॥
 २१. असति प्रतिज्ञोपगमो यौगपद-
 मन्वथा ॥४॥

६. इदं सूत्रं रामानुजसैवाभ्यां 'अन्यथानुमिति'सुनभ्यामे प्रउच्यते ।

७. 'पुरुषाश्मवचेत्तथापि'इति भेदवःपाठः ।

८. 'अङ्गित्वानुपपत्तेः'इतिमाध्वःपाठः ।

९. 'अन्यथानुमितौ ज्ञाशक्तिनियोगान्'इति भास्करपाठः ।

१२. सर्वत्र 'उभयथा'इत्यस्य स्थाने 'उभयथा'इतिरामानुजपाठः ।

१४. 'नित्यमेव भावात्'इति भास्करपाठः ।

१५. 'दर्शनात्'इति केचनैकदेशिनश्छिन्दन्ति ।

१६. 'उभयथा दोषात्'इति शाङ्करमाध्वनैश्चार्करीरामानुजभेदवःपाठः । 'उभयथा च दोषात्'इति भास्करपाठस्त्वशुद्धःप्रतिभाति ।

१८. निर्मयरागमट्टा यत् 'अथ चतुर्थाधिकरणं समुदाय उभयहेतुकेषु तदभाति-
 रित्यादिभिरकादशभिः सूत्रैः'इत्याहुस्तत्र मानं न जानीमः । लिपिकारप्रभादः स्यात्
 सूत्रगणना च मतान्तरवत् स्यात् ।

१९. 'इतरेतरप्रत्ययमन्यत्वादुपपत्तिमितिचेन्न नद्वयातभावानिमित्तत्वात्'इति
 भास्करपाठः ।

२२. प्रतिसङ्ख्याप्रतिसङ्ख्यानिरोधा-
भाप्तिरविच्छेदात् ॥५॥

२३. उभयया च दोषात् ॥६॥

२४. आकाशे च विशेषात् ॥७॥

२५. अनुस्मृतेश्च ॥८॥

२६. नासतोदृष्टत्वात् ॥९॥

२७. उदासीनानामपि चैवं सिद्धिः ॥१०॥

॥पञ्चमं पञ्चसूत्रं नामात्र उपलब्धेरित्याधिकरणम्॥

२८. नाभाव उपलब्धेः ॥११॥

२९. वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवत् ॥१२॥

३०. न भावनुपलब्धेः ॥१३॥

३१. क्षणिकत्वाच्च ॥१४॥

३२. सर्वधानुपपत्तेश्च ॥१५॥

॥ षष्ठं चतुःसूत्रं नैकास्मिन्नसम्भवादित्याधि-
करणम् ॥६॥

३३. नैकास्मिन्नसम्भवात् ॥११॥

३४. एवञ्चात्माकारस्यम् ॥१२॥

इति श्रीमत्कृष्णद्वैपायनविरचिततत्त्वसूत्रेष्वविरोधाख्ये द्वितीयाध्याये द्वितीयस्तर्कचरणः ॥२॥

३५. न च पर्यायादप्यविरोधो विका-
रादिभ्यः ॥३॥

३६. अन्त्यावस्थितेश्चोभयानित्यत्वाद-
विशेषः ॥४॥

॥ सप्तमं पञ्चसूत्रं पत्युरसामञ्जस्यादित्याधि-
करणम् ॥७॥

३७. पत्युरसामञ्जस्यात् ॥११॥

३८. सम्बन्धानुपपत्तेश्च ॥१२॥

३९. अधिष्ठानानुपपत्तेश्च ॥१३॥

४०. करणवत्त्वेन भोगादिभ्यः ॥१४॥

४१. अन्तवत्त्वमसर्वज्ञता वा ॥१५॥

अष्टमं चतुःसूत्रमुत्पत्त्यसम्भवादित्याधिकरणम् ॥

४२. उत्पत्त्यसम्भवात् ॥११॥

४३. न च कर्तुः करणम् ॥१२॥

४४. विज्ञानादिभावे वा तदभातिषेधः ॥१३॥

४५. यिप्रतिषेधाच्च ॥१४॥

२२. 'प्रतिसङ्ख्याप्रतिसङ्ख्यानिरोधाभाप्तिरसम्भवा' इति भास्करपाठः ।

२३. 'उभययापि च दोषात्' इति प्रदीपपाठः । इदं सूत्रं नैव पठ्यते भास्करेण ।

२६. 'दृष्टत्वात्' इति च्छेदः केपाचित् ।

३१. चकाररहितः पाठो निम्नार्कस्य । 'क्षणिकत्वाच्च' इतिसुत्रमेव न पठ्यते रामा-
नुजशैवाभ्याम् । भास्करभाष्ये तु पठ्यत एव ।

३२. इदमपि सूत्रं न पठ्यत एव भास्करभाष्ये ।

३६. 'अन्त्यावस्थितेश्चोभयानित्यत्वादविशेषात्' इति साध्वःपाठः ।

३८. इदं सूत्रं भास्कररामानुजशैवैर्न पठ्यते ॥

४४. 'विज्ञानादिभावो वा' इति भास्करपाठस्तद्भाष्यप्रकाशकप्रमादजन्यः ।

४५. इदं सूत्रं पठ्यत एव भास्करेण ।

॥ तृतीयधरणः ॥

- ॥ प्रथमं सप्तसूत्रं न विद्यदित्यधिकरणम् ॥१॥
१. न विद्यदश्रुतेः ॥१॥
२. अस्ति तु ॥२॥
३. गौण्यसम्भवात् ॥३॥
४. शब्दाच्च ॥४॥
५. स्याद्यैकस्य ब्रह्मशब्दवत् ॥५॥
६. प्रतिज्ञाहानिरव्यतिरेकाच्छब्देभ्यः ॥६॥
७. यावद्विकारं तु विभागो लोकावत् ॥७॥
- ॥ द्वितीयमेकसूत्रमेतेन मातरित्यधिकरणम् ॥२॥
८. एतेन मातरिचा व्याख्यातः ॥१॥
- ॥ तृतीयमेकसूत्रसम्भवाधिकरणम् ॥३॥
९. असम्भवस्तु सतोनुपपत्तेः ॥१॥
- ॥ चतुर्थमेकसूत्रं तेजोत इत्यधिकरणम् ॥४॥
१०. तेजोनस्तथा तावत् ॥१॥
- ॥ पञ्चमेकसूत्रमाप इत्यधिकरणम् ॥५॥
११. आपः ॥१॥
- ॥ षष्ठमेकसूत्रं पृथिव्यधिकार इत्यधिकरणम् ॥६॥
१२. पृथिव्यधिकाररूपशब्दान्तरेभ्यः ॥१॥
- ॥ सप्तममेकसूत्रं तदभिध्यानादेवेत्यधिकरणम् ॥७॥
१३. तदभिध्यानं हि तु तद्विज्ञात सः ॥
- ॥ अष्टमेकसूत्रं विपर्ययेणेत्यधिकरणम् ॥८॥
१४. विपर्ययेण तु क्रमोत्त उपपद्यते ॥१॥
- ॥ नवमं द्विसूत्रमन्तरा विज्ञानमनसी इत्यधिकरणम् ॥९॥
१५. अन्तरा विज्ञानमनसी क्रमेण तद्विज्ञादिति चेन्न विज्ञेयात् ॥१॥
१६. चराचरव्यपाश्रयस्तु स्यात्तद्व्यपदेशो भाक्तस्तद्भावभाषितत्वात् ॥
- ॥ दशमेकसूत्रं नात्माश्रुतेरित्यधिकरणम् ॥१०॥
१७. नात्माश्रुतेर्नित्यत्वाच्च ताभ्यः ॥१॥
- ॥ एकादशमेकसूत्रं ज्ञोत एवेत्यधिकरणम् ॥११॥
१८. ज्ञोत एव ॥१॥

२. इदं सूत्रं पूर्वगिन् स्रोन्तर्गावितं नैष्कारिणामनुजशैवैः ।

६. योगविभागमाह्वर 'शब्देभ्यः' इति पृथक्सूत्रं रामानुजशैवाभ्यां पठ्यते ।

११. एतस्य सूत्रस्याग्रे 'पृथिवी' इति पृथगसूत्रं नैष्कारिणामनुजशैवैः पठ्यते ।

१२. 'पृथिव्यधिकाररूपशब्दान्तरादिभ्यः' इति माध्वपाठः । 'अधिकाररूपशब्दान्तरेभ्यः' इति रामानुजशैवपाठः ।

१३. 'तदभिध्यानात्' इति निष्कार्कपाठः ।

१४. 'उपपद्यते च' इति सर्वव्यामप्येकदेशिनां पाठः । 'परिपर्ययेण क्रमोत्त उपपद्यते च' इति शैवपाठः । भास्करमाध्वेन्तर्गावितमेतत् सूत्रं पूर्वगिन् ।

१६. 'अभाक्तः' इति च्छेदशैवस्य ।

१८. एतस्य सूत्रस्याग्रे 'श्रुतेः' इति सूत्रं माध्वमेतः ।

॥ द्वादशं दशसूत्रमुक्तान्तिगत्यागतीनामित्य-
धिकरणम् ॥१२॥

१९. उक्तान्तिगत्यागतीनाम् ॥१॥

२०. स्वात्मना चोत्तरयोः ॥२॥

२१. नाणुरतच्छ्रुतेरिति चेन्नेराधिकारात्

२२. स्वशब्देन्मानाभ्याश्च । ४॥

२३. अविरोधश्चन्दनवत् । ५॥

२४. अत्रस्थितिवैशेष्यादिति चेन्नाभ्यु-
पगमाद्धादि हि । ६॥

२५. गुणाद्दालोक्तवत् ॥७॥

२६. व्यतिरेको गन्धवत् ॥८॥

२७. तथा च दर्शयति ॥९॥

२८. पृथगुपदेशात् ॥१०॥

॥ त्रयोदशं चतुर्दशसूत्रं तद्गुणसारत्वादित्य-
धिकरणम् ॥१३॥

२९. तद्गुणसारत्वाच्च तद्व्यपदेशः प्राज्ञवत्

३०. यावदात्मभावविराज्य न दोषस्तद-
र्शनात् ॥२॥

३१. पुंस्त्वादिवत्त्वस्य सतोभिव्यक्ति-
योगात् ॥३॥

३२. नित्योपलब्ध्यनुपपत्तिविराज्योन्मेष-
तर्गनियनो वाच्यश्च । ४॥

॥ चतुर्दशमसूत्रं कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वादित्यधि-
करणम् ॥ ४॥

३३. कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात् ॥१॥

३४. विहारोपदेशात् ॥२॥

३५. उपादानात् ॥३॥

३६. व्यपदेशाच्च क्रियायां न चेन्निर्देश-
विपर्ययः ॥४॥

३७. उपलब्धिवदनियमः ॥५॥

३८. शक्तिविपर्ययात् ॥६॥

३९. समाध्यभावाच्च ॥७॥

४०. यथा च तत्सोभयथा ॥८॥

॥ पञ्चदशं द्विसूत्रं परात्तु तच्छ्रुतेरित्यधि-
करणम् ॥१५॥

४१. परात्तु तच्छ्रुतेः ॥१॥

१९. प्रदीपकारास्तु चतुर्दशसूत्रमेतदधिकरणं पठन्ति तेन तन्मते पादोस्मिन्न-
धिकरणानि पञ्चदशैव न तु षोडश । श्रीत्रिवरणकारास्त्विच्छारामनिर्भराममतमेव
स्वीकुर्वन्ति । 'कस्मादुक्तान्तिगत्यागतानाम्' इति मुद्रितो भास्करपाठस्त्वशुद्धः ।

२५. 'गुणाद्दालोक्तवत्' इतिच्छेदो भास्करनेम्बार्करामानुजशैवानामपि ।

२७. 'तथा हि दर्शयति' इति पठित्वैतत्सूत्रपन्तर्भाव्यते पूर्वमिदं सूत्रं नेम्बार्कशै-
वाभ्याम् । 'तथा च दर्शयति' इति पठित्वा च रामानुजेन ।

३१. 'सतो व्यक्तियोगात्' इतिपाठः पुसंशुकपुस्तके प्रमादजः ।

३२. 'उपादानाद्विहारोपदेशाच्च' इत्येकमुच्येन । पठित्वोपेक्षितमुत्तरसूत्रं रामानुज
गभ्याम् ।

४१. 'परात्तच्छ्रुतेः' इति भास्करपाठः ।

४२. कृतप्रयत्नापेक्षस्तु विहितप्रतिषि-
द्धावैयर्थ्यादिभ्यः ॥ ॥
॥ षोडशमेकादशसूत्रमेशो नानाव्यवदेशादि-
त्यधिकरणम् ॥१६॥
४३. अंशो नानाव्यवदेशादन्वयः चापि
दाशकितवादित्वमधीयत एके ॥१॥
४४. मन्त्रवर्णात् ॥२॥
४५. अपि स्मर्यते ॥१॥
४६. प्रकाशादिवन्नेवं परः ॥४॥

४७. स्मरन्ति च ॥५॥
४८. अनुज्ञापरिहारो देहसम्बन्धाज्जपोति-
रादिवत् ॥६॥
४९. असन्ततेश्चाव्यतिकरः ॥७॥
५०. आभास एव च ॥८॥
५१. अदृष्टानियमात् ॥९॥
५२. अभिसन्ध्यादिष्वपि चैवम् ॥१०॥
५३. प्रदेशादिविज्ञान्तर्भावात् ॥११॥

इति श्रीमत्कृष्णहैपायनविरचिततत्त्वसूत्रेण्विरोधाख्ये द्वितीयाध्याये तृतीयो विषयदादिपादः ॥

॥ चतुर्थश्चरणः ॥

- ॥प्रथमं पञ्चसूत्रं तथा प्राण इत्यधिकरणम् ॥१॥
१. तथा प्राणः ॥१॥
२. गौण्यसम्भवात् ॥२॥

३. तत्प्राक्श्रुतेः ॥३॥
४. तत्पूर्वकत्वाद् वाचः ॥४॥
५. सप्तगतेर्विशेषितत्वाच्च ॥५॥

४२. 'विहितप्रतिषेधावैयर्थ्यादिभ्यः' इति माध्यपाठः ।
४३. 'दाशकितवादित्वमधीयत एके' इति पाठो गोसंज्ञकपुस्तके विवरणे च ।
४४. 'मन्त्रवर्णाच्च' इति कसंज्ञकपुस्तकपाठः शाङ्करश्च ।
४५. 'अपि च स्मर्यते' इति कसंज्ञकपुस्तकपाठः शाङ्करनैष्कार्कैवमैश्वर्यश्च ।
४६. 'प्रकाशादिवत्तु नैवं परः' इति नैष्कार्करामानुजशैवपाठः ।
४९. 'असन्ततेश्चाव्यतिकरः' इति शैवपाठः ।
५०. 'आभासा एव वा' इति भास्करपाठः । 'आभासा एव च' इति नैष्कार्कशैवपाठः ।
'आभासा एव च' इति विकलेन रामानुजपाठः ।
५२. 'अभिसन्ध्यादिष्वप्येवम्' इति भैश्वर्यपाठः ।
५३. 'प्रदेशभेदाद्वेतिचेन्नान्तर्भावात्' इति रामानुजपाठः ।
१. 'तथा प्राणाः' इति पाठः कसंज्ञकपुस्तके सर्वेषामप्येकदेशिनाम् ।
२. एतस्य सूत्रस्याग्रे प्रतिज्ञानुपरोधाच्च' इति नन्यं सूत्रं माध्यमते ।
३. इदं सूत्रं पापकृतशोभायां पूर्वमिदं सूत्रेणान्वितम् ।

॥ द्वितीयमेकसूत्रं हस्तादय इत्यधिकरणम् ॥२॥

६. हस्तादयस्तु स्थितेतो नैवम् ॥१॥

॥ तृतीयमेकसूत्रमणवश्चेत्यधिकरणम् ॥३॥

७. अणवश्च ॥१॥

॥ चतुर्थे द्विसूत्रं श्रेष्ठश्वेत्यधिकरणम् ॥४॥

८. श्रेष्ठश्च ॥१॥

९. न वायुक्रिये पृथगुपदेशात् ॥२॥

॥ पञ्चमे चतुःसूत्रं चक्षुरादिवर्तित्यधिकरणम् ॥

१०. चक्षुरादिवस्तु तत्सहसिष्ट्यादिभ्यः ॥१॥

११. अकरणत्वाच्च न दोषस्तथा हि दर्शयति ॥२॥

१२. पञ्चदशैर्मनोवद्व्यपदिश्यते ॥३॥

१३. अणुश्च ॥४॥

॥ षष्ठमेकसूत्रं ज्योतिराद्यधिष्ठानं त्वत्त्वधिकरणम् ॥६॥

१४. ज्योतिराद्यधिष्ठानं तु तदामननात् ॥

इति श्रीमत्कृष्णद्वैपायनविरचितसत्त्वसूत्रेण्विरोधार्ये द्वितीयाध्याये चतुर्थः प्राणाधिकरणः ।

॥ तृतीयोऽध्यायः ॥

॥ प्रथमश्चरणः ॥

॥ प्रथमं सप्तसूत्रं रहस्याधिकरणम् ॥१॥

१. तदन्तरमतिपचो रहति सम्परि-

ज्वक्तः प्रश्ननिरूपणाभ्याम् ॥१॥

२. ज्यात्मकत्वाच्च भूयस्तदात् ॥२॥

१०. 'तत्सह शिष्यादिभ्यः' इति भास्करपाठान्तर्द्वाप्यधकाशकप्रमादजः ।

१४. 'प्राणवता न शब्दात्' इति सूत्रमन्वर्गाविति रामानुजैशवाभ्यां पूर्वसूत्र । 'तदामननात्' इत्यस्य स्थाने 'तदामनानात्' इति भास्करपाठः ।

१६. 'तस्य नित्यत्वात्' इति निम्बार्कपाठः ।

१७. 'त इन्द्रियाणि' इति सर्वेषामप्येकदेशिनां ॥१॥

१८. 'भेदश्चेतेर्बलक्षण्याच्च' इत्येकमेव सूत्रं नैम्बार्करामानुजैवमते ।

३. प्राणगतेश्च ॥३॥
 ४. अद्य-दिगतिश्रुतेरिति चेन्न भाक्त-
 त्वात् ॥४॥
 ५. प्रथमे श्रवणादिति चेन्न ता एव
 ह्युपपत्तेः ॥५॥
 ६. अतच्छ्रुतत्वमिति चेन्नेष्टादिकारिणां
 प्रतीतिः ॥६॥
 ७. भाक्ते चानात्मविच्चात् तथा हि
 दर्शयति ॥७॥
 ॥ द्वितीयं चतुःसूत्रं कृतात्मयाधिकरणम् ॥ २॥
 ८. कृतात्मयेनुशयवान् दृष्टस्मृतिभ्यां
 यथेतमनेवं च ॥१॥
 ९. चरणादिति चेन्नोपलक्षणाधेति
 काः ॥२॥
 १०. आनर्थक्यमिति चेन्न तदपेक्षत्वात् ॥
 ११. सुकृतदुःकृते एवेति तु वादरिः ॥४॥
- ॥ तृतीयं पञ्चसूत्रमनिष्टादिकारिणामित्यधि-
 करणम् ॥३॥
 १२. अनिष्टादिकारिणामपि च श्रुतम् ॥
 १३. संयमने त्वनुभूयेतरेषामारोहाव-
 रोहो तद्वत्तिदशनात् ॥२॥
 १४. स्मरन्ति च ॥३॥
 १५. अपि सप्त ॥४॥
 १६. तत्रापि च तद्व्यापाराद्विरोधः ॥५॥
 चतुर्थं चतुःसूत्रं विद्याकर्मणोरित्यधिकरणम् ॥४॥
 १७. विद्याकर्मणोरिति तु प्रकृतत्वात् ॥
 १८. न तृतीये तथोपलब्धेः ॥२॥
 १९. स्मर्यतेपि च लोके ॥३॥
 २०. दर्शनाच्च ॥४॥
 पञ्चमं त्रिसूत्रं तृतीयशब्दावरोधाधिकरणम् ॥५॥
 २१. तृतीयशब्दावरोधः संशोकजनस्य ॥१॥

४. 'चेद्भाक्तत्वात्' इति नैम्यार्कः पाठः ।

५. 'प्रथमे श्रवणात्' इति भैषवः पाठः ।

७. 'भाक्ते च' इति भास्करपाठः ।

८. चकाररहितो भास्करपाठः । 'यथेतमनेवं च' इति सूत्रांशं माध्वा नवम-
 सूत्रत्वेन पठन्ति ॥

९. 'तदुपलक्षणार्थेति' इति रामानुजनैम्यार्कमाध्वशैवाः ।

११. इतिरहितो भास्करपाठः ।

१५. 'अपि च' इति भास्करशैवभैषवपाठः ।

१६. चकाररहितो रामानुजादः ।

२१. 'तृतीये' इति पाठो वपुस्तप्ते माध्वानां च । अस्मात्सूत्रादनन्तरं 'स्मरणाच्च' इति

माध्वाः पठन्ति ।

२२. साभाव्यापत्तिरुपपत्तेः ॥२॥

२३. नातिचिरेण विशेषात् ॥३॥

पष्ठं द्विसूत्रमन्याधिष्ठित इत्याधिकरणम् ॥६॥

२४. अन्याधिष्ठिते पूर्ववदभिलाषात् ॥१॥

२५. अशुद्धामिति चेन्न गच्चात् ॥२॥

इति श्रीमत्कृष्णद्वैपायनविरचिततत्त्वसूत्रेषु तृतीये-साधनाख्ये प्रकारबोधकतानि-
रूपकेध्यायेधिकारिजन्मनिर्धारो नाम प्रथमश्चरणः ॥

॥ द्वितीयश्चरणः ॥

॥ प्रथमं पदमूत्रं सन्ध्याधिकरणम् ॥१॥

१. सन्ध्ये सष्टिराह हि ॥१॥

२. निर्मातारं चैके पुत्रादयश्च ॥२॥

३. माषामात्रं तु फास्पर्शेनानभिष्यक्त-
स्वरूपत्वात् ॥३॥

४. सूचकश्च हि श्रुतेराचक्षते च तद्विदः ४

५. पराभिध्यानान्तु तिरोहितं ततो
हस्य-बन्धनिर्पण्यौ ॥५॥

६. देहयोगाद्वा सोपि ॥६॥

॥ सप्तममेकसूत्रं रेतःसिगधिकरणम् ॥७॥

२६. रेतःसिगयोगोय ॥१॥

॥ अष्टममेकसूत्रं योनेः शरीरमित्याधिकरणम् ॥८॥

२७. योनेः शरीरम् ॥१॥

इति श्रीमत्कृष्णद्वैपायनविरचिततत्त्वसूत्रेषु तृतीये-साधनाख्ये प्रकारबोधकतानि-
रूपकेध्यायेधिकारिजन्मनिर्धारो नाम प्रथमश्चरणः ॥

॥ द्वितीयश्चरणः ॥

॥ द्वितीयमेकसूत्रं तदभावो नाडीदिव्यधि-
करणम् ॥२॥

७. तदभावो नाडीपृ तच्च शरीरस्मिन् च १

॥ तृतीयं त्रिमूत्रगतः प्रबोध इत्याधिकरणम् ॥३॥

८. अतः प्रबोधोऽस्मात् ॥१॥

९. स एव तु कर्मानुस्मृतिशब्द-
रिधिभ्यः ॥२॥

१०. मुग्धेर्धसम्पत्तिः परिशेषात् ॥३॥

२२. 'तत्स्वाभाव्यापत्तिः' इति रामानुजनैम्बार्कपा वगैवपाठः । 'स्वाभाव्यापत्तिः'
इति भास्करपाठः ।

२४. 'अन्याधिष्ठितेषु' इति शाङ्करः पाठः ।

२६. 'रेतःसिगयोगाच्च' इति भास्करपाठः ।

२७. इदमपि सूत्रं भास्करभाष्ये वर्तते एव ।

४. पराभिध्यानान्देहयोगसूत्रे पठित्वा पष्ठत्वेनैवं सूत्रं पठतो रामानुजनैम्बार्क ।
'आचक्षते च' इत्येव पाठो भास्करभाष्ये ।

५. 'पराभिध्यानम्' इति भास्करपाठः ।

७. 'आत्मनि ह' इति माध्वः पाठः ।

९. 'स एव च' इति माध्वभैक्षवपाठः ।

१०. 'अर्धसम्पत्तिः' इत्येव पाठो भास्करभाष्ये ।

॥ चतुर्थं त्रिसूत्रमुभयलिङ्गाधिकारणम् ॥४॥

११. न स्थानतोपि परस्योभयलिङ्गं
सर्वत्र हि ॥१॥

१२. न भेदादिति चेन्न प्रत्येकमतद्वचनात् २

१३. अपि चैवमेके ॥३॥

पञ्चमं पञ्चमूलमरूपवदेव हीत्याधिकारणम् ॥५॥

१४. अरूपवदेव हि तत्प्रधानत्वात् ॥१॥

१५. प्रकाशव्यवैयर्थ्यम् ॥२॥

१६. आह च तन्मात्रम् ॥३॥

१७. दर्शयति चाथोपि स्मर्यते ॥४॥

१८. अत एव चोपमा मूर्त्युकादिवत् ॥५॥

पष्ठं चतुःसूत्रमम्बुवदग्रहणादिराधिकारणम् ॥६॥

१९. अम्बुवदग्रहणाच्च न तथात्वम् ॥१॥

२०. वृद्धिज्ञासभावत्वमन्तर्भावबुध-
सामञ्जस्यादेवम् ॥२॥

२१. दर्शनाच्च ॥३॥

२२. प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिपेक्षति ततो
प्रयति च भूयः ॥४॥

सप्तमं द्विसूत्रं तदव्यक्तमाह हीत्याधिकारणम् ॥७॥

२३. तदव्यक्तमाह हि ॥१॥

२४. अपि संराधने प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् २

अष्टमं त्रिसूत्रं प्रकाशादिव्यवैयर्थ्याधिकारणम् ॥८॥

२५. प्रकाशादिव्यवैयर्थ्यं प्रकाशश्च कर्ष-

यव्यासात् ॥१॥

२६. असौ नन्वेतत्तथा हि लिङ्गम् ॥२॥

२७. उभयव्यपदेशाच्च द्विकुण्डलात् ॥३॥

नवमं त्रिसूत्रं प्रकाशश्च वद्वैयर्थ्याधिकारणम् ॥९॥

२८. प्रकाशाश्च वद्वैयर्थ्यादेव ॥१॥

२९. पूर्ववद्वा ॥२॥

३०. प्रतिपेक्षाच्च ॥३॥

१२. 'भेदादिति चेन्न' इति रामानुजैश्वर्यशेषपाठः । 'न भेदात्' इत्येव पाठो
भास्करभाष्ये ।

१४. अरूपसूत्रं भास्करभाष्ये वर्तते एव । 'अस्थूलम्' इत्यादि तु भाष्यमेव, तस्य
सूत्रत्वेन पाठो भ्रान्त्यैव ।

१५. 'व्यवैयर्थ्यात्' इति भास्करपाठः । 'चावैयर्थ्यात्' इति भाष्यः पाठः ।

१८. चकाररहितो भास्करपाठः ।

१९. तुकाररहितो भास्करपाठः ।

२०. 'एवम्' इत्येव भास्करपाठः ।

२१. सूत्रमिदं पूर्वस्मिन्नन्तर्भावयतो रामानुजश्रेष्ठौ ।

२४. 'अपि च' इति शास्त्रः पाठः ।

२५. 'प्रकाशवच्च' इति भाष्यः पाठः । 'प्रकाशश्च' इत्यादिसूत्रानं पृथक्सूत्रत्वेन
साध्याः पठन्ति ।

२७. तुकाररहितो भास्करपाठः ।

दशमं संक्षेपसूत्रं परमतः सेतुन्मानेत्यधिकरणम् ॥
 ३१. परमतः सेतुन्मानसम्बन्धभेद-
 न्यपदेशेभ्यः ॥१॥
 ३२. सामान्यास्तु ॥२॥
 ३३. बुद्धयर्थः पादवत् ॥३॥
 ३४. स्थानविशेषात् प्रकाशादिवत् ॥४॥
 ३५. उपपत्तेश्च ॥५॥
 ३६. तथान्यमतिषेधात् ॥६॥

३७. अनेन सर्वगतत्वमायामशब्दादिभ्यः ॥७
 एकादशं चतुःसूत्रं फलमत उपपत्तेरित्यधि-
 करणम् ॥११॥
 ३८. फलमत उपपत्तेः ॥१॥
 ३९. श्रुतत्वाच्च ॥२॥
 ४०. धर्मं जैमिनिरत एव ॥३॥
 ४१. पूर्वं तु वादरायणे हेतुव्यपदेशात् ॥४॥

इति श्रीमत्कृष्णद्वैपायनाविरचिततत्त्वसूत्रेषु तृतीये साधनाख्ये प्रकरणबोधकता
 निरूपकेध्याये विषयावपृतिर्नाम द्वितीयश्चरणः ॥

॥ तृतीयश्चरणः ॥

प्रथमं पञ्चदशसूत्रं सर्ववेदान्तप्रत्ययत्वाधि-
 करणम् ॥१॥
 १. सर्ववेदान्तप्रत्ययं चोदनाद्यविशेषात् १
 २. भेदान्नेति चेदेकस्यामपि ॥२॥
 ३. स्वाध्यायस्य तथात्वेन समाचारे-
 धिकाराच्च सववच्च तन्नियमः ॥३॥

४. दर्शयति च ॥४॥
 ५. उपसंहारोर्थाभेदाद्विधिशेषवत् समाने
 च ॥५॥
 ६. अन्यथात्वं शब्दादिति चेन्नाविशेषात् ६
 ७. न वा प्रकरणभेदात् परोक्षरीय-
 स्त्वादिवत् ॥७॥

३२. 'दर्शनात्' इति माध्वः पाठः ।

३४. इदमपि सूत्रं भास्करभाष्ये वर्तत एव ।

३६. 'अन्यत् प्रतिषेधात्' इति माध्वः पाठः ।

३७. 'सर्वगतत्वमायामशब्दादिभ्यः' इति माध्वः पाठः ।

२. 'भेदान्नेति चेन्न' इति शाङ्करशैवभैक्षवः पाठः । 'भेदान्नेति चेत् स्यात्' इति
 भास्करपाठः ।

३. 'तथात्वेन हि' इति शाङ्करशैवभैक्षवपाठः । 'तथात्वे हि' इति भास्कररामानुज-
 नैष्वाकर्पाठः । 'सववत्' इत्येव भास्करपाठः । 'सखिलवच्च तन्नियमः' इति
 माध्वाना पृथक्सूत्रम् ॥

६. 'अन्यथात्वं च' इति माध्वः पाठः ।

७. 'न च' इति भास्करपाठः ।

४५. पूर्वविकल्पः प्रकरणात् स्यात्
क्रियामानसवत् ॥२॥
४६. अतिदेशाच्च ॥३॥
४७. विधेयं तु निर्धारणात् ॥४॥
४८. दर्शनाच्च ॥५॥
४९. श्रुत्यादिवलीयस्त्वाच्च न बाधः ॥६॥
५०. अनुबन्धादिभ्यः प्रज्ञान्तरपृथक्त्वव-
ददृष्टत्वं तदुक्तम् ॥७॥
५१. न सामान्यादप्युपलब्धेर्मृत्युवन्न हि
लोकापत्तिः ॥८॥
५२. परेण च शब्दस्य ताद्विध्यं
भूयस्त्वाच्चनुबन्धः ॥९॥
५३. एक आत्मनः शरीरे भावात् ॥१०॥
अष्टादशं त्रिसूत्रं व्यतिरेकाधिकरणम् ॥१८॥
५४. व्यतिरेकस्तद्भावाभाविताच्च तूप-
लब्धिवत् ॥१॥
५५. अज्ञावयवत्वास्तु न ज्ञानासु हि
प्रतिवेदम् ॥२॥
५६. मन्त्रादिवद्भाविरोधः ॥३॥

- एकौनविंशमेकसूत्रं भूत-इत्यधिकरणम् ॥१९॥
५७. भूतः क्रतुवज्जयायस्त्वं तथा हि
दर्शयति ॥१॥
विंशमेकसूत्रं नानाशब्दादिभेदादित्यधि-
करणम् ॥२०॥
५८. नाना शब्दादिभेदात् ॥१॥
एकविंशमेकसूत्रं विकल्पाधिकरणम् ॥२१॥
५९. विकल्पोत्रिशिष्टकलत्वात् ॥१॥
द्वाविंशमेकसूत्रं काम्यास्त्वित्यधिकरणम् ॥२२॥
६०. काम्यास्तु यथाकामं समुच्चीयेन्न
वा पूर्वहेत्वभावात् ॥१॥
त्रयोविंशं द्विसूत्रमङ्गेष्विस्त्वधिकरणम् ॥२३॥
६१. अङ्गेषु यथाश्रयभावः ॥१॥
६२. शिष्टे च ॥२॥
चतुर्विंशं द्विसूत्रं समाहारादित्यधिकरणम् ॥२४॥
६३. समाहारात् ॥१॥
६४. गुणसाधारण्यश्रुते च ॥२॥
पञ्चविंशं द्विसूत्रं न वा तत्सहभावाधि-
करणम् ॥२५॥
६५. न वा तत्सहभावाश्रुतेः ॥१॥
६६. दर्शनाच्च ॥२॥

इति श्रीमत्कृष्णद्वैपायनविरचिततत्त्वसूत्रेषूपनिषदां विद्याजनकत्वरूपसाधनाख्ये
तृतीयध्याये गुणोपसंहारो नाम तृतीयश्चरणः ॥

४८. सूत्रमिदमन्तर्भावयन्ति पूर्वस्मिन् सूत्रे रामानुजनेम्बार्कशेवाः ।
५०. 'प्रज्ञान्तरपृथक्त्ववददृष्टत्वं' इति पृथक्सूत्रं पठन्ति माध्याः ।
५४. 'तद्भावभावित्वात्' इति भास्कररामानुजनेम्बार्कमाध्वशैवपाठः ।
५७. 'तथा च दर्शयति' इति माध्वः पाठः ।
६५. 'तत्सहभावश्रुते च' इति माध्वः पाठः ।

॥ चतुर्थश्ररणः ॥

प्रथमं चतुर्विंशतिसूत्रात्मकं पुरुषार्थोक्तिः

१२. अध्ययनमात्रवत् ॥१२॥

१३. नाविशेषात् ॥१३॥

१४. स्तुतयेनुमातिर्वा ॥१४॥

१५. कामकारेण चैके ॥१५॥

१६. उपमर्दश्च ॥१६॥

१७. ऊर्ध्वरेतस्तु च शब्दे हि ॥१७॥

१८. परामर्शजैमिनिरचोदना चाप-
चदति हि ॥१८॥

१९. अनुष्ठेयं वादरायणः साम्यश्रुतेः ॥१९॥

२०. विधिर्वा धारणवत् ॥२०॥

२१. स्तुतिमात्रमुपादानादिति चेन्नापूर्व-
त्वात् ॥२१॥

२२. पारिप्लवार्था इति चेन्न विशेषित-
न्यात् ॥२२॥

२३. तथा चैकवाक्यतोपवन्धात् ॥२३॥

२४. अत एव चाग्रिन्धनाद्यनपेक्षा ॥२४॥

शब्दादित्याधिकरणम् ॥१॥

१. पुरुषार्थोक्तिः शब्दादिति वादरायणः ॥१॥

२. शेषत्वात् पुरुषार्थवादो यथान्येष्विति
जैमितिः ॥२॥

३. आचारदर्शनात् ॥३॥

४. तच्छ्रुतेः ॥४॥

५. समन्वारम्भणात् ॥५॥

६. तद्वतो विधानात् ॥६॥

७. नियमाच्च ॥७॥

८. अधिकोपदेशाच्च वादरायणस्यैवं
तद्वर्तनात् ॥८॥

९. तुल्यं दर्शनम् ॥९॥

१०. असार्वत्रिकी ॥१०॥

११. विभागः शतवत् ॥११॥

२. 'यथा हि' इति भैक्षवः पाठः ।

४. 'तच्छ्रुतेश्च' इति भैक्षवः पाठः ।

७. चकारारहितो रामानुजशैवपाठः ।

८. 'वादरायणस्यैवम्' इत्येव भास्करपाठः । 'वादरायणस्यैव' इति भैक्षवः पाठः ।

९. 'तुल्यं तु' इति सर्वेष्टिकदेशिनः ।

१५. षोडशं सूत्रमात्रं पठित्वैदं सूत्रं भिक्षुः पठति ।

१८. 'अचोदनात्' इति भास्कररामानुजभैक्षवशैवपाठः ।

२१. अस्मात्सूत्रादनन्तरं 'भावगवशाच्च' इतिसूत्रं यत् सर्वेष्टिकदेशिनः पठन्ति तत्
'विधिर्वा धारणवत्' इति पूर्वणैव सूत्रेण गतार्थत्वादुपोक्षितं श्रीमदाचार्यचरणैस्त्वैक-
दोषादेव वा श्रुतिसमिति श्रमिकाशकाराः ।

२२. भास्करभाष्यमत्र न दृश्यते ।

२३. 'एक वाक्योपवन्धात्' इति भास्कररामानुजमाध्वपाठः ।

- ॥ द्वितीयं पदसूत्रं सर्वापेक्षेत्यधिकरणम् ॥२॥
 २५. सर्वापेक्षा च यथादिश्रुतेरश्ववत् ॥१॥
 २६. शमदमाद्युपेतः स्यात् तथापि
 तु तद्विधेस्तदङ्गतया तेषामवस्थांनु-
 ष्टेयत्वात् ॥२॥
 २७. सर्वाज्ञानुपतिश्च प्राणात्मये
 तदर्शनात् ॥३॥
 २८. अवाधाच्च ॥४॥
 २९. अपि स्मर्यते ॥५॥
 ३०. शब्दश्चातोकामकारे ॥६॥
 ॥ तृतीयमष्टसूत्रं विहितत्वाच्चाश्रमकर्मैत्यधि-
 करणम् ॥३॥
 ३१. विहितत्वाच्चाश्रमकर्मापि ॥१॥
 ३२. सहकारित्वेन च ॥२॥
 ३३. सर्वथापि त एवोभयन्निष्ठात् ॥३॥
 ३४. अनभिभवं च दर्शयति ॥४॥
 ३५. अन्तरा चापि तु तददृष्टेः ॥५॥

३६. अपि स्मर्यते ॥६॥
 ३७. विशेषानुग्रहश्च ॥७॥
 ३८. अतस्त्वितरज्ज्यापो लिङ्गाच्च ॥८॥
 ॥ चतुर्थनैकसूत्रं तद्भूतस्येत्याधिकरणम् ॥४॥
 ३९. तद्भूतस्य तु नातद्भावो-जैमिनेरपि
 नियमात्तद्रूपभावेभ्यः ॥१॥
 ॥ पञ्चमं द्विसूत्रं न चाधिकारिकमित्यधि-
 करणम् ॥५॥
 ४०. न चाधिकारिकमपि पतनानुमानान्
 तदयोगात् ॥१॥
 ४१. उपपूर्वमपि त्वेके भावमशतवत्
 तदुक्तम् ॥२॥
 ॥ षष्ठं चतुःसूत्रं बहिस्तुभयस्येत्याधिकरणम् ॥६॥
 ४२. बहिस्तुभयथापि स्मृतेराचारोऽपि ॥१॥
 ४३. स्वामिनः फलभूतेरित्याजिनः ॥२॥
 ४४. आतिथ्यमित्यौदुल्लौमिस्तस्मै हि
 परिकीर्यते ॥३॥

२६. 'तेषामपि' इति रामानुजशैवपाठः ।

२८. 'अपि च' इति शाङ्करभास्करनैम्बार्कशैवभैक्षवपाठः ।

३३. 'सर्वथापि तु ते' इति माध्वः पाठः ।

३६. 'अपि च' इति शाङ्करनैम्बार्कशैवभैक्षवपाठः ।

३७. 'विशेषानुग्रहं च' इति माध्वः पाठः ।

३८. चकाररहितो नैम्बार्कपाठः ।

३९. 'जैमिनेरपि' इति भास्करपाठः । 'तद्भूतस्य तु तद्भावः' इति माध्वपाठः ।
 बुरहितो भैक्षवश्च ।

४०. 'पतनानुमानान्' इत्येव भैक्षवपाठः ।

४१. इदं सूत्रं भास्करेण न पठ्यते । 'अतीत्येके' इति रामानुजमाध्वशैवपाठः ।
 'भावशमनवत्' इति माध्वपाठः ।

४२. 'अपि' इति भास्करे नास्ति । 'उभयधा' इति रामानुजपाठः ।

४४. 'परिकीर्यते' इति रामानुजमाध्वपाठः ।

४५. श्रुतेश्च ॥४॥

॥ सप्तममेकसूत्रं सहकार्यन्तराधिकरणम् ॥७॥

४६. सहकार्यन्तरविधिः पक्षेण तृतीयं
तद्वतो विध्यादिवत् ॥१॥

॥ अष्टमं चतुःसूत्रं गृहिणोपसंहाराधिकरणम् ॥८॥

४७. कृत्स्नभावात्तु गृहिणोपसंहारः ॥१॥

४८. मौनवदितरेपामप्युपदेशात् ॥२॥

४९. अनाविष्कूर्वन्नन्वयात् ॥३॥

५०. ऐहिकमप्रस्तुतप्रतिबन्धे तद्दर्शनात् ॥४॥

॥ नवममेकसूत्रमेवमुक्तिकलानियम इत्यधि-
करणम् ॥९॥

५१. एवं मुक्तिकलानियमस्तदवस्थाव-
श्रुतेस्तदवस्थावश्रुतेः ॥१॥

इति श्रीमत्कृष्णद्वैपायनविरचिततत्त्वसूत्रेष्वनिषदां विद्याजनकतारूपसाधनाख्ये
तृतीयाध्याये कर्मोपसंहारो नाम चतुर्थश्चरणः ॥

॥ चतुर्थाध्यायः ॥

॥ प्रथमश्चरणः ॥

॥ प्रथमं द्विसूत्रमावृत्त्यधिकरणम् ॥१॥

१. आद्यचिरसकृदुपदेशात् ॥१॥

२. लिङ्गाच्च ॥२॥

॥ द्वितीयं त्रिसूत्रमात्म्याधिकरणम् ॥२॥

३. आत्मेति तूपगच्छन्ति ग्राहयन्ति
च ॥१॥

४. न प्रतीकेन हि सः ॥२॥

५. ब्रह्मदृष्टित्वपरित् ॥३॥

॥ तृतीयं पञ्चसूत्रमादित्याधिकरणम् ॥३॥

६. आदिरयादिमतयश्चाङ्ग उपपत्तेः ॥१॥

७. आसीनः सम्भवात् ॥२॥

८. ध्यानाच्च ॥३॥

९. अचलत्वं चापेक्ष्य ॥४॥

१०. स्मरन्ति च ॥५॥

॥ चतुर्थमेकसूत्रं यत्रैकाग्रताधिकरणम् ॥४॥

११. यत्रैकाग्रता तत्राविशेषात् ॥१॥

॥ पञ्चममेकसूत्रमाप्रायणाधिकरणम् ॥५॥

१२. आप्रायणात्तत्रापि हि दृष्टम् ॥१॥

॥ षष्ठं चतुःसूत्रं तदधिगमाधिकरणम् ॥६॥

१३. तदधिगम उत्तरपूर्वार्धयोरश्लेष-
विनाशौ तद्व्यपदेशात् ॥१॥

४५. सूत्रमिदं न पठ्यते भास्कररागानुजनेन्यार्कमाध्वशैवैः ।

५०. 'ऐहिकमपि' इति शाङ्करपाठः । 'अप्रस्तुते' इति नैगार्कपाठः । 'ऐहिकम-
प्रसूतं प्रतिबन्धे' तद्दर्शनात् इति भास्करपाठः ।

४. 'न प्रतीकेन हि सः' इति शाङ्कररागानुजमाध्वशैवभैक्षवः पाठः । 'न प्रतीकेन
हि सः' इत्येव भास्करपाठः ।

११. 'तत्राविशेषात्' इत्येव भास्करपाठः ।

१४. इतरस्याप्येवमसंश्लेषः पाठे तु ॥२॥

१५. अनारब्धकार्ये एव तु पूर्वे तदवधेः ॥३॥

१६. अग्निहोत्रादि तु तत्कार्यायैव
तदर्शनात् ॥४॥

सप्तमं त्रिसूत्रमतोन्याधिकरणम् ॥७॥

१७. अतोऽन्यापि हेकेषामुभयोः ॥१॥

१८. यदेव विद्ययेति हि ॥२॥

१९. भोगेन त्वितरे क्षपयित्वाय
सम्पद्यते ॥३॥

॥ इति श्रीमत्कृष्णह्येपायनविरचिततत्त्वसूत्रेषु फलाख्ये चतुर्थध्याये जीवतः

फलविचारो नाम प्रथमश्चरणः ॥

॥ द्वितीयश्चरणः ॥

॥ प्रथमं चतुःसूत्रं वाङ्मनोधिकरणम् ॥१॥

१. वाङ्मनसि दर्शनाच्छब्दाच्च ॥१॥

२. अत एव सर्वाण्यनु ॥२॥

३. तन्मनः प्राण उचरात् ॥३॥

४. सोऽध्यक्षे तदुपगमादिभ्यः ॥४॥

॥ द्वितीयं द्विसूत्रं मृताधिकरणम् ॥२॥

५. भूतेषु तच्छ्रुतेः ॥१॥

॥६. नैकस्मिन् दर्शयतो हि ॥२॥

॥ तृतीयं त्रिसूत्रं समानाधिकरणम् ॥३॥

७. समाना चाष्टसुपक्रमादमृतत्वं चानु-
पोष्य ॥१॥

८. तदापीतेः संसारव्यपदेशात् ॥२॥

९. सूक्ष्मं प्रमाणतश्च तयोपलब्धेः ॥३॥

१०. नोपमर्देनातः ॥४॥

११. अस्यैव चोपपत्तेरुज्ज्मा ॥५॥

१२. प्रतिषेधादिति चेन्न शरीरात् ॥६॥

१३. स्पष्टो हेकेषाम् ॥७॥

१४. स्मर्यते च ॥८॥

१५. तानि परे तथा ह्यह ॥९॥

॥ चतुर्थमेकसूत्रमविभागाधिकरणम् ॥४॥

१६. अविभागो वचनात् ॥१॥

१६. 'तत्कार्यायैव' इत्येव भैक्षवः पाठः ।

१७. 'अतोऽन्यदपीति' इति माध्वः पाठः ।

१८. इदं सूत्रमुपेक्षितं भास्करेणानर्थकमिति ।

१९. अथरहितः शास्त्रभास्करभैक्षवपाठः ।

२. 'अत एव च' इति शास्त्रभास्करमाध्वशैवपाठः ।

४. 'सोऽध्यक्षेण' इति शैवः पाठः ।

५. 'भूतेषु तच्छ्रुतेः' इत्येव भास्करपाठः । 'भूतेष्वतः' इति भैक्षवः पाठः ।

८. 'तदापीतेः' इति माध्वः पाठः ।

११. 'एष उज्ज्मा' इति शास्त्रभास्करभैक्षवपाठः ।

१३. इदमन्तर्भावयन्ति पूर्वस्मिन् भास्कररामानुजनैम्बार्कशैवाः ।

॥ पञ्चमेकसूत्रं तदोकोधिकरणम् ॥५॥

१७. तदोकोग्रज्वलनं तत्प्रकाशितद्वारो
विद्यासामर्थ्यात्तच्छेषगत्यनुस्मृति-
योगाच्च हार्दानुगृहीतः शताधि-
कया ॥१॥

॥ षष्ठमेकसूत्रं रश्म्यधिकरणम् ॥६॥

१८. रश्म्यनुसारी ॥१॥

॥ इति श्रीमत्कृष्णद्वैपायनविरचितेषु तत्त्वसूत्रेषु कलाख्ये चतुर्थोऽध्याये त्रियमाणस्य
फलविचारो नाम द्वितीयश्चरणः ॥

॥ तृतीयश्चरणः ॥

॥ प्रथमं चतुःसूत्रमर्चिराद्यधिकरणम् ॥१॥

१. अर्चिरादेना तत्प्रथितेः ॥१॥

२. वायुमन्दादविशेषविशेषाभ्याम् ॥२॥

॥ सप्तमं त्रिसूत्रं निश्चयधिकरणम् ॥७॥

१९. निशि नेति चेन्न सम्बन्धस्य याव-
देहभावित्वादर्शयति च ॥१॥

२०. अतश्चायनेपि दक्षिणे ॥२॥

२१. योगिनः प्रति स्मर्यते स्मार्ते चैते ॥३॥

३. तडितोधि वरुणः सम्बन्धात् ॥३॥

४. वरुणाद्याधीन्द्रप्रजापती ॥४॥

१९. 'सम्बन्धात्' इति पठित्वा यावदेहसूत्रांशं पृथक्सूत्रत्वेन पठन्ति माध्वाः ।

२१. 'प्रति' इति शाङ्करभास्करपक्षवपाठः ।

२. 'वायुशब्दात्' इति माध्वःपाठः ।

४. 'नन्यपि सूत्रं केचन निवेशयन्ति' इत्यत्र 'वरुणाच्च' इत्यादि नितान्तस्फुरदेव
श्रीबल्लभसूत्रमेव निदर्शयन्मिति ब्रह्मसूत्राणां बहुकर्तृकत्वं सिद्धायिष्यते कश्चिदाह
तदसदेव । श्रीबल्लभैर्नैवेदं सूत्रं नव्यं न्यवेशि । 'वरुणादधीन्द्रप्रजापती' इति
शाङ्करभाष्ये, 'वरुणादुपरीन्द्रादिनिवेशयितव्यः' इति रामानुजभाष्ये 'इन्द्र-
प्रजापती उक्तस्थानाद्वरुणादधि निवेशयितव्यौ' इति निम्बार्कभाष्ये, 'वरुण-
लोकात् प्रजापतिलोकमिति कौण्डिन्यश्रुतिः' इति माध्वभाष्ये, 'तदनन्तरमिन्द्र-
प्रजापतिलोकाः' इति शैवभाष्ये, 'तत इन्द्रस्ततः प्रजापतिः' इति भैक्षवभाष्ये
चैतत्सूत्राक्षराणां स्फुटतमोपलम्भात् स्पष्टार्थत्वेनैव चास्य सूत्रस्य शङ्करादिभिः
'स्थानान्तराभावात् पाठसामर्थ्याच्च' इत्येवभाष्यकरणाच्चेतिदिक् ॥

१. प्रदीपकाराधिकरणसहस्रप्रकारमतेनेदं षष्ठमेवाधिकरणम् । भाष्यप्रकाशिका-
काररश्मिकारमतेन चेदं सप्तममधिकरणम् ॥

द्वितीयं त्रिसूत्रमातिवाहिकाधिकरणम् ॥२॥

५. आतिवाहिकास्त्वलिङ्गात् ॥१॥

६. उभयव्यामोहात् तत्सिद्धेः ॥२॥

७. वैद्युतेनैव ततस्तच्छ्रुतेः ॥३॥

तृतीयमष्टसूत्रं कार्याधिकरणम् ॥२॥

८. कार्यं वादरिरस्य गत्युपपत्तेः ॥१॥

९. विशेषितत्वाच्च ॥२॥

१०. सामीप्यानु तद्व्यपदेशः ॥३॥

११. कार्यस्यैव तद्व्यपदेशेन सहातः पर-
मभिधानात् ॥४॥

१२. स्मृतेश्च ॥५॥

१३. परं जैमिनिर्मुख्यत्वात् ॥६॥

१४. दर्शनाच्च ॥७॥

१५. न च कार्ये प्रतिपत्त्यभिसन्धिः ॥८॥

चतुर्थमेकसूत्रमप्रतीकाधिकरणम् ॥४॥

१६. अप्रतीकालम्बनान्नयतीति वादरा-

यण उभयथा दोषात् तत्कतुथ ॥१॥

पञ्चममेकसूत्रं विशेषाधिकरणम् ॥५॥

१७. विशेषं च दर्शयति ॥१॥

इति श्रीमच्छण्डेयब्राह्मणविरचितेषु तत्त्वसूत्रेषु फलालये चतुर्थध्याये गच्छतः
फलविचारो नाम तृतीयश्चरणः ॥

॥ चतुर्थश्चरणः ॥

प्रथमं चतुस्रसूत्रं सम्प्रदाविर्भावाधिकरणम् ॥१॥

१. सम्प्रदाविर्भावः स्वेन शब्दात् ॥१॥

२. युक्तः प्रतिज्ञानात् ॥२॥

३. आत्मा प्रकरणात् ॥३॥

४. अविभागेन दृष्टत्वात् ॥४॥

द्वितीयमष्टसूत्रं ब्राह्माधिकरणम् ॥२॥

५. ब्राह्मेण जैमिनिरुपन्यासादिभ्यः ॥१॥

६. चित्ति तन्मात्रेण तदात्मत्वादित्याहु-
लोमिः ॥२॥

५. 'आतिवाहिकः' इति माध्वः पाठः ।

६. इदं सूत्रं भास्कररामानुजनेम्बार्कशेखा न पठन्ति ।

१५. 'प्रत्यभिसन्धिः' इति रामानुजशैवपाठः ।

१६. 'उभयथादोषात्' इति शाङ्करभास्करभैक्षवपाठः । 'उभयथा च दोषात्' इति
रामानुजमाध्वशैवपाठः ।

१. 'अविहाय' इति माध्वः पाठः ।

६. 'चित्तिमात्रेण' इति भास्करमाध्वशैवपाठः । 'तदात्मकत्वात्' इति च
रामानुजनेम्बार्कमाध्वशैवभैक्षवपाठः ।

७. एवमप्युपन्यासात् पूर्वभावादविरोधं
चादरायणः ॥२॥

८. सङ्कल्पादेव च तच्छ्रुतेः ॥४॥

९. अत एव चानन्याधिपतिः ॥५॥

१०. अभावे चादरिराह लोचम् ॥६॥

११. भावं जैमिनिर्विकल्पागमनात् ॥७॥

१२. द्वादशादवदुभयविधं चादरायणोतः ८

वृत्तीयं द्विसूत्रं तत्त्वभावाधिकरणम् ॥३॥

१३. तत्त्वभावे सन्ध्यावदुपपत्तिः ॥१॥

१४. भावे जाग्रद्वत् ॥२॥

चतुर्थं द्विसूत्रं प्रदीपाधिकरणम् ॥४॥

१५. प्रदीपचदावेशस्तथा हि दर्शयति ॥१॥

१६. स्वाप्ययसम्पत्त्योरन्यतरापेक्षमावि-
ष्कृतं हि ॥२॥

पञ्चमं पदसूत्रं जगद्व्यापाराधिकरणम् ॥५॥

१७. जगद्व्यापारवर्जं प्रकरणादसान्निहित-
त्वाच्च ॥१॥

१८. प्रत्यक्षोपदेशादिति चेन्नाधिकारिक-
मण्डलस्थोक्तेः ॥२॥

१९. विकारावृत्तिं च तथा हि स्थिति-
माह ॥३॥

२०. दर्शयतश्चैवं प्रत्यक्षानुमानं ॥४॥

२१. भोगमात्रज्ञान्मल्लिङ्गाच्च ॥५॥

२२. अनावृत्तिः शब्दादनावृत्तिः शब्दात् ॥६॥

इति श्रीमत्कृष्णद्वैपायनविरचितेषु तत्त्वसूत्रेषु फलारख्ये चतुर्थध्याये प्राप्तफलस्य
फलविचारो नाम चतुर्थध्वरणः ॥

८. 'एव तु' इति शाङ्करभास्करशैवभैक्षवपाठः । 'एव तच्छ्रुतेः' इति रामानुज-
नेम्बार्कपाठः ।

९. चकाररहितो भैक्षवः पाठः ।

११. 'अविकल्पमननात्' इति भास्करपाठः ।

१३. 'तत्त्वभावे' इति सर्वेष्ट्येकदेशिनः ।

१७. 'प्रकरणात्' इत्यादिसूत्रांशं पृथक्सूत्रत्वेन पठन्ति माध्वाः ।

१८. 'नेति चेन्न' इति भास्करनेम्बार्कपाठः ।

१९. 'स्थितिम्' इत्यादिसूत्रांशमुत्तरसूत्रेण योजयन्ति माध्वाः । 'विकाराद् वृत्तिं'
इति भैक्षवः पाठः ।

२१. 'गाम्यम्' इति भास्करपाठः

॥ समाप्तानि श्रीमत्कृष्णद्वैपायनविरचितानि तत्त्वसूत्राणि ॥